

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

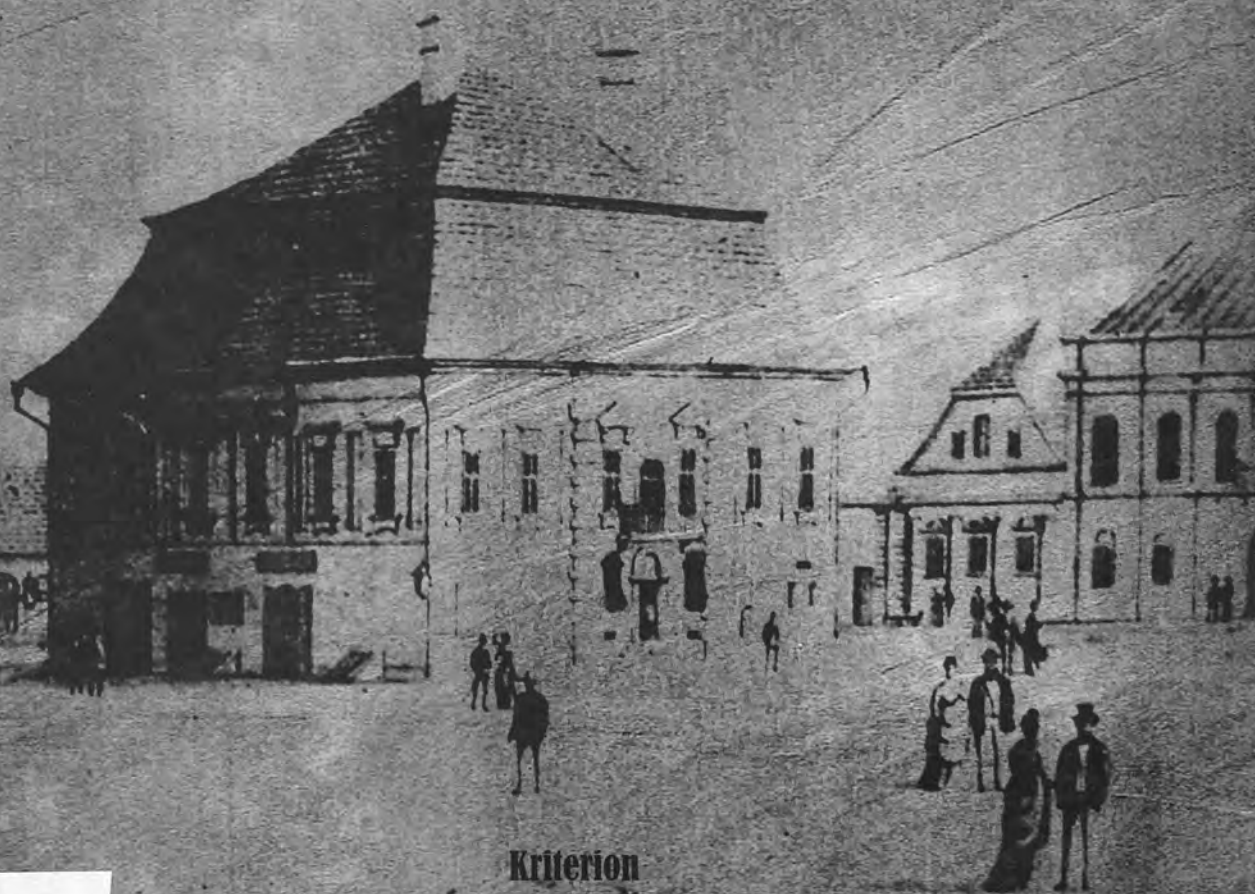
A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

A
18.591

GAZDOVITS MIKLÓS

Az erdélyi örmények története

Kriterion

GAZDOVITS MIKLÓS

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK TÖRTÉNETE

629

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK
TÖRTÉNETE

Copyright © 2000 by the National Cultural Heritage Administration of Hungary

Copyright © 2000 by the National Cultural Heritage Administration of Hungary

GAZDOVITS MIKLÓS

Az erdélyi örmények története - Gazdovits Miklós - 2000

ISBN 963-200-000-0

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

2000

A könyv megjelenését az

nka

Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

**COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY**

támogatta

Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor,
prin Administrația Fondului Cultural Național

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale din România

GAZDOVITS MIKLÓS

Az erdélyi örmények története / Gazdovits Miklós – Cluj-Napoca:

Editura Kriterion – 2006.

Bibliogr.

Index

ISBN 973-26-0823-4

323.1(=19)(498.4)

94(=19)(498.4)

GAZDOVITS MIKLÓS

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK TÖRTÉNETE

1974. ÉVI
KÖNYVTÁRA
KUTATÓMUNKÁI
A KÖNYVTÁR

1974

KRITERION KÖNYVKIADÓ
KOLOZSVÁR

A borító
MATEI LÁSZLÓ
munkája

A borítón Adam Stowitowski 1873. május 1-én készült rajza látható
(Kasza Antal / Szamosújvár gyűjteménye)

© GAZDOVITS MIKLÓS, 2006
KRITERION

MTA NÉPRAJZI
KUTATÓINTÉZETE
KÖNYVTÁRA

LELTÁR:

30.685

A könyv szerkesztője: H. SZABÓ GYULA

A szerkesztő munkatársa: SÁNDOR BOGLÁRKA és TAMÁSI PIROSKA

Nyomdai előkészítés: BULIGA KRISZTINA-MÁRIA és MURAD BETTY

Alak: 17 x 24 cm. Megjelenés éve: 2006

Kiadói ívek száma: 29, 585

Nyomdai ívek száma: 28,5

Készült a kolozsvári GEWALT nyomdában

„Emlékekből él az ember, s a múltból él
az emlékezet. Kinek nincsen múltja, nem le-
het jelene, s jövője sem.”

(EÖTVÖS JÓZSEF)

„Minden nemzet, amely elmúlt kora
emlékét semmivé teszi vagy semmivé tenni
hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg.”

(KÖLCSEY FERENC).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A szerző hálásan köszöni mindazok nagyvonalú segítségét, akik hozzájárultak ahhoz, hogy ez a dolgozat megjelenhessen:

- Dr. D. JAKUBINI M. GYÖRGY, a Gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegye érseke, a Romániai Örmény Katolikus Ordináriátus Apostoli Kormányzója;
SZIRMAI BÉLA brassói római katolikus kanonok;
Dr. ZAREH BARONIAN, a Bukaresti Örmény Nemzeti Főegyházmegye érseke;
Dr. BOGDAN PETRE, a Bukaresti Örmény Székesegyház főpapja;
Dr. SCHÜTZ ÖDÖN, az Örmény Köztársaság Nemzeti Tudományos Akadémiája külföldi tagja, a Budapesti ELTE professzora;
Dr. DEMÉNY LAJOS professzor, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja és a Szegedi Tudományegyetem díszdoktora;
OTTOVAY LÁSZLÓ, a Budapesti Országos Széchényi Könyvtár Tájékoztató s Dokumentumszolgáltató Főosztálya vezetője;
CITRON ERZSÉBET, az erzsébetvárosi örmény emlékek néhai hűségese őrizője, a város és a nagytemplom önkéntes idegenvezetője;
GABÁNYI JÁNOS ÁRPÁD, szamosújvári örmény eredetű tanár, aki készséggel bocsátotta rendelkezésemre kutatási eredményeit, az örmény temető általa összeállított katalógus tervezetét és értékes könyveit;
DECSI SÁNDORNÉ ANNA, a Magyar Köztársaság Bukaresti Nagykövetségének volt munkatársa;
BALOG BÉLA, a Magyar Köztársaság Bukaresti Kereskedelmi Kirendeltségének volt munkatársa;
Vitéz TAMÁS GYÖRGY GYULA (Stockholm) ;
MERZA PÉTER (Nyíregyháza);
KARÁCSONYI PÉTER (Nagykároly);
KATONA LÁSZLÓ (Bukarest) és
BUDAI-MERZA PÁL (Brassó).

AZ ÖRÖKSÉG SZEREPE A TUDOMÁNYOS ÁLLÁSFOGLALÁSBAN

Gazdovits Miklós monográfiájának margójára

A nemzeti tudat és kötődés fontos szerepet játszik a tudományos állásfoglalásban. Összetevői sokrétűek, szinte a végtelenségig bonyolultak. Mind közvetlen élettapasztalatom, mind olvasmányaim során nemegyszer szembesültem a hasonulás és az asszimiláció ellentmondásos, kényes kérdésével. Három kiragadott példával próbálom érzékeltetni ezt.

A Nicolae Iorga Történettudományi Intézet munkatársai között volt egy zsidó kollégám és barátom, akinek szüleit is alkalmam volt közelebbről megismerni. Az apa Iași-ban (Jászvásáron) 1948-ig a zsidó felekezeti gimnázium igazgatója volt. A fiatal diák a szerencsés véletlen folytán túlélte az 1940-ben rendezett irgalmatlan zsidópogromot Iași-ban. A háború után a Bukaresti Tudományegyetemen az ifjúkommunista hallgatók egyik oszlopos tagja volt, aki későbbi tudományos munkásságában Románia legújabb és jelenkori történetét kutatta. Internacionalista beállítottsága folytán messze eltávolodott a zsidó közösségtől, számára a zsidó kötődés semlegessé vált. De a nemzeti semlegességet nehéz volt fenntartani a háború utáni Romániában, és kis idő teltevel a románokhoz való hasonulás útjára lépett, vagyis meggyőződéses asszimiláns lett, s tette ezt teljes őszinteséggel. Az évek során sokat vitatkoztunk, ugyanis az okos, szellemes és logikus érvelésre fogékony volt. Az intézeti román környezetet többnyire „hidegen hagyta” hasonulási törekvése.

Az intézeti légkör általában messze távol állott az antiszemita és általában az idegengyűlölő hangulattól, noha mint minden közösségben, a magatartást széles skálájú viszonyulás jellemezte. A szakmában viszont elég sokan ellenszenvvel fogadták munkáit. 1968-ban kiadta az 1918. december 1-jén tartott gyulafehérvári erdélyi román nemzetgyűlés ötvenedik évfordulója alkalmából írott alapvető monográfiáját. Kollégám elsajátította annyira a magyar nyelvet, hogy a magyar nyelven írott forrásokat is fel tudta használni, amit tükröz az 1918. évre vonatkozó művének szemlélete. Csakhogy alkotása szembekeverült az akkori Romániában már általánossá vált nemzeti kommunista nézőponttal. Így műve és minden tanulmánya a nacionalista sugallatú támadások célpontja lett. Le kellett mondania arról, hogy Románia legújabb kori történetével foglalkozzon. Sajnálatomra kiadatlan kéziratban maradt Nicolae Iorga történeteszemléletét elemző terjedelmes alkotása. Le kellett mondania arról is, hogy egyáltalán Románia történetét kutassa. Akkori hosszas beszélgetéseink után úgy döntött, hogy „semleges” területre helyezi át búvárkodásait, és a történeti matematikával kezdett foglalkozni. A világnyelvekben való jártassága és rátermettsége révén rövid időn belül ezen a területen is

nemzetközi szinten elismert tanulmányokat közölt. Javaslatára 1980-ban a Történettudomány Nemzetközi Kongresszusán létrehozták a Történeti Matematika Nemzetközi Szakosztályát, amelynek megalakulásától alelnöke lett. Nem tudott azonban szabadulni a gondolattól, hogy hasonulási törekvései nem hozták meg számára a remélt sikert. Gyakori vitáink egyik sarkalatos kérdését ez a sikertelenség képezte. Valójában kiközösítették a román kollégák. Nehezen és hosszas párbeszéd után tudtam csak meggyőzni arról, hogy önként le kell mondania asszimilálódó szándékáról. Csaknem élete végéig ellenezte véleményemet, miszerint a hasonuláshoz nem elég az ő őszinte akarata, számolnia kell a befogadó közösség magatartásával is. Váratlan halála előtt egy egész vasárnapot töltöttünk lakásunkon. Feleségével vendégeskedett nálunk. Jól éreztük magunkat, felszabadult volt a hangulat. Távozásakor félrehívott és közölte, hogy először volt vendége egy „keresztény” családnak, ugyanis négy évtizedes bukaresti tartózkodása alatt senki sem látta vendégül a románok közül. Elkeseredetten ismerte be tervének zátonyra futását, és az aggasztotta leginkább, hogy vissza kell térnie abba a nemzeti közösségbe, amelybe akaratán kívül beleszületett. Érdekes mozzanat volt életében, hogy egyetlen fia elhagyta Romániát, Izraelbe távozott, és ott önkéntesként belépett az izraeli hadseregbe, bár magas szakmai felkészültségéből kifolyólag bármikor jó beosztású állást kaphatott volna igen keresett szakmájában. Ez tehát az életem során szerzett tapasztalatom egyik mozzanata a nemzeti kapcsolatok terén.

Olvasmányaimból Borsi-Kálmán Béla utóbbi műveire, s kiváltképpen arra a 2002-ben Pécsen megjelent tanulmánykötetere utalok, amelynek címe: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár*. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből. Válaszolni kell az ésszerű kérdésre miért esett választásom az említett Borsi-Kálmán Béla-féle könyvre. Válaszomat a szerző önvallomásával kezdem, amelyben elárulja, hogy 1962-ben, 14 éves korában telepedett át Szinerváraljáról az anyaországba. Vallomása szerint „az a bizonyos »ki vagyok én« örök kamaszkori kérdése azóta sem hagyja nyugton, kiegészülve később azzal, hogy mit keres ő Magyarországon. Tudatában az otthon és a haza fogalma „ha nem is zavarodott meg teljesen”, ám „viszonylagossá vált”. Borsi-Kálmán Béla – a Kővár-vidék, Máramaros és az Avas határszéléről származó „elsőgenerációs értelmiségi Magyarországon” – bevallja, hogy az áttelepülés nem lehetett az ő esetében sem teljes, mert „a gyökereket tövestől kitépni nem lehet”. Magával vitte nem csupán a családi örökséget, hanem gyerekkori élményeinek tapasztalatait is, vagyis a román kulturális értékeket, a román nyelv, az észak-erdélyi románság, a máramarosi zsidó-magyarság ösztönös ismeretét is, ugyanis a szinerváraljai etnikai sajátosságok – ahol a lakosság többsége román, mintegy harminc százaléka magyar, tíz százaléka zsidó volt, de éltek ott elmagyarosodott cipszer katolikusok, lengyelek, örmények, letelepült ukránok és dolgoztak székelyek – arra predesztinálták a kálvinista család sarját, hogy érzékeny maradjon a pszichoszociális tényezők iránt. Az egész életútra való köze tartozik a románok, a más nemzetiségűek iránti empátia, vagyis készsége, hogy a románokat, a más nemzetiségűeket magyar szemmel lás-

sa, és megpróbálja megismerni ezeknek a magyar tükörképét, viszonyukat irántunk, magyarok iránt. A szülők és a közvetlen környezet intellektuális beállítottságában még élt a századforduló és a millenniumi légkör hagyománya, Nagy-Magyarország mítosza, hiszen nagyapja kismemesi borbélymester volt. Borsi-Kálmán Béla középiskoláit a szatmárnémeti kollégiumban kezdte, aztán a kálvinista Sárospatakon folytatta, még mielőtt Budapestre került volna. Mélyen bevésődött a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tanult apa fiának a tudatába, érzelem- és értelemvilágába, hogy Sárospatakon az áttelepült családot – minden tiltakozásuk ellenére – oláh/román csúfnévvel illették. Budapesten kétszeresen is vidéki lett, mert a vidéki Sárospatakról érkezett a magyar fővárosba, ráadásul „egy szomszédos, baráti szocialista országból”. Mind életrajzi vallomásaiban, mind tanulmányaiban gyakran fordul elő két fogalom: kompenzáció és asszimiláció. Az elsőt, a számára előnytelen, hogy ne mondjam (némi túlzással): diszkriminatív helyzet-behozás értelmében használja, míg a második fogalom életútján olyan értelemben kerül eszmefuttatásainak előterébe, hogy az önmegmaradásban asszimilált mindent, amivel kapcsolatba került. Beismeri, hogy bizonyos értelemben maga is asszimiláns, mert igazodott az elvárásokhoz, amelyeket az értelmiségivé válás Budapesten elébe állított. Ez viszont igen fontos volt Borsi-Kálmán Béla gondolatvilágában, amennyiben nagyon is fogékonyá vált a zsidó, sváb-német, örmény és más szórványkisebbségi asszimilálódási és hasonulási folyamat bonyolult kérdésének nem kívülállóként, hanem belső sugallatra való empátiával telített megértése iránt.

Figyelmét a bánági, temesvári és általában dél-magyarországi kisebbségek felé fordítja, és tüzetesen vizsgálja a 20. század eleji magyarosítás/magyarosodás folyamatát. Az eddig elhanyagolt jelenség feltárásában csillog szerintem különösen tolla. Klapka György, Herczeg Ferenc, Karinthy Frigyes, Gáldi (Göbl) László, Tamás (Tremel) Lajos, Degré Alajos, Méliusz József, Marczali Henrik, Niamessy Mihály és más elmagyarosodott személyiségek családtörténetét feszegeti. A „kényes kérdés” nyílt és bátor feltárása, bemutatása kapcsán emeli ki a „magyar nemesi modell” vonzóerejét, de egyben az általuk képviselt „nagymagyar utópia” jelenségét is. Borsi-Kálmán Béla szerint a meg-nemesített bánági és temesvári családok „csupán elenyésző hányada magyar”, míg a többség származásilag nem magyar megtollasodott kereskedők és hivatalnokok közegeből emelkedett ki, ugyanis a „nemesi kutyabőr” megvásárlásával szilárdították pozíciójukat. Ők lettek „a legnagyobb, legősibb magyarok”, anélkül hogy a szóösszetételnek Borsi-Kálmán Bélával együtt pejoratív értelmet kölcsönöznénk. Egyébként magunk is empátiával viszonyulunk a végtelenül szövevényes jelenséghez. Nincs okunk rá, hogy a hasonulási, asszimilálódó törekvés őszinteségét kétségbe vonjuk, amelynek a későbbiek során eléggé el nem ítéendő/ítélhető következményei is voltak az első világháború utáni Nagy-Romániában. Borsi-Kálmán Béla jelzi, hogy könyve bánági és temesvári vonatkozású tanulmánya A temesvári „levente pör” (1919–1920). Fejezetek egy családtörténetből című készülő munkája első változatát alkotja. A beígért mű elkészítése egyelőre áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik, mert a Ro-

mániai Központi Nemzeti Levéltár vezetősége nem hajlandó a több mint 80 éves per anyagát kutatásra Borsi-Kálmán Béla rendelkezésére bocsátani. Továbbra is válasz nélkül marad az általa feltett, valójában fölöttebb érdekfeszítő kérdés: „Ha tehát rekonstruálni, legalábbis érzékeltetni kívánjuk, hogyan is éreztek a Bánság 1920-as (Magyarországtól való) elszakítását megakadályozni igyekvő (különböző nemzetiségű) diáköszeesküvők, miként látták szűkebb pátriájukat és hazájukat, városukat és benne önmagukat, nem kerülhetjük meg azt a kényelmetlen kérdést: vajon hogyan tették azt? Milyen nyelven beszéltek, vitatkoztak és álmodoztak. Más szóval mennyire volt magyar a »Bánság fővárosa« a századfordulón s a világháború előestéjén?”

Hasonló kérdések nyugtalanították és nyugtalanítják dr. Száva Tibor Sándor Bécsben élő barátunkat, amikor a Szépvízi magyarörmények nyomában című, a csiki település és örmény lakossága történetét készítette és adta ki Győrött 2003-ban, Demény-Dittel Lajos lektorálásában. A szerző Csikszeredában született 1944-ben. Esztergályos volt és közben magánúton végezte középiskolai tanulmányait, ugyanis magániparos apja miatt nem iratkozhatott be a középiskolába. Brassóban szerezte meg felsőfokú képesítését, és gépészmérnöki diplomával Kolozsvárott dolgozott. 1986-ban az akkori diktatúra elleni tiltakozás egyetlen formájaként az emigrációt választja. Az osztrák fővárosban telepedett meg családjával, és jelenleg is ott él. Ősei csikszépvízi örmények, s ahogy maga írja: „magyarörmények” voltak. Szakmai elfoglaltsága mellett őt is érdekelte családjának története, s így jutott el másfél évtizednyi bűvárkodásai után a csikszépvízi örmény családok krónikájához. Száva Tibor Sándor megemlíti a nehézségeket, amelyekkel szembetalálta magát a családtörténeti kötet összeállításában: „néhányan restelltek bevallani örmény származásukat, és ennek jelét adták kemény tiltakozással”. A szerzővel együtt vallom jómagam is, hogy „származásukat illetőleg semmilyen hátrányban nem kerülhettek volna még akkor sem, ha nyíltan vállalják önmagukat. Ebben nincsen semmi szégyen és kivetnivaló, sőt mindenképpen büszkék lehetnek rá. Örvedetes azonban, hogy általában pozitív visszajelzések születtek a kései utódok részéről, vagyis azoktól, akik nem tagadták meg önmagukat, és szívesen vállalták múltjuk megjelenítését a nyilvánosság előtt is.” „Sajnálattal kell megállapítanom – írja a továbbiakban dr. Száva Tibor Sándor – a folyamatokat, melyek az elmúlt századokban megszüntették, vagy elvándorlásra kényszerítették a magyarörmény közösségeket.” Utal itt elsősorban az erdélyi örmények szomorú sorsára kiváltképpen a 20. század második felében. Bár a szerző nem említi külön, de neki is szembe kellett néznie az érthetetlen elzárkózással a romániai levéltárak és a román levéltárosok részéről.

Megemlítettem mindezeket Gazdovits Miklós könyve kapcsán, mert a Bukarestben élő szerzőnek még nagyobb, sokszor legyőzhetetlen nehézségekkel kellett szembenéznie, amikor kéziratán dolgozott, ugyanis a romániai örménység közege sokkal összetettebb. Az erdélyi mellett neki számolnia kellett a Kárpáton kívüli tényezőkkel, nevezetesen azzal, hogy a 20. század elején és még inkább a két világháború között jelentős számú örmény keresett menedéket Romániában a törökországi örményirtások miatt. A vezérkari híradós ezredes

Gazdovits Miklós szatmárnémeti magyar család sarja, 1931-ben született és Szinérváralján nevelkedett. A bukaresti Katonai Akadémia elvégzése után nyugállományba vonulásáig (1993) katonatiszt volt, jelenleg az Ilfov megyei Polgárőri Intézet katonai főoktatója. Aki közelebbről ismeri a romániai nemzeti kommunista rendszer torzulásait, csak az tudja felmérni, mit jelentett megőrizni nemzeti önazonosságát. Márpedig Gazdovits Miklós nyíltan vallja: „magyarságomat nem költöttem, hanem én is csináltam, és ezt azóta tettem a legjobban, mióta az erdélyi örmények történetéről írni kezdtem. De nem tettem mást, mint amire magyarságom kötelez és amit magyarságom megkíván. Az erdélyi magyarörményekkel való foglalkozásomért sem anyagi, sem morális jutalmat nem kértem, de értelmes viszonyulást elvártam és egy »köszönömöt« inkább megérdemeltem volna.” Ehelyett némelyek vádolták, kirekesztették, olyannyira, hogy elkeseredett pillanataiban lemondani szándékozott műve összeállításáról. De mégsem ezt tette, hanem konok kitartással dolgozott tovább, míg össze nem állt az életmű. Szerintem jól tette, hogy legyőzte elcsüggedését.

Erdélyben a századok folyamán különböző etnikumok találtak befogadó házára. A magyarok, románok és szászok mellé kiváltképpen az önálló Erdélyi Fejedelemség korában, a 16. és 17. században szerbek, görögök, zsidók és örmények telepedtek meg. Az erdélyi örmények történetükben, minden eltérés ellenére, sok hasonlóságot mutatnak a zsidókkal és görögökkel, akik leginkább a városokban vagy mezővárosokban telepedtek meg. Foglalkozásukra nézve többnyire kézművesek és kereskedők voltak. Leginkább az örmények és zsidók kapcsolódtak be a fejedelemség gazdasági, társadalompolitikai életébe. Az örmények ezen túl városteremtő szerepet is betöltöttek, meghatározó elemei voltak Szamosújvár és Erzsébetváros városiasodásának, de sajátos arculatot kölcsönöztek Csíkszépvíznek és Gyergyószentmiklósnak is. Soraikból neves katonai vezetők, orvosok, művészek kerültek ki. A zsidókkal együtt többen közülük nemesi címeres levelet szereztek. A görögök integrálódását ortodox görögkeleti vallásuk késleltette, akadályozta. Ők inkább a román nemzeti közösséghez hasonultak, de mind ők, mind az örmények és zsidók önálló felekezeti közösségeket éltek, és ugyancsak önálló felekezeti oktatási intézményeket, iskolákat, szakiskolákat, híres gimnáziumokat alapítottak és tartottak fenn az 1948-ban bekövetkezett erőszakos államosításig. Mindezen túl az erdélyi örmények tudatosan követték a hasonulást. Tömegesen vettek részt a társadalmi és nemzeti felszabadulásért vívott küzdelmekben. Szerintem Gazdovits Miklós nem túloz, amikor a román Erdélyi Iskola mintájára Erdélyi Örmény Iskoláról ejt szót. Pontosít, amikor leszögezi: „Az Erdélyi Örmény Iskola tehát nem egyszerű iskoláztatási formát jelent, nem egy épületet diákjaival és tanáraival és nemcsak nemzetiségi kulturális propaganda. Az »iskola« szó értelme itt »közös érdekű« intellektuális csoport által kidolgozott, egy bizonyos történelmi időszaknak megfelelő jellegzetes eszmei áramlat, egy nemzetiségi, politikai és kulturális egyenjogúságért indított programatikus mozgalom keretében. Egy programatikus önnevelési, ideológiai és nemzetiségi mozgalmat értünk alatta, amelynek eredményeként az erdélyi ör-

mények a magyar nemzet teljes jogú tagjaivá váltak. Ezt a folyamatot az erdélyi örmények honosítási törekvésének, más szóval »földiekké«
válásuk érdekében kifejtett tevékenységének nevezhetjük.” Gazdovits Miklós megjegyzi egyben, hogy „ennek ellenére egy percre sem feledkeztek meg az örmény kultúra hagyományainak ápolásáról”. Az erdélyi örmények is éppen úgy, mint a Borsi-Kálmán Béla említette bánági zsidók és németek címeres nemesi levélre tettek szert. Kiemeli ugyanakkor: „Az erdélyi örmények testben és lélekben magyar hazafiakká válása nem volt »erőszakos magyarosítási folyamat«, mint ahogyan azt az olcsó propaganda hangoztatja, hanem egy öntudatos és hosszadalmas önnevelési munka eredménye.” Látszik ebből is a hasonlóság és eltérés a Borsi-Kálmán Béla és dr. Száva Tibor Sándor vázolta folyamatoktól, de észlelhető az a vívódás is, amely az egykori intézeti zsidó munkatársamat élete végéig elkísérte. Szerintem nincs szükség bővebb magyarázatra.

1993 és 2006 között Gazdovits Miklós négy könyvet adott ki (egyét ezek közül társszerzőként), és csaknem 60 tanulmányt, közleményt és cikket közölt magyarul, románul, angolul és örmény nyelven. Ezeken kívül 17 előadást tartott különböző fórumokon, többször szerepelt a televízióban, filmet készített Szamosújvárról. Rövid ajánló írásom tárgya nem lehet a terjedelmes Gazdovits-mű bemutatása. A két részből álló könyvben a szerző vázolja az örmény nép, név és ország eredetét, érinti a havaselvi, moldvai és lengyelországi örmények történetét, de érdemben az erdélyi örményekről, mítoszaiokról, mondáiokról és legendáiokról ír, külön fejezetekben Szamosújvárról, Erzsébetvárosról, az örmény egyházfelekezeti szervezetről, az oktatásról, az erdélyi magyar Erdélyi Múzeum-Egyesület mintájára létrehozott Erdélyi Örmény Múzeum-Egyesületről, a báncai és bánági örmény szórványokról, és közli az erdélyi örmény nemesi címerek ábráját.

Gazdovits Miklós maga is jól tudja, hogy a kutatás nem állhat helyben. Sok még a tennivaló. Én csupán azt említeném meg, hogy még javában feltáratlan az örmények gazdasági szerepe Erdélyben, hogy példának okáért a tímár mesterségben ők honosították meg Erdélyben a szattyánt és kordovánt. Gyergyószentmiklóstól egészen Bécsig, Prágáig és Münchenig az élőbarom-kereskedés nemzetközi híru tényezői voltak, a mészáros és húsfeldolgozó szakmákban sokszor úttörők. Az örmény társadalm szerkezet is további bűvárkodásra vár. A szokások, a mindennapi élet, a mindennapok és az ünnepek életrendje sem örvendett eddig megfelelő figyelemnek. És ott van még a kölcsönhatások széles skálája az örmények és új környezetük lakói között. Gazdovits Miklós könyvét a csodafáról szóló mondával nyitja, és a mesébe öntött saját kutatásainak vizon tagságaival zárja a Mindenki, a Valaki és a Senki viadaláról, viaskodásáról, fel- említvén Szép Fehér Annácska moldvai csángómagyar balladáját. Érdemes elolvasni a Gazdovits-művet, és van mit okulni belőle.

DEMÉNY LAJOS

BEVEZETÉSKÉNT: A CSODAFÁ MESÉJE

Egy ind mesében lehet olvasni egy csodafáról, amelyet több alkalommal is ki akartak tépni az óriások, de nem sikerült. A fa a helyén maradt ugyan, de az óriások pusztításai folytán rengeteg levele elhullott. Ezeket felkapta a forgószél és szétszórta a világ különböző pontjain. De a csodafának csodalevelei voltak: ahová a szél letelepítette őket, fatörzs nélkül is tovább virultak, sőt, még gyümölcsöt is hoztak. E gyümölcsből aztán újabb csodalevél termett. A csodafát nagyon megviselték az óriások támadásai. A világgá szórt levelek pedig gyarapodtak, szaporodtak ugyan, mégsem tudtak boldogulni. Akkor jött egy jó tündér, aki összeszedte a csodaleveleket, hazavitte, és a csodafához hozzáillesztette. S lám: olyan hatalmas fa lett belőle, hogy azóta az óriások közeledni sem mernek hozzá...

Valahányszor az „örmény” szót hallom, mindig eszembe jut ez a mesetöredék.¹ A csodafa: Örményország. A szétszórt csodalevelek a világgá ment örmények, akik őshazájuktól távol szaporodnak, gyarapodnak.

A hatalmas óriások? No, azt is tudjuk, kik voltak. De hol van a jó tündér? Mikor jön el ő? Vajon soha? Ne csüggedjünk, mert ő jelen van, dolgozik, talán új és hatalmas virulásra segíti az újraéledt csodafát: Örményországot! A jó tündér ott él minden örmény hajlékában, jelenlétét mindenki érezheti, hiszen az örmények a világ minden táján szorgalmasan dolgoznak, és ápolják régi, tiszteletre méltó hagyományait, szokásaikat. Az erdélyi örményeknél ugyancsak otthonos ez a jó tündér. Működését lépten-nyomon észre lehet venni. Mert ők is tudják azt, amit Garay János olyan szépen hangoztatott:

*„Csak törpe nép felejthet ős nagyságot,
Csak elfajult kor hős elődöket;
A lelkes eljár ősei sírlakához,
S gyűjt régi fénynél új szövetneket,
S ha a jelennek halványúl sugára:
A régi fény ragyogjon fel honára!”²*

¹ A csodafa meséjét Heinrich Wlislöck A bukovinai örmények című dolgozatából merítettem. Megjelent: Arménia, 1893. 5. sz. 144–147.

² Garay Jánosnak: Az Árpádokról szóló költeménysorozatából a Vezérhang utolsó strófája.

I.1 AZ ÖRMÉNY NÉP, NÉV ÉS ORSZÁG EREDETÉRŐL

Amikor a történész egy ismeretlen nép, ország történetének feltárásához kezd, rengeteg egymásnak ellentmondó adat feldolgozására vállalkozik. Éppen ezért mondta Mortimer Wheeler: „Lehetséges, hogy az archeológus megtalálja a hordót, és nem csodálkozik, ha sehol sem látta Diogenészt. A történésznek ellenben meg kell találnia Diogenészt még akkor is, ha nem tudja, melyik hordóban lakott.” A hasonlat esetünkben is érvényes, hiszen az örmény nép, név és ország eredetének kutatása alkalmával olyan régi kérdésekre kell válaszolnunk, amelyekre a tudósok még nem adtak egyöntetű és pontos feleletet. Ugyanakkor sok eseményt fed még a teljes ismeretlenség homálya.

Valóban „mélységesen mély a Múlt kútja – mondta Thomas Mann –, de ennek ellenére, csak belőle meríthetjük az Élet vizét!” Fogadjuk meg hát mi is ezt a tanácsot, és lássuk, mit mondanak a források az örmény nép, név és ország eredetéről.

I.1.1 Az örmény nép, név és ország legendás eredetéről

Mint annyi más népnek, az örményeknek is megvannak népük és országuk eredetéről szóló legendás elbeszéléseik, amelyek érdekességként megtalálhatók a történészek dolgozataiban.

Így például Hagop Djololian Siruni³ *Az örmény nép történeti kronológiája* című művében a Kr. e. 2343-ban történt eseményekkel kapcsolatban a következőket írja:

³ Hagop Djololian Siruni az ókirályságbeli örmények Szongott Kristófia. 1890. április 19-én született Adabazarban (Kis-Ázsia), 1973. április 7-én halt meg Bukarestben. Sokoldalú örmény humanista: költő, publicista, történész, armenológus, történétíró, Dasnak-párti, aktív hazafi. Elemi, középfokú és egyetemi tanulmányait Isztambulban végezte. Már középiskolás korában együttműködött a törökországi örmény értelmiség kulturális és politikai vezetőivel. Első verse (Az óhaj) 15 éves korában, első verseskötete (Napfogyatkozás) 1908-ban, második kötete pedig (A csodák oltára felé) 1914-ben jelent meg. Hazafias működéséért 1908-ban és 1913-ban börtönbe zárják, de csodával határos módon megmenekül a halálos ítélet végrehajtása elől. Bujkálva él, és 1922-ben Romániába menekül. Itt széles körű irodalmi, történelmi és társadalmi tevékenységet fejt ki. Többször tesz tanulmányi látogatásokat az erdélyi örmény központokba is, és a Romániában élő örmények történetének legelmélyültebb kutatójaként és legtermékenyebb történétírójaként tartják számon. Dolgozatai közül megemlítjük a következőket: A romániai örmény közösség története; Az örmények Románia területén; Örmény feliratok Románia területén; Örmény könyvek Románia területén; több romá-

1. Haig (Hajk), az örmény állam és az első örmény uralkodóház legendás alapítója

„Az örmény legendák szerint, az örmény nemzet Hajkkal kezdődik, aki Torgom fia, ez Tiraz fia, ez Gomer fia, ez Jafet fia, ez pedig Noé egyik fia volt.”

Hajk, az örmények ősatyja kilétét illetően Khorenei Mózes (Movszes Khorenaci), az „örmények Hérodotosza”⁴ *Nagy Örményország története* című művében kapunk részletes választ. Idézzük: „Mivel a Szentírás Noé bárkájának megfeneklési helyét az Ararát hegy csúcsára teszi, következik, hogy a vízözön visszahúzódása után Noé volt az, aki három fiával, Szemmel, Hammal és Jafettel szállt ki először bárkájából ezen a vidéken. Tehát ő volt az, aki fiaival és ezek családjával az Ararát hegy lábánál megalapította a ma is virágzó Nahicseván várost, ami örményül »az első foglalás helyét« jelenti. Ugyan-

niai nemesi örmény család monográfiája; A kelet-európai örmények története és vallása stb. A bukaresti örmény központi könyvtár alapítója (1927), a bukaresti Komitas kultúregyesület vezetője, az *Ani* című évkönyv szerkesztője, több mint 1000 újságcikk, könyv és füzet szerzője, 20 folyóirat állandó munkatársa vagy szerkesztőségi tagja. 1944. december 28-án politikai vádak alapján letartóztatják és Szibériába deportálják. Innen Jevgenyij Tarle akadémikus közbenjárására kiszabadul, és kényszerlakhelyét Jerevánban jelölik ki. Itt az Örmény Tudományos Akadémia munkatársaként dolgozik. 1955. január 19-én sikerül visszatérnie Bukarestbe, ahol az Állami Levéltár, a Román Tudományos Akadémia Keletkutató Intézetében kutató. Bukarestben, az örmény temetőben temették el, ahol mellszobor is őrzi emlékét.

⁴ Khorenei Mózes (Movszes Khorenaci). „Az ó- és középkor határán az ötödik keresztény században – mely az akkor még állami léttel bírt örmény nemzet irodalmának virágzó korszakát képezte – jeles írók legjelesebb kortársaként élt Örményországban egy férfiú, ki nemzetének történetét nem száraz krónikák alapján, de klasszikus történetírói tollal írt (három könyvre osztott) művében akként örököltette meg a késő utónemzedék számára, hogy ezen nemcsak történelmi, de nyelvészeti szempontból is megbecsülhetetlen munkájával méltó érdemet szerzett ama dísznévre, mely őt közönségesen mint az örmény történetírás Hérodotoszát jelöli. E nagynevű nemzeti írónkat: Khorenei Mózeszt a világirodalom oly kimagasló alakjának tekintik Európa legműveltebb nemzeteinek körében is, hogy vele behatóan foglalkozni, a történetét több európai nyelvre átfordítani már régóta méltó feladat gyanánt tűnt föl az idegen nemzetek tudósai előtt!” (Khorenei Mózes *Nagy Örményország története* című munkája – magyarra Szongott Kristóf fordította – előszavából.)

csak ő volt az, aki Nahicsevántól nem messze létesítette az Agarcsi nevű helységet, ami örményül a következőt jelenti: »Noé apánk itt ültette először a szőlőtőkét«. Mind az Ararát hegység, mind az említett két helység a hajdani Nagy Örményország területén volt. [...] Telt az idő, és minden jól ment addig, míg egy napon – amint a Szentírásban is olvashatjuk – Noé úgy berúgott, hogy ruháját ledobálva meztelenül feküdt le sátrában. Ezen Hám, Kánaán apja nagyokat nevetett, és sokat csúfolta. De másik két fia befedte testét. Másnap, amikor Noé felébredt és megtudta a történeteket, nagyon megharagudott Hámra, és elátkozta az összes utódaival együtt, hogy mindezek után mindörökre a másik két testvér, Szem és Jáfet szolgálai maradjanak. Ugyanakkor elérkezettnek látta az időt arra, hogy fiaival és ezek családjával benépesítse a földet. Ezért Jáfetet észak felé küldte, belőle lett az északi népek ősatyja. Hámot dél felé indította, ő lett a hamita népek ősatyja. Hámnak egyik utóda az Isten előtt is hírneves Nimród volt. Szemet pedig maga mellett tartotta, a szemita népek ősatyjaként. [...] Nem lehet tudni, hogy az Ararát vidékének elhagyása után Jafet családjával, és ennek utódai merre barangoltak. Fontos az, hogy Kr. e. 2343-ban Hajkot családjának élén, amely az előző családtagok utódaival már egy kis néppé alakult, Babilonban, a Szenár vidékén találjuk. Itt, a Bábel tornyával kapcsolatos események alkalmával Hajk összeveszett Béllal, aki a babiloniak szerint a Föld istene volt. Hajk nem akart neki tovább engedelmeskedni, de hogy elkerülje vele a véres háborúskodást, egész népével, vagyonával, 300 nagyon jól felfegyverzett katonával, szolgálival és azokkal az idegenekkel, akik hozzácsatlakoztak, visszatért ősei földjére, az Ararát vidékére. [...] Az úton, egy nagy hegység lábánál, az ősi vidékek közelében, miután engedelmességre és meghódolásra kényszerítette a környéken szétszórta élő lakosságot, házakat épített a birtokon, a vidéket örökségképpen Kádmosz nevű unokájának, Armenag fiának adományozta. Miután Kádmoszt a környék főnöki székébe ültette, egész családjával otthagytá, ő pedig folytatta útját észak-nyugat felé. Megállt egy fennsíkon, amelyet Harkhnak⁵ nevezett, ugyanis hajdanában itt laktak a Torgom-ház atyái. Ezután egy fontos települést épített, amelyet saját nevéből Hajkaszennek⁶ nevezett. Ennek a fennsíknak a déli

2. Khorenei Mózes
(Mousszesz Korenaci), „az örmény
történetírás Hérodotosza”
(Kr. u. V. sz.)

⁵ Harkh. Örmény szó, magyar jelentése *atyák*.

⁶ Hajkaszen. Örmény szó, magyar jelentése *Hajk városa*.

lejtőjén és a völgyben, egy széles lábú hegy mellett, kis számú lakosság élt, amely önként behódolt Hajknak. [...] Bél isten nagy haraggal nézte Hajk menetelését és tetteit birodalma területén. De mivel mind Hajkot, mind pedig ennek katonáit nagy vitéznek, félelmet nem ismerő, veszélyes harcosnak tartotta, hogy elkerülje a kétes kimenetelű, véres háborút, először békés eszközökkel próbált közeledni Hajkhoz. Egyik fiának vezetésével küldöttséget menesztett Hajkhoz a következő üzenettel: »Lakásod fagy és jég között van. De felhevülhetek, és meglágyíthatom felfuvalkodott magaviseleted fagyos hidegét! Vagy meghódolsz, és lakozhatsz békés csendességben országomban ott, ahol csak tetszik neked, vagy a halál hidege fog uralkodni rajtatok!« Hajk azonban visszautasította a behódolást, és elbocsátotta a hírnököket. [...] Amikor a küldöttség hazatért és jelentette Hajk válaszát, Bél isten dühbe gurult. Jól felfegyverzett gyalogos hadsereget toborzott, amelynek élén maga indult Hajk ellen, erőltetett menetben. Kádmosz észrevette a közeledő hadsereget, és sietve futárokat küldött Hajkhoz ezzel az üzenettel: »Tudd meg, oh, legnagyobbika a hősöknek, hogy Bél feléd irányozza lépteit, és ellened jön halhatatlan vitézekkel, természetes óriásokkal, erős harcosokkal. Sürgősen gondolkodj, hogy mitévő légy. Én hamar összegyűjtöm harcosaimat, és még az ellenség érkezése előtt segítségedre sietek«. [...] Bél, hadserege óriási erejében bízva, mint a lejtőről lerohanó folyam sietett Hajk lakásának határát elérni. De az óvatos és okos, göndör hajú és vidám tekintetű óriás Hajk is hamarjában összegyűjtötte fiait és unokáit – akik ugyan kevesebben voltak, de mindannyian vitézek, és íjlövésben nagy mesternek számítottak – és más alattvalóit, és elvezette őket egy tó partjához, amelynek vize sós volt, és apró halak úszkáltak benne.⁷ Miután sorba állította őket, egy általa felfedezett új harcászati módszerre oktatta ki katonáit. Ez abból állt, hogy kisebb csoportokra osztott íjászok egyszerre nagy pontosságú, három irányítótollas nyilvesszőket kellett hogy éresszenek ugyanazon fontos célpontra, különösen parancsnoki személyekre. Ez a módszer lehetővé tette a védőöltözékek széttroncsolását, és a célpont megsemmisítését. A gyakorlatok sikeres befejezése után így szólt harcosaihoz: »Amikor Bél hadserege ellen fogunk állni, igyekezzünk minél közelebb kerülni hozzájuk, különösen ahhoz a helyhez, ahol Bél fog tartózkodni. Így nyilainknak nagyobb hatása lesz. Vitézeknek kell lennünk, de el kell kerülnünk a halált, hogy háznépünk ne essék Bél fogságába, és megmutathassuk nekik kezeink erejét. Így szétverjük Bél seregét, és kivívjuk felette győzelmünket, háznépünk és hazánk szabadságáért!« [...] Hajk egy magas hegyekkel körülvett széles völgyet választott ki Bél hadseregének »fogadására«. A völgy hosszán egy nem mély vizű, de elég széles medrű hegyi patak folydogált. Seregét ennek a folyónak északi, valamivel magasabb partjára vezette, és harcmódorának megfelelő csatarendbe állította. Magának parancsnoki helyül a serege középső részén lévő halmot szemelte ki. Alighogy befejezte a szervezési munkálatokat, a folyó másik partján Bél isten seregét látta közeledni. Az ellenség a vízen keresztül vezető legalkalmasabb gázlókat kereste, majd hadirendbe helyezkedtek. Bél is egy dombot választott ki magának parancsnoki helyül, ahol serege védelmében biztonságban érezte magát. [...] Az első támadás nem hozta meg a várt

⁷ Ezt a tavat régen Peznuni tónak, később Ahtamarnak nevezték. Napjainkban Van-tó a neve.

eredményt: Hajk csapatai visszaverték a sereget, nagy veszteségeket okozván a támadóknak. Nem sikerült azonban lenyilazniuk Bélét, mert távolabb volt Hajk íjásaitól, és sokkal erősebb védőöltözéket viselt, mint saját katonái. Fején festett tollakkal díszített vassisakot hordott, hátára és mellére rézpáncélt, karjára és lábszárára oltalmat tett, derekát beövezte, bal oldalán kétélű pallos csüngött, jobb kezében hatalmas lándzsát, baljában pedig egy nagy és erős pajzsot tartott. Látván az első támadás súlyos veszteségeit, Bél gondolkodóba esett, és átrendezte hadseregét egy második, döntő támadás végrehajtására. Hogy bátorítsa katonáit, maga állott az élre. Látván a nagy készülődést, Hajk is átrendezte csapatait. Bél lenyilazása céljából jobb oldalára rendelte Armenák fiát és ennek két kisebb testvérét, bal oldalára pedig Kádmosz unokáját, ennek két fiával, mindannyian nagyszerű íjászok. [...] A második ütközet még ádázabb harcokat és még több áldozatot követelt, de Bélnek ez sem hozott győzelmet. Hajkéknak sem sikerült azonban lenyilazniuk Bélét erős védőpáncéljai miatt. [...] Dühösen a két eredménytelen ütközet miatt Bél egy valóban végleges és döntő harmadik támadásra buzdította katonáit. Ekkor Hajk észrevette, hogy Bél figyelmetlensége alkalmas lenne egy rajtaütésszerű támadásra. A gondolatot tett követte: villámgyorsan Bél közelébe nyargalt, és erős íjából egy három irányítótollas nyílveesszőt eresztett ellenfele mellébe. A nyílveessző átütötte Bél erős mellvédőjét és a hátán lévő rézpáncélt is. A halhatatlannak tartott óriás megínogva, csodálkozó szemekkel, holtan rogyott le parancsnoki dombjának földjére. Látván ezt a váratlan eseményt, Bél serege pánikszerű visszavonulásba kezdett. Hajknek is csak ennyi kellett: csapatai élén kiűzte – a még Noé által megszabott Ararát vidékének határain túlra – a népét és hazáját megsemmisíteni igyekvő ellenséget. [...]

A völgyet, ahol a harc végbement, a győzelem emlékére és az érdeemes parancsnok tiszteletére Hajk völgyének – örményül Hajocdzornak neveztek, amely az Örmények völgyét is jelenti. Azt a dombot pedig, ahol Bél elesett, személyesen Hajk Kjerezmannak, magyarul sírnak, temetőnek nevezte el. Ugyancsak Hajk parancsára méltó ellenfele, Bél bebalzsamozott testét Harkhba szállították, ahol nagy pompával temették el az új fővárosban, Hajkaszenben. [...]

Az ősök földjére való visszatérés és a fényes győzelem Hajk népének újjászületését jelentette. Az örmény legenda szerint ez az esemény Kr. e. 2492-ben történt. Ezért Hajk parancsára ettől az eseménytől számítják az örmények országuk legendás alapításának dátumát (Aera Hajkana = 2492).

A Bél feletti győzelem után Hajk megszervezte országát, és kijelölte annak határait. Egyik bátyját, Ekreszt az Ekert vagy Kolhisz

3. Hagop Djololian Siruni,
(1890–1973), költő, publicista,
történész, armenológus

nevezetű, vasércekben gazdag terület élére nevezte ki. Másik testvérét, Kaukázst a róla elnevezett hegyes vidéknek főnöki székébe ültette. Harmadik testvérét, Kádmoszt a mai grúz vidékek élére állította. A teljes állam vezetésével pedig Armenak nevű fiát bízta meg. Az ország neve Hajasztan lett, lakóit pedig hajoknak nevezték. Az örmények jelenleg is hajoknak nevezik magukat, éljenek akár az őshaza területén, akár szórványban. Mindezek után, kötelességének teljesítése tudatában Hajk meghalt.”

Az örmény nép, név és ország legendás eredetére vonatkozóan más változatok is léteznek. Nagyon érdekes például Jászón utazásai Kolkhiszba, az aranygyapjú után. Ebből a mítoszból tudjuk, hogy kalandozásaiban Jászont elkísérte egy Arménusz nevű thesszáliai barátja is. Egyes történetírók (Sztrabon, Justinus stb.) úgy vélik, ez az utóbbi, Apolló által is pártfogolt személy – akit az argonauták legendájában Thesszália királyának is neveznek – lenne az örmény nép és ország legendás alapítója.

A *Biblia Ótestamentumában* „Ararát országát” négyszer említik. Például így: „gyűjtsétek ellene az Ararátnak, Menninek és Askenaznak országait”.⁸ Több tudós szerint a Mini vagy Menni helynéven Arméniát kell érteni. Ami pedig Bél isten személyét illeti, több történész szerint ezen a néven a nem kevésbé hírneves Menródot vagy Minródot kell érteni. Ugyanezen tudósok szerint a szkíta és kimmer néphullámokon – amelyek nagymértékben hozzájárultak Urártu állam megsemmisítéséhez és az örmény állam létrejöttéhez – Ezékiel próféta Góg és Magógját kell érteni (38:2), mint a keresztény mitológia két ellenséges nagyhatalmát.

Ilyen előzmények után már nem is találhatunk semmi különöset abban, hogy annyi bibliai személy után, akik az Ararát vidékén „éltek és működtek”, az örmények bibliai személyektől származtatják magukat, országukat pedig ezektől a személyektől örökölt földnek tartják.

I.1.2 A tudományos kutatások nyomán

Ami az örmény népnek, névnek és országnak a tudományos kutatások alapján felderített eredetét illeti, mint annyi más népé, az örményeké sem teljesen világos. Az utolsó 15-20 év régészeti, nyelvészeti és antropológiai felfedezései, a sumér, akkád, asszír-babilóniai, hettita, perzsa és egyiptomi feliratok és a régi görög történetírók állításai, valamint a helybeli hagyományok tanulmányozása alapján az örmény nép, név és ország eredetére vonatkozóan a tudósok két fő elméletet dolgoztak ki:

A „tradicionális elmélet” szerint – amelyet a legtöbb tudós vall – az örmény nép eredetére vonatkozóan az „imigrációs elmélet” érvényes, míg mások szerint az örmények mindig a történelmi Örményország területén éltek. Ezért véleményüket „indigén”, azaz „őshonos elmélet”-nek nevezik.

I.1.2.1 Az „imigrációs elmélet” szerint a jelenlegi örmény etnikum a hajdani Arménia területét benépesítő ősi népek és a bevándorolt nép, az ún. „indoeurópai örmények” keverékéből született. Ez az elmélet egyezik Hérodotosz állítá-

⁸ Jeremiás könyve, 51:27

sával is, aki az örményeket egy, a frígiaiakkal testvér népnek tartotta, akik nyugatról a Van-tó és az Araksz folyó vidékére vándoroltak. Ez a terület akkoriban Urártu néven szerepelt. Itt – mondják a mai történészek – összekeveredtek a helyi urártui lakossággal, amelyet – mivel nagyobb haderővel és kultúrával rendelkeztek – idővel magukba olvasztottak. A tudósoknak azonban a területi kapcsolaton kívül más jellegű kapcsolatot nem sikerült kimutatniuk Urártu és Örményország között. Az antropológiai, nyelvészeti és viselettörténeti tanulmányok, de különösen az antroponímiai vizsgálatok eredményei alapján inkább egyetlen nép folytatólagos létéről kapunk bizonyítékokat, mint két különböző népnek ugyanazon a földön, de két különböző időpontban való létezéséről.

Ezeknek a népeknek a nevééről és országuk elnevezéséről a tudósok az első írott adatokat Hattusában,⁹ a hettita feliratú agyagtáblácskákon találták. Ezekon többek között dicsérik I. Suppiluliuma (1380–1346) és II. Mursilis (1345–1315) hettita királyokat, akiknek több ütközet után sikerült legyőzniük a keletre lévő Hajasza, Azzi, Szuhma, Isuwa és Alsi nevű kis országokat. Ezek közül számunkra a Hajasza megnevezés érdekes, amely később az örmény legendákban Hajasztan (illetve a hajok országa) néven az örmény állam legendás neve lesz.

Ugyancsak a Náiri koalíció legyőzéséről van szó a Yonkaluban¹⁰ talált agyagtáblácskákon is, amelyeken Közép-AsszírIA királyát, I. Tiglat Palasart (1115–1076) mint a náiri területek meghódítóját dicsőítik.

Ezekről a területekről és az itt élő népekről az asszírIAi évkönyvekben is találunk adatokat. Ezekben a feljegyzések azokról a harcokról szólnak, amelyeket Közép-AsszírIA király, I. Tukulti-Ninurta (1244–1207) mint Babilon meghódítója vívott a Náiri néven szereplő államok bekebelezéséért. A legtöbb tudós úgy véli, hogy az urártui lakosság a Náiri koalíció egyik népe volt. Ők vállalták azt a feladatot, hogy Aramé (860?–843?) vezetése alatt – akit a történészek az első urártui királynak tartanak – Kr. e. a 9. században összevonják az ebben a térségben élő testvértörzseket. Az urártuiak virágzó életéről tudunk a Kamir-Bluron (Vörös domb) és az Erebuni vár¹¹ (Arin-Berd) néven ismert, I. Mennasz (805–790) urártui király és ennek fia, I. Argisztris (790–766) által alapított erődvárak romjaiban talált régészeti kincsekből, vagy a Toprak-Kalé¹² és Altin-Tepe

⁹ Hattusa. A hettita birodalom fővárosa volt. Ma Boğazkalénak nevezik (Ankarától 150 km-re kelet felé). Itt találták meg és ásták ki 1910–1930 között a hajdani hettita állam „levéltárát”, amely több mint 30 000 égetett agyagtáblácskára kuneiform írással rótt szövegből áll. Tartalmazza a hettita birodalom és a környező államok közötti viszonyok és a háborúk leírását, a királyok tetteit, különböző események krónikáit stb.

¹⁰ Yonkalu. A Van-tó északi vidékén Manzikerttől (mai nevén Malazgirt) 30 km-re lévő ásatási központ. A Náiri állam feltételezett fővárosa volt. Sok agyagtáblácskára írt szöveg lelőhelye.

¹¹ A mai Jerevánhoz délkeleti irányban közel, két dombon, mint Urártu állam egykori fővárosa: Erebuni vár – és egy másik erődített helység: Teisebaini, ma Karmir-Bluron (Vörös domb) létezett. Mindkettő fontos ásatási központ.

¹² Toprak-Kale. Urartu másik fővárosa a függőkertjeiről híres és legendás asszír királynő, Szemiramisz által épített Tuszpa volt. (Szemiramisz és Szép Ara szerelmének történetét lásd Khorenei Mózes krónikájában.) Kr. u. 585 körül pusztult el. A helyén épült mai mo-

romjaiban talált műkincsekből is (Turkmenisztán déli részén, a Kaszpi-tenger keleti partja mentén, Kr. e. 2000 körül virágzó város).

Valószínű, hogy egy bizonyos idő után Urártu kilépett a Náiri szövetségből, és önálló államot létesített. Ennek egy ideig Tuszpa volt a fővárosa. Ami az urártui periódusban (860–595) élt királyokat illeti, a történészek különböző számban és nem azonos nevekkal jegyezték fel őket. Így például H. Dj. Siruni tizenöt király nevét említi. A legtöbb tudós szerint a 8. urártui király, I. Russzasz (733–714) idejében kezdődött az urártui állam hanyatlása, különösen az Új-Babilon fejedelmétől, I. Sargontól elszenvedett vereség hatására. I. Russzasz után még hét király következett. A tizenötödik király, III. Russzasz (605–595) volt az, akinek Kr. e. 595-ben viselnie kellett a szkíták és médek szörnyű csapásait, és látnia kellett Urártu teljes megsemmisülését. Az urártui területek eleinte a médek, később pedig a Perzsa Birodalom tartományaivá váltak.

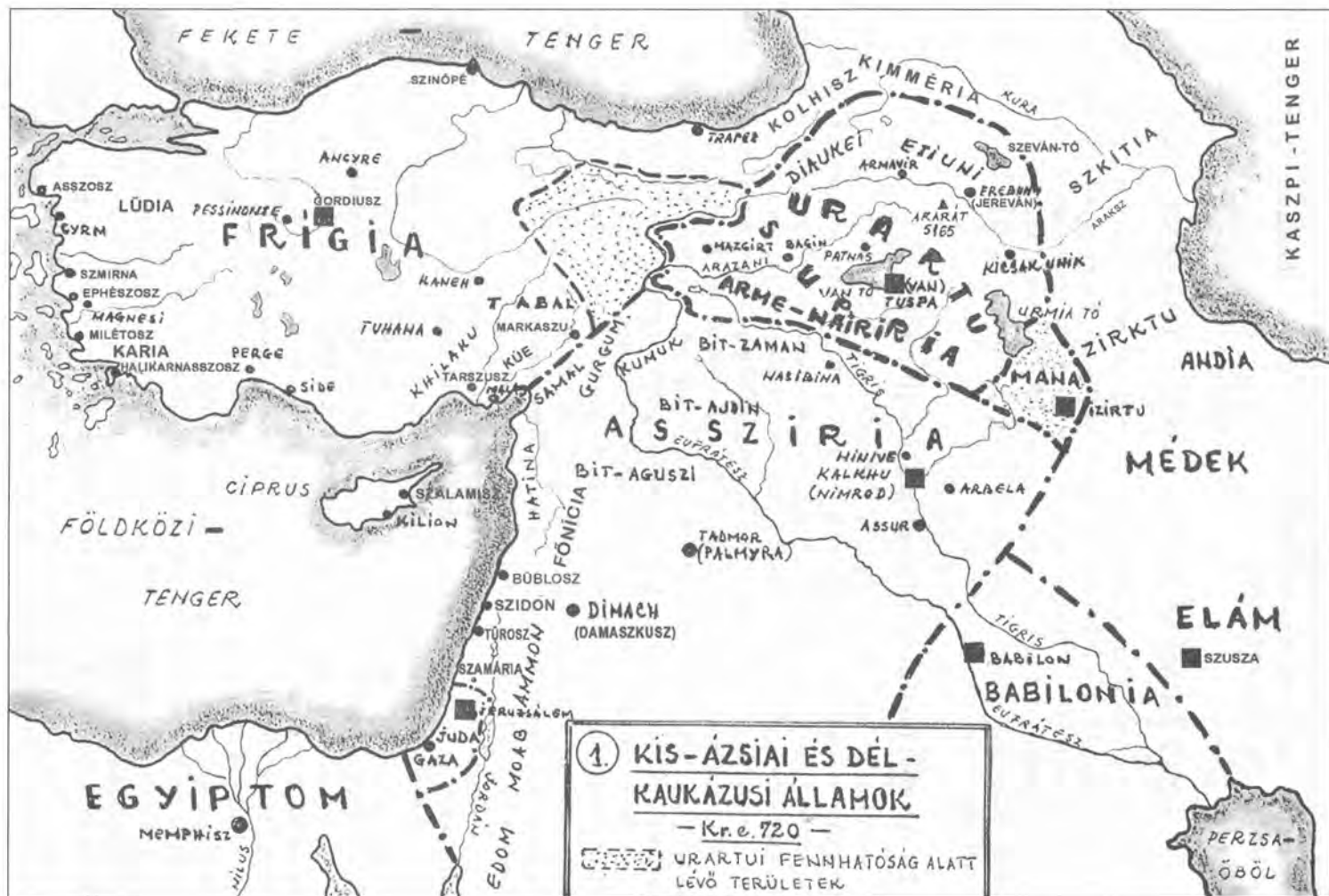
S így elértünk azokhoz az időkhöz, amikor először találkozunk az Arménia elnevezéssel. Legfontosabb bizonyítékát annak, hogy az urártui állam Arménia név alatt folytatódott, I. Dáreiosz (522–486) írástudói által, ékirással a behisztáni¹³ (bizutumi) sziklára vésett akkád, ó-perzsa és elamit nyelvű, három oszloposan és párhuzamosan vésett feliratban találjuk. Itt ugyanannak a területnek a megnevezésére az akkád szövegben az Urártu, az óperzsa szövegben pedig az Armina szó szerepel. A legtöbb történész szerint az Armina megnevezés az „Arme” szóból ered, ami abban az időben a Van-tótól északra fekvő területek neve volt, de Supria néven is emlegették. Mások szerint az Armina szó az első urártui király nevéből származik, akit Araménak vagy Aramunak hívtak (860–843). Vannak történészek, akik a szót a perzsa Ahrimánból eredeztetik, ami az akkori perzsa mitológiában a rossz szellem megnevezése. Az örmények pedig elég sok borsot törtek hatalmas szomszédjuk, a médek orra alá.

1.1.2.2 Az őshonos elméletet valló történészek szerint az örmények mindig a történelmi Örményország területén éltek. Ők is elismerik az örmény nép indoeurópai jellegét, de nem fogadják el az imigráció elméletét, mert szerintük az indoeurópai népek őshazája mindig Kis-Ázsiában, az Örmény Fennsíkon volt. Ebből következik – mondják ezek a tudósok –, hogy ha elfogadjuk az örmények indoeurópai jellegét, akkor az örmény etnikum nem a helybeli és egy vándor nép keveredésének eredménye, hanem mindig is ezen a vidéken élt, őshonos indoeurópai nép. Ez az oka annak, hogy mind az örmény, mind a külföldi

---

dern Van város a Van-tó délkeleti partján fekszik. Tuszpa (Van) közelében II. Russzasz (680–645) urártui király egy Russzakinili (Russa lakása) nevű nyári székhelyet építtetett. Az itt létesült régészeti központ neve Toprak-Kale.

¹³ Behisztán (Bizutum). A mai Kerman (Irán) város melletti szikla. A szövegben egy örmény felkelés leveréséről is szó van. Erről I. Dáreiosz (522–486) a következőket mondja: „Amikor Babilonban voltam, fellázadtak ellenem: Perzsia, Média, Szosza, Asszíría, Egyiptom, Armina, Pártia, Margiana... Arminába küldtem Dadarszisz nevű szolgámat (o. parancsnokomat), hogy leverje azokat a felkelő katonákat...” Az ezt követő szövegből kiderül, hogy csupán öt hadjárat után, 522 és 520 között sikerült leverni az arminai felkelőket (*The Cambridge Ancient History*, IV. 178.). A tudósok szerint a szöveget Kr. e. 519-ben vésték a sziklába.

nyelvtudósok az örmény nyelvet az indoeurópai nyelvcsalád egyik önálló ágának tartják, amelyben 800–900 indoeurópai és több mint 400 urártui és hurrita eredetű tőszót lehet kimutatni.

I.2 AZ ÖRMÉNY NÉP ÉS ORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL

Amint már korábban is említettük, az örmény nép és ország története tele van fehér foltokkal, a kutatók véleménye megoszlik. Nem célunk e vélemények aprólékos ismertetése, sem az örmény nép és ország történetének részletes tárgyalása. De ahhoz, hogy az örmény nemzeti szöveg fokozatos kialakulásának bonyolult okait és folyamatát megismerhessük, elengedhetetlen nagy vonalakban vázolni történetüket.

I.2.1 Az első önálló örmény állam létrejöttéről

Az első önálló örmény állam létrejöttéről a kutatók lényegében egybehangzóan vélekednek. Ezt a folyamatot a történészek négy időszakra osztják:

– *az első* a Kr. e. II. évezred közepe táján az Erzinka nevű mezőségen létrejött ún. Hajasza-Azzi törzsszövetség, amelyben a haja etnikum dominált;

– *a második* az ún. Arme-Supria törzsszövetség létrejötte, amelynek a fő alkotó eleme az arme vagy urme etnikum volt. Az esemény a Kr. e. II. évezred utolsó két százada körül történt, és a régi örmény Agdznik tartományban, a Csarberd mezőn és a Tigris folyó északnyugati völgyében ment végbe;

– *a harmadik* időszak, amikor az örmény etnikum elfoglalta a Van-tó medencéjét. Akkoriban ezt a területet Urártunak nevezték. Bizonyos idő alatt az örmény etnikum magába olvasztotta az itt élő huri-urártui elemeket, ennek eredményeként létrejött az egységes örmény nép és nemzet. E folyamat végét a tudósok a Kr. e. VII–VI. századra teszik;

– *a negyedikben* az így létrejött örmény nép országot alakított ki magának. Elfoglalták az urártui zónától északra és északkeletre fekvő területeket (az Örmény Fennsíkot és az Ararát vidékét), armenizálták az itt élő népeket, az egyesített területeket pedig önálló örmény állammá kovácsolták, amelyet az örmények Hayasztánnak, a szomszédos népek pedig Arminának vagy Arméniának neveztek.

Az első örmény király, aki az államot is létrehozta, Jervand (Jervant), vagy a görög források nyomán: Orontész (Orontász) volt, akitől a Kr. e. VI. századtól kezdődően a Jervándizi (Jervánd-házi) királyok származnak. Később, 522–520 között, öt véres hadjárat után az arméniai királyság I. Dáreiosz (522–486) perzsa király fennhatósága alá került, a perzsa birodalom VII. tartományaként (szatrápiájaként).

Kr. e. az V. század elején Xenophón görög hadvezér *Anabaszisz* és *Küropedia* című műveiben érdekes adatokat közöl Arméniáról. Xenophón 10 000 görög katonával beavatkozott az Ifjú Kürosz és testvére, II. Artaxerxesz (404–359) perzsa király trónviszályába. Ifjú Kürosz leverése és megölése után, 401–400 telén Xenophón Arménián keresztül vonult vissza Görögországba, amikor is fontos észrevételeket és eseményeket jegyzett fel az örmény területeken.

I.2.2 Arménia görög fennhatóság alatt

Kr. e. a IV. század első felében Ázsia és a Közel-Kelet legfontosabb eseményei közé tartoztak Makedóniai Nagy Sándor (III. Sándor, 336–323) ezen a területen véghezvitt hadműveletei. A hadjárat útvonala Arménia déli határaihoz közel vezetett. Így, valószínűleg közös érdekből megkötött egyezmény alapján, a délkeleti örmény területekhez közel lévő gaugamelai ütközetben (331) a görögök oldalán Mitrausdes (Mihrvahist) parancsnoksága alatt örmény csapatok is harcoltak III. Dareiosz (336–330) perzsa fejedelem hadai ellen. Az ütközet Makedón Nagy Sándor győzelmével végződött, és az ahenenida perzsa birodalom felbomlásához vezetett. *Arménia először nyerte vissza függetlenségét, ez azonban rövid ideig tartott.* Nagy Sándor 323-ban hirtelen meghalt. Hatalmas birodalmát három vezére vette át. A kis-ázsiai és közel-keleti területek Szeleukhosz (312–281) hadvezér (diadokh) hatalma alá kerültek, aki ezeken királyságot alapított. Birodalmába eleinte csak Arménia délkeleti egynegyed része tartozott. Mivel az ország délnyugati egynegyed részére is szüksége volt, Arméniát kettőbe osztotta: déli felét saját fennhatósága alá helyezte Arménia Minor (Kis Arménia) néven, északi felét pedig szabadon hagyta Arménia Maior (Nagy Arménia) néven, Armavir fővárossal és egy Jervánd-házi király uralma alatt.

A szeleukidák azonban nem elégedtek meg a Nagy Sándortól örökölt részekkel, birodalmukat más országok bekebelezése révén növelni akarták. III. Nagy Antiokhosz (223–187), miután Kis-Ázsiában uralma alá hajtotta Nagy-Arméniát, a Balkán-félsziget felé tekintett. Behatolt Görögországba, de itt egy másik növekedő nagyhatalom, a Római Birodalom terjeszkedésébe ütközött. Thermopülénél (191), majd Kis-Ázsiában Magnesiánál (190) súlyos vereséget szenvedett a rómaiaktól, akik ekkor tették először a lábukat Kis-Ázsia földjére. III. Nagy Antiokhosznak le kellett mondania kis-ázsiai hódításairól. Nagy-Arménia így mindössze 10 évig tartó alárendeltség után visszanyerte függetlenségét, de Kis-Arménia továbbra is elszakítva maradt. Nagy-Arméniában az Artaxida uralkodóház, Kis-Arméniában pedig egy Zareh nevű fejedelem lett az ország vezetője.

A görögökkel való érintkezés hadászati szempontból ádáz és véres harcokat eredményezett, kulturális szempontból azonban komoly fejlődést jelentett. A hellenizmus elterjedése Kis-Ázsiában minden kis-ázsiai népnek hasznára vált. Arménia Kis-Ázsia és a Közel-Kelet legfontosabb hellén jellegű civilizációs központja lett.

I.2.3 Az Artaxida dinasztia első három fejedelme alatt

(Kr. e. II–I. század)

Az első artaxida fejedelem Artaszesz (Artaxias vagy örményül Artasziszján /Ardasziszján, 189–160) volt, Zarehnek, Kis-Arménia királyának fia. Legkiemelkedőbb teljesítménye, hogy újraegyesítette a két Arméniát egy fejedelem hatalma alá, közös hadsereggel. Uralkodása alatt egyéb fontos határozatokat is hozott: megteremtette Arménia területén az első agrárreformot, határkövekkel je-

löltette ki minden helység és birtok határát. Khorenei Mózes szerint „az ő idejében nem maradtak gondozatlanul a művelésre alkalmas földek, az egész ország virágozván, mint egy virágoskert”. Rendezte a nemesek birtoklási jogait és kötelezettségeit. Róma-párti volt, de másoknak is menedéket nyújtott. Így Hannibálnak is, aki tanácsosa lett. Plutarkhosz szerint I. Artaszesz Hannibál tanácsai szerint építtette új fővárosát, Artaxatát (Ártaszat), amelyet a rómaiak „Örmény Karthágónak” neveztek.

I. Artaszeszt halála után két fia követte a trónon: I. Artavazd (I. Artavaszdasz, 160–115), majd I. Tigrán (I. Tigránész, 115–95). Mindhárom fejedelem alatt Arménia békés időket élt és komoly kereskedelmi, kulturális, gazdasági és katonai fejlődésnek örvendett.

1.2.4 Arménia viszonya Rómával

A negyedik artaxida fejedelem, I. Tigrán fia, II. Nagy Tigrán (Dikrán) volt (95–55). A történészek az Artaxida dinasztia legnevezetesebb uralkodójaként tartják számon. Arméniát kis-ázsiai birodalommal akarta fejleszteni. René Grousset francia történész (1885–1952) szerint „II. Tigrán az örmény népnek örökké tartó létet és fennmaradást teremtett”.¹⁴

Terveinek megvalósítása érdekében eredményes országszervezési reformokat vezetett be, területi, adminisztratív és gazdálkodási autonómiát biztosítva egy-egy tartomány főnökének. A lakosság létszámbeli és anyagi gyarapodása érdekében pedig nagyszámú iparos és kereskedő családot hívott/fogadott be. Különösen a kilikiai Adanából, Malloszból, Tarszonból, Szolenből, Epifaneeából és a kappadókiai Majakból (Cesarea), valamint más hellenisztikus kultúrközpontból. Birodalmának megszilárdítása után pedig Plutarkhosz szerint „tömegesen hozatott asszíriai, adiabeni, korduáni és zsidó lakosokat Nagy-Arménia városába. Így az idegenek száma meghaladta az egymilliót.”¹⁵ Átszervezte és modernizálta a hadsereget. Ő volt az első örmény fejedelem, aki a hadsereg kötelékében nehézpáncélos lovas alakulatokat létesített, amelyek ütőereje pánikszerű félelmet idézett elő az ellenség soraiban.

Mivel Nagy-Arménia fővárosa, Ártaszat messze volt a kialakult birodalom déli és délnyugati határaitól (a mai Jerevántól délkeletre, az Araksz folyó partján lévő Ararát város környékén), új fővárost alapított a birodalom közepe táján Tigránakert néven, ami magyarul „Tigrán által épített” várost jelent. Az alapítási évét 82–77 közöttre becsülik a történészek.¹⁶

II. Nagy Tigrán 94-ben kezdte hódító hadjáratait. Először nyugat felé indult, és elsőnek az Eufrátesz folyó felső folyásánál lévő Tophk (Sofene) néven ismert területet csatolta Arméniához. 91-ben megpróbálkozott Kappadókia elfoglalá-

¹⁴ René Grousset: *Preface*, N. Adontz: *Histoire d'Arménie*, Paris, 1946, VII.

¹⁵ Plut. Lucul., 26; Phaustos (Pavsztosz) Buzand, IV. 55. Idézi: Tigran Grigorian: *Istoria și cultura poporului armean*. Buc., 1993, 58.

¹⁶ Tigránakert (Digranagerd, Tigranocerta) romjainak pontos helyét még nem tárták fel. De tudjuk, hogy közel van ahhoz a helyhez, ahol a mai Farkin-Su folyó a Tigrisbe torkollik.

sával, de ez a rómaiak miatt nem sikerült neki. Látván a hatalmas erőt, ami nyugat felé elzárja az útját, II. Tigrán kelet és dél felé tekintett.

87-ben elfoglalta a parthusoktól a „70 völgy” néven ismert területet és Atropaténét (a mai iráni Azerbajdzsánt). Hódításait azután Média Ekbatana területén folytatta, majd behatolt Észak-Mezopotámiába. Minden fényes győzelem után a meghódított területeken kikiáltatta magát a „királyok királyának”. Amikor már úgy látta, hogy kelet felé nincs sok értelme tovább menni, dél felé irányította hadseregét. Meghódította Gordiene és Adiabene területeket (a történelmi Asszíriát), átkelt a Tigrisen, és elfoglalta Észak-Mezopotámiát, Migdóniát Micbin (Nisibin) fővárossal és az oszroenei tartományt Urha (Edesia, Edessza, Etesia) központtal. Innen Föníciába (a mai Libanonba) hatolt be, majd Észak-Palesztinába. Végül bekebelezte a Föníciától északra lévő Commagene tartományt (Szamoszata) és Kilikiát. Itt megállt, mert a kilikiai hegyeken túl megint a rómaiakba ütközött. Ezeket a hódításokat Kr. e. 70-ben végezte be. Róma azonban nem tűrhette, hogy a Kaszpi-tenger délnyugati partjai, a Fekete-tenger délkeleti vidékei és a Földközi-tenger között egy Örmény Birodalom létezzen, amely megakadályozza Róma kelet felé való terjeszkedését, és vámolja a kelet és nyugat között az itt húzódó kereskedelmi útvonalon áthaladó összes árut.

II. Tigrán hódító hadjárataival egy időben apósa, VI. Mithridátesz Europátor (121/120–63), Pontus királya a rómaiak ellen küzdött. Miután Kis-Ázsiában felázította a rómaiak ellen az általuk legyőzött népeket, és lemészárolt 80 000 rómat, VI. Mithridátesz behatolt a Balkán-félszigetre, egészen Athénig. De itt Sulla (84), majd Lucius Lucullus (71) legyőzte, ő pedig vejéhez, II. Tigránhoz menekült. A rómaiak kérték VI. Mithridátesz kiadását, de veje ezt megtagadta. Ezzel megkezdődtek a római–örmény háborúk.

Az első ütközet, amelyet II. Tigrán elvesztett, 69. október 6-án volt Tigranakert mellett. Lucullus folytatta előrenyomulását Ártaszat, Nagy-Örményország fővárosa felé, de Ártaszattól 160 km-re nyugat felé, az Aracáni folyónál II. Tigrán visszavonulásra kényszerítette Lucullust (Kr. e. 68).¹⁷ Visszavonulása alkalmával Lucullus elfoglalta Micbin délnyugati örmény várost. De II. Tigrán elmentáadásba lendült, és kiűzte a rómaiakat az örmény területekről. Ezért Lucullust a római szenátus leváltotta, és Pompeiust nevezte ki helyette a római hadak élére.

Pompeius terület-visszaszerzési feladatát megkönnyítette a Fialat Tigránnak, II. Tigrán Kleopátrától származó harmadik fiának az apja elleni összeesküvése és lázadása, amelyet VI. Mithridátesz is támogatott. Ezért II. Tigrán nem segítette apósát a rómaiak elleni következő harcokban. Pompeius, miután Kappadókiát és Pontust visszaszerzte, félelmetes hadsereggel indult Ártaszat ellen. II. Tigrán nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy megbirkózzon a római légiókkal, ezért békeajánlatot tett, amit Kr. e. 66-ban el is fogadtak. A békeszerződés feltételeinek értelmében Arménia elvesztette külső, meghódított területeit (Asszíriát, Föníciát, Kilikiát stb.), és 6000 talentum kárpótlási díjat kellett fi-

¹⁷ Idézi: Tigran Grigorian: *i. m.* 61.

zetnie a rómaiaknak. Ugyanakkor Arménia a rómaiak szövetségesevé vált, megtartotta egységét és függetlenségét. II. Tigrán megtartotta a „királyok királya” rangját, fiatal Tigránt pedig, aki várta, hogy Arménia királyává nevezzék ki, Pompeius le tartóztatta, és Rómában, a diadalmenetben harci szekere után kötve vontatta mint árulót.

II. Tigrán 55-ben halt meg, 85 éves korában. Hagyatéka a legnagyobb kiterjedésű, *másodszorra egyesült és önálló Örményország* volt.

A trónon egyik fia, II. Artavazd (Ardavaszt, 55–34) követte. Trónra lépése Arménia legnehezebb történelmi korszakának kezdetét jelentette: „ütköző állam” lett a Római és a Parthus Birodalom terjeszkedési irányának találkozásánál.

Kr. e. 54 tavaszán Marcus Licinius Crassus triumvir, a Római Birodalom keleti részeinek parancsnoka, miután leverte a Spartacus vezette lázadást, a parthusok ellen indult. Átkelt az Eufráteszen, és behatolt Asszíriába. A II. Tigrán által megkötött békeszerződés feltételei alapján II. Artavazd 6000 jól felfegyverzett lovas katonával Crassus táborába érkezett. Itt azonban megtudta, hogy Crassus a római szenátus engedélye nélkül indított háborút a parthusok ellen. Ekkor kivált a Crassusszal kötött szövetségből, és egyezményt kötött a parthusok királyával, II. Oroszesszel (57–38), a rómaiak ellen. A békülés megerősítéseképpen a parthus trónörökös, Baur feleségül vette az örmény király húgát. A rómaiak Haran (Kara) város mellett súlyos vereséget szenvedtek (20 000 halott). Crassus is fogságba esett, lefejezték, fejét pedig a lakodalmi főasztal elé dobták. Arménia számára viszonylag csendes időszak következett.

Kr. e. 36 tavaszán Marcus Antonius hatalmas hadsereggel indult a Közel-Kelet meghódítására. Terve megvalósítása érdekében az örmények támogatására is szüksége volt. II. Artavazd először szövetkezett a rómaiakkal, de később kivált a szövetségből. Antonius 35 000 katonát veszített a parthusok elleni hadjáratban, és az örmény királyt hibáztatta a vereséért, árulónak nevezve őt. Ezért II. Artavazd megbüntetésére indult, de megállt az örmény főváros, Ártaszat előtt, és követeket küldött az örmény királyhoz, kérve: jöjjön egész családjával a táborába, megtárgyalni VII. Kleopátrával nemzett fia, Sándor házasságát az örmény király leányával, a római–örmény kibékülés zálogául. II. Artavazd beleesett a csapdába. Családjával együtt elfogták (csak legnagyobbik fia, Artaszesz menekült meg), és ezüst láncokkal megkötözve VII. Kleopátrának ajándékozták őket. Kleopátra Egyiptomban bezárva tartotta a királyi családot. Sándort Arménia fejedelmévé nevezték ki (34–30). Miután Octavianus leverte Antoniust (Actium: 31. szeptember 2.), VII. Kleopátra új szövetségeseket keresett Octavianus ellen. A médekhez fordult, és barátsága jeléül elküldte nekik régi ellenségük, II. Artavazd fejét (Kr. e. 31). Antonius halála után Arménia felszabadult a római katonai fennhatóság alól, politikailag azonban továbbra is alá volt rendelve. Ugyanakkor királyuk megalázó halála örökös ellenszenvet keltett a rómaiak ellen minden örményben.

Arménia trónjára a megmenekült fiú mint II. Artaszesz (Artaxerxes) került (30–20). Elsősorban apja halálát akarta megbosszulni és az ország függetlenségét visszaszerezni. Ezért rendeletet adott ki, hogy minden, a római hadsereggel

érkezett személyt (örököt, kereskedőket stb.) öljenek meg. Ezt a tettet egyben a Rómával szembeni politikai függetlenség kikiáltásának is tartotta. Pártolta a Róma-ellenes „pro-parthus” politikai erőket, mivel a parthus uralmat sokkal enyhébbnek tartotta a rómainál. Így a „pro-parthus” szellem Arméniában erősebb volt a Parthus Birodalom bukásáig (Kr. u. 226). Róma azonban nem tudta elviselni azt, hogy Arménia kivált a fennhatósága alól, és II. Artaszesz meggyilkolását tervezte. Ez Kr. e. 20-ban történt meg.

Arménia trónjára a lefejezett II. Artavazd király Rómában túszként tartott testvére került, III. Tigrán néven (20–8). Ő Róma-párti volt. Trónra lépése Rómában az örmények feletti győzelemnek számított, ezért ebből az alkalomból „Armenia capta” vagy „Armenia recapta” feliratú érméket vertek.

III. Tigrán halála után fia, IV. Tigrán és ennek húga, Erato került Arménia trónjára, Róma engedélye nélkül (Kr. e. 8–Kr. u. 1). Ezért Róma mindent megtett, hogy eltávolítsa őket. Ez Kr. e. 5-ben sikerült, amikor is Arménia trónjára erőszakkal IV. Tigrán és Erato nagybátyját helyezték, III. Artavazd néven. Kr. e. 2-ben azonban sikerült elűzni III. Artavazdot, és a trónra visszahelyezték IV. Tigránt és hűgát. Ennek ellenére Arménia római politikai fennhatóság alatt maradt.

IV. Tigrán halálával megszűnt az Artaxida dinasztia is, amely Kr. e. 189–Kr. u. 1 között uralkodott Arméniában. Ez az időszak Arménia legfontosabb történelmi periódusa, mert ekkor forrt össze az egy nyelvet beszélő egyesült örmény nép és állam. Utánuk Arménia trónjára Kr. u. 1–51 között hol a rómaiak, hol a parthusok által kinevezett idegen királyok ültek. Közöttük volt a legendás Abgár, aki állítólag Jézus Krisztussal levelezett.¹⁸

1.2.5 Az örmény nép szabadságért vívott harca a parthus Arszakida királyok alatt

A Kr. u. első évszázad elején Róma folytatta terjeszkedését kelet felé, de a parthusok több vereséget mértek a római hadakra, ezért Kr. u. 35-ben Tiberius római császár kénytelen volt a parthusoknak adományozni Arménia két területét: Örmény-Mezopotámiát délkeleten és a Goderc (Kotardzene) tartományt északon. Így Arménia területe 310 000 km²-ről 285 000 km²-re csökkent. A rómaiak feletti győzelmeken felbuzdulva a parthusok is terjeszkedni kezdtek a rómaiak által elhagyott területek felé. Így a parthusok Arszakida dinasztiahoz tartozó királya, I. Vologesz (Vologeses, Vagars, 51–76) kiterjesztette fennhatóságát egész Arméniára, és a testvérét, I. Tiridáteszt (Dirtad, 52–60) Arménia trónjára ültette. A rómaiak ebbe nem nyugodtak bele, és Corbulo hadvezér vezetésével Arménia területén bosszúhadjáratot szerveztek, amely az örmény főváros, Ártaszat elfoglalásával végződött (K. u. 58-ban). A háború alatt a rómaiak rettenetes öldöklést és pusztítást vittek véghez az elfoglalt örmény városokban, és sok örmény foglyot ejtettek. I. Tiridátesz az örmény hadsereggel csak fékezni tudta a rómaiak tetteit, Corbulo pedig Arménia trónjára a római-párti VI. Tigránt

¹⁸ Khorenei Mózes: *Nagy Örményország története*, Szamosújvár, 1892, 117–120.

ültette (60–62). Ennek ellenére Rómának nem sikerült Arméniát a Római Birodalom egyik keleti tartományává tennie, mert Kr. u. 62-ben a parthus hadakkal egyesülve I. Tiridátesznek sikerült Hrandea város közelében (ahol az Árcán folyó az Eufráteszbe torkollik) megsemmisíteni a Petrus által vezetett római hadakat. Visszaszerezte az elrabolt javakat, kiszabadította a rabokat, és kiűzte Arménia területéről a római légió fejvesztetten menekülő maradványait. Ő maga pedig visszafoglalta trónját (62/63–88).

Petrus veresége nagy port vert fel a római szenátusban, ahol heves viták után elhatározták, hogy Corbulo generális vezetése alatt újabb hadjáratot indítanak Arménia és a parthusok ellen. Ez Kr. u. 64 tavaszán kezdődött, de harcok nélkül ért véget, a következő megegyezéssel: Róma elismeri I. Vologeszt a parthusok, I. Tiridáteszt pedig az örmények királyának, ha I. Tiridátesz elismeri a rómaiak győzelmét egy esetlegesen következő csatában, és leteszi koronáját, ugyancsak Hrandeia városban, Nero szobrának talapzatára. Ebben az esetben Nero megkoronázza I. Tiridáteszt az örmények királyának, és mesterekkel, valamint 50 millió dénárral járul hozzá azon örmény városok – különösképpen Ártaszat főváros – felépítéséhez, amelyeket Corbulo 58-ban lerombolt. A koronázás nagy pompával ment végbe 63-ban, Rómában. Így I. Tiridátesz (másodszor: 62/63–88) egy új dinasztia, az arszakida uralkodóház (I. Arszakész Kr. e. 250–247 parthus uralkodó neve után) Róma által is elismert első örmény királya lett, I. Tiridátesz Arszakuni (Arszakida) néven.

Annak ellenére, hogy Arménia királya a rómaiaktól kapta a királyi hatalom jelvényeit, Róma fennhatósága csupán szimbolikus maradt. A római légiók elhagyták Arméniát, amely visszaállította eredeti területeit (a két északi és déli

4. Ecsmiadzin. Székesegyház (301)

tartományon kívül), megtartotta haderejét és függetlenségét. Tulajdonképpen nem a rómaiak, hanem a parthusok és az örmények voltak a győztesek. I. Tiridátesz pedig, annak ellenére, hogy a parthus király, I. Vologesz testvére volt, belpolitikájában nem vetette el a görög civilizációt, hanem elősegítette annak beáramlását, és vele együtt a kereszténységét is.

I. Tiridátesz halála után (88) annak fia, II. Szanatrük (Sanatruces, 88–109) került az ország trónjára. Őt Aszkhadar (Axidares, 109–113), II. Pacorus parthus király fia követte. A két uralkodót Ró-

ma is elismerte, 113-ban azonban Oroszesz (Choszroesz) parthus király úgy látta jónak, hogy a rómaiak beleegyezése nélkül az örmény trónra ültesse Aszkhardar testvérét, Partamaszirisz néven (113–114). Ekkor Traianus római császár (98–117) 113 őszen hatalmas hadsereggel indult kelet felé, tettét azzal indokolva, hogy Arménia trónjára olyan király ült, akit Róma nem fogadott el. Traianus 114 tavaszán hadat üzent az örmény és a parthus királynak azzal a szándékkal, hogy Arméniát a Római Birodalomba olvassza. A hadművelet, amelyet Arménia ellen délről, Assziriából indított, Parthamaszirisz örmény király lefejezésével és az örmény főváros, Ártaszat elfoglalásával végződött. Arméniát bekebelezte a Római Birodalom, és L. Catilius Severus lett a birodalmi helytartó (114–116).

Traianus ezek után is folytatta sikeres hadműveleteit. 115-ben elfoglalta és a Római Birodalomba olvasztotta Babilóniát, majd Adiabene tartományt Asziria néven, ezt követően pedig elfoglalta a parthus fővárost, Tizbont (Ktésziphón), valamint Szeleukiát, hogy 116-ban a Perzsa-öbölhöz érjen. Itt meg kellett állnia, mert a hátrahagyott leigázott államok fellázadtak a római uralom ellen, és leölték a római helyőrségeket. Arméniában a fellázadt nép élére II. Szanatrük fia, I. Vologesz (I. Vagars) állt. Traianus a következő évre halasztotta a felkelések leverését, de hirtelen megbetegedett, és a kilikiai Szelinunt városban 117. augusztus 7-én meghalt. Utódja, fogadott fia, Hadrianus (117–138), és utána Antonius Pius (138–161) egyelőre nem tartotta érdemesnek folytatni a terjeszkedést kelet felé, és a Római Birodalom keleti határát visszahelyezte az Eufrátesz nyugati partjára. Így a „Provincia Armenia” helyzet mindössze három évet tartott (114–117), és Arménia visszanyerte a 114. előtti helyzetét.

Hadrianus beleegyezésével Arménia trónján I. Vologesz maradt (117–140). Uralkodása alatt az ország békés éveket élt és erős gazdasági fellendülésnek örvendett. Több várost épített, köztük egy új fővárost Vagarsapat (Vagarsabad, „Vagars városa”) néven. Ez a helység a kereszténység felvétele után Ecsmiadzin (Edzsmiacin) néven az örmény katolikoszok székhelye lett (Jerevántól 18 km-re nyugatra).

A római–parthus rivalizálás a II–III. században is nagy veszteségeket okozott az örmény nép és állam számára. Marcus Aurelius császár (161–180) véres háborút indított a parthusok ellen. A 161–166 közötti római–parthus háború végén a rómaiak elfoglalták Assziriát, Arméniát és Mezopotámiát. Arméniát azonban ezúttal sem sikerült római tartománnyá tenni. Ebben az időben az ország trónján Emessai Sohaemus (144–161), majd Pacorus (161–163), III. Vologesz parthus király fia, és egy másik, Statius Priscus római generális által kinevezett Sohaemus (164–186) ült. Őket I. Vagars unokája, II. Vagars (186–198), ennek fia, I. Choszroesz (198–215) és II. Tiridátesz (217–252) követte.

Ebben az időben Iránban nagy politikai változások mentek végbe. A parthus királyság Parsk nevű tartományában a Sasan familiából származó I. Artasir Papan (224–241) egy új szásszánida uralkodó dinasztiát állított a parthus királyság élére, amely az arszakida uralkodóház békésebb politikájával ellentétben, nagyon agresszíven igyekezett terjeszkedni. Mivel Arménia menedéket

nyújtott az elűzött arszakida főuraknak, a szasszanidák fel akarták számolni az arszakida Arméniát, és egy szásszanida Arméniát szándékoztak létrehozni. Az örmények természetesen ellenálltak ennek a szándéknak, és a rómaiakhoz fordultak segítségért, akiknek érdekükben állt, hogy Arménia megmaradjon a római fennhatóság alatt, két nagyhatalom ütközőpontján. Mivel az örmény nép mindinkább a keresztény vallás felé fordult, egyre inkább eltávolodott Irántól. Eleinte (228–230) az örmény hadsereg sikeresen ellenállt a szásszanida támadásoknak, de amikor ezek támadóereje meghaladta az örmény hadseregét, II. Tiridátész örmény király (akit Nagy Koszrovnak is hívtak), a római hadsereggel szövetségbe ellentámadásba lendült. Így sikerült megtartani Nagy-Arménia egységét és függetlenségét, de Kis-Arménia (Arménia nyugati egyharmad része) továbbra is a Római Birodalom kötelékében maradt.

II. Tiridátész szásszanida-ellenes politikájáért életével fizetett: 252-ben a szásszanidák meggyilkolták. Utána Artavazd Mandakuni (252–262), I. Hormizd (262–272) és Narsesz (272–293) arszakida királyok következtek a trónon, akik uralkodásuk idején állandó harcban álltak a szásszanidákkal.

Diocletianus római császár idejében (284–305) erősödött a római befolyás Arméniában. Így Kis-Arméniában a trónra a rómaiak először II. Nagy Choszroeszt (279–287), utána pedig III. Nagy Tiridátészt (287–330) ültették. Mindkét király arra törekedett, hogy kihasználva a Nagy-Arméniában uralkodó zavaros helyzetet, megszerezze annak trónját is, és így megint létrehozza az egyesített Nagy-Arméniát. A szásszanida befolyás ellensúlyozása érdekében támogatták a keresztény vallás elterjedését. III. Nagy Tiridátész törekvései sikerrel jártak. Mindkét Arménia koronájának megszerzésével *harmadszorra létrehozta az egyesített Nagy-Arméniát (293), amelyben 301-ben – a világon első ízben – államtvallássá nyilvánította a kereszténységet.* A római segítség ellenében elismerte Róma fennhatóságát egész Arménia felett. A rómaiak micbini győzelme után (298) Diocletianus negyven évre békét kötött I. Nersesz szásszanida fejedelemmel. III. Nagy Tiridátész érdemei közé tartozik az egyesített Nagy-Arménia adminisztratív újrászervezése (201 tartomány/gavar), új földreform végrehajtása és egy új adórendszer életbe léptetése is. Az egyesített Arménia fővárosát az Ararát mezőségére, Vagarsapatba (Vagarsabad) helyezte át (a mai Ecsimiadzin).

A következő örmény királyok III. Choszroesz (330–338), ennek fia, Tigrán (338–350), majd pedig II. Arszak (350–368) voltak. Uralkodásuk alatt Arménia népe viszonylag békében élt, és a kereszténység is mindinkább megszilárdult.

Csakhogy II. Sápur (309–379) szásszanida fejedelem a II. Arszak környezetében szervezkedő Róma-ellenes csoporttal szövetségbe Arménia elfoglalására törekedett. II. Arszak az örmény nép leigázása elleni küzdelem szimbólumává vált. Különleges politikai tehetségével hol a rómaiak, hol a perzsák oldalára állt, hol pedig semleges állásból szemlélte a körülötte tomboló vihart. Helyzetét megnehezítette II. Constantinus római császár, aki rákényszerítette, hogy feleségül vegye Olimpia nevű rokonát, holott II. Arszak már nős ember volt. Az első feleség, Parandzem (Parantzem) a megaláztatást nem tudta elviselni, és udvari papjával megmérgeztette Olimpiát. A rómaiak ezért megvonták Arméniától az oltalmat, és

az országot az egyre fenyegetőbb perzsa terjeszkedés martalékaul hagyták. Ehhez hozzáadódott az is, hogy Jovianus római császár harminc évre szóló békét kötött II. Sápurral (363–393), így Arménia megint magára maradt a perzsák ellen.

II. Sápur nem is habozott sokáig, ami Arménia elfoglalását illeti, de a véres és bizonytalan kimenetelű háború helyett ravaszsággal akarta megkaparintani azt. Béketárgyalásokra hívta II. Arszaot és az örmény hadsereg parancsnokát, Vaszak Mamikonjánt ktésziphóni táborába. Itt II. Sápur elfogatta őket, Vaszak Mamikonjánt élve megnyúzatta, bőrét szalmával kitömette, így záratta egy cellába az örmény királlyal. Egy idő múlva a királyt is megölték (öngyilkos lett?), II. Sápur pedig Örményország elfoglalására indult. De az örmény népet ez a rettenetes kegyetlenség sem tudta megfélemlíteni. II. Arszaot felesége, Parandzem – miután biztonságba helyezte Pap (Bab) nevű fiát, a trónörökös – a hadsereg élére állt, és tizennégy hónapon át harcolt a perzsák ellen. Az utolsó örmény vár bevétele után, amelybe a királynő leghívebb követőivel elbarikádozta magát, rettenetes kínzások közepette ölték meg a perzsák. Arménia a Perzsa Birodalom tartományává vált (368), de csak rövid időre. A rómaiak ugyanis mégsem nézhették, hogy a perzsák nyugat felé terjeszkednek, veszélyeztetve ezzel a birodalom keleti határait. 369-ben Valens római császár nagyszámú hadsereggel a perzsák ellen indult. Kiűzte őket Arménia területéről, és az ország trónjára II. Arszaot fiát, Papot helyezte.

Pap (Bab) örmény király (369–374) érdemei közé tartozik, hogy vallási szempontból függetlenítette Arméniát Rómától. Addig az örmények érseket Cesareában szenteltek fel. Pap trónra lépése után az önálló örmény egyház fejét Nagy-Arménia katolikoszának nevezték. Ugyanakkor megszüntette a papok hadviselés alóli felmentését. Csökkentette a túlzott mértékű adókat, és elkezdte a hadsereg modernizálását. A hadkötelesek számát 10 000-ról 90 000-re növelte, ezzel a hadsereggel tizenhét, perzsák által elfoglalt szélső örmény területet nyert vissza. Ezek a hadi sikerek arra buzdították, hogy függetlenedni akarjon Rómától is. Amikor azonban túllépte a Róma által megengedhetőnek vélt határt, egy tiszteletére rendezett lakomán a vendégek szeme láttára gyilkolták meg Róma által felbérelt személyek.

Arménia trónját ezután Pap egyik fia kellett volna hogy elfoglalja, de mivel mindkettő kiskorú volt, az ország vezetését régensként a perzsa-párti Manuel Mamikonján vette át. Látván a helyzetet, a perzsák új királya, II. Artaszir (379–383) úgy gondolta, Szuren nevű hadvezérével és 10 000 lovas katonával két koronát küld Mamikonjának azzal az üzenettel, hogy mindkét trónörökösöt koronázzák meg, és a régens hatására Arménia váljék perzsa-pártivá.

Manuel Mamikonján azonban rájött, Szuren azért jött 10 000 katonával, hogy magának szerezze meg Arménia trónját. Rajtaütésszerűen megtámadta és lemészárolta a perzsa táborát, azonban Szurennek sikerült megmenekülnie. Rövid időre Arménia trónjára Varazdat (374–378), majd III. Arszaot (378–389), Pap fia került, akit a szasszanidáknak 387-ben sikerült eltávolítaniuk, ezért csak Arménia római fennhatóság alá került részében folytathatta uralkodását.

A Római Birodalomnak eközben egyre nagyobb gondokat okozott a területek megtartása. Ezért Nagy Teodosius (379–395), miután 382-ben leverte a vizigót felkelést, titkos tárgyalásokba kezdett III. Sápúr (383–388) perzsa királlyal, hogy elkerülje a véres háborút. A tárgyalások 383-ban kezdődtek, és 387-ben értek véget. Mintha az övék lett volna, a rómaiak átadták a perzsáknak Arménia keleti négyötöd részét, maguknak pedig megtartották a nyugati egyötöd részt, amelyet beolvasztottak a Római Birodalomba, három részre osztva: Armenia Prima (északi rész, fővárosa Sebastia), Sophene (délkeleti rész, fővárosa Armina) és Armenia Secunda (délnyugati rész, fővárosa Melitene). Mindhárom rész a Pontus nevű római tartományhoz tartozott. A keleti négyötöd rész Persarménia néven a Perzsa Birodalom legnyugatibb tartományává vált.

A perzsa részen 415-ig arszakida uralkodókat nevezett ki a perzsa király. Előbb IV. Chosroesz (387–389), majd ennek testvére, Vramszabuh (389–415) uralkodott. Halálával kihalt az arszakida uralkodóház is, amely 364 évig ült Arménia trónján (52–415). Vramszabuh király uralkodása idejében alakította ki Meszrob Masztoc az örmény írásjeleket. A Perzsa Birodalom Arménia keleti négyötöd része feletti hatalma 652-ig tartott, amikor a perzsa uralmat az arabok vették át (652–886).

I.2.6 Az örmény nép szabadságért vívott harca a perzsa fennhatóság alatt lévő területeken

Vramszabuh (Vramszapuh) király halála után (415) Persarménia trónjára néhány idegen uralkodó került, de 422-ben a perzsák beleegyeztek egy autochton király kinevezésébe Artaszesz néven (422–428). Mivel észrevették, hogy Artaszesz a perzsa iga lerázására készül, leváltották, és egy marzpánt (kormányzót) ültettek a helyébe.

A perzsák legnagyobb gondját azonban nem annyira az örmény felkelések leverése jelentette, sokkal inkább a kere

sztény vallás, amely nemcsak hogy Bizánchoz közelítette az örmény népet, hanem az örmény hazafiság és szabadságérzet legfontosabb forrásává és fenntartójává vált. Ezért nyomást gyakoroltak az örményekre, hogy vegyék fel a perzsa zoroasztrianus vallást, amelyet mind az örmény főpapok, mind a nép határozottan visszautasított. Ennek az ellenállásnak egyik jelképe Szahak katolikosz volt, akiről Khorenei Mózes a következőket írta: „Annak ellenére, hogy Szahak halandónak született, halhatatlan emléket hagyott maga után.” Az örmény kereszténység vértanújaként halt meg 439-ben.

II. Jezdegerd (439–457) perzsa király trónra lépése után a politikai és a vallási helyzet egyaránt tűrhetetlenné vált Arméniában. Az örményeknek a hunok ellen kellett harcolniuk, a zoroasztrianus vallás felvételének megtagadása miatt pedig halállal fenyegették meg őket. A helyzet 451-ben véres konfliktusba torkollt. A zoroasztrianus fenyegetésekre 17 örmény püspök és 17 örmény főúr levélben tiltakozott. II. Jezdegerd 450-re összejövetelet rendelt el Ktésziphónba, és odaparancsolta az összes arméniai, grúziai és albániai (kaukázusi) főnemest.

Halállal fenyegette őket, ha nem veszik fel a zoroasztrianus vallást. A megfélémlített főurak látszólag kiegyeztek Jezdegerddel, aki ezért 700 zoroasztrianus mágust küldött velük. Persarméniába visszatérve azonban a mágusok működése általános lázadást váltott ki a nép körében. A történetíró Jeghise (Elisē) szerint a felkelők annyira határozottak voltak, hogy elrendelték: „A testvér harcoljon a testvér ellen, apa a fia ellen, fiú a szülei ellen, feleség a férje ellen, a szolga pedig az ura ellen, ha megszegi a keresztény Istenében való hitét!”¹⁹

A felkelők lemészárolták a zoroasztrianus papokat, a perzsa hivatalnokokat és helyőrségeket. A lázadók élére Vardán Mamikonján örmény főúr állt, akihez valamivel később az örmény eredetű perzsa helytartó, Vaszak Szjuni is csatlakozott.

Vardán Mamikonján, bár szövetségesek nélkül maradt, nem ijedt meg: 66 000 harcosból álló hadsereget toborzott, és kikiáltotta Arménia keleti négyötöd részének függetlenségét.

A perzsákkal vívott emlékezetes csatára 451. május 26-án került sor az Avarajr néven ismert síkságon, a Tighmuth folyó partján, Nahicsevántól délre. Ez volt az első keresztény–pogány háború az emberiség történelmében. A perzsa hadsereg 80-90 000 főt és 13 harci elefántot számlált. Az ütközet 1036 örmény és 3544 perzsa katona halálával végződött. Az örmény áldozatok között volt a parancsnok, Vardán Mamikonján is. Az örmény hadsereg visszavonulásra kényszerült, de megtartotta ütőképességét. Jeghise történetíró szerint „nem voltak győztesek és legyőzöttek, csupán vitézek, akik egymás ellen harcoltak. Mindkét fél komoly veszteséget szenvedett.” Az ütközet után az örmény területeken ádáz partizánháború következett, melynek hatására a perzsák lemondtak arról a szándékukról, hogy az örményeket a zoroasztrianus vallás felvételére kényszerítsék. Így Persarméniának sikerült megtartania a keresztény vallást. Az avarajri ütközet napját, a „Vardánjak ünnepét” az örmények minden évben ünneplik (Vartananc Ton-Don: május 26.). A harctéren maradt halottakon kívül a perzsák 37 örmény főurat és 8 főpapot fogságba hurcoltak. Legtöbbjüket kivégezték, vagy orrukát és fülüket levágva kényszermunkára vitték. Vaszak Szjuni is életével fizetett, amiért áruló lett.

Az avarajri ütközet és annak következményei miatt az örmény főpapok nem tudtak részt venni 451-ben a Kalcedonban megtartott Negyedik Egyetemes Zsinaton, ezért, valamint teológiai ellenvéleményük miatt, a zsinat határozatait nem fogadták el. Kiváltak az addig egyetemes keresztény egyházból, és létrehozták az örmény nemzeti egyházat.

A fegyverszünet nem tartott sokáig, mert Peroz (Firoz, 459–484) perzsa király ismét zoroasztrianus vallásra akarta kényszeríteni az örményeket. Ez ellen az örmény nép ismét fellázadt Vahan Mamikonján és Szahak Bagratuni vezetése alatt. A harcok három évig tartottak (481–484), és ezekben az örmények oldalán a grúzok is részt vettek. Az örmény–grúz sikerhez az is hozzájárult, hogy a hunok súlyos csapást mértek a perzsa hadseregére Közép-Ázsiában, és ez alka-

¹⁹ Vardánról és az örmények háborújáról. Idézi: Tigran Grigorian: i.m. 86.

lommal Peroz királyuk is elesett. Utódja, Balas (484–488) kénytelen volt békeszerződést aláírni az örmény–grúz felkelőkkel, amelynek értelmében:

- megszünteti az örmények vallási üldözését, és biztosítja a keresztény vallás szabad gyakorlását,
- elismeri az örmény feudalista rendszert és az örmény főurak előjogait,
- a perzsa helytartók csupán a perzsa király parancsainak kötelesek engedelmessé válni, és nem mindenféle hadvezér vagy perzsa főúr parancsának,
- elismeri Persarménia adminisztratív és vallási autonómiáját.

Persarménia tehát a 481–484-es felkelések nyomán félig-meddig elnyerte függetlenségét és megtartotta keresztény vallását.

I.2.7 Az örmény nép szabadságért vívott harca az ország Keletrómai Birodalomhoz csatolt egyötöd részében

Arméniának a Keletrómai Birodalomhoz csatolt területein az elnyomás egyre tűrhetetlenebbé vált. A bizánci tisztviselők garázdálkodása, a katonai behívók, a véget érni nem akaró háborúk arra kényszerítették a lakosságot, hogy földjeiket elhagyva más területeken telepedjenek le, vagy felkeléseket szerveznek a bizánci hatalom ellen. Ezek részeként megkísérelték I. Nagy Jusztiniánusz császár (527–565) és híve, Belizár (504–565) hadvezér meggyilkolását (539–540). Ezek a kísérletek azonban kudarccal végződtek. Hogy az örmény főurak erejét gyengítse, Jusztiniánusz érvénytelenítette a csak férfi ágon való öröklés jogát, mivel – magyarázta a császár – ez sérti a nők egyenjogúságát, amelyet a bizánci törvények biztosítottak. Emellett az örmény főurakat rendszeresen távoli helyekre küldte, hogy a hazai problémáktól és a felkelések megszervezésétől távol tartsa őket.

Phokász (602–610) bizánci császár tömeges kitelepítésekhez folyamodott: eleinte a bizánci Arméniához közelebb eső területekre, Anatóliába, majd innen – vagy közvetlenül – a Balkán-félszigetre. Ezek az intézkedések az örmény területek elnéptelenedéséhez és a főúri birtokok feldarabolódásához vezettek, és nagyon gyengítették a bizánci Arménia demográfiai és gazdasági alapját.

I.2.8 Az arab betörés

A Közel-Keleten a VII. század első felében új nagyhatalom bontakozott ki: az Arab-félszigeten létrejött muzulmán állam. Kihasználva Bizánc és a Perzsa Birodalom legyengülését, 632-től az arabok sorra elfoglalták Alsó-, majd Felső-Mezopotámiát, Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot, Perzsiát, 640-ben pedig behatoltak Arméniába, és elfoglalták a II. Khoszrov építette Dvint (Tvin), Arménia akkori fővárosát.

639-ben Arménia bizánci egyötöd részében Theodorus Resztuni (Reszduni) uralkodott, a Resztuni főúri család egyik nevezetes személyisége, mint a bizánci Arménia hercege. Kihasználva a perzsák nehéz helyzetét, seregével behatolt a perzsa Arméniába, elűzte a perzsa igazgatás hivatalnokait, a helyőrséget, és *kiáltotta a negyedszerre egyesült és a perzsáktól függetlenített Arméniát*. Székhelyét

az egyesített Arménia új hercegi fővárosába, a Van-tó délkeleti részén lévő Ahtamar szigetre helyezte.

Amikor 640-ben az arabok betörték Arméniába, az ország perzsa uralom alatt lévő négyötöd részét csak az örmény hadsereg védte. Resztuni úgy vélte, ennyi haderő nem elég az arabok feltartóztatására, ezért a következő megoldást eszelte ki: egyezményt kötött az arabokkal, amelynek értelmében látszólag elismerte a medinai kalifa Arménia fölötti hatalmát. Cserébe az arabok három évre felmentették az országot a hadisarc fizetése alól, elismerték annak gazdasági autonómiáját, de kötelezték, hogy 15 000 lovas harcossal vegyen részt az arabok háborúiban. Ugyanakkor az arabok elismerték Resztunit az egyesített Arménia, Grúzia és a kaukázusi Albánia főhercegének. Tetteiért Resztunit a középkori Arménia legnagyobb politikusaként tartják számon. „Thorosz-bátyánk” (Tevathorosz) néven a *Szaszna Crer* című hősköltemény ismerteti és őrzi tetteit. 654-ig Resztuninak sikerült – a konkrét politikai és harci helyzettől függően – Damaszkusz és Bizánc között egyensúlyozni. Ekkor súlyosan megbetegedett, ezért lemondott államfői rangjáról és jogairól.

A bizánciak azonban nem mondtak le Arméniáról, és több alkalommal megpróbálták visszaszerezni az ország feletti hatalmat. Az arabokkal Arménia megszerzéséért vívott harcaik 53 éven át tartottak. 693-ban, az omajjád Abd-al-Malik kalifa (685–705) megelégedte a bizonytalan helyzetet, és elfoglalta Arméniát. Az elfoglalt területek (Arménia, Atropatene és Dzsazir – Felső-Mezopotámia – területekből létesített tartomány) élére pedig testvérét, Muhammadint helyezte (693). 701-ben az Arab Birodalom határa egészen a Kaukázusig terjedt. Arménia, Grúzia, Albánia, a Kaszpi-területek Armina néven az Arab Birodalom északi tartományává váltak.

Később az arab kalifátus hozzákezdett az elfoglalt területek nemzeti és vallási beolvasztásához. Ebből a célból – különösen az örmény területekre – nagyszámú arab lakost telepítettek. Ezekre a kísérletekre az örmények felkelésekkel válaszoltak. Az egyik ilyen megmozdulást Szimbat Bagratuni főúr vezette egész Arménia területén. Az arabok elfojtották a felkelést, és véres megtorlások következtek. Nagyszámú keresztényt a nahicseváni templomokba zártak, majd rájuk gyűjtötták az épületeket.

Az iszlám vallásra való erőszakos térítési kísérletek még tűrhetlenebbé váltak a Bagdadi Kalifátust megszervező abbaszida dinasztia (750–1258) trónra lépésével. A vallási intolerancia az örményeket újabb lázadásra készítette, amit ismét nagy kegyetlenséggel vertek le az arabok. Minden ellenállás dacára a nagyszámú arab telepesből az abbaszidáknak sikerült mohamedán emirátusokat létrehozni Arménia területén (Karin, Harkh, Arcsuz, Berkr, Dvin stb.).

A folyamatos örmény felkelések hatására az arabok kénytelenek voltak megtérni az örmények gazdasági és adminisztratív autonómiáját. A helyi autonómiákat örmény kormányzók vezették. Így 804-ben Asot Bagratuni örmény főurat elismerték Arminia tartomány hercegének, az örmény hadsereg élére pedig ennek testvérét, Sapuhot nevezték ki. A két testvér a tartomány fővárosát Bagaranba helyezte. Más örmény főúri családok is vezető szerephez jutottak,

mint például az Arcruni család Vaszpurakánban (a Van-tótól keletre). A „hercegek hercege” címet pedig minden örmények fölött Bakarat Bagratuni (Pakarat Pakratuni) főúr nyerte el (826–850). Vezetése alatt Arménia teljes belső autonómiát élvezett. Ennek felszámolására Mutavakkil kalifa (847–861) a török eredetű Bugha generálist nagyszámú hadsereggel küldte Arméniába. Bugha kegyetlenül legyilkolta a függetlenségpárti örmény vezetőket, ami véres arab–örmény összecsapáshoz vezetett. 855-ben az örmények kiűzték az arabokat Arménia területéről. Az örmény ellenállás sikere és a Bizánci Birodalom kis-ázsiai előretérése jelezte az Arab Birodalom széthullásának kezdetét, és Arménia függetlenségének visszanyerését.

861-ben az arab hadseregben szolgáló török generálisok megölték Mutavakkil kalifát, és ez elősegítette az Arab Birodalom széthullását. 862-ben Asot (Asod) Bagratuninak, az örmény és grúz „hercegek hercegének”, sikerült *ötödszörre létrehozni a róla elnevezett független Bagratida királyságot*, kezdetben a Szeván-tótól délre eső örmény területeken.

A több mint két évszázadig tartó arab uralom (652–862/886) nem változtatott túl sokat Arménia helyzetén. Az örmények továbbra is a görög kultúrához és a keresztény valláshoz tartoztak, megőrizték kulturális és vallási identitásukat. (Ezzel szemben a perzsák nagymértékben elvesztették nemzeti identitásukat. Felvették a mohamedán vallást, megsemmisítették ősi kultúrájukat, irodalmukat, régi könyveiket, pahlavi írásukat. Más kultúrához tartozó néppé váltak.)

1.2.9 Arménia függetlenségének ötödszöri kivívása és az egyesített örmény állam széthullása

A IX. század második felében Arméniában a politikai körülmények miatt az örmény állam egyesítése és a függetlenség kivívása szinte reménytelennek tűnt, ezért neves örmény családokból származó főurak birtokaik és azok környékének egyesítésével önálló királyságokat hoztak létre. Éppen ezért a IX. század második felében és a X. század első felében Arménia területén több önálló örmény királyság létezett (például Ani, Kars, Vaszpurakán, Lori – Taszir, kaukázusi Albánia – és Szjunik).

1.2.9.1 Az Ani (Bagratida) állam. Alapítója I. Nagy Asot Bagratuni volt, akit 862-ben al-Mustain kalifa az örmény és grúz „hercegek hercegének” nevezett ki, és 886-ban al-Mutamid kalifa a Bagratida autonóm örmény állam királyának ismerte el. A királyság eleinte csak Arménia keleti részeit foglalta magában, de fokozatosan kiterjedt szinte a teljes történelmi Arménia területére. I. Asot Bagratuni kikiáltotta az egész királysága alá tartozó terület függetlenségét, és 890-ig uralkodott. A királyság fővárosa eleinte Sirakanban volt, majd Bagaran, Kars és 961-től Ani lett. (Ani ma romokban hever a török Kars vilajetben, 32 km-nyire keletre az Archur'an folyó torkolatától, az Araksz partjához közel). Ani város után kapta a királyság is a nevét. 884-ben a bizánci I. Baszileiosz (867–886) is elismerte Ani függetlenségét, és 885(?)-ben megkoronáztatta I. Asotot, mint a Bagratida királyság és uralkodóház első királyát. Ilyen módon *I. Nagy Asot Bagratuni ötödször is újralétesítette az egyesült és független Nagy-Arméniát.*

Halála után fia, I. Szimbat (Vértanú, 890–914) került a bagratida királyság trónjára. Az ő idejében a királyság keleten Szamchor, nyugaton Karin (Erzerum) városáig, északon a Kura folyóig, délen pedig a Van-tó déli partjáig terjedt. Uralkodása utolsó hét éve alatt az örmény területeken két arab emirátus létesült Djar-Bakr és Azerbajdzsán néven. Ezek fellázkodtak ellene, és hadaik megkísérelték felosztani a királyságot (Vaszpurakán, 908). 914-ben Juszuf dvini emír törbe csalta és lefejeztette I. Szimbatot, testét pedig Dvin főterén keresztre szegezve felfüggesztette.

A bagratida trónra fia, II. Asot „Erkat” (= Acélkezű 914–928/929) ült. Apja halálát az örmény területeken létesült arab emirátusok leverésével bosszulta meg. A kalifátus elleni harcok elkerülése végett al-Muktadir abbaszida kalifa a „sahinsah” ranggal (királyok királya) illette, és hatalmát elismerte Vaszpurakán, Ibéria, Grúzia stb. felett is. Királysága alatt Arménia fellendült gazdasági és kulturális szempontból.

Utána II. Abbasz (928/929–952/953) került a bagratida királyság trónjára. Fővárosát Karsba helyezte át. Uralkodása alatt folytatódott a gazdasági és kulturális fejlődés, fellendült a vallási irodalom is.

III. Asot „Ogormadz” (Irgalmas 952/953–977) nem örvendett olyan békés uralkodásnak, mint elődje. Belső és külső ellenséggel egyaránt hadakoznia kellett. 962-ben kénytelen volt átengedni Kars vidékét Muszeg nevű testvérének, 968-ban pedig Taron örmény tartományt a bizánciaknak. Ő alapította Ani fővárost, és 961-ben ide helyezte székhelyét.

A bagratida trónon II. Szimbat „Tiezerakag” (Domináló – 977– 989/990) következett. Uralkodása alatt I. Joannesz Tzimiskész (969–976) bizánci császár nagyszámú örmény családot telepített át Bulgáriába és Trákiába, hogy a birodalom északi területeinek védelmét biztosítsa.

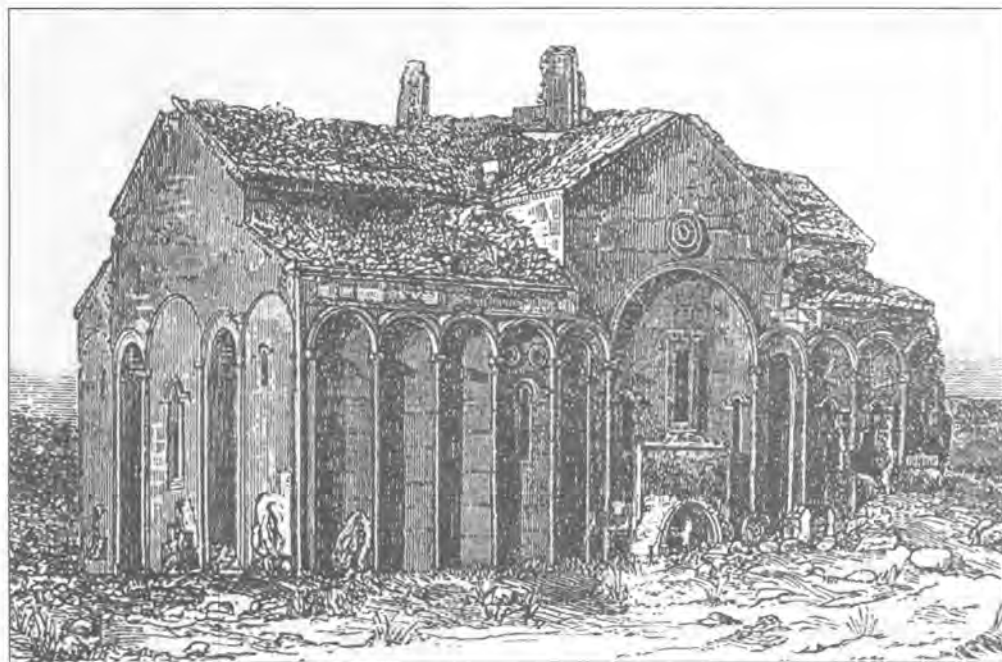
I. Gaghik (989/990–1020) és III. Szimbat (1020–1040/1041) idejében (utóbbi testvérével, IV. Vitéz Asottal [1021–1039/1040] uralkodott együtt) a bagratida örmény állam nagy megpróbáltatásokon ment keresztül. Hogy királyságát megmentse az újraéledt bizánci hódítások elől, III. Szimbat IV. Mihály „Paphlagonikosz” (1034–1041) bizánci császárt a bagratida királyság trónörökösévé tette. 1041-ben azonban, amikor a bizánci császár a bagratida királyságot a Bizánci Birodalom részévé akarta tenni, az örmény főurak fellázkodtak, és háromszor is legyőzték a bizánci hadsereget. A bagratida örmény királyság trónjára pedig IV. Asot fiát, II. Gaghikot (1042–1045) helyezték.

5. Ani. Vilgosító Szent Gergely kápolnájának romjai

1042-ben a bizánci trónra IX. Konsztantinosz Monomakhosz került, aki szövetséget kötött Abu'l-Asznar dvini arab emírel, és 1045-ben ultimátumot intézett az örmény királysághoz, amelynek értelmében II. Gaghiknak azonnal el kellett hagynia trónját, és át kellett engednie a bagratida királyságot a Bizánci Birodalomnak. II. Gaghik a Bizánc-párti főurak és a hatalmas túlerő nyomására kénytelen volt engedni. Így 1045-ben az ötödszörré (nagyjából) egyesített és független örmény állam megszűnt létezni. Kárpótlásként II. Gaghik és az örmény főurak közvetlen alattvalóikkal együtt nagy birtokokat kaptak a bizánci császártól Kappadókiában, távol a történelmi Örményország nyugati határaitól. Ennek a továbbiakban súlyos és a mai napig érezhető következményei lesznek az örmény népre nézve. II. Gaghik később gyilkosság áldozata lett.

I.2.9.2 A karsi örmény királyság az ani örmény bagratida királyságból vált ki 962-ben, és a Vanand néven ismert északnyugati területet foglalta magában, Kars fővárossal. Alapítója III. Asot ani király testvére, Museg (962–984) volt. Utána következett Abbasz (984–1029), akit a legnevezetesebb karsi királyként tart számon a történelem. A következő király Gaghik-Abbasz (1029–1064/1065) uralkodása idején kezdődtek el a szeldzsuk-török támadások. Gondolván, hogy helyesen cselekszik, a karsi királyságot X. Dukász bizánci császárnak engedte át, aki 1065-ben a Bizánci Birodalomba olvasztotta azt. Cserébe mind ő, mind a karsi örmény főurak Kappadókiában kaptak nagy birtokokat.

6. Ani, a székesegyház romjai

I.2.9.3 A vaspurakáni (Ardzruni) örmény királyság az ani örmény bagratida királyságból vált ki 908-ban. Alapítója Hacsik-Gaghik (908–936/937), az Ardzruni örmény főúri család tagja. A királyság magában foglalta a Van-tótól keletre lévő területeket. Északon az Araksz folyó, keleten pedig az Urmia-tó határolta. Fővárosa Van volt. 908-ban Juszuf dvini emír Hacsik-Gaghikot elismerte Vaspurakán királyának, és ebben a tisztségében 916-ban és 919-ben al-Muktadir kalifa is megerősítette. Az utolsó vaspurakáni király, Szennecherin Hovhannesz (1003–1021) átadta királyságát II. Baszileiosz bizánci császárnak, aki *Baszprakania* (*Aszprakania*) néven beolvasztotta a Bizánci Birodalomba. Cserébe mind ő, mind a többi örmény főúr Kappadókiában nagy kiterjedésű birtokokat kaptak. (Szebaszta, Ceasarea, Kamandosz stb.)

I.2.9.4 A Lori (Taszir és a kaukázusi Albánia) örmény királyságot III. Asot ani király fia, I. Gurgen (978–989) alapította. Az ani királyság északi, Gugark nevezetű vidékét foglalta magában, fővárosa Lori. A harmadik lori király, II. Gurgen Kvirike (1046/1048–1081/1091) ideje alatt a szeldzsuk-törökök uralma alá került.

I.2.9.5 A szjuniki örmény királyság alapítója II. Szimbat (963/970–kb. 998) volt. Az ani királyság Zangezur nevű délkeleti tartománya 963-ban vált ki Szjunik állam néven. Fővárosa Kafan. A hatodik szjuniki király, VI. Gergely (1115–1166) idejében a szjuniki királyság szeldzsuk-török uralom alá került.

I.2.10 Kis-Ázsiában megjelennek a szeldzsuk- és az oszmán- törökök

A X. század vége felé a Délnyugat-Ázsiában lévő oguz-török államban lázongások törtek ki a központi vezető, Yabgu ellen. Egyik vezetőjük a kinik törzsből származó Szeldzsuk ibn Dudak volt, aki saját vezetése alatt álló autonóm mohamedán tartományt létesített a Szir-Darja folyó alsó folyásánál, Dzsend központtal. A XI. század elején dél felé indult, hogy területeket hódítson magának.

Egyik unokája, I. Toghrul Beg (1037/1038–1063) egyesítette először az addig meghódított területeket, megalapította és nagyapjáról nevezte el az önálló és független szeldzsuk-török államot. 1058–1059-ben al-Kaim bagdadi kalifa elismerte ezt az államot, vezetőjét pedig „kelet és nyugat királya”-ként tisztelte.

Utána Alp-Arslan (1063–1072) ült a szeldzsuk állam trónjára. 1064-ben meghódítja Grúziát és Azerbajdzsánt, 1065-ben a történelmi Arménia tartományait, majd 1071. augusztus 19-én Manzikertnél (Malazgirt, a Van-tó északi partjainak közelében) döntő vereséget mér a IV. Romanosz Diogenész bizánci császár által vezetett hadakra.

A trónon I. Malik-Sah (1072–1092) követte. Uralma alatt a Szeldzsuk Birodalom keleten Kasgar városától, nyugaton a Földközi-tengerig, északon a Kaukázusi hegylánctól és a Kaszpi-tengertől a délen lévő Perzsa-öbölhöz terjedt. 1081-ben I. Alexisz Komnenosz bizánci császár elismerte Anatólia legnagyobb része feletti hatalmát. Anatólia területén jön létre a Rumi szultanátus, amelynek fővárosa eleinte Niceea (a mai Iznik), 1116-tól pedig Ikónium (a mai Konya) lett,

ezért nevezik az anatóliai szeldzsuk-török szultanátust konyai szultanátusnak is. Alapítója Szeldzsuk másik unokája, Szulejmán (1077–1086). A szultanátus területén állandó szeldzsuk–bizánci és szeldzsuk–keresztes háborúk dúltak, majd 1308-ban mongol fennhatóság alá került.

I. Oszmán Gazi (1281–1326) Anatólia területén újraegyesítette a szétesett török törzseket, és megalapította a róla elnevezett oszmán-török önálló és független államot.

I.2.11 A mongol invázió

1206 tavaszán az Onon folyó forrása környékén a mongol törzsek vezetői megválasztották Temüdzsint, Jeszügej fiát, az összes mongol törzsek fővezérének, aki ekkor vette fel a Dzsingisz kán nevet. Ő alapította a Mongol Birodalmat, Karakorum fővárossal (1220, romjai az Orkhon folyó felső folyásánál található). Kelet és nyugat felé vezetett hódító hadjáratai után 1227. augusztus 25-én Dzsingisz kán meghalt. Hatalmas birodalma négy fiára maradt. A birodalom nyugati részeit Ogotáj (Ögaday, Ugaday, 1227–1241) kapta, aki folytatta a hódításokat nyugat felé.

A mongol dúlások nagy károkat okoztak Arménia területén. A legnagyobb veszteséget azonban az örmények tömeges menekülése, kivándorlása okozta a mongolok hatalmán kívül eső vidékekre. Ekkoriban több, vezető szerepet betöltő főúri család tűnt el az örmény közeletből.

I.2.12 A Kis-Örményország (Kilikiai Örményország)

Kilikia Törökországban található, a Földközi-tenger északkeleti partjain. Keleten az Antakya (Antiochia) és Maras nevű városok között húzódó Amanus hegylánc, északon és nyugaton pedig a Kilikiai Taurus, illetve az Anti Taurus hegylánc határolja. A hegyláncok és a tengerpart között a Kilikiai síkság fekszik. A síkság régészeti szempontból is jelentős, mivel fontos kulturális és történelmi értékek lelőhelye. Itt, Antakya város környékén találták meg a hajdani Ugaritot, értékes felirataival.

Kilikia tehát természet által védett tartomány, amely valamelyest távolabb esett a keleti és nyugati hatalmak területhódító harcainak színtereitől. Ezért az örmények ide menekültek az állandó háborúk borzalmai elől. Több évszázadon keresztül nagyszámú örmény család telepedett ide, és itt maradtak utódaik is. Több főúri örmény család is ide menekült, mint például az Osin, Filaret (Philartosz) Varajnuni, Gogh (Kogh) Vasil, Bagrat (Pakrad), Abilgharib Pahlavuni, Ruben és mások, akik kiterjedt birtokaikat saját hadsereggel rendelkező hercegséggé alakították. Ezek közül a legerősebbnek a rubenidák hercegsége tűnt. Ők a bizánciak és a keresztesek ellen is hadat viseltek a hercegség védelme érdekében.

I. Ruben (Rupen, 1080–1095) a bizánciak Manzikertnél, Alp-Arslan szeldzsuk hadvezértől elszenvedett veresége után (1071. augusztus 19.) alkalmasnak találta a pillanatot, és fellázadt a bizánci hatalom ellen. Kivívta Kilikia függetlenségét, összevonta a hercegségeket, hozzájuk csatolta az Anatóliába deportált örmények Kilikiába menekült részét, és megalapította az egyesült autonóm és függet-

len Kilikiai Örmény Királyságot (1080). Előbb Maras, majd Szisz (ma Kozan) lett a fővárosa. A történészek Kis-Arméniának is nevezték. A középkori francia írásokban Herménia néven szerepel, az örmények pedig Kilikian asarhnak (Kilikian országnak), vagy utolsó fővárosáról Sziszuannak nevezték.

I. Leó (Levon, 1129–1138) királyuk idejében, 1137–1138 telén II. Komnenosz János (1118–1143) bizánci császár elfoglalta Kis-Örményországot, és I. Leót két fiával együtt Konstantinápolyba hurcolta.

II. Torosz (1145–1169), I. Leó fia kimenekült a fogságból, és helyreállította apja királyságát. Kiverte az országból a bizánciak által felbízott szeldzsuk hadakat (1153–1154), majd a bizánciak ellen indult. A hatalmas hadaknak azonban nem tudott ellenállni, és rákényszerült, hogy elismerje a bizánci fennhatóságot. 1162-ben ismét fellázad a bizánciak ellen.

II. Nagy Leót (1186–1219) Tarsusban koronázta meg VI. Gergely örmény katolikosz, Wittelsbachi Konrád bíboros (a mainzi érsek, III. Celesztin pápa és VI. Henrik német császár küldötte) jelenlétében, 1198-ban elfogadta a katolikus vallást. Mivel Antiochiát illetően nem tudtak megegyezni, II. Nagy Leó kénytelen volt harcolni a keresztésekkel. Antiochia a Kilikiai Örmény Királysághoz tartozott, de a szeldzsuk-törökök elfoglalták. Az első kereszties háborúk (1096–1099) alkalmával azonban I. Bohemund (1098/1099–1111) elhódította a szeldzsuk-törököktől, és a Keletrómai Birodalom fejedelemségévé alakította (1098. június 3.). II. Nagy Leónak sikerült az antiochiai területek élére egyik unokáját, Raimond Rупent állítania (1216. február 14.), aki sokat harcolt a rumi szultanátus hadai ellen.

Hogy a törökök ellen szövetségest nyerjen, II. Nagy Leó Antiochia városban találkozott a Szentföldről hazatérő II. András magyar királlyal (1205–1235). A két király megegyezett, hogy a magyar királynak a meráni Gertrúdtól született szintén András nevű fia feleségül veszi az örmény király egyedüli gyermekét, Zabelt (Izabelt). Amikor pedig az örmény király meghal, királyságát lányára, a magyar herceg feleségére hagyja. Hogy az egyezés biztosan beváljon, II. Nagy Leó megeskette főembereit, hogy az országot örök hűséggel adják át az ifjú András hercegnek és az említett házasságból származó utódoknak.

Az egyezségről mindkét fél írásban értesítette III. Honorius (1216–1227) római pápát is, aki 1219-ben engedélyezte a tervet. Válaszlevelében azonban a következő megjegyzést tette: „András herceg jövődöbéli feleségének halála után is a magyar herceg bírja Örményország trónját.”²⁰

II. András hazatérésekor II. Leó Iocellin nevű kamarását küldte vele Magyarországra tekintélyes kísérettel. Egyes történészek úgy vélik, ennek a kíséretnek a tagjai hozták létre a II. Andrástól kapott földeken a mai Esztergom területén a Villa Armenorum néven ismert örmény kolóniát.

Mielőtt azonban András herceg Kis-Arméniába érkezett és a házasság megkötött volt, II. Nagy Leó váratlanul meghalt. Az örmény főurak megtartot-

²⁰ II. András magyar király és II. Nagy Leó örmény király III. Honorius római pápához intézett levele, valamint a pápának a két királyhoz intézett válasza Raynald: *Annales Ecclesiast* című dolgozatában, a két király közötti egyezmény leírása pedig Budai: *Magyarország történetének lexikonában* olvasható.

ták királyuknak tett ígéretüket, és Zabelt (Izabelt) helyezték a trónra, akit azonban a közben megváltozott politikai érdekeknek megfelelően adtak férjhez. Először Antiochia királya, IV. Bohemund Filip nevű fiához, majd ennek halála után Hetum Lambronhoz.

Zabel mindkét férje az örmény trónra lépett Antiochiai Fülöp (1222–1225), illetve I. Hetum Lambron (1226–1270) néven.

A Kilikiai Örmény Királyság trónján tehát II. Leó leánya, Zabel (1219–1222) következett. Ezt azonban az antiochiai területek feje, Raymond Rupen személyes sértésnek vette, és seregével – sikertelenül – megkísérelte eltávolítani trónjáról a királynőt. Konsztantin Lambron hadvezér legyőzte és fogságba vetette Raymond Rupent, majd Zabel helyére annak férjét, Antiochiai Fülöpöt (1222–1225) ültette. Ő volt az utolsó rubenida családból származó király. Uralkodása idején a Kilikiai Örmény Királyság a szeldzsuk-törökök hatalma alá került. 1226-ban az Ospitalier lovagrend katonai segítségével Konsztantin Lambron hadvezér a királyság trónjára saját fiát, Hetumot ültette, aki Zabel második férje lett.

I. Hetum Lambron (1226–1270) a hetumida uralkodóház alapítója. Kénytelen volt eltűnni a muzulmán fennhatóságot, mivel védelmet jelentettek a mongol csapások ellen. De miután a szeldzsuk II. Giasz ad-Din Kai-Khuszran szultán súlyos vereséget szenvedett a mongol Bajdu vezér hadaitól, elismerte a mongol fennhatóságot. Ez egyaránt kiváltotta a szeldzsuk-törökök és az arab mamelukok haragját, akik 1266-ban büntető hadjáratot szerveztek Kilikia területére, lerombolva vagy felégetve több várost (Szisz, Missisa, Adana, Ayas és Tarsus).

III. Leó (1270–1289) uralkodása idején a mamelukok ismét rettenetes pusztításokat vittek végbe Kilikia területén (1275–1283), majd Szimbat (1296–1298) idejében újra betörték Kilikiába (1297). Szimbat kénytelen volt elismerni az arab-mameluk fennhatóságot, és évenként 500 000 dirhem adót fizetni. Oszin (1308–1320) idejében a mamelukoknak fizetendő adó összege már 1 000 000 dirhemre emelkedett.

Utódja, IV. Leó (1320–1341) trónörökös nélkül halt meg. Kis-Örményország koronája a Lusignan családhoz került. (Guy és Jean de Lusignan Zabelnek, II. Hetum hűgának fiai, aki Amaury de Tyrhez, II. Henrik de Lusignan ciprusi király testvérehez ment feleségül). A II. Konsztantin néven is ismert Guy de Lusignan (1342–1344) testvérevel, Jeannel együtt uralkodott.

VI. Lusignan Leó (1373–1375) idejében *a mamelukok ismét betörték Kilikiába és véglegesen uralmuk alá hajtották Kis-Örményországot*. Elfoglalták Szisz fővárost, foglyul ejtették VI. Leót, az országot pedig beolvasztották az arab mameluk birodalomba. Kis-Arménia királysága megszűnt létezni. 1382-ben VI. Leót, az utolsó örmény királyt szabadon engedték. 1393. november 29-én halt meg Párizsban, ahol a celesztiniek templomában temették el, majd az 1791-es francia forradalom után szarkofágját elköltöztették. A továbbiakban Kis-Arménia királyi címét és koronáját a ciprusi királyok vették át.

Az örményeknek 543 évvel Kis-Arménia megszűnése után sikerül megalakítaniuk a mai Örményországot. Erről a következő fejezetekben lesz szó.

4.

KILIKIAI-(KIS)-ARMÉNIA

— 1080 — 1375 —

- * FONTOSABB ERŐDÍTETT HELYSÉGEK
- FONTOSAB KOLOSTOROK, KULTÚRKÖZPONTOK
- - - - - ORSZÁGHATÁR
- - - - - A KILIKIAI ÖRMÉNY KIRALYSÁGNAK ALÁRENDELT TERÜLET

I.3 AZ ÖRMÉNYEK AZ OSMÁN-TÖRÖK BIRODALOMBAN

I.3.1 A XVI–XIX. században

II. Nagy Szulejmán (1520–1566) oszmán-török szultán uralkodása idejében a történelmi Arménia területét a Török Birodalomba olvasztották. Az örményeknek idegenként, állandó üldözötként kellett élniük saját hazájukban és Anatóliában, ahová a sors több száz év alatt sodorta őket. A XVI. század utolsó negyedében a birodalom ázsiai részében a belső háborúk következtében kialakult zavaros helyzetet kihasználva, a perzsák vissza akarták szerezni a törököktől Arménia korábban perzsa fennhatóság alatt állott részeit. Több kísérletezés után I. Nagy Abbasz perzsa sah (1588–1629) betört az örmény területekre. A kemény török ellenállás meghátrálásra kényszerítette, de visszavonultában a sah az elhagyott örmény területeken mindent felégetett és sok rabot hurcolt magával Iránba. Ezt az örmények számára elviselhetetlenül kegyetlen kalandot a perzsák 1639-ig többször megismételték. Ekkor a törökök lemondtak Jereván és Atropatene (Azerbajdzsán örmény része) tartományokról, és békét kötöttek a perzsákkal.

A több mint húsz évig tartó perzsa-török háború után Arménia keleti fele romokban hevert, az Iránba hurcolt rabok száma pedig meghaladta a 300 000-et, de egyötöd részük már az úton meghalt. Egy részüket a perzsa Iszfahán (Dzsulfa) főváros újjáépítésénél használták fel. Ezért itt le is telepedtek, és más nemzetiségű rabokkal együtt megalapították a főváros melletti virágzó Nor Dzsulfa (Nor Dzsugha) – Új Dzsulfa nevű várost, akkor 30 000 örmény lakossal (ma Iszfahán egyik külső lakónegyede). A többi örményt más városokba hurcolták, így – akárcsak Anatólia – Irán is népes örmény szórvány hazájává vált. A mai nagy létszámú iráni örmény közösség tagjai leginkább ezek leszármazottai.

Egy abból az időből származó legenda szerint II. Abbasz sah egy nagyon szép örmény leányt is rabul ejtett, aki legszeretettebb feleségévé vált, és Iszfahán fővárost örmény mesteremberekkel annak óhaja és tetszése szerint újraépíttette.

Az elhurcolt és Iránban letelepedett örmény és grúz családok árván maradt gyermekeiből a perzsák – a törökökhöz hasonlóan – különleges fizikai és harci képességű katonákat képeztek, és elit katonai alakulatokat szerveztek belőlük.

A Kis-Ázsiában és távolabb élő örmény vezetők a Török és a Perzsa Birodalomba való bekebelezés után is mindent megtettek azért, hogy visszaszerezzék hazájuk függetlenségét. Erre lehetőség adódott az egyesített velencei, pápai és francia hadak és a Török Birodalom között Kandiaért (Kréta szigetért) folyó háborúban (1645–1669). Ekkor a külföldön élő örmény vezetők felajánlották az örmény önkéntes katonák támogatását az európai hadviselőknél, amennyiben győzelmük esetén felszabadítják az örmény területeket a török fennhatóság alól. A háború a keresztények vereségével végződött (1669. augusztus 30.), így államuk helyreállítása helyett az örményeknek el kellett szenvedni a törökök bosszúját.

Egy másik felkeléssorozat Arménia perzsa területein a melikek vezetése alatt zajlott le. Arménia perzsa területein élő örmény vezetőket nevezték melikeknek. Feladataik közé tartozott a Perzsa Birodalom nyugati határainak megvédése. Ezért

saját, mintegy 2000 főből álló hadsereget szervezhettek, és felügyeletük alatt tarthatták Perzsa-Arménia, Sziszakan, Szjunik, Ghapar, Karabah (Arcakh) stb. tartományokat. A legforradalmibb és legjobb katonai vezetőnek Iszrael Ori melik tűnt, akinek vezetése alatt a XVII. század utolsó két évtizedében több örmény fegyveres felkelés is kirobbant, de a perzsák mindegyiket vérbe fojtották és megtorolták. Ám Iszrael Ori-nak sikerült meggyőznie I. Lipót (1658–1705) osztrák császárt, hogy az oroszokkal szövetkezve kezdjen perzsaellenes hadjáratba, amelyben az örmény melik hadak is részt vesznek. A karlócai béke (1698) megghiúsította ezeket a terveket, és ekkor Iszrael Ori I. Nagy Péter (1696–1725) orosz cárhoz folyamodott. Átadott neki egy felhívást, amelyet a melikek írtak alá, és amelyben arra kérték a cárt, hogy Arménia teljes felszabadítását fogadja a maga ügyévé. A terv ezúttal sem sikerült, mert az orosz cárnak más gondjai voltak.

Mivel a Perzsa Birodalom hanyatlásnak indult, 1722-ben Darvith Bek melik vezetése alatt Szjunik tartományban Gapan város központtal egy jól szervezett perzsaellenes fegyveres felkelés indult. A perzsák azonban még nem voltak éppen annyira gyengék, hogy egy ilyen kísérlet sikerrel járhatson: a lázadást leverték és véresen megtorolták.

Az 1768–1774-ben lezajlott orosz–török háború új reményeket keltett az örményekben. Ezért a Madraszban működő, örmény menekült főurakból álló „Sahamirján-csoport” az ecsmiadzini örmény egyházi vezetőkkel szövetkezve egy javaslatot nyújtott be az orosz kormánynak, amelyben kérték Arménia felszabadítását a török és perzsa fennhatóság alól. Felajánlották a melikek és más örmény önkéntes hadak támogatását a törökök elleni háborúban. Az oroszoknak tetszett az ajánlat, noha nem a független Arméniát akarták újrალაქსი, hanem egy új orosz tartományt akartak szerezni, ezért támogatták az örmény felszabadulási mozgalmakat. II. Erakli (1744–1798), Grúzia királya is hasonló ajánlatot tett az oroszoknak, és ez 1801-ben Grúzia cári birodalomba csatolásával végződött. Az örmény kezdeményezők azonban hathatós orosz támogatás nélkül mindössze annyit értek el, hogy a perzsák leverték az önkéntes örmény hadakat, és újabb véres megtorlásokat kellett elszenvedniük.

1828-ban azonban megváltozott a politikai helyzet. Az oroszok legyőzték a perzsákat, és a Turkmancsajban kötött békeszerződésben (1828) a perzsák lemondtak az oroszok javára az addig a Perzsa Birodalomba tartozó Jereván és Nahicseván tartományokról, amelyeket a cár beolvasztott az Orosz Birodalomba. Ugyanakkor az örmény politikusok kérésére a perzsáknak meg kellett engedniük, hogy a fennhatóságuk alatt élő örmények saját határozatuk alapján és minden perzsa ellenkezés nélkül kivándorolhassanak a perzsák alól felszabadított örmény területekre vagy Oroszországba. Az orosz fennhatóság az örményeknek enyhébbnek tűnt, mint a perzsa rabság, így csak 1828-ban 45–50 000 örmény vándorolt át a most már orosz fennhatóság alá tartozó örmény területekre, Oroszországba.

Ez az elvándorlási hullám az 1828–1829-es orosz–török háború alatt még nagyobb méreteket öltött. A háború a törökök győzelmével végződött, és a drinápolyi békeszerződés értelmében (1829) az oroszoknak le kellett mondaniuk az előzőleg a törököktől elfoglalt perzsa területekről (Kars, Ardakán, Baiazet, Erze-

rum, Mus stb.) Mivel az orosz hadseregben nagyszámú örmény katona is harcolt, a törökök a visszanyert területeken élő örmény lakosságon álltak bosszút. Ebben az időszakban több mint 100 000 örmény menekült Oroszországba a török vérengzések elől. Később az örmény politikusok (K. Arghutján, Ch. Lazarján, A. Csudabaszján és mások) megint kérték az oroszoktól, hogy önálló örmény államot létesíthessenek a perzsáktól visszanyert örmény területeken. I. Miklós orosz cár (1825–1855) Jereván és Nahicseván területeit Armjanszkaja Oblaszty néven az Orosz Birodalom Örmény tartományává alakította. Az örmények ezt nem tartották rossz kezdetnek, hiszen ez lényegesen jobb körülményeket biztosított, mint a perzsa vagy akár a török hatalom. Ezért a Transzkaukáziába való behatolásra biztatták őket, önkéntes örmény hadak részvételével. Azért is választották inkább az oroszokat, mert azok nem kényszerítették őket ősi örmény vallásuk elhagyására. 1836-ban a Polozsenyije néven ismert dekretummal I. Miklós cár törvényesítette az orosz területen működő örmény egyházat, elismerte a katolikuszt mint az örmény egyház fejét. Autonómiát biztosított az örmény egyháznak Ecsmiadzin székhellyel, azonban az orosz ortodox egyházzal hasonlóan a kormány politikai és adminisztratív felügyelete alá helyezte.

Időközben a szigorúbb elnyomás alatt lévő, török területeken élő örmények körében is forrongások voltak. Érdekes, hogy eleinte nem a törökök voltak elégedetlenségük célpontja, inkább a városban élő örmény hivatalnok- és vezető réteg. Az örmény szórvány két táborra szakadt. Az egyiket a falvakban maradt földművesek és a városi munkások alkották, akiket bantuchdoknak neveztek, a másikat pedig a városokban élő, a helyi és központi török állami hivatalokban tisztségeket betöltő földesurak és tisztviselők. Ezeket amiráknak emlegették. Valahányszor a bantuchdok fellázadtak az amirák ellen, a törökök az utóbbiak pártját fogták. Ez az örmény osztályharc jellemezte a XIX. század első felét. A bantuchdok leginkább a közeleti és politikai jogfosztottságuk miatt elégedetlenkedtek. Magukkal vonták a falun és városban élő török munkásságot is, hiszen az elégedetlenség közös volt. Így aztán gyakoriak voltak a közös célú örmény-török mozgalomok. A helyzet orvoslására I. Abdul Medzsid szultán (1839–1861) kiadta az ún. gülhanéi Hatt-i Serifet (birodalmi alapokmány; 1839), amelynek értelmében a török birodalomban élő összes lakos egyenlő a törvény előtt, nemzetiségi vagy vallási megkülönböztetés nélkül.

A viszonylag jobb megélhetési lehetőségektől csábítva az örmények a városokba költöztek. Nagy számú örmény kolónia létesült Konstantinápolyban (ahol még a bizánciak idejéből sok örmény élt), Vanban, Karinban (Erzerum), Musban, Szaszunban stb. Az 1860-as népszámlálás csupán Konstantinápolyban 300 000 örményt, és 494 5000 örmény lakost meghaladó nagyobb helységet talált. A városba tömörülés lehetőséget kínált arra is, hogy tanult emberek emelkedjenek ki, akik a török és örmény közeletben, kulturális és politikai mozgalmakban egyaránt vezető szerepet tölthettek be.

Az 1848–1849-es európai forradalom majd a krími háború (1853–1856), amelynek alkalmával a Nahimov admirális vezette orosz hadiflotta Sinoppénél megsemmisítette a török hadiflottát (1853. november 30.), határozottabb nemze-

tiségi fellépésre bátorította az örményeket. A párizsi békeszerződés feltételeiként (1856. március 18/30.) a törököknek újra ki kellett jelenteniük az összes török területen élő lakos egyenlőségét. Ezt kihasználva az örmény vezetők elismertették a török kormánnyal a Török Birodalomban élő Örmény Nemzetiségi Szórvány Alkotmányát. Ez az alkotmány az Örmény Nemzetgyűlés élére állította az örmény katolikoszt. A nemzetgyűlést 140 választott képviselő alkotta. Az intézménynek kulturális és vallási autonómiája volt, ami lehetővé tette és elősegítette az anyanyelvi iskoláztatást és az anyanyelvi kultúra fellendülését.

Ezeket a politikai fontosságú engedményeket azonban a XIX. század második felében erősen korlátozták, ami érthetően elégedetlenséget váltott ki az örmény lakosság körében. Ezekhez társult a falvakban a török, cserkesz, kurd és más harcosok garázdálkodása, ami több, főleg örmények lakta településen zendüléshez vezetett. Ilyenek voltak a zejtuni (1862), vani (1862), erzerumi (1863) örmény fegyveres felkelések.

Az örmény felkelésekhez hasonlóan a törökök brutálisan leverték a bosznia-hercegovinai és a bulgáriai felkeléseket is (1876).

A minden eresztékében recsegő-ropogó Török Birodalom trónjára erős kezű embert ültettek II. Abdul Hamid személyében (1876–1909), aki 1878-ban felfüggesztette a török alkotmányt és önkényuralmat vezetett be. Vérszomjas kegyetlenségeiért a „vörös szultán” névvel maradt fenn a történelemben.

Működését a keresztények üldözésével és a mohamedán vallás erőszakos terjesztésével kezdte. A Török Birodalomban élő keresztények megmentése ürügyén II. Sándor orosz cár (1855–1881) újabb orosz–török háborút kezdeményezett (1877). A háború két fronton zajlott le. A Balkán-félszigeten, a Duna romániai folyásától délre, és a Kaukázusban. A kaukázusi fronton egy 40 000 örmény katonából álló hadtest is harcolt Lorisz-Melikov (Lorisz-Melikján) örmény generális parancsnoksága alatt. A vezérkari főnök Arsak Ter-Gukaszov (Ter-Gukaszján) örmény generális volt. Az egész kaukázusi fronton az oroszok oldalán még négy örmény tábornok és 500 különböző rangú örmény nemzetiségű tiszt harcolt. Örmény katonák a balkáni orosz alakulatok kötelékeiben is harcoltak.

A kaukázusi fronton az orosz–örmény haderők elfoglalták Kars, Ardakán, Olthin, Alaszgert, Baiazet, Erzerum, Batum és más örmény városok vidékét, valamint Grúzia nyugati részét. A balkáni fronton az orosz–örmény sereg Drinápolyig nyomult előre. A mindkét fronton vereséget szenvedett törökök béketárgyalásokra kényszerültek.

A béketárgyalások színhelye San-Stefano (ma Yesilköy) volt. Az 1878. március 3-án aláírt egyezmény arra kötelezte a törököket, hogy biztonságot nyújtsanak az örmény lakosságnak a kurd és cserkesz hadak garázdálkodásai ellen. Az angolok és osztrákok azonban, akik nem akartak a Balkán-félszigeten egy erős orosz birodalmat, újabb béketárgyalások megkezdését szorgalmazták (Berlin, 1878. június–július). Itt a Khrimján Hajrig (később örmény katolikosz) vezette örmény küldöttség arra kérte a nagyhatalmakat, hogy a törökök alól felszabadított örmény területeken újrალétesíthessék a független örmény államot. A nyugati nagyhatalmak azonban ezt ellenezték, sőt az oroszokat arra kényszerítették, hogy

lemondjanak Erzerum, Baiazet, és Alaszgert örmény területekről. Így az oroszok sem akarták, hogy a megmaradt Kars, Ardakán, Olthin és Batum vidékén örmény állam létesüljön, hanem ezeket beolvasztották az Orosz Birodalomba.

Felismervén a helyzetet, az orosz, a nyugat-európai és a Török Birodalomban élő örmény vezetők szervezkedni kezdtek. 1880-ban Vanban megalapították a Fekete kereszt és az Armenakan nevű forradalmi szervezetet, 1881-ben pedig Erzerumban a Haza védői néven működő nemzeti gárdát. Ez volt a nyugati örmény területeken működő legfontosabb örmény forradalmi szervezet. 1882-ben Moszkvában jött létre az Örmény Hazafiak Egyesülete. 1885-ben az Armenakan forradalmi szervezet az első örmény forradalmi politikai párttá alakult. A legfontosabb és a legradikálisabb szervezetek a következők voltak:

- 1887-ben Genfben megalakul a szociáldemokrata irányzatú Hincszak,
- 1890-ben Tbilisizben létrejön a Dasnak, amelyet az Örmény Forradalmi Federatív Pártnak is neveztek,
- 1921-ben Konstantinápolyban létesült a Ramgavar Párt.

A Hincszak eleinte az orosz Narodnaja Volja anarchista szervezet mintájára működött. Válaszként a török vérengzésekre, 1890 és 1896 között több merényletet hajtottak végre a Török Birodalom területén (Kum-Kapu/Konstantinápoly, 1890; Sasun, 1894; Zejtun, 1895–1896 stb.). Az Armenák és a Dasnak partizánharcokra felkészített alakulatokat szervezett. Katonáit örmény katonatisztek képezték ki a bolgár betyárok és a garibaldista felkelők harci módszereinek megfelelően. Egy ilyen hírneves partizán vezér Andranik (Antranik) Ozanián (később generális rangra emelkedett) örmény katonatiszt volt.²¹ Vele együtt kell

---

²¹Andranik Ozanian generális. Született 1865. február 25-én Sabín Karahisar városban. 17 éves korában megnősült, de egy évre rá felesége hirtelen meghalt, két hét múlva pedig az alig két hónapos gyermeke is. Rövid idő múlva két török halálra verte az apját. Mielőtt meghalt volna, apja megmondta a két török nevét, és Andranik megbosszulta halálát. A II. Abdul Hamid török szultán által elrendelt örménymészárlások alatt (1894–1895) asztalosmesterként dolgozott Konstantinápolyban. Látva azokat a rettenetes tetteket, amelyeket a törökök az örmények ellen követtek el, meggyőződött arról, hogy az örmények szabadságát csak fegyverrel a kézben lehet kivívni. Szasszunban csatlakozott az Aghipur Serob által vezetett gerillákhoz, akik a kurdok és a törökök ellen harcoltak. Serob halála után a gerillák Andranikot választották meg parancsnokuknak. Lassanként az örmény gerillacsoport 800 főre növekedett, és fontos szerepet játszott az örmény lakosság védelmében. A török kormány parancsot adott Ali pasának, Bitlisz prefektusának és Khalil Bishra kurd vezérnek, hogy verjék le az örmény gerillákat. A törökök és a kurdok Subghang községben kezdték el a gerillaellenes vérengzéseket, és az egész tartományra kiterjesztették. Andranik örmény gerillái szétverték az ellenük küldött hadakat. Ali pasának sikerült elmenekülnie, de Khalil Bishrát elfogták, és Andranik személyesen fejezte le. A következő években Andranik legendás hőssé vált, „a szasszuni hegyek kondorának” nevezték.

Az 1904 áprilisában a második szasszuni örmény lázadás leverése alkalmával Andranik gerilláit egy nagyszámú török csapat bekerítette, amely gyilkolni kezdte az őket támogató környékbeli lakosságot. A francia és az angol konzulok közbeléptek. A törökök leállították a vérengzéseket azzal a feltétellel, hogy Andranik összes harcosával együtt azonnal elhagyja Törökországot. Bulgária fogadta be őket.

Itt Andranik a balkáni örmények ellenállási mozgalmának szervezőjévé és vezetőjévé vált. Kiadta *A háború kézikönyve* című dolgozatát, amely a gerillaharcok elméleti és gyakorlati

említeni a nem kevésbé hírneves Drastamat Kananian Dro²² és Karekin Der Harutiunian-Njdech²³ későbbi generálisokat. Ezeknek a partizán alakulatoknak a

szakkönyvvé vált, és Ferdinánd bolgár cár engedélyével megszervezte az örmény önkéntes tisztiiskolát. Politikai és katonai nézetei azonban nem egyeztek a Dasnak elveivel, ezért kilépett az Örmény Forradalmi Szövetségből, és 1912-ben örmény önkéntes alakulatával a bolgárok oldalán a törökök ellen harcolt. 12 győzelmes ütközet után Andranik megkapta a bolgár állam díszpolgára címet, a Bolgár Aranykeresztet és a Balkán Hőse címet.

1914 őszén mintegy 5000 örmény önkéntessel hazatért, és eleinte az orosz hadsereg kötelékében különböző frontszakaszokon harcolt a törökök ellen. Kiemelkedő katonai képességei és győzelmei elismeréseként (Saitakht, Bitlisz stb.) 1916-ban generális rangra emelték, majd több kitüntetés után megkapta a legnagyobb orosz katonai kitüntetést, a Szent György Érdemrendet. Miután V. I. Lenin a kaukázusi frontról kivonta az orosz hadsereget, az Örmény Köztársaság hadseregével a legfontosabb ütközetekben vett részt. Utolsó katonai bravúráját 1918 szeptemberében vitte véghez: Zangezurból kiűzte a törököket, és ezt a területet az Örmény Köztársasághoz „ragasztotta”. Ezután Karabah (Arcakh) felszabadítására indult, de az angol csapatok parancsnoka, Montgomery Thompson generális „felsőbb politikai érdekekre” hivatkozva Susínál leállította Andranik hadait. Andranik nem akarta alávetni magát az angol generális parancsának. Ebből politikai botrány lett, amiért az Örmény Köztársaság kormánya Andranikot hibáztatta. A generális kénytelen volt engedelmességni kormánya parancsának, de 1919 márciusában elhagyta Örményországot, és az Amerikai Egyesült Államokba utazott. Kaliforniában, Fresnoban telepedett le, ahol 1927. augusztus 31-én meghalt. Tetemét Fresnoból 1928. január 29-én a párizsi Père Lachaise temetőbe hozták. 2000. február 15-én exhumálták, Jerevánba hozták, ahol február 20-án, templomi gyászmise után nagy katonai pompával a jereváni Jerapluh hősök temetőjében hazája földjébe helyezték mint az örmény szabadságharc örökké megmaradó nemzeti szimbólumát. Bukarestben, az örmény katedrális virágoskertjében mellszobor őrzi emlékét. (Ararát, 1997/16. szám és 2000/4. szám.)

²² Drastamat Kananian Dro tábornok Igdírben született (az Ararát völgyében) 1884. május 30-án. Katonatiszt volt az orosz hadseregben. 1904-ben az Örmény Forradalmi Szövetségbe lépett. 1915-ben visszatért Igdírbe, ahol az örmény önkéntes alakulatok egyik fő szervezőjeként és vezetőjeként működött. Eleinte az örmény önkéntes alakulatok élén az orosz hadsereg keretében harcolt a törökök ellen. 1918-ban Bas Abaramnál nagy vereséget mért a törökökre. A jereváni ellenállás egyik fő védőgócponyjának parancsnoka volt. Az Örmény Köztársaság hatodik kormányában (1920. november) hadügyminiszter. Határozott szovjetellenes viselkedése miatt az Örmény Szocialista Köztársaság helyreállítása alkalmával (1921. április 2.) Romániába menekült. A második világháborúban a németek oldalán harcolt az oroszok ellen. Menekülnie kellett, és rövid libanoni tartózkodás után az Egyesült Államokba utazott. Bostonban telepedett le, ahol 1956 márciusában meghalt. 2000. április 2-án földi maradványait kihantolták, és április 28-án a jereváni Jerapluh hősök temetőjében hazája földjébe helyezték. Tiszteletére Jerevánban a Katonai Tiszti Iskola felvette a nevét. (Ararát, 2000/7. szám.)

²³ Karekin Der Harutiunian-Njdech tábornok. 1886-ban Nahicsévánban született. Andranik generális gerillával 1904-ben Bulgáriába menekült. Itt Szófiában elvégezte az Andranik alapította tisztiiskolát, és Andranik vezérkari főnökeként 1912-ben a törökök ellen harcolt. 1914-ben visszatért hazájába, és Dro tábornok vezérkari főnökeként működött. 1918-ban mint Nazarbekján generális vezérkari főnöke a karaklisei védekezési erődgöcpon szervezője és győztes harcosa volt. 1919-ben leverte a Zangezurban kitört török és azeri örményellenes lázadást, és Zangezurt visszacsatolta az Örmény Köztársasághoz. 1920. december 2-án, az Örmény Köztársaság első szovjetizálása alkalmával leválasztotta Zangezurt az Örmény Szocialista Köztársaságról, és kikiáltotta annak függetlenségét Lernahasztán néven. Az Örmény Szocialista Köztársaság helyreállítása alkalmával (1921. április 2.) az Amerikai

fő feladatuk az volt, hogy megvédjék az örmény lakosságot a kurd és török öldöklésekkel szemben, és ezekre a vérengzésekre visszavágyjanak.

I.3.2 A hamidák mézárásai

Az örmény forradalmi szervezetek által most már egyre hatásosabban vezetett ellenállás megadta II. Abdul Hamid (1876–1909) szultánnak azt a régen várt okot, amelyre hivatkozva „rendet csinálhatott” az örmények között. Elhíresztelte az európai nagyhatalmak körében, hogy az örmények fegyveres forradalmi akcióra készülnek a Török Birodalom megdöntésére. Szükség volt azonban a szikrára, mely lángba boríthatta az örmény vidékeket.

A szultán 1894-ben fegyveres bandát küldött a sasuni hegyekbe azzal a feladattal, hogy fogják el az itt működő hincsákista vezetőket. Az örmények természetesen ellenálltak, amiből komoly harcok keletkeztek a kurd fegyveres csoportok és az örmény partizánok között. Abdul Hamid parancsot adott a környéken állomásozó katonai alakulatoknak a „sasuni örmény fegyveres felkelés” leverésére. Ezzel párhuzamosan agitátorokkal felbőszíttette a környéken élő muzulmán lakosokat a „keresztény forradalmárok” ellen, akik „ki akarják űzni házaikból a mohamedánokat”.

Az örményöldöklés Trapezuntban kezdődött, és a következő évben is folytatódott Ak-Hisar, Erzerum, Angora, Akbes, Biregik, Urfa, Dyarbekir stb. helységekben. A mézárások összeredménye: 100 000 örmény halott, 100 000 fogságban meghalt örmény rab, 100 000 erőszakkal mohamedán vallásra térített örmény, 100 000 hárembe hurcolt nő és leány, 250 kisebb-nagyobb örmény helység és több mint 100 örmény templom lerombolása és felégetése. Emellett 100 000 örmény Transzkaukáziába vagy Oroszországba, 60 000 Európába és Amerikába, 12 000 pedig Bulgáriába és Romániába menekült.

Paul Cambon francia nagykövet a következőképpen ismertette miniszterelnökével a helyzetet: „Az anarchia, ami az országban uralkodik, semmiképpen sem tulajdonítható az örmény agitátoroknak, hanem egy kirobbantott fanatikus muzulmán vérengzés eredménye.”

Az örmények válasza: 1896. augusztus 26-án egy 25 főből álló dasnakista fegyveres csoport rajtaütésszerűen behatolt a konstantinápolyi Török Nemzeti Bank épületébe, túsul ejtette az épületben tartózkodó személyeket, és lefoglalta a Nemzeti Bank értékeit. Követelték, hogy

- nemzetközi határozat erejével kötelezzék a török kormányt az örményüldözés megszüntetésére és az örményellenes provokátorok és gyilkosok példászerű megbüntetésére;

- a török kormány fogadja el azonnal és adjon ki egy rendeletet az „örmény lakás” létrehozására, a Dasnak Párt által benyújtott javaslatoknak megfelelően;

Egyesült Államokba menekült. A II. világháborúban Dro generálissal a németek oldalán az oroszok ellen harcolt. Menekülnie kellett, de az oroszok elfogták és Szibériába hurcolták. Itt valószínűleg a Vlagyimir városi fogházban más foglyokkal együtt megölték. (Ararat, 1998/21. szám)

– a fenti két követelés valóra váltása után üldözés nélkül engedjék szabadon azt a 25 örmény hazafit, akik ebben az akcióban részt vettek.

Több órán át tartó tárgyalás és ígéretések után a 25 Dasnak-tagot az angol nagykövet átvette és Marseilles-be szállította, ahonnan Dél-Amerikába utaztak. De a megállapodások betartása helyett a következő nap hajnalán három napig tartó örmény pogrom kezdődött Konstantinápolyban, amely után több ezer örmény holttestét lehetett látni a főváros utcáin. Az örmény gerillák ezekre a mézárásokra is egyre szervezettebben válaszoltak. 1908-ban az örmény forradalmi pártok tárgyalni kezdtek az Ifjú Törökök Pártjával, és elkezdődött az együttműködés a hamida gyilkosok elítélése és az „örmény lakás” létrehozása érdekében.

1.3.3 Az adanai örményirtás

1908. július 24-én, az Ifjú Törökök fegyveres felkelése után, akik a despotikus hamida uralom megdöntésére és parlamentáris rendszer bevezetésére törekedtek, II. Abdul Hamid szultán módosította az 1876-os török alkotmányt. Ez lehetővé tette az Ifjútörök mozgalom politikai térnyerését. Mivel az új politikai erő toleráns és modern Törökországot ígért a népnek, amelyben az örmények egy autonóm „örmény lakás” kialakításában reménykedhettek, a Dasnak párt támogatta az Ifjú Törökök politikai terveit és hatalomra kerülésért vívott küzdelmét.

Az autonóm örmény terület létrehozása leginkább a volt kilikiai Kis-Örményország területén tűnt megvalósíthatónak. 1909-ben ugyanis Kilikia 400 000 főnyi lakosából mintegy 100 000 örmény volt. Ezért az „örmény lakás” létesítésére irányuló örmény propaganda is ezen a vidéken volt a leghatékonyabb. A törökök a propagandát ellensúlyozadó fokozták örményellenes propagandájukat. Eszerint az örmények titkos fegyveres szervezeteket létesítenek, amelyek segítségével ki akarják űzni Kilikiából a muzulmán lakosságot, ki akarják szakítani Kilikiát a Török Birodalomból, hogy örmény államot hozzanak létre. Ha ez megtörténik, lerombolják az összes mohamedán templomot.

A légkör feszültté vált, április 6-án egy provokáció alkalmával egy örmény önvédelemből megölt két törököt. A két török temetése örményellenes tüntetésé fajult, amelyen a török agitátorok véres megtorlásra buzdították a népet. Ezért Adana vilajet főnöke fegyvereket osztott ki a török lakosság között. 1909. április 13-án a felfegyverzett törökök behatoltak Adana örmény lakónegyedébe, és öldökölni kezdték az örmény lakosságot, nem kímélve sem a nőket, sem a gyermekeket. Az öldöklések az örmény húsvéti ünnep mindhárom napján folytatódtak, és csak azért csendesedtek le, mert elfogyott a kapott lőszer. Így április 16-án az örmény védőkkel fegyverszünetet kötöttek. De április 24-én az öldöklés még kegyetlenebbül kezdődött újra, és csupán a mersini kikötőben horgonyzó hadihajókról jött angol és két francia katonatiszt közbelépése vetett véget az öldöklésnek. Az áldozatok számát illetően különböző adatok léteznek. Örmény adatok (Babikián) szerint 18 660 örmény és 620 muzulmán vesztette életét a konfliktus idején, a hivatalos török vizsgálat 5153 örmény és 1197 mu-

zulmán halottról tud. Ehhez jön még az a 25–30 000 örmény menekült, akik távoli helyekre vándoroltak.

1909. április 13-án Isztambulban kitört az ellenforradalom, amely április 24-én II. Abdul Hamid eltávolításával és az Ittihad hatalomra kerülésével végződött. Az új kormány az adanai vérengzésekért az egész világ előtt az örményeket hibáztatta, az angolokat és franciákat pedig az ország belügyeibe való beavatkozással vádolta. Négy évre felfüggesztették az alkotmányt, és egész Törökország területén szükségállapotot rendeltek el.

I.3.4 Radikális megoldás: az 1915-ös örmény népirtás

A törökök hivatalosan sohasem ismerték el az 1915. április 24-én kezdődött örmény fajirtást, csupán az örmény lakosság kis részének áttelepítéséről beszéltek. Valójában a törökök által végrehajtott örmény népirtásnak gazdasági, politikai, szociális, kulturális, pszichológiai és ideológiai okai voltak.

A *gazdasági* okot főként az szolgálta, hogy az örmények mindinkább vezető szerephez jutottak a termelő, kereskedelmi és pénzügyi intézményekben. Mivel a törökök nem tudták békés eszközökkel visszaszorítani az örmények térnyerését, fizikai megsemmisítésüket tervezték.

A *politikai* okot az örmények autonómiára törekvése jelentette. Attól tartottak, hogy ha az autonóm örmény terület Anatólia keleti részén, a volt Arména területén létrejön, elválaszthatna volna a törököket a keleti török fajú, mohamedán népektől.

A *szociális* okot Törökország soknemzetiségű lakossága jelentette, ebben ugyanis az örmények – vallási és kulturális homogenitásuk miatt – egy asszimilálhatatlan nemzetiséget képeztek. Így az örmények a Török Birodalomban élő különböző népek számára a szabadságért vívott harc zászlóvivői voltak, akik határozott magatartásukkal és a szabadságért hozott áldozataikkal „rossz” példát mutattak a többi nemzetiségnek.

A *kulturális* okokat sem kell lebecsülni. Az oszmán kultúra szíve Anatólia volt. De itt a nagyszámú örmény lakosság kulturális felsőbbségét kellett nap mint nap tapasztalniuk a büszke törököknek. A török sovinizmus elutasította az örmény kultúra befolyását, ingerelte annak monolit egysége is, amelyet nem lehetett sem törökösíteni, sem felszámolni.

A *pszichológiai* okokat a törökök évszázados vallási és nemzeti neveléséből származó mentalitásában kell keresni. Szilárdan hittek abban, miszerint az iszlám az összes népek kivételezett vallása, terjesztéséért „szent háborúkat” vívhatnak. Azokat pedig, akik ennek ellenállnak, teljes joggal megsemmisíthetik. Birodalmuk veszteségszerűségének okát is túlzott toleranciájukban látták, és úgy vélték, hogy a kereszténységgel szembeni kemény fellépés feltartóztatja az összeomlást. Kézügyben voltak az örmények, rajtuk lehetett kezdeni.

Az *ideológiai* okok a Török Birodalom állampolitikájában rejtőztek. Azt remélték, hogy több háborúval visszaszerzik sorozatosan elveszített területeiket, megtegmentve így egy „pániszlám”, „pánturán” és „pántörök” birodalmat. A régi területén újralétesített örmény állam mindhárom törekvést megghiúsíthatta volna.

1914. június 26-án kitört az első világháború. Törökország, „Európa beteg embere” eleinte lábhoz eresztett fegyverekkel várta a fejleményeket. A németek buzdítására azonban hamarosan a központi hatalmak oldalán hadba lépett. 1914. november 4-én Oroszország hadat üzent Törökországnak, másnap pedig Anglia és Franciaország is.

Mind Törökországban, mind Oroszországban az ott élő örmények katonakötelesek voltak. Mivel nagyon jól harcoltak, és sokan is voltak, mindkét országban nagyon értékes haderőt képviseltek. Ezért még az 1913-ban hatalomra került Ifjú Török mozgalom ultranacionalista ága (Talaat belügyminiszter és Nagy Vezír, Enver hadügyminiszter és Gemal, Konstantinápoly kormányzója és tengerészeti miniszter), amely 1914 májusától irányította a Said Halim által vezetett kormányt, tárgyalásba kezdett az örmény politikai pártok vezetőivel. Ekkor az Ittihad²⁴ fővezére, Talaat pasa megígérte az örményeknek, hogy a győzedelmes háború után, hűségük és áldozataik elismeréseként létrehozzák az „örmény lakást” a már régebben kért Trapezunt vilajet és a hat örmény tartomány (Erzerum, Sivas, Kharput, Van, Bitlisz, Dyarbekir) területén két, széles körű autonómiával rendelkező tartomány formájában. A török parlamentben lévő örmény képviselők – a Dasnak párt vezetői – (Zohrab, Vartkes, Aknuni, Vramian, Papazian) a Dasnak 1914. augusztus 2–14-én Erzerumban tartott VIII. kongresszusán nagy lelkesedéssel fogadták a török ajánlatot, és elhatározták, hogy hűségesen és becsületesen támogatni fogják a törököket. A 2,1 millió, Törökországban élő örmény közül a háború kezdetén 60 000 örmény katona szolgált a török hadseregben.

Ugyanakkor az oroszok is megígérték az örményeknek, hogy Anatólia keleti részein és a Kaukázustól délre eső vidéken helyreállítják Örményországot. Így a tifliszi Örmény Nemzeti Bizottság támogatásával az 1,7 millió Oroszországban élő örmény előbb 120 000, később még 60 000 katonát adott az orosz hadseregnek. Ehhez hozzáadódnak még az egész világból toborzott örmény önkéntesek is.

A háború rosszul indult a törökök számára. Az Enver pasa vezette hadak 1915 januárjában a kaukázusi fronton Sarighamisnál elszenvedett vereségét fájalták különösen. Tiflisz és Baku felé próbáltak utat törni, hogy a török párti azerekkel egyesüljenek. Ekkor a harcok, valamint a nagy fagy és a tifuszcseppfertőzés következtében mindössze 15 000-en maradtak a 90 000 török katonából. A felelősséget az örményekre hárították, azt állítva, hogy „csoportosan dezertáltak és az oroszokhoz csatlakoztak”. Az Ittihad vezetői is örményellenes hangra váltottak. Elérkezettnek tartották az időt, hogy az „örmény problémát” Törökországban végérvényesen „megoldják”.

Az örmény fajirtást az 1915. február 15-én Talaat Behaeddin és Nazim Ittihad vezérek által aláírt törvényerejű rendelet alapján hajtották végre. A rendelet kimondta:

1. az összes örmény párt, társaság és szervezet működésének betiltását; a közigazgatásban működő tisztviselők, a pártvezérek és az értelmiségiek Moszul és Bagdad vilajetekbe deportálását;

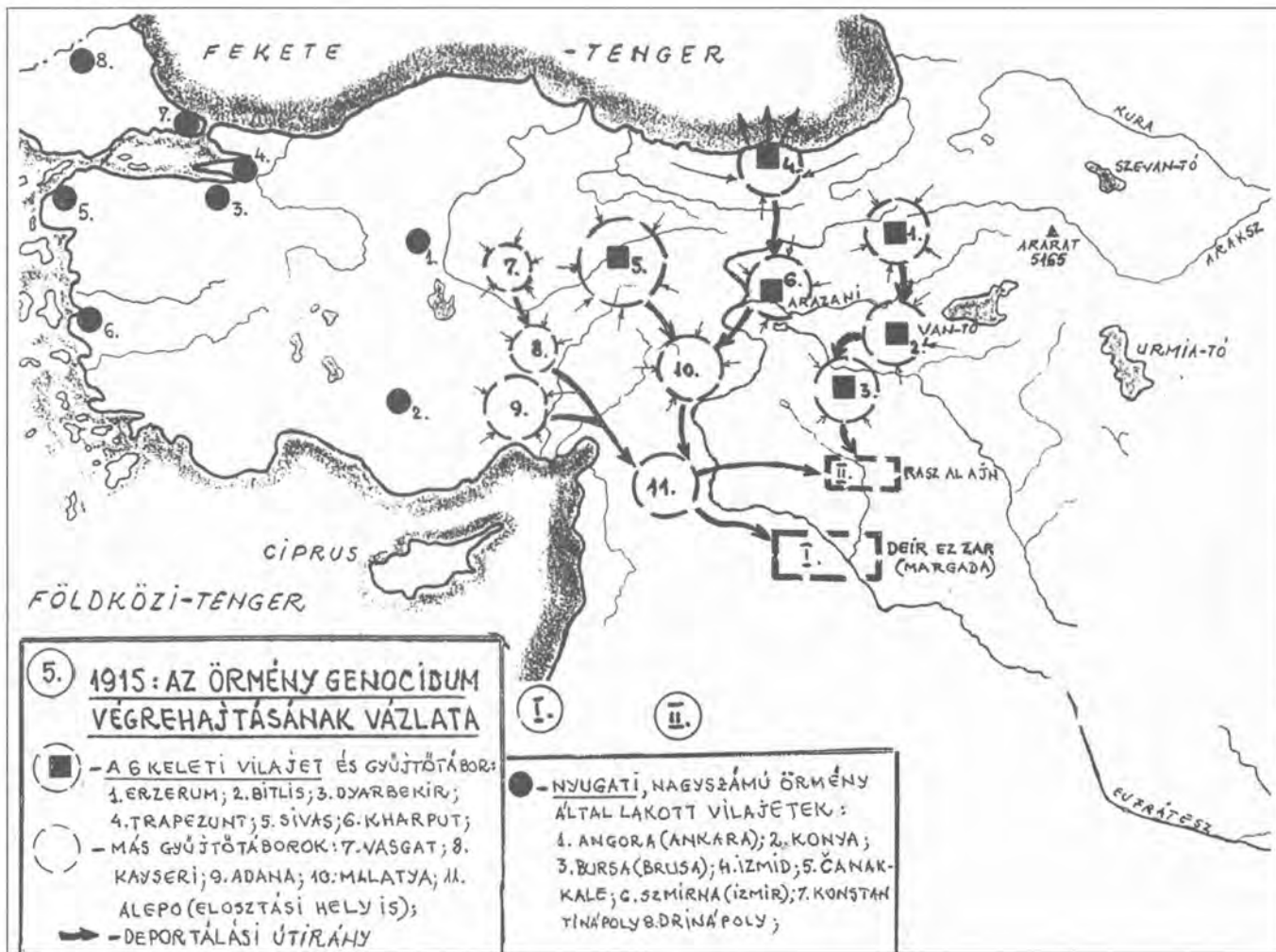
²⁴ Ittihad ve Terakki Teskilati (Egyesületi és Haladási Bizottság) – az ifjútörökök ultranacionalista pártjának neve.

2. az örmények birtokában lévő minden fegyver elkobzását;
3. a Van, Erzerun és Adana vilajetekben élő örmény lakosság körében felkelésekhez vezető provokációk megszervezését, hogy a helybeli és környékbeli muzulmán lakosság szélsőségesen örményellenes viselkedését kiváltsák;
4. az örmények megsemmisítését Van, Erzerun, Mamure-ul-Aziz és Bitlisz vilajetekben a felhevült muzulmán lakosság, míg az Adana, Sivas, Bursa, Nicomedia és Izmir vilajetekben az erre kijelölt csendőrsztagok végezzék el;
5. az 50 év alatti férfiakat likvidálni kell, a gyerekek és nők élete megkímélendő, hogy az iszlám vallásra téríthessék őket;
6. az elmenekültek családja megsemmisítendő; meg kell akadályozni, hogy az örmények az országból kimenekülhessenek, vagy külföldiekkel kapcsolatba léphessenek;
7. az értelmiségieket, politikusokat és tisztviselőket kémkedéssel kell megvádolni;
8. a hadügyminisztérium megszervezi és végrehajtja a török hadseregben szolgáló összes örmény katona likvidálását;
9. a műveleteket mindenütt egyszerre és hirtelen kell végrehajtani, hogy az örményeknek ne legyen idejük és lehetőségük önvédelmi akciók szervezésére;
10. az összes, örményekkel kapcsolatban kiadott rendeletet és jelentést a legnagyobb titokban kell tartani. Az akciót titokban, teljes diszkrécióval és a legkisebb kockázat nélkül, a legkevesebb költséggel kell végrehajtani a következő sorrendben: az örmény katonák lefegyverzése és felszámolása, az örmény lakosság tulajdonában lévő fegyverek összeszedése, majd az örmények deportálása és megsemmisítése.

A határozat végrehajtására Deportálási Bizottságot létesítettek, amely a műveletek szervezett lefolyása érdekében részletes és átfogó programot dolgozott ki, amelyet a tartományi prefektusoknak elküldtek. Mindezek után csupán a szikra hiányzott, amelyre hivatkozva elkezdheték a Törökországban élő örmény lakosság teljes felszámolását.

Ez a szikra hamarosan ki is pattant. 1915. február végén Zeitunban egy török csendőrcsapat megerőszakolt több örmény leányt. „Válaszként” 30 örmény megtámadta és megölte a városban elszállásolt csendőröket, majd a muzulmán és kurd csapatok elől egy kolostorban barikádozták el magukat. Innen, több napig tartó ellenállás után, a környező hegyekbe menekültek.

Ez az esemény elég volt ahhoz, hogy az Ittihad kiadja a parancsot a Törökországban élő örmények likvidálására. A török hadseregben és csendőrségben szolgáló örményeket lefegyverezték, és 50–100 fős munkaszolgálatos alakulatba sorozták. 1915 márciusában az összes örmény nemzetiségű volt katonát és csendőrt agyonlőtték. Ezzel párhuzamosan házkutatást tartottak minden örmény házában, és a talált fegyvereket elkobozták. Ezekből a fegyverekből kiállításokat szerveztek, és úgy mutatták be őket mint a küszöbön álló törökellenes, „az orosz sereg előrenyomulását megkönnyítő” örmény felkelés bizonyítékait.

Egy másik előkészítő művelet a vani vilajetben történt. A Dardanelláknál elért katonai sikereken felbátorodva (amit az „áruló” örmény katonák eltávolításának is tulajdonítottak), az Ittihad elrendelte az örmény értelmiségiek és politikusok letartóztatását és meggyilkolását. Mivel az akció Van városban kezdődött, mint a „vani örmény lázadás” maradt meg a köztudatban.

A letartóztatások 1915. április 15-én kezdődtek. Az elfogottak között volt két örmény dasnakista politikai vezető is: Iskhan és Vramian. Az éj folyamán Vramiannak sikerült elmenekülnie, Iskhant másnap felakasztották. A megmenekült Vramian hamarosan talpra állította a városban lévő örmény önvédelmi csapatokat, és megpróbálta kiszabadítani az elfogott örményeket. Ebből valóságos háború lett. Vramian az 50 000 lakosú város 30 000 örményének megvédésére 1500 főből álló örmény önvédelmi katonai alakulatot létesített, árkokat ástak és barrikádokat emeltek az örmény lakónegyedek körül. A törökök április 20-án kezdték az ostromot. Az örmények átvészelték az egy hónapon át tartó ágyúzásokat, visszaverték a török rohamokat. Végül május 18-án az orosz csapatok a velük harcoló örmény önkéntes csapatokkal együtt elűzték a várost körülzáró törököket.

Az öröm azonban rövid ideig tartott, mert június 18-án a törökök nagyon erős ellentámadást indítottak, az orosz-örmény csapatoknak el kellett hagyniuk a várost. Velük ment az egész környék mintegy 150 000 főnyi örmény lakossága, akikből csupán mintegy 100 000 főnyi ért a Kaukázusba, a többi meghalt az úton.

A vani események felbőszítették az Ittihad vezetőit, és 1915. április 23-ról 24-re virradó éjszaka elrendelték az örmények likvidálási tervének pontról pontra való végrehajtását. A tulajdonképpeni örményirtást a törökök 1915. április 24-én, a hajnalt megelőző órákban kezdték el. Ezért az egész világon az örmények április 24-én megemlékező jellegű gyászmiséket, összejöveteleket és előadásokat tartanak.

A genocidium Isztambulban kezdődött kétszázharmincöt örmény politikus, egyházi személy, tudós, tanár, ügyvéd, orvos, művész stb. letartóztatásával. Másnap a letartóztatottak száma meghaladta a hatszázat, és a törökök nekiláttak a védtelen foglyok legyilkolásához. A nemzetközi felháborodás, illetve a török parlamentben kialakult, az Ittihad tervét hevesen ellenző tábor nyomására, a török vezetők egy időre felfüggesztették a mészárlásokat. Közben azonban elkezdődtek a vani véres harcok, a török hadsereg vereséget szenvedett, és az Ittihad ezt is az örmények fegyveres mozgalmaival magyarázta. Végül sikerült meggyőzniük az ellenzéket, és 1915. május 27-ével kezdődően elrendelték az örményirtás folytatását.

1915. május 30-án a török kormány kiadta az örmények deportálására vonatkozó rendeletet. A deportálások Moszul, Urfa és Aleppo vilajetek déli vidékeire kellett hogy irányuljanak, de különböző okok miatt az eltervezett időrendi sorrendtől eltérően a következőképpen folytak le:

1. *Erzerum vilajetben*, különösképpen Erzerum, Bayburt és Erzinkan városokban összesen kb. 215 000 örmény élt.

Erzerumban a deportálási rendeletet június 9-én hirdették ki. A város gazdag, előkelő lakosságából álló első konvoj június 16-án indult el dél felé. Az

úton a „speciális alakulatok” az utolsó emberig lemészárolták őket. A második, 35 000 örményből álló konvojt az úton a kurdok likvidálták. A harmadik karaván július 28-án indult el. 1916. január 16-án, amikor az orosz–örmény hadsereg elfoglalta a várost, csupán 22, halálos félelemben rettegő örményt találtak.

A bayburti örmény lakosságot júniusban három konvojban indították dél felé. Az úton a férfiakat megölték, a fiatal asszonyokat elrabolták, a gyerekeket pedig az Eufráteszbe dobták.

Erzinkánban 2000 örmény legyilkolása után indították útnak a többit, két konvojban. Az úton a férfiakat és nőket megölték vagy az Eufráteszbe fullasztották, a gyerekeket pedig eladták az útba eső városokban.

1915 júliusának végén Erzerum vilajetben gyakorlatilag már nem maradt örmény.

2. *Bitlisz vilajet*ben kb. 180 000 örmény élt. Különösen Siirt és Bitlisz városokban, Mus mezőségén és Sasun hegyeiben laktak.

Siirtben a megszárlások május végén kezdődtek. Csupán 1700 nőt hagytak életben, akiket Moszul felé irányítottak. Ezek közül kb. 1200-at útközben megölték vagy a Tigrisbe fojtottak.

Bitliszben az öldöklések június közepén kezdődtek 4500 örmény letartóztatásával és elpusztításával. A saját kezűleg megásott tömegsírokba dobálták őket, a többi örményt pedig a vérengző muzulmánok martalékának hagyták.

Mus mezőségén július elején 25 000 örmény a biztos halál elől áttért a mohamedán hitre, de vezetőiket legyilkolták. A Mus városában élő örmény lakosság azonban elbarikádozta magát. Több hetes harc után a kb. 12 000 harcosból 6000-nek sikerült a környező hegyekbe menekülnie. A többi 6000-t legyilkolták, vagy rájuk gyújtották menedékhelyeiket.

Sasun hegyeibe 30 000 örmény menekült. Ezeket lovas osztagokkal és kurd harci alakulatokkal körülkerítették. Az örmények megszervezték az ellenállást és bátran szembeszálltak a törökökkel. Augusztus 5-én az utolsó ellenállási pont is elesett. Az életben maradtak partizáncsapatba tömörültek, és egészen a tél közepéig harcoltak a török csapatok ellen. Az elfogott néhány száz örmény lakost a törökök dél felé indították. 1916. februárjában, amikor az orosz–örmény csapatok Sasunba érkeztek, csupán kb. 6000, csodával határos módon megmenekült örmény nőt és gyereket találtak.

3. *Dyarbekir vilajet*ben 105 000 örmény élt. 1915 tavaszán a többségben levő kurdok lemészárolták a városokban és környékükön élő örmény értelmiségieket. Június elsején legyilkolták a még élő 12 000 örmény katonát is. A deportálások júniusban kezdődtek, de az úton a deportáltakat lemészárolták. Szeptember 28-án a helyi hatóság 120 000 örmény felszámolását jelentette Isztambulnak.

4. *Trapezunt vilajet*ben 53 000 örmény élt, akik közül 14 000 Trapezunt városban. A volt örmény katonák lemészárlása után a lakosság egy részét hajókra hajtották, és a tengerbe dobálták. 1916. április 16-án, amikor az orosz–örmény csapatok a városba értek, csupán két örmény családot, és 14, görögök által elbújtatott nőt találtak. Tosban, Kerasundában és Samsunban a férfiakat azonnal

megölték, 10 000 nőt és gyermeket pedig július 24-én a sivasi karavánhoz csatlakoztattak.

5. *Sivas vilajetben* 165 000 örmény élt. A megszárlás június 26-án kezdődött Mersivan városban. A férfiak megölése után a nőkből és gyermekekből 500–1000 fős csoportokat alkottak, és Malatya felé hajtották. Az Eufrátesz partjára érve legyilkolták őket. Amasia város örmény lakosságát ellenállás vádjával helyben lemészárolták. Tokatban a férfiakat megölték, a nőket és gyermekeket pedig deportálták. Gyermekben a lakosságot Sivas felé indították, de az úton legyilkolták. A zilehi lakosságot a hegyekbe hajtották és ott megölték. Sivasban a férfiak lemészárlása után a megmaradt lakosságot 1000–3000 fős csoportokban Malatya felé indították, hogy a samsuni karavánhoz csatlakoztassák. Sabin-Karahisárban az örmény lakosság önvédelmi alakulatokba tömörülve több mint három hétig harcolt a törökök ellen, majd a hegyekbe menekültek, ahol több hónapon át partizánharcokat vívtak.

6. *Kharput vilajetben* 168 000 örmény élt. A férfiak megölése után, július elejével kezdődően az életben maradtakat csoportonként dél felé indították. A német árvaházban élő 700 örmény gyereket a tóba fojtották. Malatyából, Arabkirból, Adiamanból és Mesnéből a karavánok augusztus közepén indultak.

Összegezve a történeteket, a hat keleti tartományban élő kb. 1,2 millió örmény lakosból 1915 május-júniusában:

– 200 000 örmény a Kaukázusba menekült,

– 200 000 az iszlám hitre tért,

– kb. 50 000 elérte a moszuli és aleppói koncentrációs táborokat. Ezek közül néhány ezer túlélte a fogság kínjait,

– 700 000 örmény elpusztult.

Maradtak a Nyugat-Anatóliában és Kilikiában élő örmények. Annak ellenére, hogy a fronttól távol éltek, rájuk is ugyanaz a sors várt:

1. *Ankara (Angora) vilajetben* 95 000 örmény élt. Ezekből az Ankara városban élők legnagyobb része római katolikus volt. Miután jó részüket lemészárolták, a pápai nuncius és az osztrák nagykövet határozott közbelépésére leállították az öldökléseket, de az életben maradtakat augusztus végén Konya és Adana városokba deportálták. Hasonlóképpen jártak el a protestáns örményekkel is, akikért Morgenthau amerikai nagykövet lépett közbe. Keysariban (Cesareában) 30 000 örményt a Sivas felé vezető úton legyilkoltak. Yozgadban az életben maradtakat szeptember elején Tarszba irányították.

2. *Konya vilajetben* 25 000 örmény megmenekült, mert a vilajet válija, Celal-Bey visszautasította az örmények lemészárlását vagy deportálását.

3., 4. *Bursa vilajetben és Izmid szandzsákban* az örmények megvásárolhatták a szabadságukat. Később 100 000 örményt vasúton mégis Konyába és Bozantiba deportáltak.

5. *Kastamuni vilajetben* 14 000 örmény tűnt el, mindeddig ismeretlen körülmények között.

6. *Izmir (Szmirna) vilajetben* a görögök között 25 000 örmény élt, közülük 15 000-en a városban. Itt Liman von Sanders ezredes, az V. német hadsereg pa-

rancsnoka a városban élő örmény értelmiségiek legyilkolása után határozottan fellépett, és megakadályozta az örmények deportálását és a további mészárlást.

7. *Konstantinápolyban* politikai érdekek miatt megmenekült 150 000 örmény. A politikusokat és más vezető személyeket, valamint az ide menekült örmény lakosságot Bulgáriába és Romániába száműzték.

8. *Drinápolyból* Bulgáriába és Romániába száműzték az örmény lakosság legnagyobb részét. Az ottmaradtakat október 20-án elhurcolták.

9. *A többi európai térségben* élő örmény lakost (kb. 35 000 fő) vonattal Ankarába deportálták. Bozantitól gyalogolniuk kellett, mert a taurusi alagút még nem volt használatban. Az úton jó részük meghalt.

A kilikiai örmények kálváriája még 1915 áprilisában Zejtunban kezdődött. Az itt élő örmények fegyveres ellenállást szerveztek. Példájukat követték az Adana és Mares városok környékén, valamint az Ayntab, Killis és Aleppo megyében élő örmények is. Csatlakoztak hozzájuk a Konyából ideszállított deportáltak is. Tarszból július 20-tól szeptemberig, Mersinből augusztusban, Marasból pedig az év végéig lassanként hurcolták el a római katolikus vallású örményeket. A deportálásokat így csak kis csoportokban és titokban hajthatták végre. Az Adanában élő 25-30 000 örményből 6000-t szeptember elején, 15 000-t pedig szeptember végén hurcoltak el.

Az aleppói vilajetben és Urfa (Edessza) szandzsákban csupán a Musa rajonban lévő hat örmény faluból és Ayntab városból deportálták az örmény lakosságot. Júliusig védte őket a helybeli váli, Celal-Bey. Ennek leváltása után a Musa rajonban élő örmények a hegyekbe menekültek, és 53 napig sikeresen ellenálltak 15 000 török katona és csendőr ostromának. Amikor számuk csupán 4000-re csökkent, az alexandrettai öböl partjaira menekültek. Innen két francia és egy angol hadihajó Port Saidba szállította őket.²⁵ Ayntabból 32 000 örményt deportáltak július 30-án. Ettől a dátumtól kezdődően naponta indult egy-egy karaván Aleppo felé. Urfában és Aleppo vilajet keleti vidékein 28 000 örmény elbarikádozta magát, de a hadsereg körülkerítette és szörnyű mészárlások közepette megsemmisítette őket.

1915 decemberéig véghezvitték az összes tervezett deportálást. Aleppo, Damaszkusz és az Eufrátesz által alkotott háromszögben, ahol a törökök az új „örmény lakást” „felállították”, 500 000 ideért örmény deportált vesztette életét. Az út nehézsége, a nagy nyári meleg, az éhség és szomjúság felemésztette őket. 1915 szeptemberének végén már csak tizenötezen éltek elszórtan az Eufrátesz partja mentén, Meskene és Deir-ez-Zor között. Azok pedig, akiket Aleppo felé hajtottak, Intili, Ras-ul-Ain és Deir-ez-Zor helységek között tömegmészárlások áldozatai lettek. A Margada néven is ismert Deir-ez-Zor a világtörténelemben végbevitt legnagyobb hekatomba színhelyeként maradt ismert.

²⁵ A Prágában született Franz Werfel 1929-ben Szíriában tartózkodott, itt értesült az 1915-ös örmény genocídium zejtuni részleteiről. Ezeknek az adatoknak az alapján írta meg *A Musza-Dag negyven napja* című regényét, amely a zejtuni örmény fegyveres ellenállás történetének regényes elbeszélése.

A német konzulok jelentései szerint 1917 tavaszán az Aleppo környékén lévő végpontokban csupán 45 000, Damaszkusz környékén 30 000, Mosul környékén pedig mindössze 8000 nagyon leromlott állapotban lévő örmény deportált volt életben.

1917. január elsején a török kormány denunciálta a berlini békeszerződés 61. pontját, kijelentve: Törökországban nem létezik „örmény probléma”, ugyanis nincs figyelemre méltó számú örmény lakosság.

A népiirtás áldozatainak számára vonatkozóan különböző adatok léteznek. Az Örmény Patriarkátus nyilvántartása szerint 1914 végén Törökországban 1 845 450 örmény élt. Ebből 244 750 a Kaukázusba és Alexandriába menekült, 204 700-at felmentettek a deportálások alól, és 1 396 000 eltűnt a deportálások alatt. Johannes Lepsius német szerzetes a konzulok jelentései, Beatrice Rohner apáca nyilvántartása és saját feljegyzései alapján 1 millió örmény halottat jelzett. Az életben maradt 845 450 örményből szerinte 200 000 helyben maradt, 245 000 a Kaukázusba menekült (közülük 50–100 000 meghalt az úton), 200 450 elszéledt, a deportálási pontokon életben maradt 200 000 örmény pedig felvette az iszlám vallást. Második jelentésében Lepsius már 1,1 millió örmény halottat jelentett. 1916. október 4-én a német nagykövetség a 2,1 millió örményből 1,5 millió deportáltat jelentett. Ezek közül halottnak nyilvánított 800 000–1 000 000 örményt.

I.3.5 A „fehér nemzetirtás”

A történelmi Arménia Törökországhoz tartozó területén a cryptoörményeken és a muzulmán vallásra térítettekén kívül ma már nem élnek örmények. Az elhagyatott, romokban heverő volt örmény főváros, Ani és vidéke tiltott terület az idegenforgalom számára. Csupán külön engedéllyel lehet megtekinteni a volt főváros területén és ennek környékén lévő építészeti műkincsek gondozatlan romjait, amelyek a volt örmény állam és a benne lakó örmény nép múltjáról beszélnek.

Hogy a fennmaradt örmény nyomokat minél jobban eltöröljék, a török kormány megváltoztatta a régi földrajzi neveket. Csak néhány, nemzetközileg túlságosan jól ismert földrajzi név maradt meg eredeti örmény hangzásában (mint Erzerum, Van, Bitlisz stb.).

Az örmény kultúra és vallás nyomainak eltüntetéséért a törökök:

– 1915–1922 között 1036 örmény templomot és kolostort romboltak le, amelyek köveiből a muzulmán lakosság építkezett, vagy hombárrá, fogházzá, farmokká stb. alakították;

– minden nyilvános helyen látható örmény feliratot lecsiszoltak vagy lefestettek;

– az örmény kultúra régi remekműveit a középkori szeldzsuk kultúra emlékeinek tulajdonítják;

– nem bocsátanak ki engedélyeket a régi örmény épületek, kolostorok és templomok restaurálására;

– a muzulmán lakosságot a megmaradt örmény épületek lerombolására buzdítják;

– minimálisra csökkentették az örmény elemi és középiskolák számát;

– figyelembe se veszik az örmény nemzeti kultúra és hagyományok ápolásának, gyakorlásának jogát. Teszik ezt annak ellenére, hogy 1979. január 7-én Törökország is aláírta a kisebbségek kulturális jogának érvényesítésére vonatkozó nemzetközi szerződést.

1.3.6 Az örmények részvétele az első világháborúban

1.3.6.1 A török és orosz hadsereg keretében

Mind a Török, mint az Orosz Birodalomban élő örmények az ország polgáraként katonakötelesek voltak. Emellett mindkét táborban a politikusok úgy határoztak, hogy az örményeknek őszintén és teljes meggyőződéssel kell támogatniuk hazájuk hadseregét – hiszen győzelem esetén mindkét fél megígérte Örményország részleges helyreállítását. A háború kitörésekor a Török Birodalomban élő 2,1 millió örményből 60 000, az Orosz Birodalomban élő 1,7 millióból pedig 120 000 katona szolgált a hadseregben. Mivel azt remélték, hogy saját érdekeikért az örmények a kaukázusi fronton harcolnak majd a legjobban, túlnyomó részüket mindkét seregben ide osztották be. *Így a kaukázusi fronton örmény testvérháború lehetősége alakult ki.*

Mint már fentebb említettük, 1914. november 4-én Oroszország hadat üzent Törökországnak. A törökök számára a háború kezdete számottevő területvesztéshez vezetett. A vereségekért az itt harcoló örmény katonákat hibáztatták. Kémkedés, árulás és az ellenséghez való csoportos átállás vádjával 1915 márciusában a török hadseregben szolgáló összes örmény katonát lefegyverezték, 50-100 személyes munkacsoportokba osztották be, majd március vége felé kivégezték őket. Ezzel a törökök oldalán be is fejeződött az örmények részvétele az első világháborúban.

Az oroszok oldalán a kaukázusi fronton az örmények eleinte az orosz alakulatok keretében harcoltak, az orosz katonákkal együtt. Az örmény politikusok kérésére az orosz kormány engedélyezte, hogy a különböző nagy alakulatokba szétszórt örmény tisztek és katonák kisebb homogén alakulatokba tömörüljenek. Így 1914 november végén létrejött négy ütőképes és egy felszerelés alatt lévő örmény légió. A négy hadba vethető légió eleinte egyenként 2500 katonát számlált, Andranik, Dro, Amaspe és Keri parancsnokok vezetése alatt. A még szervezés alatt álló légiónak kezdetben csak 600 katonája volt. Az így létrehozott örmény légiókat 1914 decemberében vetették harcba a kaukázusi front jobb szárnyán, és a hadi sikerek fő megvalósítóivá lettek. Vitézségüket azonban 156 bajtársuk életével és 743 súlyos sebesüléssel kellett megfizetniük.

1915 januárjában az örmény politikai pártok vezetőinek javaslatára az önkéntesen frontszolgálatra jelentkező oroszországi örményekkel egészítették ki a meglévő alakulatokat. Ezzel a módszerrel sikerült két újabb légiót is szervezni, Vartan és Avharan parancsnokokkal. Létezett még egy szervezés alatt álló légió is. Ugyanekkor az örmény légiókat a front bal szárnyára csoportosították.

A front átszervezésének jelentős eredményei voltak: 1915 tavaszán a kaukázusi fronton, a perzsa határ mellett és a Van-tó és város környékén folytak a legádázabb harcok. Az örmény légiók – orosz alakulatokkal együtt – azt a parancsot kapták, hogy szabadítsák fel a Vanban a török megszárlások elől magukat elbarikádozott, a „vani örmény lázadásban” részt vevő örmény lakosságot. Az örmény légiók feladata volt ugyanakkor a környéken garázdálkodó fegyveres kurd csapatok felszámolása és az ezek által kegyetlenül bántalmazott örmény lakosság megvédése is. Csupán Sparkert városkában 400, a környékről odahurcolt, kivégzésükre váró örmény férfit sikerült kiszabadítani. Június végén, a kénytelen visszavonulások alatt az örmények az orosz alakulatok háttérüként harcoltak, és feladatuk volt a megszárlások elől a Kaukázusba menekülő mintegy 120 000, Vanból és környékéről származó örmény biztonságának biztosítása a kurdok vérengzései ellen.

1915 folyamán azonban az örmény légiók súlyos emberi veszteségeket szenvedtek. Szükségessé vált tehát a kiegészítésük és átszervezésük. A politikai pártok újabb önkéntes toborzást szerveztek, amelynek eredményeképpen a meglévő hat légióból ötöt kiegészítettek (1., 2., 3., 4., 6.), és szerveztek egy új légiót is. A 7. légió parancsnoka Avghontian örmény nemes volt. Az 5. légiót megszüntették, katonáit a többibe csoportosították át. Ezekből a légiókból szervezték meg az *Első Önkéntes Örmény Hadosztályt*. A 6. légió önálló alakulatként harcolt.

Az így létesített *Első Önkéntes Örmény Hadosztályt* 1915 novemberében vették be, és más orosz alakulatokkal együtt Van visszafoglalására kapott parancsot. A kemény tél és az erős török-kurd ellenállás ellenére 1916 január végéig sorra elfoglalták Van, Vostan és Kan városokat, és megtisztították a kurd fegyveres csoportoktól a Van-tó északi vidékét.

Az 1916. február-áprilisi harcok eredményeképpen az orosz-török frontot sikerült kitolni a Van-tótól délnyugatra lévő Bitlisz tartomány déli határáig. A harcok csúcspontját a március 12. és április 12. között Khisan város környékén vívott ütközetek képezték. Az Örmény Hadosztály jobb szárnyán harcoló orosz alakulatoknak sikerült a frontot az Erzerum és Trebizonda városoktól délre eső vonalra tolni. Ilyenképpen 1916 áprilisáig a *történelmi Örményország felét felszabadították a török fennhatóság alól*.

Az 1914. december és 1916. április között lefolyt hadműveleteket a Tifliszben működő Örmény Nemzeti Tanács részletesen kielemezte. Ennek nyomán az orosz hadparancsnoksághoz folyamodott, és kérte a hiányosságok (elavult felszerelés, szervezetlenség, segéderők hiánya stb.) kiküszöbölését. Az oroszoknak érdekük volt a jól szervezett, felszerelt és vezetett, ütőképes örmény alakulatok kialakítása, ezért elrendelték az örmény önkéntes alakulatok radikális átszervezését.

Legelőször az 1. örmény zászlóalj a kaukázusi front jobb szárnyán vetették harcba, a többi öt zászlóalj a kaukázusi front bal szárnyán és a perzsa fronton harcolt. A legnehezebb feladatokat a 4., 5. és 6. zászlóalj kapta. Ezeknek voltak a legkomolyabb veszteségei is. Számptalan kemény ütközetben vettek részt, súlyos árat fizettek reményeikért.

1917 augusztusában az orosz forradalom már az ajtón kopogtatott. Az orosz katonák V. I. Lenin felhívására kezdték elhagyni a frontot. A kaukázusi fronton az orosz hadsereg kritikus helyzetbe került éppen akkor, amikor a történelmi Arménia több mint felét felszabadították a török uralom alól. Ugyanebben az időben az orosz fronton harcoló 6 örmény zászlóalj veszteségei miatt átszervezésre és kiegészítésre várt.

I.3.6.2 Az Örmény Nemzeti Hadtest

Az Örmény Nemzeti Tanács vezetői számára egyre világosabbá vált, hogy a kaukázusi fronton elért sikerek megvédése lassan csupán az örmény önkéntes hadseregre fog hárulni. Ezért tárgyalásokba bocsátkoztak az orosz kormánnyal egy nagy létszámú örmény önkéntes hadsereg létrehozásának tekintetében, amely átvehetné az oroszoktól az egész kaukázusi front védelmét. Erre megkapták az engedélyt.

Először úgy gondolták, hogy erre a feladatra elég lesz hat, két-két zászlóaljból álló ezred, kiegészítve a speciális alakulatokkal. Hamarosan azonban meggyőződtek arról, hogy szükség van legalább egy hadtestre, amely védekezési irányokra helyezkedve lezárja a törökök elől az Arménia középső része felé vezető utakat, az ún. „örmény kapukat”.

A hadtest létrehozásának érdekében általános mozgósítást rendeltek el, összevonták a kaukázusi orosz hadseregben még meglévő tiszteket és katonákat, és önkénteseket toboroztak a diaszpórában élő örmények közül is.

1917 novemberében készen állt az Örmény Nemzeti Hadtest, Nazarbekján (Nazarbekov) generális parancsnoksága alatt.

1917. december 5-én Oroszország fegyverszünetet kötött a németekkel, és Breszt–Litvoszknál elkezdődtek az orosz–német béketárgyalások. Ez azt jelentette, hogy az orosz sereget minden frontról kivonták, ezért a kaukázusi front örmények általi átvétele nagy ütemben haladt előre. A törökök ki akarták használni ezt a kényes katonai helyzetet, és nagyszabású támadást terveztek, amelynek a még szervezés alatt álló örmény védelem nem tudott volna ellenállni. Hogy ezt megelőzzék, a Transzkaukázusi Államok Bizottsága (Örményország, Grúzia) fegyverszünetet kötött a törökökkel 1917. december 18-án, egy béketárgyalás előkészítésének indokával. Közben rohamléptekkel haladt az új védőrendszer megszervezése. Az új védelmi rendszer arra irányult, hogy a lehetséges behatolási irányokat, „kapukat”, a magas hegyeken átvezető átkeleket megvédje.

Látván az örmények katonai készülődéseit, a törökök számára világossá vált, hogy tárgyalások útján nem tudják visszaszerezni elvesztett területeiket. Ezért a különböző frontszakaszokra nagyszabású támadáshoz elegendő hadsereget összpontosítottak. Azzal az ürüggyel, hogy az elfoglalt területeken az örmények zaklatják a muzulmán lakosságot, 1918. január 25-én megszakították a fegyverszüneti tárgyalásokat. *Ettől a pillanattól kezdve a kaukázusi fronton nem be-*

szélhetünk az első világháború folytatásáról, hanem annak török–örmény háborúvá válásáról.

a) 1918 januárjának végén az erzinczi frontszakaszon a török előcsapatok megkezdtek felderítő támadásaikat, amelyeket az előretolt biztonsági alakulatok visszavertek. Hasonló támadásokat vertek vissza a 25 km-re lévő Khan városka környékén is.

1918. február 13-án a törökök megindították az általános offenzívát, melynek nyomán az örmény védők kritikus helyzetbe kerültek. Hogy a biztos lemeszárulás elől megmeneküljenek, az éj leple alatt áttörtek a törökökön, és visszavonultak Erzerum felé.

b) Az erzerumi védőgócpontra ostroma február végén kezdődött. Ehhez a 2390 méter magasan lévő kopdagi „kaput” kellett a törököknek áttörniük, hogy a Kara-Su folyócska mentén Erzerumba érjenek. A védekezési gócpont parancsnoka Andranik generális volt.

A védelmi góc szétrobbantására a törökök ugyanazt a módszert alkalmazták, mint Erzincban. Az örmények itt sem tudták megállítani, csak késleltetni a török behatolást.

A helyzet kritikussá vált, ezért a Transzkaukázusi Államok Bizottsága 1918. március 1-jén Trebizonban érintkezésbe lépett a törökökkel, hogy megtárgyalják a béke feltételeit. A következő feltételeket ajánlotta:

- a háború előtti orosz–török határ visszaállítását,
- Kelet-Anatólia és Török–Arménia autonómiáját, ahol létrehozzák az autonóm „örmény lakást”.

Ez az egyezmény azonban nem jöhetett létre, mert Breszt–Litovszknál (1918. március 3.) az oroszok lemondtak Batumi, Kars és Ardahan városok vidékeiről, amelyeket az 1877–1878-as orosz–török háborúban szereztek meg. A Transzkaukázusi Bizottság ezt a lemondást nem akarta elfogadni, hiszen ezek ősi grúz, illetve örmény területek voltak. Így a harcok újratelepültek.

A törökök március elején újratelepítették az erzerumi védőgócpontra ostromát. Mivel segítséget sehonnan sem remélt, Andranik generális elhatározta a nagy részben bekerített város kiürítését. A számbelileg megcsappant örmény alakulatok március 12-én Hassan-Kara és az 1914-es határ felé indultak.

c) Szarikamikhé város az Erzerum–Kars főútvonalon, Karstól 25-30 km-re, az 1914-es orosz–török határ északkeleti oldalán van. Szarikamikhével kezdődőleg tehát a harcok a volt orosz Kars tartomány színhelyére tevődtek át.

Mivel az előző harcokban az Örmény Nemzeti Hadtest komoly veszteségeket szenvedett, és mivel a hadművelet fő csapási iránya a grúz (Batumi) és az örmény főváros (Jereván) ellen irányult, az Örmény Nemzeti Tanács és a Grúz Nemzeti Tanács küldöttei katonai egyezményt kötöttek. Elhatározták, hogy egy közös kaukázusi frontot létesítenek, amelynek elővonala Batumi–Artvin–Oltu–Barduza–Karaugan–Medzsingerte–Alahkert és Van városok délnyugati vidékein vonul át. A front Batumi–Oltu szakaszát a grúz nemzeti hadtest, a többi pedig az Örmény Nemzeti Hadtest kellett hogy átvegye. A front parancsnokává Nazarbekján generálist nevezték ki.

Barduzs, Karaorgan, Karakuti és Medzsingerte helységek közvetlenül az 1914-es orosz-török határ északkeleti oldalán vannak. Mögöttük és középen van Szarikamikhe, az Erzerum–Kars és Agri–Kars főútvonal találkozásánál, 25-30 km-re Karstól. A földrajzi helyzet úgy hozta, hogy Erzerumból és Agriból Karsba, innen Alexandropolba és tovább Jerevánba csak Szarikamikhén keresztül lehet eljutni. Ezért ennek a városnak nagy fontossága volt.

1918. március 15-én a törökök megkezdték a szarikamikhei gócpont előretolt állásainak támadását. 5 hadosztályt vetettek be az összesen 1,5 hadosztálynyi örmény védő ellen. Ennek ellenére az örmények sikeresen ellenálltak, és bátor ellentámadásokkal visszaállították az ideiglenesen elfoglalt állásokat. A legnagyobb harcok a fő útvonalon lévő Karaorgan környékén folytak, ahol a törökök észak felől be akarták keríteni a Szarikamikhe környékén harcoló örmény alakulatokat. Amikor ez a tervük is meghiúsult, a frissen odavezényelt két hadosztállyal északon Barduzs, délen pedig Karakurte felől körülzárták a várost. A külső védőgyűrűt azonban nem tudták bevenni. Nehéz helyzetben voltak a Batumit védő grúz hadak is.

1918. április 5-én új fegyverszüneti megállapodás jött létre. A grúz, örmény és török delegátusok Trebizondában gyűltek össze, és megtárgyalták a Tifliszből kapott ajánlatokat. Ezek szerint az örmények lemondának a karsi és ardakáni vilajetek déli részéről. A grúzok azonban Batumi vilajetből egy talpalatnyit sem akartak átengedni. A török delegátusok a breszt-litovszki orosz lemondásokra is hivatkozva ultimátumban követelték a három vilajet azonnali és teljes katonai kiűrését. Az örmény és grúz delegáció vezetője a Nemzeti Tanács beleegyezése nélkül elfogadta ezt az ultimátumot. Mire a Nemzeti Tanács denúciálta a bresztlitovszki békeszerződésnek az említett három vilajetre vonatkozó határozatát és elhatározták a törökellenes háború folytatását, és ostromállapotot rendeltek el a grúz és örmény területeken.

d) A több mint egy hétig tartó tárgyalások ideje alatt a törökök újracsoportosították a hadseregüket, hogy elfoglalhassák *Batumit* és *Karsot*, a határozatok hatálytalanítása után pedig megkezdték a két város ostromát. A támadás április 14-én kezdődött, és másnap Batumi elfoglalásával végződött be. Kars előtt a támadás megtorpant.

1918. április 22-én Tifliszben kikiáltották a Transzkaukázusi Demokratikus Federatív Köztársaságot (TDFK) a grúzok, az örmények, a csecsenek és az azerik részvételével. Ugyanakkor elhatározták a háború megállítását. Tárgyalásokba kezdtek a törökökkel a három vilajetre vonatkozó bresztlitovszki döntés elfogadásáról.

Az új fegyverszüneti határozatot azonban sem az örmény, sem a török hadseregnek nem hozták a tudomására, így a törökök újakezdték Kars ostromát. Házcsoportról házcsoportra folytak a harcok. 1918. április 25-én az örmények kiűrésítették Karsot. A lakosság és hadsereg Alexandropolba vonult. A törökök befejezettnek tekintették a három vilajet visszafoglalását, és a harcok leálltak.

e) 1918. május 3-án a Transzkaukázusi Demokratikus Federatív Köztársaság küldöttei a törökök javaslatára tárgyalásokat kezdtek Batumiban. A törökök

kérték, hogy adják át az *Erzerumból Alexandropolon és Jerevánon keresztül Dzsulfa felé vezető vasútvonalat*, amire szükségük volt az angolok elleni csapatszállításban. Az örmények ebbe nem egyeztek bele. Erre a törökök május 14-ről 15-re virradó éjszakán ultimátumot adtak az örményeknek, hogy a hadak azonnal vonuljanak ki Alexandropolból, és húzódjanak vissza a várostól keletre 20-25 km-re. Az ultimátum teljesítése az örmény főváros vesztét jelentette volna.

A török felderítő csapatok másnapra Alexandropol előretolt védelmi állásaihoz értek. Egy hétig tartó ádáz harcok után a törököknek sikerült elfoglalni a várost a vasútállomásával együtt, de Jereván felé már nem tudtak előretörni. Mivel a törökök veszteségei is nagyok voltak, a vasút kérdését az örményekkel tárgyalások útján remélték elrendezni.

1918. május 27-én az azeriek kiléptek a Transzkaukázusi Föderációból, és kikiáltották Azerbajdzsán függetlenségét. Példájukat az örmények is követték: május 28-án kikiáltották a független Örmény Köztársaságot „*Hayastani Hanrapetuthium*” néven. Ilyenképpen 543 év után (1375–1918) az örményeknek sikerült újra létesíteniük a független örmény államot, amelynek zászlaja a volt kilikiai örmény állam nemzeti színeit vette át: piros, kék és aransárga. 1918. június 4-én a grúzok is kikiáltották Grúzia függetlenségét.

f) *Jereván védelme* az örmény nép történetében a második Avarayrnak számít. Mint 451-ben, mikor az avarayri ütközetből az egész ország és nép fennmaradása függött, 1918-ban a Jereván védelméért folytatott harc kimenetele döntötte el a néhány napja létrejött független Örmény Köztársaság fennmaradását és azt, hogy folytatódik-e vagy sem az 1915-ös örmény népirtás.

Jereván védelmét három külső gyűrű formájában szervezték meg. Kulcsponthait a várostól északra, nyugatra és délre fekvő *Karakilissa, Bachaboran, Sardarabad, Igdir és Aradzavan* helységekben kiépített erődrendszerek képezték. Délről a várost az Araksz folyó is védte. Ezekbe az erődökbe és a mögöttük húzódó második és harmadik védelmi gyűrűbe koncentrált a fiatal Örményország az egész hadseregét.

Mivel a vasútvonalra sürgősen szükségük volt, a törökök május 30-án 5 hadosztállal és 300 ágyúval megkezdték az ostromot a front egész vonalán. Az örmények jelszava így hangzott: „Élet vagy halál, de hátrálni egy lépést sem szabad, mert már nincs hová! Halál vagy a Haza!”

A legádázabb küzdelmeket a karakilissai (Nazarbekov generális), bachaboráni (Dro generális) és sardarabadi (Silikov generális) erődöknél vívták.

A súlyos harcok 1918. június 3-ig tartottak. Az emberi veszteségek mindkét részről nagyok voltak, de ezt főleg a törökök fájalták, mert az 5 napig tartó küzdelmek alatt elvesztették az 5 támadó hadosztály létszámának 35-40 százalékát. Ezért június 3-án este fegyverszünetet kértek. Ez jól jött a megfogyatkozott és létszám-kiegészítésre nem számító örményeknek is. A tárgyalások 1918. június 4-én Batumiban folytak le: a törökök elismerték az Örmény Köztársaság létezését, de megkapták a vasútvonal használati jogát.

g) *Bakuban* 1917 decemberében politikai szempontból érdekes és fontos események történtek. Az azeri kommunisták létrehozták az Azeri Munkások és Katonák

Végrehajtó Bizottságát. Kivonták magukat a Tifliszben székelő Transzkaukázusi Államok Bizottságának vezetése alól, és zaklatni kezdték a bakui örményeket.

A bakui örmény lakosság megvédéséért az örmények létrehozták a Bakui Örmény Nemzeti Tanácsot, amely joghatósága alá rendelte a Bakuban állomásozó örmény katonai alakulatokat: a 2. Örmény ezredet 700 katonával, egy partizánosztagot 800 harcossal, egy dasnakista önkéntes alakulatot 50 harcossal, két tüzér üteget, öt gépfegyvert stb. Ezeken kívül Bakuban állomásozott egy nemzetközi bolsevista ezred is. De az azerieknek és a török-tatároknak is megvoltak a saját fegyveres alakulataik. Hogy a provokációkat elkerüljék, az örmények az általuk lakott lakónegyedekbe húzódtak vissza.

1918. március 18-án valaki megölt egy azer katonát. Ezt a gyilkosságot az örményekre fogták, és a katona temetése után bosszúból megtámadták és öldökölni kezdték az örmény lakosságot. Az örmény katonai alakulatok a civilek segítségére siettek. Ebből kész háború kerekedett ki.

Az ádáz küzdelmek 1918. szeptember 14-ig tartottak, amikor az örmények lőszerhiány miatt elkezdték Baku katonai kiürítését. 15-én az életben maradt 8000 katona és civil önkéntes hajókra szállva elhagyta a várost.

1918. szeptember 16-án a törökök a városba tódultak, lemészárolták az útjukba kerülő örményeket és a városban maradt kommunista kommisszárok közül 26-ot. Az öldöklések szeptember végéig tartottak, ekkorra alig maradt örmény a városban. A történészek az örmény civil áldozatok számát 20 000 körülire becsülik.

1.3.6.3 Az Örmény Önkéntes Keleti Légión. Kilikia

A török uralom alatt levő kis-ázsiai területekre áhítozó Anglia és Franciaország 1916. május 9-én Londonban elosztotta egymás között a négy szóban forgó (Palesztina, Libanon, Szíria és Kilikia) területet. A francia delegációt Georges Picot, az angol küldötteket pedig Mark Sykes vezette. A Párizsban székelő Örmény Nemzeti Tanács még a londoni tárgyalás előkészítése alatt megtudta, mire készülődnek az angolok és a franciák. Ezért Boghos Nubar elnök összeköttetésbe lépett a francia kormánnyal és a következő javaslatot tette: amennyiben a franciák támogatnák Kilikiában a volt Kis-Örményország létrehozását, az örmények egy önkéntesekből szervezett légiónal részt vennének Palesztina, Libanon és Kilikia törökök alóli felszabadításában. A franciáknak tetszett a javaslat, ezért a londoni tárgyalásra az örmény vezetőket is meghívták az angol fél beleegyezésével. A tárgyaláson a franciák garantálták a Kilikiai Kis-Örményország helyreállítását, és felajánlották, hogy az örmény önkéntes légiónak vezető szerepeinek betöltésére nagy hadszervezési és hadvezetési tapasztalattal rendelkező francia katonatisztek adnak. Az örmények és a franciák javaslataival az angolok is teljes mértékben egyetértettek. Az örmény önkéntes alakulat 4 zászlóaljából állt, egyenként 400 főnyi gyalogos katonával és egy 12 ágyúval rendelkező tüzérszázadból. Az *Örmény Önkéntes Keleti Légión* nevet viselte. A légiónak híradós, egészségügyi, élelmezési és utánpótlási csapatai is voltak és összesen 1850 önkéntes katonát számlált. A légión gyűjtő-, szervező-, felfegyverző- és kiképzőtáborát a Cip-

rus szigetén levő Larnaca város külső lakónegyedében volt. Ebbe a táborba irányították az 1915-ben Ciprusba, Görögországba, Olaszországba és Franciaországba menekült örmény önkéntes fiatalokat. Az örmény önkéntesek nagy lendülettel és áldozatkészséggel vetették bele magukat a volt hazájuk földjének visszafoglalásáért vívott harcba, melyet 1918. december közepéig be is fejeztek. Az egész Kilikia területén az ősi piros-kék-aranyárga zászló lobogott.

Libanon, Szíria és Kilikia francia protekturátussá vált, *Picotot* pedig Szíria francia kormányzójává nevezték ki. *Picot* felhívást intézett az összes Kilikiából elmenekült örményhez, hogy jöjjenek haza és foglalják vissza az 1915-ben elkobzott házaikat és mindenféle javaikat. A legtöbb forrás szerint mintegy 120 ezer örmény menekült tért vissza 1918. decembere és 1919. márciusa között. Ám a törökök nem akarták visszaadni az örmény javakat, és az örmények sem bántak kesztyűs kézzel az ellenállókkal. Az Örmény Önkéntes Keleti Légión több kisebb létszámú alakulatra kellett bomoljon, melyek ide-oda siettek az örmények javakba ültetése és a rendteremtés végett. A szervezett haderő védelmét nélkülöző törökök nagy hullámokban menekültek Anatólia keleti részeibe. A török haderőt nagyon lekötötte a görög–török háború (1919–1922).

I.3.6.4 Severs. Alexandropol. Kars. Angora. Lausanne

Az örmények számára az első világháború utolsó állomásait a severs-i (1920. augusztus 10.), alexandropoli (1920. december 2.), karsi (1921. március 16.), ankarai (1921. október 20.) és a lausanne-i (1923. július 24.) béketárgyalások jelentették. Ez alkalmakból az örmények keserves emberi, anyagi és erkölcsi veszteségeket szenvedtek, és ezt a volt szövetségesek okozták.

Az előző fejezetekben említettük, hogy az örmény nép teljes megsemmisítése ellen vívott ádáz küzdelmek közepette, 1918. május 28-án sikerült kikiáltani az Örmény Köztársaságot. Ezt a törökök a Jerevánért vívott vesztes harcok után a batumi török–örmény tárgyalások alkalmával (1918. június 4.) elismerték.

Csakhogy az oroszoknak ez nem tetszett, érdekeiket sértette a három független kaukázusi állam létezése. Csak más, sürgetőbb bel- és külpolitikai elfoglaltságuk akadályozta meg őket abban, hogy ezt a „problémát” katonailag „rendezzék”. Egyelőre csupán erős külpolitikai nyomást gyakoroltak az Örmény Köztársaságra.

Felhasználva az örmény politikusok között működő kommunista szimpatizánsokat, 1920 áprilisában Jerevánban kommunista forradalmat szítottak, az azerieket pedig arra buzdították, hogy 1920 májusában Karabahban és Zangezurban örményellenes lázadást robbantsanak ki végre, e két területnek Azerbajdzsánhoz csatolása céljával. Az örmény hadsereg határozottan leverte mindkét forrongást.

1920. augusztus 10-én aláírták a severs-i békeszerződéseket. Ezek kedvezőek voltak az örmények részére:

– a 88. pont értelmében Törökország elismeri a szövetségesek oldalán lévő Örmény Köztársaságot mint szabad, független, önálló örmény államot;

– a 89. pont értelmében Törökország, Örményország és a többi aláírók meg-
egyeztek, hogy az Amerikai Egyesült Államok elnökének, Woodrow Wilsonnak
jogába helyezik a két állam közötti határok kijelölését, beleértve Trabzon, Van,
Erzerum és Bitlisz vilajeteket is; ugyancsak az amerikai elnökre bízta az ör-
mény állam tengerparthoz való jogának megállapítását, az új állam határai
mentén létesített biztonsági övezet kijelölését;

– a 90. pont értelmében Törökország elismeri és lemond az Örmény Köztár-
sasághoz csatolt területek fölötti mindenféle jogáról.

A béketárgyalásnak a törökökre és örményekre vonatkozó határozatai azon-
nali végrehajtást írtak elő.

A tárgyalások befejezése után egy vastag hegyű piros ceruzával egy 1:200 000-es
léptékű térképen Wilson elnök meghúzta az új Örmény Köztársaság majdnem a
volt történelmi Örményország méreteivel azonos határait.

*

A törökök egyik állammal szemben sem teljesítették a severs-i békeszer-
ződés határozatait. Erre a törököket a Szövetségesek politikai érdekváltozásai
bátorították. Ugyanis az angoloknak és a franciáknak szükségük volt egy erős
török államra, amely meggátolja az oroszok dél és délnyugat felé terjeszkedé-
sét. Ezért szemet hunytak a törökök magatartása fölött.

Az oroszok is azt sugallták a törököknek, hogy mondják fel a severs-i béke-
szerződést, mivel ez a „baráti és testvér török állam szégyenére van”. Azzal az
ürüggyel, hogy a török delegáció elnöke, Ismet Ynönü félsüket volt, tehát nem
értette jól, miről van szó a tárgyaláson, és mivel az angolok által erőszakolt
konstantinápolyi (érdeket szolgáló) kormányt képviselte, a severs-i határozato-
kat Törökország semmisnek nyilvánította. Közben Ankara és Moszkva között
létrejött az egyelőre ultratitkos „tengely” is. A két ország megegyezett abban,
hogy fegyveres beavatkozással érvényesítik az Örmény Köztársasággal szem-
beni érdekeiket.

Terveik megvalósítása végett mind az oroszok, mind a törökök 1920 szept-
emberének első felében titokban nagy ütőképességű hadsereget vontak össze
az Örmény Köztársaság északi és déli határai mentén. Az oroszok az azerieket
is felbátorították arra, hogy kelet felől Karabah és Zangezur vidékein támadják
meg az örményeket.

Hadüzenet nélkül, 1920. szeptember 23-án a törökök 500 km hosszúságú ha-
társzakaszon megtámadták az örményeket. 1920. október 13-án az oroszok is
megindultak. Ultimátumot intéztek az örmény kormányhoz, amelyben felszólí-
tották, hogy lépjen ki a severs-i győztes államok szövetségéből, és engedélyezze
az orosz hadsereg Arménián keresztül történő szabad közlekedését. Az örmény
kormány visszautasította az oroszok által diktált feltételeket, ezért a vörös had-
sereg támadásba indult. Keleten az azeriek is elkezdtek az előrenyomulást.

1920 októberének végéig az örmény hadsereg egyszerűen elfogyott. Az
alexandropoli, október 28–29-én történt nagy török győzelem után, amikor a tö-
rökök látták, hogy céljaikat megvalósították, 1920. december 2-án elfogadták az

örmények fegyverszüneti kérését és még ugyanazon a napon tárgyalni kezdtek *Alexandropolban*. Ekkor az örmények kénytelenek voltak lemondani Kars, Surmalu és Kakhisztán vidékekről, és elfogadni az Örmény Köztársaság *Örmény Szocialista Köztársasággá* válását.

1921. február 18-án Arméniában jól szervezett szovjetellenes forradalom tört ki, amelynek sikerült megdöntenie a kommunista hatalmat, és *visszaállítani az Örmény Köztársaságot*, melyet a békekonferencia még 1920. január 19-én elismert.

*

1921. március 16-án Karsban írták alá az Orosz–Török Szövetségi és Testvéri Egyezményt. Ebből az alkalomból megerősítették az 1920 december 2-án Alexandropolban aláírt török–örmény egyezmény határozatait, amelynek alapján az örmények lemondtak Kars, Surmalu és Kakhisztán vidékekről. Ugyanekkor a törökök másodszorra, az oroszok pedig először ismerték el az *Örmény Köztársaság létezését*. Az elismerés nem sokáig volt érvényben. Miután az oroszoknak sikerült leverniük a grúzok szovjetellenes felkelését, egész kaukázusi hadseregükkel váratlanul Arméniába törtek, és 1921. április 2-án elfoglalták Jerevánt. Az örmény kormánynak, parlamentnek és a szovjetellenes politikusoknak kis katonai alakulatok segítségével alig sikerült Karabah és Zangezur hegyeibe menekülniük, ahol egészen június végéig harcoltak az azeri és török fegyveres csapatok ellen. Számbelileg megcsappanva és lőszer nélkül maradván, 1921 júniusának vége felé átlépték a perzsa határt és szétszéledtek.

Az oroszok a Bakuban tartózkodó szovjetpárti örmény politikusokból új örmény kormányt létesítettek, amelyet Jereván elfoglalásának alkalmával magukkal hoztak, és az örmény állam élére helyeztek. Így 1921. április 2-án *visszállították az Örmény Szocialista Köztársaságot*.

*

1921. október 20-án Angórában (Ankarában) tartott francia–török tárgyaláson a franciák lemondtak Kilikiáról a törökök javára. Mivel az Örmény Önkéntes Keleti Légiónak még 1921. augusztus 20-án hivatalosan megszüntették, nem tartották szükségesnek, hogy az örmény lakosság megvédésére helyben maradt kis számú örmény önkéntes katonáról és a visszahívott örmény lakosság sorsáról gondoskodjanak.

Az eltelt idő elegendő volt a törököknek arra, hogy kiegészítsék és átszervezzék hadaikat. Általános ellentámadásba indultak a görögök ellen. Betörték Kilikiába is, és a szent háború (Hadzsira) jelszava által minden hadviselési törvény alól felmentett fanatikus muzulmán had az örmények mészárlásához kezdett.

Az 1850 örmény önkéntesből alig száz maradt életben, ezek a menekülő lakosságot védve a még görög kézen levő Izmirbe siettek. Később a törökök utolérték őket, és az Izmirbe gyorsan és rendetlenül visszavonuló görögökkel együtt, mivel nem tudtak hajókra szállni, lemészárolták őket, vagy a felgyújtott város lángjainak martalékává váltak (1922. március 26.). A feljegyzések 30 000 görög és örmény legyilkolásáról beszélnek.

1923. július 24-én írták alá a Lausanne-i Keleti Konferencia határozatait. Ez jelentette az első világháborúban az örmény tragédia utolsó felvonását. A győztes nagyhatalmak eleinte megpróbálták szóba hozni és kötelezni a törököket az „Autonóm Örmény Otthon” létrehozására Törökország keleti területein. De a törökök azzal fenyegetőztek, hogy kivonulnak a tárgyalásokról. A szövetségesek talán már megunták a háborúskodást és a béketárgyalást, mert a törökök számára előnytelen határozatokat, többek között a török–örmény problémára vonatkozó török kötelezettségeket kivették a konferencia határozatából. Így az örmények megint magukra maradtak. Csupán az amerikaiak tiltakoztak az óceánon túlról, akik soha nem írták alá az 1923. július 24-i Lausanne-i Keleti Konferencia határozatait.

Valamivel később az Örmény Szocialista Köztársaság a Szovjet Szocialista Transzkaukázusi Federatív Köztársaság tagjaként a Szovjetunió tagállamává vált (1922. december 13), 1991. szeptember 21-én kivált az Unióból, és ismét kihirdette függetlenségét Örmény Köztársaság néven. Politikai és fegyveres erőfeszítéseket tett egyes, többnyire örmények által lakott területek, mint például Karabah visszaszerzésére. A probléma megoldását a „Goble-terv” néven ismert javaslat jelenthette volna, ezt azonban az örmények, azeriek és Karabah lakossága is visszautasította (lásd a Hegyi Karabahról szóló fejezetet).

I.3.7 Az áldozatok száma (1894–1923) és Nemesis istennő büntető keze

Hogy körülbelül fogalmat alkothassunk az 1894–1923 között végbement örmény népirtás áldozatainak számáról, közöljük a következő kimutatást:

1894-1896 között a hamida örmény mészárlás alkalmával	300 000
1897-1914 között	50-60 000
1915-1916, a Török Ifjak által	1 600 000
1916-1918 között megölték, törökösítettek, iszlamizáltak stb.	500 000
1918, kemálisták elleni harcok áldozatai	300 000
1918-1920 között Kelet-Arméniában – éhség és járványok miatt	350 000
1920-1923 a kemálisták által (Kilikia, Izmir stb.)	200 000

Harminc év alatt tehát összesen mintegy 3,3 millió örmény vesztette életét, ami az akkor élő örménység 60 százalékát jelentette.

Az 1915–1920 közötti örmény fajirtás lecsendesülése után a külföldön élő örmény politikusok felmérték a katasztrófa számbeli méreteit, és elhatározták, halállal büntetik a felelős török vezetőket. A listára kilenc török vagy törökpárti politikus került.

Az ítélet végrehajtásáért a Dasnak a bosszúállás istennőjének neve után *Nemesis* néven titkos szervezetet létesített. A *Nemesis* szervezője és vezetője Armen Garo Paszdermadzsján volt, aki 1896. augusztus 26-án a konstantinápolyi Török Nemzeti Bank elfoglalását tervezte és vezette, és aki később az Örmény

Köztársaság amerikai képviselője volt. A Nemesis a következőképpen hajtotta végre a halálos ítéleteket:

1. 1920. június 19-én Aram Erganján Tifliszben megölte Fathali Khan Khoiski volt azerbajdzsáni miniszterelnököt, aki a bakui örmény ellenállás leverése után (1918. szeptember 16.) a városban maradt 20 000 örmény lakos lemészárlásáért volt felelős.

2. 1921. március 15-én délelőtt 11 órakor Berlinben, a Hardenberg utcában Soghomon Tehlirian, az 1915-ös genocídium túlélője, aki egész családját elvesztette, egy pisztolylövéssel megölte Talaat pasát, a genocídium fő rendezőjét. Tehliriánt letartóztatták, de a büntetés alól felmentették, mert Johannes Lepsius szerzetes, von Sanders és Andonian politikusok a törvényszéken tanúként bizonyították Talaat tömeggyilkos mivoltát.

3. 1921. július 18-án Misak Torlakián Konstantinápolyban megölte Behud Khan Givansirt, Azerbajdzsán volt belügyminiszterét, a bakui örmény lakosság lemészárlásának tulajdonképpeni szervezőjét.

4. 1921. december 6-án Arsavir Siraghian Rómában megölte Said Halim Nagy Vezírt, az Ifjú Törökök Központi Bizottságának elnökét;

5. 1922. április 17-én Berlinben ugyancsak Arsavir Siraghian megölte Gemál Azmit, a trapezunti vilajet válikját.

6. Ugyancsak 1922. április 17-én Berlinben Aram Erganján megölte Bahaeddin Sakirtot, az Ittihad főtitkárát;

7. 1922. július 22-én egy kommandó (Stepan Dzaghghian, Bedrosz Der-Bogoszján és Ardaszesz Kevorkján) Tifliszben a Cseka székhelye előtt megölte Gemál pasát, a volt tengerészeti minisztert, aki közben a „kaukázusi problémák” szovjet tanácsosává vált.

8. 1922. augusztus 4-én a Szamarkand melletti Cekánd helységben egy bolsevista kommandó Hacob Melkunian örmény Nemesis-tag vezetése alatt megölte Enver pasát, a volt török hadügyminisztert, az Ifjú Törökök első vezérét, aki egy Bokharában szervezett antibolsevista bosnyák fegyveres banda élén éppen egy Afganisztánban működő kommunista szervezet megsemmisítésére készülődött.

9. A listán a 9. személy dr. Nazim volt, az Ittihad oktatásügyi minisztere, akit a törökök is köröztek hazaárulásért, ő azonban nyomtalanul eltűnt. Végül mégiscsak a törökök találták meg, és rövid bírósági tárgyalás után Mustafa Kemal pasa halálra ítélte. 1926. augusztus 26-án Ankarában felakasztották.

Az örmény Nemesis szervezet létezéséről és működéséről csak az utolsó évtizedben jelentek meg rövidebb ismertetések. A Nemesis az egész XX. század legtökéletesebben szervezett, vezetett, működtetett és titokban tartott, gyakorlatilag az egész világra kiterjedő figyelmű titkos szervezet volt az ilyen – és ehhez hasonló – feladatokat végzők közül. A még esetleg életben lévő tagjait ma is „vadásszák” a terroristaellenes titkos szervezetek.

I.3.8 Hegyi Karabah

Hegyi Karabah (orosz nevén Nagorno Karabah) a mai Örmény Köztársaság keleti határaihoz közel fekvő hegyvidék. Területe 4400 négyzetkilométer, fővárosa Sztepanakert, lakosainak száma 201 000, ennek 80,5%-a örmény, 18% azeri, 0,9% orosz és 0,6% más nemzetiségű. Öt közigazgatási területre oszlik: Hartrut, Mardakert, Mardun, Askeran és Szuszi. A történelmi Örményország területének részét képezi Árcákh néven. Az észak-arméniai Vardenis tartományban lévő Tovak falu mellett történt ásatások alkalmával egy I. Szardurisz urártui király (835– 820) idejéből származó kőtáblán talált írásban említik először Aghunci néven, ami Árcákh örmény tartomány urártui neve volt. Később Sztrabon, Plutarkhosz, Bohames, Dio Cassius, Bizánci Fauszt és más történészek leírásaiban is szerepel.

Kr. e. a IV. században az örmény Ervántiziak királyságának része, majd Nagy II. Tigrán örmény király Kr. e. 95-ben az örmény állam tizedik tartományává szervezi.

A római–perzsa háborúk alkalmával Árcákh állandóan a viszály almája. Kr. u. 387-ben pedig, miután az örmény területeket átadták a perzsáknak, Persarménia egyik vidékeként perzsa uralom alá kerül 428-ig, amikor Ahnank-Alban néven beolvasztják a Kaukázusi Albán satrapia területébe.

A VII. század vége felé, a vele szomszédos Utik vidékkel egyesülve önálló fejedelemséget létesítenek Aransahik néven. Mivel aránylag „csendes” területnek számított, nagy számú örmény menekült vándorolt a fejedelemség területére, akik mind vallási, mind kulturális szempontból állandó és szoros összeköttetésben álltak az örmény „anyaországgal”. Így az örmény keresztény vallás és kultúra vezető szerepet nyert, mint a túlnyomó többségben lévő örmény lakosság vallása és kultúrája, amelyet sikerült megőrizniük a XI. században kezdődött mongol-tatár majd szeldzsuk-török inváziók idejében is.

A XIII. században a térségben határváltozások történtek. Valamelyest módosult Aransahik területe is, neve pedig Hacentre változik.

1813-ban az oroszok leverik a perzsákat. A gjuisztáni béketárgyalások feltételeinek megfelelően Hacent az Orosz Birodalomba került, eleinte korlátozott autonómiával. 1822-től Oroszország autonómia nélküli Örmény Tartományává válik, Szuszi adminisztratív központtal. 1868-ban az oroszok átszervezik a birodalom déli területeit, Hacent pedig az újonnan létrehozott Elisavetopol oblasztyba olvasztják.

1918-ban ugyanebben a helyzetben található, de a szovjetek az azeriek fenntartása alá helyezik Karabah (fekete gyümölcsösökert) néven. A három kaukázusi állam létrejötte után Karabahot a szovjetek Azerbajdzsán területéhez csatolják. 1921-ben az azér állam keretében „Szovjet Autonóm Regionális Terület” helyzetet nyer.

A második világháború alatt a Szovjetunió területén lakó több mint kétmillió örményből 400 000 a Vörös Hadsereg kötelékében harcolt. A háború után az örmények kérték Sztálintól Karabah Örményországhoz csatolását, a háborúban

elszenvedett mintegy 150 000 fős veszteség kompenzálásaként. Karabah akkori 153 ezres lakosságából ugyanis 137 ezer örmény volt. Sztálin elutasította a kérést.

1960-ban, 1963-ban és 1967-ben Karabahban mindegyre fellángolt a fegyveres konfliktus.

1977-ben a szovjet parlamentben napirendre tűzik a karabahi helyzet megoldását, de Brezsnyev sem tartja érdemesnek az „örmény probléma” rendezését. 1987-ben Karabah szovjet parlamentje 150 igen és 17 nem szavazattal megszavazza a terület Örményországhoz csatolását, nagy szovjet- és azeri-ellenes tüntetések nyomására. Mihail Gorbacsov tárgyalásokba kezd a karabahi azeri és örmény vezetőkkel, de eredménytelenül.

1988-ban a karabahi örmények helyzete nemzetközi problémává válik. Megalakul a Nemzetközi Karabahot Támogató Bizottság, amely megmozgatja az egész világon élő örmény diaszpórát, és felhívja a nagyhatalmak vezetőinek figyelmét a bajra.

1991. november 20-án Karabah területén titokzatos körülmények között lezuhan egy fontos orosz és azeri személyiségeket szállító helikopter. A légi katasztrófaért az azeriek az örményeket vádolják. Ezért Azerbajdzsán, török segítséget is remélve, hadat üzen Arméniának. A törököknek azonban sikerül lecsendesíteniük őket, így a háború kitörése egyelőre elmaradt.

1992. január 18-án Karabah kikiáltotta a független Karabah Köztársaságot. Mivel most már három független államról volt szó (Azerbajdzsán, Karabah és Örményország), Kulikov orosz generális kivonta Azerbajdzsánból az orosz csapatokat, de a fegyverraktárakat ott „felejtette”. Az azeriek elrendelték az általános mozgósítást, és egy korszerűen felfegyverzett hadsereget vetettek be a Karabahban létesült örmény fegyveres önvédelmi alakulatok ellen. Az Örmény Köztársaság is mozgósít, és elkezdődik az azeri-örmény háború Karabahért. A háború sok áldozatot követelt. 1993. június 12-én 12 bajtársával együtt elesett Monte Melkonján, az karabahi örmény hadsereg egyik főparancsnoka is.²⁶

---

²⁶ Monte Melkonján – AVO, 1957. november 25-én született Fresnoban (California). A Berkeley Egyetem végzettje. Diplomamunkájának témája: *Az urártui királyság sírhelyei*. Nyolc nyelvet beszélt. Libanonban, majd Teheránban tanított. 1979-ben visszatért Libanonba. Itt belépett az Örmény Titkos Felszabadítási Hadseregbe, és a Brudzs Hamud örmény lakónegyed önvédelmi fegyveres alakulatának keretében harcolt. 1981-ben a párizsi Orly repülőtéren hamis ciprusi útlevelel elfogták. Kiszabadulása után összeütközésbe került az ÖTFH vezetőivel, mivel nem értett egyet a szervezet által tervezett és végrehajtott „vak terrorcselekményekkel”. Az Orly repülőtéren végrehajtott merénylet után több barátjával kivált az ÖTFH-ből, és saját titkos örmény felszabadítási szervezetet alapított. 1985-ben Párizsban elfogták és 4 évi börtönre ítélték. 1989 januárjában kiutasították Franciaországból. 1990 szeptemberében Örményországba érkezett. Itt a martuni körzet parancsnokaként bekapcsolódik a Karabahért vívott küzdelmekbe. A karabahi örmény lakosság „mint az égből leszállt megmentőjét” csodálta. Az örmény katonai sikerek egyik fő tervezője és vezetője volt.

Több fegyverszünet és újrakezdés után 1994. március 12-én megszületett a kasaki fegyverszüneti szerződés Azerbajdzsán és Örményország között, de csupán rövid időre, mivel az azeriek nem tudtak belenyugodni Karabah elvesztésébe. Ezért a harcok még ádázabban kezdődtek újra.

A karabahi helyzet rendezése az Egyesült Nemzetek Szövetségének asztalára került. Az örmények az 1991. december 10-i karabahi referendum alapján, a népek önrendelkezési jogára hivatkozva kérik Karabah Örményországhoz csatolását. Az azeriek másik két nemzetközi elvre hivatkoznak: a határok sérthetlenségére és a belügyekbe való beavatkozás megtiltására. Ezek alapján az ENSZ visszautasította az összes megoldási javaslatot, „mert azok csakis az azeri állami területi megsértése által jöhettek volna létre”. Hogy az oroszok támogatását megszerezzék, az azeriek kérték a Független Államok Közösségébe való felvételüket.

A külföldi diplomáciai beavatkozás eredményeképpen 1994. május 16-án Kirgizisztán fővárosában, Piskekben az orosz küldöttség vezetője, Gracsov rábírta a három hadviselő államot tervének elfogadására. A Gracsov-terv szerint az örmény hadsereg Karabahban maradhat, de vissza kell húzódnia a front vonalától 30 km-re, és ki kell ürítenie az elfoglalt azeri területeket, a Lacini folyosón kívül. Karabah környékére és a két hadsereg közötti 30 km-s sávra pedig a Független Államok Közösségéből hozott biztonsági hadakat helyeznek. Létezett még az amerikaiak által javasolt Goble-terv, de ezt mindannyian elvetették.²⁷

1996. január 18-án a „független” Karabah Köztársaság mind Jerevánban, mind Sztepanakertben nagy pompával ünnepelte ötödik évfordulóját. A fronton a harcok elcsendesedtek, de a levegő továbbra is puszkaporos maradt. Karabah Köztársaság helyzete sem rendeződött, mert egyetlen állam sem ismerte el függetlenségét. Helyzete a külföldi érdekek miatt sokkal bonyolultabb, mint ahogyan az a fenti vázlatból látszik. Aztán meg a láthatáron van az Örményország és Grúzia között kirobbanással fenyegető Dzsavahk-konfliktus is.²⁸

---

²⁷ Paul Goble az Amerikai Egyesült Államok diplomatája. Szerinte az azeriek és örmények közötti, Karabah és Nachicseván „problémát” a két ország közötti „területcsere” alapján lehetne megoldani a következőképpen: az azerek mondjanak le egy Karabah és Örményország közötti folyosóról (a „Lacini folyosóról”), az örmények pedig az Azerbajdzsán és Nahicseván közötti „Meghíri folyosóról”. A javaslatot mindkét állam visszautasította. Az azeriek azért, mert mindkét területet magukénak tartják, amelyekért az örményekkel „nincs mit alkudoznak”. Az örmények pedig azért, mert mindkét területet a környező vidékekkel együtt a legrégebb időktől túlnyomó részben örmények lakták, és igazságtalanul, büntetéképpen adták a szovjetek Azerbajdzsánnak. Az azerieket ezek a területek nem illetik meg. Ezért a Szovjetunió felbomlása után kérték, hogy a két területet csatolják vissza Örményországhoz. Mivel az azeriek ezt nem akarják, az örmények Karabahot visszafoglalták.

²⁸ Dzsavahk az Örmény Köztársaság északnyugati határaival szomszédos terület, és a történelmi Arménia Gugark nevű tartományához tartozott. I. Artaszesz király olvasztatta be Arméniába Kr. e. 185-ben, de Kr. u. 37-ben elfoglalták a grúzok. A fejedelemség 1637-ben török uralom alá került egészen 1828-ig, amikor elfoglalták az oroszok. 1893-ban Dzsavahk 102 falut számlált, amelyből több mint 60 tiszta örmény lakosú volt, a többi pedig vegyesen grúz, török és örmény. 1921-ben több fegyveres örmény-grúz összetűzés után Dzsavahk végleg a szovjet-grúz államba olvadt. Napjainkban Dzsavahkknak 234 000 lakosa van, 55% örmény, de az Örmény Köztársasággal szomszédos területeken (Alsó Dzsavahk, Ahalkalak és Bogdanovka városokkal) tiszta örmény. Az utolsó években az oszétiai és az abháziai területeken (Grúzia két északi tartománya) végbement szeparatista mozgalmak hatására a dzsavahki örmények is megmozdultak, kérve, csatolják őket Örményországhoz. A forrongásokat azonban leverték.

I.4 AZ ÖRMÉNY NEMZETISÉGI SZÓRVÁNY KIALAKULÁSA ÉS JELENLEGI LÉTSZÁMA

Ha hiszünk a legendákban, minden kétség nélkül állíthatjuk, hogy az örmény nép fájdalmas története Noéval kezdődött. Ő volt az, aki a vízözön után bárkájával fennakadt az Ararát csúcsán, és a hegy lábánál megalapította az első várost. Innen kergette el két fiát, hogy családjukkal benépesítsék a földet. Ezért tért ide vissza az ősei szülőföldje után vágýódó Hajk nevű szépunokája is, aki ezen a környéken alapította meg Örményországot.

Amikor a vízözön után a föld felszáradt, és az emberek elszaporodtak, észrevették, hogy sem keletről nyugatra, sem pedig északról délre nem vezet más út, mint az Ararát vidékén keresztül. A négy tenger vize (mai nevükön a Kaszpi-, a Fekete-, a Földközi-tenger, meg a Perzsa-öböl) olyan két, egymásra merőleges szárazföldi folyosót alkotott, amelyek az Ararát vidékénél kereszteződtek. Itt volt a hajdani Urártu vidéke, itt alakult ki az örmény nép, és itt létesült (a kezdetben még) Nagy Örményország. Aki ezt a területet bírta, az ellenőrizte és szabályozhatta a négy égtáj felé való közlekedést. Tehát fontos, hegyekkel körülvett, könnyen lezárható terület volt, amelynek birtoklása többféle előnyhöz jutatta tulajdonosát. Ez a terület több nagy hatalom érdeklődését is felkeltette. Később a politikai és gazdasági érdekekhez vallási érdekek is társultak. Valamilyik isten nevében öltek és rombolták le a több ezer éves múkincseket. A rombolás és vérengzés pedig annál nagyobb volt és annál tovább tartott, minél nagyobb volt az ellenállás.

Hasonló esetekben a megtámadott vagy visszavág, vagy meghajtja fejét abban a reményben, hogy így megmenti életét. Ha egyiket sem tette, menekülnie kellett, mert vagyona mellett életét is elvesztette a késlekedő. Ha mégis életben maradt, fogságba hurcolták vagy deportálták – finomabban szólva: áttelepítették idegen földekre. Éppen ezért Örményország területe a legrégebb időkől állandó háborúskodás és fanatikus mészárlások színhelye volt, ahonnan sokszor menekülni kellett.

A történészek több örmény menekülési vagy deportálási hullámot jegyeztek fel. Mi csupán azokat említjük, amelyek előbb vagy utóbb kapcsolatba kerültek a Pannóniába vagy Erdélybe menekülő örményekkel:

– Arménia görög fennhatóság alatti idejéből említjük a nagy örmény menekülési hullámot. Előbb Arménia délkeleti részét a szeleukida hadak bekebelezik (Kr. e. 300 körül), majd III. Nagy Antiokhosz az egész örmény államot a Szeleukida Birodalomba olvasztja (Kr. e. 200 körül). Ekkor nagy számú örmény lakosság menekült át az ország délnyugati részeiből (Kis-Arméniából) az eleinte függetlenül maradt Nagy-Arméniába, majd innen, a Kaukázuson keresztül az ettől északra lévő területekre vagy a perzsa vidékekre.

– A Római Birodalom elleni harcok idejéből (Kr. u. 58) említjük a római Corbulo hadvezér által vezetett büntető hadjáratot, amely elől nagyszámú örmény lakos menekült ugyancsak a Kaukázustól északra.

– Szintén a rómaiak idejében, a Marcus Aurelius elleni örmény lázadások alkalmával, amikor megint a Kaukázustól északra eső vidékekre és a parthusok földjeire volt kénytelen elmenekülni nagyszámú örmény lakosság (Kr. u. 166 körül).

– 368-ban, Arménia Perzsa Birodalomba való olvasztása alkalmával, amikor II. Sárpur perzsa fejedelem véresen megbosszulta az örmények ellenállását. Az örmény lakosság a Kaukázustól északra lévő területekre és a római fennhatóság alatt lévő Arménia nyugati tartományai felé menekült.

– 384-ben a Nagy Teodosius római császár és III. Sárpur perzsa király közötti béketárgyalások feltételeinek utóhatásaként, amikor a rómaiak a perzsáknak adták át Arménia keleti négyötöd részét. Ekkor az átadott területeken élő lakosság nagy része – emlékeztetve a 368-as perzsa vérengzésekre – a Kaukázustól északra fekvő területekre és az ország nyugati határain túl elterülő Anatóliába menekült. Itt számos, ma is virágzó örmény települést létesítettek. Ezeknek az áttelepülteknek az utódai szenvedték meg később a törökök üldözéseit, különösen az 1915-ös népirtást.

– II. Jezdegerd perzsa király (439–454) idejében, amikor az örmény területeken maradt lakosságot a perzsa király a zoroasztriánus vallás felvételére kényszerítette. Keresztény vallásuk megtartásáért sokan a Kaukázustól északra lévő területekre és Anatóliába menekültek.

– A bizánciak idejéből említjük a Bizánc-ellenes felkelések leverése és ezek véres megtorlása által kiváltott menekülési hullámot, de különösképpen a Phokász bizánci császár által elrendelt tömeges deportálásokat, amikor Arménia bizánci hatalom alatt lévő nyugati egyötöd részéről, a felkelések megtorlásaként, 30 000 örmény családot (kb. 120 000 személyt) vittek erőszakkal az Égei-tengeren túli Trákiába.

– Ugyancsak a bizánciak idejében, az örmény paulikánusokat több hullámban (752–969 között) Trákiába szállították. Legtöbbjüket a mai Plovdiv és Edirne városokba és ezek környékére telepítették. Ezek az örmény deportáltak idővel a Phokász által idetelepített többi örménnyel együtt képezték a közép- és nyugat-európai örmény diaszpóra magvát.

– Arménia Arab Birodalomba tartozása és a mohamedán vallás felvétele elleni lázadások alkalmával, amikor a menekültek ismét a Kaukázustól északra eső területek felé fordultak (700–750 között).

– Az egykori perzsák és szeldzsuk-törökök elleni háborúk alkalmával a menekültek ugyancsak a Kaukázustól északra fekvő területek felé tartottak. A VII–VIII. század alatt a Kaukázustól északra fekvő területekre és a Fekete-tenger Krím félszigetének környékére menekült örmények száma olyan nagy volt, hogy a Krím félszigetet és annak vidékét Tengeri Örményországnak nevezték.

– Ani fővárosuk földrengés okozta teljes megsemmisülése alkalmával (Kr. u. 1313), amikor az életben maradt lakosság különösen a Kaukázus északi vidékeire, Moldvába és Lengyelországba menekült, a már régebben ott élő egykori honfitársaikhoz.

– 1475-ben, amikor a törökök elfoglalják a Krím félszigetet.

– A törökök által elfoglalt Örményország helyreállítását célzó mozgalmak megtorlása után (Sasun 1895; Konstantinápoly 1896, Adana 1909 stb.);

– az 1915. április 24-én kezdődő, törökök által végzett nemzetirtás idején.

Az örmény menekültek nagy része nem állt meg az első menekülési helyen. Rövidebb vagy hosszabb idő után sokan közülük tovább vándoroltak. Manapság jelen vannak a föld minden kontinensén, kisebb vagy nagyobb számban.

Az interneten 2000 májusának elején a világon élő örmény szórványra vonatkozóan közölt adatok a következők:

Észak-Amerika			1 050 000
	Amerikai Egyesült Államok	1 000 000	
	Kanada	50 000	
Latin-Amerika			172 650
	Argentína	130 000	
	Brazília	20 000	
	Uruguay	19 000	
	Venezuela	2500	
	Chile	1000	
	Kuba	100	
	Mexikó	50	
Nyugat-Európa			527 006
	Franciaország	450 000	
	Németország	40 000	
	Anglia	12 000	
	Belgium	5000	
	Hollandia	3000	
	Dánia	3000	
	Ausztria	3000	
	Svájc	3000	
	Svédország	3000	
	Olaszország	2000	
	Spanyolország	1000	
	Norvégia	1000	
	Finnország	1000	
	Luxemburg	6	
Közép- és Kelet-Európa			202 500
	Lengyelország	100 000	
	Bulgária	30 000	
	Görögország	20 000	
	Magyarország	15 000	
	Románia	10 000	
	Csehország	10 000	
	Jugoszlávia	10 000	
	Litvánia	2500	

	Lettország	2500	
	Észtország	2000	
	Albánia	500	
A volt Szovjetunió			2 446 000
	Oroszország	1 700 000	
	Grúzia	460 000	
	Ukrajna	150 000	
	Üzbegisztán	70 000	
	Fehéroroszország	25 000	
	Turkmenisztán	20 000	
	Kazahsztán	10 000	
	Moldva	7000	
	Tadzsikisztán	3000	
	Kirgizisztán	1000	
Közél-Kelet			479 150
	Irán	150 000	
	Libanon	130 000	
	Szíria	100 000	
	Törökország	80 000	
	Kuweit	5000	
	Egyesült Arab Emírátságok	3000	
	Jordánia	3000	
	Irak	3000	
	Izrael	3000	
	Ciprus	2000	
	Quatar	150	
Távol-Kelet			355
	India	200	
	Thaiföld	40	
	Szingapúr	35	
	Kína	16	
	Hongkong	16	
	Dél-Korea	12	
	Indonézia	10	
	Japán	10	
	Vietnam	8	
	Fülöp-szigetek	8	
Óceánia			45 600
	Ausztrália	45 000	
	Új-Zéland	600	
Afrika			11 350
	Egyiptom	10 000	

	Szudán	1000	
	Dél-Afrika	200	
	Etiópia	90	
	Elefántcsontpart	20	
	Ghana	15	
	Szenegál	15	
	Zambia	10	

A világháló szerint tehát a világon szétszóródva összesen 4 934 611 örmény él. Sztepan Mnacakanján, az Örmény Köztársaság Statisztikai Hivatalának minisztere szerint 1999. január 1-jén az örmény állam lakosainak száma 3 798 200. Ugyanezen forrás szerint 1992–1998 között 600 000 örmény lakos hagyta el véglegesen Örményországot.²⁹

Az interneten közzétett adatokat fenntartással kell kezelni. A mai Romániában például nem él több 3500 örménynél (örmény származású személynél), az interneten pedig 10 000-re teszik a számukat. Magyarországon az 1998-as önkormányzati választások hivatalos adatai szerint közel 10 000 örmény származású lakos után az örmény nemzeti kisebbség 89 mandátumot kapott.³⁰ Az interneten itt is 15 000 örmény szerepel. Az Európai Örmények Szövetségének 2000. június 10–12-én Budapesten tartott II. Konferenciáján pedig „a világban élő mintegy hárommillió örmény” képviselői vettek részt,³¹ és nem közel ötmillió örményé, mint ahogyan azt a világháló állítja. Mindezek ellenére, bár a számok csak megközelítőek, a kimutatás világos képet nyújt az örmények világban való szétszóródásáról. Az országok szerinti megoszlás helyesnek nevezhető.

I.5 ÖRMÉNY MÍTOSZOK, LEGENDÁK, MONDÁK

Az örmény mítoszok, legendák és mondák fő témája az örmény nép és állam létrehozásáért és ennek megvédéséért vívott küzdelmek alkalmával nevet szerzett hősök tetteinek elbeszélése.

Időrendben az első Hajk mítosza az örmény nép és állam legendás alapításáról. (Az első fejezet kezdetén részletesen ismertettük.)

Említésre méltó még a Szép Ara örmény király története, akibe Szemirámisz (Samiráma) asszír királynő halálosan beleszeretett.

Khorenei Mózes szerint Szép Ara Hajk egyik szépunokája volt. Khorenei Jafet családját Szép Aráig a következőképpen vezeti le: Jafet → Gomer → Tiraz → Torgom → Hajk (Haig) → Armenág (aki kibővítette a Hajk által alapított Örményországot, és – egyes történészek szerint – akinek a neve után Hajasztánt Arménianak neveztek) → Ármáis → Amasia → Keghám → Hármá → Áram → Szép Ara.

²⁹ Ararát 4/1999. II. 16–28.

³⁰ Ararát, 20/1998. okt. 16–31.

³¹ Ararát, 6/2000.

Szép Ara apja, Áram ugyancsak több örmény mítosz hőse, mert ő volt, aki Arméniát még nagyobbá tette. Többek között Ninusz (Ninurta) legendás asszír király uralkodása előtt (Kr. e. 1200? körül) leverte a Pársám nevű asszír hadvezér által vezetett hadakat, és hosszú időre adófizetőjévé tette az asszír síkság nagy részét. Mivel az asszírok Pársámot isteni erejű és isteni tulajdonságokkal rendelkező hadvezérként tisztelték, Áram Pársám feletti győzelme az örmény legendák egyik legfőbb témája.

Az örmény trónon Áram után Szép Ara következett, Ninusz után pedig az asszír trónon felesége, Szemirámisz követte.

I.5.1 Szemirámisz asszír királynő szerelme Szép Ara örmény király iránt

Először Khorenei Mózes jegyezte le ezt a szép legendát, amelynek alapján a kutatók mérhetetlen fontosságú és értékű történelmi és kulturális felfedezésekre bukkantak. Mi a Szongott Kristóf által magyarra fordított változatát közöljük.

„Ara örmény királyt, aki néhány évvel Ninusz (asszír király) előtt kormányozta hazáját, Ninusz éppen oly nagy kegyére méltatta, mint atyját, Áramot. De a kéjhajhász és szemérmetlen Szemirámisz, ki több év óta hallott annak (Arának) szépségéről, vágyakozott hozzája menni. Ninusz halála vagy ... Krétába történt menekülése után a szenvedélyéről tartózkodás nélkül nyilatkozó Szemirámisz követeket küld Szép Arához ajándékokkal és adományokkal, sok kérés- és ajándékigérkezéssel, és azon felszólítással, hogy jöjjön hozzá Ninivébe, és vagy vegye el őtet nőül és uralkodjék a felett, amit Ninusz bírt, vagy csak teljesítse az ő kéj-kivánságát, és sok ajándékkal és békével térjen vissza tartózkodási helyére. De a követség ismételt jövés-menése dacára, nem járult hozzá felszólításához beléegyezésével Ara; ekkor az eredménytelen követség után heves haragjában Szemirámisz előveszi seregei sokaságát és sietőleg megy Örményországba Ara ellen. De – amint a tényállapot mutatja – nem azért sietett olyan nagyon, hogy őtet megölje vagy megfutamítsa, hanem hogy meghódítsa, és hatalmába kerítve kivánságát betölthesse; mert a bőszült szenvedély miatt, melyet Árá iránt érzett, úgy égett az emésztő lángtól, mintha őtet látta volna. Azért sietve eljött Ara térségére, mely ennek nevéből Ararátnak neveztetik; azonban az összeütközés percében vezéreinek azt a parancsot adja, hogy ha lehetséges, Ara életét kíméljék meg. De a csata kezdetén Ara serege megveretik, ő maga a hadban elesik. Szemirámisz katonái vetettek véget életének. A győzelem után a királynő sírásókat küld az ütközet helyére, hogy az elesettek között keressék meg vágyakozásának és szeretetének tárgyát. Ezek megtalálják Arát halva, vitéz bajtársai között. Szemirámisz megparancsolja, hogy azt a palota felső emeletébe tegyék. [...]

Midőn az örmény seregek újra harcra tüzelődtek Szemirámisz királynő ellen, hogy Ara halálának bosszúloi legyenek, mondá az: »Meg fogom isteneimnek parancsolni, hogy nyalják meg sebeit, és fel fog éledni«. Egyszersmind remélte is, hogy babonás varázslatával újra életre fogja ébreszteni, mivel örült volt az érzéki kéj miatt. Miután annak holtteste romlásnak indult, megparancsolá, hogy azt egy nagy sírba tegyék és temessék el. Ő maga balférjei (titkos

imádói) közül egyet átöltöztet, felékesít és Áráról a következő híreszteli: »Miután az istenek Arat megnyalták és fölélesztették, ezután őket még jobban fogjuk tisztelni és dicsőíteni, mint kívánságunk teljesítőit és akaratunk végrehajtóit«. Az istenek nevének új képet állít fel és azt nagyszerű áldozatokkal tiszteli mindenkinek mutatva, hogy az istenek ereje élesztette föl Arát. Miután ezt így közölte róla az örmények országában, és erről mindenkit meggyőzött, a háborúnak végét vetett. [...]

Ezen sikeres esetek után Szemirámisz még kevés napig időzik az Ara nevére nevezett Ararát térségen; innen a hegy oldal felé, az ország déli tájára megy, mivel nyárszak volt, és e völgyek- meg virányos térségekben akart gyönyörködni. Miután látta az ország szépségét, a levegő tisztaságát, a kristálytisza források eredését és a folyóvizek fölséges lejtését, mondá: »ebben az országban, hol a levegő oly enyhe, a vizek oly tiszták, várost és királylakot kell építenünk, hogy az egész év negyedét, a nyárszakát ennyi gyönyörködés, kellem között Örményországban töltsük el, az esztendő többi három része alatt a levegő hidegsége miatt Ninivében fogunk tartózkodni«. [...]

Miután sok helyet bejár, kelet felől a sós tenger (Van-tó) partjához érkezik. A tenger partján hosszúdad halmot látott, melynek hossziránya napnyugatra, mégis kissé ferdén északra feküdt és a déli oldal közepén egyenesen az ég felé meredő, függélyes bemenetű barlangot talált. Innen tovább dél felé egy térs, sík, a hegy keleti oldalától a tenger partja felé szélesen és szépen lejtősödő völgyet látott; e helyeken át ízletes vizek a hegyekről leszállva a síkságok és völgyek felé folynak és a hegyek hosszú lábainál egyesülve nagy folyókat alkotnak; e mély völgyben a vizek jobbán és balján nem kevés falut és a keleti oldalon egy kis malmot látott. [...]

Midőn ott mindent szemügyre vett, a férfivágyó és szerelmes Szemirámisz parancsot adott, hogy 12 000 képzetlen munkást Asszíriából és birodalma más részéből, és 6000 kiválasztott mindenféle mesterembert, különösen a fa-, kő-, réz- és vasmunkában jártas kézművest, kik mesterségükben mindnyájan tökéletesek legyenek, a kívánt helyre vigyenek, késedelem nélkül. Mindent elvégeztek a parancs szerint. Azonnal odaérkezett a munkások és a tanult és értelmes kézművesek nagy tömege. Erre megparancsolá, hogy mésszel és homokkal összekapcsolt nagy szikladarab- és terméskövekből építsék fel megmérhetetlen hosszúságban és magasságban a vízvezeték, mely – mint mondják – még mai napság is épen fennáll. A vízvezeték mélyedésébe – mint hallomásból tudjuk – menekülnek az ország lakosai a rablók és a honukba befutott csavargók elől, hol éppen olyan biztonságban vannak, mint a hegyek sziklatetőin. És ha valaki kísérletet akarna tenni, nem lenne képes a vezeték építményéből parittyába való követ kiszedni, akárhogy erőlködne is. Ezen mesterségesen erősített kövek közéről tekintve a szemlélőkkel azt a véleményt fogadtatják el, mintha azok valami kövér zsiradékkal (szurokkal) ragasztattak volna össze. Ezen sok stádiumra terjedő vezeték a város számára kijelölt helyig nyúlt. [...]

A tömeget (munkás népet) különböző csoportokra osztja, és minden osztály fölé egy-egy tanítómestert rendel... és így szakadatlan munka után kevés év múlva bevé-

gezte csodaművét, melyet igen erős falakkal vett körül és érckapukkal látott el. Benn a városban szebbnél szebb és különféle kövek-, és színekkel ékesített két- és háromemeletes palotákat is épít, lehetően mind a napsorra, és szép színekkel és széles utcákkal választva el a városrészeket. Épít a város közepén a szükséghez képest csodamívű, páratlan szép, csodálkozásra méltó fürdőket; a folyó egyik részét elválasztván a városba vezet minden szükségletek kielégítése, a gyümölcsösök és virágoskertek öntözése végett; a másikat a tengerpart (Van-tó) jobbján és balján vezet el a város és az egész környék megöntözése végett. A város egész keleti, északi és déli részét épületekkel, lugasokkal és lombos fákkal díszesíti, melyek gyümölcs- és levélre nézve egymástól különböznek; ültet sok termékeny és bortermő szőlőt a völgyekbe, és mindenüvé felséges és híres falakat húz és számtalan embert telepít le abba. [...]

A város végét és a csodamű szerkezetét illetőleg sok ember nincs tisztában; azért azt leírni képtelenség. Miután a fal tetejét is megerősítette, nehéz följáratú bemenettel bíró királyi lakot és iszonyú fogházat építtetett. [...]

A barlang keleti oldalára, amelyre senki sem képes vassal karcot jegyezni – az anyag szilárdsága miatt – felállított különböző templomokat, hálótermeket, kincstárakat és hosszú üregeket. Senki sem tudja, hogy mily csodálatos módon állította fel ezeket a műveket. A kövek egész felszínére, úgy, mint a viaszra írnak tollal, sok betűt íratott, melyeknek csak megtekintése is mindenkit csodálatra ragad. De nemcsak ezt tette, hanem Örményországban sok helyen oszlopokat emeltetett és azokra ugyanazon írással emléket vésetett. Sok helyen ugyan ezen írással ellátott határköveket is állíttatott.”

Ezeket írta Khorenei Mózes az V. század első felében Szemirámisz Szép Ara iránti szerelméről, és a Van-tó keleti partján fekvő Van város építéséről. Tegyük még hozzá Szongott Kristóf a barlang falain talált domborművekre és feliratokra vonatkozó megjegyzéseit:

„Napjainknak volt feltartva a vani szegalakú feliratokat felfedezni és napvilágra hozni. Schultz, a derék német utazó volt az, aki kezébe véve Khorenei nagybecsű munkáját, annak világánál Örményországot beutazta és felkutatta annak, egy rég letűnt nagyság- és míveltségről tanúskodó műmaradványokban gazdag romjait, behatolt a vani üregekbe és a nagyszámú és terjedelmes faliratokat, melyekkel falaik borítvák, nagy fáradsággal lemásolta; és nagy szerencse, hogy azokat Európába elküldötte, mert a babonás kurdok, kiknek szellemi kincsekről semmi fogalmuk, szentül hitték, hogy Schultznak sikerült a vani szikla-barlangokba rejtett és gonosz szellemektől őrzött azon temérdek kincset felfedezni és elrabolni, melyről honi meséik regélnek, ötöt 1827-ben meggyilkolták.”

1.5.2 Szaszuni Dávid. Miher párviadalt vív Gohárral

Szaszun város környéke erősen hegyes vidék (2500-3000 m), és a Van-tótól nyugatra lévő Bitlisz, Mus, Kulp és Kozluk városok között fekszik. Lakosai ádázul küzdöttek szabadságukért a történelmi Arménia területén. Érthető tehát, miért éppen itt született a *Szaszuni Dávid* (Szaszunci Davith) című, legfontosabb örmény népi eposz, amely: *Szaszna krer* (A szaszuni daliák) vagy *Kadzsak tun* (A hőrszok nemzetsége) címmel is ismeretes.

Az eposz négy énekből áll. Az első ének Szanaszár és Baltazár ikerpárról szól, akik névleg a kalifa fiai – édesanyjuk ugyanis, akinek szépsége messze földön híres volt, kényszerből ment férjhez a kalifához, hogy megmentse az örmény népet a leigázástól –, valójában azonban nem. Mielőtt a kalifa udvarába érkezett volna, az úton egy kristálytisztá tavacskából két tenyérnyi vizet ivott, így fogantak meg az ikrek. Közben a kalifa meggondolta magát, és mégiscsak el akarta foglalni Örményországot. Annak ellenére, hogy az ikreket saját fiainak tudta, a háború sikeréért mondott imájában felajánlotta istenének a két fia életét.

Amikor Covinar megtudta férje gyilkos szándékát, felriasztotta fiait, akik megölték a kalifát. A két fiú anyjukkal és híveikkel a közeli hegyekbe menekült, és ott megépítették Szaszun erődjét. Itt Szanaszár felesége fiút szül, akit Mihernek neveznek (a perzsa Mithrasz-mítosz visszacsengése).

A 2. ének Miher hőstetteiről szól, akinek születik egy Dávid nevű fia is.

A 3. ének a szaszuni királyfi, Dávid legendás tetteit idézi fel. Az egyiptomi szultán Dávid apjának, Mihernek halála után betört Szaszunba, és elrabolta a még gyermek Dávidot anyjával együtt. A gyermek azonban olyan gyorsan kezdett nőni, hogy a szultán megijedt tőle, és meg akarta öletni. Dávid anyja ezt megtudta, és fiát hazamenekítette Szaszunba. Itt Dávid pásztorkodásból élt, ám amikor Miszír Melik egyiptomi szultán betört Szaszunba, Dávid kemény párviadalban legyőzte. Mindezek után nagy hírnévre tett szert, és tetszetős alkata miatt, bár közben megnősült, szerelmi kalandokkal teli könnyelmű életet élt. A kheltai szultán lányát vette feleségül, aki egy szép lányt szült neki. Amikor a lány nagyobbacska lett, nem tudta elviselni az apja kicsapongásai miatt anyjára háruló szegényt, és egy mérgezett nyíllal megölte könnyelmű apját. Dávidnak egy fia is született, akit apja után ifjú Mihernek nevezett el.

A 4. énekben az ifjú Miher szülei sírjánál próbál felmentést kapni a családi átok alól. A következőkben közlünk egy részletet a 4. ének 2. részéből. A leánynézőbe jött ifjú Miher párviadalt vív a bagdadi kalifa vitéznek álcázott leányával, Gohárral.

*7. Jereván.
A legendás
Szaszuni Dávid
lovas szobra.
Ervand Kocsár
szobrász és
Mozmanján M.
építőművész alkotása*

Jó Degcun Cam mondta egyszer:
Miher – tudok lányt neked!
Lányt tudok, és tudom hol van:
Bagdadban, kalifa lánya,
És Gohár az ő neve.
Ha legény vagy, hozd el ide...!
Meghallgatta Miher a szót;
Jó lovára fölkapott,
– Reszkess, Bagdad! – így kiáltott.

Hosszú útnak nekivágott –
Hosszú útnak vége Bagdad.
Beüzent a kalifának:
– Tudd meg: jöttem, s lányod kérem
Feleségnek, szép Gohárt!
Jobb, ha adod szépszerével;
Ha nem – dúlom földedet,
És Szaszunba hajtom népét!
S küldött szót a kalifa:
„Elígértem lányomat,
Másnak immár elígértem;
Ám te várj csak hét napig!”
Mást nem is tett hetednapig,
Összegyűjtött nagy sereget,
S ily szót szólott Miszir Melik:
– Jön reám szaszuni Miher,
Hogy elvigye lányomat.

Összegyűjtött nagy sereget,
Se szeri, se száma nem volt,
Annyi sok volt harcosa.
S hogy hadait összeszedte,
Csatára ment jókor reggel,
És csatázott estelig.
S bármennyi volt katonája,
Miher mindet csak levágta,
Majd földjükbe belegázolt,
Sátrat vert a földjükön,
S sátorában megpihent.

Miher hangját hallja Gohár.
S mit tesz erre a leány?
Másnap Gohár, jókor reggel,
Fügeszínű lóra szállt;

Veres köntöst vett magára,
Szép, jó fegyvert vett magára,
S útnak eredt. Estefelé
Meg is látta Miher sátorát.

Sátorába bekiáltott:
– Dávid fia-Miher te vagy?
Miher felelt: – Az vagyok.
– Néném, Gohár, neked kell-é?
– Érte jöttem, s viszem is!
– Úgy hát előbb – küzdj meg velem!
Hogyha végre engem győzöl,
Holnap néném a tied,
S viheted is el Szaszunba...
Ám ha végre téged győzlek,
Én levágom fejedet.

Kinyargalt Miher a síkra
Odarúgtatott Gohár is
Miher buzogányt vet neki
S Gohár máris visszadobja,
Győzelemre nem jutottak.
Gohár mondta: – Hagyjuk el már,
Alattunk a jószág kidől;
Eredj, s pihenj sátorodban!
Étket-italt küldök neked;
Egyél-igyál – s ne aludj,
El ne aludj, mert megbánod –
Mondta Gohár, s hazament.

Nagyétkű Mihernek eztán
Gohár egy szép birkát sütött,
Bort is vett, meg kenyeret vett
S szolgát vett szép maga mellé,
S Miher sátrához lovagolt.
Miher evett s jót ivott,
És reggelig le nem feküdt,
Mert így hagyta meg Gohár.

Új csatára jókor reggel,
Dzsallad lován Miher rohant;
A kalifa harcosait
Mind levágta estelig.

Aztán bement sátorába
S sátorában megpihent.
Gohár fegyvert vett magára,
Fehér köntöst vett magára,
S hamuszínű lóra szállt.
Miher sátrába kiáltott:
– Dávid fia-Miher te vagy?
Miher felelt: Az vagyok.
– Néném, Gohár, neked kell-é?
– Miher felelt: – Nekem ám!
– Úgy hát elébb birkózz velem!
Hogyha földre te vágsz engem,
Holnap néném a tied,
Ha a földre én váglak le,
Széjjelrontom fejedet.
Kiállt Gohár, kiállt Miher;
Ölrementek mint két bivaly,
Háromszor is ölrementek,
S győzelemre nem jutottak,
Nem jutottak sehogyan.
Gohár mondta: – Hagyjuk el már;
Ételt-italt küldök neked;
Egyél-igyál, s ne aludj,
El ne aludj, mert megbánod.

Ételt küldött, bort is küldött,
Miher evett, nagyot ivott,
És reggelig le nem feküdt.
S ment csatára jókor reggel!
A kalifa harcosait
Nyeste-vágta, tiporta,
És Bagdadig űzte őket,
Majd sátrában megpihent.

Éjszín köntöst vett magára,
Szép, jó fegyvert vett magára,
S éjszín lóra ült Gohár.
Indult Miher sátorához,
S hogy odaért, bekiáltott:
– Dávid fia-Miher, te vagy?
Miher felelte: – Az vagyok!
– Néném, Gohár, neked kell-é?
Miher felelte: – Nekem ám!
– Úgy hát elébb versenyezzünk!

Ha legyőzől – legyen úgy:
 Holnap néném a tied,
 Őt Szaszunba elviheted.
 Ám ha végre én legyőzlek,
 Én levágom fejedet!
 Így szólt Miher: – Mit akarsz hát?
 – Célul tesszük gyűrűdet
 S nyíllal lövünk által azon;
 Ki át nem lő – az a vesztes!

Miher gyűrűje nem volt kicsiny,
 Által lehet lőni rajta.
 Miher gyűrűjét célul tették.
 Előbb Gohár nyíla suhant,
 Át a gyűrű közepén,
 S lán, a gyűrű meg se moccant!
 Aztán Miher sora jött el;
 A lövésre készen volt már,
 Mikor Gohár odament,
 S orcájával felé fordult.
 Miher csak elbámult rajta:
 Gohár szép volt, csudaszép,
 S szemét Miher rajta feledte...
 Félszemmel lőtt, szállt a nyíla –,
 S leütötte a gyűrűt.

8. Részlet a bukaresti örmény kultúrház falát díszítő domborműből: Miher birkózik a medvének álcázott Gohárral

S mert a gyűrűn által nem lőtt
 Gohár kapta buzogányát:
 – Most leütöm fejedet!
 Miher így szólt: – Nem igazság!
 Rászedted a szememet!
 Szép orcáddal élém álltál,
 Szép orcádat megbámultam.
 Nénje – mondtam – ugyan milyen,
 Ha ilyen szép e fiú!

A gyűrűt hát visszatették.
 Gohár mondta: – Lődd át most már,
 És a néném a tied!
 De ha nem, hát állom szavam:
 Én levágom fejedet.

És Miher átlőtt a gyűrűn!
Gohár újra csak így szólott:
– Étket-italt küldök neked,
Egyél-igyál – s el ne aludj!
Soha nem árt résen lenni;
Csak ne aludj, mert megbánod!
Ételt küldött, bort is küldött;
Miher evett s le nem feküdt.
Lóra kapott jókor reggel,
S újra ott volt a csatán;
Ellenséget kaszabolt,
S mind levágta délrideig...³²

És következnek további, ugyancsak döntetlen párviadatok.

A birkózás részleteit hangsúlyoznunk kell, mert ennek domborműbe foglalt ábrázolása több örmény templom falán vagy oszlopán látható, többek között a karcsai kívülről kerek, de belülről hatszögű templom vagy a bukaresti modern örmény kultúrház és könyvtár homlokfalának külső díszítő domborművei között is.

I.5.3 Az ahtamari hattyúk

A Van-tó környéke a történelmi örmény állam bölcsője, ahol több örmény mítosz is született. Ezek egyike az örményeknek oly kedves *Ah! Tamar!* monda, ez a jajkiáltás adta a Van-tó délkeleti nyúlványában lévő sziget és napjainkban romokban heverő kolostor nevét.

Az *Ah! Tamar!* mítosz egy nagyon szép, gazdag örmény lány, Tamar és egy szegény örmény dalia tragédiájáról szól. A lányt szülei a Van-tóban lévő szigetre vitték, hogy távol tartsák szerelmétől, akit nem kedveltek. A fiú megtudta, hol van a lány, és hogy észre ne vegyék, éjszakánként átúszott a szigetre. A szigetről a lány fáklyával jelezte, hol várja, hogy el ne tévedjen a sötét éjszakában. A vizek istene azonban megharagudott, amiért a lány, szülei parancsát kijátszva, titokban szerelmeskedett a fiúval. Ezért egy felhős, sötét éjszakán erős szelet gerjesztett, ami eloltotta a lány fáklyáját, és erős hullámokat kavart a vizen. Mivel a fiú nem láthatta a hívogató fényt, a nagy hullámokkal vívott küzdelemben eltévesztette az irányt, és ereje fogytán segítségért kiáltott. Utolsó, lelkéből fakadó, kétségbeesett kiáltása „Ah! Tamar!” volt, majd vízbe fúlt.

Eddig az írott változat. A nagymamák azonban meséikben még hozzáteszik a folytatást:

A lány meghallotta a fiú kétségbeesett kiáltását, és beugrott a vízbe, hogy szerelme segítségére siessen. Az erős hullámokkal nem tudtak megbirkózni, egymásba ölelkezve mindketten vízbe fúltak. Amikor a szél lecsendesedett és a telihold kibújtt a felhők mögül, a szerelmesek fehér hattyú képében felbukkantak,

³² Lothár László fordítása. In: Dr. Schütz Ödön: *Hajk és Bel harca*. Budapest, 1995.

és nyakukat egymásba fonva még most is az Ahtamar sziget körüli vizeken úszkálnak, ha meg nem haltak.³³

Az Ahtamar szigeten állt örmény kolostor hatalmas templomának omladozó falain dombormű formájában ma is látható a Míher és Gohár közötti birkózási jelenet és az összefonódott nyakú fehér hattyúpár, amely szintén az örmény templomok, kolostorok, középületek kedvelt díszítőmotívuma lett. Az 1306-ból származó taroni örmény misekönyv 229. és 250. oldalán is megtalálható,³⁴ a könyv valaha a szamosújvári örmény múzeum tulajdonát képezte, jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjának birtokában van.

A Van-tó és az Ahtamar sziget ma Törökországban van. Az örmények nem vihették magukkal sem a szigetet, sem a kolostort, de a legendát igen! A két szerelmes meséje annyira a szívükhöz nőtt, hogy az *Ah Tamar!* legendát átültették a Szevan-tó déli partjára, Örményországba. Itt egy mesterségesen létesített szigeten látható Tamar kőszobra, amint felémelt kezében fáklával mutatja az utat kedvesének.

Ahtamar nyakukat összefont hattyúinak szimbóluma a karcsai körtemplom falán is látható, mint férfi és nő őszinte, önfeláldozó szerelmének jelképe.

9. Ahtamar hattyúi a taroni evangéliumos könyv (1306) díszítő elemei között. (A szamosújvári örmény múzeum tulajdonában volt.)

³³ Nem lehet nem észrevenni a mítosz rokonságát a mi *Kádár Kata* című balladánkkal. Faragó József posztumusz kötetének (*Ismét a balladák földjén*, Kolozsvár, 2005) egyik tanulmányában (*Egy Kádár Kata-típusú kínai népballada időszámításunk második-harmadik századában*, 278–282.) 46 magyar változatról tud, hozzáteszi, hogy Vargyas Lajos 314 európai változatát térképezte fel, Adrian Fochi pedig dél-európai változatairól írt tanulmányt. Örmény rokonságról egyikük sem ír. Nem tisztem, hogy összevessem az örmény mítoszt e balladatípussal, de minden bizonnyal érdekes következtetésekre kínál lehetőséget egy szakember számára.

³⁴ A szamosújvári Örmény Múzeum Egyesület, illetve a szamosújvári örmény katolikus plébánia tulajdonában volt, de jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában lévő négy örmény miniatizált misekönyv (Taron – 1306; Famaguszta – 1310–1312; Kilikia – XIV. sz. első fele; Suhart – 1346), részletes bemutatása megtalálható in: Sylvia Agemian: *Manuscrite miniate armene în colecția din România* (Örmény miniatizált kéziratok romániai gyűjteményekben), București, 1982. Ugyanezen a helyen még 97 XIII–XIV. századból származó különböző tartalmú örmény kéziratot őriznek, amelyek az egykori szamosújvári ÖME tulajdonát képezték. Címük nem ismeretes, mert a bizottság tagjai, akik 1999 novemberében felleltározták a Kolozsváron őrzött szamosújvári ÖME és örmény katolikus plébánia javait, nem ismerték a garbart.

I. 6 AZ ÖRMÉNY ÍRÁS, NYELV ÉS SZÁMOK

I.6.1 Az örmény írás

A 451-es avarayri csata úgy maradt fenn a világtörténelemben, mint a keresztény vallás fennmaradásáért a pogányok ellen vívott első háború. Írásukat úgy próbálták megőrizni, hogy saját örmény írásjeleket dolgoztak ki, mivel megtiltották számukra a görög írás használatát. Az örmény ábécét a perzsák nem tartották annyira jelentősnek: lebecsülték és megtúrták. Főként azért, mert ezeket a jeleket eleinte csak az örmény templomi könyvek írására használták, az örmények átkeresztelkedéséről pedig, különösen Avarayr után, úgysis lemondtak.

Az örmény ábécé megalkotásának igénye már régen felvetődött, de csupán Vramszabuh, az utolsó arszakida örmény király (389–415) és az akkori I. Sahak katolikosz tettek meg a létrehozáshoz szükséges határozott lépéseket. Ennek az örmény kultúra szempontjából döntő eseménynek a dátumát egyesek 392-393-ra, mások 404-406-ra teszik. (A hagyomány 405. július 23-ára helyezi.)

10. Jereván. Meszrob Mastoc, az örmény ábécé megalkotója (350 k.– 440)
Csubarján Gázár műve

Az örmény ábécé megalkotója Meszrob Mastoc³⁵ volt. Meszrob Mastoc Taron tartományban, a Van-tó nyugati partjaihoz közel lévő Hacik vagy Hacekat nevű faluban született 361-ben. Apja egy Vardan néven ismert (valószínűleg) kisenemes volt. Tanulmányait Antiochiában, az akkor hírneves görög Libaniosz által vezetett iskolában végezte, ahol a század nagy teológusai is tanultak, mint például Aranyszájú Szent János, Caesareai Bazil, Naziánci Gergely, Gevond Hajkazin és sokan mások. Tanulmányai befejeztével az arszakida királyi udvarban írnokként dolgozott, majd Vramszabuh örmény király titkára lett. A szerzetesi életet választotta, és Gogt tartományba ment keresztény hittérítő munkát végezni, ahol a pogány hit még tartotta magát. Itt rájött arra, hogy a nép nyelvén írt könyvek hiányában az örmény nép, vallásával és kultúrájával együtt az erős perzsa asszímilációs mozgalom martalékává válik. Hogy ezt megakadályozza, elhatározta: megalkotja az örmény ábécét. Szándékával I. Sahakhoz folyamodott, majd mindketten Vramszabuh királyhoz fordultak. A király felhívta a két pap figyelmét arra, hogy a mezopotámiai Szíriai Dániel püspöknél már látott egy örmény ábécé kezdeményt, amelynek tanulmányozását a figyelmükbe ajánlotta. Ezt a Dániel-féle ábécét Mastoc Arméniába hozta, és kipróbálta egy örmény iskolában. Hamar belátta azonban, hogy nem felel meg a gazdag örmény fonetika követelményeinek.

Mastoc jelentette I. Sahaknak a tapasztaltakat, és vállalkozott egy tökéletesített örmény ábécé megszerkesztésére. A környező államok ábécéjének tanulmányozása érdekében I. Sahak Mastocot néhány fiatal tanult szerzetessel együtt Asszíriába küldte. Edesszában álltak meg, ahol hosszadalmas tanulmányozás után megalkották az örmény ábécét, amely az akkori örmény fővárosban, Vaszpurakanban beszélt örmény nyelv minden hangjának megfelelő betűt tartalmaz, kivéve az „u” hangzót, amelyet a görögökhöz hasonlóan kettős betűvel (o+w) jelölnek.

A Mastoc-ábécé eleinte csak 36 betűt tartalmazott, az idegen hangzású szavak írása és kiejtése érdekében azonban később még két betűt adtak hozzá: a kereken hangzó „o”-t és az „f” betűt. Jelenleg az örmény ábécé 38 betűből áll. Egyes nyelvjárásokban létezik az „ö” és az „ü” hang is. A görögökhöz és latinokhoz hasonlóan az örmények is balról jobbra írnak.

Az ábécé megszerkesztésén kívül Mastoc nagy szervezőkészségről is tanúbizonyságot tett. Nem elégedett meg csupán az ábécé előállításával, hanem megszervezte az írás elsajátításához szükséges iskolákat is. Ezekben eleinte csupán szerzetes-pap tanárokat és írnokokat képezett ki, majd elkezdte a nép gazdagabb rétegeinek oktatását is. II. Teodosius császár és Attikusz pátriárka engedé-

---

³⁵ Meszrob Mastoc működéséről legfiatalabb, legközelebb és legragaszkodóbb tanítványa, Korjun szolgáltatta a legtöbb adatot. Jelen volt az I. Sahak katolikussal folytatott beszélgetésénél, mindenhová elkísérte mesterét, és jelen volt Mastoc halálos ágyánál is. Korjunnak *Mastoc élete* című műve az örmény irodalom első eredeti terméke. Mastoc életpályájáról Lázár Parpeci, Moves Khorenaci és más korabeli örmény krónikások is írtak.

lyével az örmény írás oktatását a bizánci Arménia területére is kiterjesztette. Korjun szerint Mastoc készített egy ábécét a grúzoknak is.

Meszrob Mastoc 440. február 17-én halt meg 79 éves korában. Először Kainepoliszban (görögül Újváros, ma Ecsmiadzin) temették el, majd innen Oszakán faluba (Jerevántól 20 km-re északnyugat irányban) helyezték örök nyugalomra.

I.6.2 Az örmény nyelv

Az örmény nyelv az indoeurópai nyelvek családjába tartozik, annak különleges ágaként. A nyelvészek bebizonyították, hogy 800-900 szótó az indoeurópai nyelvekbe, és több mint 400 szótó az urártui és hurrit nyelvek családjába tartozik. Az erre a szókincsre alapozott és az örmény írásban rögzített nyelv a *grabar*, vagyis az „írott nyelv”. Ezt a nyelvet beszélték és írták az örmények az V. századtól kezdődően. Ezt a nyelvet ma már csak a papok használják a szertartási könyvekben. Ez volt az örmény irodalmi nyelv is egészen a XVIII–XIX. századig.

A grabarból, azaz a tudományos nyelvből lassanként kivált egy nép által használt, beszélt nyelv, amelyet a *nép nyelvének* nevezünk. A XII–XVI. század folyamán ez a beszélt nyelv kerekedett felül, és a kettő keverékéből (grabar+népi nyelv) kialakult a „közepes” örmény nyelv (midzsin hayeren).

A XVIII–XIX. századdal kezdődően fokozatosan kialakult a *modern örmény nyelv* (ashabar vagy ashapar) két változata: a *keleti* és a *nyugati* örmény nyelvág. A keleti örmény nyelv az orosz nyelv hatása alatt alakult ki (különösen az 1828-as orosz–perzsa háború után, amikor a történelmi Arménia északkeleti részét beolvasztották az Orosz Birodalomba), az Oroszországba menekült örmények körében. A nyugati örmény nyelv a történelmi Arménia törökökhöz tartozó területein alakult ki, és a török nyelv hatása érződik rajta. Ez a hatás olyan erős, hogy a XIX. század vége felé több mint 4000 török szó honosodott meg az örmény szókincsben. Az Örmény Köztársaság hivatalos nyelve a *valamelyest megtisztított keleti örmény*. A két nyelvágat beszélők, ha nehezen is, de megértik egymást. Ezen a két nagy nyelvágon kívül léteznek nyelvjárások, amelyeket különösen a „perzsa-örmények” és a „libanoni örmények” beszélnek.

A világban szétszóródott örmények magukkal vitték e két nyelv egyikét és új lakóhelyükön nyelvjárási csoportokban telepedtek le. Nevük végződése után könnyen fel lehet ismerni, hogy melyik nyelvcsoporthoz tartoznak. A keleti örmény nyelvet beszélők nevei általában a „-ján” végződést kapják, míg a nyugati örmények neveiben gyakori a „-mo” végződés.

A keleti örmény nyelv szókincsébe sok idegen szó került be, hogy a különböző örmény nyelvet beszélők megérthessék egymást. Ezekhez hozzáadódtak a neologizmusok. Mindezek eredményeképpen a keleti örmény a világ egyik legnagyobb szókincsű nyelvénév vált, grammatikai tulajdonságai alapján pedig a „a nyugati civilizáció egyik legtokéletesebb nyelvét képezi”. (Frédéric Feydit)

Írásmód		Kiejtés	Nyugati	Latin betűs átírás	
Nagybetű	Kisbetű		Keleti	Nyugati	Keleti
Ա	ա	այբ	ájp	a	a
			aíb		
Բ	բ	բեւ	pèn	p	b
			bèn		
Գ	գ	գիմ	kim	k	gu
			guim		
Դ	դ	դա	ta	t	d
			da		
Ե	ե	եչ	yètch	è	ye e
Զ	զ	զա	za	z	z
Է	է	է	é	é	é
Ը	ը	ըթ	et	e	e
Թ	թ	թօ	tô	t	t, th
Ժ	ժ	ժէ	jé	j	j
Ի	ի	ինի	ini	i	i
Լ	լ	լիւն	lioun	l	l
Խ	խ	խէ	khé	kh	kh
Ծ	ծ	ծա	dza	dz	ts
			tsa		
Կ	կ	կեւն	guen	g	k
			ken		
Հ	հ	հօ	hô	h	h
Ձ	ձ	ձա	tza	tz	dz
			dza		
Ղ	ղ	ղաւտ	ghad	gh	gh
Ծ	ճ	ճէ	djé	dj	tch
			tché		
Մ	մ	մեւն	mén	m	m
Յ	յ	յի	hi	y	i-h
Ն	ն	նու	nou	n	n
Շ	շ	շա	cha	ch	ch
Ո	ո	վօ	vo	o	o
Չ	չ	չա	tcha	tch	tch
Պ	պ	պէ	bé	b	p
			Pé		

Írásmód		Kiejtés	Nyugati	Latin betűs átírás	
Nagybetű	Kisbetű		Keleti	Nyugati	Keleti
Զ	զ	զէ	dché	dch	dj
			djé		
Ռ	n	nu	ra	r roulé	rr
Ս	u	ut	sé	s	s
վեւ	վ	վեւ	vèv	v	v
Տ	տ	տիւն	dioun	d	t
			tioun		
Ր	ր	րէ	ré	r serré	r
Ց	g	gn	tsô	ts	ts
Ի	ı	իիւն	hiun	u	iu
Փ	փ	փիւր	piur	p fort	p
Ք	ք	քէ	ké	k fort	k
Օ	o	o	ô	ô	o
Ֆ	ֆ	ֆէ	fé	f	f

I. 6. 3 Az örmény számok

Az örmény ábécé előállításáig és rendszeres használatáig az örmények a perzsa számokat használták. Az örmény ábécé megalkotása után azonban a perzsa számok nem álltak összhangban az örmény írásjelekkel. Ezért szükség volt arra, hogy az örmény ábécé írásjeleinek megfelelő, azzal összhangban lévő számokat és számítási rendszert dolgozzanak ki.

Az örmény számrendszert az V. század közepe táján vezették be hivatalosan, az ábécé első felhasználásával egy időben (36 jel) a következőképpen:

- 1-től 9-ig a számokat az ábécé első 9 betűjével jelölték;
  - 10-től 90-ig, tízesével növekedve, az ábécé 10–18. betűjével jelölték;
  - 100-tól 900-ig, százasaival növekedve, az ábécé 19–27. betűjével jelölték;
  - 1000-tól 9000-ig, ezresével növekedve, az ábécé 28–36. betűjével jelölték;
- Ilyenformán az írott számok a következőképpen alakultak:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	egység
ւ	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ	
10	20	30	40	50	60	70	80	90	tíz
ժ	Ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ	
100	200	300	400	500	600	700	800	900	száz
ճ	մ	յ	ն	շ	ո	չ	պ	զ	
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000	ezres
ռ	ս	վ	տ	ր	գ	ւ	փ	ք	

A 9000-nél nagyobb számok írását az első jelek egymás mellé helyezésével írták, a kisebbtől nagyobb számok felé menő, balról jobbra történő elhelyezéssel, pl.:

$$\text{ln} = 60\,000$$

$$\text{ān} = 100\,000$$

$$\text{ġn} = 400\,000$$

$$\text{nn} = 1\,000\,000$$

$$\text{2ūnn} = 200\,000\,000$$

$$\text{ġnn} = 400 \times 1000 \times 1000$$

$$\text{ġnn} = 7 \times 600 \times 1000$$

Az évszámokat az évek normális sorrendjében írták, mint például:

$$\text{un2fiq} = 4000 + 500 + 70 + 3 = 4573$$

Ebben a számításformában a 0-nak nincs jele. Ez azért történt így, mert az örmény ábécének eleinte csak 36 jele volt, a nullának tehát nem maradt betű.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy az örmények a római számrendszert másolták le saját jeleikkel. Ez azonban nem így van, mert amíg a rómaiaknál a szimbólumok ismétlése összeadást jelent, addig az örményeknél a kisebb értékű szimbólumok balra vagy jobbra helyezésével mutatják ki, hogy összeadásról vagy kivonásról van-e szó.

Az örmény számírási rendszer nem túl bonyolult. Csak a számok jeleit kell megtanulni, illetőleg csupán azt, hogy a már ismert ábécé jelei melyik számnak felelnek meg. A számírás megkönnyítésére számító táblákat és léceket készítettek.

Sirági Anania nagy örmény matematikus észrevette, hogy a számok előfordulásának van egy bizonyos periodikus megjelenése. Tanulmányozva ezt a jelenséget, az örmény számjeleket 36-ról 12-re csökkentette. Ilyenformán az örmény számírást a következőképpen alakította át:

1	2	3	4	5	6	7	8	9
u	p	q	η	ε	q	ε	η	θ
10	20	30	40	50	60	70	80	90
δ	pδ	qδ	ηδ	εδ	qδ	εδ	ηδ	θδ
100	200	300	400	500	600	700	800	900
ā	pā	qā	ηā	εā	qā	εā	ηā	θα
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000
n	pn	qn	ηn	εn	qn	εn	ηn	θn
10 000	20 000	30 000	40 000	50 000	60 000	70 000	80 000	90 000
δn	ηn	ln	jun	δn	yn	fn	ān	ηn
100 000	200 000	300 000	400 000	500 000	600 000	700 000	800 000	900 000
ān	pān	qān	ηān	εān	qān	εān	ηān	θαn

A fentiekből tehát kitűnik, hogy az örmény számítás tízes számrendszeren alapul annak ellenére, hogy a zérót nem használja. A 0-t a VIII–IX. századdal vezették be. A millióknál nagyobb számokat szavakkal írják le. Más régi számrendszerekhez hasonlítva, az örmény számrendszer a legeredményesebb.

Manapság már az örmények is az egész világon elterjedt arab számokat és számrendszert alkalmazzák.

I.7 AZ ÖRMÉNY IDŐSZÁMÍTÁS

I.7.1 Általános tudnivalók

Amióta ember él a földön, szüksége volt arra, hogy számon tartsa az idő múlását. Ezt kezdetben a nappal és az éjszaka váltakozásai szerint tette, később tapasztalta a hold változásait, eltűnését, megjelenését, még később pedig az évszakok váltakozását. Még több idő elmúltával ezeknek az időszakoknak a tartamát és váltakozását „tudományos” észrevételek, majd számítások alapján próbálta meghatározni.

Minden időszámítás alapelemei a *nap*, a *hét*, a *hónap*, az *év* és a *kor*. Hogy megérthessük az örmény időszámítást, lássuk először azt, hogyan jutottunk el mai időszámítási rendszerünkhöz, amely a római naptár tökéletesített formája.³⁶

NAPTÁRAK. Aszerint, hogy a naptár alapja a tropikus napév-e vagy a holdév, beszélhetünk nap-naptárról (solaris) vagy holdnaptárról (lunaris). A mi naptárunk tulajdonképpen a kettő kiegyenlítése: lunisolaris naptár.

a) A legősibb római naptár 304 napos volt.

b) Numa éve. Mivel a legősibb (előző) római év nem felelt meg sem a holdévnek, sem a napévnek, ezért Numa Pompilius, Róma második királya (715/717–672/673) javított a naptáron: 355 naposra javította az évet. Numa éve így is 10 nappal elmaradt a napév mögött (365 – 355), minden második évben felváltva 23 vagy 22 napos szökőhónapot iktatott be „*mensis intercalaris*” néven.

Numa rendszere tehát négyéves ciklus. A négy év napjainak összege: $355 + 378 + 355 + 377 = 1465$ nap. Ez a naptár volt érvényben Rómában Numa Pompiliustól Julius Caesarig (Kr. e. 46-ig).

c) A Julián naptár (*Calendarium iulianum*; ónaptár). Mivel Numa naptára sehogy sem egyezett a napévvél, Kr. e. 46-ban Caius Julius Caesar egyiptomi mintára az alexandriai Szószigenész számításai és a római M. Flavius Scriba tanácsa alapján ismét naptárreformot hajtott végre. Az új naptár Kr. e. 45. január 1-jén lépett életbe, és a következő főbb módosításokat tartalmazta:

– bevezette a trópusi napévet 365 nappal.

³⁶ A római naptárról, az egyházi naptárról, az örök naptárról és a korokról szóló magyarázatok részletesen megtalálhatók Jakubinyi György *Rövid időszámítástan* című dolgozatában. (Gyulaféhérvár, 1998.) A római naptárról szóló adatokat ebből kölcsönöztem.

– az év hét 31 napos, négy 30 napos (április, június, szeptember, november) és egy 28 napos hónapot (február) tartalmazott, ami 365 nap, és azóta is így maradt.
– az év kezdetét január 1-re helyezte, mert addig is ettől számították a kon-
zulus idejét.

A napév azonban valamivel több 365 napnál. A fennmaradt időből négy-
évenként egy nap jön ki. Ezt a napot négyévenként mint „szökőnapot” február
23 és 24 közé illesztette, innen származik a „bissexum” elnevezés (= kétszer a
márciusi Kallenda előtti hatodik nap), s ezért a szökőév latin neve „annus
bissextilis”. Másfél ezer évig nem nyúltak ehhez a naptárhoz, és a keleti egyhá-
zak egy része még mindig ezt használja.

d) A gregorián-(vagy Gergely-)naptár (Calendarium Gregorianum; stylus
novus = új naptár)

Caesar 365,25 napnak tekintette a napévet, s ezért iktatta be minden negye-
dik évbe a szökőnapot. A napév valódi időtartama azonban csak 365,2422 nap,
vagyis 11 perccel és 9 másodperccel kevesebb. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy
a Föld évenként 11 perccel és 9 másodperccel „előrébb” járt, mint amennyit a
naptár mutatott. Vagyis a naptár évenként 11 perccel és 9 másodperccel kevesebbet
mutatott, mint ahová a Föld elért. Ez a naptári hátramaradás 128 évenként 1
nap különbséget eredményez. Ezért már a Niceai Egyetemes Zsinat 325-ben
kénytelen volt március 21-re tenni a tavaszi napéjegylenlőséget március 25. he-
lyett, ahová Caesar tette (Kr. e. 45 + Kr. u. 325 = 370 : 128 = 2,89 nap). Az évek
teltével a különbség állandóan nőtt, 1582-ben már kb. 10 napra emelkedett
(1582 – 325 = 1257 : 128 = 9,82 nap).

A naptárreformot XIII. Gergely pápa (1572–1585) hajtotta végre, és róla ne-
vezték el gregorián naptárnak. A leghíresebb csillagászok tanítását követte.
Köztük a legnagyobb szerepe Luigi Gigliónak volt (Lilius, perugiai tanár, római
orvos, 1525–1576). Az ő javaslatát fogadta el a pápai bizottság.

XIII. Gergely pápa 1582. február 24-én kelt *Inter gravissima* kezdetű bullájá-
val kötelezővé tette a naptárreformot a katolikus egyházban. 1582. október 4.,
csütörtök után október 15-ét, pénteket kellett írni. Ennek a rendeletnek azon-
ban nem minden állam vetette alá magát azonnal. A bulla évében a naptár 10
nappal volt hátramaradva, ezért:

- Ausztria január 7-ről 16-ra ugrott;
- az Erdélyi Fejedelemségben 1590. december 15-ről 24-re ugrottak;
- Magyarország 1587. október 22-ről 31-re ugrott;
- a Német-Római Birodalom katolikus államaiban 1584. október 6-ról 15-re
ugrottak, míg a protestáns államokban 1700. februárjának utolsó 11 napját ug-
rották át;
- Bulgáriában 1916. március 1-jéről ugrottak 13-ra;
- Oroszországban 1918. február 1-jéről ugrottak 13-ra;
- Jugoszláviában 1919. január 19-éről ugrottak 31-re;
- Romániában 1919. április 1-ről ugrottak 13-ra;
- Görögország 1924. március 10-ről ugrott 22-re;
- Törökországban 1925. december 19-e lett 31-e stb.

A gregorián-naptár tökéletesebb, mint a Julián-naptár, de ez sem teljesen pontos, mert az év időtartama 365,2425 nap, vagyis kb. 24 másodperccel hosszabb a trópusi évnél. Ebből a különbségből 3590 év alatt adódik egy nap (1 „csillagászati” nap = 23 óra 56 perc, 4,09 másodperc), ami egy új naptár-kiigazítást tesz szükségessé.

Megjegyezzük, hogy a Föld és a Hold mozgására használt számok csak a mindennapi használatra alkalmasak. A csillagászok és űrkutatók ennél sokkal pontosabb számításokat használnak.

A KOR. Latin eredetű szó: aes, aeris = érc, (réz)pénz, érték. Ebből aera, -ae = adott szám valamely számadásban, a számítás kiindulópontja. Az időszámításban ezért az éra az időszámítás kiindulópontját jelenti. Európában, kiindulópontjuk szerint, a következő fontosabb érákat ismerjük:

1. A bizánci időszámítás. Görög vagy konstantinápolyi érának is nevezik. Kiindulópontja a világ teremtésének dátuma, amelyet a Szentírás alapján számítottak ki. A bizánci világera szerint a világ teremtése Kr. e. 5509. szeptember 1-jén volt. Ezért a bizánci évkezdet is szeptember 1-jén volt. Naptára a julián-naptár.

2. A zsidó időszámítás és naptár is a Teremtésből indul ki. Ezt a napot Kr. u. 344-ben II. Hillel háNászi (= pátriárka, fejedelem) számította ki, aki 330–365 között a palesztinai szanhedrin (synedrion) feje volt. A számítás évétől, 344-től, 216 teljes Mentón-ciklust számított vissza (216×19) – $344 = 3760$), és így érakezdetnek a Kr. e. 3761. október 6., vasárnap este 11 óra, 11 perc és 20 másodpercet tekintette. Szerinte ekkor hangzottak el a teremtő szavak: „Jöhi ór vájjöhi ór” = „legyen világosság és lón világosság!” (Ter. 1,3)

3. Az Olimpia évei. A mai Olimpia (ógörög Olümpia) néhány száz lakosú község a Peloponnészosz-félsziget északnyugati részén. Itt őrzik Zeusz szentélyének romjait, akinek tiszteletére négyévenként játékokat tartottak. A játékok Kr. e. a VIII. században rendszeressé váltak, mígnem Kr. u. 394-ben Nagy I. Theodosziosz bizánci császár pogánynak bélyegezve betiltotta azokat. A játékok 1896-ban Athénban újraindultak, mint az előzők négyéves sorozatai.

A szicíliai tauromenioni görög történész, Timaiosz (Kr. e. 350–256) volt az első, aki az olimpiát tette meg a görög időszámítás kiindulópontjának: Kr. e. 776. július 8-át a nyári napforduló utáni teliholdat, mert akkor tartották a játékokat. Ezért Kr.u. 394, a 293,2 olimpiai évnek felelt meg.

4. Róma alapításának éve (ab Urbe condita = a. U. c.). Már a régiek is vitatták Róma alapításának évét. A két leghíresebb vélemény a következő:

– M. Terentius Varro (Kr. e. 116–27) szerint Kr. e. 753. április 21.

– M. Porcius Cato (Kr. e. 234–149) szerint Kr. e. 752. április 21.

5. A keresztény éra (Kr. e. és Kr. u.). Kiindulópontja az Úr Jézus születése. Nem keresztények „időszámításunk” előtt vagy után kifejezéseket is használnak (i. e.; i. u.).

A mai Dobrudzsa területén élt római apát, Dionysius Exiguus (Törpe Dénes, sz. Rómában 544 körül) számította ki az Úr Jézus születésének évét, és ettől kezdte számolni az éveket. Néhány évet tévedett ugyan, de számítása érvényben maradt. Az utólagos számításokkal összehasonlítva, az Exiguus számításai

azt mutatják, hogy Jézus Krisztus „Krisztus előtt” született! De mivel Jézus születésének biztos évét nem ismerjük, nem bántották Dionysius számításait sem.

A keresztény érának több számítási stílusa – évkezdő dátuma – van:

– stylus modernus seu Circumcisionis (körülmetelés): január 1. (karácsony nyolcada);

– stylus Incarnationis (megtestesülés): március 25.;

– stylus Paschalis (húsvéti): húsvétal kezd az évet;

– stylus Byzantinus: szeptember 1.

– stylus Nativitatis (Urunk születése): december 25.

Magyarországon és Erdélyben a XIII. századig a stylus Incarnationis, ettől kezdve pedig a stylus Nativitatis volt használatban. A XVI. század végén már megjelenik a stylus modernus is.

6. Mohamed futásának éve (Hedzsra vagy Hidzsra). Mohamed vallásalapító próféta (Kr. u. 571–632) 622. július 16-án menekült híveivel Mekkából Medinába, s ezzel új korszak kezdődött életében (arabul Hidzsra = elválás, távozás, kivonulás). Ez a muzulmán időszámítás kiindulópontja. Gyakorlatba csupán kb. 10 év múlva, I. Omár kalifa (634–644) vezette be. Ez a muzulmán vallás és a muzulmán államok hivatalos időszámítása.

7. A „Birodalom érája”. Még ismertebb „fasiszta éra” („anno del fascismo”) néven. 1922. október 28-án Benito Mussolini bevonul Rómába (Marcia su Roma = Rómába menetel), és pártja nevében átveszi a hatalmat. Olaszországban a fasiszta hatalom 1943. július 25-ig tartott. A keresztény évszám mellett római számmal feltüntették, hogy a fasizmus hányadik évéről van szó. Pl. 1939 = XVII. A hatalom átvételének pillanatából indultak ki, de magához a naptárrendszerhez nem nyúltak.

I.7.2 Az örmény időszámítás

Más népektől eltérően az örmények két szerkezetű évvel, tehát kétféle naptárral dolgoztak. Volt egy ún. „polgári évük”, illetve naptáruk, és egy „szent évük” és naptáruk.

A polgári év/naptár szerkezetéről egy érdekes archeológiai felfedezés segítségével alkothatunk képet. 1946-ban Sanahin helységben (az Örmény Köztársaság északi vidékén) egy ásatás alkalmával egy bőrből készült, jól konzervált öv-naptárra bukkantak, amelyet hajdanában a főpapok vagy a főúri írnokok viseltek. Az öv-naptárt közel 3000 évesnek ítélték.

Tanulmányozva az övön lévő jeleket, a tudósok megállapították, hogy egy holdév naptárról van szó. Az övön 236 kis kör és 118 pont a holdév 354 napját ábrázolja 12 x 29 jellel és 1 x 6 jellel, három négyes csoportra osztva. Ez nem jelentett mást, mint a holdév 12 x 29 napos tartamát (12 x 29 = 348) plusz 6 napot = 354 nap, az örmény vidékeken lévő háromszor 4 hónapos időszakoknak megfelelően. A plusz 6 napra, amelyet a 12 hónap után tettek, azért volt szükség, mert egy holdhónap kb. 29,5 nap (pontosabban 29 nap, 12 óra, 44 perc és 2,78 másodperc). Tehát tekintettel arra, hogy közel 3000 éves naptárról van szó, egy

pontos holdnaptárra bukkantak, amely holdhónaponként csupán 44 perccel és 2,8 másodperccel „sietett”. Több év alatt azonban ez a „sietés” zavaróvá vált, mert eltolta az ünnepeket olyan évszakok felé, amikor ezeket nem lehetett megünnepelni. Ezért ezt a naptárt mozgónaptárnak is nevezték, és csupán civil dátumszámításokra használták.

A napok évenkénti „mozgása” lehetetlenné tette, hogy ezt a naptárt a vallásos ünnepek időpontjának kiszámítására is használják. Ezért a papok egy „szent”, illetve „állandó” naptárt dolgoztak ki, amely számon tartotta a napok változását is. Ezt a naptárt táblázatok formájában szerkesztették minden évnek megfelelően.

Kr. e. 500 körül az örmények bevezettek egy saját napévet és az ennek megfelelő nap-naptárt. Az örmény napév 12 x 30 napos hónapot és egy 5 napos adcionális hónapot tartalmazott, tehát összesen 365 napot. Mind a hónapokat, mind pedig a napokat a pogány istenek, földművelési munkálatok vagy más események alapján nevezték el, mint például: Navasard – Új év; Hori, Sahmi, Tré, Khaghoch, Arach, Mehekán, Areg, Ahekan, Mareri, Margach, Hrotich, Aveliach és Adiconál hónapok. Vagy mint Hrand (2. nap), Aram (3.), Margar (4.), Astghik (7.), Aramazd (15.), Masis (18.), Anahit (19.), Vahagn (27.), Varag (29.) napok.³⁷

E napév és naptár neve Tomar (Domár = mutató, jegyzék). A napot 12 világos és 12 sötét órára osztották, de mivel ez változó tartam volt, később az először Ptolemaiosz (83–168) által megállapított 24 órás napfelosztást vezették be, éjféle kezdettel.

Ez a naptár csak 365 napot tartalmazott, évente tehát 5 órával, 48 perccel és 46 másodperccel volt rövidebb, mint a tropikus napév. Tehát „sietett”. A fenti különbség 1460 év alatt kb. 1 évnnyire gyűlt. Ezt a „sietést” „pihenéssel” hozták helyre, vagyis az 1461. évet kétszer számolták. Ezt az 1461 éves ciklust „Hajk ciklusának” nevezték.

Kr. u. 122-ben az örmények bevezették a Juliánus-naptárt. 428-ban az örmény csillagászok és főpapok azt állították, hogy augusztus 11-én telt le a Hajk által elrendelt időszámítás második ciklusa. Ez azt jelenti, hogy Hajk (1460 + 1460 – 428 = 2492) Kr. e. 2492-ben tért haza népével az Ararát vidékére, győzte le Bél istent, és alapította meg Örményországot. Ebből lett a „Hajk-éra”, „Aera Hajkana” Kr. e. 2492 évi kezdettel.

Az új örmény vallási naptár. Kr. u. 555-ben Dvin városban tartották a második örmény vallási zsinatot, amely elemezte, milyen hatással van a Juliánus-naptár az örmény vallási ünnepekre. Ekkor határozták el, hogy 551. július 12-ére visszamenőleg új vallási időszámítást indítanak. Ezért 551. július 12-ét „az örmények nagy dátumának” nevezték. Ez a vallási naptár ma is érvényben van. Tehát ha a gregorián naptár valamely dátumából kivonunk 551-et, megkapjuk az örmény vallási naptár szerinti dátumot és fordítva.

Manapság az Örmény Köztársaságban két naptárt használnak. A gregorián naptárt mint az örmény állam hivatalos naptárát, és az említett örmény vallási

³⁷ Tigran Grigorian: *i. m.* 300–303.

naptárt. Ez nem egyezik sem a Juliánus-, sem a gregorián naptárral. A régi örmény naptárakból kiindulva, saját számítási alapokon működik. Ezért a főbb keresztény ünnepek, mint amilyen a karácsony vagy a húsvét, nem esnek sem a római katolikusok, sem a görög ortodoxok által számított napokra. A karácsony és a vízkereszt az örményeknél mindig január 6-án van. Ellenben a húsvét mint változó ünnep az említett három vallás által használt különböző naptárak miatt különböző dátumokra esik. Mindezek ellenére vannak olyan évek, amikor a tavaszi napéjegyenlőséget (március 21.) követő telihold utáni első vasárnap (= húsvét első napja) mindhárom vallást gyakorlók esetében egy napra esik. Példának okáért 2004-ben április 11., 2007-ben április 8., 2010-ben április 4., 2011-ben április 24., 2014-ben április 20., 2017-ben április 16. stb. Ugyanakkor a gregorián naptár használata Hajk népének az Ararát vidékére való visszatérése és a Bél isten fölötti győzelem emlékét 0 (nulla) év augusztus 11-ről augusztus 23-ra tolta át.

Az Örmény Nemzeti Egyház 1924. január 1-jétől vezette be a gregorián naptárt V. Kevork (1911–1930) katolikosz 1923. október 6-án 349. szám alatt kiadott Enciklikája alapján:

„Mi, az összes örmények katolikosza és legfőbb pátriárkája, valamint a Szent Örmény Egyház feje, elrendeljük, hogy 1924-gyel kezdődőleg az új naptár használtassék és az összes isteni és nemzeti egyházi ünnepek az új naptár szerint ünnepeltessenek.”

Ennek ellenére a grúziai, új-nahicseváni, észak-kaukázusi, asztrahányi, dél-oroszországi és görögországi örmény püspökségek a helyi szokásnak megfelelően még mindig a régi, Juliánus-naptárt használják. Ezért a világ különböző részeiben élő örmények nem egyszerre tartják ünnepeiket, ami zavarja a közösségek közötti együttműködést.

A gregorián naptárra való áttérés után az örmény egyház nem módosította az 551. július 12-én bevezetett liturgikus naptárát vagy az örmény vallási hagyományokat. Más keresztény naptárakban a húsvéthoz tartozók kivételével az ünnepek napja rögzített, de az örmény naptárban az ünnepek változó dátumokra esnek, mivel nem a dátumot tartják fontosnak, hanem azt, hogy a hét melyik napjára esik. Pontos dátumra eső ünnepek csak a karácsony és a vízkereszt (január 6.), körülmelés (január 13.), Jézus Krisztus templomban való bemutatásának ünnepe (február 14.), Gyümölcsoltó Boldogasszony (április 7.), Szűz Mária születése (szeptember 8.), Szűz Mária bemutatása (november 21.) és Szűz Mária szeplőtlen fogantatása (december 9.). Ezért minden évben a papok új naptárt bocsátanak ki, amelyben megjelölik a következő évben esedékes ünnepek dátumát.

Az örmény liturgikus naptár alapja a húsvét, amely március 22. és április 25. közötti időszakra esik. Ettől függően számítják ki a papok az ünnepek napjait és dátumát, amelyek három csoportra oszlanak:

- az Úr ünnepei – évente 136 nap,
- a Szentek ünnepei – évente 112 nap,
- böjti napok – évente 117 nap.

A) Az Úr ünnepei közé tartoznak azok az események, amelyek Jézus Krisztus és Szűz Mária földi életéhez, a Szent Kereszthez és a Szent Egyházhoz kapcsolódnak.

B) Az összesen 400 szent ünnepe három csoportra oszlik: Bibliai Szentek, az Egyetemes Keresztény Egyház Szentjei (különösen akik az I. és II. században éltek), valamint az Örmény Nemzeti Egyház saját szentjei (több mint 60).

C) A böjti napok közül a legfontosabb a húsvét előtti nagyböjt (7 hét), a karácsony előtti böjt (december 30.–január 5.), Szűz Mária mennybemenetele előtti böjt (hétfőtől péntekig), Világosító Szent Gergely böjtje (hétfőtől péntekig), Szent Jakab böjtje (hétfőtől péntekig) stb.

Az új örmény liturgikus naptár tanulmányozása, annak megértése és alkalmazása az örmény teológiai intézetek legnehezebb és egyik legfontosabb tantárgya. Ismerete az örmény papi minőség sine qua non-ja.

Következésképpen az örmény legenda, az új örmény vallási naptár és a gregorián naptár alapján *2008. augusztus 23-án az örmény nép és állam létezésének 4500. évfordulóját fogja ünnepelni* (Kr. e. 2492 + Kr. u. 2008 = 4500), illetve a 4501. születésnapját! Ez 3 „Hajk-ciklust” és 120 évet jelent [(3 x 1460 = 4380) + 120 = 4500].

II. A HAVASELVI, A MOLDVAI ÉS A LENGYELORSZÁGI ÖRMÉNYEK

Adataink alapján minden olvasó meggyőződhetett arról, hogy az örmény nemzetiségi szórvány nem azért alakult ki, mert az örmények követték azt a latin mondást, amely szerint „ubi bene, ibi patria” (ahol jobb, ott van a hazád), hanem azért, mert életük és vallásuk megmentése érdekében menekülni kényszerültek. Most csupán azokat az örmény menekülési irányokat és letelepedési helyeket ismertetjük, amelyek később közvetlen összeköttetésbe kerültek Erdély területével. Ilyen hely volt Havaselve, Moldva, valamint a Lengyel Királyság. A mai erdélyi örmények ősei ugyanis egyrészt Havaselvéből, többnyire pedig Moldvából jöttek. Kis számban egyenesen Lengyelországból, vagy innen Moldván keresztül is érkeztek örmények Erdélybe. Szükséges tehát, hogy megismerkedjünk az erdélyi örmények őseivel még azokból az időkből, mielőtt ide vándoroltak volna.

II.1 A HAVASELVI ÖRMÉNYEK (OLTÉNIA, MUNTÉNIA, DOBRUDZSA)

Amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy mikor, kik voltak a Havaselvéen először, dokumentálhatóan letelepedett örmények, akkor a román történészek és a román történetírás „kényelmetlen dilemmájának”¹ területén járunk. Ez azért lehetséges, mert bizonyított tény, hogy Havaselve területén több helyen is előbb voltak jelen az örmények, mint a románok.

Ezt most csupán egyetlen, igen vitatott példával bizonyítjuk: egy olyan eseménnyel, amely a XIX. század utolsó két évtizedében és a XX. század elején a román történészek között heves vita tárgyát képezte, és még ma is a „kényelmetlen dilemma” témakörébe tartozik. Ez a vita kettős kérdésre több román és külföldi történész, bölcsész és építész által adott válaszból robbant ki. A kérdés így hangzott: ki vagy kik adták Havaselvéen a mai Argeş néven ismert

---

¹ A. D. Xenopol román történész kifejezése az „urăcioasa dilemă”, magyarul talán „kényelmetlen (kínos) dilemma” kifejezéssel visszaadható. A. D. Xenopol e kifejezéssel azt a feloldhatatlannak tetsző ellentmondást érti, amely egy történész dupla minőségéből fakad: kutatásainak igaz, pontos és teljes eredményét nemcsak mint a hírnevét növelni akaró szakember, hanem mint hazafi is közli az olvasóközönséggel, és ez utóbbi minősége különösen akkor kerül veszélybe, amikor a nyilvánosságra kíváncsi adatok hazája és népe számára előnytelenek, sőt egyenesen szégyenletesek volnának. Már maga a kérdésfeltevés is – szakszerűség kontra hazafiság – jellemzi Xenopol korát és szemléletét.

tartomány, folyó és város nevét, és ki építette a városban (ma Curtea de Argeș) lévő kolostor templomát?

A kérdésre több román és külföldi tudós azt a választ adta, hogy azok a XII. században, a Havaselve fejedelemség alapítása előtt Arméniából ide menekült örmények voltak. Véleményüket több történelmi, filológiai és építészeti adattal bizonyították.² Ezt a véleményt azonban a többi román történész és az ortodox klérus hevesen cáfolta. Abban az időben Bogdan Petriceicu Hasdeu számított az egyik legtekintélyesebb román történésznek. Ő eleinte csak figyelte a kollégái között dúló vitát, nem akart beleavatkozni, mert tudta, hogy a „kényelmetlen dilemma” témakörébe tartozik. A románok *Meșterul Manole* (*Manole mester*) című népballadája szerint ezt a templomot jóval a Havaselvi fejedelemség alapítása (1310) után Manole építésmester építette felesége, Ana feláldozása árán, Neagoe Basarab (1512–1521) vajda rendelkezésére.³ Ebből a legendából pedig a román köztudat nem enged, tehát a vitának semmi értelme.

Hasdeu barátai tudták, hogy ebben a kérdésben ő is „örménypárti”, ezért addig unszolták, amíg sikerült őt is bevonni a vitába. A polémia olyan nagy port vert fel a laikus értelmiség és az ortodox klérus körében, hogy a Román Tudományos Akadémia Történelmi Osztályának 1888. március 16-án rendkívüli gyűlést kellett összehívnia a probléma tisztázása végett. Az RTA Történelmi Osztálya mint rendes tagját, B. P. Hasdeut kérte fel, hogy beszámoljon az argeși kolostor templomával kapcsolatos kutatásainak eredményéről.

„Megértettem a megbízatásom fontosságát – mondta B. P. Hasdeu –, de lásuk mégiscsak, nem esik-e le Manole mester az állványairól.” És nagyon részletes történelmi, régészeti, filológiai, heraldikai és építészeti-művészeti adatokra alapozott ismertetést adott elő, amelyből idézünk:

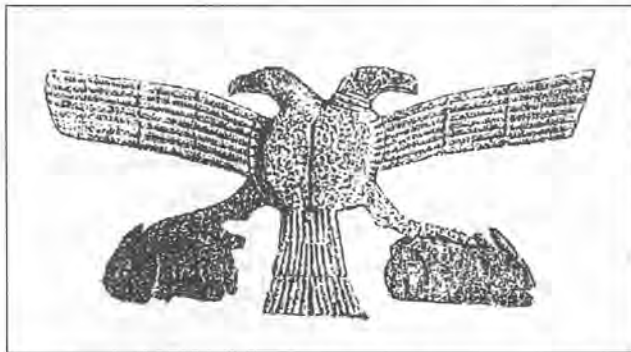
„Köztudott, hogy a XII. században nagyszámú örmény menekült érkezett Argeșbe. Ezek a Van-tó mellett lévő Ardzes (mai nevén Ercsisz, a Van-tó északi partján) helységről jöttek, a bizánci császárok üldözése elől menekülve. Az argeși örmények egyenesen Arméniából hozták magukkal a kétfejű sas jelképét.

² Az argeși kolostor templomának örmény eredetét vallók közül megemlíthetjük a román B. P. Hasdeut és D. Tocilescut, aki *Curtea de Argeș* című művében a következőképpen vélekedik: „Az örmény és a grúziai Manglis, Samthawis, Galath, Caben, Akhtala, Safara stb. kolostorok, amelyek több évszázaddal az Argeș előtt épültek, ha nem is képezik az argeși építmény prototípusát, de mindegyiken jelen vannak az argeși kolostor kőbe faragott falmintái.” Erre a megállapításra jut például az örmény eredetű Kabdebó Gyula is. (*Az építőművészet története az ókorban*, Budapest, 1903, 417–419 old.)

³ A *Meșterul Manole* ballada témája azonos a magyar *Kőműves Kelemen*ével. Nem jelentéktelen különbség köztük, hogy a magyar mestert Kelemennek hívják, és nem az argeși kolostor, hanem a sokkal korábban épült Déva vára felépítéséről szól. Ez a téma egyébként a szerb, albán és görög népköltészetben is fellelhető, kissé módosítva pedig más népeknél is, mint pl. az örményeknél. Felmerül a kérdés: vajon nem az örmények hozták-e építészeti stílusukkal együtt a balladát is? Ugyanis „azonos témájú balladák egymástól függetlenül megjelenhetnek különböző világrészekeken is, különböző népeknél, vagy vándorolhatnak alkotóikkal együtt” (Joseph Bédier: *Les Fabliaux. Etudes de littérature populaire et d'histoire littéraire du moyen âge*. Idézi: Ispas Sabina román nyelvű előadása In: *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba–Debrecen, 1991.*)

Kiindulva az örmény „ardziv” = sas, és az Argeş néven ismert vidék, folyó és város neve közötti hasonlatosságból, valamint abból, hogy az argeşi kolostor templomának egyik falán a kétfejű sas jelképe látható, egyetértek azoknak a kollégáimnak a véleményével, akik azt állítják, hogy az Argeş nevet azok az örmények adták ennek a területnek, folyónak és városnak, akik a XII. század folyamán itt telepedtek le. Ezeknek az örményeknek az utódai voltak azok, akik maguknak és a saját építészeti stílusuknak megfelelően megépítették az argeşi templomot. 1332-ben már volt egy katolikus püspökük is: »Frater Vitus Ordinis Minorum«,⁴ IX. Bonifác (1389–1404) pápa kimutatásában pedig a kalocsai érseknek alárendelt »Franciscus episcopus Argiensis in Valachia« nevével találkozunk.⁵ De a püspökségnek és az örményeknek nem volt itt hosszú életük, mert ellentétbe kerültek az itt létrejött ortodox püspökséggel, ami miatt az »episcopus de Tulmachy«-hoz, a talmácsi püspökhöz mentek. A régi örmény templom pedig, többször renoválva, de az eredeti örmény jellegét mégis megőrizve, Ungro-Valachia ortodox érsekségévé, majd kolostorrá, végül püspökséggé vált. Az »Ardzes« szó Argeş-sé válása onnan ered, hogy a cirill ábécében nem létezik az örmény dz-nek megfelelő betű, így ge-nek írták. Így lett az ősi Ardzesből a mai Argeş. Neagoe Basarab vajda idején a templomot nagymértékben felújították, de mindig megtartotta keleti stílusát. Tocilescu szerint csak Arméniában és Grúziában találunk ilyen stílusú templomokat. Végezetül tehát biztosan állítom, hogy a mai Argeş területnek, folyónak és városnak azok az örmények adták a nevét, akik

11. A Curtea de Argeş-i kolostor templomának a falán 1888-ban még látható volt a kétfejű sas szimbóluma.

a Van-tó melletti Ardzesből telepedtek ide a XII. században, és akiknek ősi otthonukban XII. János (955–964) pápa idejében már volt egy püspökségük, Zacharias Argis püspökkel az élen.⁶ Az ő utódai voltak azok, akik – mint nagy kőműves mesterek – építették meg az argeşi kolostor templomát mind a régi, mind a mostani formájában.⁷

⁴ Josephus Benkó: Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis, per terram Transilvanicam... Viennae, 1781, Tomus primus; 122.

⁵ Fejér György: *Codex diplomaticus*. X. 3. 107.

⁶ Zacharias Argis: *Le Quien, Oriens christianus*; Tomus I. 1448. old.

⁷ B. P. Hasdeu kutatásainak 1888. március 16-án ismertetett eredményeit több újság közölte. Mi a Viața Nouă (Új Élet) Bukarestben megjelenő napilap 1888/4. számában megjelent szövegből idéztünk. A történész beszámolójának egy részét magyarra fordítva Szongott Kristóf is közölte az Arménia 1889-es évfolyama 44–49. oldalain.

A Viața Nouă című kulturális folyóiratban megjelent nyilatkozatának végén B. P. Hasdeu bemutatja a templom falán lévő kétfejű sas szimbólumának, valamint Argeș városnak a Román Tudományos Akadémia Levéltárában őrzött, 1629-ből, illetve 1665-ből származó pecsétnyomójának rajzát is. Mindkét pecsétnyomón a következő, kör alakú, cirilbetűs felirat olvasható: „Ez a tárgy Ardzes pecsétje – 1629” (illetve 1665). Középen pedig a kétfejű sas látható.

Hasdeu nem pontosítja azt, hogy mikor költöztek át az argeși örmények a talmácsi örmény püspökhöz. De ha ez az átköltözés valóban megtörtént, ez csupán az I. Basarab (1310–1352) alapította havaselvi vajdaság létrejötte (1310) után történhetett. Pontosabban 1359. májusa után, amikor Nicolae Alexandru vajda (1352–1364) kérésére a Konstantinápolyi Szinódus jóváhagyta a havaselvi románság felvételét az ortodox egyházba, és a havaselvi ortodox egyház élére Jachint vicinai ortodox szerzetest nevezte ki. Csupán ez után keletkezhetett konfliktus az argeși örmények (még gregoriánusok vagy már katolikusok?) és az újonnan létesített ortodox érsekség között.⁸

Több órán át tartó heves vita után a Román Tudományos Akadémia felfüggesztette az ülést anélkül, hogy a kérdésben döntést hoztak volna. Így a köztudat számára Manole mester az „állványain maradt”. Pedig Dosoftei metropolita (1671–1674), „...a korai román irodalom kiváló úttörője... írója és költője”, az argeși kolostorról írott egyik versében a következőképpen szól:

„Örmény menekültek építették,
Első királyunk és fejedelmeink javították,
Sokszor megrázott, de
Neagoe és Matei szorgosan újjáteremtette.”⁹

Dosoftei az „első királyunk” alatt a honalapító I. Basarabot érti, Neagoe és Matei alatt pedig Neagoe Basarabot (1512–1521), illetve Matei Basarabot (1632–1654). A templom történetét tehát elég „közelről” ismerte.

Az idők folyamán a templomot többször felújították, és minden alkalommal vesztett eredeti díszítéseiből. A legnagyobb módosítások az

12. Curtea de Argeș két pecsétje

a) 1629-ből

b) 1665-ből

⁸ *Istoria Bisericii Române* (A Romániai Egyház története). A román ortodox teológiai intézetekben használt tankönyv. Bukarest, 1957.

⁹ Viața Nouă, 1888. március 16-i szám. A verset a szerző magyarította.

első világháború előtti években történtek, amikor a templomot a román királyi család temetkezési helyévé is alakították. Ekkor a falról eltűnt a kétfejű sas is.

A második román király, I. Ferdinánd (1914–1927) temetése alkalmával újra kiobbant az argeși kolostorról szóló vita. Ekkor az örmény eredetet vallók pártjára állt H. Dj. Siruni neves örmény történész (aki 1922 óta Bukarestben működött), valamint T. Toromian, az ugyancsak Bukarestben működő hírneves örmény építész is. Mindketten több örmény történelmi és faldíszítési példával erősítették az „örmény-párti” történészek érveit. De még érdekesebbé tette a vitát az, hogy Siruni bejelentette, hogy a Manole mester legendájának nemcsak román, hanem örmény változata is van.

Véleményét a bukaresti Ararat című örmény lap 1928/45 számában, és *Az örmény és a gregoriánus építészet hatása a román építészetre* című dolgozatában is megjelentette. Ezekben megerősítette Hasdeu kutatásainak eredményét, amelyet T. Toromian 1911-ben a szintén Bukarestben megjelenő *Anahit* című közlemény 9–12. számában már részletesen megmagyarázott. Ugyanakkor románra fordítva közölte a *Manole kőművesmester* legenda örmény változatát azzal a kijelentésszerű feltevessel, hogy a témát a román lakosság valószínűleg az örményektől vette át, és módosította saját érdekeinek megfelelően. Ezt a népi változatot Vasile Alecsandri ültette versbe.

A monda örmény változata egy árva örmény leányról szól, akit nevelőanyja az örmény királynak enged át olyan céllal, hogy a főváros védőfalába építsék. A mesterek ugyanis a fal többszöri leomlása után azt álmodták, hogy csak akkor készülhetnek el munkájukkal, ha befalaznak a várba egy fiatal lányt.

Közöljük a román szövegnek a könyv szerzője által magyarított változatát (szabad fordítás):

*Falaznak, néném, befalaznak,
Már a bokámig érnek a kövek!
Mentsél meg, nagynéném,
Mentsd meg fiatal lényemet!*

*Hagyd, hogy falazzanak, hagyjad,
Mert fal kell fedje tested!
Ellene nincsen mit tegyek,
De jönnek majd mások, akik kimentenek.*

*Falaznak, néném, befalaznak,
A térdemig érnek már a kövek!
Találj egy mentséget,
Ha az istenben van hited!*

*Hagyd, hogy falazzanak, hagyjad,
Az egész testedet hagyjad,
Mert megyek én nagyhamar,
Hogy a királytól visszakapjalak.*

*Falaznak, néném, befalaznak,
Már a keblecskéimet sem érzem!
Az oldalaim is fájnak,
Találj egy okot és mentsd meg lányodat!*

*Hagyd, hogy falazzanak, hagyjad,
A nyakadat is hagyjad,
Mert a király hajthatatlan maradt,
És elutasította kérésemet.*

*Néném, néném!
Te kőszívű néném!
Lelked a pokol tüzében égjen,
Mert ilyen csúnyán elárultál engem!*

*Testemet kövekkel szétzúztad,
Ezért sohase legyen nyugalmad!
Fekete hollóvá váljál, falról falra szállva,
Ételért kapirgálj és eszedet vesztve állandóan
éhen bolyongjál!*

A legenda román nyelvű változata a bukaresti Ararát című folyóirat 1928. márciusi és 1991. januári számában olvasható.

A *Kőműves Kelemen* népballada román változatáról az 1991-ben Magyarországon tartott IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián dr. Ispas Sabina, a bukaresti Etnológiai és Folklórkutató Intézet igazgatója tartott előadást, kimutatva a magyarral, valamint más balkáni változatokkal közös motívumokat és az esetleg közös eredetet.¹⁰

A XII. századi havaselvi örmények létszámáról és más letelepedési helyéről nincsenek adataink. Akik Havaselvén maradtak, minden bizonnyal beolvadtak az ekkor kialakuló román társadalomba anélkül, hogy különösebb nyomok maradtak volna utánuk.

A következő századokban is érkeztek örmények Havaselve területére, de ezek nem tartoztak a Van-tó környékéről jött örmény menekültek közé, hanem ún. balkáni örmények voltak, illetve annak a nagyszámú örmény deportáltaknak az utódai közül kerültek ki, aki-

13. Bukarest. Az örmény Dudian könyvtár épülete

¹⁰ *Nemzetiség – identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai.* Békéscsaba–Debrecen, 1991.

ket a bizánciak a VII. és a VIII. század folyamán és később Trákiába, leginkább a mai Bulgária területére hurcoltak.

Az örmények Trákiából két ok miatt kezdtek észak felé menekülni. Az első különös módon vallási ok. A bizánciak által a Balkánra deportált örmények nagy része ugyanis paulikánus keresztény szakadár volt. Ezek egyesültek a mai Bulgária területén létrejött bogumil keresztény szakadárokkal,¹¹ és térítő munkájuk olyan sikeres volt, hogy komolyan veszélyeztették a bolgár ortodox egyház egységét és fennmaradását.

Az olyan területeken, ahol többségben voltak, politikai és adminisztratív autonómiára törekedtek. Mivel hitüket elhagyni nem voltak hajlandók, sőt fegyveres mozgalmat is szerveztek, az ortodox egyház összefogott a világi hatalommal, és véres megtorlásba kezdtek. Ez az oka annak, hogy az ebben az időben Havaselvére menekült örményekkel együtt bolgárok is érkeztek szép számmal. Főleg Dobrudzsában és az Olt alsó folyásánál telepedtek le.

Az észak felé vándorlás második okát a török terjeszkedés adta. Ezek a vándorlások a XIV–XV. században kezdődtek, amikor a törökök elfoglalták a Bal-

kán-félsziget államait. Ezek a menekülők már nem a paulikánusok utódai, inkább azoké, akik a XIII–XIV. században az oszmán-török állam létrejötte miatt kellett hogy elhagyják Anatóliát, és honfitársaik mellé, a Balkán-félszigetre menekültek, majd ahogy elérte őket a török terjeszkedés, igyekeztek elhúzódni. A Fekete-tenger partjaihoz közelebb lakók Dobrudzsába menekültek (Konstanca, Sulina, Babadag, Bazargic stb.), a belső bolgár területeken élők pedig átkeltek a Dunán, és főleg Bukarestben, Plojesten, Argeşben, Pitesten, Krajován stb. telepedtek le.

A következő nagy hullám az 1894–1899-es, 1905-ös és 1914–1920-as törökországi örményüldözések, a genocídium és a török-örmény háború következtében Romániába menekült örmény családok áradata.

Kis számban a második világháború után is jöttek örmények, főleg Bukarestbe és Konstancára, de ezek inkább anyagi érdekek vagy családdegysítés céljával hagy-

14. Bukarest. Az 1915-ös örmény népiirtás emlékére emelt örmény kereszt

¹¹ Világi nevén Bogumil, keresztény szerzetesi nevén Jeremiás 950 körül a mai Bulgária területén az örmény paulikánusok tanításaiból kiindulva róla elnevezett keresztény szakadár mozgalmat indított. Legerősebb központjuk Szilisztra és Nikápoly városok környékén volt. 1650-ben fegyveres erővel felszámolták őket. Ekkor akik nem menekültek el, a görög ortodox vallás helyett a római katolikus hitre tértek. (B. P. Hasdeu *Cuvente den bătrîni*; Tomus II. Texturi bogomilice; Bucureşti, 1983.)

ták el előző lakhelyüket. Erős kulturális életet éltek, különösen a két világháború közötti időszakban. Azokon a településeken, ahol nagyobb számban laktak, templomaik és elemi iskoláik voltak.

Legfontosabb letelepedési helyük Bukarest, ahol napjainkban is örmény katedrálisuk, híressé vált kultúrházuk, könyvtáruk, múzeumuk, nyomdájuk, könyvkiadójuk, két újságjuk, óvodájuk és elemi iskolájuk is működik. Bukarestben székel a gregoriánus örmények romániai püspöksége és a romániai és bulgáriai gregoriánus örmények érseke is.

Az örmények kereskedelmi, építészeti, orvosi, ügyvédi, művészeti, tanügyi, történelemtudományi és irodalmi téren is hírnevet szereztek. Nevezetes történészeik közül Hagop Djololian Sirunit és ennek tanítványát, Suren Kolangiant említjük. Mindketten szoros összeköttetésben álltak az erdélyi örményekkel. Több leltározási eredményt és tanulmányt közöltek a szamosújvári örmény múzeumból és a szamosújvári, csíkszépvízi, erzsébetvárosi örmény katolikus plébánián őrzött, XIII–XIV. századból származó örmény miniatizált misekönyvekről, kiváltságlevelekről, különböző nagy fontosságú kéziratokról, templomi vagy muzeális tárgyokról stb.

Bukarestben működik a Romániai Örmények Szövetsége (Uniunea Armeanilor din România – U.A.R.), a következő területi fiókokkal: Bukarest, Bákó, Kolozsvár, Konstanca, Szamosújvár, Jászvásár, Pitest, Plojest, Temesvár és Tulcea. Az 2002-ben tartott népszámlálás alkalmával a havaselvi és dobrudzsai megyékben 1379 román állampolgár vallotta magát örmény nemzetiségűnek. Megyéenkénti megoszlásuk a következőképpen mutat: Bukarest – 815, Konstanca – 422, Tulcea – 10, Argeş – 45, Prahova – 25, Dolj – 15, Brăila – 20. A többi 27 személy elszórva él az itt nem említett havaselvi megyékben.

II. 2 A MOLDAVI ÖRMÉNYEK

Azok az örmények, akik a Moldvai fejedelemség területén telepedtek le (értvén itt a Kárpátok és a Dnyeszter közötti Besszarábiát és Bukovinát is), származási helyüket tekintve nem azonosak a havaselvi örményekkel. Míg a havaselvi örmények balkáni eredetűek, a moldvai örmények azoknak a csoportoknak az utódai, amelyeknek az idők folyamán Arménia északi területeiről, különösen Ani fővárosuk környékéről a Kaukázuson keresztül észak felé kellett menekülniük, hogy életüket és vallásukat megmentse. Ezeknek a menekülési hullámoknak kiváltó okai még a II–IV. században kezdődött örmény–perzsa, római–perzsa, majd az örmény–török és perzsa–török háborúk, valamint az 1064-es események, amikor csupán a főváros környékéről 40 000 örmény menekült a Kaukázus északi lejtőire. Később, az 1239-es tatár betörések és az 1313-as katasztrofális földrengés alkalmával – amikor Ani teljesen megsemmisült – és más alkalmakkor is ismételten nagyszámú örmény menekült a Kaukázustól északra elterülő síkságra, a Kazár Birodalom délkeleti részeinek, majd – a magyarok ideérkezése után – Lebédia szomszédságába.

Központjuk a Kubán folyó középső folyásának vidékén alapított Armavir (Örmény város) volt. Később, különösen a besenyők, majd a tatárok nyomása miatt nagyszámú örmény elhagyta a Kubán folyó vidékét, és a Fekete-tenger északkeleti és északi partjaira, főleg a Krím-félszigetre kerültek. Ekkoriban Kaffa/Feodoszija városba és környékére több mint 100 000 örmény menekült telepedett le. Az akkori történetírók a Krím-félszigetet és környékét Tengeri Arméniának nevezték. Itt sem tartózkodtak túl sokáig, hanem a Fekete-tenger északi partjainak, majd a Dnyeszter és a Prut folyó mentén a hajdani híres „genovai kereskedelmi úton” Moldvába és Lengyelországba menekültek.

Az utolsó, ezen az úton észak felé irányuló örmény menekülési hullám 1475-ben indult el, amikor a törökök elfoglalták a Krím-félszigetet és környékét.

Ha azt kérdezzük, mikor érkeztek Moldvába az első népesebb örmény menekült csoportok, megint a román történészek „kényelmetlen dilemmájának” területére lépünk. Ha ugyanis több moldvai városban elolvassuk a még ma is működő örmény kőtemplomok alapítási dátumát, az tűnik szembe, hogy ezek a templomok sokkal régebbiek, mint az illető városoknak a román történészek által megállapított alapítási éveit. Sőt, azt is állíthatjuk, hogy ezekben a helységekben az örmények már Moldva alapítása előtt (Dragos: 1352, Bogdan: 1359) itt voltak.

Példaként említjük a romani örmény fatemplomot 1335-ből,¹² vagy a ma is létező botoșani-i örmény kőtemplom feliratát: 1350, ami cáfolja a városi múzeum történészeinek állítását, miszerint Botoșani várost 1439-ben alapították. De Jászvásár alapítási éve sem az, amit Grigore Ureche moldvai krónikás állít (1475), mert az itteni örmény kőtemplom felirata 1395-öt jelöl.¹³ Ha pedig belegondolunk abba, hogy bármely menekültcsoport, miután egy bizonyos helyre letelepedett, először csupán fatemplomot épít, és csak akkor épít kőtemplomokat, miután biztonságban érzi magát és eléggé meggazdagodott, akkor világossá válik, hogy az első, Moldva területére ért és letelepedett örmény menekült csoportok sokkal korábban érkeztek ide, mint azt kőtemplomaik feliratai mutatják.

Tehát nem minden alap nélkül tette A. D. Xenopol román történész azt a kijelentést, hogy „Tecuci, Galac, Bârlad és Botoșani helységeket az eddigi feljegyzések alapján 1360 előtt alapították. A kérdés csupán az, hogy az első lakosai moldvaiak vagy mások voltak. 1134 körül Bârlad hercege szláv volt, alárendelve Galícia királyságának. Botoșani pedig Dragoș előtt (1352) örmény település volt.”¹⁴

Más román történetírók, mint például Vlad Bănățeanul az örmények nagyobb számú jelenlétét Moldva területén 1359 előttre helyezi, amikor a *Putnai Krónika* szerint „Moldva ország kezdődött”. Nicolae Iorga pedig az örményeket „Moldva ország alapító elemeivel együttműködőknek” nyilvánította.¹⁵

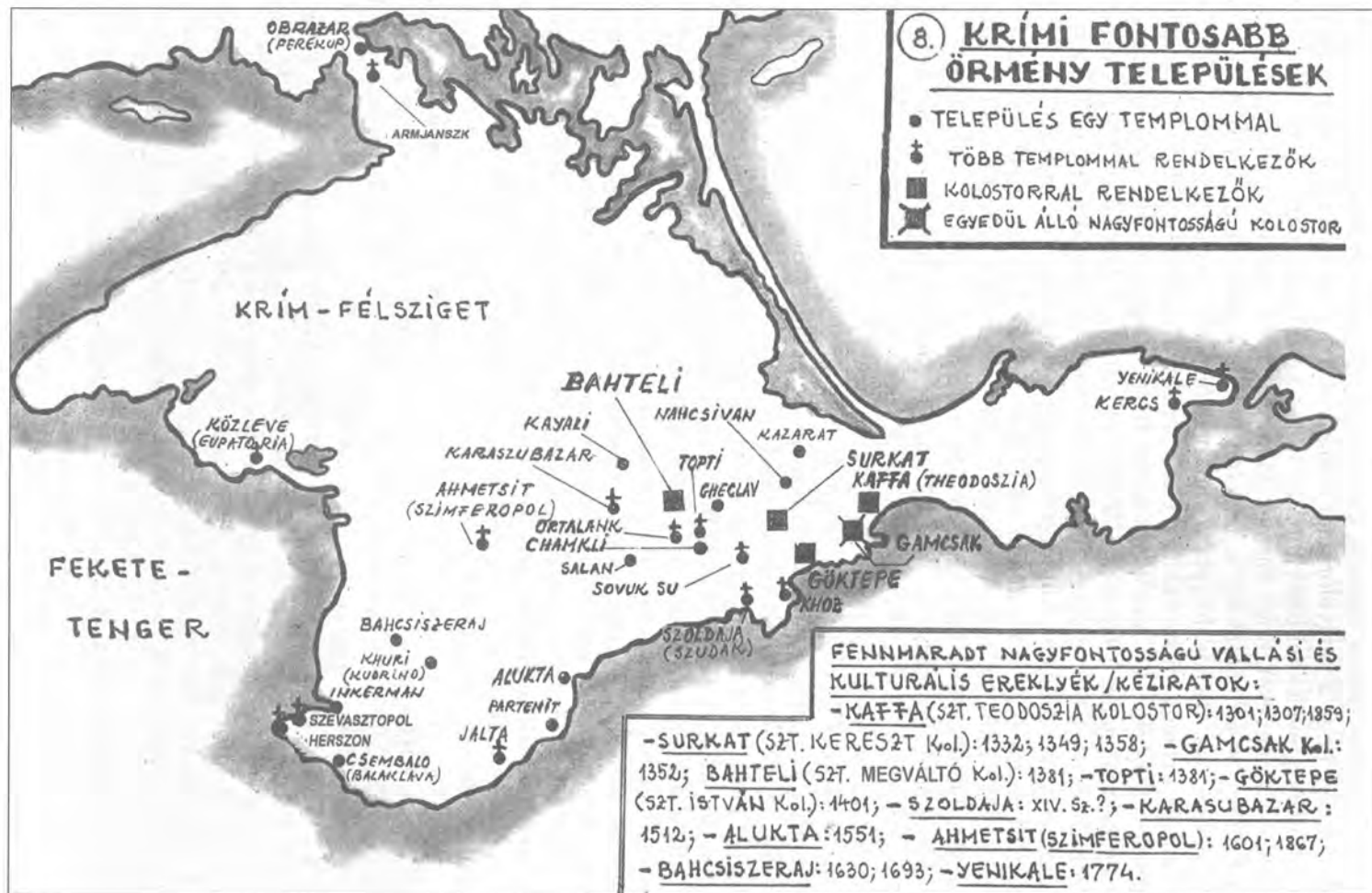
Alexandru cel Bun (1400–1432) az első moldvai fejedelem, akitől oklevelek maradtak fent a moldvai örményekről. Ő volt az, aki a háborúk megviselte Moldvában

¹² Ararat, Bukarest, 1993; 1/31

¹³ Ararat, Bukarest 1993 2/42; 1994 10/54; 1995 3/72; 1995 6/75; 1997 9/126

¹⁴ A. D. Xenopol: *Studii despre situația românilor* (Tanulmányok a románok helyzetéről). Megjelent a *Convorbiri Literare* című lapban, 15. évf., 1882. 10. szám, 1. füzet.

¹⁵ Iorga, Nicolae: *Choses d'art armeniennes en Roumanie*, 1935, 6.

az örményekben látta a vajdaság gazdasági helyzetének lehetséges megszilárdítóit. Látván, hogy a lengyelországi örmények ilyen szempontból milyen fontosak, kiváltságlevelekkel bátorította az ügyes kereskedő, iparos, írástudó és keresztény örményeket, hogy jöjjenek Moldovába. Az első ilyen adománylevelet 1401. július 30-án bocsátotta ki, amelyben több kereskedelmi és iparüzési engedélyt tesz, de jóváhagyta a moldvai örmény püspökség működését is, Ohannesz örmény püspökkel az élen, Szucsáva székhellyel. Egy másik adománylevelével, amely 1401. október 8-án látott napvilágot, ismét lengyelországi örményeket csalogatott Moldvába különböző kiváltságok ígéréssel. Meg is volt az eredménye, mert 1401 őszén több mint 700 lengyelországi örmény család jött át Moldva északi városaiba, különösen Botoșani és Szucsáva környékére. De a legnagyobb eredményt a fejedelem az 1418-ban kiadott adománylevelével érte el, amikor több mint 3000 lengyelországi örmény családot hozott be hét moldvai városba (Dorohoi, Botoșani, Szucsáva, Hotin, Vaslui, Galac és Cetatea Albă).

Az örmények Moldvába vonzását más fejedelmek is gyakorolták, mint pl. Ștefan cel Mare (1457–1504), akinek egyik felesége a Krím-félszigeten lévő Kaffa (Feodoszija) várostól északra lévő Mangop nevezetű várkastélyból származott. Amikor a törökök elfoglalták a Krím-félszigetet (1475), Ștefan cel Mare, felesége javaslatára is, nagyszámú krími örmény menekültet fogadott be az ország területére. Egyes román történészek szerint ezzel a csoporttal jöttek Moldvába a Misir, Capri, Capdebo egymással rokon örmény nemesi családok is, amelyek különösen Moldva politikai és kulturális fejlődésében játszottak nagy szerepet.

Így Moldva szinte összes városa fokozatosan megtelt örményekkel. Legtöbben a következő városokban laktak: Cetatea Albă, Chilia, Ismail, Galac, Tighina, Căușani, Hâncești, Tecuci, Focșani, Vaslui, Bákó, Roman, Kisinyov, Jászvásár, Orhei, Szucsáva, Botoșani, Bălți, Soroca, Hotin, Dorohoi, Csermovic stb. Mindezekben a helységeken fellendítették a kereskedelmet és a kisipart. Templomokat és iskolákat építettek, amelyekben komoly vallási és kulturális tevékenységet gyakoroltak. Kiváló szervezőképességük sok helyen a városok vezetői közé emelte őket vagy az államvezetésben jutottak magas állásokhoz. Egyikük pedig, Ioan Vodă cel Cumplit (1572–1574), akiről Grigore Ureche moldvai krónika azt mondja, hogy „örmény legény” volt (a legendás Șerpega örmény asszony fia), Moldva fejedelmi trónjára emelkedett.¹⁶ Törökellenes tettei miatt Moldva első mártírhalált halt fejedelme volt.

A XVII. század első felében Lengyelországból új örmény menekülési hullám érkezett Moldvába. Ez azért következett be, mert a lengyelországi jezsuita rend, a királyi udvar támogatásával, erős nyomást gyakorolt az örményekre, hogy római katolikus vallásra térjenek. A térítés előli menekülés 1646-ban érte el tetőfokát. Ekkorra az örmények ellenállása fegyveres lázadássá fejlődött. A lázadás leverésekor sok örmény veszítette életét. Ekkor a Lembergben és környékén lakó

---

¹⁶ Șerpega egy nagyon szép moldvai örmény asszony volt, aki házasságon kívüli viszonyban Ștefăniță vajdának fiúgyermeket szült. A gyermek Ioan Vodă cel Cumplit néven 1572–1574-ben Moldva fejedelme volt.

mintegy 50 000 örmény közül 45 000 elmenekült, mivel nem akarta feladni vallását. Sokan Moldvába, mások pedig Moldván keresztül vagy egyenesen Erdélybe menekültek. A XVIII. századi orosz–török háborúk és az 1853–1856-os krími háború alatt is jöttek Moldvába örmény menekült csoportok. Az utolsó nagyobb örmény menekülthullám a Törökországban 1895–1922 között végbement örményüldözés és népiirtás idején érkezett Moldvába.

A moldvai örmények kiváló gazdasági, kulturális és vallási eredményekkel dicsekedhetnek. Említett kőtemplomaikon kívül ma is működik két kolostoruk: Hagigadar (Szucsáva, 1512) és Zamca (a lengyel „zamek” = erődítmény szóból; Szucsáva, 1612), ahol a moldvai örmény püspökség is található. Templomaik és kolostoraik erős művelődési központok is, később nyomdákat is szerveztek. Minden nagyobb helységben örmény iskola működött. Rátermettségük elismeréseként több moldvai város előljáróságába bekerültek. Egyre nagyobb gazdasági erejük és befolyásuk miatt több városban döntő szavuk volt. Emiatt gyakran összetűzésbe kerültek a helyi bojárokkal, akik érdekeik és tekintélyük megsértésének érezték az örmények működését. Ezért, valamint gregoriánus vallásukért lassanként mellőzni, majd üldözni kezdték őket.

Egy ilyen nyílt összecsapás Ștefan Rareș vajda (1551–1552) uralmának kezdetén, 1551-ben történt. Elődjét, Iliș II. Rareșt (1546–1551) a törökök meggyőzték, hogy vegye fel a mohamedán hitet, és ezt a vallást terjessze el a moldvai fejedelemség területén. Természetesen a kísérlet a moldvai görög-ortodox klérus és a bojárság határozott ellenállásába ütközött. Iliș II. Rareșt elűzték, helyette

15. Szucsáva. A Zamca erőd kolostor (1606)

pedig testvérét, Ștefan Rareș ültették Moldva trónjára, a törökök beleegezésével. Hogy bebizonyítsa a görög-ortodox vallás iránti hűségét, és azt, hogy testvére tettét mennyire elítéli, a görög-ortodox főpapok sugalmazására elhatározta, hogy minden más vallású moldvai lakost a görög-ortodox vallásra kényszerít. Ellenkezés esetén büntetésül vagyonuk elkobzását, az ország elhagyását vagy kínhalált helyezett kilátásba. Ekkor – mondja V. Mestugean moldvai örmény történész *Az örmények története* című művében – a moldvai örmények száma hirtelen érezhetően megcsappant. Sokan mártírhalált haltak, mások szétszóródtak Erdélyben és más országok területén.

A Ștefan Rareș moldvai fejedelem által véghezvitt 1551-es véres megtorlásokról több moldvai román történetíró is beszámolt. Így például Grigore Ureche krónikás¹⁷ vagy A. D. Xenopol történész¹⁸ leírja a rettenetes kínzásokot, amelyeket azok az örmények szenvedtek el, akik nem tudtak elmenekülni. „A kegyetlenség túlhaladta az elképzelhetőt. Teljesen büntetlen, ártatlan embereknek levágták az orrát és a fülét, kiszúrták a szemét, kivágták a nyelvét, levágták a kezét, testének üregeibe olvasztott ólmot öntöttek...”

16. Szucsáva. A Hagigadar kolostor temploma (1512)

A leghitelesebb leírást mindedig a szucsávai örmény szerzetes, Minász Tokatti *Siralmas énekek* című költeményéből ismerjük, aki szemtanúja volt az eseményeknek, és sikertelenül elmenekülnie Lengyelországba,¹⁹ ahol az említett verset írta. Idézünk

A leghitelesebb leírást mindedig a szucsávai örmény szerzetes, Minász Tokatti *Siralmas énekek* című költeményéből ismerjük, aki szemtanúja volt az eseményeknek, és sikertelenül elmenekülnie Lengyelországba,¹⁹ ahol az említett verset írta. Idézünk

¹⁷ Grigore Ureche: *Letopisiștii Țării Moldovei* (Moldva ország krónikája), I. 174.

¹⁸ A. D. Xenopol: *Istoria românilor din Dacia Traiana* (A románok története a traianusi Dáciában) București, 1988, III. 53–54.

¹⁹ Minász/Mirias Tokatti szucsávai örmény szerzetes *Siralmas énekek* című versét először Szentpétervárott Batkanjan professzor közölte. Másodszor, teljes egészében, a bécsi mechtaristák közzölték a Hantes Amsorea örmény közleményben (1888, 37–62.) Egy majdnem teljes példány a szamosújvári örménykatolikus plébánia könyvtárában is volt, valamint Párizsban, a Bibliotheque Nationale kéziratosztályán, a 224. szám alatt. A párizsi példányt Grigorie M. Buiuciu moldvai örmény eredetű jogász románra fordította, és közölte a Bukarestben megjelenő *Convorbiri Literare* folyóirat 1895. 1. számában (3–29; 137–150 old.). Egy másik románra fordított szöveget V. A. Urechia közölte in *Codex Bandinus* (Analele Academiei Române; Memorii ale Secției istorice s. II t. XVI 1895, XCIX old.). Egy ugyancsak román nyelven írt összefoglaló szöveget V. Mestugean: *Istoria armenilor* (Az örmények története) című művében is olvashatunk (București, 1942, 57–59. old.). A Minász Tokatti által elbeszélteket megerősítette Orichovius lengyel történétíró is, aki Minasz kortársa és az események ismerője volt.

néhány részletet a V. Mestugean által románra fordított összefoglaló szövegből a szerző fordításában:

„1551. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén, a kegyetlen moldvai vajda bevonult Szucsáva városába. Itt egy bőséges lakoma után tanácskozott a helybeli és a vele jött bojárokkal. Ezzel az alkalommal elhatározták az összes más vallású lakosság görög-ortodox vallásra térítését, és az ellenállók kényszerítését kínzásokkal és halállal való fenyegetéssel, ahol ez szükségesnek látszott. [...] Az örmények fejtették ki a legnagyobb ellenállást, ezért Ștefan vajda bement a Szűz Mária örmény templomba, és az oltárra felmászva, lábával letaposta és lerúgta a szent tárgyakat, kiöntötte a földre az Ecsmiadzinből hozott szentelt olajat, összeszedte az összes templomi értéktárgyat és misekönyvet, majd egymáshoz kötözve tömlőbe vetette a papokat és szerzeteseket. Hasonlóan járt el a többi örmény templomban is. [...] Másnap korán reggel a templomba hozatta a papokat, és parancsot adott nekik, hogy keresztelkedjenek át a görög-ortodox vallásra, majd tegyék ezt az összes örmény lakossal is. A papok azonban a parancs ellen szegültek, ezért különféle kínzásoknak vetették alá őket. Ugyanakkor a vajda elrendelte, hogy az örményeket hurcolják a templomba, és ágyúkat állított fel a templom elé, amelyekkel az örmény hívekre akarta rombolni a templomot, amennyiben ellenszegülnek. [...]

Az örmény lakosság fejvesztve menekült a városból, de szerda reggelig a hajdúk összeszedték a menekülők legnagyobb részét. És mivel addigra már az összes templomot ágyúkkal lerombolták, a vajda parancsot adott, hogy fabarakkokat építsenek, és azokba zárják az örményeket, asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt. Amennyiben az átkeresztelkedésnek ellenszegülnek, a barakkokat gyújtsák rájuk. [...]

A legellenállóbb pap Hacsadur volt, akinek a szeme előtt megölte a feleségét és három gyermekét, majd kiszúratta a szemeit. Szucsáva után hasonlóképpen cselekedett a vajda a többi örménylakta nagyobb városban is, mint Hotin, Siret, Botoșani, Jászvásár, Roman, Vaslui stb.”

Ștefan Rareș hasonló kegyetlenséggel járt el a neki ellenszegülő bojárokkal is, ezért a következő év elején egy bojárok által szervezett összesküvés áldozata lett. Az örmények részére is csendesebb idők következtek, de csak rövid ideig, mert 1563-ban, Ștefan Tomșa vajda (1563–1564) uralkodásának kezdetén újabb nagyméretű örményüldözés kezdődött. Ez alkalommal az üldözésnek nemcsak vallási, hanem politikai okai is voltak.

Ștefan Rareș megölése után egy hónapig (1552. szeptember) Ioan Joldea, majd Alexandru Lăpușneanu (1552–1561 először) került Moldva trónjára. Anyagi okokból mindketten örményellenes politikát folytattak, ezért az örmények Lăpușneanu örménybarát riválisát, Ioan Iacob Heraclidot (akit Despot vajdának is neveztek) támogatták a Moldva trónjáért folyó belharcokban. Despot vajda 1561-ben el is foglalta a trónt, és 1563-ig uralkodott. Csakhogy időközben a Moldvában is felerősödött protestáns mozgalmak híve lett, és nemcsak megengedte Moldva területén a protestánsok működését, de udvaroncait és néhány főpapot igyekezett rávenni a protestáns vallás felvételére. Amikor pe-

dig elrendelte, hogy az ortodox templomokból szedjék össze az arany kegytárgyakat, és verjenek belőlük pénzt, a bojárok a főpapokkal együtt fellázadtak, megszállták Szucsáva fővárost, elfogták és megölték Despot vajdát. Moldva trónjára az örményellenes Ștefan Tomșa került (1563–1564), aki véresen megtorolta az örmények Despot-pártiságát: vakított, csonkított, ölt, csak hogy elnyerje a törökök tetszését. Egy Zur nevű örmény szerzetest arra kényszerített, hogy felakassza magát. Az örmények Hakares nevű bíróját pedig három örmény asszonnyal és gyermekeikkel együtt ugyancsak felakasztatta. Ez az örményüldözés egy új, Erdélybe irányuló menekülési hullámot váltott ki.

Az örmények 1563-as kálváriáját a helybeli lakosság nagy sajnálattal szemlélte, és egy balladában örökítette meg. Az általam magyarított szöveg a következőképpen szól:

„Moldvai asszonyok és lányok

Az örmény özvegyeket és árvákat sirassátok!

A síró gyermekeket óvjátok, és

Az örmény utcákról őket behozzátok,

Etessétek és ápoljátok!”

A következő évben a bojárok Ștefan Tomșa vajdát is megölték. Ezt követően több mint 100 éves csend következett be a moldvai örmények életében.²⁰

Moldvában a legnagyobb örményüldözés 1671–1672-ben folyt le. Erről azonban az 1672-es, Erdélybe irányuló menekülési hullámról szóló fejezetben nyújtunk bővebb tájékoztatást.

„Ezek után az örményüldözések után a moldvai örmények helyzete a legszomorúbbá vált. Annak ellenére, hogy már évszázadok óta a fejedelemség területén éltek, mindenütt idegennek tekintették őket. Az görög-ortodox fanatizmus feltűzelte nép ócsárolta és lenézte őket, a fejedelemség metropolitája pedig megtiltotta a görög-ortodoxoknak, hogy egy tából egyenek vagy egy fedél alatt lakjanak az örményekkel. Az államhatalom, az átvett és érvényben maradt törvények alapján a legelemibb polgári jogokat is megtagadta tőlük.”²¹

„Félénkségből és büszkeségből csupán a legszükségesebb kapcsolatokat tartották fenn a helybeli lakossággal, amelynek körében éltek. Elzárkózottan, csak maguk között érintkeztek és házasodtak. De ennek a kellemetlen helyzetnek megvolt a maga jó oldala is. Sikerült megtartaniuk örmény nyelvüket, vallásukat és ősi szokásaikat...”²²

²⁰ Az 1563-as moldvai örményüldözésről – többek között – részletesen szól a Kameneć-Podolskban, a Szent Miklós örmény templom papjai által őrzött, 1430–1621 közötti évek eseményeire vonatkozó, ismeretlen szerzőtől származó *Kamaneći krónika*, amelyet a lengyelországi és a moldvai örmények krónikájának is neveznek. Örményről románra Gr. M. Buiucliu fordította le és a Convorbiri literare XI. évfolyamában tette közzé, eredeti örmény változatban a velencei mechitaristák adták ki. Lásd még: B. P. Hasdeu: *Ethymologicum Magnum Romaniae*, valamint V. Mestugean *i. m.*

²¹ Grigorie M. Buiucliu, 1840–1912. București, 1914, 27.

²² *Ibid.*, 24.

„Jacob Buiucliu átvette az elődei által a jogaikért vívott harc vezetését, és több sikertelen próbálkozás után, fárasztó, egész életen át tartó munka gyümölcsként radikális változtatást sikerült elérnie a moldvai örmények életében. Jacob Buiucliu életpályája összeforrt a moldvai örmények emancipációért folytatott harcával.”²³

Hagi Maniuc Asfadur (Bogdan) Buiucliu többször is megpróbálkozott azzal, hogy megszerezze az engedélyt a jászvásári örmény templom melletti örmény iskola létrehozására és működésére. Kísérletei azonban sikertelennek bizonyultak. Ezért nem hivatalosan, saját házában és saját költségén tanfolyamot indított örmény fiatalok részére, ahol az örmény írást, olvasást és történelmet tanították. A tanfolyam nagy népszerűségnek örvendett, ám az ortodox főpapok áskálódása miatt röviddel Bogdan Buiucliu halála előtt, 1828-ban megszűnt.

²³ Ibid., cap. Iacob Buiucliu, 27. old .

A Buiucliu moldvai örmény család egy Isaia nevű ősük vezetése alatt a XVI. században menekült Ani környékéről először a Krim-félszigetre, majd innen a mai Bulgária északi határára és a Duna jobb partján levő Ruszcsuk (Rusze) városba. Nevük a török bajakla = bajszos szóból változott először Buiuclura, majd Buiucliura románosodott. Ruszcsukban nagykereskedéssel foglalkoztak. Az 1808–1812-es orosz–török háború alkalmával az összes ingatlankuk elpusztult. Ezért az ide telepedett család 5. leszármazottja, Hagi Maniuc Asfadur (Bogdan) Buiucliu Moldvába menekítette át a családot és Jászvásáron telepedtek le. Hogy polgári, kereskedelmi és politikai jogokat kaphasson, itt felvette az osztrák állampolgárságot. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy nagy terjedelmű birtokokat vásároljon, melyekre eperfaerdőket ültetett, hogy selyemhernyót tenyesszen. Létrehozta Európa akkori leghíresebb selyemgyártó cégét. Két fiát, Măgârdici-et és Jacobot a párizsi Örmény Kollégiumban és egyetemeken taníttatta. Az osztrák követségnek és a moldvai államnak tett szolgálataiért, elsőként a moldvai örmények között önmaga, fiai és azok utódai számára, 1826. január 10-én megkapta a „boier român” (= román bojár) nemesi minőséget. E minőségét felhasználva megpróbált az örményeknek jogokat szerezni, de sikertelenül: 1828-ban, 68 éves korában meghalt.

Törekvéseit kisebbik fia, Jacob (1809–1881) teljes sikerrel folytatta. Jacobnak 4 fia volt: Teodor (festőművész), Ioan (agronómus), Grigore (1840–1912 – jogász) és Artaxerxes (mérnök), de egyiknek sem volt fiúutódja. Apjuk halála után a moldvai örmények problémáival Grigore foglalkozott tovább, így nála összpontosult a családi könyvtár örményekkel foglalkozó része. 1912-ben Grigore súlyosan megbetegedett. Örmény könyvtárát végrendeletileg a Román Akadémia Könyvtárának hagyományozta azzal a kikötéssel, hogy az a könyvtár „szétszórhatatlan” örmény részlegének az alapját képezze. Induláskor ez a hagyaték 435 címet foglalt magában, ebből 248 európai, 187 pedig különböző keleti nyelveken íródott. Előbbiek között szerepel dr. Lukácsi Kristóf latin nyelven írt munkája az erdélyi örmények történetéről, Szongott Kristóf *Arménájának* java része, Minász Tokatti németre és románra fordított *Siralmas éneke*, a keleti nyelveken íródott könyvek között pedig Altumian (Arsag M.) örmény történetíró a moldvai, valahiai, lengyelországi és magyarországi örmények történetéről írott munkája (1877), a *Kamaneci krónika*, a lengyelországi örmények katolicizálásának története, Kovrigján Gergely örmény nyelven írt: *Elisabetopol örmény metropolis* (Bécs, 1893; 1899; 1904 – 3 kötet) és *Armenopolis örmény metropolis* (Bécs, 1896) című monográfiája és sok más dolgozat, melyek az erdélyi örményekkel vagy azokkal kapcsolatos témákkal foglalkoznak. Ma a Román Tudományos Akadémia Könyvtárának örmény részlegében több mint 1000 kötet található. Bővebben lásd a *Familia Buiucliu* (București, 1914) című kötetet.

Apja halála után az örmény emancipációs törekvések élére kisebbik fia, Iacob Buiucliu állt. Első feladatának tartotta létrehozni egy szervezetet, amely védelmezi, vezeti és képviseli az örményeket ebben a harcban. Ezért 1840. május 3-án tanácskozássra hívta össze a moldvai örmény közösség legjelentősebb személyiségeit. A jelenlévők megszavazták az öt személyből álló Örmény Eforium (= vezetőség) létrejöttét, és vezetésére Iacob Buiucliut kérték fel. Ekkor hagyták jóvá az Eforium alapszabályzatát.

Az Eforium alapszabályzatának elismertetése a görög-ortodox főpapok határozott ellenállásába ütközött, mert tartalmazta az örményeknek és a létrehozandó örmény iskolák kivonását az ortodox egyház fennhatósága alól, és az ecsmiadzini katolikusok, örmény pátriárka fennhatóságának elismerését. Hosszas tárgyalások után engedélyezték az állami örmény iskolák létesítését, ám az örményeknek el kellett ismerniük az ortodox egyház fennhatóságát egyházuk felett. Így aztán 1840. november 8-án a konstantinápolyi görög-ortodox pátriárka egy pástorlevélben elismerte az Örmény Eforium működését, és engedélyezte a moldvai örmény iskolarendszer kialakítását.

Következett a második „kálvária”: az Örmény Eforium és az örmény iskolarendszer állami elismertetése. Ebben a törekvésben Buiucliut az ugyancsak örmény eredetű Gheorghe Asachi, a moldvai román nyelvű iskolarendszer szervezője segítette. Négy évig tartó harc után, 1844 decemberében megjelent egy törvényrendelet, amelynek alapján 1845 januárjában a legtöbb, örmények által lakott moldvai városban beindultak az örmény elemi iskolák, Iacob Buiucliut pedig a moldvai kormány örmény oktatásügyi tanácsosává nevezték ki.

Ez a siker arra bátorította az örményeket, hogy elindítsák a harcot teljes állampolgári jogaik elismertetéséért. Ennek a harcnak az élére is Iacob Buiucliu állt. Csakhogy a moldvai állam, bár korábban megértőbben viselkedett, hallani sem akart az örmények honosításáról annak ellenére, hogy az 1853–1856-os orosz–török háború utáni párizsi konferencia (1856) Moldvára vonatkozólag kijelentette az összes ott élő nemzetiség jogegyenlőségét. Iacob Buiucliu ezt látván memorandumot fogalmazott meg, amelyet személyesen tett le a párizsi konferencia titkárságán, engedélyt kérve, hogy ügyét szóban is előadhassa. A konferencia elnöke engedélyezte a kihallgatást, és elfogadta Buiucliu érveit. Ennek eredményeképpen a konferencia külön határozattal kötelezte mindkét dunai fejedelemséget arra, hogy „a területén lakó összes keresztény lakosnak a görög-ortodox vallásúakkal egyenlő jogokat adjanak” (46. cikkely). Ennek nyomán jelent meg 1858. augusztus 7/19-én az a törvény, amely az örmény nációt Moldva nagy családjába fogadja mint örmény vallású románokat.²⁴ Ezt a megfogalmazást azonban az örmények nem fogadták el, mert ez önálló nemzet mivoltukat nem ismerte el. Helyzetüket az 1923. március 26–27-én megszavazott Román Alkotmány szabályozta, mely kimondja „az összes román állampolgárok egyenlőségét a törvény előtt, vallási, faji, nemzetiségi, nembeli különbség nélkül”.

²⁴ A moldvai örmények honosításával kapcsolatos törvényekről lásd: *Familia Buiucliu* (11–38.), valamint *Manualul Administrativ al Principatului Moldovei*, Iași, II. kötet, 381–392.

Idővel a több mint 10 000 moldvai örmény nagy része elhagyta az országot. A 2002-es népszámlálás alkalmával a Kárpátok és a Prut folyó közötti Moldvában csupán 219 személy vallotta magát örmény nemzetiségűnek. Jelenlétük meggyenként a következőképpen oszlik meg: Szucsáva – 36, Bákó – 55, Botoșani – 29, Galac – 45, Vrancea – 22, Jászvásár – 27, Neamț – 7, Vaslui – 1. A Prut és a Dnyeszter közötti Moldvában lakó örmények számát az interneten 7000-re becsülik.

II. 3 A LENGYELORSZÁGI ÖRMÉNYEK

Lengyelországban bizonyíthatóan a XII. századtól telepedtek le örmények nagyobb számban. Leginkább a Kaukázusi hegylánc és a Fekete-tenger északi vidékéről jöttek ide, egyrészt a genovai kereskedőkkel kötött egyezmények alapján, akik abban az időben uralták a Krím-félsziget vidékét és a Dnyeszter meg a Prut folyók mentén húzódó, róluk elnevezett genovai kereskedelmi utat, másrészt a tatárok és törökök megjelenése készítette őket eredeti lakóhelyük elhagyására, és nem álltak meg Moldova területén, hanem folytatták vándorlásukat Galícia, Podolia és Volhínia vidékeire. Az utolsó népes örmény menekült-hullám 1475-ben érkezett Lengyelországba, amikor a törökök elfoglalták a Krím-félszigetet és a Fekete-tenger északi partvidékét.

A legnagyobb örmény kolónia Lembergben és ennek környékén létesült, ahol 1183-ban már fatemplomuk és püspökségük is volt. Első püspökük, Gergely, az ecsmiadzini örmény katolikosz fennhatósága alá tartozott. Akkoriban a lembergi örmény püspököknek voltak alárendelve a moldvai és a havaselvi örmények is.

Az örmények nemcsak vallási, hanem adminisztratív autonómiának örvendtek. III. Kázmér lengyel király (1333–1370), majd I. Lajos magyar (1342–1382) és lengyel (1370–1382) király is engedélyezte, hogy a lengyelországi örmény telepeseknek Kamenec-Podolsk székhellyel saját Örmény Vezető Tanácsa működjön egy „voit” megnevezésű vezetővel és 12, bírói jogkörrel rendelkező tanácsossal. Ezek ugyanakkor feleltek is a király előtt az összes örményeket illető adminisztratív és törvénykezési kérdésben. Jogukban állt halálbüntetést is kiszabni. A Tanács örmény nyelven működött, belső iratait örmény nyelven állította ki, de a hatóságokkal lengyelül levelezett.

1363-tól a lembergi örmény püspök érseki rangot kapott. Ugyanebben az évben egy ma is csodálatra méltó katedrális építésébe kezdtek.

A XVI. század elején a lengyelországi örmények annyira megsokasodtak, hogy I. Zsigmond (Stari/Öreg Zsigmond: 1506–1548) lengyel király 1516-ban megengedte, hogy a lembergi és ennek környékén élő több mint 50 000 örménynek Ratusa néven saját külön vezetősége legyen. Ez 1784-ig működött.

Báthory István (1575–1586 – mint lengyel király) és III. Zsigmond (1587–1632) is bátorította kisebb örmény csoportok letelepedését Lengyelországban azzal, hogy különböző, főként kereskedelmi, kisipari és bányászati kedvezményeket biztosított számukra.

A lengyelországi örmények a közigazgatásban az örmény nyelv anyai változatát használták. A XV. században azonban jönni kezdtek a menekültek a tatárok által elfoglalt területekről is, akiknek a nyelve ott erős tatár befolyást szenvedett. Ezekkel már nem lehetett örményül beszélni, hiszen egy részük csak a tatár nyelvet ismerte. Iratokat sem lehetett örmény nyelven kiállítani. Ez a magyarázata annak, hogy a lengyelországi és a moldvai örmények iratait gyakran vegyesen, örményül vagy tatárul, vagy egyenesen tatár nyelven állították ki. A *Kamaneci krónika* is vegyes, örmény és tatár nyelvű. A XVI. századtól a lengyelekhez hasonlóan az örmények is bevezették a latin nyelv használatát nemcsak a lengyel hatóságokkal való érintkezésben, hanem belső hivatalos irataikban is. Ezzel megkezdődött az a folyamat, amelynek végén a lengyelországi örmények a XVIII. századtól áttértek a lengyel nyelv használatára.

A lengyelországi örmények befogadó hazájuk hű polgárai lettek. Nemcsak a kereskedelemben, hanem politikai és katonai síkon is kiváló érdemeket szereztek. Példaként említjük az 1410-ben lefolyt grünwaldi csatát, amikor II. Jagello Ulászló (1386–1434) lengyel király oldalán egy lengyelországi örményekből toborzott alakulat is harcolt, vagy az 1683-as csatákat, amikor Sobieski hadseregében Bécs felszabadításáért 5000 lengyelországi örmény is harcolt a törökök ellen.

Kulturális szempontból Roskián István bölcsezt említhetjük, aki egy ma is világszerte használt örmény–latin és latin–örmény szótárt alkotott, de jelentős személyiség még Lengyel István, Lembergben született író, műfordító is.

A lengyelországi örményeknek azonban nagy kellemetlenségeik is voltak. Ezek a XVII. század elején kezdődtek, amikor a római katolikus főpapok az államszervek által támogatva elhatározták, hogy a Lengyelországban élő, nem római katolikus keresztényeket a katolikus vallásra térítik. Ezek közül a legtöbben örmények voltak, akik addig ősi vallásukat gyakorolták. A kísérlet természetesen az örmény lakosság határozott ellenállásába ütközött. Látván, hogy ha a hívekkel kezdik, a terv nem jár sikerrel, a lengyel katolikus papok és hatósági szervek az örmény papok sorában akartak részt ütni. Hosszadalmas tárgyalások és fenyegetések után sikerült meggyőzniük a lembergi örmény plébánost, Nikol Toroszeviczet, hogy felvegye az örménykatolikus vallást. Jutulmul 1626-ban Lemberg örménykatolikus püspökévé avatták.

A jezsuita szerzetesek által támogatott Nikol Toroszevicz 1646-ban elrendelte, hogy foglalják el az örmény templomokat, és bocsássák azokat a kevésszámú örménykatolikus hívő rendelkezésére. Ekkor Lemberg örmény lakossága fellázadt. A lázadást fegyveres erővel leverték, de az örmények nem hagyták el ősi vallásukat. A korábban több mint 50 000 fős lembergi és környéki örmény kolónia azonban ekkor már alig haladta meg az 5000 főt. A többiek a környező országokba menekültek, különösen Oroszországba, Moldvába és Moldván keresztül vagy egyenesen Erdélybe.

1681-ben Nikol Toroszevicz meghalt anélkül, hogy az ottmaradt örményeket sikerült volna mind katolikus hitre térítenie. A térítést a következő, érseki rangra emelt főpap, Vartan Hunanian fejezte be 1689-ben. Az ő hatáskörébe tartoztak az erdélyi örmények, és az a feladat is rá hárult, hogy ezeket katolikus vallásra térítse. A lembergi és az erdélyi örmények katolikus vallásra térítésének utolsó fejezetei között szoros időbeli párhuzam létezett.

III. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK

III.1 AZ ÖRMÉNYEK ERDÉLYBE JÖVETELÉNEK KORSZAKOLÁSA

Az örmények erdélyi jelenlétét, letelepedését és működését tekintve igen gazdag az irodalom. A legismertebb szerzők: Lukácsi Kristóf, Szongott Kristóf, Avédik Lukács, Hovhannesian Eghia, Merza Gyula, Tarisznyás Márton, Garda Dezső, Mócsy András, Fitz Jenő, Révay József, Altumian Arsag, Kovrigján Gergely, V. Mestugean, Rohrbach Paul, H. Dj. Siruni, Suren Kolangian, Sergiu Selian, B. P. Hasdeu, Nicolae Iorga, Szilágyi S. stb.

Ezek és más történelmi munkák alapján az erdélyi örmények betelepülésének és itteni működésének három periódusát különböztethetjük meg:

– az első periódus az örmények Erdélyben és Pannóniában való nagyobb számú megjelenésétől a XV. század közepéig tart. Ezt az időszakot is két korszakra oszthatjuk:

- Erdély és Pannónia római időszakában történt események,
- az Árpád-kori események.

– a második periódus a XV. század közepétől 1672-ig tartott,

– a harmadik periódus az 1672-től napjainkig eltelt időt foglalja magában, és két szakaszra osztható:

- az 1672-től az első világháborúig történt események,

– az első világháború óta napjainkig történt események. Ezekkel ebben a dolgozatban nem foglalkozunk.

Ezekben az időszakokban az erdélyi örményekkel kapcsolatos események számbeli jelenlétük és tevékenységük mennyiségi és minőségi szempontjából lényegesen különböznek egymástól. Ezért a fenti időbeosztás magától adódik.

III.2 AZ ELSŐ ÍROTT ADATOKTÓL A XV. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az ősrégi magyar-örmény kapcsolatok a magyar történészek „kényelmetlen dilemmájának” témakörébe tartoznak, ezért nagyon ingoványos talajon járunk. Éppen ezért az ősi magyar-örmény kapcsolatokat általánosan, de meggyőző módon, bizonyítékokkal ismertetjük.

III.2.1 Örmények Erdélyben és Pannóniában a római korszakban

Az örmény jelenlét Pannóniában jóval a honfoglalás (895–896) előtti időkből bizonyított.

Mint ismeretes, Pannóniát Octavianus Augustus császársága alatt (Kr. e. 27–Kr. u. 14) foglalta el az akkori hadvezér, leendő császár, Tiberius (14–37). Ő volt az, aki Pannóniát Dalmáciával együtt beolvasztotta a Római Birodalomba Kr. e. 12–11-ben, kezdetben Illyricum néven. Mint az egyik legfontosabb limes-tartomány szerepelt a Duna jobb partjával a birodalom északi határán.

Annak ellenére, hogy a Duna komoly természeti akadályt képezett a Római Birodalom pannóniai határszakaszán, Pannónia egész római „élete” alatt (kb. 450 év) ki volt téve a Dunától északra és északkeletre lakó népek támadásainak. Ezek közül is a legveszedelmesebbek, akik a legtöbb borsot törték a rómaiak orra alá, a markomannok, kvádok és szarmaták voltak. Hogy az ellenséges hadak mozgását nyomon kövessék és az esetleges támadásokat visszaverjék, a rómaiak a birodalom határának pannóniai vonalán és tovább, Noricum és Raetia felé, a Duna jobb partja mentén castrum-vonalat építettek, amelyet nagy és korszerűen felfegyverzett hadsereggel védtek. Az erődítményvonalak egyik gócpontja a Duna-kanyarban, a mai Esztergom város területén és ennek környékén volt, amelyet a II. Legio-Pannoniarum alakulatai védtek.

A rómaiak a mai Esztergom területén lévő castrum-komplexumot Solva Mansiónak (= Solva-szállás) nevezték. A középkorban a vár és a kialakulóban lévő város neve Strigonium volt. Bolgár eredetű neve máig is Osztrihon. Az erődítmény germán eredetű megjelölését a Garam folyó nevével egyező Gran, ma is használt nevét a 170-es években itt hadakozó Marcus Aurelius Antonius császár (161–180) vetette először pergamenre görög nyelven írt, *Elmélkedések* című művének második könyvében, amelynek írását „prosz to Grauna”, azaz „a Garam mellett” keltezte. Az Esztergom név a már kialakult helység modernebb korában kezdett használatba jönni. A Strigonium és az ebből származott Esztergom név eredetének legvalószínűbb magyarázata az, hogy a királyi udvar mellett szolgáló bolgár bőrpáncél-készítők bolgár-török megnevezéséből (esztrigen) származik.

A 170-ben elkezdődött és több évig tartó római–markomann–kvád–szarmata háborúkban több mint húsz nép vett részt. A római haderőt három részre osztották, a legfontosabb középső hadcsoportját maga Marcus Aurelius Antonius vezette. A császár sohasem lelte örömét a harci mesterségben, becsvágy sem hajtotta. Csak kötelességből vonult hadai élén birodalmának északi szélére, hogy rendet teremtsen. Legszívesebben főhadiszállásán, a Garam torkolatánál időzött, ahol egyaránt könnyen érintkezhetett hadserege bal- és jobbszárnyával. Itt írta görög nyelven 12 kötetből álló *Elmélkedések* című művét, „amely a sztoikus filozófia legtisztább és legeszményibb aranykövét képezi”.¹ A Garam torkolatánál folytatott elmélkedések megmutatták az utókornak a császár igazi arcát:

¹ Révay József: Séták a római Magyarországon. Bp. 1965, 111.

római volt. Idézzünk néhány gondolatot a fiához intézett intelmeiből: „Vigyázz, el ne császároskodjál! Fel ne vedd szokásait, mert az ilyesmi előfordul. Légy továbbra is egyszerű, jó, tiszta, komoly, kendőzetlen, igazságszerető, istenfélő, jóindulatú, szeretetteljes, tántoríthatatlanul kötelességtudó... Az önkényuralom velejárója az irigység, a ravaszság, a színlelés, amelyekért az ilyen urak annyira szeretetlenek.”

Marcus Aurelius Antonius megtisztította a birodalom északi határát a kvádoktól, markomantoktól, szarmatáktól, vandáloktól és jazigoktól. Ezek azonban rövid idő múlva ismét mozgolódni kezdtek. Ekkor a császár elhatározta, hogy saját területükön semmisíti meg őket. A hadjáratot a kvádok ellen indította, akik a jelenlegi Magyarország északnyugati részét és Morvaországot lakták. 174-ben (más történészek szerint 172-ben) átkelt hadseregével a Dunán, és tábort ütött a Garam folyó középső folyása táján (mások szerint a Garam torkolatától kb. 20 km-re északnyugatra lévő Szőgyén/Svodin környékén). Itt azonban az ellenség bekerítette a teljes római sereget, és csak a csoda mentette meg azt a teljes megsemmisüléstől. Ez az esemény a *csodálatos eső* néven ismeretes a történelemben, és minden történetíró megemlíti, aki Marcus Aurelius életével foglalkozik.² Ezek szerint, bár a megerősített római tábor elegendő védelmet és biztonságot nyújtott a katonák és lovaik számára, mivel nem ismerték a hely adottságait, a táborot olyan helyre állították fel, ahol vízhiányban szenvedtek. Hiába ásták a katonák a kutakat, nem találtak annyi vizet, amennyire szükség lett volna. Az ellenség, ismervén a hely titkát, azonnal észrevette a rómaiak szorult helyzetét, és megghiúsította minden szándékukat, hogy másfelé keressenek vizet. Ilyenformán a többnapos vízhiány és a nagy meleg miatt a római katonák lovaikkal együtt végínségre jutottak. Ekkor a császár kiadta a parancsot, hogy minden katona, a papokkal az élen, istenéhez imádkozzon esőért, mert ez az egyetlen, ami a római sereget megmenthetné a szomjan halástól.

A római táborban harcolt ekkor a XII. légio egyik vexillatiója, amelynek állandó állomáshelye a kis-ázsiai, akkor Arméniához tartozó Melitenében (Malatya) volt, és akkor már többnyire keresztény, nagy harcképességű fiatal örményből, illetve tapasztalt, továbbszolgáló katonából állott. Egyike volt a birodalom legkitűnőbb csapategységeinek. Majdnem mindig csak keleten harcolt, de most a római–markomann–kvád–szarmata háború fontossága miatt a császár speciális paranccsal iderendelte a légio egyik vexillatióját.³

A XII. légio lovas alakulat volt, így lóháton masírozott Melitenéből Solva Mansióba. (Abban az időben a Duna a Vaskapunál nem volt hajózható, ezért 1714 késő őszen XII. Károly svéd király is lóháton vonult 14 nap alatt Demo-

² Mi Cesare Cantù olasz történetíró *Storia Universale* című munkájának 1960-ban megjelent 7. torinói kiadása után történt magyar fordításból (V. kötet, 197–198), dr. Holzwarth F. I. *Világtörténet* című 1889-ben magyar nyelven kiadott könyvéből, Révay József: *i. m.* dolgozatából és Mócsy András–Fitz Jenő: *Pannónia régészeti kézikönyvéből* (Bp, 1990) vettük át a csodálatos eső elbeszélését.

³ Vexillarius = zászlót hordozó, vexillatio = kb. 600 harcosból álló katonai alakulat; zászlóalj.

tikából Svédországba.⁴⁾ Ha a történészeknek igazuk van, akkor a római vexillatio Erdélyen keresztül való menetelése képezi az első nagyobb számú örmény jelenléte Erdélyben, illetve Pannóniában. (Az útvonal: Melitene, Sivas, Angora, Konstantinápoly, Drinápoly [Edirne], Santa Pristan [Ruszcsum/ Rusze], Pítest, Vöröstoronyi szoros, Cedonie [Nagyszeben], Apullum [Gyulafehérvár], Napoca [Kolozsvár], Zilah, Aquincum [Buda], Solva Mansio.⁵⁾

Hallván, hogy a császár kiadta a parancsot az imára, a 600 örmény katona félrevonult a pogány oltároktól és imádkozott. Imájuk eredményes volt, nem sokára esni kezdett. A római katonák fémsisakjukba gyűjtötték össze a vizet, mellyel állataik és önmaguk szomját oltották. Ugyanakkor az ellenség feje fölött gomolygó felhőkből hatalmas villámcsapások és tyúktojásnyi jégdarabok ömlöttek a gyengén öltözött barbárok fejére, nagy veszteséget okozva és pánikot keltve soraikban. A kedvező helyzetet felismerő császár parancsára a fémsisakos, páncélos rómaiak hirtelen kitortek a táborból, nekirohantak a rendezetlen sorú ellenségnek, és teljesen megsemmisítették őket.

Ezt az eseményt egyetlen történétíró sem vonja kétségbe, ellentmondanak egymásnak atekintetben, vajon milyen vallású katonák, illetve papok imája volt eredményes. A keresztény történétírók, mint pl. Eusebius, Nyssai Szent Gergely, Orosius, Szent Jeromos, a csodálatos esőt természetesen a keresztények istenének tulajdonították, azzal érvelve, hogy a pogány istenek csak a képzeletben léteznek. Apollinaris és Tertullianus is azt állítja, hogy olvasták Aurelius császárnak a római szenátushoz intézett levelét, amelyben a keresztények istenének tulajdonítja a csodálatos esőt. Ezért, elismerésként, a XII. légiónak megadta a „fulminatrix” (villámos) és a „certa constans” (tökéletesen megbízható) dísznevet, és elrendelte, hogy azután a keresztény katonák szabadon gyakorolhassák vallásukat.

Ezzel szemben a pogány történészek, mint pl. Dio Cassius, a csodát Harnupis imájának tulajdonítják, aki a császár kedvenc mágusa volt. Harnupis Hermes Aristól, a levegő istenétől imádkozta ki az esőt. A vitának a Marcus Aurelianus tiszteletére emelt diadaloszloppal vetett véget a római szenátus. Az oszlopon lévő domborművek között a csodálatos eső története is látható. Itt az esők római istenének, Jupiter Pluviusnak a kitárt jobb karjából esik a római katonák fejére az üdítő eső, a balból pedig az ellenséges hadakra záporoznak a villámok és a jég-eső. A hivatalos római történétírók szerint, mivel a szenátus által rendelt oszlop így magyarázza az esetet, további vitának nincs helye ebben a kérdésben.⁶⁾

⁴ XII. Károly útjáról részletesen lásd: Fodor Imre: *Svéd történelem néhány magyar kapcsolattal*. Bp, 1999.

⁵ Ezt az útirányt a Budapesten 1991-ben kiadott *Történelmi világtalasz* 38. I. sz. térképe is jelöli.

⁶ Ami a császárnak a római szenátushoz intézett levelét illeti, a fennmaradt változatot több neves történész hamisítványnak tartja, mert a keresztények istene helyett egy pogány istent említ. Érdekes ebből a szempontból R. Merkelbach német történész dolgozata: *Ein korrupter Satz im Brief Marc Aurels über „Das regenwunder“ im Feldzug gegen die Quaden* (Egy hamisított mondat Marcus Aurelius csodaséről szóló levelében, a kvádok elleni hadjárat alkalmával). *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XVI, Bp. 1968, 339–341.

III.2.2 Az Árpád-kori örmények

Sokkal bonyolultabb a kérdés, ha az Árpád-kori magyar-örmény kapcsolatokig jutunk. Ha az örmények erdélyi jelenlétéről akarunk beszélni, a magyar vándortörzsek közötti örmény jelenlét időszakát nem ugorhatjuk át. És hogy az elbeszélést szervesen végezhesük, a témából eredő kérdésekre adható válaszokat két kategorikus kijelentés és harmadik tételként az ezekből származó, megkérdőjelezhető kijelentés köré összpontosítjuk:

A) az első kijelentés: a hajdani magyar törzsek az őshazából Pannóniába való vándorlás alatt összekötésbe kerültek az örményekkel (VI–VII. századtól 895–896-ig);

B) a második kijelentés: létezett két „*Terra Armenorum*”, a pannóniai és az erdélyi;

C) a harmadik, megkérdőjelezhető kijelentés: beszélhetünk magyar-örmény rokonságról?

A) Az *első tétel* bizonyításához és megértéséhez szükséges visszatekinteni a korabeli örmény ország és nemzet helyzetére, az ősmagyar törzsek vándorlási útvonalára és az ez idő alatt történt egyes eseményekre.

Az örmény nép a VI–IX. században, mint az előző fejezetben láttuk, folytatta az örmény állam fennállása óta megkezdett harcot a nép, az ország és a valóság fennmaradásáért a szomszédos ellenséges túlerők ellen.

Az ilyen események következményeként sok örmény menekült élt a Kaukázus északi lejtőjén, a Kubán folyó Fekete-tenger felőli partjain (Armavir), Asztrahán vidékén. Elvándoroltak Kazány város környékére is, vagy a Fekete-tenger északi partvidékére, különösen a Krím-félszigetre és környékére.

Ezeket az útvonalakat jelzik azok a síremlékek, amelyeket az örmény emigránsok maguk után hagytak. Az egykori bolgár fővárosban és környékén, Kazányban, VI., IX. és XI. századi művészien faragott és írt örmény sírköveket találtak. Armavirban, a Krím-félszigeten és a Dnyeszter folyó partján lévő határvárosokban és Lengyelországban sírboltokat és valamivel későbbi, ma is létező kőtemplomokat találtak.

Az örmények ezen vándorlásait és állomásait nem vonja kétségbe egyetlen történész sem, mint ahogy azt sem, hogy keveredhettek a magyar törzsekkel. Csak azon vitatkoznak, hogy milyen számban olvadtak be az örmény menekültek (és más nemzetiségű vándorlók is) az ezeken a vidékeken átvonuló, ideiglenesen letelepült magyar törzsekben és hogy milyen mértékű a beolvadás előidézte etnikai hatás.

Ami az ősmagyar törzsek VI–IX. századi helyzetét illeti, nem taglaljuk részletesebben, hiszen nem ez a könyv célja. Csak a téma megértéséhez feltétlenül szükséges adatokat fogjuk megemlíteni.

Egyik ilyen kérdés a „honnan jöttünk”, és az, hogy az őshazából „milyen úton és milyen fő események után értünk Pannóniába?” A magyar történészek

ma sem jutottak közös véleményre ezekben a kérdésekben. Kiszely István magyar történész összefoglaló művéből⁷ közlünk néhány véleményt és térképet.

A magyarok eredetére vonatkozóan a történészek – különösen a magyar történészek – két fő csoportra oszlanak. Egyik a *finnugor eredet*et vallók csoportja, akik az őshazát a Tobol, az Isim és az Irtis közötti területre, az ún. Sztepa Isim vidékére helyezik, a mai Kurgán és Omszk városok környékére. A másik fő csoportba a *turáni eredet*et vallók tartoznak. Ők az őshazát az Amu-Darja és a Szir-Darja folyók közötti „turáni mezőkre” és a Kizilkum-sivatag területére helyezik, a mai Szamarkand és Taskent városok, valamint az Aral-tó közötti területre. Eleinte Kőrösi Csoma Sándor is ide igyekezett, a magyarok őshazájának megkeresésére.

Mindkét csoportnak hatalmas mennyiségű, „minden kételyt kizáró” bizonyítéka van, hogy állítását alátámaszthassa, és a másik csoport ugyancsak „minden kételyt kizáró” állításait megdönthesse. (A legmodernebb ezek közül: a japán Hideo Matsumoto által összeállított „Marker-világtérkép”, amely az immunoglobulinok [ellenanyag] szerkezetét meghatározó gamma-markerek [Gm-haplotípusok] szerint osztja fel a világot.⁸) Egyelőre nincs egyöntetűen elfogadott válasz a feltett kérdésekre.

Függetlenül attól, melyik csoport véleményét vesszük figyelembe, önkéntelenül következik a második kérdés: milyen úton kerültünk Pannóniába? Erre a kérdésre is kétféle válasz létezik a kétféle eredet-felfogás miatt. Az út első felére vonatkozóan a történészeknek két változata van. Egyesek szerint az út az őshazából Magna Hungaria szálláshelyen keresztül (amelyet a Káma torkolatához, a jelenlegi Kazány város környékére helyeznek) a Fekete-tenger északkeleti vidékeire, az ún. Levediába (Lebédia) vezetett. Innen a besenyők nyomására a Szeret–Prut–Dnyeszter–Bug és Dnyeper folyók közötti területre (nyári szállások), illetve a Prut és Dnyeszter déli vidékeire, az ún. Etelközbe (téli szállások) mentek. Etelközből a besenyők és bulgárok összehangolt támadásai miatt a Prut és Dnyeszter mentén, a Kárpátok északkeleti hágóin keresztül Pannóniába értek.

Mások szerint az út Turánból a mai Irán északi részén keresztül a Kaszpi-tó déli partjai mentén a történelmi Arménián keresztül vezetett, ahol a Van-tó vidékén északnak fordult, keresztülhágott a Kaukázuson, és Levediába érve közös utat jár az első csoportba tartozó történészek által megjelölttel.

Mi nem firtatjuk, kiknek van igazuk, és melyik a valódi útirány. Egyetlen észrevételünk van mindössze: mindkét útirány, különösen a második, olyan területeken ment keresztül, amelyeken az őrmények (otthon élőként vagy menekültként) jelentékeny számban éltek. Tehát a magyar vándortörzsek és az őrmény etnikum közötti kapcsolat létrejöhetett, különösen a Levediában való tartózkodás és a további vándorlások ideje alatt. Ezt a lehetőséget egyetlen történész sem tagadja. De a történészek között az akkori magyar-őrmény kapcsolatok tekintetében nincs egyetértés. Ismét a „kényelmetlen dilemma” területein járunk.

⁷ Kiszely István: *Honnan jöttünk?* Bp. 1992.

⁸ Részletesebben lásd in Kiszely István: *i. m.*, 201–205. oldalak és térkép.

A Kiszely István említett könyvében található 78 oldalas bibliográfiából veszünk néhány példát: VI. Bölcs Leó bizánci császár (886–912) 904-ben írt *Taktikáját*, amelyben aprólékosan leírja a magyarok akkori harci szokásait; a tudós VII. Bيبorbanszületett Konsztantin császár (945–959) fiához intézett munkáját, amelyet latinosan *De administrando imperio* címen ismerünk, és amelyben leírja a honfoglalás kori magyarság történetének legjelentősebb eseményeit, továbbá két-három modern kori történész munkáját.

A bizánci császár munkájában a magyarokat *türköknek* nevezi, és már a levédiai időktől fogva említi őket anélkül, hogy feltenné a kérdést: honnan jöttek ide. Csakhogy a császár Levédiát nem az Azovi-tenger partjára teszi, mint egyes magyar történészek, hanem attól délkeletre. Másként nem is lennének értelmesek és lehetségesek a császár következő szavai: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, amelyet első vajdájuk nevére Levédiának neveznek, amely vajdát tulajdonnevére Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívtak”,⁹ köztudott ugyanis, hogy az Azovi-tenger partjaitól északra és északkeletre lévő területek a kazár birodalomhoz tartoztak.

Lássuk, mit mond Konsztantin császár: „De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból *sabartoi asphaloi*-nak nevezték. A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi. Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig,¹⁰ s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagán, vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetségének fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy az a Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.” Ebből az idézetből témánk szempontjából két dolog fontos.

Az egyik a *sabartoi asphaloi* kifejezés értelme. Erre a kérdésre az érdekes magyar történész és nyelvész, Thury József adta meg először a választ 1897 februárjában, a Történeti Társulat választmányi ülésén. A név jelentését Thury az örmény nyelvben igyekszik megtalálni: a „szjáv”, „szév” az örmény nyelvben „fekete”, „feketés”-t jelent, az „-arti” pedig „fiú”-t jelent. Tehát összetéve a „fekete-fiak” lett volna ezeknek a magyaroknak, helyesebben a türköknek a neve. Ezt az elméletet támasztja alá az is, hogy az orosz történetírók is beszélnek „fekete magyarokról”. A név másik részét az „asphaloi”-t a görögből veszi, és a közismert „aszfalttnak” fordítja le. Az egész *sabartoi asphaloi* elnevezést tehát Thury szerint a „fekete fiak, mint az aszfalt” névre lehet fordítani. Ennek a kifejezésnek az értelmezésével az örmény történészek és nyelvészek is sokat foglalkoztak.

⁹ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1984. VII. 42–43.

¹⁰ *Uo.*, VII. 43. Általános vélemény szerint a szöveg itt romlott. A „három” helyett az egyes kutatók különböző számokat javasolnak, így pl. 300-at (Deér: *Le problème...* 108.), 200-at Moravcsik Gyula, 20-at Marquart. Györfly György: *MTA II. Osztályának Közleményei* 18/1969. 221, a „három év” kifejezést népmondai elemnek tartja, amely „sok évet” jelent.

Szerintük a *sabartoi asphaloi* szókapcsolatnak csak akkor lenne értelme, ha ezt a kifejezést „szevarac asztvaco”-nak olvasnók. A torzulást pedig a görög íródeákok elhallása, illetve a görögből hiányzó hangzók közelállókka pótlása rovására írjuk. A „szev” feketét, az „ar” vitéz férfit (*arac*, többes számban), az „asztvaco” pedig *Isten adtát* jelentene. A kifejezés értelme tehát „*Isten adta fekete vitéz férfiak*”. Ez csak az „aszphaloi = mint az aszfalt” kifejezésben különbözne a Thury által nyújtott magyarázattól.

Ezt a magyarázatot legrészletesebben Szongott Kristóf értelmezte,¹¹ de több magyar történész is egyetért vele. Mások ettől eltérő elveket vallanak, és a *sabartoi* kifejezést a *szabir* népnévből származtatják. Berta Árpád, a szegedi József Attila Tudományegyetem tanára mindkét magyarázatot elveti. „Könnyen belátható, milyen súlyos következményei lehetnek annak, ha a *sabard/szavard* nevet a *Szabir*-ből magyarázzuk. Egy ilyen föltevés ugyanis már elégséges ahhoz, hogy alapul szolgáljon bizonyos őstörténeti koncepciókhoz.” Berta Árpád a *Sabarti/Szavarti* vagy *Savartii* alakokat „minden nehézség és nyelvészeti föltevések nélkül ... a török »szávarti« szóösszetételben” látja. Szerinte a török összetétel első tagja a „száv” szó, amelynek jelentése »jobb oldal«, és hadi terminusként használatos »jobb szárny« jelentéssel. „A szó egy régebbi török »szág« szóból származik... Az összetétel második része, az »arti« alak azt jelenti: »mögötti«. Most már azt is tudjuk, hogy eleink a kazár seregek jobb szárnyán teljesítettek szolgálatot. A katonai beosztásban ez lehetett az a név, amellyel a kazárok a magyar szövetségest elnevezték.”¹²

A fentiekből ered a második kérdés: valóban azért hívták ezeket a türköket (= magyarok) „sabartoi asphaloi”-nak, mert „fekete fiak”, vagy mert a kazár hadsereg jobb szárnyán harcoltak? „Valami okból” – mondja a császár. De mi lehet az ok? Ez a téma képezi a korabeli magyar–örmény kapcsolatok vitájának velejét. A történészek ma is vitatják, és több magyarázat létezik rá. Mi két változatot mutatunk be. Az egyik szerint volt idő, amikor a magyarok rokonai közül némelyek (nem sokkal Attila 453-ban bekövetkezett halála után) a „száragurok = fehér ugorok” nevet viselték.¹³ Lebedia területén azonban olyan nagy volt a barnább örmények száma a helybeliek és a magyarok között, hogy az egész lakoságnak az inkább előtérbe törő *sabartoi asphaloi* nevet adták. Ezt a magyarázatot alátámasztja a második magyarázat is: a Cyrus (Kur) és az Araksz örményországi folyók találkozásánál és ennek a környékén lévő Udi (Oltene) tartomány lakóit az örmények *szjevortikhok*nak, azaz „fekete fiaknak” nevezték, sötétebb bőruk miatt. Ezek az örmények voltak a legközelebb a Kaukázuson túli lebediai örmény menekültekhez, és feltehető, hogy nagy számban jöttek-mentek a Kaukázuson keresztül a mindenkori veszélyek mértékétől függően. Természetes

¹¹ Szongott Kristóf: *A magyarok eredete és őslaka*. Megjelent az Arménia 1905-1906. évi számában, Szamosújváron.

¹² Berta Árpád: *Egy ezeréves adat megszólal*. Bp. 1996.

¹³ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp. 1900, 2.

volt tehát, hogy a Kaukázusokon túlra menekülteket is *szjevortikhok*knak nevezzék a lakosság többi részével, tehát a magyarokkal együtt, akik közé keveredtek.

Konstantin császár azonban nemcsak Lebédiáig kíséri el a türköket, hanem tovább is, említve többek között a következő eseményeket: „Amikor a türkök és az akkor kangárnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett, és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanig *sabartoi asphaloi*-nak hívják, a másik része pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az *Etelküzü*¹⁴ nevezetű lakhelyre.”¹⁵

Számunkra azért érdekes ez az idézet, mert itt is világosan kitűnik, hogy a magyarok között nagy számú örmény élt, hiszen egyébként a Perzsia vidékére költöző „fehér bőrű” magyar törzseket nem nevezték volna „fekete fiaknak”. Ha nem is nevezték volna őket magyaroknak, visszakapták volna a *türk* nevet.

De mégis mi történhetett, hogy továbbra is a „*sabartoi asphaloi*” nevet viselték? Az, amit több történész állít: mint magyar–örmény keverék, tehát mint „*sabartoi*” színűek, az örmények tanácsára Arménia felé fordultak, és volt lakóhelyeikre, az Arakszba torkolló Kura vidékére irányították a magyarokat is, ahol minden bizonnyal egy időre letelepedtek. Akik azonban itt maradtak, és nem siettek a Kaukázuson keresztül a Lebédiából nyugat felé vándorló magyar törzsek felé, azok az ún. *szavard-magyarok* lettek.

Vannak olyan történészek, akik szerint a kelet felé induló „*sabartoi asphaloi*” türkök (magyarok), amikor a Kaszpi-tengerhez értek, ismételten kettéváltak. A hosszas lebédiai tartózkodás alatt „elmagyarosodott” örmények (akiknek csak az eredettudatuk és a sötét bőrük maradt meg), a Kaszpi-tenger nyugati partja mentén ősi lakóhelyükre, a Kura völgyébe mentek. Ezek a tulajdonképpeni „*szavard-magyarok*”, illetve az elmagyarosodott örmények. A „fehéren maradt” magyarok a Kuma folyó alsó folyásánál telepedtek le. Fővárosuk, ahol Gyertyán nevű vezérük székelt, ott volt, ahol a Bujvola nevű nagyobb patak a Kumába ömlik, és Madzsarnak nevezték. Konstantin császár szerint a Pannóniában letelepedett magyarok ezekhez a türkökhöz „mostanáig küldnek ügynököket és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük...”

Ezeknek a kumai magyaroknak (kummagyaroknak) az utódaira bukkant rá a II. Rákóczi Ferenc seregében szolgált, majd a szatmári béke után I. Miklós cár szolgálatába szegődött „fő Hadi Tiszt”, Hatvani Turkolly Sámuel, aki Farkas Mihály nevű emberével 1724. április 2-án küldött, *Nemzettségemnek Szikszó városában* címzésű levelében részletesen beszámol a néptöredékről, szokásaikról és Madzsar nevű fővárosukról.

¹⁴ A régi magyar nyelvben az „Etel-küzü” jelentése „folyóköz”, „mesopotamia”. Konstantin a fekvésre vonatkozólag nem közöl részleteket, s így csak következtetni lehet, hogy Lebédiától nyugatra terül el. Egyes kutatók megkísérelték Etel-küzüit Lebédiával azonosítani, de e feltevés ellen szól, hogy a két terület pontos kronológiai sorrendben szerepel Konstantinnál.

¹⁵ Moravcsik Gyula: *i. m.* VII. 43–44.

1728-ban Gärber János Gusztáv, szintén az orosz hadseregben szolgáló „patantyús őrnagy” még részletesebb beszámolót készített a kummagyarokról, és vázlatosan lerajzolta a tatárdúlta főváros romjait is. Információit Bayer és Müller tudósok hozzájárulásával Szentpéterváron feldolgozta, felhívva ezzel a világ történészeinek a figyelmét a kummagyarokra.¹⁶

A magyarok turáni eredetét valló történészek szerint a *szavard-magyarok* a Turánból jövő magyar csapatok utódai, akik a Kaukázus áthágása előtt Arméniában, a Kura folyó mentén rekedtek. Egyelőre azonban mindezek csak feltevések. A szavard-magyarok létezésének rejtélye jelenleg a magyar, örmény és grúz történészek egyik kedvenc témája.

Arról is sokat vitatkoznak a történészek, hogy mikor is történtek ezek az események? Egyesek a türk–kangár háborút, tehát a magyar törzsek Etelközbe való indulását 830 körülre, mások valamivel későbbre teszik. Andrei Oțetea román történész például 890-re keltezi „a besenyők hatásaként a magyarok Atelkuzba (a folyók közötti területre, amely a Prut és a Dnyeszter között volt) való letelepedését”.¹⁷ Más történészek az „Atelkuz”/„Etelköz” szavakon nem két, hanem „öt folyó közét” értik, és a Szeret, Prut, Dnyeszter, Bug és Dnyeper folyók közötti területre vonatkoztatják. Ez a nagy területkülönbség valószínűleg onnan ered, hogy a „két folyó közét” mint téli szállást, az „öt folyó közötti” területet pedig nyári szállásként értelmezték a történészek. Még nem sikerült biztosan meghatározni, mettől meddig terjedt az „Etelköz”. Mindinkább azon történészeknek van hitelük (és ide tartoznak az ebben a meghatározásban közvetlenül érdekelt román kutatók is), akik az Etelköz területének nyugati határait az Al-Duna kanyarához közelítik, ugyanis – mondják ők – csak innen nyíltak megfelelő lehetőségek a magyar–bizánci szövetség keretében vívott bolgárellenes háborúkra és a magyar hadsereg átszállítására a Dunán.

A magyarok etelközi tartózkodása aránylag rövid ideig tartott. A leghosszabb időtartamot az arab történetírók vallják, akik úgy vélik, a magyarok 870-ben jöttek oda. A legrövidebb időtartamot a 890–895(6) közötti évekre becsülik. Annak ellenére, hogy valóban rövid időszakról van szó, az etelközi tartózkodás alatt több fontos esemény is történt. Ezek közül kiemelünk hármat. A kazároknál kitört polgárháború következményeként itt csatlakoztak a magyarokhoz a kabarok (a kazárokból kivált három törzs); ide induláskor vagy már itt választották meg a magyarok a kazár kagán ösztönzésére első katonai fejedelmüket, Árpádot, és innen indultak a magyarok VI. Bölcs Leó bizánci császár (886–912) hívására 894–896 között Simeon bolgár cár ellen. Mindhárom esemény összeköttetésben áll a magyar–örmény kapcsolatokról szóló témánkkal.

a) A kabarok csatlakozása a magyarokhoz közvetett magyar–örmény kapcsolatot hoz a felszínre. Amint láttuk, az örmények és magyarok között léteztek közvetlen kapcsolatok, hiszen az örmény csoportok keveredtek a magyarokkal.

¹⁶ Részletesen lásd: Bendefy László: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Gyertyán országa, Budapest, 1942.

¹⁷ Andrei Oțetea: *Istoria lumii în date*. București, 1972. 75.

De a kazár törzsekbe is beolvadtak örmény menekültek, akik közül sokan harcosok voltak, és vitézségükkel a császár figyelmét is magukra vonták. Ezt az eseményt nagyszerűen kiemeli a X. században élt Leontius örmény történétíró is és Indsidsian, aki hangsúlyozza, hogy „a kazárok kagánja állandóan sok örmény harcost tartott seregében, és ezek hűségében és vitézségében leginkább bízott”.¹⁸ Kónsztantin császár pedig az említett művében határozottan állítja a következőket: „elmenvén, letelepedtek a türkökkel együtt [...] és összebarátkoztak egymással”.¹⁹

Összegezve tehát adatainkat, a következőkre juthatunk: az örmény–magyar kapcsolatok a magyar törzsek vándorlása alatt kétféleképpen alakultak. Közvetlenül beolvadtak az örmény vándorcsoportok a magyar törzsekbe, és közvetett módon, a magyarokhoz csatlakozó más etnikai csoportok, pontosabban a kabarok soraiba keveredett örmények révén.

b) Kónsztantin császár művében Árpádnak, a magyarok első katonai fejedelmének megválasztásáról is találunk leírást: „Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát, megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagán azt mondta nekik, hogy »azért hívtunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.«”²⁰ Levedi visszautasította a megtiszteltetést, nem érezvén magát elég erősnek ehhez a tisztséghez, és Árpádot ajánlotta maga helyett. Ebből a szövegből elsősorban az a fontos, hogy Kónsztantin császár az etelközi magyarokat már nem nevezi „sabartoi asphaloi”-oknak, mint a lebédiaiakat, hanem, mint előbb, türköknek. Valószínűleg azért, mert időközben megint „megfehéredtek”. A lebédiai besenyő támadás alkalmával ugyanis azok a magyar csoportok, akik között nagy számban voltak örmények, „keletre mentek lakni, a perzsa vidékek felé”, vagy (más források szerint) egyenesen délnek fordulva a Kaukázuson keresztül hazavándoroltak, és belőlük lettek a „szavard-magyarok” és a „kummagyarok”.

Árpád megválasztásának fontosságát másodsorban a választási ceremóniában rejlik. Hogy megértsük, miről van szó, ismét Kónsztantin császárt idézzük: „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.”²¹ Tehát ha a magyaroknak nem voltak fejedelmük, akkor nem volt fejedelmválasztási ceremóniájuk sem. A hét magyar és három kabar törzs mégis pontos ceremónia szerint választotta meg Árpádot, a ceremónia két aktusból állt. Kónsztantin császár szerint: „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelték... Végre megállapíták, hogy ha valaki utódaik közül hűtlen lenne a fejedelem személyéhez és meghasonlást szítana a fejedelem

¹⁸ Indsidsian: Örményország régiségei. I. 338;

¹⁹ Móravcsik Gyula: *i. m.* VII. 46.

²⁰ Uo. VII. 44.

²¹ Uo. VII. 43.

és rokonai közt, a vétkeseknek vére ontassék, miképp az ők vére omlott; mert az esküvésnél, melyet az új fejedelemnek tettek – így maradt fenn emléke – vértüket egy edénybe bocsáták.” De miért volt szükség kétaktusos vezérválasztási ceremóniára? Azért, mert a hét magyar törzs keretében más etnikumú vándorcsoportok is léteztek. Ezek között legtöbbször voltak a kazárok (kabarok), ezért alkalmazták az ő választási ceremóniájukat: a pajzsra emelést. Utánuk jött a többi, ebben a térségben hozzájuk csatlakozott etnikum, így a sok örmény is. A történétírók pedig bizonyítják, hogy a vérszerződés ősrégi örmény vezérválasztási szokás. Ilyenképpen az Árpád megválasztásakor alkalmazott ceremónia azt bizonyítja, hogy a magyarok között nagy számban éltek örmények.

„Az eddigi törzsek szerint élő magyar népet és a hozzájuk csatlakozó más etnikumú vándorcsoportokat ezen vérszerződés egy nemzetté olvasztotta; ez, a fejedelem elismerése mellett, az alattvalók beleszólását is biztosította a nemzet dolgaiba, tehát alapköve a magyar alkotmánynak; végül pedig ez a szerződés adott erőt a megfogyott nemzetnek egy új haza megszervezésére és annak megtartására.”²²

c) A harmadik fontos esemény a magyar–örmény kapcsolatok szempontjából az etelközi időkből a bizánciakkal szoros szövetségben megszervezett háború a bolgárok ellen. Erre vonatkozólag VI. Leó császár *Taktikájában* a következőket mondja: „Szövetségesekül használtuk fel őket [a türköket] a békepontokat megszegő és Trákia földjére berohanó bolgárok ellen.” Ugyanakkor feljegyzi a magyar-kabar-örmény harcosok haditechnikáit is, amelyekről „ismételten volt alkalmunk kellő megfigyeléseket tenni” – mondja a császár, és akiket „saját hajóival szállított a harcra a Dunán keresztül”. A hadjáratok 893 táján indultak Árpád fia, Liutin (Levente) vezetése alatt. Három nagy győzelmet arattak Simeon bolgár cár felett, és nagy zsákmánnyal tértek haza. E harcok során figyelte meg a császár a harcmódot és ezek alapján iktatta be *Taktikájába* a magyar harcosok között lévő örmény csapatok harci szokásait is, amelyekről nagy elismeréssel szól.²³

895-ben Simeon bolgár cár a besenyőkkel szövetkezve komoly vereséget mért Bulgarophygonnál a bizánci–magyar szövetséges csapatokra. Ezt az eseményt Konsztantin császár a következőképpen jegyzi le: „a besenyők Simeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, amelyen ma is laknak...”²⁴ Így került a magyar-kabar-örmény népkombináció 895–896-ban a Kárpát-medencébe.

Ezek után úgy vélem, a vándorlások alatti magyar–örmény kapcsolatokat megfelelő módon bizonyítottuk. Annak eldöntése, hogy az örmények milyen számban voltak jelen, és hogy milyen hatást gyakoroltak a magyar etnikum kialakulására, a történészek, antropológusok és más, ezzel foglalkozó szakemberek feladata.

²² Varga Ottó: *Magyarország története*. Bp. 1895, 9–10.

²³ Moravcsik Gyula: *i. m.* II. 16–23.

²⁴ Uo. VII. 47.

B) A második tétel szerint két „Terra Armenorum” létezett: a pannóniai és az erdélyi. Itt tehát egyszerre két állítás valóságát kell bizonyítanunk

a) A pannóniai „Terra Armenorum” egyidős a Kárpát-medencébe Árpád gyula vezetése alatt, 896-ban bevonult magyarok településeivel. A honfoglaló magyar törzsekkel bevonuló örményeket és ezek leszármazottait a történészek „Árpád-kori örményeknek” nevezik, és a történelmi Magyarországra bevándorolt örmények első hullámát képezik.

A történészek egyelőre nem tudják megállapítani a magyar törzsek közé keveredett néptörödékek népességét. A kabarok után feltehetőleg az örmények voltak a legtöbben. Ezt azért is állíthatjuk, mert – amint hamarosan látni fogjuk – a többiek között az örmények hagyták maguk után a legkézzelfoghatóbb bizonyítékokat.

De milyen nemzetiségű bevándorlók kerültek a Kárpát-medencébe a magyar honfoglalókkal? Erre a kérdésre többek között Kézai Simon, a *Gesta Hungarorum* szerzője válaszolt: „Költöztek ezenkívül mind Géza fejedelem (970–997), mind más királyok idejében csehek, lengyelek, görögök, besenyők, örmények is az országba [...], akik a királyoknak vagy a királyság más urainak szolgálva tőlük hűbérbirtokokat szereztek...”²⁵ Illyés András jezsuita történétíró az örmények mellett a zsidókat is említi, mindkét nép képviselői szép számban laktak „a Vöröstoronynál mint fontos kereskedelmi helyen”. A *Képes krónika* XIV. századi ismeretlen szerzője is említi az örményeket, akik „különbéféle kapcsolataik révén a magyarokkal elkeveredve hasonlóképpen nemességet és szállásterületet nyertek”.²⁶

Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a három fentebbi idézetből kitűnik, és egyes történészek – mint például Szongott Kristóf is – állítják, hogy a magyar nemzet kialakulásának kezdeti idejében a magyar nemzetiségű törzseken kívül a zsidó vallást felvett kazárok, a már akkor keresztény örmények és az ugyancsak keresztény bizánci bazileusok („akik szívesen választották házasságkötésre keresztény, melléjük telepedett örmény emigráns családok leányait”²⁷) voltak a magyar nemzet fő etnikai összetevői.²⁸

A bazileusoknak a magyar törzsekbe való keveredése egy külön dolgozat bőséges anyagát képezhetné. Mivel azonban érintettük a témát, szükségesnek tartunk néhány megjegyzést: a *Meclitár Lexikon* szerint a bazileusok Hétrakleitosz²⁹ (610–641) bizánci császár közvetlen rokonainak és a bazileus nagyszámú udvari bennfentesének és személyzetének utódai voltak, akik a császár halála utáni zavaros és számukra életveszélyes helyzetből menekültek el, és a Volga alsó folyásának jobb partjára, Asztrahán vidékén telepedtek le. Idővel itt, bazileusok néven külön keresztény törzset alkottak, és a magyarok lebediai tar-

²⁵ Kézai Simon: *A magyarok viselt dolgairól*. Bp. 1984, 161.

²⁶ A magyar középkori irodalom. *Képes krónika*. Bp. 1984, 199.

²⁷ *Meclitár-Lexikon* (örmény nyelvű). Velence, 1769, II. 256.

²⁸ Szongott Kristóf: *A magyarok eredete és őslaka*. Armenia, 1905–1906.

²⁹ Ő szerezte vissza Jézus Krisztus keresztjét Khoszroesz perzsa király fiától, Sziroesztől (629. szeptember 14. – a Kereszt felmagasztalásának ünnepe).

tózkodása alatt azok pártfogását élvezték a besenyők ellen. A magyarokkal együtt Etelközbe vándoroltak, és közéjük keveredtek. Íme, még egy példa az ősi magyar–örmény keveredésekről a bazileusok között élő örmények révén. A felsorolt és más néptörödékekkel való keveredés eredményeként Lebédiában és később Etelközben és azután esett meg „a történelem egyik legtitokzatosabb eseménye, még ma is csodálkozásra és kíváncsiságra méltó etnikai különlegesség, a magyar nép létrejötte”,³⁰

De lássuk, mi lett az Árpáddal Pannóniába érkezett örményekkel? Erre a választ ugyancsak Kézai Simon és a *Képes krónika* ismeretlen szerzője adja meg. Mint már fentebb említettük, az örmények „érdemeikért földeket és különböző privilégiumokat kaptak és letelepedtek...” De hol? Milyen helyeken? Erről Kézai már nem beszél, de valószínű, hogy mindenki ott telepedett le, ahol a törzs, amellyel bevándorolt, és amellyel addig együtt élt.

Ilyen hely volt a magyar honfoglaló vezérek, talán maga Árpád által fő székhelynek kinevezett esztergomi vár és erődítménycsoport délnyugati része, ahová nagyobb örmény csoport telepedett le. A hely az *Ermen* vagy *Villa Ermen* néven ismert településből és a környékén lévő földekből állt és a IX–XIV. században a Terra Armenorum, azaz Örmények földje néven szerepelt. Mivel a hely kiváltságos terület volt, feltehetőleg az itt lakó örmények is a nemességhez tartoztak, kiemelkedtek a többiek közül a magyarokkal együtt vívott harcokban, gazdag kereskedők voltak, vagy – miért ne? – a magyar vezérkar örmény tanácsosai. Az utóbbi feltételezésre az jogosít fel, hogy Árpád udvarában voltak főrangú örmény urak. Ezek közül fennmaradtak a Kasza és a Gohár családnevek. A Kasza név ma is létezik a szamosújvári örmény eredetű családoknál, az örmény „kosz” szóból ered, jelentése „szikkadt”, „száraz”, „kopár”. A „drágakő” jelentésű „gohár” örmény szóból alakult ki a „Kohár”, „Koháry” Árpád-kori családnév.³¹

Ermen idővel fontos és népes örmény településsé fejlődött. Ezt a moldvai Szucsávában működő örmény püspökség egykori diakónusa és történetírója, Minasz Thokasz (Tokatti) is hangsúlyozta az örmények Erdélybe való meneküléséről szóló *Siralmas énekében*. Thokasz az esztergomi telepet a legrégebb és legnagyobb örmény települések közé sorolta. A modern Esztergom azonban lassan-lassan kiterjeszkedett, és magába foglalta az örmények városát, amely a mai város Örmény néven ismert lakónegyede lett.

A hajdani Villa Ermenről az egyik leghitelesebb kútfő a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadásában jelent meg.³² Eszerint a hajdani örmény település központjaként a történészek a mai Bajcsy-Zsilinszky út, a Lépcső utca, az Attila utca, a Kuckländer domb és a Vörösmarty utca vonaláig

³⁰ Macartney C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*.

³¹ Szongott Kristóf: *Örmény elemek Árpád táborában*. Armenia, 1896, 247–250; Szongott Kristóf: *Örmény eredetű magyar főrangok az Árpádok idejében*. Armenia, 1899, 310–311.

³² Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István: *Magyarország régészeti topográfiája. Komárom megye régészeti topográfiája – Esztergom és a dorogi járás*. Örmény falu. Bp. 1979, 162–164. oldal és a térképek.

terjedő lakónegyedek vélik. Itt volt a hajdani Villa Ermen, illetve Örmény falu. Ehhez tartozott a tulajdonképpeni Örmények földje, mely a falutól délnyugatra és nyugatra fekvő területeket foglalta magában, pontosabban a mai Hévíz és Szent-Anna városrészeket és valamelyest tovább délnyugat felé.

A hajdani örmény falu területén a különböző szervezett vagy alkalmi ásatások (építkezések, modernizálások, csatornázások) alkalmával agyagedény-maradványokat, egy fazakasműhely és kemence maradványait, egy 153 darab friesachi dénárból álló kincsleletet találtak. Ezenkívül külön, darabonként találtak pénzt és érmet, egy ötvösműhely maradványait a részben felhasznált rézlemezekkel és nemesfémekből vert pénztöredékekkel, emberi csontokat és különböző tárgyakat tartalmazó sírokat stb.

A település templomának helyét egyes történészek a mai Keresztelő Szent János templom helyén gyanítják. Más történészek azt állítják – az előbbiek szerint alaptalanul –, hogy az örmények temploma a mai Szent István kápolna helyén állt.

1241-ben, a tatárjárás idején az örmény település sokat szenvedett és lakói közül sokat elveszített. A harcokban megsemmisült adományleveleket és privilégiumokat 1243. március 31-i dátummal IV. Béla király megújította. Ezt a kiváltságlevelet is többször újraérvényesítették, 1435-ben Zsigmond király, 1449-ben Pálóczi László országbíró, 1465. június 4-én Mátyás király és 1496-ban Zápolya István. Alább a IV. Béla rendeletéből közlünk egy részletet:

„Bela IV Rex, cum Armeni, Praedecessorum ipsis domini regis et suo temporibus in Strigonium ad hospitandum congregati, privilegium super libertate eorum obtentum, Tartaris totam villam Strigoniensem hostiliter invadentibus et eam funditus destruentibus, amnisissent; ... seriem libertatis ipsorum per singulos articulos prae oculis habendo, cum fuisset notorium ipsos ea usos libertate, innovat, quod inter caetera tale existisset ut iidem Armeni cum suis mercimoniis ad quemcunque locum tributarium accederent, inter terminos Regni-mullum persolvent tributum.”³³

„IV. Béla király, mivel az örmények, akik az ő királyi elődeinek idejében Esztergomban letelepedtek mint vendégek, és szabadságlevelüket az Esztergom városába betörő és azt teljesen leromboló tatárok által elvesztették, az ő szabadságuknak minden pontját szem előtt tartva, mivel nyilvánvaló volt, hogy ezzel a szabadsággal rendelkeztek, kiváltságaikat megújítja, amint többek között ez fennállott, hogy az örmények az ő kereskedésükben az egész ország területén bárhol is, semmiféle adót fizetni nem kötelesek.”³⁴

Mivel az „örmények földjén” a tatárjárás után több gazdaság és föld tulajdonos nélkül maradt, ugyanakkor pedig a szervezkedő fiatal államvezetésnek szüksége volt területekre a közvetlen közelben például káptalanok alapítására, 1281. március 1-jén IV. László király kolostor építése céljából az Ágoston-rendi

³³ Szentpéteri I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I., Bp, 1923, 221.; *Monum. Strigon.*, I. 345.; Fejér: *Codex diplomaticus* IV. 1., 307.; X. 8. 638–643.

³⁴ Szirmai Béla esperes-kanonok fordítása.

szerzeteseknek utalta át az „örmények földjének” egy részét, nevezetesen a Keresztelő Szent János templom melletti úttól a Kovácsi felé haladó, onnét a Királyi városba vivő közútig, majd a közút mentén Hévizig terjedő, korábban a királytól Chunclinus comesnek adományozott területeket. 1290-ben a Szent Anna kolostor ismét jelentős örmény területeket szerez meg a király jóváhagyásával, a kolostor, a közút, a Szent Tamás prépostság és Tapolca közötti területen.

1315-ben az esztergomi káptalan az Örmény falut, különleges adómentességek és egyéb jogok biztosításával „az ország más tájairól hozott örményekkel újratelepíti”, és még virágzóbb kereskedelmi és ipari központtá fejleszti. Ez a dátum az örmény település első hivatalos említése autonóm örmény faluként. 1315 után „esztergomi örményekről” beszélnek a hivatalos iratok. A későbbi időkben beleolvadt az Ágoston-rendiek és az esztergomi káptalan birtokában lévő Szent Anna városrészebe.

Az akkori Magyarország más vidékein is éltek örmények, amint azt bizonyítják a kívülről kerek, belülről hatkaréjos templomok és az azokat díszítő, magukkal hozott, nemzeti kulturális hagyományaikat ábrázoló domborműveik. Tudnunk kell, hogy az örmény építkezési stílusra a kívülről kör alakú, de belülről hatkaréjos (oldalú) toronyszerű templomok jellemzők. Ha fellapozzuk az 1991-ben Budapesten megjelent *Történelmi Világtalaszt*, a 109. I. számú térképen 23, a XI. századból származó körtemplom helyét számlálhatjuk össze, de a történelmi Magyarország mondhatni egész területén a történészek több mint 110, örmény stílusú templomot találtak, amelyek közül több ma is működik.³⁵ A térkép ezekből hármat mutat Erdélyben (Kolozsvár és Torda között, Gyulafehérvár, Szászkézd), de a valóságban itt is ennél több található.

Az esetleg még fennmaradt kételyek eloszlatására azt is el szeretnénk mondani, hogy az Árpád-kori örmények nemcsak templomépítési technikájukat hozták magukkal, hanem szellemi-nemzeti hagyományaikat is. Legendáikat pedig templomaik falain is megörökítették. De erre a kérdésre az V. 3. 2 fejezetben részletesen visszatérünk.

Annak ellenére, hogy az említett 23 templom gyakorlatilag a történelmi Magyarország egész területén szétszóródva található, nem szándékozunk spekulációkba bocsátkozni a magyarok között akkor élő örmények számát vagy a keresztény vallás felvételében és annak elterjedésében gyakorolt hatásukat illetően. Azt sem állítjuk, hogy ezek a templomok csupán az örmények számára készültek. Egy dolog azonban biztos: a hatkaréjos templomok a legkézzelfoghatóbb bizonyítékai annak, hogy az örmények az államalkotó magyar nép részét képezték.

³⁵ Jósvainé dr. Dankó Katalin: *Karcsa*. 1998. 572. szám, 10. oldal.

A magyarországi templomokról bővebben: Valter Iлона: *A Bodrogköz honfoglaláskori és középkori településtörténete*. Agrártörténeti Szemle, 1974. 1-2; Balassa Iván: *Lápok, falvak, emberek*. Bp. 1975; Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti füzetek, 4. szám, Bp. 1972.; Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. Bp. 1975; Kissné Nagypál Judit: *A karcsai református templom helyreállításának rövid története*. Magyar Műemlékvédelem, 1971. 4. XV.; Szilágyi András: *A Kárpát-medence rotundái és lehetséges Kaukázus-vidéki kapcsolataik*. Budapest, 1998.

b) Az erdélyi „örmények földjéről” szintén több írásbeli és régészeti adat létezik. Kiindulópontként vesszük Illyés András erdélyi katolikus püspök kijelentését, amely szerint „még a középkorban a Vöröstoronynál zsidók és örmények laktak...”³⁶ De a Vöröstoronynál hol? Lehetséges, hogy ezen a környéken több helyen, de biztosan Talmács központtal.

Honnan kerültek ide ezek az örmények? Erre vonatkozóan a történészek két lehetséges elméletet dolgoztak ki.

Az első szerint ezek az örmények az új hazát alapító, Erdélybe nyomuló magyarokkal érkeztek, és a Vöröstorony melletti szoros és kereskedelmi út környékén telepedtek le, hiszen itt volt a bejárat a Kárpátokba. De az *örmény* szóból eredő és máig fennmaradt számos erdélyi helységnév tanúsítja, hogy nemcsak a Vöröstoronynál, hanem más helyeken is telepedtek le Erdélyben örmények. Máig is fennmaradt nevek a Nagyenyedtől északra fekvő Marosörményes, eredetileg Örményes (1291: Eurmenus), a Nagysármástól keletre fekvő Mezőörményes, eredetileg Örményes (1321: Ermenus), a szilágysági Bikkörményes (1391: Ewrwynis; 1484: Erwenes), az Erzsébetvárostól északra lévő Szászörményes (1374: Ermenes), az Apácától északra fekvő Ürmös, amelynek a neve eredetileg Örményes volt (1733), a Karánsebestől délre fekvő Örmény, a Nagyszebentől északnyugatra fekvő Örmény stb. Hogy az új magyar hazában több helyen telepedtek le örmények, az is bizonyítja, hogy 1315-ben az esztergomi káptalan más magyar földön élő örmények közül hozta az oda betelepítetteket.

Mindezek ellenére vannak történészek és nyelvészek, akik az Örmény és Örményes helységnemek eredetét nem az Árpád-kori örményektől és az „örmény” szóból származtatják. „Míg az Esztergom körüli örményekről oklevelek sora tesz említést, másutt az örmények körüli nagy csend inkább arra mutat, hogy számuk országos viszonylatban nem lehetett jelentős. Minthogy semmilyen oklevelés forrásunk sincs arra vonatkozóan, hogy e települések bármelyike is örmény alapítás lett volna (az örmények nem földművesek voltak, hanem kereskedők!), emiatt a névfejtő szakirodalom egységesen e neveket a vízforgás, forgó, mélyvíz jelentésű „örvény” közszo „örmény” változatához kapcsolja, és az Örményes neveket az Örvényes nevekkel azonos csoportban tárgyalja... A forgó malomkő, a malom is olykor örmény volt... *Kalotaszeg délnyugati részében a kézimalom, a daráló neve ma is örmény.*”³⁷

Ezzel a véleménnyel nem érthetünk egyet, ugyanis:

– az esztergomi „Örmény falun” és „Örmények földjén” kívüli örmény településekről igenis írnak a dokumentumok. Igaz, hogy nem az esztergomiakkal egy időben, hiszen az esztergomi örmények voltak a legtöbben, és ők álltak a legközelebb a „tűzhöz”. A többi helység eleinte tanyaszerű, néhány család „érdemeikért kapott földjéből” létesített kis település volt. Ezeknek szükségük volt néhány emberöltőre, hogy említésre méltó helységgé fejlődjenek. És ahogy az esztergomi Örmény falut sem az *örvényekről* nevezték Örménynek, pedig a Duna

³⁶ Illyés András: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium.*

³⁷ Murádin László: *Örményes.* Arménia (Szamosújvár), 2000/3; Szabadság (Kolozsvár), 2000. 5. 20.

partján volt, úgy a későbbi helységeket is ugyanolyan nemzetiségi lakóiról nevezhették Örménynek vagy Örményesnek. És ha mondjuk Mezőörményes esetében az 1321-ből levonjuk azt a 4-5 emberöltőt, amire e településnek a kifejlődéséhez szüksége volt, éppen a X–XI. század környékére érkezünk, vagyis a még eléggé „friss” Árpád-kori örményekhez. Akkor is az örmények nemcsak kereskedők, hanem iparosok és nagybirtokosok is voltak.

– Ahhoz, hogy egy helységet a vízforgás, forgó, mélyvíz jelentésű „örvény” közszóról nevezzenek el, a településnek egy nagyobb, bővebb és sebesebb folyó partján kellene elterülnie. Az említett helységek közelében pedig a térképen még patakok sem találhatók.

– Ami a Kalotaszeg délnyugati részében a kézimalom, a daráló „örminy” nevéből való származtatást illeti, ezt is tudomásul kell venni és tiszteletben tartani mint szakvéleményt, de egyszerűen nem tudom, mit válaszoljak rá. Azért kíváncsi lennék, vajon a karánsebesi hatóságok tudták-e, hogyan nevezik Kalotaszegen a malomkövet, vagy egyáltalán merre van Kalotaszeg, ha akkor már létezett.

– Utolsó érvként pedig azt hozhatom fel, hogy amikor az első világháború után a román hatóságok románra keresztelték az erdélyi helységneveket, az Örmény, Örményes nevű településeket hajdani lakosaik nemzetisége után Armeninek vagy Armenişnek nevezték. Nem hinném, hogy nem tudták volna, miért. Ha az „örvény” jelentést vették volna figyelembe, a román „vártej” szó valami jó változatát használták volna a fordításhoz. A magyarok is latinul Ermennek nevezték el ezeket a helységeket, nem pedig az örvény (vertex vagy gugas) vagy a malomkő (lapis molaris) szavak latin formája után.

A vöröstoronyi örmények eredetére vonatkozó második elméletet a közismert román történész, Bogdan Petriceicu Hasdeu dolgozta ki. Szerinte a vöröstoronyi örmények Curtea de Argeş-i eredetűek is. Azokkal az örményekkel azonosítja a vöröstoronyiakat, akik a Curtea de Argeş-i első kolostorokat építették saját stílusuk és elképzeléseik szerint a XIII. század elején, és a helységet, a vidéket és a folyót Ardesz nevű arméniai szülővárosukról nevezték el. Ezek utódai voltak azok, akik a Curtea de Argeş-i görög-ortodox püspökség létesítése után (1359) a Vöröstoronyiszorosnál korábban letelepült örményekhez kényszerültek menekülni, és akiknek az ottmaradt kőművesmesterek restaurálták Neagoie Basarab idejében (1512–1521) a jelenlegi kolostor templomát. Ezt az elméletet a II. 1 fejezetben részleteztük.

Az ebben a térségben letelepedett örmények központja Talmács volt. Itt működött az örmény püspökség és Szent Miklós néven egy örmény kolostor is. A püspökség létezését több fennmaradt irat és lelet bizonyítja. Elsőként a neves szász történétíró, Josephus Carolus Eder *Exercitationes Diplomaticae* című művét³⁸ említhetjük, amelyben ismertet egy 1454. január 17-én kiadott kiváltságlevelet. Az irat három részből áll.

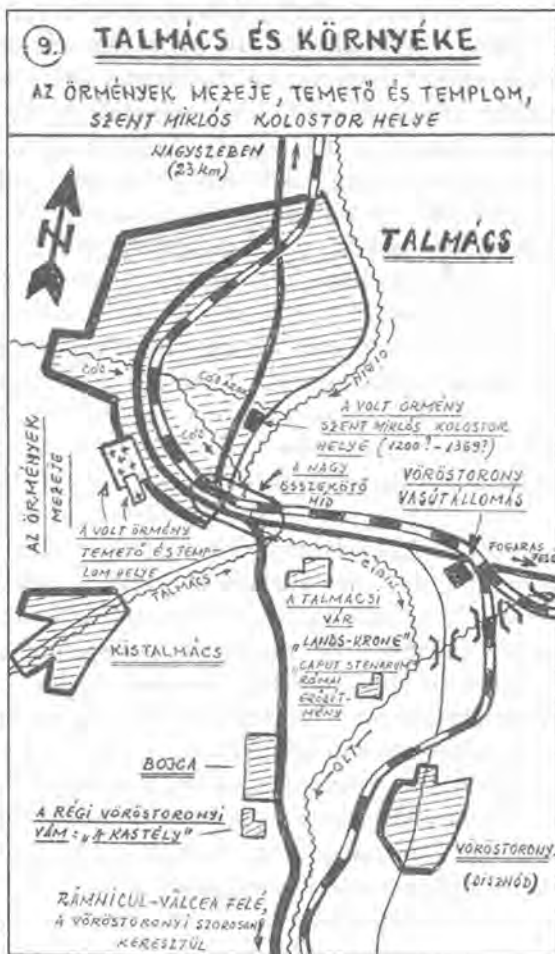
³⁸ Joseph Carl Eder: *Exercitationes diplomaticae*. Tartalmazza a három rendeletet: 1343. XI.14.; 1355. V. 1.; 1454. I. 8. Eredeti pergamenben, a Szeben Város és Szász Nemzet Levéltára, a Román Nemzeti Levéltár szebeni fiókjának őrzetében (4. II. 97, 98, 153). Közölte:

A mi szempontunkból a második és harmadik rész fontos, mert ezekben olvashatjuk a „Márton, a talmácsi örmény püspök” szavakat, amelyek igazolják a talmácsi örmény püspökség létét, és azt, hogy 1355-ben még működött. Arra is fény derül, hogy 1355-ben a talmácsi örmény püspök a kerci apát helyettesi tisztét is bírta. Az Eder-kéziratot részletesen az 5. 4. 1 fejezetben ismertetjük.

Mint minden vallási intézménynek, a talmácsi örmény püspökségnek és a talmácsi örmény lakosságnak is voltak földtulajdonai. Ezek a földek képezték azt a területet, amit a történetírók „az erdélyi örmények földjének” neveztek. Kiterjedése nem ismeretes, mint az esztergomi örmények esetében.

A talmácsi örmény püspökség létezését egy tárgy is bizonyítja. Túlélte ugyanis az eltelt időt Martinus talmácsi örmény püspök fém pecsétnyomója, amelyen a közepén látható kétfejű sas körül a következő felirat olvasható: „Martini, episcopi armenorum de Tolmachy”. A pecsétnyomóról Szongott Kristóf a következőket mondja: „Bars megyében találták s néh. Ipolyi Arnold püspök tulajdonát képezte. A M. N. Múzeum kincsei között őriztetik... spanyolviasz lenyomata kezeim közt van.”³⁹ Szongott Kristóf halála után a lenyomatot a szamosújvári örmény múzeum Szongott Kristóf termében őrizték.

Komolyabb utánpótlás hiányában az erdélyi örménység beolvadt a többi lakos közé. A „terra armenorum” elnevezés is egyre ritkábban fordul elő az iratokban, majd teljesen eltűnik. Talmács lakosai a városka délnyugati oldalán elterülő rétet ma is Örmények mezejének nevezik. Nem szántják fel, csak legelőnek használják, hiszen a

Zimmermann, Franz, Werner, Carl, Müller, Georg: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. II. Hermannstadt, 1897, 106–107. (latin). *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X.*, Bucuresti, 307–308. (latin), 308 (román fordítása); Gündisch, Gustav: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. V. Bukarest, 1975, 431–432 (latin). Fotómásolatok: Történelmi és Archeológiai Intézet, Kolozsvár, 1343. szám alatt.

³⁹ Armenia, 1889, 45; 1890, 130–131. old.

valamikori örmény temető és valószínűleg a hajdani örmény püspökség templomának romjai találhatóak itt, a fű alatt. A temető város felőli részébe kicsit „beleharapott” a terjeszkedési szándék, de csontvázakra bukkantak, és a város világi és vallási vezetői idejében leállították a munkálatokat. Stroilă Gabriel helytörténész *Cartea satului Tâlmăcel* (Kis-Talmács falu könyve) című dolgozatában nyolc „örmény” elnevezéssel kapcsolatba hozható földrajzi nevet említ a környéken (út, patak, híd, domb, völgy, legelő).⁴⁰

C.) Ezzel el is értünk a harmadik kérdés boncolgatásához: lehet-e magyar-örmény rokonságról beszélni? A kérdés a két előbbi kérdésre adott válaszokból fakad, és nem oktalanul. Lássuk először, mit mondanak a történészek.

Amint már előbb láttuk, a történészek nem tagadják, hogy az ősmagyar törzsek etnikai szempontból heterogén összetételűek voltak. De ma is hevesen vitatkoznak, ha azt kell eldönteni, melyik nép milyen arányban keveredett a magyarok közé, és milyen szerepe volt a magyar nemzet kialakulásában.

A történeti munkákat nézegetve azt vettük észre, hogy – különösen a magyar történészek – el vannak foglalva a kunokkal, besenyőkkel, palóccokkal, jászokkal, hunokkal, törökökkel, ogurokkal, kazárokkal, kabarokkal, zsidókkal, barszilokkal, besenyő-oguzokkal, avarokkal, szlávokkal, szkítákkal és sok más, „a magyarság ötvözőelemeit”⁴¹ képező néppel, de az örményekről vajmi kevés szó esik. Pedig, mint láttuk, az örmények kézzelfogható nyomokat hagytak maguk után!

Az örményekkel már a régebbi történetírók is így bántak. Éppen azért az örmény eredetű magyar történészek nekifogtak bebizonyítani, hogy az örmények komoly számban jelen voltak a honfoglaló magyar törzsek kebelében, és mint ilyenek a magyar nemzet egyik fő „alkotóelemét” jelentették.

Az első magyar-örmény történész, aki ezzel a témával behatóbban foglalkozott, dr. Lukácsi Kristóf (1804–1876) volt, Szamosújvár örmény plébánosa és az örmény gimnázium tanár-igazgatója. *A magyarok őseleji, hajdankori nevei és lakóhelyei. Eredeti örmény kútfők után*⁴² című kétkötetes művében Horváth István magyar történész erre vonatkozó, de még felénk állításait fejleszti tovább. Noha a dolgozat a Hunfalvy Pál (finnugor eredet) és Vámbéry Armin (turáni eredet) történelmi polémiája idején jelent meg, dr. Lukácsi Kristóf nagy hévvel és lelkesedéssel védte a magyar-örmény rokonság lehetőségének elvét. Állításai természetesen sok ellenvéleményt kellett legyőzzenek, legfőbb ütőkártyaként a magyar nyelvben változatlanul megmaradt vagy kevés változáson átment örmény szavakat használta, s ezzel megnyerte a Budenz-iskola támogatását, és új történelmi felfedezéséért „a magyar nemzet ötvöző elemeire vonatkozólag, amelyek közé határozottan beiktatta az örményt”, a Magyar Tudományos Akadémia történelmi osztályának levelező tagjává választotta.

Dr. Lukácsi Kristóf 210, szerinte örmény eredetű szót számlált meg a magyar nyelvben. Ezek változatlanul megmaradtak, vagy nagyon kevésbé módosultak.

⁴⁰ Stroilă Gabriel: *Cartea satului Tâlmăcel*. București, 1996, 12–13.

⁴¹ Kiszely István: *Homan jöttünk?* Bp. 1992; VIII. IX.,X. fejezet

⁴² Kolozsvár, 1870. Újabb kiadások: 1957 és 1976.

Íme, néhány ezek közül: szer⇨szeretet; árád⇨árad; áru⇨árok; sirim⇨sír; szárm⇨származás; zsing⇨zeng; hén⇨vén; csavaragán⇨csavargó; erag⇨ér; but⇨buta stb.

De a szorgalmas pap és tanár-történész nem tudta véglegesíteni állításait, viszonylag fiatalon ledöntötte a lábáról egy súlyos betegség. Elméletét Szongott Kristóf fejlesztette tovább, aki 1906-ban alapos, kétrészes dolgozatot adott ki *A magyarok eredete és őslaka* címen. Az első részben bemutatja a témáról addig megjelent véleményeket, a másodikban pedig saját kutatásainak eredményeit tárja fel. Határozottan állítja a magyar-örmény rokonságot. Igazolásként a következő hét, saját véleménye szerint „döntő” bizonyítékot tárja fel:

1. Árpád választási ceremóniáját, amely alkalommal a kazár pajzsraemelési szokás mellett vérszerződést is kötött a hét magyar vezér és a kabarok vezére(i). Szongott számos történelmi eseménnyel bizonyítja, hogy a vérszerződés ősi örmény szokás, és a hét magyar vezér közül is Kerit (illetve Karát) és Kaszát örménynek tartja. Mások Tarjánról (illetve Tariánról) állítják, hogy örmény lett volna.

2. A magyar nemzeti színeket, amelyek egyeznek az ősi örmény színekkel, csak fordított sorrendben vannak. A színeknek a következő örmény értelmezésű magyarázataát adja:

– a zöld „az örök fiatalság és a siker színe” (Nersesz Snorhali, vagy latin alakjában Nerses Claiensis: *Ima az angyalokhoz*; Agathanghelos: *A tavasz zöld évszaka*),

– a fehér a jóság színe, amelyet az ősök „szbidág-árdzáth”, azaz ezüstfehér színnek neveztek (Krikor Lamproni: *A két fehér angyal*),

– a piros „a legéleterősebb szín” (Szent-Barszegh de Caesarea: *Zincsh újnbesz anluánáli, várbesz zgamir?*), vagyis a „felsőbbség színe”, a „legfentebbi felelőség” színe (Plinius: *A római bíbor*).

3. A kettős kereszt jelenléte a magyar címerben. Ezzel kapcsolatban Szongott több magyar és idegen heraldikus véleményét idézi. Ezek szerint a kettős kereszt a magyar nemzeti jelvényeken II. András (1205–1235) korában jelent meg. Tudvalevő, hogy 1217-ben II. András vezette az ötödik kereszties háborút a Szentföld mohamedánok alól való felszabadításáért. Ezért a tettért megkapta a pápától a „Jeruzsálemi” előnevet. Visszajövele közben fogadta II. Nagy Leó (1186–1219) örmény király küldöttségét, amely azzal az ajánlattal jött, hogy kössenek politikai és katonai szövetséget. II. András elfogadta az ajánlatot, és megpecsételése érdekében meggyeztek, hogy a magyar király ugyancsak András nevű fia feleségül veszi az örmény király egyetlen leányát, Izabellát. A tervbe a pápa is beleegyezett, hiszen a szerződés szerint Nagy Leó király halála után az örmények országát Izabella férje, András király vezetné. Ám az örmény király hirtelen halála és Arménia főembereinek politikai mesterkedései miatt a házasság füstbe ment.

Szongott Kristóf több numizmatikus és heraldikus véleményét felsorakoztatja, többek között Temesváry Jánosét is. Ezek a vélemények tanúsítják, hogy a kettős kereszt ősi örmény heraldikai jelkép. Több II. Nagy Leó idejében vert pénzt és érmét is felmutat, amelyeken látható a kettős kereszt. A történész azt állítja, hogy II. András király egyrészt azért vette be a kettős keresztet az ország

jelképei közé, mert a keresztes háborúban sok segítséget kapott az örményektől és ezt így akarta meghálálni, másrészt pedig az elmaradt házasság emlékére.

4. A magyar zászlót, amelyet ugyancsak II. András vezetett be 1222-ben, amikor elsőként rögzíti pecsétjét piros-fehér-zöld zsinórral;⁴³

5. A „nádor-ispán” vagy „udvar-ispán” a szervezkedő magyar államban a fejedelem után következő első méltóság volt. Szongott Kristóf szerint ez a tiszttség ugyancsak örmény szokás, amely a magyar fejedelmek és királyok udvarában is meghonosodott. Ezek szerint a területi szervezési mód ugyancsak az örmény főurak tanácsának eredménye. Meggyőzősül a történész idézi az Örmény Akadémiai Szótár I. részének 864. lapján (1 hasáb, 6. szó) található magyarázatot, ahol bizonyított az „ispán” magyar szónak az „isbán” örmény szóból való eredete.

6. Az állam területi felosztása egy-egy erős vár körüli tartományra, várispánok vezetése alatt. Ezt a szervezési módot is ősi örmény államfelosztási szokásnak tartja, amelyet a magyar uralkodók a körülöttük élő örmény főurak tanácsára vettek át.

7. Nagyszámú örmény elem a magyar nyelv szókincsében. Ezt az állítást tartja legfőbb érvének a magyar-örmény rokonság bizonyításában, hiszen egyébként ezek a szavak óhatatlanul asszimilálódtak volna. Szongott Kristóf 478 magyar szó örmény eredetét állítja (lásd a fentebbi példákat). Vannak olyan nyelvészek, akik szerint a magyar nyelvben egyetlen örmény eredetű szó sem létezik.⁴⁴

Dr. Schütz Ödön akadémikus professzor a *Néhány örmény eredetű helységneveinkről. Az Árpád-kori magyarországi örmények történetéhez* című dolgozatában⁴⁵ négy örmény eredetű betegségnevet is kimutat a magyar szókincsben: „piszok” (örményül pisak) = lepra, foltos bőrbetegség; „kosz” (ö. kos) = száraz, beszáradt undok kelevény; „csécs” (ö. csecs) = himlőhely; „keh” (ö. keh) = kelés, tályog a testen, nyálkahártya betegsége.

Vitatkozhatunk a fenti érvekkel, az azonban bizonyos, hogy az Erdélyi Örmény Iskola nemzeti mozgalom politikai céljainak megfelelően vezetői a Kárpát-medencében élő örmény nemzedékeket a magyar-örmény rokonság szellemében és tudatában nevelték. *Ez magyarázza a magyar-örmény önmegnevezést.*

⁴³ Schwertner: *Statistik der Königreich Ungarn*, II. 59–60; Ivánfy Ede: *A magyar birodalom címerei és színei*, Bp. 1874; Pallas Lexikon, XII. 193.

⁴⁴ Murádin László: *Az erdélyi örmények története – románul*. Arménia, 1996. 4/16. sz. 12–13.

⁴⁵ Magyar Nyelv, 1958/450–460.

III.3 A XV. SZÁZAD KÖZEPE TÁJÁTÓL 1672-IG

A magyarok Erdélybe telepedésének befejezése után, utánpótlás hiányában az Árpád-kori örmények sorsa a lassú, de biztos asszimiláció volt. A XIV. századtól a hivatalos iratokban egyre ritkábban emítik az „örmények földjét”, a XV. század közepétől pedig teljesen eltűnik. Fennmaradtak azonban a róluk vagy általuk adott földrajzi nevek „örmény” szóból eredő megnevezései.

A XV. század második felétől kezdve Moldvában és Lengyelországban lezajlott – már korábban említett – örményellenes megmozdulások kisebb örmény csoportok Erdélybe menekülését váltották ki.

Ezeknek a vallási, politikai és gazdasági okoknak a hatására az örmények pánikszerűen hagyták el korábbi letelepedési helyüket. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek a menekültek szervezetlenül és kis számban érkeztek Erdélybe. A „beszivárgott” örmények gyakorlatilag szétszóródtak Erdély egész területén, ezért a XV. század második fele és 1672 között ide menekült örmények kulturális, politikai, vallási stb. élete és működése nyomok nélkül maradt (nem maradtak fenn iskolák, iratok, templomok stb.), beolvadtak a befogadó közösségekbe.

III.4 AZ 1672 ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

Azokra a kérdésekre, hogy honnan, mikor és miért jöttek Erdélybe az utolsó nagyobb örmény menekültcsoportok, a különböző történészek munkáiban egymásnak ellentmondó adatokat, véleményeket találhatunk. Ebben a fejezetben arra vállalkozunk, hogy ezeknek az adatoknak az elemzése után kiválasszuk a leghitelesebb válaszokat. Ehhez szükséges ismernünk a témával kapcsolatban leggyakrabban idézett történészek véleményét.

A kérdésre először 1699-ben válaszolt R. P. Bzensky Rudolf jezsuita szerzetes. Szerinte „1668-ban Moldvában zavarok keletkeztek és lázadások Duca fejedelem ellen. A következő évben megjelentek a török seregek, és Moldován keresztül vonultak a nekik alárendelt hűbéres havaselvi, erdélyi és boszniai segélycsapatokkal, hogy elfoglalják a podoliai Kamenec várát. Félelmükben az örmények városaikból a hegyekbe menekültek, és ott rejtőztek csaknem három évig. Végül elhatározták, hogy Erdélybe költöznek. Elsőnek a Székelyföldet érintették, a legtöbben Gyergyószentmiklósról, kevesebben Csíkszépvízre, még kevesebben pedig püspökükkel, Minasszal, a papsággal és a vezető emberekkel Besztercére mentek, Erdély nevezetes városkájába...”⁴⁶ Bzensky Rudolf szerint tehát az ör-

⁴⁶ R. P. Bzensky Rudolf jezsuita szerzetes (1631. X. 27. Szokolca – 1715. VI. 13. Kolozsvár) tizenöt éves korában lépett a rendbe Csehországban. Innen Ausztriába helyezték át, majd Erdélyben terjesztette a római katolikus hitet. Munkái: *Sylogimaeorum Transylvaniae Ecclesiae. Liber Quintus: De vario religionis eventu sub successoribus principibus ab anno 1576 ad*

mények Moldvából háromévi bujkálás után, azaz 1671-ben, a Duca vajda elleni lázadás után a törököktől való félelmükben jöttek Erdélybe.

Illyés András erdélyi római katolikus püspök és Benkő József közismert dolgozataikban⁴⁷ szinte szóról szóra átveszik Bzensky Rudolf állításait, de a dátumot 1672-re teszik.

A következő történész, akit idézni akarunk, Lukácsi Kristóf, Szamosújvár örmény katolikus plébánosa és Belső-Szolnok kerületi esperese (1855. XI. 13. – 1876. X. 24.). Lukácsi Kristóf 1858-ban, Világosító Szent Gergely ünnepén *Az erdélyi örmények múltja* címmel tartott ünnepi egyházi beszédében, majd a következő évben (1859) megjelent, latin nyelven írt dolgozatában ad választ a feltett kérdésekre.⁴⁸

Az ünnepi beszédben, miután minden nép „illendő dolgának tartja, hogy egy külön ajkú s külön egyházi intézményekkel bíró egyházközség nemzete és egyháza múlt életének némi történelmi ismeretével bírjon”, a következő kijelentést teszi: „Kimondom mindjárt kezdetben, miszerint mi menekültek vagyunk; éspedig nem politikai, hanem vallási menekültek.” És elvezeti hallgatóit az örmény nép és állam létrejöttétől a vallásuk megtartásáért vívott, mondhatni: szakadatlan harcokon keresztül a Kaukázus és a Fekete-tenger északi vidékeire, Lukácsi Kristóf szerint „apáink míg Crimiában és Lengyelországban laktak, Rómával egyesült katolikusok voltak: valamint katolikusok máig is ott maradt atyánkfiai. Moldovában azonban nem egyesült vallású fejedelem és nép hatalma alá kerülvén, s az ott korábban megtelepedett örmények is nem egyesült hitűek lévén, ők is csupa tudatlanságból ezen vallást követték és csak később, Erdélyben tértek ismét vissza a kath. Egyház kebelébe.”⁴⁹

Ugyanezen beszédében kifejti, hogy az 1672. esztendőben történt átjövétel fő oka az volt, hogy az örményeket „az örmény nyelv és rítus elhagyására, s a görög szertartás követésére kényszerítették; mivel pedig erre ráállni őseink sehogyan sem akartak, iszonyú üldözést támasztottak ellenük: templomaikat kira-

---

1690. Castrensis – 1699. Caput decimum sextum: *De Armenis e Moldavia et Transilvaniám Transmigrantibus*. 3–4. (ebből idéztünk Szirmai Béla brassói r. k. kanonok fordításában); *De origine et progressu cultus et lacrymis prodigiis Claudiopolitanae iconis B. V. Mariae; Dissertatio historica de Dacia Mediterranea* – 1669.; *Epistola de missionibus in Transilvania, Claudiopoli 1711 scripta*. Lásd még Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1439.; Hoványi: *Nova Memoria*; Fejér: *Codex diplomaticus V. Vol. II Praef. 14., Tom VI. Vol. 1. Praef. 19.; Stroeger: Scriptorum*; Beke Antal: *Index Manuscriptorum* 18;

⁴⁷ Illyés András: *Ortus et Progressus variarum in Dacia Gentium ac Religionum*. De armenis. 62, 72; Benkő József: *Transsilvania specialis*. Bukarest–Kolozsvár, 1999, I. 271–272.

⁴⁸ Lukácsi Christophorum: *Historia Armenorum Transylvaniae, a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis, et documentis antea ineditis*. Vienna, 1859, valamint a Religio című katolikus folyóirat 1860. április 18-i és 21-i számában.

⁴⁹ Emlékezzünk arra, hogy II. (I. Nagy) Leót – 1186–1219, Kis-Örményország királyát 1198. (mások szerint 1199.) január 6-án Taurusban, Wittelsbachi Konrád kardinális, II. Celestin pápa legátusa és a mainzi érsek, VI. Henrik német császár képviselője jelenlétében VI. Gergely örmény katolikus koronázta meg a kilikiai örmények Rómával való egyesülése jelképeként. Lukácsi Kristóf a moldvai örményeken az arab nyomás elől Krimbe, majd innen Moldvába menekült kilikiai római katolikus örményeket érti, valamint azokat az örményeket, akik az anyaországból, különösen Ani fővárosból már előbb Krimbe menekültek, és itt katolizáltak.

bolták, drága ékszereiktől megfosztották, egyházi könyveiket máglyára rakva elégették, püspökeiket és papjaikat börtönbe vetették, a gyermekeket újból megkeresztelték, halottaikat görög szertartás szerint temették el, végre a templomoknak ágyúkat szegezve azokat halomra lőtték; szóval az örményeket ősrégi szokásikból, erkölcsaikből és nemzetiségükből merőben ki akarták vetkeztetni. Más felől a törökök is nagy haddal Moldovába beütvén, az örmények hazájok esküdt ellenségeivel találkozni itt is nem akarván, 1669-ben Kr. után, mintegy háromezer család a Moldova s Erdély közt fekvő havasokba vonult. Itt tartózkodtak eleink három esztendeig; míg 1672-ben, I. Apafi Mihály, akkori erdélyi fejedelem engedelmével Erdélynek a havasok aljában levő helységekbe szállottak.”

Lukácsi Kristóf Szent Gergely napi beszédében a menekülés okaként megnevezett vallási üldözések részletes ismertetése felhaborította az erdélyi görög katolikus klérus főpapját. Miután 1860. április 18. és 21-én a Religio lapjain megjelent Lukácsi Kristóf beszéde, *Alexandru Șterca Șuluțiu de Cărpiniș*, a balázsfalvi görög katolikus érsek megválaszolja azt *Az örmények Moldovából Erdélybe menetelének igazi okai* című dolgozatában.⁵⁰ A metropolita-érsek Lukácsi Kristófit „a románok megbocsáthatatlan rágalmazójának” nevezte, kinek érvelése „csak üres szavakra alapozott”. Cikkében többször hangsúlyozza, hogy az örmények Moldvában „nem fanatikus és önkényes vallásüldözőkre”, hanem „a legvendégszeretőbb és legtoleránsabb testvérekre” találtak, akik a közöttük élő nemzetiségekből „nem köteleztek senkit sem arra, hogy saját vallásukat szabadon ne gyakorolhassák”. Az örmények csupán a vajda elleni lázadás leverése után a megtorlások elől menekültek a hegyekbe. „Úgyhogy az örmények Moldovából Erdélybe menetelének igazi oka ... a megérdemelt és jogos büntetés előli menekülés, melyet az egész világon és minden országban alkalmaznak a rebelisekkel szemben. [...] Ezt a félelmet és a fejedelem elleni lázadást követő büntetést pedig nem a moldovai román nép és nem is Duca vajda okozta, hanem maguk az örmények vonták magukra felségsértésükkel, hazaárulásukkal és a fejedelemmel szembeni álnokságukkal.”

Alexandru Șterca Șuluțiu de Cărpiniș nem említi sem a lázadás időtartamát, sem a menekülés dátumát vagy módját, sem pedig a törököktől való félelmet.

⁵⁰ Șuluțiu-Șterca de Cărpiniș, Alexandru (1794. II. 15. Abrudbánya – 1867. IX. 7. Balázsfalva). Móc nemes, a balázsfalvi görög katolikus teológiai végzettje. Papi munkásságát Besztercén kezdte, ahol 1836-ig működött, ekkor az Erdélyi Szigethegységbe helyezik át. Az 1848. május 3/15-i népgyűlésen Erdélynek Magyarországgal történő egyesítése ellen szónokol. 1850-től fogarasi görögkatolikus püspök, majd 1853-tól metropolita-érsek, Balázsfalva székhellyel. Főbb munkái: *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului* (1856, egy 1860. okt. 18-án kelt előszóval); *Adevărata cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania* (1860 – ebből idéztünk). Megjelent a Foaia pentru nunte, inimă și literatură 1860. június 27-i 27-es és a következő, 28. és 29. számában; *O serioasă căutare în trecutul și viitorul națiunii române din punct de vedere al religiei sale* (1854, kézirat) stb. Részletesebben lásd Jakubinyi György: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*. Gyulafehérvár, 1998, vagy Anna Hinescu, Arcadie Hinescu: *Oamenii de ieri și de azi ai Blajului*. Mic dicționar. Blaj, 1994.

1859-ben megjelent *Lukácsi Kristóf* latin nyelven írt dolgozata az erdélyi örmények történetéről.⁵¹ Úgy tűnik, a metropolita-érsek nem ismerte ezt a munkát, mert cikkében nem említi, noha Lukácsi Kristóf megismétli benne az ünnepi beszédben elhangzottakat.

Könyvének IV. fejezetében számos példával bizonyítja, hogy a több száz éves krími tartózkodás alatt az örmény nyelv lényegesen átalakult, a kipcsak nyelv hatása alatt, amit Moldovában is megőrzött, bizonyítékként felhasználva az Erdélybe jött örmények nyelvében gyakran előforduló szavakat, neveket, a szamosújvári örmény katolikus plébánia könyvtárában található, örmény-kipcsak nyelven és tatár betűkkel Krímben írt vallásos könyveket, többek között a *Memoriale Codicis Lectorum et Evangeliorum* (Evangéliumi és törvénykezési tanulságok emlékirata – röviden Krími kódex) című munkát. Ezután felhívja a történészeket, hogy „korrigálják azt a tévedést, mely szerint az erdélyi örmények Moldovába és Valachiába egyenesen Arméniából jöttek volna”. Az V. fejezetben rátér a Moldovából való menekülés időpontjára, okaira és módjára.

Idézi és magáévá teszi Illyés András és Benkő József fentebb említett véleményét, amely szerint az örmények Moldvából a Duca vajda elleni lázadás leverése után, 1672-ben, a törököktől való félelem miatt, háromévi bujkálás után jöttek Erdélybe. Az V. fejezetben azonban Lukácsi nem említi a Szent Gergely-napi beszédben elhangzott vallási, nyelvi és nemzetiségi elnyomást. Erre csak a XI. fejezetben tér rá, mondván: „A Moldovában és Bukovinában élő örményeknek ugyanis semmiképpen nem volt jó sorsuk. A fejedelem ugyanis, és maga a nép is, eretnekeknek tartotta őket... Ezért kényszeríteni próbálták őket, hogy a görög szertartást és szokásokat vegyék át... A XVI. században Mennász diakónus versekben leírta a rettenetes üldözést, amit 1551-ben István moldvai vajda végbevitt az örmények között, és az üldözés az idők folyamán többször megismétlődött... Végül is a török hódítások, valamint a sok szenvedés miatt 1669-ben az örmények a közeli hegyekbe húzódtak. Sokáig nem mertek visszatérni moldvai otthonukba, sem pedig Erdélybe bejönni. Apafi Mihály fejedelem ugyan már 1662-ben kérésükre kedvezően válaszolt, 1672-ben aztán be is jöttek Erdélybe és itt letelepedtek.”⁵²

Avédik Lukács erzsébetvárosi örmény katolikus plébános (1878–1909; 1894-től főesperes is) és gimnáziumi tanár az Erzsébetvárosról írt monográfiájában⁵³ két örmény csoport Erdélybe jöveteléről beszél ebben az időszakban: „Az első kis társaság 1654-ben költözött az új hazába II. Rákóczi Ferenc [helyesen: György] idejében, vezetőkként pedig Kandra Márton és Azbej testvéreket említik az adatok... ezek különféle helyekre telepedtek le, ú.m. Besztercén, Brassó, Kanta, Csíksomlyó és Görgényszentimrén; azonban ekkor veszélyes felhők borították el a láthatárt, azért a zavargó országból többen visszatértek Moldovába, mások Gyergyóban maradtak.”

⁵¹ Lukácsi Christophorum: *i. m.* Vienna, 1859.

⁵² Szirmai Béla brassói r. k. kanonok fordítása.

⁵³ Avédik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896.

A második Erdélybe jövetelről a következőképpen ír: „Duca fejedelem idejében, Hencul vezérlete alatt fellázadtak. Minthogy a fejedelem célul tűzte ki, hogy országában a különféle népeket a román nemzettestbe beolvassza, ez okból semmi kényszereszköztől vissza nem rettenve, az örmények ellen is üldözést támasztott; ezek hitük és nemzetiségük megóvása végett fegyvert ragadtak, és a fejedelmet Szucsáva várába szorították 1669-ben. A megszorult fejedelem hírnökei által kért segítséget; a törökök elfoglalván Kamenic lengyelországi erődöt, Moldovába ütöttek, és a zsarnokot fogságából kiszabadították. [...] A fegyveres erő, a fejedelmi bosszú, a szenvedések iszonyú következményeit zúdították az örményekre; falvaik, templomaik és lakhelyeiket tűz hamvasztotta el, hol egykor mezőgazdaság, kereskedelem, ipar virágzott, most a hullákon, bús omladékokon szilaj ménék száguldoztak. [...] Ezek láttára, reményt veszelve, új hazát kerestek. Nem gondolva a sok fáradalommal, elvesztett vagyonukkal, az erdélyi havasok aljába menekültek, ahol három évi tengés után Erdély vendégszerető fejedelméhez, I. Apafi Mihályhoz járultak, kérvén őt, fogadja be őket, mert bennük hű, jellemes, honszerető népet fog nyerni. A bölcs Dániel Tódor vezetése alatt szívesen fogadta Apafi a 3000 menekülő örmény családot... Gyergyószentmiklós, Beszterce, Kanta, Csíksomlyó, Petele, Görgényszentimre, Szépvíz, Gyulafehérvár, Szamosújvár és 1685-ben Ebesfalván telepedtek le...”⁵⁴

Avédik Lukács fenti állításait elsősorban történelmi szempontból kell korrigálni: a Duca vajda elleni lázadás nem 1669-ben kezdődött, hanem 1671. december 9-én. Kamenec várát 1672 augusztusában foglalták el a törökök és nem 1669-ben, jóval a lázadás leverése, sőt Duca vajda elűzése után, amikor – mint látni fogjuk – a moldvai örmények már régen Erdélyben voltak.

Avédik Lukács szerint tehát az örmények Moldovából két szakaszban érkeztek Erdélybe: 1654-ben és 1669-ben. A menekülés okaként a törökök segítségével végzett politikai és vallási megtorlásoktól való félelmet említi, és a korábban idézett történészekhez hasonlóan azt állítja, hogy az Erdélybe való bejövétel előtt a mintegy 3000 család három évig tengődött a havasokban, majd a felsorolt helységeken telepedtek meg.

A következőkben Szongott Kristófot idézzük. Szongott több írásában is foglalkozott ezzel a témával. Mi a két monográfiájában⁵⁵ adott válaszait ismertetjük. Az 1893-ban, majd 1901-ben újrakiadott egykötetes monográfia kevés kérdéseinkre vonatkozó adatot tartalmaz. Miután az arméniai keserves életet ismerteti, majd a Krímbe és Moldovába való érkezésük körülményeiről is beszámol, a moldvai örményekről a következőképpen ír: „Kezdetben jól ment dolguk. Később azonban a vajdák kimondhatatlan kínzásokat mértek rájuk azért, hogy hagyják el vallásukat, nyelvüket és szokásaikat: apáink inkább az országot hagyták el. És mivel a török éppen azon idő tájban nyomult nagy sereggel dél-

⁵⁴ Uo. 60.

⁵⁵ Szongott Kristóf: *Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz írásban és képekben*. Szamosújvár, 1893 és 1901 (egy kötet három részben); Uő: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája: 1700–1900*. A teljes városi levéltár és más források felhasználásával. Szamosújvár, 1901. (két kötetben – az ún. négykötetes kiadás első két kötet)

szakról Moldován keresztül észak felé, hogy Podolia, Kamenec várát ostrom alá vegye – az örmények nyugatra, az Erdélyi havasok közé húzódtak, honnan 1672-ben I. Apafi Mihály fejedelem behívta őket Erdélybe... Azonban a székelyek és szászok kancsal szemmel nézték az örmények boldogulását... És vajon hártult-e reájok haszon akadékoskodásaikból? Nem fürkészem; de annyit állíthatok, hogy e rövidlátó politika érzékeny kárára volt az annyiszor elpusztított országnak; mert az örmények egy része emiatt vissza ment Keletre, az ittmaradtak pedig, mivel idegenekül tekintették, nem mertek – pedig volt mivel – költséges palotákat építeni, hanem megelégedtek kisszerű házaikkal. Oh, be meglepő, a mostaninál mennyivel fényesebb külseje lenne az örmény helységeknek, ha a honfiasítás mindjárt a beköltözés után megtörténhetett volna!” (3–5. old.)

Szongott Kristóf szerint tehát az örmények Moldvából jöttek Erdélybe 1672-ben. A menekülés okait nem nevezi meg, csupán egy általános vallásüldözési állapotot mutat be, inkább a törökök jelenlétére hárítva a felelősséget. Nála arról sincs szó, hogy három évig bujkáltak volna a havasokban.

Az 1901-ben megjelent kétkötetes monográfiában még kevesebb adatot találunk erre a kérdésre vonatkozóan. Miután bemutatja a hazájukból és a Krimből történt menekülés okait, a következőképpen ír: „A kiköltözött hazátlanok sok helyütt szíves fogadtatásban részesültek; ellenben a Moldovában letelepedett és kiállhatatlan szenvedésekkel sújtott őseink szomorú ajkai gyakran hangoztatták a költő ezen panaszos szavait: »Idegen föld, idegen szív«. Eleink az új hazában a remélt békés, csendes napok helyett új üldözéssel találkoztak; mert valamint a fejedelem, úgy a nép előtt is nyelvök, szokásaik és más intézményeik miatt nemcsak a folytonos üldözés tárgyai voltak, hanem azok még büntetéssel és kínzással is törekedtek őket szokásaiktól megfosztani és reájok görög szertartást erőszakolni. De apáink ezen alkalommal is szívesebben váltak meg javaiktól, mint szertartásuktól; azért 1672-ben I. Apafi Mihály fejedelem alatt, kinek jóakarátát már ismerték és aki őket nem egy ízben hívta be országába – bejöttek Erdélybe.” (I., 98.)

A kétkötetes monográfiában tehát Szongott Kristóf említést sem tesz a Duca vajda elleni lázadásról, az ezt követő megtorlásokról vagy a havasokban való bujkálásról, és a jövetel okát csupán a Moldovában uralkodó általános vallási és nemzetiségi üldözések számlájára írja.

Észre kell vennünk, hogy az idézett történészek közül Szongott Kristóf az első, aki nem vette át Bzensky Rudolf állításait, miszerint az örmények három évig a havasokban tengődtek volna, és a törököktől való félelmet sem nevezi meg okként.

Kölönte Béla főgimnáziumi tanár a következő történész, akinek Gyergyóról írt monográfiájából⁵⁶ idézni fogunk. Dolgozatának VI. fejezetében Kölönte azt állítja: „Az Erdélybe település előtt körülbelül kétszázötven esztendeig szomszédai voltak az örmények Gyergyónak, Moldvában... a baromtenyészítő székelyekkel már jóval betelepülésük előtt érintkezésben voltak a pricskei (ma békási) szoroson át. 1654-ben telepszik le Gyergyóban Hörzcz András és testvére, Vártig... utána jöttek többen, annál szívesebben, mert Moldvába is a kényszerű-

⁵⁶ Kölönte Béla: *Gyergyó története. Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.* Gyergyószentmiklós, 1910.

ség kergette és tartotta az elárvult népet... A moldvai folytonos zavaroktól, a tatár és kozák szomszédságtól méltán tartó örménység felkerekedett és a pricskei szoroson át Gyergyóba jött. Ez történt 1669-ben. Apafi fejedelemhez követeket küldtek azzal a kéréssel, hogy amíg a moldvai zavarok elmúlnak, engedje meg nekik a Gyergyóban való ideiglenes tartózkodást. Apafi Mihály, de különösen nagyszerű kancellárja, Teleki Mihály szívesen teljesítette a kérést. Az örmények tehát két évig mindnyájan itt laknak Gyergyóban. Majd mikor helyreállt és tartósnak ígérkezett Moldovában a béke, aktuálissá lett az örmények között az állandó otthon kérdésének az elintézése. Ez a nehéz kérdés két pártra bontotta az összetartó népet: a kisebbikkel a régi otthon utáni vágy elfeledtette a szenvedést, visszavágyott, vissza is ment Moldovába; a nagyobbik előtt, úgy látszik, súlyosabb volt a megpróbáltatás, mint az elhagyott tűzhely emléke, mert ez elhatározta, hogy engedélyt kért Apafitól egy állandó letelepedésre. A fejedelem szívesen fogadta az örmény küldöttséget... örömmel adta meg az engedélyt. Erre az örménység szétszórt és letelepedett Szentmiklóson, Szépvízen, Besztercén, Görgényben, Petelén, Ebestalván és Gyulafehérváron. Minász püspökük Besztercén telepedett le."

Amint látjuk, Kölönte Béla új adatokat tár elénk: a bejövetel időpontjaként 1654-et és az azt követő éveket, valamint 1669-et jelöli meg, okként pedig azt, hogy az örmények tartottak a „tatár és kozák szomszédságtól”. Szerinte az örmények a pricskei szoroson át jöttek Erdélybe, és két évig mindannyian Gyergyóban laktak, csak ez után kérte egy részük a letelepedési engedélyt Apafi Mihálytól, majd szétszéledtek Erdélyben.

A következőkben dr. Hovhannesian Eghia történész *Arménia népe* című dolgozatát említjük.⁵⁷ Miután a hazájukból menekülő örményeket Moldvába elvezeti, kérdéseinkre vonatkozólag a következőket jelenti ki: „Moldvában több ízben üldöztetéseknek voltak kitéve, az üldöztetéseknek elsősorban vallási jellegük volt. Különösen 1671-ben, Duca moldvai vajda oly intézkedésekkel lépett fel velük szemben, hogy egy jó részük kénytelen volt onnan Erdély és Bukovina felé menekülni. Utóbbi helyen Szucsáva és környékén telepedtek le. Erdélybe először 1654-ben jöttek kisebb csoportok Kandra Meridosz és Azbej testvérek vezetésével, de azok egy része visszament... Tömegesen 1672-ben jöttek át papjaikkal együtt, Zilifdar Minasz nevű érsek vezetésével, Szamosújvár, Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz, Erzsébetváros, Beszterce, Csíksomlyó, Bátor és Petele területén telepedtek le nagyobb számban. Hogy hányan lehettek azok, akik 1671/72-ben bevándoroltak, arra nézve nincsenek pontos adataink; de számuk mindenestre 10 000 körül lehetett.” (266–267.)

A moldvai örmények helyzetével, illetve többszöri, kisebb számban való, vagy az utolsó tömeges Erdélybe menekülésével a román történészek is foglalkoztak. Jelen könyvnek a moldvai örményekről szóló fejezete (II. 2. fejezet) részletesen ismerteti az 1551-ben Ștefan Rareș és az 1563-ban Ștefan Tomșa vajda által

⁵⁷ Dr. Hovhannesian Eghia: *Arménia népe*. Múltja, történelme, irodalma, sajtója, művészete. Az örmény-kérdés. Az örmény koloniák. A magyarországi örmények. Gödöllő. 1934.

vallási okokból elrendelt örményüldözést. A továbbiakban bemutatjuk, hogyan vélekednek a román történészek az 1672-es tömeges Erdélybe jövetelről.

B. P. Hasdeu a *Columna lui Traian* című folyóirat 1869. évi 30. számában így ír:

„1671-ben a kegyetlen, véres kezű és pénzéhes Duca vajda uralkodott, aki ellen a bojárok összeesküvést szőttek. Az összeesküvés fő erejét örmény főurak képezték. Élükre a bátor és vitéz szerdár (= lovassági parancsnok), Hâncu állt, aki az orheii⁵⁸ nemzeti jellegű ellenállás jelképévé vált. Nevét egy mondással tette híressé: »Hiába akarja a vajda, ha Hâncu nem akarja«. Ez az igaz hazafi (akiről azt mondják, hogy eredetileg Hencul volt a neve és örmény eredetű), nagy elszántsággal emelte fel az önkényuralom elleni lázadók zászlaját. A lázadást azonban Kisinyov mellett leverték. Az összeesküvőknek menekülniük kellett. Mivel a mozgalom gerincét az örmények képezték, nagy számú örmény menekült Erdélybe, ahol a Ștefan Rareș vajda idejében idetelepült társaik mellé települtek le.”

Hadd álljon itt még egy idézet a *Román Tudományos Akadémia* már korábban idézett munkájából: „Mielőtt I. Buiucliu (1809–1881) működni kezdett volna, a moldvai örmények helyzete a legszomorúbb volt. Annak ellenére, hogy már évszázadok óta a fejedelemség területén éltek, és azon szándékuk nélkül, hogy hazájukba visszamenjenek, az örményeket befogadó hazájukban mindenütt idegennek tekintették; a nép a görög [értsd: görög-ortodox] vallási fanatizmus által tüzelve ócsárolta és lenézte őket; a fejedelemség metropolitája pedig megtiltotta az igazhívőknek [azaz görög-ortodox], hogy egy asztalhoz üljenek és egy fedél alatt lakjanak velük; az államhatalom pedig, az átvett és érvényben maradt törvények alapján, amelyeket az előző görög [értsd: fanarióta] fejedelmektől örökölték, a legelemibb polgári jogokat is megtagadta tőlük.”⁵⁹

A fenti sorokból világosan kitűnik a XVI–XVII. században Moldovában élt örmények nehéz sorsa, ami több esetben, a belső feszültségek kiéleződésével – és nem az olyan gyakran hangsúlyozott török veszély miatt – Moldva elhagyására kényszerítette őket.

Ahhoz, hogy a valóságnak megfelelően elemezhesük adatainkat, és kiválaszthassuk azokat, amelyek megfelelnek a történelmi igazságnak, szükséges ismermi *Moldva történetéből* a következőket is:

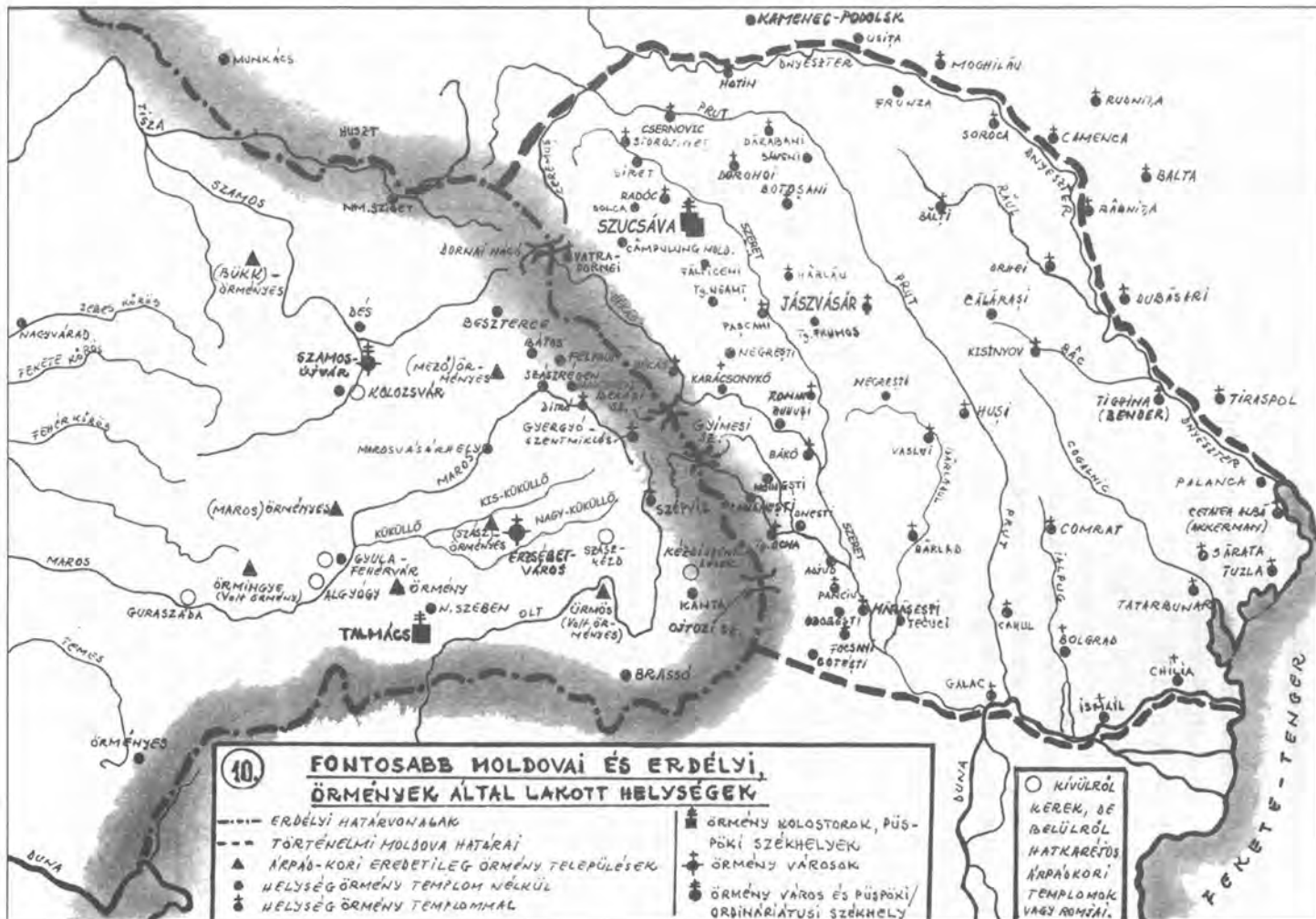
– Gheorghe Duca vajda háromszor uralkodott Moldovában; 1665. szeptember 11-től 1666. május 21-ig; 1668. november 8-tól 1672. augusztus 10-ig; 1678. november 28-tól 1683. december 25-ig; Havaselvén pedig 1673. novemberétől 1678. november 22-ig.

– A Duca vajda elleni, Mihalcea, Hâncu és Apostol Durac által vezetett lázadás 1671. december 9-én tört ki, és 1672 februárjában verték le. A fejedelem által kivetett súlyos adó váltotta ki, melyből a Jászvásárban elkezdett, Cetățuia nevű

⁵⁸ Orhei. A török elleni győzelmei, a kereszténység megvédése és több mint 30 templom és kolostor építése miatt a görög-ortodox egyház szentjévé avatott Ștefan cel Mare (1457–1504) fejedelem által épített erődlánc egyik legerősebb védelmi pontja. Védői a törökök elleni harcokban tanúsított vitézségük és elszántságuk miatt a moldvai hazafiasság és hősiesség szimbólumává váltak. A vár ott helyezkedik el, ahol a Răuț folyó a Dnyeszterbe ömlik.

⁵⁹ Grigorie M. Buiucliu (1840–1912), București, 1914, 27.

kolostor építéséhez szükséges pénzt kívánta előteremteni.⁶⁰ A lázadást a bojárok heves tiltakozása előzte meg, de a vajda hajthatatlan maradt, így összecsapásokra került sor, amelyek eredményeképpen a vajdát elűzték Jászvásárból (és nem Szucsávából), és a várost elfoglalták a felkelők. A vajda Kisinyov várába menekült (és nem zárták Szucsáva várába), ahol segítségül hívta a benderi török pasa ott állomásozó seregét. Ezzel a segítséggel Kisinyov mellett 1672. február vége felé véres csatában leverte a lázadókat, majd rettenetesen megbüntette az engedetleneket, akiknek nem sikerült elmenekülniük, különösen az örményeket, akik Hasdeu szerint „a mozgalom gerincét” képezték. Hogy a nép lecsendesítéséhez a görög-ortodox klérus hozzájárulását is megnyerje, erőszakkal a lakosság vallási homogenizálásához kezdett, tervét azonban nem sikerült véghez vinnie, mert a bojárok végül mégiscsak elűzték. A harmadik uralkodása alatt ezt a tervét nem folytatta.

Hogy meghálálja a törököknek a négy trónralépéshez nyújtott segítséget, nagyszámú moldvai hadsereggel részt vett Bécs bekerítésében és ostromában (1683. július–szeptember). Röviddel ez után a lengyelek elfogták, és a fogságban meghalt.

– A török–lengyel háború, amelyben a törökök Kamenec várát akarták elfoglalni, 1672 nyarának elején kezdődött. A török hadsereget kisebb gyalogos csapatokra osztva a tengeren, majd 40–45 km-t a Dnyeszter aránylag tágas torkolatán hajókon, szállították Akkermann (ma Cetatea Albă) pasaszékhelyig, és innen gyalog a Dnyeszter mentén (a hajdani genovai kereskedelmi úton) Kamenec közelébe. Az útirány tehát a történelmi Moldva keleti határa mentén, és nem a belsőbb területeken vezetett át. Kamenec várát 1672 augusztusában foglalták el a törökök.

A pontos adatok birtokában próbáljuk levonni a kérdéseinkre vonatkozó következtetéseket.

Minden történész egyetért abban, hogy az örmények Moldvából jöttek Erdélybe, eltérnek viszont a vélemények az időpont, az okok és a módok tekintetében.

Az *okot* némelyek szerint a Duca vajda előli menekülésben, mások szerint a vallási és etnikai üldözésekben, ismét mások szerint pedig – enyhébb vagy hangsúlyozottabb formában – a törököktől való félelemben kell keresni.

Különböznek a válaszok annak tekintetében is, *hogyan jöttek* Erdélybe az örmények. Némelyek szerint két részben, miután három évig bujkáltak a havasokban, és több erdélyi helységben telepedtek le. Mások szerint mindannyian egyszerre érkeztek a pricskei szoroson keresztül (kb. 10 000 örmény), nem említve a havasokban való bujkálást, és ideiglenesen, csak Gyergyószentmiklóson telepedtek le, ahonnan később széledtek szét több északra és délre fekvő te-

---

⁶⁰ *Istoria lumii în date* (Világtörténelem adatokban). București, 1972. p. 145, 189, 196; *Istoria României în date* (A románok története adatokban). București, 1971. p. 142, 455, 458.

lepülésre. A történészek harmadik csoportja szerint mintegy 3000 örmény család érkezett egyszerre Erdélybe, szintén a havasokban való bujkálás nélkül. Nem pontosítják, de feltételezhetően több szoroson keresztül gondolták el a bejövételt, és egyidejűleg több erdélyi helységben telepedtek le.

Minden forrás egyetért abban, hogy az örmények Moldvából jöttek Erdélybe. Az *időpontot* viszont csak akkor tudjuk pontosan megállapítani, ha meghatározzuk a menekülés okát. Azokkal a történészekkel tudunk egyetérteni, akik a vallási és etnikai üldözéseket, valamint a török veszedelmet éppen csak említve, a menekülés okaként Duca vajda megtorlásait említik. Mivel a lázadás 1671. december 9-én robbant ki, és 1672. februárjának vége felé verték le, a menekülés *február végén vagy március elején* következhetett be. Az 1672. évet az Egyházszervező Örmény Bizottság 1911. február 25-én szerkesztett, Gr. Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspökhöz intézett emlékiratában is olvashatjuk.⁶¹

Ami a szörnyű vallási és etnikai üldözéseket illeti, azok 1551-ben Ștefan Rareș és 1563-ban Ștefan Tomșa alatt valóban megtörténtek, ezt mind az örmény, mind pedig a román történészek elismerik.

Hasonlóképpen kell disztinválunk a török veszedelmet illetően is. Igaz ugyan, hogy Duca vajda a lázadást török segítséggel verte le, és trónja visszafoglalására Jászvásárra egy török-tatár csapat kísérte el, de bármekkora is lehetett ez a csapat, nem ijeszthette meg annyira a Kárpátok és a Prut folyó között élő összes örményt, hogy otthonuk végleges elhagyására gondoljanak. Esetleges atrocitások – mert senki sem állítja, hogy az útjukba kerülő örményekkel a törökök kesztyűs kézzel bántak volna – csak a csapat útirányába eső területeken történhettek.

A törökök 1672 nyarán a Dnyeszter mentén meneteltek Kamenec vára ellen.⁶² Útirányukba estek tehát a nagyszámú örmény által lakott városok, mint Akkerman, Tiraspol, Bender (Tighina), Kisinyov, Dubăsari, Râbnița, Soroca, Hotin stb., a források még a Kisinyovban lakó örmények kapcsán sem beszélnek a törökök kegyetlenkedéseiről. És a néhány hónap múlva, tőlük 150–200 km-re bekövetkező török katonai menetelés sem ijeszthette meg annyira az örményeket, hogy elszánják magukat az Erdélyben való letelepedésre. A vajda adója leginkább a lakosság gazdag rétegeit szorongathatta, akik között nagy számban voltak örmények, így a lázadás gerincét is ők képezték. Ebben az esetben az örökösen üldözött, folytonosan megtorlásokkal sújtott élő örmények jogosan menekültek el Duca vajda elől.

Ami a *menekülés módjait* illeti, ismét csak azon történészek véleményét fogadhatjuk el, akik nem említik a háromévi tengődést a havasokban. Ennek ugyanis nem sok valóságalapja van, hiszen:

---

⁶¹Az Egyházszervező Örmény Bizottság Emlékirata Főtisztelendő és Nagyméltóságú Gróf Mailáth Gusztáv Károly Erdélyi Püspök Úrhoz, a hazai örmény katolikus Egyházi Főnökség helyreállítása tárgyában. Kolozsvár, 1911.

⁶²*Istoria lumii în date*. București, 1972. p. 145, 189. *Istoria României în date*. București, 1971. p. 142–143.

– a Duca vajda elleni lázadás előtti három és azt követő három évben sem a moldvai örmény, sem a román történészek nem beszélnek a moldvai örmények erőszakos üldözéséről, ami kiválthatta volna a havasokba való menekülést;

– a moldvai örmények nem rendelkeztek megfelelő táborozási felszereléssel, ami lehetővé tette volna, hogy kisgyermekükkel és állataikkal együtt három évig – három télen át! – a havasok leghidegebb tájain éljenek;

– 10 000 örmény személy, mások szerint 3000 örmény család nem tartózkodhat valahol titokban három évig; török segítség nélkül is hazahurcolták volna őket, mint ahogyan 1551-ben és 1563-ban ezt meg is tették;

– ennyi embert és állataikat nem lehet titokban friss élelmiszerrel ellátni stb.

Éppen ezért *nem fogadhatjuk el a háromévi bujkálás elméletét*, sem azt, hogy az összes észak- és dél-moldvai örmény először a középben fekvő pricskei szoroshoz igyekezett, hogy azon átkelve először ideiglenesen Gyergyóban telepedjenek meg, később pedig onnan szétszóródjanak végső letelepedési helyeikre Erdély említett helységeiben.

Feltételezzük tehát, hogy a mintegy 10 000 moldvai örmény személy, illetve a 3000 család (= 12 000-15 000 fő) egyszerre, de két részletben és több szorison keresztül érkezett Erdélybe, a következőképpen:

– *Az első szakasz:* 1672. február vége és március eleje között az örmények az erdőkbe menekültek, mint ahogyan azt Minász Tokatti az 1551-es, vagy a *Kamene-ci krónika* az 1563-as örményüldözés utáni időkről is megjegyzi. Mivel a megtorlás mértéke túlhaladta volna az addigiakat, „új hazába költözésre határozták el magukat”. Evégett követséget menesztettek I. Apafi Mihályhoz azzal a kérelemmel, hogy fogadja be őket Erdélybe. A fejedelem örömmel fogadta a „vagyont, északésséget, kereskedelmi szellemet és ipart behozó örményeket.”⁶³ és kijelölte letelepedési helyeiket. A történészek még nem találták meg az erről szóló okiratot, ezért feltételezik, hogy a bejövétel a fejedelem szóbeli engedélye alapján történt.

– *A második szakasz* az örmények tulajdonképpeni Erdélybe jövele, és minden valószínűség szerint 1672 márciusának első napjaiban zajlott le, amikor a küldöttek visszaérkezettek a fejedelem engedélyével, és a szorosok a kőberes szekerek számára járhatókká váltak, hiszen a veszély tudata és a hideg egyaránt siettette őket. Tehát a havasokban legfeljebb egy hétig várakozhattak.

A menekülés három útirányban történt.

Az *északi útirány* a Borgói hágón keresztül vezetett. Itt jött be az észak-moldvai örményekből álló menetoszlop, amely a Besztercei-havasok keleti lejtőin gyűlt össze. Ezek Beszterce és Naszód vidékén telepedtek le. Közöttük volt Dániel (Thanel) Tódor, a moldvai örmények főbírója, dr. Minász Eudoxiensis Zilifdar-oglu (csilifdar-oglu = katona fia), a moldvai örmények szucsávai püspöke, az örmény klérus legnagyobb részével, köztük Illyés Mendrul esperes-plébános, Dsedseban Haciaur Alag, Chaceresz, Zakariás, Tódor, Jászvásári Minász,

⁶³ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája: 1700–1900*, Szamosújvár, 1893, 34.

Szoliman Hacıadur, Aszezi Vartan, Nicos Bogdan és más főpapok, valamint több fontos világi és egyházi személyiség.

A *középső útirány* a Békás-szoroson át vezetett, és a közép-moldvai menekültek útiránya volt. Gyergyószentmiklóson és néhányan Ditróban telepedtek le.

A *dél-moldvai menekülők* legnagyobb része a Gyimesi-szoroson jött át, és Csíkszépvízen telepedett le. Egy még délebbi, kisebb csoport az Ojtozi-szorosot választotta, és Kantán telepedtek meg (ma Kézdivásárhely egyik negyede).

A három menetoszlopból néhányan nem álltak meg a fennebb említett településeken, hanem Erdély belsőbb részeibe folytatták útjukat. Így például kis számban Ebesfalvára, a későbbi Erzsébetvárosba, az akkori Gerla falucskába, a Szászrégen melletti Petelére, Görgényszentimrére, Marosfalfaluba, a Dicsőszentmártontól keletre fekvő Bonyhára, Csíksomlyóra (Várdotfalva), Gyulafehérvárra stb. kerültek.

1677-ben, a nagy pestisjárvány idején néhányan a Szászrégentől északra fekvő Bátosba, Pemetére, a Maros megyei Vecébe vándoroltak; az 1696–1699-es tatár betörések alkalmával pedig egyes családok Máramarosszigetre, Lajosvölgyére, vagy a távoli Tisza menti Viskre, Técsőre és Husztra menekültek.

Közigazgatási szempontból eleinte az összes örmény egy „örmény kompániát” alkotott⁶⁴ Beszterce központtal. Itt helyezte el Minász püspök az örmény püspökség székhelyét. Idővel a kompánia kettévált: Beszterce és Gyergyószentmiklós központokkal (utóbbihoz tartozott Csíkszépvíz és Kanta is). 1696. február 7-től Ebesfalvát a „harmadik örmény kompániává” nyilvánították. 1700-ban felavatták az első örmény várost Armenopolis/Szamosújvár néven, és átvette a besztercei „örmény kompánia” jogkörét, amely 1712-ben a szászokkal való ellentétek miatt teljesen megszűnt. Tehát két kompánia maradt: Gyergyószentmiklós, Csíkszépvízzel és Kantával, meg Ebesfalva. 1733-ban Ebesfalvát örmény várossá nyilvánították Erzsébetváros néven, csupán Gyergyószentmiklós és a hozzá csatolt települések maradtak tehát meg az örmény kompánia szervezetében.

1768-ban az osztrák–török háború dél-moldvai hadműveleteinek következtében kb. 400 örmény család költözött Csíkszépvízre. Az újabb gyarapodás nyomán Csíkszépvíz Kantával együtt kivált a gyergyószentmiklósi kompániából, és külön kompániává vált. 1768-tól tehát az erdélyi örményeknek adminisztratív szempontból két autonóm kompániájuk és két örmény városuk volt. A „szórványban” élő örmények adminisztratív szempontból eleinte a legközelebbi kompániához vagy városhoz tartoztak.

---

⁶⁴ Kompániának nevezték akkoriban azokat a szakmai vagy etnikai kritérium alapján létesített nagyobb csoportokat, amelyeknek szakmai vagy adminisztratív önkormányzati jogot adtak.

III.5 AZ ÖRMÉNY VÁROSOK ALAPÍTÁSÁIG KIADOTT KIVÁLTSÁGLEVELEK

Letelepedésük után az örmények azonnal hozzáfekttek közösségeik adminisztratív, kulturális, vallási és gazdasági szervezéséhez. Jó kézügyességű iparosokként (különösen a tímárságban) és leleményes kereskedőkként csakhamar fellendítették ezeket a gazdasági ágakat, és Erdély hasznos polgáraivá váltak. Mivel azonban idegen állampolgárok voltak, korlátozott jogokat élveztek a földiekkel szemben. A főleg gazdasági és kereskedelmi korlátozások eltörlését eleinte kiváltságlevelekkel próbálták elérni.

Mint már említettük, a történészek nem bukkantak rá arra az iratra, amely engedélyezi az örmények erdélyi letelepedését. Fennmaradt ellenben három kiváltságlevél, amelyeket a két Apafi fejedelem, illetve I. Lipót császár nem adott volna ki, ha az örmények nem (legalább szóbeli) engedély alapján jöttek volna Erdélybe. Ez a három kiváltságlevél a következő jogokat biztosítja az örmény kompániáknak:

– Az *első kiváltságlevelet* I. Apafi Mihály 1684. október 26-án bocsátotta ki, és a következőképpen szól: „Michael Apafi Dei Gratia Princeps Transilvaniae, Partium Regni Hungariae Dominus etc., Becsületes híveinknek azért való instantiájokat kegyelmesen tekintvén Torda vármegyében Petele nevű falunkban szállást tartó kereskedő örményeknek részéről kegyelmesen annualtunk arra, hogy Birodalmunkban mindenütt, minden városokban, falukban és akármely helyeken is minden sokadalmakban és vásárokon szabados kereskedésök lehessen, magok mesterségekkel készített bőrnemű és egyébféle áru marhájokkal minden megbántódások nélkül kereskedhessenek, úgy mind azon által, hogy annuatim száz kordoványokat tartozzanak Számunkra készíteni, Görgényi udvarbíránk adván szkompíát⁶⁵ hozzája az mint hogy annualunk is praesentium per vigorem. Minek okáért felül megírt minden Rendbéli Híveinknek kegyesen és igen serio parancsoljuk a felyebb megírt Örményekhez ennyiben való KeGYelmességünket így értvén engedjenek mindenütt birodalmunkban és minden helyeken szabados kereskedést nekiek és abban őket személyekben és javakban megháborítani vagy károsítani semmi színek alatt ne merészeljék... 1684. október 26. M Apafi.”⁶⁶ Később ennek a kiváltságlevélnek a tartalmát az összes erdélyi örményre kiterjesztették.

– A *második kiváltságlevelet* 1696. augusztus 20-án adta ki I. Lipót császár (1657–1705), ebben engedélyezi a Szamosújváron és Görgényszentimrén letelepedett örményeknek, hogy földet bérelhessenek, és kiterjeszti ipargyakorlási és kereskedési jogaikat az egész birodalom területére: „Benique resolvimus ad demissam Armenae per Regnum hoc Nostrum Transilvaniae, dispersae Nationis Instantiam, pro certo determinatoque subsecuturæ subsistentiæ, vel Habitatio-

⁶⁵ szkompia = szkumpi, a román scump = drága, sok pénzbe kerülő szóból eredő megnevezése annak a növényi festéknek, melyet a tímárok Olaszországból hoztak, de a Balaton mellékén is található volt. (Gergelyffy András: *Technologia*. Pozsony, 1809.)

⁶⁶ Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája*. 1901. I. 98–99.

nis inibi loco, ex Bonis Nostris ibidem Fiscalibus, a modernis Arendatoriis, signater Dominium sen Territorium Samos-Ujvár sen Georgen-Szent-Imre, cum omnibus suis appertinentiis, pro certo quodam Arendae quot annis abinde pendendae quanto, Confirmatis quoque Gubernii Nostri Regni Transylvanici Praerogativis Nationi huic, antecedenter in eo, quatenus videlicet eadem, mediante libera ac artificiosa sua Oeconomia vivere, seseque conservare possit, indultis elocandum esse... Quapropter Fidelitati tuae per Praesentes Clementer committimus et Demandamus, út cum dicta Nazione Armena, ratione praetactorum unius aut alterius Territorium cum suis attinentiis Pensionisque annalis desuper in futurum exactae praesandae de condigno convenire, prout et id ipsum etiam ad ratificandum, quam humillime Nobis perscribere, ac eotum illud Territorium Praerepetitae Nationi Armenae, debito tempore et ordine realiter assignare volit, in Eoque satisfiet clementissim Voluntati Nostrae. 1696. augusztus 20. Leopold." A cím: Erdély kincstárnokának, Apor István grófnak.⁶⁷

– A harmadik kiváltságlevelet II. Apafi Mihály (1681–1713) adta ki 1699-ben. Annak ellenére, hogy hivatalosan nem uralkodott, az általa kibocsátott kiváltságlevél igen fontos nemcsak tartalma miatt, hanem mert az ebben foglalt jogokat és kiváltságokat a következő fejedelmek, illetve császárok elismerték. Az örmények ezzel az alkalommal a szabad kereskedési jogon kívül politikai jogokat is kapnak, mint például: „saját lakhelyeiken, közülük, bírókat választhassanak...”. „...armeni proprio ubique a se electo parerent judici, cavitque ne Armeni sive ab ipso Principe, sive ab ejusdem Officialibusquacunque demum ex causa vel praetextu servituti subjicerentur, sed plena iisdem esset per totum regnum mercimoniorum libertas...”⁶⁸

Ezek voltak azok a kiváltságlevelek, amelyek alapján a kompániák keretében és a szórványban élő örmények az örmény városok létesítéséig ügyeiket vezették. 1849 után a kiváltságok kora lezárult. A forradalom kikiáltotta az összes lakosok törvény előtti egyenlőségét.

---

⁶⁷ Uo. 101–102. „Örömmel vettük a mi Erdélyünk területén szétszóródottan élő örmény nemzet hozzánk intézett kérését, hogy egy külön, meghatározott helyi letelepedésre és lakásra engedélyt kapjanak a mi jelenlegi császári területünkön bérletileg már a következő évre, amelyet a császári pénzügyi hivatalnak fognak fizetni, kijelölve egy uradalmat Szamos-újváron vagy Görgényszentimrén – minden hozzátartozókkal együtt, évente bizonyos haszonbér megfizetése mellett. Felhívjuk egyúttal a mi erdélyi guberniumunk figyelmét ezen nemzet előjogaira, elsősorban, hogy saját szabad és szorgalmas gazdálkodásuk által önmagukat fenntarthatassák, bizonyos kiváltságokra van szükségük. Ezért jelen iratunkkal megbízzuk kegyességedet és utasítjuk, hogy a nevezett örmény nemzettel a fent említett területek valamelyikéről megegyezzen, valamint az ezért fizetendő évi járulékot is meghatározza és erről Nekünk mielőbb jelentést küldjön, a meghatározott területet az említett örmény nemzetnek megfelelő időben és szabályok szerint adja át és ezáltal kegyesen teljesítse a Mi akaratomkat. Bécs, 1699. augusztus 20. napján. Lipót.” (Szirmai Béla fordítása.)

⁶⁸ Uo. 100.

III.6 JELENTŐSEBB ÖRMÉNY MENEKÜLTCSOPORTOK ÁLTAL LAKOTT ERDÉLYI HELYSÉGEK

III.6.1 Beszterce (örményül: Bistritz)

Az 1672-ben Erdélybe jött örmények fő letelepedési helye eleinte Beszterce vidéke volt. Itt jelölte ki Dániel (Thanel) Tódor is az erdélyi örmény kompánia főbírói székhelyét, és Minász püspök is itt szervezte meg egyházának központját. Hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák, küldöttséget menesztettek Szebelédi erdélyi püspök helyetteséhez azzal a kéréssel: járjon közbe Beszterce város világi és egyházi vezetőinél annak érdekében, hogy átengedjenek nekik egy kápolnát, ahol misézhessenek. A küldöttek Rómával egyesült katolikusoknak vallották magukat, és olyan jól feleltek a vallás ismeretét fürkésző főpapok kérdésére, hogy megnyerték a vizsgálóbizottság teljes bizalmát. Meg is kapták Besztercén a kért kegyhelyet.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Minász püspök nemcsak az Erdélybe jött örmény kompánia ügyeit intézte, hanem innen, küldötteken keresztül, a szétesett moldvai örmény egyház újraszervezését is. Bérelt épületben elkezdődött az örmény gyermekek elemi iskolai oktatása is. Rövid időn belül az örmények teljesen beilleszkedtek a város szociális, kulturális, gazdasági és vallási életébe. Jó anyagi helyzetük azt is lehetővé tette, hogy bérlői minőségből hamarosan tulajdonosi rangra emelkedjenek, házakat, üzleteket, műhelyeket építve. Erre a célra a város az alig néhány száz lakóházból álló Holzgassét (Fa utcát) engedte át nekik, amely így a város egyik leglakottabb és legszebb utcája lett.

Mint iparosok, inkább bőrmegmunkálással foglalkoztak. Mások szarvasmarhával és fűrészáruval kereskedtek. Voltak, akik földet béreltek, és annak a jövedelméből éltek. Azok pedig, akik Besztercén nem tudtak jobb anyagi helyzetet teremteni maguknak, 1700-ban, az első örmény város, Armenopolis alapításakor az új városba költöztek.

Beszterce szász város volt. A szászok rossz szemmel nézték az örmények anyagi gyarapodását, és különösen a II. Rákóczi Ferenc által vezetett osztrákelenes felkelés leverése után, mivel azok magyarpártiak is voltak, ellenszenvük fokozódott az örményekkel szemben. Büszkeségüket mindinkább sértették az örmények gazdasági sikerei, és kihasználva a helyzetet, hogy a városban egy osztrák lovasezredet szállásoltak be, amelynek számíthattak a segítségére, a helybeli iparosok és kereskedők unszolására a város vezetősége elhatározta, hogy kiűzi a városból az örményeket. Csak a megfelelő indok hiányzott, hogy a tervhez hozzáfoghassanak. 1712-ben azonban ok is adódott: október első napjaiban teljesen véletlenül a város örmény lakónegyedében négy örmény halt meg egymás után. A város vezetősége ekkor azonnal maga elé hívatta az örmény kompánia bíróját, és tudomására hozták, hogy 24 óra alatt az összes örménynek el kell hagynia a várost mindennel, amit csak magukkal tudnak vinni, mert „pestisjárvány ütött ki közöttük”. Ha jószántukból nem mennek el, a vá-

rosban állomásozó katonai alakulattal fogják őket kitoloncolni. A határidőt szándékosan szabták ilyen rövidre, hiszen így az örményeknek nem volt idejük, hogy házaikat, boltjaikat, műhelyeiket kiürítsék és értékesítsék, vagy felvegyék az adósaiknál lévő összegeket. Mindezek a szászok tulajdonába kerültek.

Hiába érveltek az örmények, a hatóságok hajthatatlanok maradtak. Az örmények így azokkal az értékekkel, amiket szekerekre tudtak rakni, aznap és másnap éjszaka a környező helységektől távol eső erdőbe mentek. Itt orvosi vizsgálatoknak vetették alá és felügyelet alatt tartották őket. Néhány nap alatt kiderült, hogy nem voltak és nincsenek közöttük pestises betegek. Az orvosi felügyelet letelte után azonban nem engedték meg, hogy visszatérjenek, hanem menniük kellett. Ha sikerült is bebizonyítaniuk a pestis-vád alaptalanságát, Besztercére nem mehettek vissza.⁶⁹ Legtöbbjük az újonnan alapított Arme-nopolisban (Szamosújvár) telepedett le.

Később kiderült, hogy a helyi hatóságok egy utólag keltezett, a huszárezred katonáorvosa által kiállított orvosi bizonyítvány alapján hozták meg az örményeket kiűző határozatot.

Az örmények kiűzetésével kapcsolatban egy mendemonda is szárnyra kapott, amelyet Szongott Kristóf a következőképpen mesél el: „Irigyelték a szászok az örmények növekedő vagyonát, ezért elhatározták, hogy megtámadván őket vagy leölik, vagy kikergetik. De eltitkolták – szigorú büntetés terhe alatt – a határozat nyilvánosítását. Azonban amit többen tudnak, már nem titok. Így történt ez a jelen esetben is. Volt egy szép ifjúnak egy örmény leány szeretője. Meglátogatta kedvesét és így szólt hozzá: »Sajnálom az életedet. Holnap este a szászok megtámadják az örményeket; azért, ha lehet, menekülj egyedül; de ha nem, szüleiddel. Különben erről ne szóljatok senkinek, mert...« A leány megmondta a szülőknek, azok meg a többi örménynek, akik azonnal megtették az előkészületeket a – harcra. Többek között elővették az erős, hosszú sátorfa-rudakat. A támadó szászok meg is jelentek; az örmények készen várták. Erre kezdetét vette az erős utcai harc... A következő vezényszóra: „gedrechekh, záргеchekh, dégkák!” (vágjátok, üssétek, fiúk!) erős rohamot intéznek a szászok ellen: ütésre ütés következik. Az örmény asszonyok és leányok kötényeikből köveket szór-tak az ellenségre: úgy hullott a kő, mint a zápor... Több száznak holtteste fedte az elhagyott csatateret és hetekig bekötözött fejjel és felkötött karral jártak... Erre azonnal azt határozták az örmények, hogy Szamosújvárra jönnek.”

Állítólag a bécsi udvarhoz is eljutott a harcok híre, amikor azonban a császár az örmény küldöttségtől megtudta, mi is történt valójában, megbocsátott az örményeknek, mondván: „Ti csak védekeztetek. És ha a támadó életével lakol, ez nem emberölés... ezért semmi bántódásotok nem lesz... szolgáljátok a trónt ezután is híven!”

Mindegy, hogy melyik változatot fogadjuk el, az örmények nem maradhattak Besztercén. A besztercei örmény kompánia az év végéig meg is szűnt, helyét az új örmény város, Szamosújvár töltötte be.

⁶⁹ Uo. 110–116. Az orvosi bizonylat másolatát a szamosújvári levéltárban őrizték.

III.6.2 Gyergyószentmiklós (örményül: Dzsurdzsov)

Gyergyószentmiklós a Gyergyói-medence keleti peremén, az Erdélyt Moldával összekötő, évszázadok óta használt nyugat-keleti irányú útvonal mellett fekszik. Árucserforgalma fontos volt a különböző vidékek és népek (románok, magyarok, örmények, zsidók) közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok történetében.⁷⁰ Ezért nem volt véletlen I. Apafi Mihály határozata, amellyel Gyergyószentmiklóst jelölte meg egyik letelepedési helyként a jó iparos és leleményes kereskedő örmények számára.

Gyergyóban azonban már 1672 előtt is éltek örmények. Egy 1760-ban kelt tanúvallomás az első gyergyói örmény család megjelenését 1637-re helyezi.⁷¹ Ezt a dátumot valószínűsíti az is, hogy ebben az évben létesült a jelenlegi örmény templom helyén az Idegenek temetője. Az örmények újabb említésére Csík-Gyergyó-Kászonszék Generális kongregációjának 1643. végzésében bukkanunk, amikor elrendelik, hogy az „egyéb árusok, kalmárok, örmények, egyszóval valakik árut visznek piacra, mise alatt áruikat ne merészeljék árulni”.⁷² Theodorovits Simon pedig az 1654-i feljegyzéseiben két örmény testvér, Hertz Azbej (Fülöp) és öccse, Vartig (Rózsa) letelepedését említi (Örmény Levéltár 1. sz.). Ők voltak az elődei annak a Hertz családnak, amely 1700-ban Szamosújvárra költözött. Más források szerint a testvérek neve Kandra Márton és Kandra Azbej (Filip) volt. 1658-ban egy Eránosz nevű gyergyószentmiklói örmény öccse feleségül vette az ebesfalvi Nicol nevű örmény leányát.

Az örmények azonban csak 1668-ban kezdtek csoportosan letelepedni Gyergyószentmiklóson, majd 1672-ben nagy számban. A gyergyói örmények száma tehát állandóan nőtt. Ezeket az adatokat a különböző években történt összeírásokból pontosan ismerjük. 1716-ban pl. a széki biztosok által végzett összeírás alapján Gyergyószentmiklóson „23 jobb anyagi helyzetben, 20 kevésbé módos és 20 szegényebb örmény család” élt. Az akkori örmény családok átlagos lélekszámát a kutatók 6-10 főben állapították meg, így könnyen kiszámítható, hogy 1716-ban Gyergyószentmiklóson kb. (63 család × 6-10 lélek) = 378–630 örmény élt. Ez a létszám 1721-ben 80 családra, 1808 elején pedig már 246 családra emelkedett, ami 480–800, illetve 1464–2460 örmény lakost jelent. 1847-ben az örmény családok száma 310 volt.⁷³

Az elején a kevéske örmény békésen megférte a székelyekkel. Adódott azonban egy nagy problémájuk: mivel kevesen voltak, nem tudtak maguknak templomot és iskolát építeni. Márpedig a templom és az iskola minden időkben kötelező intézmény volt a bárhol élő örmények számára. Ezért először egy házat béreltek, amely kápolnaként, papilakként és iskolaként is működött. A néhány

⁷⁰ Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza*. Budapest, 1994. 187. old.

⁷¹ Magyar Országos Levéltár (MOL), F. 48. V. 13. 1760.

⁷² Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténeti adatok*. Kolozsvár, 1860. I. 10. 115–157; Közli Ferenczy György gyergyószentmiklói pap naplóját is, aki az Idegenek temetőjét létesítette.

⁷³ Tarisznyás Márton: *i. m.* 216–218.

örmény nebuló alapfokú oktatása eleinte a pap feladatai közé tartozott, később külön kántor-tanítót szerződtettek erre a célra.

Amikor sokasodni kezdtek, a kis kápolnaterem már szűknek bizonyult a hívek számára. Ezért több kérelem és „még többször nyújtott ajándék eredményeképpen” („pazum, ogokhanak jev barkevok haziv garachin szedanal”) sikerült bérbe venni a város világi és egyházi vezetőségétől az Idegenek temetőjében lévő tágasabb fakápolnát. Ezt a kápolnát a helybeli lakosság 1613-ban építette a Képláb nevű helyen.⁷⁴ 1637-ben Ferenczy György pap a kápolna köré létesíti az Idegenek temetőjét. A temetőbe vezető kapu felső gerendáján ma is olvashatók a következő szavak: „Hoc coemeterium Gregorius Ferenczy Sacerdos, in sepulchram peregrinorum fieri curavit. Anno 1637. 9. Maji” (Ez a temető Ferenczy György pap gondviselése által létesült 1637. május 9-én).⁷⁵ Az egyezmény alapján saját templomuk felépítése után az örmények a kápolnát vissza kellett adják a plébániának a régi és az újonnan kapott kegytárgyakkal együtt.

1672 után az örmények száma lényegesen emelkedett, a fakápolna szűknek bizonyult már. Ezért Mártonfi György erdélyi püspök 1717-es „canonica visitatioja” alkalmából sok alkudozás után meggyőzte a helybeli vezetőséget, hogy a kápolnát a körülötte lévő temetővel együtt adják el az örményeknek 120 ezüst forintért, hogy azok kibővítsék az épületet. Ezt az örmények azonnal meg is tették, de a kápolna hamarosan így sem tudta befogadni a híveket, ezért 1722-ben templom nagyságúvá bővítették. Ugyanakkor engedélyt kértek a helyi hatóságoktól, hogy a fatemplomot lebontsák, és a helyi örmény közösség számának, igényeinek és büszkeségének megfelelő nagyságú szép kőtemplomot építsenek. Az engedélyt 1730 tavaszán megkapták.

Az új kőtemplom építésének „motorja” Theodorovics Simon (Der Simeon Thoroszján) volt, akít 1726. október 26-án neveztek ki Gyergyószentmiklóstra örmény katolikus plébánosnak. Csakhogy a hívek nem nagyon adakoztak templomépítésre. Ez a magatartás annyira feldühítette a plébánost, hogy a húsvéti prédikáció végén kijelentette, hogy „ha a tisztelt örmények nem kezdik el azonnal a pénz gyűjtését, úgy itt hagyja őket, mint Szent Pál az apostolokat, és visszamegy Szamosújvárra”, ahonnan Gyergyóba áthelyezték.

A prédikáció meghozta a várt eredményt. Az ünnep ellenére húsvét másodnapján összeültek a közösség és egyház vezetői és megválasztották a „szervező bizottságot”, amely a plébános vezetése alatt a templom építésével kapcsolatos ügyekkel foglalkozott. A bizottság elnökévé a kispapot nevezték ki, tagokká pedig Ábrahám Emanuelt és Lukács Miklós fiát, Jakabot (Hagop Nikoszi Luszigján) választották. Azonnal meg is szervezték a pénzgyűjtést, és megásták a templom alapját is. Valamivel később a bizottságban nézeteltérések merültek fel, ezért a tagokat lecserélték, és Ohanján Lázárt meg Lukácsi Miklós másik fiát, Karácsony tették helyükbe.

⁷⁴ A képláb olyan kis faépítmény neve, amelyen egy szent képét helyezték el.

⁷⁵ A pap nevét Szongott Kristóf Ferenczfýnek (Armenia, 1903; 226–233), Tarisznyás Márton pedig Ferenczynek írja (i. m. 191).

Az új kőtemplom a fatemplom helyére épült.⁷⁶ Annak lebontásához 1730. április 25-én fogtak hozzá, az új kőtemplom falait 1730–1734 között húzták fel. 1748-ban a templomot bástyákkal és várfalakkal vették körül. 1734-ben szentelték fel, ekkor az örmény kompánia vezetősége a következő személyekből állott: plébános: Theodorovics Simon; kispap: Kosza Száhágján János; a plébánia adminisztrátora: Ákoncz Gergely fia, Tódor; bíró: Ohanján Lázár; titkár: Ábrahám Tódor (Toderas/Tódorka); a Tímárszövetség elnöke (saresta surugdsoch): Ábrahám Angszent (Auxentius); alelnök (vatah): Lukács Jakab; az örmény ifjak szövetségének elnöke: Jakabfi Kristóf (Hagopszajenc Csacsadur); alelnök: Verzár Kristóffi Kristó (Csacsigián Verdzarenc); a templomi menet vezetője (marsalek) Czifra Donik Lukács; a kántorok elnöke: Lukács Miklós, és így tovább.

A templom építéséről, az adakozókról és a pontos összegekről az adatok megtalálhatók a templom Történelmi naplójában (Hisadagaran). Az élen Lukács János járt a torony építéséhez és Hohán Lázár a Szent Gergely kápolna építéséhez szükséges pénzzel. A nagy ív alakú könyv pergamenlapokból áll, Theodorovics Simon plébános írta 1734-ben. Borítólapján felül jobbról-balról angyal, alul az Atyaisten, felette pedig a Szentlélek szimbóluma látható, és a következő, aranyozott nagy betűkkel írt szöveg olvasható: „Liber nomina, dominorum mercatorum qui libenter dederunt pro Ecclesia Mariae Natae extructa intus coninens”.⁷⁷ Az emlékkönyv legnagyobb értéke abban áll, hogy tartalmazza az összes akkori gyergyószentmiklósi örmény családfő nevét. A templomot 1903–1904-ben újjították fel, Görög Joachim plébános és Eranosz Bogdán főgondnok idejében.

Az utolsó örmény katolikus szertartást végző plébános Fogolyán Miklós P. Lukács volt (1991–1998). Budapesten született 1927. október 12-én, erdélyi örmény családban. 1939-ben lépett be a velencei mechitarista rendbe, ahol 1945. október 24-én fogadalmat tett. 1951. szeptember 8-án szentelték pappá. Hivatástudata hozta vissza az ősök földjére már 1976-ban, de akkor még nem maradhatott. 1991-ben misszióba jött Gyergyószentmiklósról plébánosként. Igyekezett felújítani az örmény nyelvismeretet. Mivel a hívek már nem beszéltek örményül, örmény–magyar imakönyvet szerkesztett, hogy megértsék a mise alatt elhangzott szavakat. Az imakönyv bal oldali lapján latin betűkkel az örmény szöveg volt olvasható a magyar kiejtésnek megfelelően, a jobb oldalon pedig a magyar fordítás. Így a hívek megértették és el tudták mondani az örmény szertartás szavait. Fogolyán Miklós P. Lukács plébános tehát tudatosra tette a híveknek a szertartáson való részvételét, ugyanakkor ahhoz is hozzájárult, hogy azok megtanuljanak valamennyit őseik elfelejtett nyelvéből. 1997 végén betegség miatt kezelésre visszatért Olaszországba. Mivel állapota nem javult, 1998. szeptember 23-án lemondott a gyergyószentmiklósi plébániáról. Crespanóban (Ve-

⁷⁶ Tarisznyás Márton szerint a kis fakápolnát nem bővítették, hanem 1656-ban kőből épült kápolnát emeltek a helyén. Szerinte ennek a helyére épült a nagy kőtemplom. (i. m. 191.)

⁷⁷ Szongott Kristóf: *A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom* (Armenia. 1903. 226–233.); Jakubinyi György érsek, örmény apostoli kormányzó: *A Romániai Örmény Katolikus Ordinárius jubileumi sematizmusa (évkönyve)*. Kolozsvár, 2001. 40–42.

lence tartomány) halt meg 1999. április 7-én. Asolóban (Treviso tartomány) az örmény mechtarista temetőben nyugszik.

Állandó és intenzív vallásos programon kívül a plébánia felügyelete alatt működött az örmény iskola is. Ugyanakkor a papok, kántorok és tanítók vezetése alatt élénk kulturális tevékenység folyt. A gyermekek és a fiatalság magyar hazafias nevelésében, valamint az örmény kultúra hagyományainak tudatosításában és tiszteletben tartásában nagy szerepe volt a különféle kórusoknak, színtársulatoknak, irodalmi köröknek. Rövid ideig örmény nyomda is működött, amely főleg vallásos és iskolai könyveket nyomtatott.

A gyergyószentmiklósi örmények állandó összeköttetésben álltak Moldvában maradt rokonaikkal, akikhez többen vissza is mentek. Iparosaik, kereskedők leginkább bőrmunkával, juhhús-füstöléssel és szarvasmarha-kereskedéssel foglalkoztak, csordáikat Bécsig is elhajtották. 1904 folyamán csupán a híres gyergyószentmiklósi állatvásáron 40 554 szarvasmarhát és 7029 lovat adtak el. Ugyanakkor fűrészáru-kereskedéssel és tutajozással is foglalkoztak, néhányan pedig földeket béreltek.

III.6.3 Csíkszépvíz (örményül: Szipkiz)

Az 1672-ben Moldva déli részéből Erdélybe menekülő örmények nagyobb része Csíkszépvízen és Kantán telepedett le, de már korábban is bizonyíthatóan éltek itt örmények. A Nagy Örmény Enciklopédia például (Jereván, 1984, no. 10, 30.) említi egy 1573-as örmény sírboltot, amely valószínűleg egy olyan örmény sírja lehet, aki Ștefan Rareș moldvai vajda üldözései elől 1551-ben menekült Erdélybe. A helység egyik legidősebb örmény lakosa (az utolsók között), Zakariás (Zacharian) Péter úgy tartja, hogy ősei 1663-ban jöttek ide Moldvából, kóberes szekerekkel.

A hagyomány szerint az örmények 1672-es bejövetele Erdélybe a következőképpen történt: 1672 kora tavaszán még hómaradványok fedték a környező mezőket, amikor egy napon, a déli órákban egy embert berohant a községházára azzal a hírrel, hogy a község Gyimes felőli bejáratánál egy hosszú, kóberes szekerekből álló menetoszlop állt meg, és a mezőn nekikezdték sátraik felállításához. Amikor a bíró ezt meghallotta, azonnal a helyszínre sietett. Megtudta, hogy Moldvából jött örményekről van szó, akik azért jöttek, mert ide szót a letelepedési engedélyük. Az írásbeli engedélyt azonban nem tudták felmutatni. Mivel pedig a bíró ragaszkodott ehhez, háromnap haladékot kértek, hogy I. Apafi Mihálytól elhozzák az okmányt. A három nap letelte után azonban a küldöncök nem érkeztek vissza, ezért még három nap haladékot kértek. Az ötödik napon a küldöttség visszaérkezett a fejedelemtől kapott írott engedéllyel. Ennek alapján a bíró tárgyalta az örmények vezetőjével, és kijelölte a letelepedési helyüket. Csakhogy ezt az írott engedélyt sem a csíkszépvízi községháza levéltárában, sem máshol mindeddig nem találták meg.

Kis létszámuk miatt a csíkszépvízi örmények eleinte Gyergyószentmiklóshoz tartoztak, de az 1768-as menekülési hullám után számuk hirtelen megugrott (400 család jött), így autonóm örmény kompániává váltak.

„Csíkszépvízen 1694. január 13-án tragikus esemény történt: kb. 350 lovas tatár betört a környékre és felégetett 7 falut, köztük Csíkszépvizt is, 1000 embert pedig fogolyként elhajtottak. Február 15-én a támadás megismétlődött. Ekkor a tatárok kiraboltak és felégettek még 10 falut, egészen Csíksomlyóig és rengeteg embert elhurcoltak. Csak az örmények több mint 120-an voltak. Helybeliek, kereskedők és utasok, összesen mintegy 700-an kerültek rabságba. A lakosok egy része elesett a harcban, sokan megfagytak. Így halt ki a székely nemzetség 12 ágának egyike!”⁷⁸

Vallásukat eleinte a kölcsönkapott kápolnában gyakorolták, később kis fatemplomot emeltek. Ezt 1762-ben lebontották, és építeni kezdték a mai szép kőtemplomot, amelyet 1785-ben fejeztek be. Belső hossza 26 m, szélessége 10 m, magassága pedig 14 m. A jelenlegi főoltár Jordán Vartan erzsébetvárosi örmény adománya (1862). A szószéket néhai Zakariás Lukács és neje, Margit csináltatták 1862-ben. Az orgona 1834-ben készült.⁷⁹

A templom tulajdonában megmaradt születési és keresztelési anyakönyvek közül az első örmény nyelvű, és 1770-ből származik. A bejegyzések világosan mutatják az itteni örmények gyarapodását, különös tekintettel az 1768-ban történt 400 moldvai örmény család letelepedésére.

Az első pap, akinek neve fennmaradt, Der Bogos volt. Fáraó Simon 1872–1915 között volt örmény katolikus plébános, és 1892-ben szerkesztett egy örmény–magyar szótárt. Az utolsó örmény szertartást végző plébános Bodurján János Megerdics (1929–1958) nagyműveltségű tudós volt. Partizagban (Bartizag, Törökország, Anatólia) született 1881. október 8-án. 1899-től a velencei mechtaristáknál tanult (San Lazzaro szigetén). 1899-től római kispap. 1901-ben belép a rendbe. 1902-ben szentelték pappá Velencében. Magyarul is tudott. 1913–1921 között Erzsébetvárosban mechtarista házfőnök. 1922–1929-ig Bukarestben örmény író, lapszerkesztő és nyomdatulajdonos. 1922-ben elbocsátják a rendből. 1915-ben a törökországi örmény népiirtás idején 100 örmény fiataalt telepített Erdélybe. Szépvízen megírja és kiadja az örmény szórvány anyagát. Bukarestben 12 kötetes Örmény Lexikont ad ki. 1959 elején I. Vazken katolikosz meghívja Örményországba, hogy a Nagy Örmény Enciklopédián dolgozzék. Kézírtatos műveit tartalmazó bőröndjét még hazai állomáson ellopják (valószínűleg a rendőrség kobozta el). Röviddel Ecsmiadzinbe érkezése után meghalt (1959. december 9-én), és a Szent Gajane templom kertjébe temették el.⁸⁰

Az örmény lakosság az örmény plébánia vezetése alatt kongregációs körökbe szerveződött. Ilyen volt például a Szentháromság kongregációja, amely 1730-ban indult az örmény ifjúság részére Roska-Istvánfi István lemergi prépost „visita canonicája” alkalmával. 1746-ban a Jézus Krisztus Keresztese kongregáció kezdte meg a működését Dániel Mihály erzsébetvárosi esperes jelenlétében az idősebb örmény lakosság részére. A kongregáció működéséhez szükséges pénzt

⁷⁸ A csíkközmási római katolikus plébánia Historia Domusa, 61. oldal.

⁷⁹ Fáraó Simon: *A csíkszépvízi örmény telep*. Arménia, 1888. 7–11., 47–51.

⁸⁰ Jakubinyi György: *i. m.* 45–46.

egy nagyon jól sikerült, a gyimesi „határároknál” megszervezett állatvásár alkalmával adományozták.⁸¹ Fontos megjegyezni, hogy ezeknek a vallási alapon létesített kongregációknak hitelszövetkezet jellegük is volt, hiszen az itt összegyűjtött pénzből kölcsönöket lehetett felvenni, kis kamat ellenében. Minden kongregáció a felső egyházi és világi vezetőség által jóváhagyott alapszabályoknak megfelelően működött.

A helyi örmény iskola 1890-ig működött, majd beolvadt az állami magyar iskolába. Fakultatív módon ezután is tanították a magyar iskolában az örmény írást és olvasást. A szükséges örmény tankönyveket az erzsébetvárosi mechitaristák szolgáltatták. Fennmaradt Ignation rendfőnök levele, amelyben kéri az erzsébetvárosi eredetű velencei mechitarista főapáttól, Sztepan Ákoncztól az iskoláskönyveket (1810). Ugyancsak Ignation rendfőnök vezetése alatt Csík-szépvízen 1797-ben működött egy örmény amatőr színtársulat is. Fennmaradtak az előadásokról írt dicsérő sorok, mint például az *Alexis élete* című színdarab bemutatása utáni.

Csík-szépvízen élt Gerio Fejér örmény költő is, aki több verset írt a II. Abdul Hamid szultán által elrendelt örménymészárlásokról.

1940-nel kezdődően Bodurján János Megerdics plébános és kíségetője, Harutium Atanaszian az általuk vezetett nyomdában kiadták a Kidutium és Kidelik című tudományos lapot, valamint a Bobok nevű, gyermekeknek szóló képeslapot. Ugyanitt jelenik meg a Tavasz nevű gyermekújság és több, felnőtteknek szánt könyv is, örmény nyelven.

1906-ban a kulturális és szórakozási igények kielégítése érdekében a csík-szépvízi örmények felépítették a helység „kaszinóját”, amelynek több termében könyvtár, színház, mozi működött, volt táncterme, biliárdterme, kuglipályája, vendéglője, szállodája stb. Ebben a szállodában szállásolták el a bukaresti Misakian-Kesimian iskola diákjait is akik csere-vendégszereplésen voltak a szépvízi örmény fiataloknál 1936-ban és 1937-ben, a szépvízi örmény fiatalok bukaresti vendégszereplésének viszonzásaképpen.

Az első világháború után a bukaresti örmény történészek többször jártak tanulmányi látogatáson és vendégségben a csík-szépvízi örményeknél. Ezek közül kiemeljük Hagop Djololian Sirunit és Suren Kolangian látogatását, akik ezen alkalmakkor tanulmányozták a helybeli történelmet, kimutatásokat készítettek és tettek közzé a csík-szépvízi örmény plébánia és a helyi kaszinó könyvtárában lévő örmény dokumentumokról.⁸²

⁸¹ A gyimespalánki szorosban a moldvai határnál lévő vámnál az utat egy keresztbe ásott árok szakította meg. Az árkon híd vezetett keresztül, amelyen csak azok mehettek át, akik a vámot lefizették. Az árok két partján lévő térségben bonyolódtak le az erdélyi és a moldvai kereskedők közötti állatvásárok.

⁸² Suren Kolangian: *Armenii din Transilvania*. Ararat, București, 1991. nr. 1, 2, 3, 4; 1992. nr. 5, 6). Suren Kolangian: *Armenii din Frumoasa*. Ararat, București, 1992. nr. 10, 11.

III.6.4 Az erdélyi magyar örmények létszáma

A 2002-ben tartott népszámlálás hivatalos adatai szerint Erdélyben (a Partiummal együtt) összesen 182 román állampolgár vallotta magát örmény nemzetiségűnek. Számuk, megyék szerint a következő: Arad: 6, Beszterce-Naszód: 1, Bihar: 12, Brassó: 15, Fehér: 3, Hargita: 5, Hunyad: 9, Kolozs: 63, Kovászna: 6, Krassó-Szörény: 3, Máramaros: 10, Maros: 12, Szatmár: 3, Szeben: 2, Szilágy: 0, Temes: 32.

Csakhow Erdélyben – érzelmei és nemzei érzései szerint – kétféle örmény él: a tulajdonképpeni örmények, akik megtartották eredeti nemzetiségüket és vallásukat, valamint az elmagyarosodott örmény eredetű magyarok, akik kettős identitástudattal magyarörményeknek nevezik magukat. És felvették az örmény szertartású katolikus vallást. Tehát szabatos kifejezéssel szólva örmény szertartású katolikus magyarokká váltak. De mivel a népszámlálási kérdőíveken „magyarörmény” rovat nem szerepel, magukat többnyire magyarnak vallották.

De nem minden örmény eredetű magyar, illetve magyarörmény érti egyformán nemzetiségi hovatartozását, ezért a népszámlálások alkalmával feltehetőleg nem magyarnak, hanem örménynek vallotta magát. Például a 2002-es népszámlálás alkalmával Kolozs megyében 63-an vallották magukat örmény nemzetiségűnek, míg a Romániai Örmények Szövetségének kolozsvári fiókja csak 32 tagot tart nyilván. Kovászna megyében egy örmény tag sincs, mégis hatan örménynek vallották magukat.

Mindezekből az következik, hogy a 2002-es népszámlálási adatok nem mutatják az erdélyi örmények pontos létszámát, még kevésbé az örmény eredetű magyarokét (magyarörményekét).

A gyakorlatból tudjuk, hogy az erdélyi örmények létszáma 100-110-re tehető, míg az örmény eredetű magyaroké 1200-ra becsülhető. Ezek közül kb. 830-an Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen és Erzsébetvárosban élnek, a többiek pedig a „szórványban”, Erdély más helységeiben.

IV.1 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY VÁROSOK ALAPÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

Amint az előbbieken láttuk, mind az „öregebb”, mind az 1672-es örmények Erdélybe jövetelük után közigazgatási szempontból szervezési és önkormányzati autonómiának örvendtek. Mindhárom örmény kompániának közülük választott bírója, és az összes örményeknek főbírója volt, kíséretű személyzettel együtt. Társadalmi szempontból azonban az örmények hátrányos helyzetbe kerültek a helyi lakossághoz viszonyítva. Ez pedig elégedetlenséget váltott ki közöttük.

Az örmények, annak ellenére, hogy I. Apafi Mihály, Erdély fejedelme engedelmével jöttek be Erdélybe, és az idő teltével lassanként már „indigének”¹ lettek, nem kapták meg sem a „földi” városi vagy falusi szegény rétegek politikai, gazdasági és társadalmi jogait, sem a székelyek vagy a szász hospesek előnyösebb helyzetét, hanem idegen állampolgárok maradtak. Azt sem vették figyelembe, hogy többen nemesként jöttek Erdélybe. Annak ellenére, hogy nemességüket iratokkal tudták bizonyítani, nem ismerték el társadalmi rangjukat.

A legtöbb és legjelentékenyebb jogokkal a nemesek rendelkeztek, ezután következtek a „földiek”, végül pedig – a legkevesebb joggal – az „idegenek”. Az idegen állampolgárok például nehezen folytathatták iparukat, nem kereskedhettek korlátozások nélkül. Nem vásárolhattak „örök áron” földet, csak bérleti jogaik voltak. Márpedig abban az időben az egyén gazdagságának, előkelőségének, társadalmi pozíciójának az volt a mércéje, hogy mennyi földje van, pontosabban hány jobbágya, és ez volt a „nobil armalis” (vásárlási joggal szerzett) nemesi rang elérhetőségének sine qua non feltétele is. Mivel az idegenek nem kaphattak (a ritka kivételeket leszámítva) „nobil donationalis” (érdemükért kapott) nemesi rangot sem, a földvásárlási jog megtagadása a nemesség felé vezető utat zárta el. Az idegeneket ugyanakkor nem nevezhették ki és nem választhatták meg állami vagy helyi adminisztratív tisztségekbe sem.

Ezen társadalompolitikai szabálygyűjtemény alapján működő törvénykezési módon kívül azonban volt egy másik ok is, ami az örményeket hátrányos helyzetbe hozta. Ez pedig az volt, hogy az erdélyi helységeket lakosaik száma, kulturális, vallási és politikai fontosságuk szerint rangsorolták. A lakosok jogai pedig a helység rangjától függöttek. A legtöbb és legfontosabb jogokkal a szabad

---

¹ „inde genitus”-ok, bennszülöttek

királyi városok polgárai bírtak. Ezek után következtek a mezővárosok, a községek és végül a falvak. Az örmények kisebb fontosságú helységeekben laktak. A nagyobb helységek vezetősége nem akarta őket befogadni, mert konkurenciát jelentettek volna a helyi iparosoknak és kereskedőknek.

Mindezekért, különösen a kisebb helységeekben lakó „idegeneknek” meg kellett nyerniük egy-egy nagyobb tekintély pártfogását, mert enélkül akármelyik „kurtanemes” (kisvagyonú nemesember) kihasználhatta volna őket és csúfot üzhetett volna belőlük.

Végül pedig a gyakorlat elég hamar bebizonyította, hogy az örmények autonóm kompániákba szervezése komoly hiányosságokat gerjesztett. Megadja nekik a szervezési és vezetési autonómiát, de nem biztosítja az összes örmény gyermek anyanyelvi oktatását, az összes örmény felnőtt rendszeres vallásgyakorlását, és adminisztratív szempontból is nagy nehézségekkel járt. Mindez azért volt így, mert az örmények jelentős része az örmény kompániák székhelyétől távolabb eső vidékeken élt, márpedig iskolát, templomot csakis itt tudtak fenntartani, ahol az örmények száma és gazdasági ereje ezt megengedte. Ez a helyzet hamarosan oda vezetett volna, hogy a „szórványban” élő örmények elvesztik nemzeti öntudatukat, márpedig ők ezt semmiképp sem akarták. A vezetés is dőcögött a nagy távolságok miatt, sok időt, pénzt és személyzetet vett igénybe.

Az anyagi hátrányokat az örmények kezdetben kiváltságlevelekkel és különféle szabadalmak megszerzésével próbálták enyhíteni. Ezek azonban csak részleges és ideiglenes megoldások voltak, hiszen uralkodóváltás után ezeket a kiváltságleveleket újra ki kellett váltani. Ez természetesen sok időt és pénzt igényelt, és az sem látszott biztosnak, hogy a következő fejedelem elismeri mindazokat a jogokat, amelyeket elődje megadott. Mindez pedig fokozta a bizonytalanságérzetet.

Mindezek mellett a legnagyobb veszélyt az ősi örmény vallás elvesztésének lehetősége jelentette. Az erdélyi örményeket is utolérte a heves katolicizálási hullám, nagy nyomást gyakoroltak rájuk, hogy vegyék fel az örmény katolikus vallást. Mindezekből következik tehát, hogy vallási, politikai, anyagi és szervezési okokból az erdélyi örmények helyzete kényelmetlenné és veszélyessé vált, különösen 1684 után, amikor Oxendius Verzerescul hittérítő pap Erdélybe érkezett.

Az örmények világi és vallásos vezetői rengeteget tanácskoztak arról, hogyan oldják meg ezeket a nehézségeket. Eleinte arra gondoltak, elhagyják Erdélyt és továbbvándorolnak. De hová? Lengyelországba és Moldvába az ősi vallásukkal vissza nem mehettek, hiszen amiatt kellett eljönniük onnan. Magyarország más tájain is ugyanilyen jogviszonyok uralkodtak. Havaselvére sem mehettek, mert ott a moldvaihoz hasonló helyzetet találnak. Meggyőződtek arról, hogy „a nagyvilágon e kívül nincsen számukra hely”. Itt, Erdélyben kellett valahogy megoldani a kérdést. Egyetlen mód kínálkozott erre: az „idegenek” csoportjából a „földiek” csoportjába való átkerülés. Kérték is a hatóságoktól a „földiek” csoportjába való áthelyezésüket.

A művelet végrehajtása azonban bonyolultabbnak és időigényesebbnek bizonyult, mint amilyenhez az örmények az anyagi előnyöket biztosító kiváltságlevelek védelmében hozzászórtak. Kiderült, hogy kérésük teljesítése egyelőre

nem lehetséges, mert először olyan állampolgárrá kell hogy váljanak, akik tökéletesen ismerik befogadó hazájuk nyelvét, kultúráját, és tettekkel is bizonyították, hogy nem csupán anyagi érdek vezeti őket, hanem meggyőződéses fiaivá váltak befogadó hazájuknak. A frissen Erdélybe érkezett örmények még nem feleltek meg ezeknek az elvárásoknak. Emellett a hitük (gregoriánus keresztények) sem tartozott az állam által elfogadott négy vallás közé (római katolikus, kálvinista, lutheránus, unitárius). Kimondták azonban: ha az említett feltételeknek eleget tesznek, ismét szóba kerülhet az ügyük.²

A fenti cél azonnali elérésére irányuló erőfeszítések hiábavalónak bizonyultak. Az örmények belátták, hogy egyéb megoldási lehetőség hiányában a feltételek megvalósításához kezdenek. Arról is meggyőződhetek, hogy ilyen nagyszabású cél eléréséhez csak egy öntudatos, programszerű és hosszadalmas, sikeres önnevelési folyamat vezethet, amely a családokon belüli nevelésen kívül a városok által nyújtott iskoláztatási és vallási nevelési követelményeket is feltétlenül igényli. És mivel ebbe az öntudatos önnevelési folyamatba az összes erdélyi örményt be akarták vonni, nyilvánvalóvá és szükségessé vált az összes erdélyi örmény kis helyre való koncentrálása, azaz örmény városok létesítésének szükségessége. Az örmény városokba költözés megadhatta azt a lehetőséget is, hogy „földiekké” nyilvánításukig a város fejlődési szintjének megfelelő jogokat is élvezhessék. Mindezekért engedélyt kértek két örmény város alapítására, és az ehhez szükséges földterületek „örök áron” való megvásárlására.

A két örmény város létrehozása világviszonylatban egyedi teljesítménynek számít. Az ezekben a városokban fellendült kulturális élet publicisztikai ered-

² Miután a törökök elfoglalták a Krim-félszigetet és környékét (1475), az erről a tájról menekülő örmények a kipszakkal keveredett örmény dialektussal jöttek Moldovába és Lengyelországba. Ezt a dialektust használták anyakönyvekben és jegyzőkönyvekben is. A bölcsészek szerint ez az örmény-kipszak dialektus a moldvai tartózkodás alatt (kb. 150-200 év), a XVII. század második feléig keveset változott. De az örmények beszélték a helyi lakosság nyelvét és más hatások is érték őket (például az örmény nevek románosítása). 1672-ben tehát az örmények a saját örmény-kipszak dialektusukon kívül románul is beszéltek, ezzel a két nyelvvel jöttek Erdélybe. Ez a magyarázata annak, hogy 1. a „földiekké” nyilvánítási kérésüket a hivatalos szervek eleinte elutasították; 2. a római pápa sem véletlenül küldte 1684-ben Oxendius Verzerescul misszionárius papot, hogy az örményeket az örmény katolikus vallásra térítse, hiszen Verzerescul moldvai örmény volt, aki tökéletesen beszélt az örmény-kipszak dialektust és a román nyelvet. Ilyenképpen meg tudta magát értetni az örmény bevándorlókkal, akik akkor még nem beszéltek a magyar nyelvet, mint ahogy Oxendius Verzerescul sem.

A 18. század végétől a külföldön tanult örmény katolikus papok és pap-tanárok az Erdélyben beszélt örmény-kipszak dialektus helyett fokozatosan az időközben Törökországban kialakult „nyugati örményt” (csak török befolyású) tanították és vezették be. Ezt a „nyugati-örmény” dialektust beszélték és felejtették el a magyarörménnyé vált erdélyi örmények. A második világháború után Erdélybe menekült örmények a „keleti örmény” (perzsa és orosz befolyású) dialektust beszélik, amely (némi tisztogatás után) az Örmény Köztársaság államnyelvévé lett. A kérdés jobb megértése végett lásd dr. Lukácsi Kristóf: *Historia armenorum Transilvaniae...*, 1859; IV 12–15., valamint az Erdélyi Örmény Gyökerek füzetek 2001. novemberi számában dr. Száva T. Sándor által közölt szöveget, az ezzel kapcsolatos bibliográfiát, valamint a *Szépvízi örmények nyomában* címen megjelent könyvének 3. fejezetét (Bécs 2003).

ményeinek köszönhető az, hogy ma annyi mindent tudunk az erdélyi örményekről. Mert a városokon kívül maradt örmények, mondhatni: semmit sem írtak. A városok megalapítása után nekifogtak a honosításuk érdekében kidolgozott öntudatos önművelési program megvalósításához, amely azzal végződött, hogy az összes erdélyi örményt „a magyar nemzet testébe” fogadták. Ez volt a második olyan teljesítmény, ami világviszonylatban egyedülálló. A harmadik ilyen esemény az első „örmény önálló és nyilvános múzeum” létrehozása volt. Mindezekről a következő fejezetekben szólnunk.

IV.2 SZAMOSÚJVÁR (ARMENOPOLIS)

IV.2.1 Történelmi előzmények a mai Szamosújvár területén

IV.2.1.1 A római castrum

A mai Szamosújvár déli részén a Nagyberek-patak, a Malomárok és a Kolozsvárról jövő országút közötti területen egy római időkből származó, kőből épített castrum maradványai találhatóak. A szamosújvári castrum nevét a történészek máig sem tudják biztosan.

Ebben a kérdésben azonban érdemes figyelembe venni Ornstein József császári és királyi nyugalmazott őrnagy véleményét, akinek legfőbb érdeme az, hogy a Szolnok-Doboka megyei irodalmi, történelmi és etnográfiai társulat megalakulása után 1901-ben megkezdte a szamosújvári castrum rendszeres ásatását.³ (Munkásságának elismeréseként a szamosújvári Örmény Múzeum Egyesület síroszlopot emeltetett a szamosújvári örmény temetőben található sírjára.)

Ornstein József szerint a szamosújvári castrum a Congri nevet viselte. Erre a következtetésre az ásatások folyamán gyakran előbukkanó haldíszek tanulmányozása nyomán jutott. Az ábrázolások ugyanis egy, a rómaiak által nagyon kedvelt angolnaféle halra hasonlítottak, amelyet „congré”-nak neveztek. Ismeretes, hogy a szó a franciában is „haltanyát” jelent. Ilyenképpen „azon helynek, melyen a rómaiak a haldús Mezőséggel először érintkezésbe jöttek, az általuk nagyon kedvelt angolnaféle hal után történt elnevezése helyirati tekintetben nem lekicsinylendő” – mondja Ornstein József.

Ha a castrum neve vita tárgya is, kétségtelen, hogy az Esztergomban állomásozó Alla Secunda Pannoniorum Légiónak egyik keleti szárnyára rendelt lovas alakulatának volt az állandó szálláshelye. Ezt a téglákon és cserepeken több helyen is talált „A II P” pecsétszerű felirat is bizonyítja.

³ Ornstein József: *Római telep Szamosújvár határán*. Arménia, 1892, 148–253. Ornstein József: *A Szamosújvár melletti római castellum ásatásáról*. Archeológiai Értesítő, 1902. 76–78. Ornstein József: *Jelentés a Szamosújvár melletti római castellum keleti oldalának az ásatásáról*. In: *A Szolnok-Doboka megyei irodalmi, történelmi és etnográfiai társulat 3. évkönyve*, 1902. 3–11.

Az 1901-es ígéretes ásátásokat 1905-ben megismételték, ezúttal az újonnan létesült Örmény Múzeum Egyesület támogatásával. A munkálatokat Ornstein József és Orosz Endre vezette, és jelentős eredményeket értek el. Felfedeztek a padlózat szintjéig két egymáshoz kapcsolódó, összesen 12 szobából álló épületet, ugyanakkor pedig a castrum közepén a főépületet is, a praetoriumot (parancsnokság). A praetorium északnyugati sarkán megtalálták az erődítmény dacittuffából faragott, 120x100x50 cm nagyságú alapítási emlékkövét. A kővön található feliratból kiderült, hogy a castrumot „Publius Aelius Hadrianus fogadott fia és a trónon követője: Titus Aelius Hadrianus Pius parancsára építették 143-ban az Alla Secunda Pannoniarum lovas katonái”.

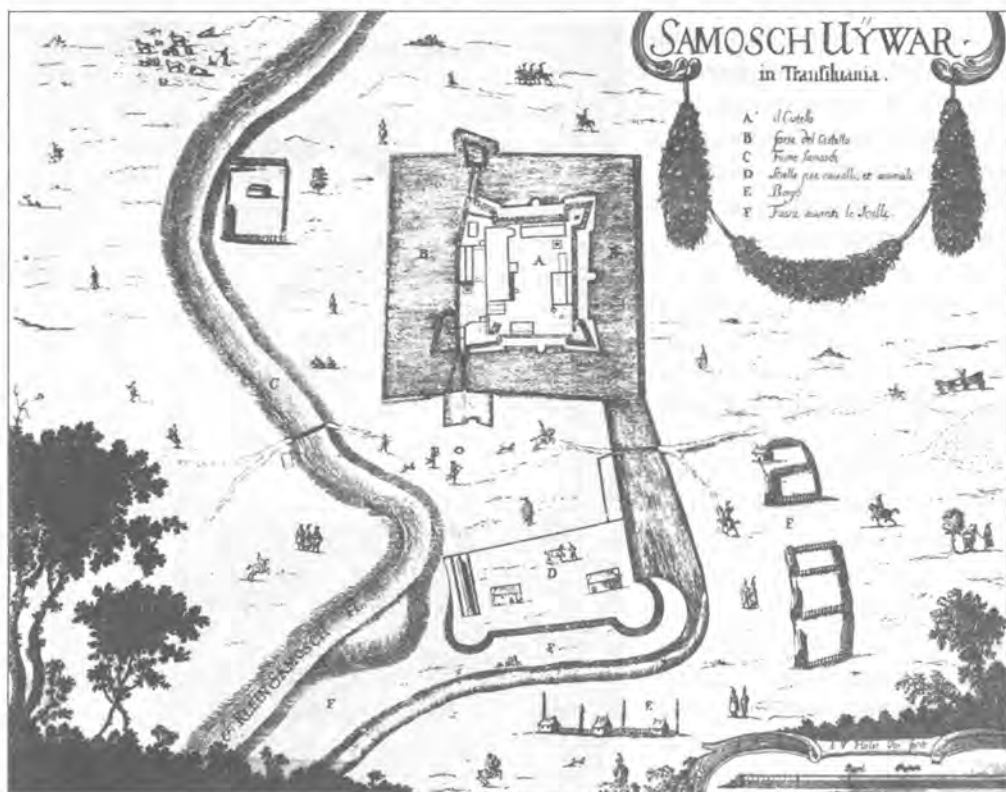
Ezen a relikvián kívül az ásások alatt előkerült több római pénzérme, medalion, szobrocska és különböző tárgyak, mint pl. a „persona comica” néven ismert fintorkép, bacchánsnőt ábrázoló szobor, Silvanus isten szobra, réztárgyak (köztük orvosi műszerek is), csatok, fésűk, mérlegsúlyok, nyíl- és lándzsahegyek, pajzs- és páncélruha-maradványok („lorica squamata”), ekekések, eke, kulcsomók, kézimalmok-kövek, csontból készített íróeszközök, fémből és égetett agyagból készített edények, ruha- és lábbelimaradványok („clavata”) stb.

Az ásások menetéről részletes feljegyzések és fényképek készültek, amelyek előállításában a terület akkori tulajdonosa, Esztegár Tódor is részt vett és anyagilag támogatta. A tárgyakat értelmezték és felvették az örmény múzeum leltárába. Ma a városi múzeum tulajdonát képezik.

16. Szamosújvár. A Bábolna utca 1. szám alatti ingatlan építéséhez a római castrumból származó, domborművekkel díszített köveket használtak

17. Szamosújvár vára a Priorato-féle térkép szerint.

A lépték a rajnai „rute” (= „vessző”)-ben van megadva. Egy rajnai rute = 3,8 méter

Az istállókat körülvevő falakon kívül temetőre bukkantak, ahol több római felirattal ellátott sírkő is épen maradt, a castrumtól 200 méterre pedig, a Kis-Szamoson keresztül vezető híd építésekor római korból származó, kőből épített hídpillér és egy kövezett gázló maradványaira bukkantak. A gázló és a castrum közötti területen egy kis település maradványait fedezték fel, amely valószínűleg a helybeli civil lakosoké lehetett, akik a gázló szomszédságában, a római katonák védelméhez közel telepedtek le. Ennek a településnek a maradványai bizonyítják, hogy a vidéket már a rómaiak idejében lakták.

A római erődítmény köveit a helybeli lakosság „kitermelte” házépítésre. A mai Bábolna utca 1. szám alatti ház oldalfalában római jelképeket ábrázoló domborművekkel díszített kőtömbök láthatók.

1970-ben a római erődítmény helyére fafeldolgozó üzemet építettek. A tervezők a vár fontosabb részeit kikerülték, és földdel lefedve konzerválták, így a romokból semmi sem látszik. És bár a közelben még legalább két, építkezésre alkalmas terület volt, a római romok egy része az építkezéseknél megsemmisült, vagy a műhelycsarnokok vasbeton padlói alá került.

IV.2.1.2 A Martinuzzi-vár

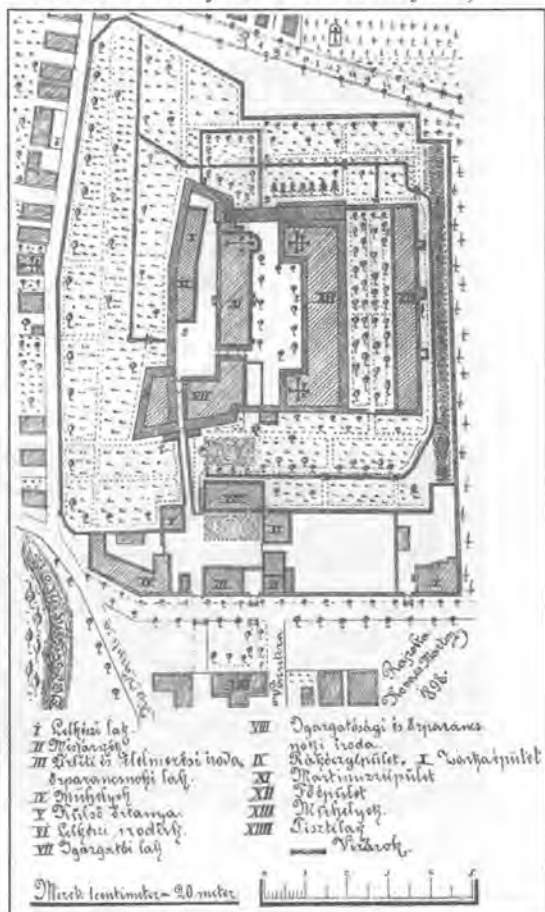
Szamosújvár északi részén egy börtön működik, amelyet a középkori Martinuzzi-várból alakítottak ki. Egyes adatok szerint a 12. század közepe tájáról származik, és Gerla vára néven ismerték, a közelben lévő falu nevééről. Az erődítményt a Kis-Szamos medrének megváltozása miatt a római castrumtól északabbra építették.

A 13. század második felében a várat vámhelyyé avatták, azért hidat is építettek ide. A 14. században a vár a Laczkfi család tulajdona volt. Miután a család kihalt, 1456-ban a vár a Bánffi család tulajdonába került, tőlük azonban Mátyás király összeesküvés miatt elvette, és Vingárdi Geréb Jánosnak, Erdély főkormányzójának adományozta. 1467-ben a vár minden hozzátartozó birtokával királyi adománylevél alapján a nagyváradi római katolikus püspökségé lett. 1540–1542 között a várat átépítették, felhasználva a közeli, romokban heverő Bálványosvár építőanyagát. Ekkor az Arx Nova Bálványos, azaz Bálványosújvár nevet kapta (1542). Emiatt többször összetévesztették Bálványos várával. A tévedések elkerülése végett kapta a Szamosújvár nevet.

Mivel a vár újjáépítését Erdély kormányzója („locumteneus regius”), a magas rangú római katolikus bíboros, Martinuzzi György vezette (1541–1551), aki a várban saját részére palotaszzerű épületet is kialakíttatott, népiesen Martinuzzi-várnak nevezték, és ezt az elnevezést máig megtartotta.

1552-ben I. Ferdinánd király (1526–1564) Szamosújvárt egész jövedelmével együtt Báthory András erdélyi fejedelemnek adományozta azal a feltétellel, hogy gondoskodjék annak védelméről. Báthory kivonulása után (1553) a vár kapitánya Dobó István lett. Az általa elrendelt összeírás alapján a vár jövedelme 356 frt. volt. 1556-ban Dobó István erős ostrom után feladta a várat, a kolozsvári országgyűlés pedig hozományként Izabella királynőnek adományozta azt.

Az évek során a várat többször erősítették és átépítették. Nagyobb méretű átépítésen 1652–1654-ben, II. Rákóczi György fejedelem (1648–

18. A fegyintézetként működő szamosújvári vár alapja

1660) idejében esett át, aki a vár nyugati oldalát 20 méterrel kiszélesítette, és saját használatra kastélyt építtetett. 1670-ben a Priorato-térképen a vár magas falakkal, négy sarkán bástyákkal és a falak körül széles árkokkal szerepel. A vizet a Szamosból vezették az árkokba, így a vár egy erődített négyszögletes szigetnek látszott, a bejárat pedig a délnyugati bástya alatti felvonóhídon történt.

Neves foglyai is voltak a várnak, pl. Báthory Zsigmond fejedelem (1581–1597 először), 1594. szeptember 11-én íft ölette meg unokabátyját, Báthory Boldizsárt és Kovacsóczy Farkast. Később ugyanitt volt bezárva Rózsa Sándor (1813–1878), akinek fejetlen teste a vár temetőjében pihen (fejét Budapestre küldték halála bizonyítékaként és agyának orvosi kutatása céljából).⁴

II. Rákóczi Ferenc idejében (1704–1711) a vár védői a kurucok⁵ oldalán részt vettek a labancok (császárpártiak) elleni felkelésben.

A vár északi részében kápolna volt, amely alól falazott boltíves alagút indult. Egyik ága Szamosújvárnémetibe, a másik pedig a Szamos alatt Széplakra vezetett.

19. Szamosújvár vára – mint országos fegyintézet – a déli oldalról nézve (2006)

⁴ Magazinul Istoríc, nr. 6/435 din iunie 2003; București, 76–78.

⁵ A kuruc megnevezés a török „kharudzs” szóból ered, ami felkelőt jelent. Ez volt a neve az osztrák császárpártiak, illetve labancok ellen harcoló magyar vitézeknek a II. Rákóczi Ferenc által vezetett felkelés idején.

Az okokat kutatva rájöttek, hogy itt nem lehet veszélyes rabokat őrizni, és kérték, hogy ezentúl az elítélteket helyezték „egy biztonságos katonai várba”, a megyei börtönök helyett pedig „tartományi börtönöket” igényeltek, ahová „vonják össze az összes gonosztevőket”. II. József (1780–1790) elfogadta a tervet. 1785. október 20-án kiadott rendeletével a szamosújvári várat jelölte ki egyik tartományi börtönként.

1786. augusztus 18-án befejezték az átalakítási munkálatokat, és a polgári hatóságok átvették a börtönt, amely 1787. január 1-jén kezdte meg működését. A vár ma is börtönként működik.

IV.2.1.3 Gerla falu

A vár északi oldalán, a Szamoson keresztül vezető új gázlóval szemben Gerla nevű nagyobb, tanyaszerű falucska volt. Nevének eredetét illetően két magyarázat létezik. Egyik szerint a szláv „gelva” szóból ered, ami alacsony szintű vizet, átjáróhelyet, tehát gázlót jelent. Ez az új, északi gázló jóval a rómaiak elmenetele után létesült, ezért ezt a helybeli lakosság saját nyelve szerint Gerlának nevezte, majd amikor a gázló mellé egy hidat is építettek, a falu a Gerlahida nevet kapta. A második változat szerint a név német eredetű, egy Gerlach nevű földesúr nevéből származik, akinek a birtokán volt a gázló. Ezért a helyi lakosság a gázlót és vele együtt a hidat is a tulajdonosról nevezte el Gerlahidának.

A falu nevével először 1410-ben találkozunk. Báthory Gábor (1608–1613) a falut 25 férfinak ajándékozza, akik 18 családból származnak (Nagy, Literáti, Kis, Fekete, másként Bencze, Szabó, másként Borbély, Szigeti, Alvinczi, Oláh, Horváth, Székely, Gáspár, Csizmadia, Almási, Simon, Kard, Szűcs, Dali és Kozák). A fejedelem ahhoz a feltételhez kötötte adományát, hogy szükség esetén a várban darabontként szolgáljanak. A 25 férfit Kozák György hadnagy parancsnoksága alá osztották be. 1659-ben Barcsai Ákos fejedelem a falu tulajdonjogát a falu összes „harcot bíró” lakosára kiterjeszti, házaikat és telkeiket pedig minden közteher alól felmenti. Azonban: „1. A rétek és földek felét a fiscus fenntartja a maga számára. 2. Szent Mihálytól Karácsonyig a fiscus ott bort szabadon mérhet. 3. Háború esetén sem személyesen felkelni, sem zsoldot adni nem tartoznak, de ha az ellenség a

20. A szamosújvári börtön címeres köve

hazába tör, tartoznak védelmezni a szamosújvári várat. 4. A várkapitánytól függetlenek, hadnagyukat maguk választják, ügyeiket saját székükön maguk intézik el, de a vesztes félnek jogában áll a kapitánynál fellebbezni. 5. Egy évben háromszor: Szent György, Szent Mihály és Szent Miklós napján vásárt tarthatnak. 6. Senki szolgálataira nem kötheti le úgy magát, hogy szükség esetén Szamosújvár védelmére válogatott fegyverekkel, lovon vagy gyalog alkalmas ne legyen. 7. Ha az erdélyi fejedelem a várban időzik, Gerla lakosai tartoznak őt megvendégelni. 8. Mivel a szántóföldek tulajdonjoga a fiscusé, azoknak terméséből tartoznak a fiscusnak tizenötödöt adni. 9. Fuvarozni, postát vinni nem tartoznak, harmincadtól és vámadástól mentesek.”

1667-ben a marosvásárhelyi országgyűlés rendelete értelmében „a szamosújvári uradalomban szétszórta lakó puskásoknak ide kell telepedjenek, hogy a vár védelmét könnyebben eszközölhessék.” A rendeletet csak részben hajtották végre, de Gerla így is erős faluvá fejlődött, katonai fontosságú helységgé vált.

1669-ben a falu határában egy török katonai alakulat táborozott. A falut puskások és egytelkes nemesek lakták (Szucsáki, Hetesi, Fejérdi, Domokos család). 1672–1691 között néhány örmény család is betelepült.

IV.2.2 A város alapítására kiválasztott terület

1672-ben, amikor a moldvai örmények Erdélybe jöttek, több eladó uradalom létezett. Az örmény vezetők figyelme egyrészt a Martinuzzi-vár déli oldalán lévő, másrészt a görgényszentimrei várhoz közel eső lakatlan mezőre irányult.

Az első hely előnye az volt, hogy a hajdani római útvonalak mentén lévén összeköttetésben állt a fontos kereskedelmi és kulturális központokkal, mint Nagyszeben, Gyulafehérvár, Balázsfalva, Torda, Kolozsvár, Dés stb. Ugyanakkor Gerlaban már élt néhány örmény család. Éppen ezért ide tervezték a fő örmény város építését.

Görgényszentimre előnye abban állt, hogy a környékbeli helységekben elég sok örmény család élt, és így könnyebb lett volna az örmény városba való áttelepítésük. Minasz püspöknek is volt itt egy szép birtoka.

Először a Martinuzzi-vár melletti várost akarták felépíteni. Ezért bizottságot hoztak létre azzal a feladattal, hogy a gerlahidai örmények segítségével kiszemeljék a város építéséhez szükséges területet. A bizottság a vártól délre eső, 1250 méter hosszú, 800 m széles mezőt választott ki. A terület határa északon a vár, nyugaton a Kis-Szamos, keleten a gerlahidai hegysorozat, délen pedig a volt római castrum romjai.

IV.2.3 A terület megvásárlása „örök áron”

Amint azt már említettük, a katolikus vallás felvételéért az örmények anyagi előnyöket kértek. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy engedélyt kapjanak két örmény város felépítéséhez szükséges terület „örök áron” való megvásárlására. Az örmény katolikus vallásra való áttérés 1690-ben befejező-

dött. Oxendius Verzerescul, az új örmény katolikus püspök 1691-ben, a császárnál tett protokolláris látogatása alkalmával kérte a szóbeli ígéret kiváltságlevél formájában történő megerősítését.

1696. augusztus 20-án I. Lipót császár (1657–1705) aláírta az ígért okiratot, amely Apor István grófhhoz, Erdély kincstárnokához érkezett, de csupán „a Szamosújváron és Görgényszentimrén lévő földek kibérlését” tartalmazta „a mi alázatos alattvalóink által, akik ezeken a helyeken megfelelő megélhetési és biztos lakási helyeket találtak, [...] és megengedjük, hogy úzhessék iparosi és kereskedői foglalkozásukat, megfelelően, a már előzőleg megadott és határozott privilégiumokkal együtt...” Az irat nem tette lehetővé az „örök áron” való megvásárlást. Az örmény vezetők határozottabban léptek fel megvásárlási követeléseikkel, anélkül hogy a bérlési jogról lemondtak volna. A rendelkezésünkre álló forrásmunkákból nem derül ki, milyen mértékben, de a két vár birtokait (egy részét?) bérelték.

Oxendius Verzerescul püspökkel azonban olyan dolog történt, amely lehetlenné tette, hogy kijárja a császárnál a kiváltságlevél helyesbítését. 1696 őszén egy nagyobb tatár csapat betört Besztercére. A püspök az örményekkel és a helyi szász lakossággal együtt harcolt, hogy a tatárokat megállítsák, és fogságba esett. Közel három évig raboskodott a konstantinápolyi börtönben, és csupán a karlovitzi béke előírásai alapján és egy nagyobb pénzösszeg ellenében sikerült kiszabadítani. Hazaérkezése idején az örmények elégedetlen hangulatban éltek. Elmaradt a földvásárlási jog megszerzése, ugyanakkor egyre nagyobb adókkal terhelték meg őket, holott vallásváltoztatásukért adócsökkentést is ígértek nekik. Lázongtak, és a püspöktől azt kérték, térhessenek vissza a gregoriánus vallásra, mivel becsapták őket.

1700. május 15-én I. Lipót császár az erdélyi bolgárok részére kiadta a Vinci Diploma néven ismert kiváltságlevelet, megengedve, hogy „saját pénzükön, egy város építésére és legelők részére a vinci birtok területén földet vásárolhassanak...” („Si autem agros et prata propriis pecuniis comparare voluerint, id ipsis licite erit...”) Az 5. pont alapján a császár felmentette a bolgárokat a katonai szolgálat alól. A 6. pont alapján a bolgárok „szabad kereskedelmi jogait, az összes áruikkal kiterjeszti nemcsak egész Erdély, hanem a többi örökös tartományunkban is...” („Licet iisdem libere cum omnibus mercimoniis non tantum per Transylvaniam, sed et alias nostras haereditarias provincias exercere”.)

Ennek hallatán Oxendius Verzerescul püspök négy pontból álló kérvénnyel fordult a császárhoz. Kérte, hogy a Vinci Diploma határozatait a császár terjessze ki az erdélyi örményekre is. Ugyanakkor kérte, hogy a Martinuzzi-vár mellett szabad királyi várost, Görgényszentimrén pedig örmény mezővárost építhessenek.

A bécsi udvarnál nagy tekintélye volt az örmény püspöknek az örmények katolikus vallásra térítése miatt. A császár azonnal fogadta, és az összes kérésrel egyetértett. A kancellária főnökének szóbelileg rendelte el, hogy az erdélyi örmények részére egy, a Vinci Diploma tartalmával azonos kiváltságlevelet fogalmazzon meg. Időnyerés céljából a püspök nem várta meg a diploma megfogalmazását, hanem azonnal hazautazott Besztercére, ahol a városalapítási terv vég-

legesítéséhez láttak. Először a királyi város felépítését tervezték a Martinuzzi-vár mellett, és csak utána a görögnyeszentimrei vár melletti mezővárost.

Ehhez első lépésként meg kellett győzni a helyli hatóságot a császár szóbeli ígéretének valóságosságáról. A helyi hatóságok nem kételkedtek Oxendius Verzerescul püspök szavában, így kiadták az összes szükséges iratot, amelyekkel az örmények megkezdhették a város építését.

A következő feladat a terület megvásárlása volt. 1672-ben, amikor az örmények Erdélybe jöttek, a fiscus az egész szamosújvári uradalomért, amely 49 „teljes mértékben” és 14 „részben” az uradalomhoz tartozó faluból állt, 50 000 ezüst forintot kért, de nem akadt rá vevő. Most azonban, látva az örmények elszántságát, a vár melletti, mindössze 1 négyzetkilométernyi területért 25 000 ezüst forintot kért, amit az örmények kénytelenek voltak elfogadni. Az egyetlen engedmény az volt, hogy az összeget az épülő város lehetőségei szerinti évi részletekben törleszthették. A részletekhez hozzáadódott a kamat meg az évi „taxa domorum” (gazdaságok utáni adó). Az utolsó részletet a város 1758-ban fizette ki a fejedelmi kasszának.

IV.2.4 A város építésének kezdete

Az építészek azt állítják, hogy Szamosújvár az első olyan európai település, amely előre kigondolt terv alapján készült. Oxendius Verzerescul püspök ugyanis, a hagyomány szerint, még az építkezési engedélyre való várakozás ideje alatt hozatott Rómából egy Alexis/Alexián nevű építésszt, aki elkészítette a város tervét. A püspök Bécsből való hazaérkezése után a tervet felülvizsgálták és jóváhagyták.

A modern városrendezési és építészeti elképzelés szerinti városban az utcák párhuzamosak és egymásra merőlegesek voltak, így négy hosszú és hat erre merőleges utcával 35 különböző nagyságú kvartálra osztották a mintegy 1 négyzetkilométer nagyságú helyet.

A város közepén, két kvartálnyi területet a város központi parkjának és a középületeknek tartották fenn. Itt csak emeletes, esetleg manzárdos épületeket volt szabad építeni, a földszinten üzlethelyiségekkel. A város többi részét kis és nagy parcellákra osztották. A kis parcella szélessége 10, a nagyé 20 méter volt, és csak három, illetve öt utcai ablakos házakat lehetett építeni rá. Istállókat, műhelyeket, különösen bőrfeldolgozó műhelyeket csak a város szélső parcelláin építhettek, különösen a keleti részen, amely a legelőkkel és szántókkal volt határos. A város északi részén ugyancsak két kvartálnyi területen modern állatvásárt rendeztek be. Miután az állatvásárok már nem voltak célszerűek, a város ezt a területet az államnak ajándékozta egy ma is működő állami iskolaközpont céljából. A város építésére szánt terület észak, tehát a vár felé enyhén lejtett, ezért Felső-, illetve Alsó-városra tagolták a lakosok.

A rendelkezésünkre álló dokumentumokból nem derül ki, pontosan mikor is kezdtek neki az örmények a város építésének. Pontosán ismerjük azonban Oxendius Verzerescul ünnepi beszédét: „Mert a püspök nemcsak akkor volt jelen,

amikor az örmény város területét kimérték, hanem előrelátó gondos szeme örömtelten nézte azt a megható jelenetet is, midőn a szorgos munkások a város alapját rakták le...⁶ „Tartsátok be az Isten törvényeit, de adjátok meg a királynak is, ami a királyé, és szeressétek egymást, mert a polgárok kölcsönös szeretete fogja képezni a városnak a legbiztosabb alapját. Ha a szeretet az alap, akkor a város áll, míg a hon fennáll!”⁷

Miután a parcellákat kicövekeltek, a leendő polgárok megvásárolták azokat, ha egy parcellára több igénylő is volt, akkor árverés útján. A telkek árát egy összegben vagy részletekben lehetett kifizetni.

A várost 160 család kezdte építeni. Főleg Besztercéről, Gyergyószentmiklósról, Csíkszépvízről, Marosfelfaluból, Görgényből, Peteléről, Bátosból és Vicéből jöttek. A családokat egyszerűbben Gyergyainak (Dsurdsovcki), Szépvizinek (Szipkizcki), Peteleinek (Petelácki) nevezték. A magánépületekkel párhuzamosan a középületek falai is emelkedni kezdtek. Oxendius Verzerescul püspök a mai katedrális helyén emeltetett egy épületet saját lakása és a püspökség számára, valamint egy kápolnát.

Az utcák is nevet kaptak. A négy fő utca a Szamos felől kezdődően a következő neveket kapta: Víz utca, Közép utca, Harmadik, illetve Negyedik utca. Attól függően, hogy a város melyik végén lévő utcarésről volt szó, Alsó Víz utca, Felső Közép utca stb. néven nevezték meg. A várost kezdetben bekerítették, és strázsák által őrzött három kapun át lehetett bejutni.

Az építkezések olyan gyorsan haladtak, hogy 1700. augusztus 1-jén a püspök már felavathatta a városba költözött bőriparosok „Szűz Mária mennybemenetele” tiszteletére szentelt céhét Városi Tímárok Egyesülete néven. Az eseményt a püspök által örmény nyelven szerkesztett, az alapszabályzat első oldalán olvasható cím igazolja:

Մաշկագործի եղբայրակցութեան ... սահմանաց եւ կանոնաց մատենագրութիւն զորս կարգաց մեծապայծառ եւ ամենապատիւ տէր Օգսենտիոս Վրձարեց վարդապետ, եպիսկոպոս Ալատիմոյ եւ առ մերազինս, որք են ի սփորս Դրանսի վանիոյ, սրբազան փափին վէզիլ եւ փոխանորդ: Յամի ներմարմնութեան փրկչին 1700. Օքտոտսի 1.

Latin betűkkel: „Másgákordzi jégphájrágchutheán száhmánách jév gánonánch mádéná kíruthiun, zorsz gárkéách médzábájdzár jév ámenábádív der Oxendios Vérdzárjench vártábéd, ebiszgobosz Áládinoh jév ár mérázinsz, vorkh jén i szpursz Tránszilvánioh szírpázán pháphin vekil jév phochánort: 1700. Okosdosi 1.”

Magyarra fordítva: „A tímártársulat működési körének és alapszabályainak könyve, amelyet nagyságos és főtisztelendő dr. Verzár Oxendius áladaí püspök és a mieinknek, kik Erdélyben telepedtek meg, apostoli vikáriusa szerkesztett: 1700. augusztus 1”.⁸

⁶ „...jérphor éz Gherlain khághkhin déghránkhé cevillin...” Lásd *Örmény Protokollum*. I. kötet, 11.

⁷ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. 1700–1900. Szamosújvár, 1901. I. kötet, 103–104.

⁸ Uo. 275.

A címlapon veres arab számokkal, amelyeket az örmények betűkkel jelölnek, az 1700. esztendő van beírva a következőképpen:

1700: ԲՂԶ % 1000 + 700 եւ ըստ հայոց ՌԾԽԹԹ % 1149 + 551 % 1700⁹

A szamosújvári „tímár társulat működési körének és alapszabályainak a könyve” a szamosújvári örmény múzeum legértékesebb dokumentumai között volt, mert mindmáig ez az első írott dokumentum, amely bizonyítja, hogy a város ekkor már létezett.

A második világháborúban és utána a múzeummal történt események miatt az alapszabályzatot ismeretlen helyen őrizték. Egyesek szerint a város teljes régi levéltári anyagával együtt, amelyet szintén a múzeumban őriztek, a kolozsvári állami levéltárba került.¹⁰ Ha ez igaz, akkor az alapszabályzat más fontos iratokkal együtt itt várja „feltámadását”.

IV.2.5 A város neve

Normális körülmények között egy városnak császári rendelet adhatott csak nevet. De ennek a városnak még irata sem volt, amivel az építkezést engedélyezték, így nevet sem kapott. Ez nehézséget jelentett a helyi hatóságoknak és a szállítóknak. A hatóságok nem tudták, hová küldjék a rendeleteket, és honnan várjanak jelentéseket, kérvényeket. A kereskedők gyanakvóvá váltak, mert nem tudták, kivel is állnak szemben tulajdonképpen.

A helyi hatóságok megengedték ugyan, hogy írott engedély nélkül hozzákezdjenek az építkezéshez, de nem nézhették sokáig tétlenül, hogy az „idegen” állampolgár örmények részére így épüljön fel a város. A névadás „tisztségét” sem vállalhatták magukra, így az örmény vezetőktől kérdezték meg, milyen nevet adnak a városnak. Az örmények az Armenopolis nevet kérték, de a hatóságok ezt nem engedélyezték. Félték a botránytól és – mivel túl szembetűnően mutatta, hogy az „idegen” örményeknek épül – állásuk elvesztésétől. Így megkérték az örményeket, válasszanak más nevet a városuknak. Mivel a város a Szamos-Új-Vár néven ismert vár közvetlen közelében épült, az örmény vezetők úgy döntöttek, hogy a császári rendelet megérkezéséig Szamos-Új-Vár-Város legyen a nem hivatalos név. Ezt a nevet 1726. szeptember 17-ig viselte.

III. Károly király (IV. Károly császár, 1711–1740) 1726. szeptember 17-én kiadott diplomája rendezte a város jogi helyzetét. Hivatalosította a város területének „örök áron” történt megvásárlását, megadta a város építésére szóló engedélyt és a működési jogot. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy 26 év alatt a város milyen szépen fejlődött és milyen hatásosan vezették, a „civitas” sorból a Szabad Kiváltságos Városok sorába emelte, a város hivatalos nevét pedig a következőképpen határozta

⁹ Szongott Kristóf: *Szamosújvár magyar-örmény metropolis írásban és képekben*. Szamosújvár, 1893, 19.

¹⁰ Ezt a lehetőséget nekem 1995-ben Gabányi János Árpád nyugalmazott örmény eredetű professzor mondta, aki 1952-ben részt vett az örmény múzeum és plébánia Magyarországról visszaérkező tárgyaitak leltározásában.

meg: Libera Civitas Armenopolis, röviden Armenopolis. 1726. szeptember 17. és 1787. június 21. között minden hivatalos iratban ez a név szerepelt.

II. József (1780–1790) 1786-ban írta alá, a országgyűlésen pedig 1787. június 21-én hirdették ki azt a okmányt, amellyel a császár a várost a Szabad Királyi Városok rangjára emelte a következő hivatalos nevekkkel:

– latinul: Liberae Regiaeque Civitatis Armenopolis, röviden L. R. C. Armenopolis,

– magyarul: Szabad Királyi Szamosújvár-Város, röviden Sz. K. Szamosújvár.

1787. és 1867. között a város a latin hivatalos nevét használta, majd 1918-ig magyar hivatalos nevéen szerepelt. 1918 után hivatalos román neve, a hajdani, osztrákok által megsemmisített falu emlékét őrzi: Gherla.

II. József diplomája az erdélyi örmények odaadó munkásságának és eredményeinek elismerését jelentette. A szabad királyi várossá való előléptetés pedig Szamosújvár lakóinak megadta azt a legmagasabb kiváltságot, amit egy „idegen” állampolgár megkaphatott.

Az évek során Szamosújvár több, nem hivatalos nevet viselt, mint pl. Oppidum Armenorum (Örmény város), Szamosújvárini Oppido Armenorum, Compagniae Armenorum Szamosújvársium, Armeno Szamosújvársium, Companiae Armenorum Armenopolitanorum, Szamosújvár vel Armenopolis stb.

IV.2.6 A város címere és pecsétje

A város címere szárnyait kiterjesztő kétfejű sast ábrázol, amelynek két feje közül kereszt emelkedik fel, jelezve, hogy keresztény városról van szó. A sas bal lábának karmai között a földgömböt tartja (a szétszóródott örmény nép jelképeként), kis kereszttel a gömb tetején, jobb lábával pedig 60 fokban megdőntött kétélű kardot szorít (a fennmaradásért és vallásért vívott harcok szimbóluma). A kétfejű sas az örmények nemzeti jelképe. Az ázsiai népek legrégebb legendáiból ered, de más népek ókori legendáiban is szerepel. Ő az urártui és hettita mesékben létező „titokzatos világ” Jatayu nevű sasmadara, amely egyik fejével hátratekintve a múltat kutatja (hogyan tanuljon a hibákból és kövesse a jó példát), másikkal a jövő feladatait fürkészi (hogyan minél jobb megoldásokat találjon). A magasságot, bölcsességet, erőt és felemelkedést szimbolizáló kétfejű sast így több család is címerébe illesztette. Az örmények a sas két feje közötti és a földgömbön található keresztet államuk kereszténnyé válása alkalmával, 301-ben helyezték a címerbe.

Az ókori ember a totemizmus maradványaként hordta címerén az állatok (tigris, medve, szarvas stb.) képét, annak védelme alá helyezve családját. A középkorban már nem volt ilyen jelentősége a címerállatnak. A címertan állati elemeit ekkor a hitregékből veszik át: az állatok hol megcsonkítva, hol egymással párosítva jelennek meg, és szimbólumértékük van. A kétfejű sasnak eleinte két teste is volt, de a négy szárny túlterhelte a címet, ezért csak egy párat tartottak meg.

A kétfejű sas keleten már Kr. e. a 7–6. században megjelent, városok és törzsek jelképeként több érmén, szőnyegeken, kelméken megtalálható, de nem mindig címerként, hanem gyakran más ábrák társaságában. Indiában, Jávában

21. Szamosújvár pecsétje
a kétfejű sassal
(1849-ig használták)

és Ceylonban is találkozunk vele a művészet vagy költészet terén. Európába valószínűleg a keresztes háborúk idején került be.

A Keletrómai Birodalomban először az örmény eredetű bizánci császárok használták a kétfejű sas szimbólumát, majd a görög császárok is megtartották. Innen vették át az oroszok III. Iván cár (1343–1350) felesége révén, aki Paleolog-lány volt, és az orosz cár igényt tartott a bizánci trónra is. Később Bizáncban a kétfejű sas azt jelképezte, hogy a császár kelet és nyugat felett uralkodik.

Egyesek szerint a kétfejű sas szimbólumát az örmények az osztrákoktól vették át, és ezzel akartak „udvarolni” azoknak. Ez az állítás természetesen képtelenség, hiszen Ausztria államként még nem is létezett, amikor az örmények már címerükbe vették a kétfejű sast. Emellett a címertan az örmény és az osztrák címert két külön tárgynak tekinti, mert 301-től (!) az örmény címerben két kereszt szerepel.

A város pecsétnyomója kerek volt, középen a kétfejű sassal. Az 1838-i pecsétnyomón a következő felirat látható: „SZ. KIRÁLYI SZAMOSÚJVÁR. 1838”.

1849 után a város pecsétjében az Ararát hegy csúcsán fennakadt Noé bárkája volt látható, amely az örmények Noétól való legendás eredetét jelképezte.

IV.2.7 A város lakossága

Attól függően, hogy milyen gazdaságuk volt és hol laktak, a város lakóit három csoportba sorolták: állandó lakosok, külső polgárok és fizető polgárok.

Az állandó lakosok azok a városba települt személyek voltak, akiknek volt legalább egy kistelken épített házuk vagy gazdaságuk, állandóan a városban laktak, és rendszeresen fizették a városnak és az államnak járó adókat. Ezeket domiciliatus civisnek, vagyis állandó tűzhellyel bíró polgárnak is nevezték (használatban volt még a Greminalis civis – központban lakó polgár – név is, hangsúlyozva, hogy Szamosújvár az erdélyi örmények központjává vált).

A külső polgároknak volt legalább egy kistelken épített házuk vagy gazdaságuk, rendszeresen fizették a városnak és az államnak járó adókat, de sem ők, sem a családtagjaik nem laktak állandóan a városban. Ugyanazon jogokkal rendelkeztek, mint az állandó lakosok.

A fizető polgároknak nem volt a városban semmiféle tulajdonuk, de fizették a városnak és az államnak azokat az adókat, amelyeket egy közepes nagyságú tulajdonnal rendelkező lakos fizetett, így megkapták mindazokat a jogokat, amelyekkel egy állandó lakos rendelkezett. Ezt a minőséget a város csak azoknak a személyeknek adta meg, akik valamilyen érdemet szereztek a város szolgálatában.

Később, miután a városban nagyobb műhelyek és különböző intézmények létesültek, megjelentek az „utazók” vagy „jöttmentek”, akiket „hétköznapi lakosoknak” is neveztek, mert csak hétköznapiokon laktak – kvártélyban – a városban.

IV.2.8 A város vezetősége

A város vezetése és szervezése haladó és igazságos elvek alapján történt, a vezetőségi tagokat szabadon választották a polgárok. A kisebbség alávetette magát a többség határozatának. A választásra jelölt személyek szakmai, polgári, családi és vallási szempontból feddhetetlenek kellett hogy legyenek.

A.) A város legfelsőbb vezető szerve a városi közgyűlés volt. Ezt a fórumot a város családfői alkották. Évente egyszer ült össze rendes ülésre, január 15-e körül, de szükség esetén rendkívüli üléseket is összehívtak. Az ülésen legalább a családfők kétharmada jelen kellett legyen, a munkálatokat egy választott, 2-3 fős elnökség vezette, illetve a *Communitas* titkára, aki a jegyzőkönyvet is vezette. A határozatokat a jelenlévők minimum kétharmadának szavazatával szentesítették. A közgyűlés feladatai közé tartozott a *Communitas* megválasztása, az évi beszámoló és a legfontosabb költségvetési, városrendezési, iskoláztatási és vallási tervek megvitatása és jóváhagyása.

B.) A *Communitas* vezette a város ügyeit a közgyűlések közötti időszakban. Választott képviselőkből állt, akiket hivatalosan esküdteknek neveztek. Eleinte 100 tagú volt, ezért *centumvirnek* vagy *centumpaternek* is neveztek. Népiesen a románul százat jelentő szóval (*suta*) szutásnak is neveztek őket. Később az esküdtek számát 42-re csökkentették, ezért a *quadraginta duovir* hivatalos nevet kapta, de a köztudat továbbra is szutasokként tartotta számon.

A *Communitas* negyedévenként ült össze rendes ülésre, de szükség esetén rendkívüli ülésekre is összehívható volt. Feladatai közé tartozott az Orator, az Orator-helyettes és a *Communitas* titkárának megválasztása, a város bírójának kijelölése, a városi tanács megválasztása és kinevezése, a város hivatalnokainak kinevezése, különböző tervek megvitatása és jóváhagyása, a korábbi határozatok végrehajtásának ellenőrzése stb. Az üléseket az Orator vagy a helyettese vezette. Tagjai közül csak a titkár volt állandó és fizetett személy. Ő hívta össze a városi közgyűlést és a *Communitas* üléseit, kezelte mindkét intézmény irattárát és vezette a jegyzőkönyveket. Azokat az üléseket, amelyeken csak a *Comunitas* tagjai vettek részt, *simples* üléseknek neveztek, azokat pedig, amelyeken meghívtak is jelen voltak, *mixtas* üléseknek.

C.) A város szenátusa a helység tulajdonképpeni állandó vezető szerve volt. Feladatai közé tartozott a közgyűlés és a *Communitas* határozatainak végrehajtása, valamint a város állandó ügyes-bajos dolgainak intézése. A szenátust a város bírója és a tanács alkotta.

a.) A város bírója a legfontosabb közigazgatási tisztségviselő volt. Általa oldódott meg a város minden belügye, és ő képviselte a várost a felsőbb hatóságok előtt. Kulturált, jó megjelenésű, megnyerő férfi kellett hogy legyen, hiszen ő volt a város „tükre”. Éppen ezért az új bírót megválasztása vagy egy bírói mandátum meghosszabítása a város szenzációt keltő, legfontosabb belügy volt.

22. Szamosújvár. A régi városháza (tanácsház) épülete. 1893-ban lebontották. A főtéri parknak a katedrálissal szemben levő oldalán állt

Kezdetben a Communitas csak egy bírót választott, de idővel a város gondjai megsokasodtak és bonyolultabbá váltak, ezért a Judex Primarius, azaz a főbíró mellé egy albirót is választottak. 1849 után ezt a tisztséget prefektusi, illetve alprefektusi rangra emelték, és egy mandátum két évre szólt.

Az örmény városi jegyzőkönyvek szerint 1700 és 1900 között 70 bíróválasztás zajlott le Szamosújváron. A kétéves ciklust többször nem tartották be, és olyan esetek is voltak, amikor választás nélkül hosszabbították meg egy-egy bíró mandátumát. Az 1700 és 1713 közötti jegyzőkönyvek valószínűleg elvesztek a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc zavarában, így nem tudni pontosan, hány bíróválasztás volt. A történészek hat választást és hat ismeretlen nevű bírót számolnak (Oxendius Verzerescul végrendeletéből úgy tűnik, a hatodik bíró Popa Nyikolaj/Pap Miklós volt). Az 1713. évi jegyzőkönyv utolsó oldalai fennmaradtak, itt olvasható a hetedik (?) bíró, Karib Krikor (Lengyel Gergely) neve, őt követte 1714–1716 között id. Jakabffy Kristóf. Az utolsó Judex Primarius (kaghakhbed) Novák Márton volt, aki 1849. június 19-én Jakabb Bogdánknak (1849–1861), a város első prefektusának adta át a tárcát. 1900-ban, már 28. éve megszakítás nélkül a város prefektusa II. Placsintár Dávid volt.

1700–1900 között 27 családból kerültek ki bírók, illetve prefektusok: a Bogdánffy, a Balta, a Chárib, a Del Kirkorján, a Grove, a Hankovics, a Jakabb, a Kovrig, a Markovics, a Méndrul, a Pap, a Rác és a Verzár családokból 1-1 személy, a Duha családból 2 személy, a Dániel, Karátsonyi és Novák családból 3 személy, a Lászlóffy, Jakabffy és Placsintár családokból 4 személy, a Simai családból 7 személy, plusz a hat (?) ismeretlen, összesen 49 személy. A leghosszabb ideig bírászkodtak: Dániel

Tódor (kétszer, összesen 11 évig), Jakabb Bogdán (12 évig), Kovrig Tódor (négy-szer, 18 évig) és II. Placsintár Dávid (27 évig). 1900-ig Szamosújvárnak csak örmény katolikus állandó lakosú bírója volt.¹¹ A város a bírókat és prefektusokat csak javasolhatta, a javaslatot pedig a vármegye hagyta jóvá, borsos igazolási díj ellenében.

b.) A városi tanácsot ugyancsak két évre a *Communitas* választotta. Feladata volt a bíró vezetési és főleg ellenőrzési kötelezettségének segítése. Eleinte 12 tanácsost választottak a legtekintélyesebb értelmiségiek és kereskedők közül, ebből 6 foglalkozott jogi, 6 pedig gazdasági problémákkal. Munkájukért nem kaptak fizetséget. Később egy tanácsost állandó titkárrá neveztek ki, ő kezelte a városi levéltárat és vezette a városi protokollumot.

A városi tanács 1700 és 1848 között a felső hivatalos szervekkel latin nyelven értekezett, „1848. Boldogasszony hó 1. napjától kezdve magyarul”. 1849 után a német nyelvet is használták, 1867-ben pedig a nagyszebeni nemzetgyűlés három hivatalos nyelvet mondott ki: a magyart, a románt és a németet. Az örmények a magyar nyelvet használták. A városi protokollumokat 1729-ig kipscsak-örmény nyelven vezették, 1826-ig latinul, majd magyarul.¹²

23. Szamosújvár. A volt Dániel-, később Placsintár-ház

¹¹ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. 1700–1900.* Szamosújvár, 1901. I. kötet 199–221, 292.

¹² uo. 163–166; 241.

Az 1718. december 12-i protokollum szerint a város szenátusa a következő összeállításban működött: pan Soghomon (Duha Salamon úr) – birev; tanácsosi ülnökök: Muradin, Nikol Toderi (Tódor Miklós), Alexa der Kirkori (Pap Alexa), Toderas Kirkori (Gergely Tódor), Manug Szakoi (Szabó Emanuel), Nikol Mendrul der Kirkori (Pap Miklós) urak; a mészárosok felügyelője: Mendrul úr; a piacok felügyelője: Luszig Placsintár (Placsintár Lukács); a pincék, borok és kocsmák felügyelője: Chenganoszi Toderas (Chenganosz – Longinus – Toderas); a pálinka felügyelője: Hanco Agopsai (Jakabffy János); a rend és csend felügyelője: Minász Vaszili (László Mihály); a soros titkár: Salamon. Összesen 1+12 fő.

A tanácsosok munkakörük teljes urai voltak, ezért „a ... feletti bírónak” is nevezték őket. Alárendeltségükben dolgoztak a város hivatalnokai és a kisegítő személyzet, akik fizetett alkalmazottak voltak.

D.) A város hivatalnokai és a kisegítő személyzet. Rajtuk keresztül érintkezett a város lakossága a vezetőséggel. A hivatalnokok oldották meg a lakosság problémáit. 1787-ben Szamosújváron volt 1 jegyző a kisegítőjével, jogász, pénztáros, pénzügyi szakértő, gazdasági és pénzügyi felügyelő (aki az árva gyermekek és az öregek intézetének igazgatója is volt), irattáros, három másoló, rendőrkapitány három rendőrrel, főorvos kisegítőjével, sebész orvos, bába kisegítőjével, állatorvos két kisegítőjével, kórházigazgató két ápolónővel stb.

24. Szamosújvár. Az új tanácsháza. A Govrik- és Moldován-féle ház

A város vezetőségének munkahelye a városházán volt és a közönséggel 9–12 és 15–17 óra között foglalkoztak. A városháza a főter nyugati oldalán állt, egyemeletes, majdnem négyszög alakú zömök épület minden oldalán 6-6 ablakkal és a főbejárat felett kiugró erkéllyel. A földszinten két üzlethelyiség is volt (Merza M. és Nuridsányi A.). Pagodaszerű tetején a lakosság által „bumbin dagá”-nak nevezett golyó díszelgett (innen eredt a mondás: „Ezt határozták a golyó alatt”). Az irattárat a pinchelyiségben őrizték.¹³

A városnak kisegítő személyzete is volt, akik a hivatalnokok szolgálatában álltak. Ide tartoztak a kapusok, éjjeli őrök (bakterek), mezei őrök (csöszök), kéményseprők, küldöncök, utcaseprők, a dobos, a kondás, a hóhér (aki csak az akasztásokért kapott fizetést), a sintér stb.

IV.2.9 A város pénzforrásai

A város, különösen a közintézmények felépítése nem lett volna lehetséges pénzforrások nélkül. Ezeket a következő intézmények biztosították: a városi pénztár, a kisegítő pénztár, valamint a városi taxa rendszerének azonnali bevezetése. Ugyanakkor a város gyűjtötte be és adta át a kincstárnak az állami adókat is.

A.) A Városi Pénztár. Még az építkezés elkezdése előtt komoly pénzüsszegekre volt szükség a földmérésekre, építőanyagok megrendelésére stb. Ezeket az összegeket az építkezés megkezdése előtt alapított Városi Pénztár tőkéjéből fizették, amelyet a letelepedni szándékozó és más tehetős örmények által kis kamatra kölcsönadott összegekből létesítettek. A jó gazdálkodás folytán az indulótőke megsokasodott, így visszafizették a kölcsönvett pénzeket, és a 19. század végére Városi Bankká nőtte ki magát.

B.) A Kisegítő Pénztár. A városba települt első 160 család között voltak olyanok is, akik az indulásnál anyagi segítségre szorultak. Ilyen céllal hozták létre a Kisegítő Pénztárt vagy Kölcsönkasszát, amely az igénylőknek kis kamat ellenében adott kölcsönöket. A kassza tőkéjét a Városi Pénztár tőkéjének kamataiból hozták létre. Miután az igénylők a kölcsönöket megtérítették, a pénztár megszűnt, szerepét a Városi Bank vette át.

---

¹³ 192 év után a városháza használata veszélyessé vált, ezért 1893-ban lebontották. Az új városháza felépítéséig az irodák a céhek székházában működtek. A hat stráfszekérnyi irattárt Szongott Kristóf házába szállították. Lebontás előtt Szongott Kristóf még egyszer átvizsgálta a termeket, és véletlenszerűen rábukkant a város legértékesebb irataira, amelyeket a nagy perek idején nem találtak (ezeket „csak egyesek által ismert helyen” tartották, és utódaikkal elfelejtették közölni azt, így amikor szükség lett volna rájuk, nem találták, és emiatt a város nagy anyagi és morális károkat szenvedett). Mivel az iratok a lakására kerültek, Szongott Kristóf tanulmányozni kezdte azokat, és felettesei kérésére a városalapítás 200. évfordulójára monográfiát tervezett. 1893-ban jelent meg az egykötetes mű, amelynek összeállításához a történész 500 000 iratot tanulmányozott át (1901-ben újra kiadták három kötetben, majd 1903-ban újabb, *Etnográphia* című negyedik kötettel egészült ki). Monográfiájában a történész minden állítást iktatószámmal jelzett dokumentummal igazolt.

25. Szamosújvár. Az Iparegylet és a Társalkodó-Kör (Casino) épülete

jövedelmi adót is fizettek. Az állami adókat bizományi díj ellenében a város gyűjtötte be, és innen fizették be a megyei pénztárba.

IV.2.10 A város lakosainak számbeli növekedése

A XVIII. század elején a gazdasági és katonai körülmények előnytelennek bizonyultak az új város számára. Ekkor dúlt a II. Rákóczi Ferenc-féle nemzeti felszabadító háború, és a zsigódi vereség után (1705) a város helyzete kritikussá vált. A győztes labancok erőszakos megtorlásai miatt ekkor pusztult ki Gerla falucska, mivel a férfilakosság a várban darabontként harcolt. A labancok dühe a bevehetetlen vár helyett a falura zúdult, a darabontok családjait kiirtották, a falut pedig teljesen elpusztították.

Előjogaik mentesítették az örményeket a katonai szolgálat alól, így a város megmenekült az osztrákok dühétől, de a harctér közelsége sok kellemetlenséggel és anyagi veszteséggel járt. Ilyen volt pl. a városban állandóan jövő-menő zászlóaljok tisztikarának, katonáinak és lovainak ételmezése és elszállásolása. Így a lakosok száma nemhogy növekedett volna, hanem 1710-ben pl. a 160 ide költözött családnak csak a fele maradt a városban. A helyzetet két fontos esemény mentette meg. Az egyik az 1711-es szatmári béke, amely véget vetett a háborúnak. A másik pedig a besztercei örmények tragikus esete, akiket 1712-ben halállal fenyegettek meg, és 24 óra alatt kellett városukat elhagyniuk. A

C.) A városi taxákat a lakosok különböző közszolgáltatásokért fizették, a civilizált életkörülmények létrehozásáért és azok fenntartásáért. Ugyanakkor fizettek malomhasználati, vásári, hídhasználati, pálinkafőzési, üzlethelyiségi, kocsmái és más jellegű taxákat is. A taxák a házak/gazdaságok nagyságától, a családtagok számától és a szolgáltatások formájától függtek, beszedésüket az utcafelelősök végezték.

D.) Az állami adót azok az összegek képezték, amelyekkel a lakosok az államnak tartoztak házaikért, műhelyeikért, gazdaságaikért és más javaikért. Taxa domorumnak is nevezték. Míg vissza nem fizették (1758), beletartozott az örök áron való megvásárlásra felvett kölcsön esedékes részlete és annak kamatai is. A taxa domorumon kívül az iparosok, kereskedők és más termelők az államnak

beszterceiek többsége a fiatal örmény városba jött, az elmenekültek is visszatértek, így a lakosság száma ismét helyreállt.

1716-ban az osztrákok által végzett összeírás alkalmával a következő helyzetet találta a városban: 130 családfő, akik közül 1 plébános, 2 pap, 2 kántor, 1 bíró, 3 csizmadia, 22 tímár, 2 szűcs, 5 kötélverő, 1 mészáros, 1 kocsmáros, 1 halász, 5 napszámos, 3 szolga, 1 csordás, 1 kondás, 11 kiskereskedő, 51 nagykereskedő, 8 özvegy és 9 szegény. Etnikai szempontból Szamosújvárt „teljes egészében homogén örmény városnak” nyilvánították, „111 felépített és 2 építés alatt lévő gazdasággal”.

A továbbiakban a lakosság száma a következőképpen alakult:

– a város 1721-es összeírása alapján 156 családfő volt a városban, közülük 72 kereskedő és 10 iparos;

– 1732-ben 219 gazdaságot tartanak számon, ebből 13 adómentes;

– 1769. október 16-án a moldvai Roman városból kisebb menekült csapat érkezett;

– 1792-ben a családfők száma 373-ra emelkedett, plusz 74 özvegy;

– 1847-ben már 952 családfő van a városban, és a város területe 1706 hold;

– 1853-ban összesen 4847 lakosa van a városnak (ebből 2314 nő). A város területe Kandiával együtt 1869 hold és 852 ár volt.

A lakosság számbeli növekedésével egy időben a tagolódás is végbement. A belváros a tisztviselők, kereskedők és értelmiségiek negyede lett, az iparosok, dolgozók és földművesek pedig a szélső részekre húzódtak. Az 1800-as évektől más nemzetiségű lakosok is kezdtek betelepülni a városba.

IV.2.11 A város lakónegyedei

A.) A Majorsor

Említettük, hogy a várost nyugatról a Kis-Szamos, keletről pedig a dombok lábánál elterülő legelők és szántóföldek határolták. Mezőgazdaság és állattenyésztés szempontjából tehát a város keleti oldala volt a legalkalmasabb. Éppen ezért a várost tervező Alexis mérnök ezen a részen fennhagyott egy 150 méternyi sávot gyümölcsösök és mezőgazdasági telkek számára. Ezt a sávot egy középső utca hosszában kétfelé szelte, az utca két oldalán elterülő területet pedig felparcellázták. Egy ilyen parcellát a ráépített gazdasággal neveztek majornak, a városrészt pedig ennek alapján Majorsornak. Lakosai különösen mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó állandó polgárok voltak.

Eleinte a bőrművesek vásároltak itt telkeket és olyan kereskedők, akik lovakat és teheneket tartottak (utóbbiak majorjait erre a célra alkalmazott földműves család vezette). Mások az ilyen telkeken gabonát, szénát termeltek, vagy sertést hizlaltak. Később azonban a majorsor a vagyonosabb családok hétvégi kirándulóhelyévé vált, gyümölcsfákkal és csemegeeszőlővel telepítették be.

Mivel a Majorsoron lakók mindennapi gondjai különböztek a belvárosban lakó emberektől, a város vezetősége 1816-tól a városrésznek autonómiát biztosított, a lakónegyedet pedig hivatalosan is Majorsornak nevezte el. Az itt élő

polgárok egy bírót, egy albírót és négy esküdtet választhattak maguk közül, akik a negyed problémáit intézték és feleltek a rendért.

1881-ben a belváros és a Majorsor találkozásánál az állam visszavásárolt egy 14 méter széles területet, hogy azon a városba hozhassák a vasutat, így a két rész közötti különbség még hangsúlyozottabbá vált. A majorsori autonómia 1918-ban még érvényben volt.

B.) *Kandia falu*

Kandia falu a lerombolt Gerlától délnyugatra, a vár északnyugati árka és a Kis-Szamos medre között terült el. Mivel a várost védő palánkok hadászati jelentősége megszűnt, a vezetőség megengedte, hogy a palánkok között a visszaszállingózott lakosok és a várban maradt darabontok ideiglenes szállásokat építsenek. Az így született falucskának 1712-ben már csaknem 100 lakosa volt, legnagyobb részük a várban szolgált.

A falu nevének eredetére vonatkozóan két magyarázat ismeretes. Az egyik szerint a kandia szó a latin „conditor” szóval (jelentése: alapító, építő, restaurátor) és a görög Candia helységnévvel függ össze (város Kréta szigetének északi részén¹⁴). A magyarázat szerint a vár 1540–1542 közötti renoválására Martinuzzi György, Erdély akkori „locumtenens regius”-a az említett görög városból 70 görög kőművesmestert hozatott a munkálatok meggyorsítása érdekében. Ezeket a mestereket az itthoniak „candiai-conditornak” nevezték. Mivel a mesterek állítólag itt ütötték fel ideiglenes szállásukat, a hagyomány már Candia néven tartotta számon a területet, ahol a falu épült. A másik magyarázat szerint a név a „fehér”, „egyszerű”, „jó szándékú” jelentésű latin „candide” szóból ered, és az új lakosok ezzel az elnevezéssel akarták a hatóság előtt bizonyítani, hogy nincs közük a szomszédos Gerla falucska lakóit érő vádakhoz. Ezért nem építették újra a lerombolt falut, inkább új települést emeltek Candida néven, amely később Kandiává egyszerűsödött.

1717-ben az újonnan alapított görög katolikus püspökség anyagi támogatására VI. Károly császár (1711–1740) a Fogaras melletti alsószombati uradalom és a Martinuzzi-várhoz tartozó uradalom haszonélvezeti jogát a püspökségnek adományozta, így a Martinuzzi-vár uradalmához tartozó Kandia falu a görög katolikus püspökség fennhatósága alá került. Erdély akkori görög katolikus püspöke Ioan Pataki-Nemes báró volt. A Martinuzzi uradalom Erdély közepén volt, emellett pedig közel esett a püspök Horgaspatakán lévő birtokához is, ezért a püspök szerette volna ide költöztetni székhelyét. Kandiában azonban nem volt még semmilyen templom, így a püspökség székhelyéül végül Fogarast választotta, mivel előtte ott volt pap. Kandiában a püspök házat bérelt, amelynek egyik szobáját kápolnává alakította, később pedig a püspökség egyes elemeit is ide költöztette. Ez a falu gyors fejlődését és a román lakosság hirtelen megnövekedését vonta maga után.

¹⁴ *Atlas Istoric*. București, 1971; 30 E 3, 43 E 3, 44 E 3, 66 D 2, 70 D 2.

A következő görög katolikus püspök, Ion Inochentie Micu-Klein báró 1736-ban a Martinuzzi-vár birtokát több okból kifolyólag a balázsfalvi vár birtokával cserélte fel, a szabadon maradt doméniumot pedig Szamosújvár bérelte ki. Kandia önálló faluként az örmény város alárendeltje lett.

A következő években Kandia a volt Gerla falu területére is kiterjeszkedett, a város is fejlődésnek indult, és már-már összenőttek. Éppen ezért Szamosújvár kérte, hogy „örök áron” megvásárolhassa a falut, ami 1753. január 9-én 8000 birodalmi forint értékben meg is történt. Ezzel olyan helyzet alakult ki, hogy a falu dél felé, a város pedig észak felé terjeszkedhetett. Kandia hamarosan Szamosújvár legnagyobb lakónegyedévé vált, de ügyintézésében autonómiát élvezett.

A Ioan Pataki-Nemes által létesített kápolna 1776-ig működött. Ekkor Grigore Maior püspök Kandiában román templomot és papilakot építtetett Avram Meheși görög katolikus plébános idejében, „a román lakosság által adakozott pénzből és az örmény város segítségével”. A templom 1907-ig működött, ekkor állapota miatt lebontották. Az oltár helyét ma is fakereszt jelzi.

Az 1853. november 26-án aláírt pápai bulla értelmében létrejött a Gerlai Katolikus Püspökség Kandia székhellyel. Az első püspök a „tudós” Ioan Alexi volt, akinek katedrális a 1778-ban befejezett, kemencéből átalakított szerény templom volt, amelynek láttán Anton de Luca bécsi apostoli nuncius így kiáltott fel: „Ti még katakombákban vagytok!?” A püspök földi maradványait a szamosújvári román temető kápolnájának oltára mellett helyezték nyugalomra. A negyedik püspök, Ioan Sabo (1879–1911) idejében „a budapesti kormány pénzbeli segítségével” nagy görög katolikus katedrális épült.

A püspökség létrejöttével a város fejlődésnek indult. Balázsfalva után az erdélyi románság második virágzó vallási és kulturális központjává vált. 1930-ban a püspökséget Kolozsvár-Gerla Görög Katolikus Püspökség néven Kolozsvárra helyezték át. Így megnyílt a lehetősége annak, hogy a szamosújvári székhellyel létesített Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa (1927/1929/1930) megkezdhesse működését (1930. június 5-én).

C.) Kakasváros / Hegyalja / Hétkereszthegyalja

A megvásárolt terület délkeleti szomszédságában vályogtéglák készítésére alkalmas agyagos föld volt. Ezért megengedték néhány cigány család idetelepődését, akik téglát vetettek, de agyagedényeket, virágcserepeket is készítettek, és ők végezték az utcaseprést, kutyapécerséget, a szénégetést és különböző egészségügyi munkálatokat is. Ugyanakkor a cigányok a kakastenyésztés szakértői is voltak. Az állandó kukorékolás miatt a városnak ezt a részét Kakasvárosnak nevezték. Az itt tenyésztett kakasokat egész Erdélyben keresték.

A következő években azonban a befogadott cigányok közé számos „szabad életű” cigánycsalád is betolakodott, akik csúnya putrijaikkal és életmódjukkal kellemetlenséget okoztak a városnak. Így aztán 1780-ban a város szenátusa két idevágó döntést hozott: lebontják a rendetlen települést, és azok részére, akik a városnak szerződés alapján hasznos munkát végeznek, új lakónegyedet építe-

nek. Kakasvárost így lebontották, a területet felparcellázták és más lakosoknak adták el házépítésre alkalmas telekként.

Az új lakónegyed a hegy lábainál terült el, ezért Hegyaljának nevezték. Valamivel később a hegyet Golgotának keresztelték, tetejére pedig Kálvária nevű kápolnát építettek, ahová 14 keresztből álló, Krisztus kálváriáját szimbolizáló utat vezettek fel. Mivel hét kereszt a hegy oldalában volt, Hétkereszthegyaljának is nevezték az új lakónegyedet.

D.) Cigánysor

A cigányprobléma 1780-as radikális megoldása előtt a város vezetősége békeesebb módszerekkel is próbálkozott, hogy a fegyelmetleneket rendre szoktassa. Ilyen kezdeményezés volt 1750-ben „a cigánymunkák listája, felhasználási és fizetési módja és ára”. A cigányok azonban szabad embereknek tartották magukat, akiknek nem parancsol senki, és a határozatot nem vették figyelembe. Egyes szutások erre a cigányok kiűzését kérték.

Amikor a cigányok 1780-ben észrevették, hogy a negyed lebontása nem üres fenyegetés, hirtelen „megjavultak”, ezért nehezen lehetett kiválasztani közülük azokat, akikkel szerződést kössenek és akiknek telket adjanak házépítésre. Hosszas vita után a szenátus úgy határozott, hogy az új cigánynegyed a város északnyugati, fel nem parcellázott részén épüljön fel. Azok a cigány családok, amelyek a várossal szerződést kötöttek, ingyen kaptak itt egy parcellát, amelyre kötelesek voltak civilizált kinézetű házat és melléképületeket építeni, a többieket pedig kitoloncolták. Mivel az új lakónegyed egy utca két oldalán feküdt, Cigánysornak nevezték el.

Egy idő után azonban ismét fegyelmi problémák merültek fel a cigányok között, amelyeket a város nem tudott megoldani. Így fegyelmezési autonómiát adott a cigányoknak, azok meg bulibasát és két „szutást” választottak, akik a csendet és rendet az ősi szokások szerint fenntartsák. A Cigánysor hamarosan a város egyik legfegyelmezettebb lakónegyedévé vált. Közepén a vastag „fegyelmezési oszlop” ma is látható.

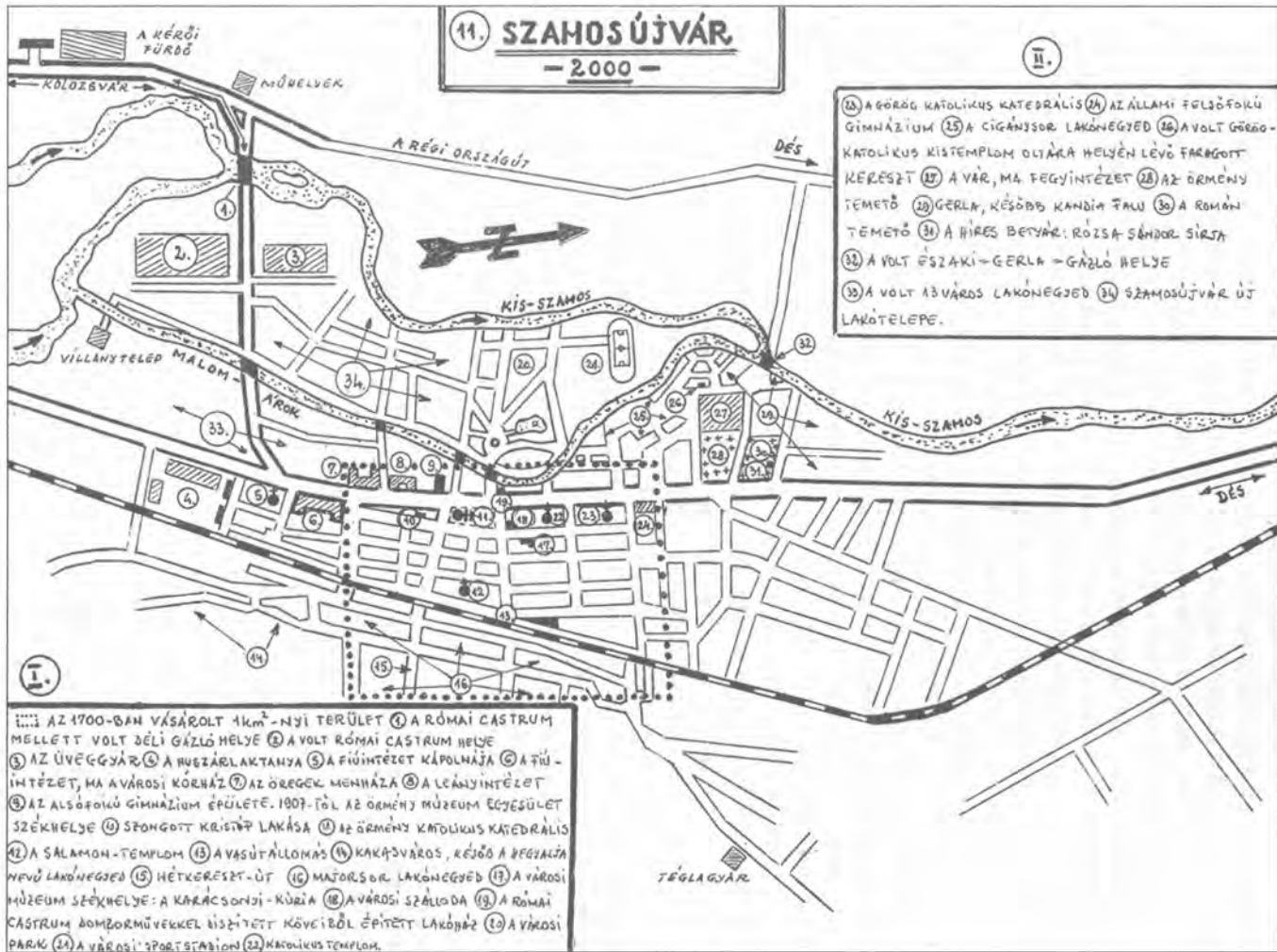
Ugyanakkor piacnapokon a város saját cigányainak adókedvezményt biztosított, hogy védje áruikat a kívülről jövő cigányokkal szemben.

E.) 13 város

1700-ban, amikor Szamosújvárt építeni kezdték, a Kolozsvárról Dés felé vezető út a Kis-Szamos bal partján haladt, a várost pedig két fahídon lehetett megközelíteni. A déli hídon 13 olyan helységbe lehetett eljutni, amelyekkel a városnak mindennapos kapcsolatai voltak. Ezért ezt az utat „13 város útnak” nevezték, azt a házcsoportot pedig, amelyen keresztülvezetett, „13 város”-nak. Kevés lakója volt, így semmiféle autonómiát nem élvezett. Nevét az 1800-as évekig megtartotta.

11. SZAMOS ÚJVÁR

- 2000 -

II.

- 12) A GÖRÖG KATOLIKUS KATEDRÁLIS
- 13) AZ ÁLLAMI FELBŐFOKÚ GIMNÁZIUM
- 14) A CIGÁNSOR LAKÓEGYED
- 15) A VOLT GÖRÖG-KATOLIKUS KISTEMPLOM OLTÁRA HELYÉN LÉVŐ FARAGOTT KERESZT
- 16) A VÁR, MA FEGYINTÉZET
- 17) AZ ÖRMÉNY TEMETŐ
- 18) GERLA, KÉSŐBB KANDIA FALU
- 19) A ROMÁN TEMETŐ
- 20) A HÍRES BETYÁR: RÓZSA SÁNDOR SÍRJA
- 21) A VOLT ÉSZAKI-GERLA-GÁZLÓ HELYE
- 22) A VOLT ÁBVÁROS LAKÓEGYED
- 23) SZAMOSÚJVÁR ÚJ LAKÓTELEPE.

I.

- 1) AZ 1700-BAN VÁSÁROLT 1km²-NYI TERÜLET
- 2) A RÓMAI CASTRUM MELLETT VOLT DÉLI GÁZLÓ HELYE
- 3) A VOLT RÓMAI CASTRUM HELYE
- 4) AZ ÜVEGGYÁR
- 5) A HUEZÁRLAKTANJA
- 6) A FIÚINTÉZET KÁPOLNÁJA
- 7) A FIÚ-INTÉZET, MA A VÁROSI KORHÁZ
- 8) AZ ÖREGEK MENHÁZA
- 9) A LEÁNYINTÉZET
- 10) AZ ALSÓFOKÚ GIMNÁZIUM ÉPÜLETÉ. 1907-TŐL AZ ÖRMÉNY MŰZEUM EGYSÉGET SZÉKHELYE
- 11) SZONGOTT KRISZTUS LAKÁSA
- 12) ÖRMÉNY KATOLIKUS KATEDRÁLIS
- 13) A SALAMON-TEMPLOM
- 14) A VASÚTÁLLOMÁS
- 15) KAKÁSVÁROS, RÉGIŐS A BEVALIA NEVŰ LAKÓEGYED
- 16) HÉTKERESZT-ÚT
- 17) MAJORSOR LAKÓEGYED
- 18) A VÁROSI MŰZEUM SZÉKHELYE: A KAKÁCSONJI-KÚRIA
- 19) A VÁROSI SZÁLLODA
- 20) A RÓMAI CASTRUM DOMBORMŰVEKKEL DÍSZÍTETT KŐVEIBŐL ÉPÍTETT LAKÓHÉZ
- 21) A VÁROSI PARK
- 22) A VÁROSI SPORTSTADIÓN
- 23) KATOLIKUS TEMPLOM.

IV.2.12 Szamosújvár bérbe veszi a Martinuzzi-vár birtokát

Amikor a moldvai örmények nagy számban érkeztek Erdélybe, a gazdagság mértéke a jobbágyok száma és a földtulajdon volt. A nagy és jövedelmező birtok lehetővé tette a nemesség és ezzel együtt különböző előjogok megszerzését. Ez az értékelési mód nemcsak a személyekre, hanem a városokra is érvényes volt, így Szamosújvár vezetősége olyan birtokot keresett, amit bérbe vehetne. A legmegfelelőbb a Martinuzzi-vár birtoka volt, hiszen itt terült el a város, és ez megkönnyítette volna azt, hogy annak területét legelőkkal és szántókkal egészítsék ki. Ezenkívül az uradalmon számos nagy forgalmú út vezetett át, az örmények jól megértették magukat a helybeli görög katolikus lakossággal és az államhatóságok figyelmét és védelmét is jobban érezték ezen a vidéken.

Ez a terv lehetővé vált 1734-ben, amikor Ion Inochentie Micu-Klein görög katolikus püspök a Martinuzzi-vár haszonélvezeti jogát a balázsfalvi birtokéval szándékozott felcserélni. Az örmények ekkor a kincstár tudomására hozták, hogy „amennyiben megüresedne, Szamosújvár város szívesen kibérelné a Martinuzzi-vár birtokát”. 1734. november 20-án megérkezett a válasz, amely szerint az állami pénzügyi hivatal „hajlandó a szamosújvári uradalmat (...) a szamosújvári örmény nemzetnek eladni”, és Theodorovics Mihály plébánost Szebenbe kérték előzetes tárgyalásokra. A város vezetősége a plébánost nem Szebenbe, hanem – a biztosabb siker érdekében – Bécsbe küldte. Költségeik fedezésére a város a főesperesnek és társának hetente egy-egy aranyat bitosított.

A főesperes tárgyalásai sikerrel jártak, 1735 októberében értesítették a várost, hogy küldjön Szebenbe egy meghatalmazottat, aki az adóhivatallal megegyezik a bérlet időtartamát és árát illetően. Így Placsintár Lukács főbíró 1736. január 10-én Szebenben aláírt egy szándéknyilatkozatot, amelynek értelmében 100 000 ezüst forintért 90 évre kibérelnék a Martinuzzi-birtokot. A bérleti díjből 25 000 forintot azonnal, további 25 000 forintot 5%-os kamattal az első öt évben, a fennmaradó 50 000 forintot pedig kamat nélkül a következő tíz évben tartoznának kifizetni. Külön paragrafus pontosította, hogy a Martinuzzi-uradalomhoz Kandia is hozzátartozik sörfőzőjével, fogadójával és más vagyonával. Ion Inochentie Micu-Klein a Martinuzzi-birtok haszonélvezeti jogáról 1736. augusztus 31-én mondott le: „resigno, cedo, et eidem juri irrevocabiliter in perpetuumquae renuntio, et e contra juxta concertatas Balázsfalvae, Die 31-a Augusti 1736...” A mindig jól értesült örmények még ugyanezen a napon kieszközöltek egy mindkét részről aláírt Instrumentumot, amelyet egy mellékelt leltár alapján Átadási iratként (Transmissionales Litterae) értelmeztek. Az örmények azonnal hozzákezdték a földek megműveléséhez, és jogot formáltak az uradalom jövedelmeire is. A *Bérlési Szerződés* 1736. szeptember 23-án készült el, és változtatott a bérleti díj kifizetési módján: 60 000 forintot kellett azonnal kifizetni, 22 000 forintot 5%-os kamattal a következő öt évben, 18 000 forintot pedig kamat nélkül az ezt követő tíz évben. Ugyanakkor a mellékelt leltárban felsorolta az uradalomhoz tartozó összes javakat, Kandia faluval együtt.

A bérleti szerződés átvételével Szamosújvár vezetősége befejezettnek tekintette az ügyet, nem tudván, hogy szükséges lenne a bécsi udvartól is beszerezni

egy hasonló iratot. Ez után történt volna meg a földhivatalnál való iktatás (Introductio), és csak ez után az átadás/átvétel, amelynek során általában nézetkülönbségek szoktak felmerülni, így az átadási/átvételi jegyzőkönyvet csak ezek megoldása után volt szokás aláírni. Ennek a jegyzőkönyvnek a dátuma az az időpont, amely után a bérlő jogosult a haszonélvezetre és a földbirtokok megmunkálására. Az örmények mindezt elmulasztották, így rövidesen nagy kellemetlenségeik támadtak.

1737 januárjában Bécs elhatározta az összes erdélyi birtok jogi szempontból való felülvizsgálását és rendezését. A „conscriptio urbarialis domini” 1737. április 18-ig be kellett hogy fejeződjön. Az inspektorok a Martinuzzi-vár jogi helyzetét döbbenetesnek találták: nemcsak a szerződés utáni iratok hiányoztak teljességgel, hanem két tulajdonosa is volt. Elsősorban az állam, mert az 1736-ban kiadott Instrumentumot az inspektorok nem ismerték el, mivel helytelen módon bocsátották ki. Az örmények azt állították, hogy a birtokot a helyszínen is átnézték, de erre az a kérdés merült fel: hogyan tudták mindezt egyetlen nap alatt elintézni, ráadásul éppen a lemondás napján?! Emellett a birtok gyakorlatilag a város tulajdonát képezte, hiszen a földeket megművelték és a haszonélvezeti jogot is gyakorolták.

Az ellenőrök először az adóügyi szerveket hibáztatták, de azok csakhamar a „pénzéhes” örményekre terelték a gyanút, akik minél előbb hozzá akartak jutni a birtok jövedelméhez. Az inspektorok áprilisig adtak haladékot a városnak: ha addig nem szerzik meg a szükséges iratokat, pénzbírságot fizetnek, és elveszítik a birtok bérleti jogát. Ez a bécsi tisztviselők munkatempójának ismeretében lehetetlennek tűnt, így az örmények más megoldást kerestek. Megkérték az ellenőröket, hogy az uradalom helyszínen való átvevését még a bérbeadási és a beiktatási levél megszerzése előtt megejthessék, ugyanakkor kötelezték magukat azoknak mihamarabbi megszerzésére. A nehezen meggyőzött szebeni adóhivatal és a város felhatalmazottai 1737. április 18-án aláírták az új Átadási levelet az ellenőrök jelenlétében. A bécsi ügyintézés már több pénzbe került és nehezebben ment, de 1738. január 30-án a szamosújvári örmények a császár bérbeadási levelét is megkapták. Ugyanezen év augusztus 28-án megtörtént az Introductio is, és az örmények a Litteris Introductoriis birtokába kerültek.

A Martinuzzi-vár uradalma az idők folyamán lényeges számbeli és tulajdonhelyzeti változásokon ment át. 1650-ben pl. 49 egészben, 4 részben birtokolt és 10 állami tulajdonban lévő, tehát összesen 63 helység alkotta. (Az állami tulajdonban lévő területek katonailag fontosak voltak. Területileg a Martinuzzi-birtokhoz tartoztak, de mindenféle szempontból az állam joghatása alatt álltak.) 1736-ra már csak 25 helység maradt. 1893-ban, a régi városháza bontásakor megkerültek a város iratai. Ezekből derül ki, hogy 1766-ban a birtok már csak 9 helységből állt, 1785-ben 17-re emelkedett. 1822-ben 13 teljesen, 2 részlegesen bírt és 2 állami, tehát összesen 17 helységet jelentett a város. 1900-ban ebből már csak a 7 teljes birtoklásban lévő helység volt meg, és az örmény város, amelynek a területét 1887-ben második alkalommal vásárolták meg.

Szamosújvár (a Martinuzzi-vár) uradalmának alkotóelemei

Mikor A helység neve	1650-ben, a bérbevétel előtt	1736-ban, a bérbevétel előtt	1822. nov. 15. A város jelen- tése:	1822. A kincs- tár követeli:	A kivizsgáló bizottság hatá- rozata 1829	1887-ben	1900-ban
Alsócsobánka	O						
Alsószőcs	*						
Árokalja	*						
Bálványosváralja	*	*	*	*	Helyes		
Báton	+	*					
Boérfalva				*	Helytelen követelés		
Boncnýíres	O	*	O	*	Helyes		
Coptelke	*						
Csaba	+						
Csicsóújfalu	*	*	*A	*	Helytelen jelen- tés és követelés		
Dánpataka	*						
Debrecen	*						
Debrek	*						
Désakna							
Dendeleg		*		*	Helyes		
Disznópataka	*						
Domokosfalva	*	*	*	*	Helyes		
Emberfő	+						
Felőr	+						
Felsőgyékényes	+						
Felsőilosva	+						
Felsőszőcs	*						
Füzes (Ördögösfüzes)	*	*	*	*	Helyes	*	*
Ganc	*						
Gerla	*			*Város	FÜGGŐBEN!	1887!	1887!
Hesdát	O	*	O	*	Helyes	*	
Hollómező		*		*	Helytelen követelés		
Ispánmező	+						
Josip-Magyarláros	*	*	*	*	Helyes		
Kandia		*		*	Helytelen követelés		

Mikor A helység neve	1650-ben, a bérbevétel előtt	1736-ban, a bérbevétel előtt	1822. nov. 15. A város jelen- léte:	1822. A kincs- tár követeli:	A kivizsgáló bizottság hatá- rozata 1829	1887-ben	1900-ban
Kápolna	*	*	*	*	Helyes	*	*
Karulyfalva	*						
Kentelke	*						
Kérő	*	*	*	*	Helyes	*	
Kohpataka	*						
Kupsafalva	*						
Lalifalva	*						
Libáton	*						
Macskamező	*						
Magyarláros							
Mezőszilvás	*						
Mikola	*	*	*	*	Helyes	*	*
Négerfalva	*						
Oláhgyörgyfalva	*						
Oláhláros	*						
Oláhnyíres	*						
Oláhvásárhely	+	*		*	Helytelen követelés		
Ormány	*	*	*	*	Helyes	*	*
Péntek		*		*	Helytelen követelés		
Péterháza	*	*	*	*	Helyes	*	*
Poján	*						
Retteg	*						
Rogoz	*	*		*	Helytelen követelés		
Rohi	*						
Sajgó	O						
Somkút	*						
Szászkerlés	*						
Szásznyíres	*	*		*	Helytelen követelés		
Szék	*						
Székely-Ajj	*						
Szépkenyerűszentmárton	*	*	+D	*	Helyes		
Sztojkafalva	*						

Mikor A helység neve	1650-ben, a bérbevétel előtt	1736-ban, a bérbevétel előtt	1822. nov. 15. A város jelen- tése:	1822. A kincs- tár követeli:	A kivizsgáló bizottság hatá- rozata 1829	1887-ben	1900-ban
Tordavilma	*	*	*A	*	Helyes	*	*
Tökés	*	*	*A	*	Helytelen jelen- tés és követelés		
Úgurfalva	*						
Újfalu	+						
Újvár-Németi	*	*	*	*	Helyes	*	*
Úrnőmező	*						
Vasasszentivány	*	*	+D	*	Helyes		
Více	+						
Egészben = * Egész mértékben birto- kolva; Albérletbe adva (A)	49	25	10+3A	26	16 helyes	9	7
Részben = O Részben birtokolva	4	-	2		9 helytelen és		-
Állami = + Az állam tulajdonában; időközben darabon- tálissá vált (D)	10	-	2D		1 FÜGGŐBEN!		-
Összesen	63	25	17	26	26	9	7

Az uradalom bérlési árát a város a következőképpen fizette ki:

1736. szeptember 23-án	60 000 forint
a császár által az örmény püspökség részére átengedett rész	12 000 forint
1738. október 12-én	5 000 forint
1740. április 27-én	5 000 forint
1744. június 9-én	8 000 forint
1745. január 21-én	2 000 forint
1753. szeptember 17-én	8 000 forint
Összesen	100 000 forint

A bérleti idő meghosszabbítására a város több kísérletet tett, így 1825-ben Füzes, Németi, Péterháza, Kérő és Ormány egészen, Hesdát és Mikola részben való bérlési jogát kérte, mint „a város részére feltétlenül szükséges földművelésre alkalmas területeket”. Kérelmüket 1826-ban, alaposabb indoklással megismételték, sőt a bécsi Aristáces Azária mechitarista főpap támogatását is kérték. A bérlési jogot azonban nem sikerült meghosszabbítani.

IV. 2.13 Viták a bérleti jog megszűntével. A „fiscus” és a város közötti „dominiumi per”

1822-ben a bécsi hatóságok újabb vagyonellenőrzésre kérték fel a területi hatóságokat. Az erdélyi kincstár ekkor két észrevételt tett a Martinuzzi-birtokkal kapcsolatban. Először is azt állapította meg, hogy 1826. augusztus 31-én lejár a bérleti szerződés. Emellett azonban az is kiderült, hogy a kincstárnál maradt szerződés melletti leltár eltűnt. Mivel így nem tudták megállapítani, mit is kell visszakövetelni, az örmény várostól írásbeli bizonyítékokat kértek ezzel kapcsolatban. Amint azt már említettük, a város legfontosabb iratait titkos helyre rejtették, amelyet azonban az illetékesek elfelejtettek utódaikkal közölni, így a bizonyítékokat nem találták meg. Karátsonyi Kristóf főbíró bizottságot állított össze, amelynek feladata az volt, hogy eleget tegyen a kincstár felszólításának. Csakhogy senki sem emlékezett a birtokhoz tartozó helységek számbeli változásaira és a bérleti formák időbeni módosulásaira. Különböző irattári kutatások és kérdezősködések alapján 1822. november 15-én a város a következő jelentést tette le: 10 falu teljes bérleti tulajdonban, 2 falu részleges birtoklási formában, 2 darabontális falu és 3 falu albérletbe adva. A jegyzék azonban nem volt teljes, és nem egyezett azzal, amit a kincstár állított össze hasonló módon, így levelezés útján bonyolódó vitára került sor, egészen a bérleti idő lejártáig.

1826. augusztus 18-án az erdélyi kincstár bizottságot küldött Szamosújvárra, hogy tisztázza a vitás pontokat és vegye vissza a birtokot. Négy vitás pont is akadt, amelyekben nem tudtak megegyezni: 1. Mikor kezdődött a bérbevétel? 2. Mekkora összegért kell a kincstárnak visszavásárolni a birtokot? 3. Mennyi az „ameliorizáció” (javítások és más befektetések) és a „deteriorizáció” (rongálódások) pénzbeli értéke? 4. A doménium reális összetételét, amit a fiscus a várostól visszakövetelhet. Miután a vitának semmi értelme sem volt, hiszen egyik fél sem ismerte teljesen a helyzetet, a fiscus törvény elé terjesztette az ügyet.

A per 1826 szeptemberében kezdődött, és 62 évig tartott, európai hírnévre téve szert. Mindkét fél tudta, hogy hosszú és bonyolult procedúra lesz, a város pedig azt is átlátta, hogy neki van több vesztenivalója, így meg akart szabadulni a pertől. Ezért bizottságot küldött Bécsbe azzal a feladattal, hogy a birtok bérleti idejét meghosszabbítsa. Úgy gondolták, ha a szerződést sikerül meghosszabbítani, értelmét veszti a visszaszolgáltatási igénylés. Újabb 90 év múlva pedig „majd meglátják”, mi lesz. Hiszen akkor már az új iratok szerint lehet tárgyalni. Bécs azonban hallott már a perről, és nem hosszabbította meg a bérleti időt. Ekkor az örmények három évvel kérték meghosszabbítani a bérleti jogot, azzal az indoklással, hogy a per alatt a visszaadás úgysem lehetséges, és ezt meg is kapták.

Most pedig lássuk a törvényszék döntését a négy vitatott kérdésben:

1. A bérleti idő kezdetét a fiscus 1736. augusztus 31-ben „állapította meg”, amikor a város küldöttjei aláírták az Instrumentumot, amelynek alapján az örmények elkezdték a birtokok megművelését. Az örmények szerint a bérbevétel a Litteris Introductorii aláírásával kezdődik, azt pedig 1738. augusztus 28-án írták alá.

A törvényszék kellemetlen helyzetbe került. Tudta, hogy a fiscusnak van igaza, de mégsem fogadhatta el a bérleti idő kezdeteként 1736. augusztus 31-ét, mert az átadás törvénytelenül, csak szóban esett meg, és a többi előírt művelet nem esett meg. Így aztán az örmények által állított időpont felé hajlottak. Ekkor a fiscus taktikát változtatott: a bérbeadás kezdetének megállapítását 1737. április 18-ra kérték, amikor az Átadási levelet is aláírták. Ez ellen az örmények sem tiltakozhattak, hiszen hivatalos okiratra támaszkodott, így a törvényszék ebben a kérdésben dönteni tudott.

Az örmények számára ez gyakorlatilag közel egy évvel hosszabb reális bérleti időt eredményezett. A kapott három év többlettel együtt a bérleti idő így 1830. április 18-án kellett hogy lejárjon, így az örmények a per felfüggesztését indítványozták, mint olyan eljárást, amely egy „túl korai”, tehát alaptalan követelésre épül. A fiscus a per folytatását kérte azzal az indokkal, hogy a kérdéses problémák nem fognak maguktól megoldódni. A törvényszék a fiscus javaslatát fogadta el.

2. A kincstár által fizetendő visszavásárlási összeg fejében a város az általa kifizetett 100 000 ezüst forintot kérte, a fiscus pedig csak 40 000-et ajánlott, mivel az 1811-es „devalorizáció” idején „a forint értéke 60 százalékkal esett”, tehát az örmények tulajdonképpen kevesebbet fizettek. Az örmények nyugtákkal bizonyították, hogy 1758-ig nemcsak a bérleti díjat fizették ki, hanem a város területének árát is, és követelték a 100 000 forintot. A törvényszék ebben a kérdésben az örmények javára döntött.

3. A kincstár kénytelen volt belenyugodni a döntésbe, de megakadályozta, hogy az örmények újra kibérelhessék a birtokot. Erre az örmények követelték a fiscustól azokat a pótdíjakat is, amelyeket az „ameliorizációk” és „deteriorizációk” miatt voltak kénytelenek fizetni. Az összeg meghatározása a bíróság feladata volt, és ezt nem tehette meg anélkül, hogy a birtok pontos összetételét ismerte volna, így először ennek a problémának a rendezéséhez kezdett.

4. A bérbe vett birtokrész összetételének megállapítása. Az örmények az 1822. november 15-én bejelentett 17 helységet mutatták be a következőképpen: 10 teljes bérleti tulajdonban lévő falu (Újvárnémeti, Ördöngösfüzes, Bálványosváralfa, Péterháza, Kápolna, Mikola, Ormány, Kérő, Josip-Magyarlapos, Domoosfalva), két részlegesen birtokolt falu (Hesdát és Boncnyíres), 2 darabontáls falu (Szentivány és Szépkényerüszentmárton) és három albérletbe adott falu (Tőkés, Tordavilma, Csicsóújfalu). A kincstár ezeken kívül még kilenc helységet követelt: Szásznyíres, Rogoz, Oláhvásárhely, Péntek, Boérfalva, Dendeleg, Hollómező, valamint Szamosújvár örmény város területét (amelyet Gerlának neveztek) és Kandia falut.

Mivel egyik fél sem tudta dokumentumokkal alátámasztani igazát, ezért a törvényszék két radikális határozatot hozott: 1. A per lefolyását határozatlan időre felfüggeszti. 2. Két-két képviselőből alkotott, törvényszéki delegátus által vezetett bizottságot létesít, amely helységről helységre járva kikérdezi a lakosságot, így határozva meg a birtok összetételét a helységek határaival együtt.

A bizottság 1829-ben kezdte meg működését. A fiscus által követelt 26 helységből 183 tanút hallgattak ki, válogatva a falu vezetősége és az értelmesebb idős lakosok között. A vizsgálatok eredményét a következőképpen összegezték:

- a kincstár által követelt 26 helység közül az örmények 15-öt elismertek
- a többi 11 helység helyzete a következőképpen alakult:
  - 2 falut (Csicsóújfalu és Tökés) a város nem kellett volna hogy jelentsen, a kincstár pedig követeljen: nem képezték az 1736–1738-as bérlés tárgyát, mivel már korábban mások bérelték;
  - 6 falut még 1736 előtt másoknak adtak bérbe, így a kincstár követelése nem helytálló (Szásznyíres, Rogoz, Oláhvásárhely, Péntek, Boérfalva és Hollómező);
  - 1 falut az örmény város nem jelentett, de a kincstár követelése jogos (Dendeleg),
  - 1 falu visszakövetelése helytelen, mert a felmutatott nyugták szerint a város örök áron megvásárolta 1753-ban (Kandia).

Szamosújvár helyzetét nehéz volt tisztázni, hiszen nem tudták felmutatni az „örök áron” való megvásárlást igazoló iratokat. A 183 tanú közül egy személy, Bonta Vasilia a kibérelt birtokrészbe Gerlát is belesorolta. Ezért a bizottság elnöke a probléma megoldását a bíróságra bízta.

Miután a helységek határait is meghatározták, a bíróság újra felvette a pert. A fiscus az örmény város területét akarta mindenáron megszerezni, ennek ellenére hosszas viták után az első fórumon az örmények nyertek. A kincstár fellebezett, és meg is nyerte a pert. A terület kiürítését követelte és hatalmas bérlési adót. Az örményeknek két lehetőségük volt: vagy a Királyi Semmitő Széknél kérik a határozat semmissé nyilvánítását, vagy a miniszterelnökhöz folyamodnak ugyanezzel a kéréssel. Az első út nem hozott szerencsét, így gróf Tisza Kálmán miniszterelnökhöz fordultak, aki a pénzügyminiszteri tárcát is képviselte. Placsintár Dávid polgármester, Simai Gergely városi közgyűlési tag, dr. Molnár Antal országgyűlési képviselő és Bokros Elek ügyvéd bizottságot alkotott, amelyhez csatlakozott báró Bánffy Dezső, Szolnok-Doboka megye akkori főispánja is. A miniszterelnök 1887. augusztus elején fogadta a küldöttséget, és meghallgatásuk után úgy vélekedett: az örményeknek le kell mondaniuk a 100 000 forintos visszaváltási díjról, és fizetniük kell még 200 000 forintot a fiscusnak, amellyel „örök áron” megvásárolják a város területét. Ez után pedig ezt az ügyet egyik félnek sem szabad újra elővennie. A döntés villámcsapásként érte az örmény képviselőket, de úgy látták, hogy csak a miniszterelnök ajánlatának elfogadásával menthetik meg a várost. 1887. augusztus 10-én az örmények kezükbe kapták a Martinuzzi-vár birtokának „örök áron” másodsorra való megvásárlását igazoló vásárlási levelet. A 62 évig tartó per alatt azonban a birtok mindössze 9 helységre csökkent: Újvárnémeti, Ördöngösfüzes, Péterháza, Kápolna, Mikola, Ormány, Kérő, Tordavilma és Hesdát. 1900-ban pedig a 9-ből már csak 7 maradt (Hesdát és Kérő nélkül).

Amikor az örmények Erdélybe jöttek, az egész Martinuzzi-vár uradalmát a kincstár 50 000 forintért árulta. Ehelyett az örmények fizettek:

– 1700-ban 1 négyzetkilométerért	25 000 ezüst forintot
– ennek az 58 éves kamatját	25 000 ezüst forintot
– 1736-ban a bérleti árát	100 000 ezüst forintot
– 1753-ban Kandiaért	8 000 ezüst forintot
– 1887-ben, az „egyezmény” alkalmával	200 000 ezüst forintot,
	azaz összesen 358 000 ezüst forintot,

ami az eredeti vételár több mint hétszerese. Az örmények mint nagy kereskedők, nem emlékeznek még egy olyan esetre, amikor így becsapták volna őket, de hallgattak és nyeltek, hiszen saját hibájukból károsultak.

Az 1893-as lebontásnál előkerült iratok között ugyanakkor megtalálták III. Károly király 1738. január 30-án kiadott bérbevételi kiváltságlevelét is, amelyben a császár többek között ezeket rendeli el: „és mivel a szamosújvári uradalom bérbe lett véve az ebben a városban élő Rómával egyesült örmény lakosság által, a bérleti határidő letelte után, a 100 000 forintos bérleti ár maradjon ennek a településnek a törvényes, katolikus utódainak...” Ha tehát az örmények fel tudták volna mutatni az iratokat, elkerülték volna a fél évszázadnál hosszabb pert, ráadásul a birtok jogos tulajdonosai maradtak volna. A gróf Tisza Kálmán miniszterelnökkel kötött egyezség szerint azonban „senkinek sem szabad ezt az ügyet még egyszer hántorgatni”.

Szamosújvár pontos határának kijelölését a per döntésének alapján 1845. augusztus 8-án fejezték be.

IV.2.14 Szamosújvár kiváltságleveli

A.) VI. Károly császár (III. Károly király) által 1726. október 27-én kibocsátott kiváltságlevelél

Említettük, hogy a város építésére csupán I. Lipót császár szóbeli engedélye alapján került sor. A város vezetősége aztán az építkezés gondjaival elfoglalva, nem is sürgette az írásbeli engedélyt. Fizetni mindent kifizettek, a helyi hatóságok pedig már megszokták, hogy az örményekkel „becsületszóra” kell tárgyalni, úgyhogy eleinte minden „rendben” volt egészen 1710-ig, amikor Bécs elhárította az erdélyi helyi hatóságok működésének felülvizsgálását, rendeleteiknek, engedélyeiknek törvényességét. Éppen ezért a megyei hatóságok sürgősen kérni kezdték Szamosújvártól a város területének megvásárlását és az építkezést engedélyező császári diplomát.

I. Lipót császár azonban, aki az ígéretet tette, 1705-ben meghalt, és nem lehetett tudni, hogy utódja, I. József (1705–1711) aláírja-e elődje ígéretét, vagy sem. Éppen ezért az örmények úgy döntöttek, hogy két fronton is megindítják a hadműveleteket. Elsősorban a már ismert „meggyőzési” módszerrel a megyei hatóságokat csillapítják le, de ezzel párhuzamosan a bécsi kancelláriánál is megkezdik a diploma megszerzését. A meggyőzési módszer ugyan bevált, de mielőtt a diplomát kézbe kaphatták volna, ismét kellemetlen esemény történt: a diploma

aláírása előtt I. József meghalt. Az új császár (VI. Károly) jövetele új kancellária-főnököt is jelentett, ez pedig azt, hogy a „meggyőzést” előlről kellett kezdeni. Ha már így állt a helyzet, az örmény vezetők úgy gondolták, egyúttal a város rangjának emelésével is megpróbálkoznak, és megszerzik az engedélyt egy kőtemplom építésére is.

A kancellária kedvezően fogadta a kérelmeket, és levelet küldött Erdély katonai kormányzójának, amelyben elrendeli egy, a bolgárokéhoz hasonló diploma-tervezet elkészítését a Szamosújváron letelepedett örmény katolikusok részére. A kormányzó azonban nem válaszolt a levélre, így a diploma elkészítése abba maradt. Miután ismételt kérésükre sem kapták meg az iratot, az örmények titkos ellenséges erők működését kezdték sejteni, ezért ismét Bécsbe küldték Oxendius Verzerescul püspököt, aki a szóbeli engedélyt is megszerezte. 1712-ben a püspök fel is ment Bécsbe, ahol élete utolsó három évét a diploma és a püspökség működéséhez szükséges pénz megszerzésével töltötte.

A püspök közbenjárására a katonai kormányzó újabb levelet kapott, de erre sem válaszolt. Oxendius Verzerescul egyre erélyesebben lépett fel, mígnem 1715. március 15-én mérgezésre utaló tünetekkel meghalt. A katonai kormányzóság levélben arra kérte az örmény várost, hogy sürgősen (expressser) küldjön Bécsbe egy „hozzáértő felhatalmazottat”, akinek segítségével a diplomát mihamarabb megfogalmazhatják és kiadhatják. Ez meg is történt, a diplomát megfogalmazták, de az aláírása és kibocsátása késlekedett. Világossá vált, hogy az ellenállást kis tekintélyű személyek nem tudják legyőzni. Ezért az örmények úgy döntöttek, hogy a bécsi udvarban lévő „ágyúikhoz” folyamodnak, ha sokba is kerül. Levelet írtak tehát Haan János Ignácnak és Bornemissza Jánosnak, akik a város területének megvásárlásakor is segítették őket, és megkérték, derítsék ki, kik hátráltatják a diploma kibocsátását. Ugyanakkor kérték azt is, hogy a diplomába helyezzék be a város rangjának emelését és a kőtemplom építkezési engedélyét is.

Báró Kászoni Bornemissza János hamarosan kiderítette, hogy a huzavona okozói az ebesfalvi örmények, akik a város nyílt ellenségei voltak, amióta 1712-ben Verzerescul püspök erőszakkal oda akarta költöztetni őket. Még a püspök Bécsbe menetele előtt többször jártak a császárnál kijárni a jogot, hogy Ebesfalva legyen az erdélyi örmények városa, ne Szamosújvár. Ugyanakkor a bolgárokéhoz hasonló diploma kiadása ellen a bolgár püspök is kiállt, mert úgy vélte, hogy az idegen állampolgárok által épített saját város ötlete a bolgároké, nem pedig az örményeké.

A szamosújvári vezetők meglepődtek az ebesfalviak viselkedésén, ezért a város bírója, Der Krikorian Alexa (Pap Gergely Elek) megköszönte a bárónak a híreket, és megkérte, továbbra is járjon közbe az ügy sikeréért. Báró Kászoni Bornemissza János szavának állt, és 1726. november 10-én a következő értesítést küldte „az örmény város becsületes Bíró urának”: „Felséges urunk benignitásából a kegyelmetek stabilitását [igazoló és 1726. október 17-én aláírt] diplomáját tiszteletes tudós Pater Minász Uram ö kegyelme viszi magával, ki is szívesen, hathatósan és szorgalmasan fáradozott és munkálkodott kegyelmetek mellett.” Több mint 26 évi várakozás, harc és költekezés után írásban hivatalosítva

látták az örök áron történt megvásárlás és a városalapítás jogosságát. Ugyanakkor a császár „közönséges városról” (civitas) a „kiváltságos városok” (oppidum privilegiatum) sorába emelte a várost.

Az ebesfalvi örmények a császár hasonló diplomáját csak 1733. augusztus 11-én vehették át. Ebben VI. Károly császár „önkormányzati közigazgatású városnak” nyilvánítja Elisabetopolis, Elisabethstadt, illetve Erzsébetváros néven.

B.) Az 1738. január 30-i diploma

Az 1738. január 30-án kiadott kiváltságlevéllel VI. Károly császár a Martinuzzi-birtok bérbevételi jogát szentesítette 90 évre, ezért Bérbeadási kiváltságlevél néven is ismeretes. Ennek megszerzése sem volt könnyű. A diploma nemcsak a bérbevételi jogot biztosítja, hanem más fontos határozatokat is hozott:

a) „mivel a szamosújvári uradalmat bérbeadták az ebben a városban élő, Rómával egyesült örmény lakosságnak, a bérlési határidő letelte után, a százezer forintos bérlési ár maradjon ennek a településnek a törvényes, katolikus utódainak...” („Quorum saltem unus ex nunc viventibus communitatem Armenam ibidem constituentibus, vel filius natus, aut imposterum a modernis ibidem Patribus familias nasciturus superstes fierit, erga deponendam Centum millium Florenorum Rhenensium Summam irredemptilibiter, legitimis vero suis successoribus, pariformiter Sacrae Romano-Catholicae Ecclesiae unitis et Legatariis in praelibata Centum Millium florenorum Rhenensium summa Inscriptio jure sub, legali ejusdem summae Evictione concedenda.”) A bérleti díjat tehát a 90 év letelte után vissza kellett volna kapniuk, de mivel a papírokat nem találták, nem kapták vissza. Ha az állam nem akarta volna ezt az összeget visszafizetni, a birtok végleg a város tulajdonában maradt volna.

b) „kegyesen megfejtettük a függő kérdést és megengedjük, hogy a Rómával egyesült erdélyi örmény klérus kegyelméből az erdélyi örmények püspököt választthassanak, de a felterjesztést és kinevezést mindig Felségünk számára tartjuk fent” („Nos vero, ut Armenae in Transilvania Nationi Santa Romano-Catholicae Ecclesiae ibidem unitae, ex suo paritar unito Clero Episcopus admittatur, ejusdem denominatione et praesentatione Majestati Nostrae semper reservata, clementer ressolverimus”).

„Ennek a püspöknek eltartására vagyis a püspöki asztalra évi 600 forintot szabunk, és elrendeljük, hogy ennek biztosítéki alapjául 12 000 Rh. forint tőke a szamosújvári uradalom zálogösszegéből hagyassék a »Communitas« kezénél, míg egy kincstári jószág vagy más hasonló értékű földbirtok található a megvételre...” („Pro intertentione seu pependos, pro reali seu Hypothecario fundo autem in capitali duodecim mille florenos Rhenenses ex supra fata Centum Millium florenorum Rhenensium, pro Dominio Szamosújvár, ultimatim deponenda summa, prae manibus ipsius communitatis, quousque fiscalia Bona, aut alius fundus ejusdem valoris occurent, relinquendos constituerimus”).

c) Engedély kőtemplom építésére „a szamosújvári Rómával egyesült lakosság részére”.

A császár tehát eleget tett az örmények minden kérésének. Rendezte a bérbevételi problémákat, sőt a bérleti díjat 12 000 forinttal csökkentette, a fennmaradó 88 000 forintot pedig a bérleti idő letelte után visszaadta az örményeknek. Elismerte az örményeknek a maguk közül való püspökválasztási jogát, biztosította a püspökség működésének anyagi feltételeit, és engedélyezte egy kőtempom felépítését.

C.) A Mária Terézia császárnő által április 17-én kiadott kiváltságlevél

VI. Károly császár szentesítette tehát a város területe örök áron történő megvásárlásának és a város felépítésének jogát. 1758-ban, miután a vételár utolsó részletét is kifizették, az örmény város vezetői számára megnyílt a lehetőség, hogy megszerezzék az 1 négyzetkilométernyi területre szóló Birtoklási levelet is. Ezt az iratot Mária Terézia császárnő 1758. április 17-én adta ki. Az okiratban elismeri az örök áron való megvásárlást, és megerősíti VI. Károly császár rendelkezéseit. Ugyanakkor több privilégiumot is biztosít a városnak.

A kiváltságlevél megszerzése nehézségekbe ütközött, derül ki Dániel Tódor 1758. március 7-i leveléből, amelyet Bécsből írt a város főbírájának: „dolgunk és költségünk itt is, ott is igen nagy [...], de még végzést a felsőségtől valamely kérésre nem kaptunk. Mert a királynőnek a mi ügyünkön kívül más és nagyobb dolgai is vannak. [...] Tudják meg, hogy kérnek tőlünk a királynőnek ezen nagy háborúja idején kölcsön vagy ajándékba 20 000 forintot, amitől meg nem szabadulhatunk. És ezt látva úgy tettük, hogy a nálunk lévő 20 000 forintot nem adtuk kölcsön, hanem tettünk hozzá még 5 ezret, hogy legyen 25 000, és aztán takszát többé soha nem fogunk fizetni, bármennyire megnő is a város. Katonát sem adunk és nem fogadunk szállásba, sem előfogatot nem adunk. Mindezekről pedig nem tetszéstől függő – mint eddig tették, – hanem örökös privilégiumot adnak nekünk...”

A privilégiumot csakugyan megkapták, de az ára nem állt meg 25 000 forintnál. 1761-ben a császárnőnek újabb 16 100 forintot adtak „kölcsön”, 1762-ben pedig még 8240 forintot, amit természetesen soha nem kaptak vissza.

Az Erdélyi Országgyűlés csak az 1760-as Diétán olvasta fel a diplomát. A karok és rendek felháborodottan tiltakoztak az örményeknek biztosított kiváltságok ellen, és nem engedélyezték a diploma érvénybe lépését. A város panaszlevelet küldött a császárnőnek, amelyre az 1760. február 15-én válaszolt is az „Illustres Red. Ad Demissad Magistrat. Armenorum in illo principatu nostro Szamusújváriensium-nak” a következőképpen: „Az adott privilégiumokat határozottan megtartom, melyek között a városnak azt a jogát is, hogy a következő Diéta ülésére két delegátust küldhessen, akiken keresztül tisztelettel előterjeszthessék a város összes kérelmeit.”

D.) A II. József császár által 1787. január 5-én aláírt és 1787. június 21-én kihirdetett diploma

Szamosújvár rohamosan fejlődő város volt, ez arra bátorította a város vezetőit, hogy kérjék a város felvételét a szabad királyi városok sorába. Ennek érdekében 1785. június 9-én Jakabffy János esperest Bécsbe küldték, hogy az illetékeseket „érzékennyé tegye a problémára”. Az esperes 1786. március 8-án a következő értesítést küldte a városnak: „Aadtam egy személynek 100 aranyat. De kell adjak még kettőnek, akiknek megígértem, hogy nem leszünk hálátlanok, ha ők is jóakaratóiak lesznek velünk szemben. Úgyhogy válaszoljatok sürgősen: melyiknek mennyit adhatok és még küldjetez pénzt.” Két évvel később, 1787. január 5-én Jakabffy János a következőket jelentette: „Elkészült szabad királyi városunk fogalmazványa, mely ellen az új direktor nemcsak észrevételeket tett, hanem [...] még arra is törekedett, hogy az eddig bírt és újonnan megerősített szabadalmainkat megdöntse. [...] De összes ellenségeink ellenkezését Szamosújvár pártfogói úgy legyőzték, hogy ezeket tekintetbe se véve, a kegyes király még ma a szabad királyi város fogalmazványt változatlanul helyben hagyta.” A diploma szövegét az Erdélyi Országgyűlés 1787. júniusában olvasta fel, ezzel az alkalommal a karok és rendek ellenkezése nélkül.

II. József diplomája szabad királyi várossá nyilvánítja Szamosújvárt „*Liberæ Regiæque Civitas Armenopolis*”, illetve „*Szabad Királyi Szamosújvár Város*”, (röviden Sz. K. Szamosújvár) néven. A ranggal járó politikai és polgári jogok által a város elnyerte a legmagasabb címet, amit akkor Erdélyben „idegen” állampolgár megkaphatott. Most már csak egyetlen cél eléréséért kellett harcolni: hogy az örményeket „földiekké” nyilvánítsák.

A szabad királyi városi cím elnyerésére Erzsébetváros is törekedett, és Szamosújvárt gyakran gáncsolta célja elérésében. Hogy a rivalizálásnak véget vessen, 1786. november 20-án II. József Erzsébetvárosnak is megadta a kért rangot.

IV.2.15 Szamosújvár modernizálása

A város modernizálására az első lépést 1801-ben tette meg a vezetőség, amikor a macskakővel kirakott főtér körüli ugyancsak macskaköves járdákat mészkőlapokkal fedette le. 1807-ben az egész főtérrre kiterjesztették azt a műveletet, majd 1823-ban a mészkőlapokat gránitlapokra cserélték. Az 1860-as években az utcák járdáit is gránitlapokkal fedték le.

A második nagyobb vállalkozást a város 1811-ben határozta el, ez a Kis-Szamos város felőli oldalának szabályozása volt. Erre azért volt szükség, mert áradáskor a folyó elöntötte a város nyugati részét, nagy károkat okozva az itt fekvő gazdaságokban. Fischer Mátyás építésközvetítő az év végéig elkészítette a tervet, amely abból állt, hogy a kacsaringós és mocsaras mellékág közepe mentén végig egyenes csatornát vájjanak ki. A földdel a folyó jobb partján 1,5 méter magas gátat építettek, és feltöltötték a csatorna mentén a folyó szélén maradt szabálytalanságokat. Ugyanakkor a tervnek megfelelően a folyó fő ága mentén és a

folyó szélén egy két méter magas gátat építettek, ami megvédte a várost az innen jöhető árvizektől is. Ilyenformán a két gát között ovális sziget létesült, amelynek az északi és déli végén a csatorna vizét egy-egy gát szabályozta. A gátaknál modern, hajtókerekes vízimalom is működött. A tervet 1811–1812 folyamán hajtották végre.

1864-ben a fenti módon létesült szigetet a város szórakozóhellyé és parkká alakította. Több mint százféle fát és bokrot és még több fajta virágot ültettek, sétányokat képeztek ki, amelyek mentén padokat és eső előli menedékeket szereltek fel. A park hamarosan európai hírűvé vált, és a bécsi parkkal való hasonlósága miatt „kis Schönbrunn-nak” nevezték.

A város északi részén azonban még megvolt a vár körüli árok, amelynek vize egészségtelenné és hasznavehetetlenné vált. Éppen ezért 1841-ben a vizet innen lecsapolták, az árkot kiszárították, és kikövezve vár körüli sétánnyá alakították.

Az első patika 1788-ban létesült, és Karácsonyi Karácsony tulajdonát képezte. A főtéren ma is működő patika helyiségében működött. 1794-ben megnyílt az első postahivatal. Az első postamester Dániel Miklós volt, aki saját postaszekerével hordozta a küldeményeket. 1796-ban a postamesterséget Balta Emanuel vette át, de 1823-ban ő is eladta a postát Márkovics Bogdánnak. Ettől Novák Márton, majd pedig Zakariás István vette meg, akitől anyai ágon először id. Temesváry István, majd pedig 1900-ban ennek fia, ifj. Temesváry István örökölte, aki irodalmi munkásságával jelentősen gazdagította a posta-szakirodalmat is. A postabélyegeket 1850 novemberében vezették be, az első postatávíró 1853. április 20-án indult meg.

1838–1839-ben a városba hozzák a Kis-Szamos bal partján futó Kolozsvár–Dés útvonalat. Ekkor a város Kolozsvár és Dés felőli bejáratánál egy-egy kőhidat építettek.

1881-ben a Szamos völgyi vasutat is behozzák a városba. Az első vonat 1881. október 16-án állt meg Szamosújváron, Kolozsvárról Désre menet. Az állomásépület felavatása és az első vonat érkezése alkalmával szervezett ünnepségen két miniszter vett részt: Ordodi Pál és báró Kemény Gábor. Utóbbi ekkor mondta el híressé vált mondatát: „Az örmény magyarabb a magyarnál!”

Az első „világítás átlátszó képekkel” (azaz mozibemutató) 1911-ben volt. Hamarosan havonta, majd hetente vetítettek.

Az első színjátékot 1824. február 12-én adták elő a gimnázium tanulói.

IV.2.16 Tűzvészek

Bár a város önkéntes tűzoltó alakulatát nagyszerűen megszervezték, és azok hetente gyakorlatoztak, többször ütött ki tűz a városban. Mivel a legtöbb gazdaság könnyen meggyúló anyagokból épült, a tűz hamar átterjedt egyik gazdaságról a másikra.

Az első nagyobb tüzesetet 1728. július 20-án jegyezték fel, amikor az alsó város utcáinak középső részén 25 ház és gazdasági épület égett le. A második tüzeset ugyanitt pusztított 1807. szeptember 14-én és 20 gazdaságot érintett. 1822.

június 14-én a város délnyugati részén (13 város lakónegyedben) 18 gazdaság lett a lángok martaléka.

A legnagyobb tűzvész 1855. szeptember 29-én este 8.30-kor kezdődött és másnapig tartott. A főtér északi oldala mögötti lakónegyed égett le. A kár óriási volt. Leégett a ferences templom, elolvadtak a harangok és a hírneves hatváltozatos orgona is elégett, továbbá a zárdaépületek, a nagyfogadó táncteremestől, 3 mézárszék, 45 ház, 50 istálló, 13 üzlet, 51 kamara, gabonások és több raktár lett a lángok martaléka.

A tűzesetek pontos okát nem ismerjük. Megelőzőképpen a város állandó tűzoltó figyelői szolgálatot rendelt el. Erre a célra az örmény gimnázium udvar felőli sarkán őrtornyot építettek, és drasztikus tűzvédelmi szabályokat hoztak, amelyeket ha áthágtak, óriási pénzbírságokat kellett fizetni.

1960-ban leégett az örmény katolikus katedrális tornya és fedele. A tűz okozója valószínűleg három diák volt, akik galambászás közben cigarettáztak, és a cigarettavégeket a papírok közé dobták. Ekkor sok értékes örmény könyv és kézirat veszett el. Egy részük elégett, egy részüket pedig a tűz elől kidobták az ablakokon, az arra járók pedig, értéküket nem ismerve felszedték és az üzletekben, piacon csomagolóanyagként használták fel. Valószínűleg ezek között volt Minász Tokatti szucsávai szerzetes *Siralmas éneke* is. Az Európa-szerzte ismert és értékelt kézirat mindenesetre a templomégés után tűnt el az örmény katolikus templom könyvtárából.

IV.3 ERZSÉBETVÁROS (ELISABETHOPOLIS)

IV. 3. 1 Ebesfalva és az Ebesfalvi uradalom. Az Apafi erődkastély

Erzsébetváros a várost kettészelő patak mentén két egymástól eltérő stílusú városrészre oszlik. A patak keleti partján elterülő rész valamivel magasabban fekszik, és szárazabb terület, ezért alkalmasabb volt egy település felépítésére, mint az alacsonyabb, áradáskor víz alá kerülő jobb part. Ezért a patak bal partján, nem tudni pontosan, mikor, egy többnyire román családok által lakott település létesült Ebesfalva (Ebeşfalău) néven. A patak jobb partján pedig a dúsgazdag Bethlen család egyik vadászlaka állt. Az egész környék – Ebesfalvi uradalom néven – Bethlen-birtok volt.

Ebesfalva nevével iratokban először 1415-ben találkozhatunk, amikor Bethlen János felosztja vagyonát családja felnőtt tagjai között. A gazdaságok között szerepelt az Ebesfalvi uradalom is. A domínium központjának számító Ebesfalva nevének eredetére vonatkozóan két elmélet létezik. Murádin László szerint az „ebes” szó jelentése „mocsaras”, „zsombékos”.¹⁵ Ezzel a névmagyarázat-

¹⁵ Murádin László: *Az erdélyi örmények története – románul*. Arménia, Kolozsvár, 1996/4, 16. sz. 12–13.

tal mi nem értünk egyet, mert a történészek és a helyi hagyomány szerint az „ebes” előtag ebben az esetben az „eb” szóból ered, ugyanis a Bethlen-család a vadászlak melletti faluban tartotta vadászkutyáit, ezekről pedig a környéken élő emberek Ebesfalvának nevezték a települést. Ezt a magyarázatot találjuk a Kis János soproni superintendes által költött „egyszer volt Budán kutyavásár” szolás magyarázatában is, ahol a falu nevére vonatkozóan a következőket olvashatjuk: „A középkori magyar királyi udvart vadászebekkel számos királyi kutyásfalva (Villa Caniferorum Regalium) látta el. Ilyen volt a szepesi Kutyafalva [...], a maroszéki Kutyfalva, a kükküllői Ebesfalva, az alföldi Kübekháza, ami az eb török »köpek« nevének őrzője, meg a többi...”¹⁶

Az idők folyamán az Ebesfalvi uradalom részben vagy egészben több nagytekintélyű nemes család birtokába került. 1435-ben a falu mellett nagy birtokot vásárolt az Apafi család, és 1447-ben az egész Ebesfalvi uradalom az ő birtokukba került. Apafi Mihály fiától Mátyás király hűtlenség miatt elvette a birtokot, de 1468-ban egyes részeit kegyelme jeléül visszaadta, a többi a Bethlen és a Fejérdi család birtokában maradt.

1584-ben az Apafi család férfitagjai (István, Miklós és Imre), valamint a Bethlen család férfitagjai (Gergely, János, Miklós, Ferenc, Mihály és Keresdi Gergely) között létrejött az a híressé vált öröklési szerződés, amelynek alapján annak a családnak a birtokrésze, amely utód nélkül marad, a másik család tulajdonába kerül.

Apafi Miklós halála után az ebesfalvi birtok Apafi György tulajdonába került. Az ő felesége, Petki Borbála építtette 1630 körül Almakeréken az architektúrájáról és szépművészeti darabjairól (festmények, szobrok) nemzetközi hírűvé vált kápolna-mauzóleumot, amely az Apafi család temetkezési helye lett. Nagy művészeti értéke miatt férje szarkofágját a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzik.

Az időközben megözvegyült Petki Borbála 1645. október 26-án egyezményt kötött a család férfitagjaival (István, Boldizsár és Mihály) az egész Apafi-vagyon felosztása céljából. Az Ebesfalvi uradalmat az özvegy megtartotta fiának, Apafi Gergelynek, akitől annak fia, I. Apafi Mihály (1661–1690) örökölte.

Halála után fia, II. Apafi Mihály örökölte a domíniumot, aki 15 éves száműzetés után Bécsben halt meg. Koporsóját 20 pár fekete ló vontatta az almakeréki mauzóleumba. Mivel II. Apafi Mihály utód nélkül halt meg, az 1584-es egyezmény értelmében az egész Apafi birtok dupla minőségben özvegyére, Bethlen Katalinra maradt (mint a fejedelem özvegye és mint Bethlen-leány). A hatalmas birtok mellé azonban Bethlen Katalin akkora adósságot is örökölt, amely meghaladta a birtok évi jövedelmét. Ezért kénytelen volt birtokának jövedelmeit 1713-ban az adósság törlesztéséig a kincstárnak átengedni. 1724-ben Bethlen Kata is meghalt, még mielőtt az egész adósságot törleszthette volna. Ő volt az Apafi család utolsó tagja, akit az almakeréki kriptába temettek. A birtok, tehát Ebesfalva is, a kincstár ideiglenes használatában maradt.

¹⁶ Bevilacqua Borsody Béla Dr.: *Magyar történelem anekdotákban*, Budapest, 1943, 53.

IV. 3. 2 Az örmények megjelenése és letelepedése Ebesfalván.

Erzsébetváros alapítási periódusai

Erzsébetváros volt a második, örmények által alapított város Erdélyben. Ennek ellenére egészen más körülmények között alapították. Főleg azért, mert az Ebesfalvára és a más helységekbe települt örmények lemondtak eredeti szándékukról, amelynek megfelelően a görgényszentimrei vár melletti lakatlan mezőre építettek volna várost, és a kedvezőbb fekvésű Ebesfalva mellett döntöttek. I. Apafi Mihály ugyanis itt ingyen adott nekik házépítésre alkalmas telket azzal a feltétellel, hogy a kastély és a Nagyküküllő közötti területen egy mocsaras parcellát is átvesznek, azt lecsapolják, és földjét megművelik.

A már létező helység örmény várossá alakítását két lépésben értékelhetjük:

- a letelepedéstől 1733-ig, a helység örmény várossá nyilvánításáig, amikor a cél az örmény lakosság létszámának növelése volt, illetve
- 1733-tól a város kikristályosodási és fejlődési időszaka.

IV. 3. 2. 1 Az első periódus. A kezdetektől 1733-ig: az örmény lakosság számbeli növekedése Ebesfalván

Az első telepések. Avédik Lukács, a város örmény-katolikus esperes-plébánosa *Erzsébetváros monográfiája* című munkájában (Szamosújvár, 1896) hangsúlyozza, hogy nem lehet pontosan megállapítani, mikor jöttek Ebesfalvára az első örmények. Szóbeli források alapján azonban mégis elfogadták az 1654. évet. Elfogadható a dátum,

26. Erzsébetváros. Avédik Lukács plébános, tanár-igazgató, történész, a város monográfiájának szerzője

mert az első örmény fatemplomot 1725-ben, 70 éves működés után bontották le. 1655-ben az örmények létszáma tehát már olyan nagy volt, hogy nemcsak templomot építettek, hanem két papot is tarthattak: Ohanneszt és Emmanuelt, akiknek nevét a házasságkötési anyakönyvből ismerjük. A könyvbe az 1658-as évre 6 házasságkötést vezettek be a következőképpen:

- 1658-ban megtörtént Charib Dsumert és Charib Nerzes közötti házasságkötés. A pap: Ohannesz. A násznagy Csiki Dávid;
- 1658-ban Dirácu Nicol leánya férjhez ment a gyergyói Eránosz kisebbik fiához;
- 1658-ban „én, János pap összeházasítottam Krikor órásmester fiát Iszáj leányával”;
- 1658-ban másodszor megházasodik Kandra Cháchádur;
- 1658-ban „én, Emmanuel pap összeházasítottam Szolimán pap fiát Izsák leányával”;

– 1658-ban „én, Emmanuel pap összeházasítottam Katenszus Axent fiát, Lukácsot, Ergán Kristóf leányával”. A feljegyzéseket tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy Ebesfalván és Erdély más helységeiben már az 1672-es nagy beáramlás előtt is éltek örmények. Ezek közül egyesek, mielőtt Ebesfalvára jöttek volna, Csikban, valószínűleg Csíkszépvízen laktak, mások Gyergyóból, valószínűleg Gyergyószentmiklósról jöttek Ebesfalvára. Az 1672-es menekülők tehát nem véletlenül telepedtek le Gyergyóban és Csíkszépvízen, hanem a már ott lakó örményekhez mentek. A bejegyzettek között vannak olyanok, akik 1658 előtt jöttek Erdélybe, és már magyarosították a nevüket, de az újonnan jöttek még megtartották örmény nevüket. Ebből arra következtethetünk, hogy Moldvában valóban voltak olyan események, amelyek kisebb-nagyobb menekültcsoportok áttelepülését váltották ki. Végül pedig azt is kikövetkeztethetjük, hogy ha már hat új pár kötött házasságot, és a közösség két papot is el tudott tartani, akkor 1658-ban az ebesfalvi örmények száma meghaladta a 40-50 főt.

A következő években az ebesfalvi örmények száma lassan növekedett. A ritmus 1684-ben hirtelen felgyorsult. Ekkor kezdte hittérítői munkáját Besztercén Oxendius Verzerescul örmény katolikus pap, amitől az örmények kezdetben idegenkedtek, így sokan megváltoztatták lakhelyüket és Ebesfalvára költöztek.

1685-ben vagy 1686-ban ugyancsak a térítés elől Gyergyószentmiklósról Potoczky Márton papjukkal az élen 20 család költözött a faluba, azaz legalább 90-100 személy. Jövetelükkel fellendült a faluban a kereskedelem és főleg a bőr-
ipar, ami az egész fejedelemség, de még a császár figyelmét is magára vonta.

II. Apafi Mihály „20 pontos diplomája”. 1696-ban fontos esemény következett be az ebesfalvi örmények életében: II. Apafi Mihálytól megkapták az ún. „20 pontos diplomát”. A diploma rendet teremtett az Ebesfalván megsokasodott örmények helyzetében, és elrendelte a következőket:

1. mivel a telek- és földadományokat csak a birtok gondnoka tartotta nyilván, ebből gyakran nézeteltérések keletkeztek. Éppen ezért a diploma első pontja elrendeli az egész ebesfalvi birtok kataszteri felmérését, az adományok pontos meghatározását és írásba foglalását;

2. a diploma az ebesfalvi örmény közösséget „örmény kompánia” névvel illeti, és kiveszi „az összes erdélyi örmények bírója” (a Gyergyószentmiklóson székelő Gergely Miklós) fennhatósága alól. Ugyanakkor saját bíró választását engedélyezi;

3. megengedi, hogy saját papot választhassanak;

4. engedélyezi, hogy az Ebesfalvi Örmény Kompánia tagjai Erdély egész területén kereskedhessenek;

6. megengedi, hogy érdekeiknek megfelelően más helységekre költözzenek;

10. felmenti az ebesfalvi örményeket a lovasfogat-állítás kötelezettsége alól;

11. megtiltja, hogy az örmények borokat és pálinkákat tároljanak és azzal kereskedjenek;

12. megengedi a kompánia bírójának, hogy visszautasítsa a „nem kívánatos személyek” letelepedését Ebesfalván;

15. meghatározza a hidak, üzlethelyiségek és más szolgáltatásokért fizetendő összegeket;

18. Ebesfalva örmény várossá válásának útján valószínűleg ez a legfontosabb rendelkezés: megtiltja minden magyar, román vagy más nemzetiségű polgárnak, hogy az örmények gazdaságai közé házakat vagy gazdasági épületeket emeljenek. Ugyanakkor az örmények sem hagyhatnak üres telkeket házaik és gazdaságaik között komoly indok nélkül.

Apafi Mihály tehát megadta az ebesfalviaknak az „örmény kompánia” címet és az ezzel járó összes jogot. Az is kiderül, hogy formálisan már megegyezett az örményekkel a falu örmény várossá való alakításáról, és ezt készíti elő tulajdonképpen a 18. ponttal.¹⁷

Bethlen Katalin körlevele. A diploma rendelkezései az örményeknek biztosított privilégiumok miatt felháborították a falu és a környék más nemzetiségű iparosait és kereskedőit, akik nyílt örményellenes propagandát folytattak, és megpróbálták kiűzni az örményeket a piacokról. Az örmények végül kénytelenek voltak II. Apafi Mihály feleségének, Bethlen Katalinnak segítségéért folyamodni, aki egy 1700. július 20-án aláírt körlevélben felkérte a hatóságokat, hogy lépjenek közbe az örmények megvédése érdekében.¹⁸

Tűzvész, elégedetlenségek, vallási lázongások. Ebesfalva virágzásnak indult. Egyre több örmény települt be, a lecsapolt területeket megművelték, jól menő kereskedéseket nyitottak, új örmény utcák létesültek virágzó gazdaságokkal. 1692-ben azonban súlyos csapás érte a várost: egy tűzvészben a település legnagyobb része leégett. Az óriási károk ellenére a fejedelem pénzbeli segítségével a település aránylag hamar felépült. A következő évben azonban drasztikusan emelkedtek az adók. Ez az intézkedés érthetően felháborította az örményeket, hiszen örmény katolikus vallásra való áttérésükkor adócsökkentéseket ígértek nekik. Kihasználva, hogy Verzerescul püspök török fogságba került, több helyen úgy nyilvánították ki a hatóságokkal szembeni elégedetlenségüket, hogy visszatértek ősi vallásukhoz. Potoczky Márton pap buzdítására az ebesfalvi örmények is visszatértek az ősi gregoriánus vallásra.

Mindezeket a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc és ennek következményei tetőzték. Mivel a lakosság a kurucokat támogatta, a labancok felgyújtották a gazdaságokat, és a menekülő lakosság ellen véres megtorlásokat alkalmaztak. Hogy az osztrákok dühétől meneküljenek, a falu örmény lakossága Csíkba és Gyergyóba költözött, és csupán a harcok teljes lecsendesülése után, 1710-ben jöttek vissza, és fogtak gazdaságaik harmadszori felépítéséhez.

A bajok nemcsak kívülről, belülről is jöttek. Miután 1699-ben kiszabadult a török fogságból és 1700-ban megalapította Szamosújvárt, Oxendius Verzerescul püspök nekilátott a szétzilált örmény katolikus egyház helyreállításának. Úgy gondolta, feladatát úgy végezhetné el a legkönnyebben, ha az újonnan alapított városba tömörítené az örményeket – császári parancssal. Az ebesfalviakkal akarta kezdeni, akik amúgy is lázongó hangulatban voltak. A püspök tervéről 1712-ben értesültek, amikor gazdaságaik java részét már helyreállították. Így aztán mind a

¹⁷ Avédik Lukács: *Szabad Királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896; V–VIII.

¹⁸ Uo. IX.

27. Erzsébetváros. Az Apafi-kastély homlokzata

költözésre, mind pedig a rekatolizálás szándékára az ebesfalviak nemet mondtak. A püspök az ellenállókat egyházi kitagadással, a bujtogatókat pedig száműzetéssel fenyegette meg. Miután ez sem hozott eredményt, a püspök a császárhoz fordult. Ekkor az ebesfalviak pártfogójukat, II. Apafi Mihályt kérték meg arra, lépjen közbe a császárnál az átköltöztetési terv megghiúsítása érdekében. A fejedelem 1712. november 25-én emlékiratot nyújtott be a császárnak, amelyben megmagyarázta a két örmény közösség helyzetét, és javasolta a császárnak a püspök tervének elutasítását. VI. Károly a következő határozatot írta a fejedelem által benyújtott emlékiratra: „Nem kényszeríték senkit sem arra, hogy másfelé költözzön.” Ugyanakkor azonban az ebesfalviaknak is megüzente, hogy „sürgősen és a legkisebb morgás nélkül térjenek vissza az örmény katolikus vallásra”.

Ez volt az ebesfalviak első „győzelme” a szamosújváriak felett, ugyanakkor pedig a két város közötti állandó ellenségeskedés kiindulópontja. Az örmény katolikus vallásra való visszatérés nem ment éppen olyan gyorsan és főleg ellenkezés nélkül, mint ahogyan azt a császár parancsolta, sőt sikere érdekében a velencei mechitaristák is segítséget küldtek Ebesfalvára.¹⁹

Panaszlevél. Meghívás az országgyűlésbe. A helyzet orvoslására a bíró a katonai kormányzóhoz, gróf Kornis Zsigmondhoz fordult panaszlevéllel. A kormányzó kivizsgálta a helyzetet, igazat adott az örményeknek, és 1715. november 10-én medgyesi parancsnokságáról körlevelet bocsátott ki, amelyben úgy rendelkezett, hogy az örményekkel kapcsolatos kérdésekben először az ör-

¹⁹ Uo. X–XII.

mény bíróhoz forduljanak a panaszosok, és csak helytelen határozat esetén forduljanak más katonai vagy törvényszéki szervekhez.²⁰

A rendelet ismét rendet teremtett a kompánia életében, és a falu virágzásnak indult. Nemcsak nyugalmat, elismerést is hozott az ebesfalvi örmények számára. Ezt jelzi gróf Kornis Zsigmond meghívója is, eszerint „az 1725. április 9-én Kolozsváron tartandó társadalmi rendek nagygyűlésére küldjenek egy intelligens delegátust, aki ismerje a közösség problémáit...”

Az Ó-templom. Ugyanezen év július 29-én báró Antalfy János, Erdély római katolikus püspöke a Szentháromság tiszteletére felszentelte az első örmény katolikus kőtemplomot, amelyet később Ó-templomnak neveztek. A templom körül temető is létesült, amelyet 1781-ig használtak. A felszentelés alkalmával, amelyen gróf Kornis Zsigmond erdélyi kormányzó is jelen volt, a templom papjait plébánosi rangra emelték. A templom és a temető a később Zárda-térnek nevezett helyen volt, a helyi hagyomány szerint „300 lépésre”²¹ a régi fatemplomtól, amelyet a kőtemplom felszentelése után lebontottak.

Örmény városalapító családok 1727-ben. Amint azt már említettük, II. Apafi Mihály özvegye, Bethlen Katalin 1724-ben meghalt, mielőtt adósságát törleszthette volna, így a birtok ideiglenesen a kincstár birtokába került. Ez feltételezte az uradalom javainak pontos összeírását. Nemcsak a birtok anyagi részét leltározták fel, hanem a rajta élő embereket is összeírták. Az ebesfalvi domínium 1727 végén összeállított jegyzéke az akkor Ebesfalván élő összes örmény családfő,

28. Erzsébetváros. Az Apafi-kastély hátsó része

²⁰ Uo. XII–XIII.

²¹ Uo. XIV–XVI.

pontosabban a városalapító örmények nevét is tartalmazza, különválasztva a más nemzetiségűek nevéől. A város levéltárában megmaradt listából kitűnik, hogy az örmények ekkor már három új utcát létesítettek a kastély közelében: a Nagy utcában és a Nemes utcában összesen 75 örmény családfő élt, akiknek évi összadója 380 forint volt. A Kis utcában 35 családfő élt, évi adójuk 106 forint 40 krajcár. A jegyzékben azokat családfőket is feltüntették, akik adómentességet élveztek.

A jegyzék alapján 1727-ben Ebesfalván kb. 500 örmény élt, és a következő neveken szerepeltek:

A Nagy és a Nemes utcában lakó családfők: Menyhárt Gáspár, Márton Márton, Borbély János, Márton Mihály, Tódor György, tisztelendő Emánuel, Lukács Tódor, Miklós Simon, Ötves Kristóf, Márton Miklós, Kopatz Lukács, Lázár Márton, Dániel Pál, Dániel Mihály, Lukács Márton, Savul Mészáros, Tódor Dávid, Zakariás János, Petráska Mihály, Szabó János, Medve Miklós, Szánám Keresztély, Bogdán Kristóf, Csiki Márton, Patrubány Zakariás, Zakariás Gergely, Jákobi Márton, Imre Márton, Deák István, Kandó Simon, Tímár László tanító, Szöcs Gergely, Kopacz Péter, Kaprikoda Bogdán, tisztelendő János, Maxim Jakab, Tódor Miklós, Papp Miklós, Papp Antal, Kénzsi Márton, Deák János, Potoczki István, Maxim Márton, Papp Miklós, Bogdán tímár, Medgyesi Bogdán, Papp Mátyás, Papp Lőrinc, Kabdebov Antal, Isai Gáspár, Simon Kristóf, Kabdebov Iván, Kabdebov Simon, Kabdebov Mihály, Karácson János, özv. Kabdebovné, Lukács Márton, Kopacz Péter, Zachariás János, Lázár János, özv. Jákobi Kristófné, Csiki Dávid, Potoczki Mihály, Kis Márton, Szöcs Tódor, Csiki István, Csiki Lukács, Daragits Mihály, Csiki Miklós, Izsák János, Szabó Dávid, Szentpéter Kristóf, Kristóf István, Bosnyágh Antal és Miklós Lukács. Összesen 75 család.

A Kis utcában lakó családfők: Tarisnyás Tamás, Pleska Szöcs Lukács, Izsák csizmadia, özv. Murádné, Imre András, Kristóf Ábrahám, Kristóf Tódor, Dajbukatt Jakab, Kristóf Miklós, Arcsindár Simon, Fohnagy Kristóf, Ábrahám Pál, Kristóf mészáros, Szabó Lukács bej, Maxim András, Kozák Jakab, Bogdán szücs, Simon cipész, Kristóf Gergely, Petráska szücs, András Márton, Karácson Kristóf, Török János, Tarisnyás Gergely, Szabó Kristóf, Sokebinye Dávid, Dobál János, Csizmadia István, Boricza András, Szöcs Maxim, Persián Csumert, Tódor István, Kristóf István, Bosnyágh József és Háríp Simon. Összesen 35 család.²²

Létrejön az örmény város. 1733-ban, 80 év ebesfalvi tartózkodás után a kompánia vezetősége megállapította, hogy teljesítik azokat a feltételeket, amelyeknek alapján kérhetik a császártól, hogy a helységet örmény várossá nyilvánítsa. Ezért küldöttséget menesztettek a császárhoz, dr. Barun Minász vezetésével. A küldöttség sikerrel járt: 1733. augusztus 11-én a császár aláírta azt a Diplomát, amelynek első pontja alapján Ebesfalva „önkormányzattal bíró kiváltságos várossá” vált.²³ Az irat megszabja azokat a jogokat, kiváltságokat és szabadalmakat, amelyek a város lakóit megillették.

²² Uo. 65–67

²³ Uo. XVII–XXXII.

1. [...] és ennek a városnak a neve latin nyelven Elisabethopolis, németül Elisabethstadt, magyarul pedig Erzsébetváros legyen, s ezen engedély alapján a fent említett ebesfalvi uradalom többi részétől – mint már kiváltságos város – elkülöníttessék, és ha valaki jelenlegi uradalmi alattvalóink közül, aki nem örmény nemzetiségű ezen, az örményeknek engedélyezett helyen lakik és házzal bír, miután a közösség ezen ház igazságos becsértékét lefizette, különöztessék el teljesen és ebesfalvi birtokunk más részébe költözzék.

2. Akarjuk, hogy az 1500 Rf összegnek másik fele (mert az első fele az átadáskor fizettetett le) hat hónapon belül uradalmunk pénztárába fizetessék ... és azon rét, mely házaikkal szomszédos és a Küküllő folyó mellett terül el... melyet az ebesfalvi uradalom nevezett örmény közösségnek átenged, mezsgyék által választassék el...

3. Azon esetben, midőn ezen a nemzetnek kijelölt területen az ebesfalvi örmény családok vagy más örmények (kivéve a szamosújváriakat, [...]) kiket ezen erzsébetvárosi közönségbe bevenni semmiképp sem szabad, meg van tiltva) e közönséghez csatlakozni, és házakat építeni akarnának, [...] ezeknek elegendő helyet kijelölni tartozik, ha az új lakosok a helyi tanács előtt – amint illik – magokat jámborság és más tekintetben igazolják, [...] és az illetéket és az óvadékat megfizesse.

4. A lakosság számát befogadni képes tágas római katolikus egyház építendő [...] a közönség költségén, [...] a római katolikus örmény szertartás kellőleg itt is fenntartassék és a keleti örmény szakadárok [...] ezen nemzettől eltávolíttassanak. [...] Magán istentisztelet a nem katolikus örményeknek Erdély fejedelemségében valami módon meg ne engedessék, [...] tévelygők be ne bocsáttassanak és itt meg ne tűressenek.

5. A nevezett közösség polgári ügyekben odavaló királyi kormányzékunktól, gazdagságaikban szintén ottani kamarai igazgatóságunktól függjön. Védelmet pedig [...] az ottani fejedelemségben lévő hadaink fővezérénel keressenek.

6. Ami a tisztviselőseget illeti, ez a város kebeléből a polgárság által választott főbíróból és 12 tanácsosból alkassék. Ezekhez járul még a jegyző. [...] A választás minden évben történik és január 2-ik napján megy véghez, [...] mindig nyilvános jegyzőt vegyenek fel, [...] és vallásra nézve katolikus legyen...

7. Nevezett nemzetnek szabad kereskedése legyen [...] az erdélyi fejedelemség területén [...] mind más örökölt királyságunk és tartományainkban is, a szokott császári-királyi adók, vámok, harmincadok lefizetése mellett. [...] A műhelyek és kézművek állandósítása és gyarapítása végett különös kiváltságokat akarunk nekik adományozni, valamint kereskedésük előmozdítása végett egész erőnkből illő segílyt fogunk nekik nyújtani.

8. [...] minden szombaton heti, és évenként háromszor országos vásárt tartson, úm. március 25-én, Gyümölcslő Boldogasszony ünnepén, Áldozócsütörtök ünnepén és Szent Máté evangélista ünnepén (szept. 21.). [...] Az ebesfalvi uradalomnak pedig semmiképp sem szabad heti vagy évi országos vásárok alkalmával sem az örményeket, sem más oda jövő kereskedőt vagy alattvalót illeték kirovásával kizárni [...] mert a joghatósága alá nem tartozik, örökre szabaddá tétetett.

9. Engedélyezzük ezen közönségnek az ebesfalvi uradalom erdeinek haszonélvezetét, [...] mészárszéki és korcsmai jogot.

10. [...] a Küküllőn, saját költségén és telkén hidat építhet.

11. [...] szükség esetében drága portékáikat az ebesfalvi kastélyba behelyezni engedtessek.

12. Az évi adót [...] a Nagy utcában lakó családok 8 forintot, a Kis utcában lakó családok 4 forintot, az újonnan építendő házak után pedig 8 forintot fizessenek. Az újonnan építendő házak közül 40 ház vagy család vétessék ki. [...] Ami pedig a szállás-adásokat, előfogatokat és más ily terhek viselését illeti, méltónak láttuk, hogy azoktól – kivéve a szükség legnagyobb eseteit – e város ment, azok alól kivéve legyen.

A mi joghatóságunk alá rendeltéknek tudomására adjuk és megparancsoljuk, hogy a mondott örmény népet, mint jövendő valódi lakosokat, nemcsak engedjék be Erdélybe, hanem hagyjátok, hogy a fent említett engedményekkel élhessenek és megtarthassák mindenben és egyenként azt, mi az előbbi cikkelyekben foglaltatik és tartsátok meg azokat ti is, kik őket e kiváltság mindennemű megtámadói ellen védelmezni és gyámolítani kötelesek vagytok. [...]

[...] meg vagyunk győződve, hogy ők pedig úgy fogják magukat viselni, hogy mind előttünk, mind erdélyi többi kedvelt lakóink előtt kedvesek és becsületesek lesznek.

Kelt Bécs városunkban, Ausztriában, Urunk 1733-ik évének augusztus hava 11-ik napján, Uralkodásunk (mint római császárnak 22, spanyol 30, magyar és cseh királynak) 23-ik évében.

Pongrácz György s. k. Károly s. k.

Bornemissza József János s. k.

IV. 3. 2. 2 A második periódus. 1733 után. Az örmény város kikristályosodási és fejlődési időszaka

Erzsébetváros az erdélyi örmények adminisztratív központjává válik. A város új státusa és a kapott jogok sok örményt idevonzottak Erdély más helységeiből is. Megszaporodott a lakosság száma és ezzel együtt a problémáké is annyira, hogy a VI. Károly 1733-ban kibocsátott rendelete már nem tudta szabályozni a város életét. Ezért Lázár János főbíró, Dániel Mihály gyulafehérvári kanonok és a város plébánosa a polgárok megbízásából 1746-ban Mária Terézia császárnőhöz utazott, felmutatta neki a VI. Károly kiváltságlevelét azzal a kéressel, hogy azt megerősítse és kiegészítse. A császárnő megerősítette elődje rendeleteit, és hogy jóakarátát kimutassa, hozzátette a következőket:

1. A hely – vagyis a földterület – ahol ez a város épült [...] minden uradalmi fennhatóság alól kivétessék.

2. A [VI. Károly császár által kiadott] kiváltságok közé beékelte letelepedési engedélyből ezek a szavak: „amíg nekünk tetszeni fog” kivétessenek és a letelepedési jog állandósíttassék, amíg a közönség hű marad, vagyis ezen kiváltságlevelével megsemmisítésére okot nem ad.

3. [...] pallos jogot engedélyezzünk Erzsébetvárosnak.

4. [...] a kért pecsétet kegyesen megengedjük, csakhogy a pecséten Szent Erzsébet képe legyen kivésve.

5. [...] iparegyletek nyílhassanak meg [...] szabadságot adunk az erzsébetvárosi kereskedőknek, hogy megengedett áruikkal nagy és kis mértékben kereskedhessenek.

6. a fajtást és legeltetést a kincstár károsítása nélkül megengedjük [...]

7. *Kegyesen ráállunk, sőt helyben hagyjuk, megerősítjük, aláírjuk, hogy az Erdélyben bárhol tartózkodó örmények, kivéve a szamosújváriakat, mind az adózásra nézve, mind más, az örmények közt előforduló ügyekre nézve, amint eddig ez történni szokott, hasonlóképpen azután is mindaddig, míg harmadik helyre gyülekezve, maguk részére külön kiváltságot kérni fognak, Erzsébetvárostól függjenek.*

Kelt Bécs városunkban, Ausztriában, az Úrnak 1746. évében október 3. napján, uralkodásunk 6. évében.

Mária Terézia s. k.

*Radnóthi gr. Gyulaffy László s. k.
Kézdi Szentléleki Kozma József s. k.*

Mária Terézia tehát lehetővé tette a város fennmaradását, a 3. és a 4. ponttal pallosjogot adott, amihez városi törvényszék kellett, és pecsétet engedélyezett a városnak, amelynek a lenyomata Szent Erzsébetet, Jeruzsálemi II. András magyar király koronás leányát ábrázolta glóriával a feje körül, feje felett kis körbe helyezett kereszttel. A szent jobb kezében jogar, bal kezével pedig alamizsnát nyújt egy előtte térdelő szegénynek, aki jobb kezét az adományért nyújtja, a balal pedig vándorbotra támaszkodik. A körirat: *Sigillum Oppidi Arm. Elisabeth.* – 1746. Ettől az évtől a hivatalos papírok csak e pecséttel voltak hitelesek. A város lakói a hitelesítésért illetéket fizettek. A pecsétviselés joga a fő birót/bírót és a jegyzőt illette meg.

A 7. pont véget vet a rég húzódó „ki a nagyobb a másik fölött” vitának. Az erdélyi örményeket tulajdonképpen két csoportra osztja: szamosújváriakra és a város környékén lakókra, akik Szamosújvárnak vannak alárendelve, és az összes többire, akik Erzsébetvárostól függenek, nem pedig a Gyergyóban székelő összes erdélyi örmények főbirójának vannak alárendelve. Ez a tisztség tulajdonképpen elvesztette hatáskörét, mert az örményeket a két megmaradt örmény kompánia, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz bíróin keresztül Erzsébetváros vezette.

Fontos még a császárnő ajánlata „harmadik helyre gyülekezés” tekintetében, de a sok munkát, pénzt és szervezőkészséget igénylő feladatra nem akadt jelentkező annak ellenére, hogy pl. a gyergyói örmények gazdasági helyzete ezt sokkal inkább lehetővé tette volna, mint akár a szamosújvári, akár az erzsébetvárosi örményeké.²⁴ Egy görgényszentimrei birtokon történő örmény város felépítésére pedig még 1700-ban megkapták az engedélyt.

Az új diploma engedményei a lakosság számának megnövekedését eredményezték, ugyanakkor minőségi átalakuláshoz vezettek. Elsősorban a jogi viszonyok változtak meg, hiszen a szamosújváriakon kívül minden örménynek Erzsébetvárosra kellett utaznia igazságszolgáltatásért vagy hivatalos iratokért. Ez fellendítette a szállodákat, a nagy- és kiskereskedés pedig amúgy is központtá alakította a várost, ahová a jó minőségű áruk miatt Erdély egész területéről eljöttek. A változások nemcsak a várost gazdagították, de lehetővé tették a modern pénzügyi, kulturális és vallási intézmények megszervezését.

²⁴ *Uo.* XXXIII – LV.

A gyergyói, szépvízi és kantai családfeők lajstroma. Erzsébetvárosba költözött az összes erdélyi örmények főbírája is, magával hozva irattárát. Itt maradt fent a gyergyói, csíkszépvízi és kantai örmények 1735. szeptember 10-i összeírásának jegyzéke, amely magában foglalja a családfeők nevét, gazdasági helyzetüket, az államnak tartozott adóikat és helybeli illetékeiket. A jegyzéknek megfelelően 1735 szeptemberében Gyergyóban 77, Csíkszépvízen 46, Kantán pedig 6, összesen 129 örmény családfeő élt, ami kb. 650-770 lélekszámot jelent. A listán a következő családfeők szerepelnek:

Gyergyószentmiklóson: Lukács Miklós, Gergely Tódor, Gergely Gergely, Keresztes János, Keresztes Lukács, Gergely Lukács, Gergely Márton, Gergely János, Ábrahám István, ifj. Ábrahám Márton, Ábrahám Tódor, id. Ábrahám Márton, Ábrahám Bogdán, Ábrahám János, Karácson Lukács, Márton Izsák, Papp János, Jakab Keresztély, Jakab Gergely, Gergely Izsák, Cziffra András, Bogdán Márton, Jakab János, Jakab Bogdán, Tamás Jakab, Tamás Keresztély, Tamás László, Ábrahám Sándor, Vertán Márton, Kosotány Izsák, Ötves János, Agopsa Bogdán, Szöcs András, Kicsid Lázár, Márton András, Jakab András, Jakabs Bogdán, Miklós János, Keresztes Sándor, Bogdán Izsák, Bogdán Márton, Lukács Gergely, Lukács Zakariás, id. Keresztes Gergely, Keresztes Dávid, ifj. Keresztes Gergely, Keresztes Miklós, ifj. Márton András, Szöcs Izsák, Szöcs Bogdán, Tarisnyás Lukács és fivére, Keresztes Márton, Jakab Keresztély, Zakariás Márton, Lázár Bogdán, Lázár Kristóf, Izsák Lázár, Zachariás Miklós, Zachariás Márton, János Kristóf, Jalábir János, Enchet Izsák, Kabdebov Bogdán, Albert László, Kabdebov Jakab, Kabdebov Kristóf, Kicsin Gergely, Kicsin Lukács, Jakab Izsák, Keresztes Kristóf, Retezsár Izsák, Keresztes Simon, Polgár Miklós, Keresztes Jakab, Halász Jakab, Bogdán Márton. Összesen: 77 családfeő.

Csíkszépvízen: Gergely Keresztély, Szöcs Ábrahám, Császárs Miklós, Császárs Zakariás, Keresztes Márton, Porumb András, Porumb Keresztély, Márton Dávid, Csokány Miklós, Rob Száva, Száva Antal, Máté Tódor, Máté Bogdán, Szegény János, Vártig Márton, Porumb Gergely, Márton Tódor, Vászlány Márk, Vászlány Márton, Zachariás Márton, Zachariás Keresztély, Stechno Auxentius, Dávid bíró, Manug János, Vaszlovszki Gergely, Zádig Mihály, Ötves Auxentius, Jozeffi Gergely, Lázár János Péter, Stechno József, Izsák Domokos, Izsák János, Izsák Kristóf, Márdirosz Kristóf, Császárs Vártán, Tanel Gergely, Gergely Emanuel, Czárán Keresztély, Dombi Lukács, Persian Lukács, Bor Tódor, Zádig Sergius, Mártonfi Jakab, Lázár Mihály, Szabó Ignác, Beniáth Keresztély. Összesen: 46 családfeő.

Kantán: Császárs Ádám, Keresztes Lázár, János Márton, ifj. Császárs Ádám, Porumb Bogdán, Karácson Lázár. Összesen: 6 családfeő.

A családfeők leginkább kereskedéssel és bőriparral foglalkoztak. A leggazdagabb családok közé tartoztak: Lukács Miklós (304 szarvasmarha, 11 ló, 57,20 frt. adó), Gergely Tódor (300 ökör, 8 tehén, 8 ló, 320 birka, 25,50 frt. adó), Gergely Lukács (250 szarvasmarha, 6 ló, 150 juh, 18,20 frt. adó), Ábrahám István, Karácson Lukács, Márton Izsák (Moldvából Pestig vitt szarvasmarhákkal kereskedők,

13,20 frt. adó), Papp János, Jakab Keresztély (vegyeskereskedés, évi 1000 Rf. jövedelem, 15 Rf. adó) és mások.²⁵

A Mária Terézia által elrendelt szervezési forma az örmények között 1793-ig volt érvényben. Ebben az évben a gyergyói örmény kompánia Gyergyószentmiklós, a csíkszépvízi pedig Csíkszereda alárendeltségébe került. A két örmény város megtartotta autonómiáját azzal a különbséggel, hogy a fejedelmi helyett megyei alárendeltségbe kerültek. Az erdélyi összes örmények főbírói tisztsége megszűnt.

Erzsébetváros önkormányzati szerveződése hasonlított a szamosújvárihoz. Mivel itt több volt a kereskedő és az iparos, céheik „sztáresztái” (céhmesterek) révén a város vezetésébe is inkább beleszóltak. A céhmester sem a városi tanácsnak, sem a tisztviselei karnak nem volt tagja, ennek ellenére beleegyezése nélkül a határozatok nem voltak érvényesek.

A bíró jogköre szűkebb volt, mint Szamosújváron. Nagyobb hatalom jutott a Szenátus közakarátának, ahol a céhmester is jelen volt. A bíró hatalmának külső jegyei azonban Erzsébetvárosban hangsúlyozottabbak voltak: két hajdúja volt, egyik ajtónálló, másik szolgálattelvő minőségben. Háza előtt állt a deres és az őrház, ahol állandóan őrködött az egyik hajdú. A tanácsot a bíró hívta össze azzal a haranggal, amelyen ma is olvasható: „Ez hívja össze a tanácsosokat gyűlésre”.

A város bírót először Avédik Lukács írta össze monográfiájában. Az első bíró, 1725–1732 között Zakariás János, a második, 1732–1736 között Issekutz Miklós. Az utolsó, 1885–1893 között Lengyel Márton. 1894-ben a birói tisztséget polgármesteri rangra emelik. Az első polgármester Tarjánovits János. 1727 és 1894 között 63 bíróválasztás volt, 21 családból származó bírókkal. Ezek közül 13-at a Dániel család, 12-t a Csíki család, 11-et az Issekutz család, 5-öt a Zakariás család, 3-3-at a Török család és a Lengyel család, 2-t a Lázár család, 14-et pedig különböző családok adtak.

Tallózzunk a városi tanács határozataiból:

– Jegyváltás alkalmával sem a vőlegény, sem a menyasszony részéről az ebédre senkit se hívjanak meg.

– A menyasszony atyja a régen szokott ún. „sirató estét” ne tartson.

– A menyasszony sem a násznagyoknak, sem a lelkészeknek ne adjon keszkenőt.

– Se kalácsot, se bábakalácsot (chadajegh) a menyasszony ne készítsen. Elégjenek meg kenyérrel.

– A hozományt ne olvassák fel nyilvánosan. De készíthetnek róla hivatalos szerződést.

– A tanácsosokon kívül másnak nádpálcával járni tilos.

– Idegen nem árulhat se bort, se húst.

– Ezüstgombos pálcát hordozni csak a Szenátus tagjainak szabad. Mások csak a bíró engedélyével és egy arany lefizetése után hordozhatnak pálcát.

– Aki az esti harangszó után bort akar élvezni, az flaskóban vigye haza. Ha a korcsmában tovább tivornyázik, 3 forint a büntetése.

²⁵ Uo. 126–129.

12.

ERZSÉBETVÁROS

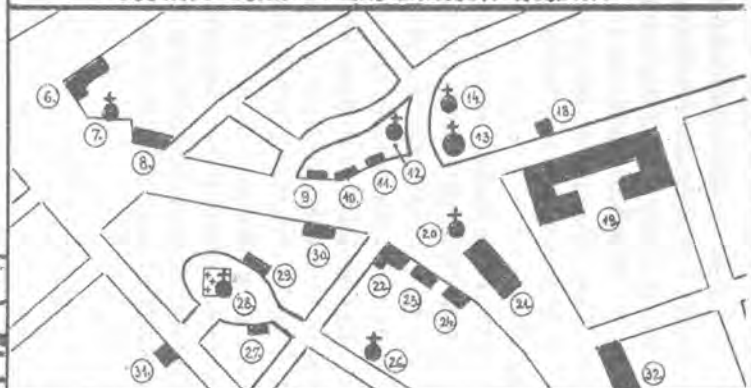
- 1896 -

- ① A VOLT NAGY-SZŐLŐHEGYI KÁPOLNA ② A PROTESTÁNS TEMETŐ ③ AZ ÖRMÉNY TEMETŐ ÉS KÁPOLNA ④ A KIS-SZŐLŐHEGYI KÁLVÁRIA-KÁPOLNA A 14 KERESZT-ÚTTAL ⑤ A ROMÁN TEMETŐ VOLT TEMPLOMÁVAL ⑥ A HUSZÁRLAK-TANYA ⑦ AZ „ALSO-TEMPLOM” ⑧ A GYALOGOS LAKTANYA ⑨ A PATIKA ⑩ A BANK ⑪ AVÁROSHÁZA ⑫ AVOLT ORTODOX TEMPLOM ⑬ A NAGY ÖRMÉNY TEMPLOM ⑭ AVOLT KATOLIKUS TEMPLOM ⑮ A GÖRÖG KATOLIKUS TEMPLOM. ⑯ A REFORMÁTUS TEMPLOM ⑰ A KAMELLER-MENHÁZ ⑱ AZ ADÓHIVATAL ⑲ AZ APÁTI-KASTÉLY ⑳ AVOLT FŐTÉRI KISTEMPLOM ㉑ A VOLT KERESKEDELMI KÖZPONTI ÁRUHÁZ ÉS IRODÁK ㉒ A KASZINÓ ㉓ A MECHITARISTA KOLOSTOR ㉔ AZ ÁGOSTAI KÁPOLNA ÉS ISKOLA ㉕ A POSTA ㉖ A MECHITARISTA TEMPLOM ㉗ AZ ÖRMÉNY ELEMI FIJÜISKOLA ㉘ A VOLT „Ó-TEMPLOM”. ENNCK A HELYÉN VEGEZTÉK 1989-1990-BEN AZ ÁSATÁSOKAT
 ㉙ AZ APÁCAKOLOSTOR ÉS A RATAEL-LEÁNYISKOLA ㉚ A TAKAREKBANK ㉛ A RATAEL-FIJÜGIMNÁZIUM ㉜ AZ ÁLLAMI FELSOROKÚ GIMNÁZIUM ㉝ NAGYHÍD A KÜKÜLLÖN ㉞ A VOLT GÖZMALOM ㉟ A VASÚTÁLLOMÁS ㊱ A KÜKÜLLŐ-TELEP ㊲ KOTKOROVÁN-TELEP ㊳ EBESFALVA („A FALU”) ㊴ A KOLONIA (A TELEP) ㊵ HEVES-MEZŐ ÉS SZÁNTÓFÖLD.

A BELVÁROS

- ELEJTE CSAK ÖRMÉNY LAKOSOK RÉSZÉRE -

– Ha valaki a szolga által vitt bírói üzenetet nem veszi figyelembe, az 3 máriást fizet.

– A drága ruhák viselése erkölcsi veszélyt jelent. Ezért mind a nőknek, mind a férfiaknak cicomázott ruhákat viselni tilos. Tilos aranyszövetű ruhákat viselni.

– Senki hajporral be ne kenje a fejét vagy az arcát.

– Az álhaj hordozása tilos.

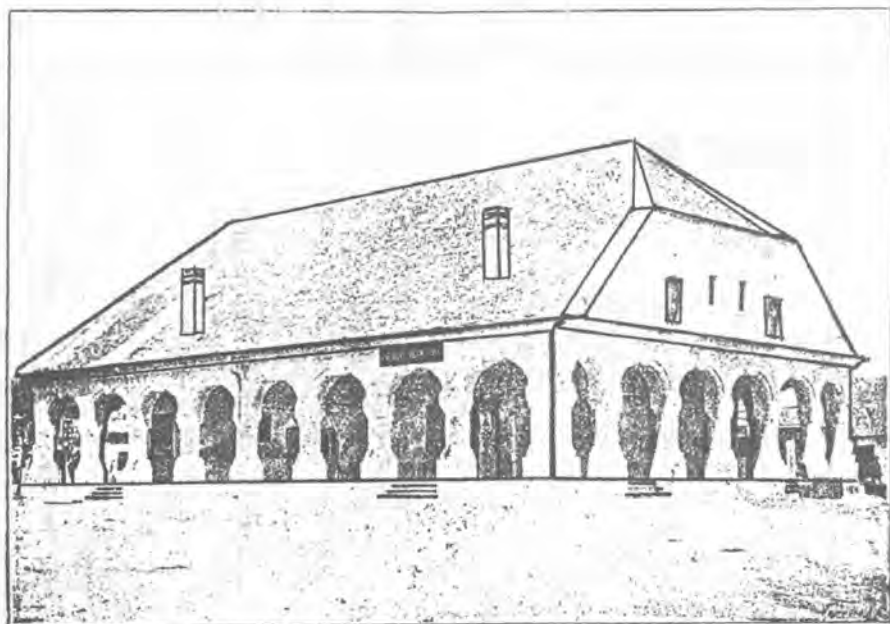
– Tilos a házakat szalmával vagy kukoricakóréval befedni.

– A kereskedők egy háztól vagy egy kéménytől csak egy vásári sátrat állíthatnak fel.

– Minden mészáros csak az árulás előtti estén vágott jószág húsát árulhatja. A frissen levágott, meleg hús árusítása tilos.

– A szeszes italokat csak a borbíró engedélyével szabad árusítani, ennek megfelelő kontraktus és taxa alapján stb.²⁶

Az ebesfalvi uradalom örök áron való megvásárlása. Az 1758. évi költségvetési terv tükrözi azt a fellendülést, ami a város új státusának eredménye. A terv legfontosabb előírányzott pontja az egész ebesfalvi uradalom megvásárlása örök áron. Hosszas alkudozás után ez meg is történt részletekben fizethető 60 000 forintért, plusz az évi kamatok. Ugyanezen alkalommal a város a kincstártól 16 000 forintért megvásárolta a szeszes italok tárolási és adásvételi jogát, ami addig állami monopólium volt.

29. Erzsébetváros. A központi áruház (1970 körül lebontották)

²⁶ Uo. 131–153.

Az uradalom városi tulajdonba vételét Mária Terézia az 1758. augusztus 31-én kelt adománylevelében erősítette meg. A császárnő világosan kimondja: „az egész és teljes ebesfalvi uradalmat, mely eddig a mi királyi kincstárunk kezén állott, t. i. az egész ebesfalvi birtokterületet az ugyanott levő várkastéllyal és Hundorfot, továbbá az egész és teljes ernyei birtokrészletet a Küküllőn innen, hasonlóképp az egész és teljes Fejér megyei Rudály és Újfalú birtokait, melyek az ún. erdélyi vármegyékben léteznek, továbbá az egész és minden királyi jogunkat, ami ezen várkastéllyal és a mondott birtokkal és birtokrészlettel bármi-képpen is összefüggésben áll, vagy bármi okból, úton-módon és szempontból a mi adományozásunkhoz tartoznának, minden haszonélvezettel és mindenemű járulékaival [...] bármi néven nevezett ugyanazon kastély és birtokokhoz jogosan és ősidőktől fogva tartozó valódi mezszyéjük és régi határok alatt álló részletekkel 60 000 rénes forint letétele mellett, az említett örmény közönségnek, azok örökösei és törvényes utódainak, kegyelmes határozatunk alapján [...] adni, ajándékozni és adományozni elhatároztuk örök jogon és visszavonhatatlanul [...] és átruházzuk most ezen adománylevelünk jogánál fogva, hogy bíráj, megtartsák és élvezzék azt.”

A Bethlen család visszakéri a birtokot. A kincstár azonban arról értesítette a várost, hogy birtokát nem veheti át és nem gazdálkodhat rajta tetszése szerint mindaddig, míg annak jogi helyzete nem tisztázódik. A Bethlen család ugyanis, amikor megtudta, hogy a birtokot a kincstár eladta, panaszt emelt a császárnőnél a birtok elidegenítése ellen. Indoklásukban kijelentették, hogy a birtok nem a kincstár, hanem a Bethlen család tulajdonát képezi az Apa/Apafi és Bethlen családok között 1584-ben megkötött szerződés alapján. Ennek megfelelően az utód nélkül elhunyt II. Apafi Mihály után a birtokot kettős minőségben felesége, Bethlen Katalin örökölte. Ő a birtokot a kincstárnak csak használatra engedte át az adósságok törlesztéséig, ami már megtörtént, ezért a Bethlen család kérte a császárnőtől az adománylevelével érvénytelenítését.

Az örmények hevesen tiltakoztak ez ellen, és azzal érveltek, hogy a megvásárlás két korábbi „parancs” végrehajtása érdekében is történt: 1696. február 7-én II. Apafi Mihály, 1733. augusztus 11-én pedig VI. Károly császár adománylevelükben azt parancsolták, hogy a más nemzetiségűek költözzenek ki az örmények közül. A parancsoknak mostanig nem tudtak eleget tenni, mivel nem voltak a városnak területei, ahol más telket adhatott volna az átköltözőknek. Ugyanakkor kifejtették, hogy a kitelepítendő gondot okozhatnak nemcsak a városnak, hanem a császári kancelláriának is, hiszen már eddig is tiltakoztak a már nem élő uralkodók rendeleteinek végrehajtása ellen. Éppen ezért az örmények kérték a császárnőt, hogy új adománylevelében újítsa meg ezt a rendelkezést is.

Erzsébetváros „egészen kiváltságos” várossá válik. Mivel mindkét félnek igaza volt, több megoldási javaslatot mérlegelve, és hogy a már kiadott adománylevelet ne kelljen megsemmisítenie, a császárnő úgy döntött, hogy a Bethlen családnak egy másik, hasonló nagyságú és értékű domíniumot ajánl fel az ebesfalviért cserébe, amit azok el is fogadtak. A birtok új jogi helyzete, a város-

átrendezési szándék és más változások szükségessé tették egy új diploma kibocsátását, amelyet a császárnő 1758. november 28-án írt alá. A (13 paragrafust tartalmazó) 13-as diploma legfontosabb rendelkezése az első paragrafusban foglaltatik, ami lényeges változásokat hozott a város életében:

a) Megerősíti az „örökös joggal” való adományozást.

b) Megújítja a korábbi rendeleteket, amelyek alapján a megfelelően kártalanított más nemzetiségű polgárokat elhelyezhessék az örmények által lakott területekről.

c) Elrendeli, hogy a helység „legyen egészen kiváltságos város” a következő nevekkal: latinul Elisabethopolis, németül Elisabethstadt, magyarul Erzsébetváros. Pecsétjén pedig továbbra is Szent Erzsébet képe szerepeljen.

A 2. paragrafus kötelezi azokat, akik a városban szándékoznak letelepedni, hogy a helyi tanács előtt bizonyítsák becsületességüket, és elrendeli a város vezetőségének azon jogát, hogy a nem megfelelőnek tartott személyeket elutasíthassa.

A 3. paragrafus új katolikus templomok építését engedélyezi, amelyeket lásanak el megfelelő egyházi személyzettel, ugyanakkor megtiltja a „keleti tévelygőkkel, név szerint Eutichosszal és Dioscorusszal” való közösködést.

A 4. paragrafus megparancsolja, hogy polgári ügyekben a város a helyi királyi kormányzástól, gazdaságiakban pedig a kincstár helyi kirendeltségétől függjön, és a katonai főparancsnokságtól nyerjen védelmet.

Az 5. paragrafus értelmében a város vezetősége bíróból, 12 tanácsosból és egy katolikus jegyzőből álljon, amely dönthet a bűnügyekben, így fenntartja a „pallosjogot”.

A 6. paragrafus megengedi a szabad kereskedést Erdély bármely részében, a 7. pedig segítséget ígér a kereskedelem fellendítésére.

A 8. paragrafus szabályozza a heti vásárok és más nagyvásárok napjait.

A 9. paragrafus felmenti a várost a haszonbér fizetése alól.

A 10. paragrafus megengedi két híd felépítését a Küküllőn.

A 11. paragrafus elrendeli, hogy Erdély városaiban „áruik őrizetére adassék alkalmas hely”.

A 12. paragrafus felmenti a közösséget a katonai beszállások, előfogatok és hasonló terhek alól.

A 13. paragrafus újra elrendeli, hogy az Erdélyben szétszórta örmények, a szamosújváriak kivételével, „mindaddig, míg harmadik helyre összegyűlve külön kiváltságokat nem kérnek a maguk részére”, Erzsébetváros tanácsának legyenek alárendelve.

Végezetül a császárnő megparancsolja az erdélyi nemzeteknek, hogy ne akadályozzák az örmények bejövetelét, védjék és pártfogolják őket, kiváltságaikat pedig tartsák tiszteletben.

A diploma átvétele után a város vezetősége hozzálátott az átszervezéshez. Elsősorban egy Áttelepítési bizottságot szerveztek, amelynek az volt a feladata, hogy megszervezze a más nemzetiségűek kitelepítését. A bizottság jegyzékbe foglalta az áttelepítendőkhöz nevét, gazdaságának helyét, nagyságát, állapotát, „igazságos becslés” alapján meghatározott értékét és azt a kártérítési árat, amit

a város a telek helyett cserébe „induló összegként” felajánl. Ez után következett az áttelepítendőők összehívása, az ajánlat ismertetése és az alkudozások. Az alkudozásokon jelen voltak azok az örmények is, akik kérték a városba való letelepedést, mivel a vezetőség úgy döntött, hogy csak azoknak a betelepítését engedélyezi, akik árverés alapján megvásárolják az áttelepítendőők gazdaságait. A legutolsó lépés a vitás ügyek megoldása volt, de ilyen kevés volt, mert az árverés útján eladott gazdaságokért tulajdonosaik magas árakat kaptak, és ez lecsillapította az eleinte morgolódo áttelepítetteket.

Az örmény Erzsébetváros tulajdonképpeni létrejötte 1758/1759 telén történt, amikor végrehajtották az áttelepítési tervet. Ezzel párhuzamosan kidolgozták a város korszerűsítését célzó tervet is, amely meghatározta az új középületek (iskolák, templomok, bank, bíróság, szálloda, kaszinó, központi áruház), valamint az új utcák és lakónegyedek helyét.

A terv végrehajtása után a következő lakónegyedek alakultak ki:

– A Belváros, ahol az örmények maradtak. Ekkor az Ó-templom melletti temetőt lezárták, és újat nyitottak meg a Kis-szőlőhegy lábánál. A Nagy-szőlőhegy lábánál állat- és terményvásárteret szerveztek, és új utcákat nyitottak meg.

– A központtól a Küküllő felé két új utcát nyitottak meg, ahol a római katolikus, kálvinista és lutheránus lakosok kaptak telket. Ezt a részt Küküllőnegyednek nevezték.

Ettől tovább a folyó felé a város hasznos cigányai kaptak telket, és Kotkorován-telepnek nevezték el, mert az Erzsébetvárosi cigányok is híresek voltak fajakasaiukról, amelyek állandóan kukorékoltak.

– A görög-ortodox vallásúakat a volt Ebesfalvára költöztették át, ahol már régóta volt templomuk és temetőjük. Az átköltöztetés után Ebesfalvát a város Falujának nevezték.

– A görög katolikusok számára a Falut dél felé kibővítették. Ez a rész a Colonia vagy Telep nevet kapta.

30. Erzsébetváros. Tipikus örmény lakóházak üzlethelyiséggel

A családok foglalkozásuk és etnikai hovatartozásuk által kért saját stílusuk szerint építkezettek. Ez a magyarázata annak, hogy a város ma több különböző részre oszlik, amelyeket építkezési stílusuk különböztet meg. A legszembe-tűnőbb a belvárosi örmény rész. Idővel a lakónegyedeket elválasztó, üresen hagyott telkek is beépültek, ezért ma már csak az építkezési stílus különbözteti meg őket egymástól, meg a régi nevét megőrző Ebespatak, amely a Belvárost a Falutól és a Teleptől elválasztja.

Mária Terézia halála után fia, II. József következett az Osztrák Birodalom trónján (1780–1790). Trónralépése egybeesett a felvilágosodás térnyerésével. Képviselői a figyelem középpontjába a rációt és az autonóm, önmaga tökéletesítésére képes, szabad polgárt állították. A felvilágosodás az egyház uralmát is megingatta, hiszen vallási kérdésekben jóval türelmesebb volt a korábbi korszakoknál.²⁷

II. József kiváltságlevele. Ausztria felvilágosult császára alattvalóinak nagyobb vallásgyakorlási és polgári szabadságot biztosított. Ezeket a császár az 1781-ben kiadott Türelmi Rendeletében és jobbjágyrendeletében biztosítja, valamint az új Polgári Törvénykönyvében, amelyben elválasztotta egymástól a bírói és a végrehajtói hatalmat.²⁸ Az ebben foglaltak lényegében hatályon kívül helyezték a Mária Terézia diplomájának 2., 3. és 5. pontjait, ezáltal jelentős zavart okoztak Erzsébetváros működésében. A város vezetői az 1758-as diploma időszerűsítését kérték a császártól, hiszen ez tartalmazta a város működésének alapvető szabályait. II. József 1785. január 27-én kiadott diplomájával aktualizálta anyja rendeleteit oly módon, hogy a régi diploma említett paragrafusaiából kihagyta azokat a részeket, amelyek „a közpolgárosodásról, a türelmi rendeletről és a megállapított felülvizsgálati törvényszékről kiadott kegyes rendeleteinkkel ellenkeznek”. Törli azt a rendelkezést, amelynek alapján a városba csak örményeket lehet befogadni (2), megengedi a nem katolikusoknak a városba való betelepődését (3), és növeli a helyhatóságok törvénykezési autonómiáját (5). Ezzel kapcsolatban elrendeli a következőket:

1. „A fent nevezett város és ennek polgárai, a megye, amelyhez tartoznak, valamint minden más joghatóság alól teljesen kivéve legyenek.”

2. „Bármilyen címen keletkező fellebbezési ügyei többé nem a mi királyi kormányunkhoz, hanem közvetlenül a királyi ítélő táblánkhoz intézessenek.”

3. „... mivel a kereskedők által, főleg adósságokért több per szokott indíttatni [...] ezeknek a megvizsgálására különös tekintet legyen”.

4. „Minthogy a behozott közpolgárosodás által ezen város polgárai is a haza fiává fogadtattak, kegyesen parancsoljuk, hogy ha ezek s gyermekeik magukat a nyilvános hivatalokra alkalmasakká tették, azokra ők is úgy alkalmazzassanak, mint a haza más fiai.”

A diploma záró szövegében a császár megparancsolja „mindazoknak, kik bármilyen módon joghatóságunk alá vannak vetve [...], hogy őket ezen kiváltság bármely megtámadói ellen pártfogolják”.

²⁷ Részletesebben lásd: *Krónika kézikönyv: Európa*. Bp, 2001.

²⁸ Domokos Zsuzsa–Dr. Veresegyházi Béla: *Világtörténet évszámokban*. Debrecen, 2000. Dömötör Attila–Buzek Zsuzsanna: *Történelmi lexikon*. Debrecen, 1999.

A 4. pont rendkívül fontos, mivel az az örményeket is a haza fiai közé sorolja, és nyilvános hivatalok viselését engedélyezi számukra. Ez azt is jelentette, hogy többé sem politikai, sem vallási, sem adminisztratív jogaik nincsenek korlátozva. Ha halála előtt II. József Türelmi rendeletén és jobbágyrendeletén kívül vissza nem vonja összes rendelkezését, az örményeknek hamarabb sikerült volna megszerezni a számukra kiállított Megbízhatósági nyilatkozatot, amely kimondja: „... anélkül, hogy külön negyedik nemzetet képezzenek, [...] az örmény népet hazaszeretetéért a magyar nemzet testébe felvette”. Így még közel 50 évig kellett ezért a nyilatkozatért harcolniuk.

II. József császár rendezte az örmény város vezetősége és a szász lakosság között a Heves nevű területért kialakult ellentétet is. A földterület a Falu és a

Küküllő között terült el, legelőnek használták, és gyakran került víz alá. Amikor a Falut kibővítették és más nemzetiségűeket is telepítettek ide, ezeknek olcsó áron a Heves területéből is adtak el azzal a kikötéssel, hogy lecsapolják, és szántóvá vagy gyümölcsössé alakítják. A lecsapolt területen virágzó gazdaságok létesültek, csak hogy a szászok bejelentették, hogy az tulajdonképpen az övék, és beperelték a várost a terület jogtalan használata miatt. Állításukat tanúkkal bizonyították, akik azt vallották, hogy a szászok már régen ott legeltetik állataikat. A perben a megyei bíróság nem tudott dönteni, hiszen mindkét fél állításai igaz-

31. A főtéren álló egykori Mechitarista Rendház bejárata

nak bizonyultak. Az ügy II. József császár elé került, aki az örményeknek adott ígazat, és 1785. november 4-én a következőket rendelte el: „Ezen terület nélkül az ebesfalvi község nem állhat fenn. Azért tehát a Heves földrész azonnal ezen községnek átengedendő, és a bármikor ez ellen támadó megye és szász közönség elutasítandó.” A császár 1785. november 18-án megismételte és pontosította rendeletét.

A kisiparos és kereskedő örményeket már I. Apafi Mihály, de a későbbi kormányzók és császárok is szívesen fogadták be Erdélybe, hiszen fellendítették ezt a két gazdasági ágat. Ezzel magyarázható az is, hogy szinte nincs olyan kiváltságlevél, amely ne ösztönözné őket iparúzésre és kereskedelemre. Ennek a politikának megvoltak a várt eredményei.

Ami az ipart illeti, Erzsébetvárosban különösen két iparág virágzott: a bőrkészítés és feldolgozás, valamint a kőművesség.

A bőrmegmunkálók a Tímárok céhébe tömörültek, amely nemcsak itt, hanem egész Erdélyben a leggazdagabb iparosokat foglalta magában. Műhelyeiket a kor követelményeinek megfelelő gépekkel látták el, és a legmodernebb bőrkészítési és feldolgozási módszereket gyakorolták. A legtöbb mester kikészítette és fel is dolgozta a bőrt: főleg csizmadia cikkeket és lószerszámokat készítettek. A céh vezetősége felülvizsgálta a termékeket, és a gyenge minőségű árut készítő mesterektől megvonta a működési jogot, kizárva a céh tagjai közül. Áruikat helyi üzletekben vagy a környező helységek piacain árulták. A bőrt a hentesektől vették, de sok tímármesternek volt 300-400 főből álló marhacsordája vagy disznóhizlaldája. A céh működését szigorú alapszabályzat határozta meg, céhmestere a város vezetői közé tartozott, és negyedévenként ismertette a céh működésének eredményeit.

32. Erzsébetváros. Huszárlaktanya

A kőművesség az akkori építkezési láznak köszönhetően gyors ütemben fejlődött, és nemcsak a falrakással, hanem tetőácsolással, tetőbádogozással, toronyépítéssel, toronybádogozással is foglalkozott. Voltak olyan építómesterek is, akik homok-, kavics- és kőkitermeléssel is foglalkoztak, téglát és cserepet gyártottak. Egy ilyen vállalat – Cserépcsűr néven – működött Erzsébetvárosban a Kis-szőlőhegy lábánál.

Az összes műveletek közül a toronyépítés számított a legelőkelőbbnek, és azt is fizették a legjobban.

Az erzsébetvárosi lakosok fő foglalkozása azonban a kereskedelem volt. Mária Terézia 1746-os rendelete, amelyben Erzsébetvárost nyilvánította az összes erdélyi örmény központjává, fellendítette a város vendéglátóiparát és kereskedelmét. Erzsébetváros fokozatosan Erdély egyik legfontosabb kereskedelmi központjává fejlődött, hiszen a szétszórta élő örmények, amikor hivatalos útjaikon jártak, itt végezték (és nemcsak önmaguk számára) a nagyobb bevásárlásaikat is. Hogy minél jobban kihasználja ezt a kereseti lehetőséget, a város vezetősége (a mai központi park nagytemplom felőli részén) impozáns áruházat épített, benne irodahelyiségekkel, árubemutató helyiségekkel és boltokkal. A nagybani árusítás a város szélső területein épített raktárakból történt. Ezek közelében voltak a szekérfogatok és kocsisok szállásai is, így a belváros megtartotta tisztaságát és előkelő hangulatát.

Nagyméretű állat- és takarmánykereskedelem bonyolódott le a Nagy-szőlőhegy lábánál lévő baromvásártéren is. Erzsébetváros legfontosabb nagybani kereskedői Kosotán Márton, Issekutz Auxent, Gergelyfy Emanuel, Issekutz Antal, Khel Bogdán és Csíki Emanuel voltak. Ők bérelték az áruház csarnokait, és övék volt a legtöbb vendéglátóhely is (szállodák, vendéglők, csárdák, istállók). A kereskedelmet a város állandóan ellenőrizte, a kihágásokat szigorúan büntette.

Ezekben a virágzó időkben épült fel a város legnagyobb építménye, az örmény katolikus katedrális. Alapkövét 1766. július 22-én tették le, és 1791. június 29-én, Szent Péter és Pál napján szentelték fel.

Szabad királyi kereskedőváros. A város ugrásszerű fejlődése felkeltette az erdélyi hivatalos személyek és a császár érdeklődését, ugyanakkor arra bátorította az örményeket, hogy kérjék városuk felvételét a szabad királyi kereskedővárosok sorába. Ezért Csíky Emanuel, Dániel Péter, Issekutz Antal, Dániel Lukács, Török János, Issekutz Gergely, Pátrubán Márton, Zakariás Zakar, Csíky Mihály, Ötves Lukács, Lengyel Lukács, Szentpéteri Domokos és a többi városi esküdt kérelemmel fordult II. Józsefhez, aki 1786. december 27-én teljesítette is azt:

„... elhatároztuk, hogy ezen Küküllő megyében lévő kiváltságos várost, amely latin nyelven Elisabethopolis, németül Elisabethstadt, magyarul pedig Erzsébetvárosnak neveztetik, császári, királyi, fejedelmi hatalmunk és tekintélyünk teljénél fogva, minden alább megnevezendő joggal, kiváltsággal és szabadsalommal ellátva szabad királyi kereskedő várossá emeljük, kitüntetjük úgyszintén Magyarországunk s Erdélyi Fejedelemségünk hasonszerű városai s királyi uradalmaink sorába és rendjébe befogadjuk, felvesszük, számláljuk és beírjuk.”

A jogokat a császár 14 pontba foglalta:

1. Mint más szabad királyi várost, „az általános országgyűlésekre is szokásos királyi levél által meghívassék s a rendek gyűlésébe a szükséges szavazattal és üléssel bemenjen, [...] erdélyi törvényes fejedelmén kívül mást földi urának el ne ismerjen...”

2. „A város tanácsa s gyűjtőnévvel mondva minden polgár az ország törvénye értelmében igazi és kétségbevonhatatlan nemesnek tekintessék [...] szintűgy, a város által törvényesen kiállított s a város használatában levő viaszpecsét alatt az utazó polgároknak kiadott útlevelek bárhol elfogadtassanak s érvényt nyerjenek.”

3. „Nyilvános adózást s bármely más nyilvános közterhet csupán a többi szabad királyi városok szokása szerint tartozik kiszolgáltatni s viselni. [...] mint folytonos kereskedéssel foglalkozók, a katonai szállásoktól, beszállásolások, előfogatok s más ezekhez hasonló terhek viselése alól ki vannak véve és menteknek tekintetnek, amiben őket továbbra is fenn akarjuk tartani.”

4. „A város földterületét illetőleg [...] minden joggal és kiváltsággal átengedjük.”

5. „A bíró és többi tisztviselők választásában más szabad királyi városok szerint járhatson el.”

6. „Ellátjuk ezen saját királyi kereskedő városunkat a pallos jogával és azon joghatósággal, melyet más szabad királyi városaink szokása szerint mindazon gonosztevők felett gyakorolhat, kik saját területén elfogatnak; adunk hatalmat a szégyen-oszlop, vagyis az akasztófa felállítására.”

7. „Adunk a városnak kegyúri jogot, [...] választhat lelkészt és segédlelkészt [...] [akiknek eltartásáról] ugyanazon város köteles gondoskodni.”

8. „Megengedjük, hogy [a város] falakkal körülvétsék [...] darabontot vagy hajdút tartsanak, [...] körüljáró őrt állíthassanak.”

9. „Minden örökös nélkül való polgári jószág a városi kincstárba szálljon [...] s a városi közönség hasznára fordíttassék, [...] kikre rábizonyították a hűtlenség vagy felségsértési bünt [...] [javaikat] az állami kincstár örökölje.”

10. „Minden héten két heti, és évenként négy országos vásárt tarthasson [...]”

11. „Akarjuk, hogy a polgárok házai és földbirtokai – legyenek azok akár benn a városban, akár azon kívül, de annak területén – a város beleegyezése nélkül és kárára biztosított és tiltott legyen [...] a külső személyek által örökölt javakat egy év leforgása alatt a város polgárainak eladni tartozik, ellenkező esetben a városi tanácsnak jogában áll, hogy előleges becslés és a földbirtokosoknak lefizetett összeg után azokat elvehesse.”

12. „Mind a katonai, mind a kincstári hivatalnokok e városban, vagy ennek területén a polgárok felett joghatóságot gyakorolni, vagy más joghatósági dolgokban ellenük fellépni ily dolgokba avatkozni ne merészeljenek.”

13. „A fennemlített város polgárai és lakói mások adósságai miatt saját személyökben vagy javaikban bárhol s bármi módon be ne börtönöztessenek vagy le ne tartóztassanak.”

14. „De mindazt ami előbb felhozott azon különös feltétel alatt rendeljük el, hogy az előbb említett polgárok, akik különben is fennálló legmagasabb ha-

tározataink szerint a haza igazi fiai számába, gyülekezetébe felvették, s igazi és kétségkívüli hazafiaknak nyilvánítottak, magukat mindenben más szabad királyi városokhoz alkalmazzák, s a hálátlanság és hűtlenség bélyegétől és szennyétől ezen és más általános kiváltságaik és szabadalmaik elvesztése, megsemmisítése s más törvényszerű büntetés terhe alatt szüntelen óvják magukat, s ezen jótéteményt és irántuki hajlandóságunk e nem közönséges jelét felségünk, törvényes örököseink és utódaink iránt teljes hűséggel, szilárdsággal és feddhetlenséggel kiérdemelni szüntelen igyekezzenek.

Miért is nektek méltóságosok, tekintetesk, nagyságosok, nemzetesek, jelesek, nemesek, ügyesek, bölcsek s bármilyen állású, életkorú, állapotú, egyes és minden embernek [...] nyilvánossá közzé tesszük, parancsoljuk és elrendeljük, hogy ti mostantól fogva tartozzatok ezt a várost szabad királyi kereskedő városnak tekinteni, mely mindazon kiváltságokkal, mentességekkel és haszonnal él, azokat bírja, a mikkel más hasonló városok élnek s ugyanazt jogaikban védnetek, oltalmaznotok kell.

Kelt Ausztria-főhercegi városunkban, Bécsben, 1786-ik évi december hó 27-én. Római uralkodásunk 22-ik, örökölt királyságunk 7-ik évében.”

Aláírások: József s. k.; Gróf Pálffy Károly s. k.; Dónáth József s. k.

A rendelkezés ellenére a „karok és a rendek” nem vették figyelembe a császár parancsait, és az örményeket továbbra is idegennek tekintették.

* VI. A KERESZTÉNYSEG FELVÉTELEIG

Ős népekhez hasonlóan a kereszténység felvételéig az embervek is több je-
 tőre imádtak. Voltak saját ősi isteneik, de a pászakkal, asszírakkal, görögök-
 kal együtt egy-egy istenek által cselek istenemmel is átvezettek népsége. Imádták a nap-
 ot, a holdat, egyes csillagokat, a feltehetően természeti jelenségeket, szeltek az-
 derrel, az az isteneknek ellenében, az istenek pőrtengottak és szegített. Ők
 imádtak, azonban voltak istenek istenek is, amelyekkel nemcsak a természet
 volt, az isteneké magukból, hanem az istenekkel együtt a természet
 az isteneké. Az isteneké az isteneké, az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.
 Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké. Az isteneké az isteneké.

V. AZ ÖRMÉNY VALLÁS

V.1 A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELÉIG

Más népekhez hasonlóan a kereszténység felvételéig az örmények is több istent imádtak. Voltak saját ősi isteneik, de a perzsákkal, asszírokkal, görögökkel kialakult kapcsolataik által ezek isteneiből is átvettek néhányat. Imádták a napot, a holdat, egyes csillagokat, a feltűnőbb természeti jelenségeket, ezeknek áldoztak, és az áldozatok ellenében az istenek pártfogolták és segítették őket. Emellett azonban voltak idegen isteneik is, amelyeket némiképpen módosítva vettek át az illető népektől, mivel „az örmények lelki világában a saját isteneiknek nem voltak meg a barbár vadságaik, mint Ázsia más isteneinek. De ugyanakkor a görög istenek nyájas szépsége sem található meg az átvett istenek tulajdonságai között. Az örmények, isteneiket jóknak, józanoknak és munkaszerezőknek akarták látni és tartották.”¹

Az átvett istenek közül Aramazd volt a főisten, mint az ég ura, az égi és földi világ teremtője. Ő volt az atyaisten és a termékenység pártfogója. Neve az örmény legendás hős, Aram nevének és a perzsa Ahura Mazda főisten nevének ötvöződéséből ered, akinek a mitológiai tulajdonságai határozták meg Aramazd tulajdonságait is.²

Anahid (Anahita, Anaida, Anaitis) Aramazd leánya, az anyaisten volt, és az örmények nem a főistent, hanem a leányát tisztelték leginkább, mint a munka és a józanság istennőjét. Hitük szerint Aramazd azért teremtette Anahidot, hogy a víz és az ez által termékennyé tett föld védnöke legyen, valamint mindenféle magok oltalmazója is, így a férfiaké is, amelyek a nők méhét megtermékenyítik. Ugyanakkor a női erkölcs és tisztaság megszemélyesítője is. Személye mellett a többi isten annyira eltörpült, hogy már-már egyisten-imádásról beszélhetünk. Vahagn és Asztkhik istenekkel az ókori örmény hitvilág „szentháromságát” képezte. Anahid tiszteletére rendezték a Vardavar-ünnepet (Rózsák ünnepét), amikor az emberek a rózsákat és egymást vízzel locsolták meg, hogy termékenyebbé legyenek. A Vardavar ünnepe a mai keresztény örmény naptárban is szerepel Jézus Krisztus színeváltozásának megünnepléseként.³

Aramazdnak volt egy fia, akit Mihrnek neveztek. Ő volt a tűz, a világosság és a nap istene. Tőle ered minden jó szándék, mert ő mindent látott és mindent hallott,

---

¹ Archag Tchobanian: *L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient*. Paris, 1897, 29.

² Victor Kernbach: *Dicționar de mitologie generală*. București, 1989, 43.

³ Archag Tchobanian: *i. m.* 29.

hiszen ezer szeme és ezer füle volt. Éppen ezért az igazmondást az ő nevére tett esküvel erősítették meg. Ünnepe az örmények virággal és gyümölcssel ajándékozták meg egymást.⁴

Vahagn isten az ég és a föld házasságából született, és Asztkhik szerelmese volt. Az erő és a győzelem istene volt. Khorenei Mózes Vahagnnak írt énekében mondja el, hogy a nép akkori hite szerint „az Égnek és a Földnek lángokba borult vajúdásából, tüzes hajjal és lángoló szakállal ugrott elő Vahagn, akinek a szeméi napok voltak és a sárkányokkal küzdött”.

Asztkhik (Csillagocska) istennő Vahagn kedvese volt, ugyanakkor a szerelem és a szexualitás istennője. Templomát „Vahagn hálószobájának” nevezték. Nagyon szép nőként ábrázolták, aki az Eufrátesz vizében szokott fürödni, és hogy a kíváncsiak meg ne leshessék, a folyó partjait köddel vonja be – örményül mesussal. Ezért nevezték az Eufrátesz felső folyásának vidékét Musnak. Kedvenc virága a rózsza volt, ezért ünnepe az örmények rózsákat ajándékoztak egymásnak és hófehér galambokat engedtek fel.

Nana (Nane, Nanaya) a család és az anyaság istennője volt. Az örmény nő szimbóluma, nyájas, ugyanakkor hősi.

Barsaminban a nap istenét tisztelték az örmények.⁵

Ezek az istenek kívül az örmények hitvilágában sok természetfeletti lény fordul elő. Az egyik legfontosabb helyet azonban képzeletükben a rossz szellemek lakóhelye, illetve a jó szellemek lakhelye foglalja el. Minden fontosabb természeti jelenségben a segítő vagy az ártó szellemek tetteit látták.

Az ősök iránti tisztelet idővel a nemzeti történelmi hagyományok nagy hőseit is félistenként az örmény Panteonba emelte. Ilyen volt Hajk, Aram, Armavir, I. Tigrán és Artaszesz. Aramazd, Anahid, Vahagn és Asztkhik tiszteletére Navaszart ünnepe (az örmény naptár évnitó hónapjában) két napig tartó ünnepi játékokat rendeztek. Ez az ünnep a mai keresztény örmény naptárban is szerepel, már nem kétnapos ünnepként, hanem az ősi szokásokra való emlékezés és a tradicionális újév napjaként.

V.2 A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELE

A történelmi Örményország területén a kereszténység elterjedése Tádé és Bertalan apostolok működésének köszönhető. Ők voltak azok, akik Kelet-Arméniában (Árdázbán), Magu és Aghpagh (Bascale) tartományokban először hirdették a keresztény eszmét (ma mindkét tartomány Iránhoz tartozik). Ezért az örmények Tádé és Bertalan apostolokat Arméniában a keresztény vallás alapítóinak tartják. Innen következően az örmény keresztény vallást közvetlen apostoli eredetűnek, tehát igazi, „orto doxa” (= a tudomány szerinti) kereszt-

⁴ Dr. Hovhannesian Eghia: *Arménia népe*. Gödöllő, 1934, 112.

⁵ *Uo.* 112–113.

tény vallásnak, az egyházukat pedig Örmény Apostoli Egyháznak nyilvánították és tartják. Mindkét apostol mártírhalált halt a keresztény vallás terjesztésének „bűne” miatt. Tádét I. Sanatruk (34–35) örmény király leányával együtt, aki minden fenyegetés ellenére sem akarta elhagyni a keresztény vallást, a Magu melletti Szent Tádé kolostorban temették el. Az örmény építészet remekműve ma is működő kolostor. Itt volt hajdanán Azerbajdzsán Árdáz tartományának vallási székhelye (később Tabrizba költözött), ma pedig itt székel az iráni örmény egyház felső vezetősége. Bertalan apostol Aghpaghban halt mártírhalált, itt is van eltemetve a róla elnevezett kolostorban.

Ábgár király levele Jézus Krisztushoz. A hagyomány szerint azonban az örmények még Jézus Krisztus életében kapcsolatba kerültek a kereszténységgel, ugyanis személyes levelezésben álltak az Üdvözítővel. 1900 elején nagy feltűnést keltett az a hír, amely szerint Efesben⁶ megtalálták az egykori Örmény Birodalom Osrone⁷ tartománya királyának Jézus Krisztushoz intézett levelét és az erre kapott választ. Az eseményt egy dr. Bohrmann nevű osztrák tudós közölte Rómában, az 1900 elején tartott keresztény archeológiai kongresszuson, és a hírt majdnem minden európai lap közölte. Így a velencei Pazmaveb, a párizsi Panaser, a bécsi Hantesz Ámszorea, hogy csak az örmény közleményeket említsük. A monda szerint Ábgár király, mivel már hét éve súlyos beteg volt és orvosai nem tudták meggyógyítani, küldöttséget menesztett Krisztushoz egy levéllel és azzal a megbízással, hogy fessék meg Jézus arcképét. A küldöttségben ott volt Anán nevű udvaronca (aki festőművész is volt), Már Iháp (Alcznik fejedelem), valamint Sámsákrám (az abahuni nemzetség főnöke). A levél tartalma a következő volt:

„Ábgár, Asram fia, az ország fejedelme, Jézusnak, az Üdvözítő- és Jótevőnek, ki a zsidók országában megjelent, üdvözlét!

Hallottam rólad és gyógyításaidról, a melyek kezeid orvossága és gyökerek nélkül végzik; mert – mint mondják – a vakoknak adsz látást, a sántáknak járást, a bélpoklosokat megtisztítod, a tisztátalan szellemeket kiűzöd; meggyógyítod azokat, kik bármely tartós betegségtől kínoztatnak, sőt, még a halottakat is feltámasztod. Mindezeket rólad hallottam, – e két okosodás egyikét vettem fejembe: hogy vagy Isten vagy és az égből leszállván cselekszed ezt, vagy az Isten fia vagy és míveled ezt. Azért írtam hozzád és kértelek tégedet, hogy fáradj és jöjj hozzám és gyógyítsd meg betegséget, melyben szenvedek. Azt

⁶ Efes (Ephesus). Volt görög kulturális és vallási központ. Ma archeológiai ásatási terület Törökországban, Izmirtől (Szmírna) 94 km-nyire délre, Selcuk városa közelében.

⁷ Osrone (Oshroene) Kr. e. az utolsó és Kr. u. az első században adminisztratív autonómiával bíró kis fejedelemség az Örmény Birodalom délnyugati részén Edessza központtal (ma Törökországban Urfa néven szerepel). A Római Birodalomnak az első század második felében bekebelezte Praefectura Orientalis Oriens Diocésájának Osrone tartománya néven. IX. Ábgár király (179–214) rövid időre visszaszerezte a terület függetlenségét és felvette a keresztény vallást. Röviddel ezután véglegesen eltűnt a történelem színpadáról.

is hallottam, hogy a zsidók ellened zúgolódnak és téged kínozni akarnak. De van nekem egy kicsiny szép városom, ez elég nagy kettőnk számára.”

A küldöttek állítólag Jeruzsálemben találkoztak Jézussal. A meghívásnak akkor nem tudott eleget tenni, de parancsára Tamás apostol a következő választ írta:

„Boldog az, ki hisz bennem anélkül, hogy látott volna engemet; mert rólam ez van írva, hogy »Azok, kik látnak engemet, nem fognak bennem hinni, és azok, kik engem nem látnak, hinni és élni fognak«. Arra nézve, amit nekem írtál, hogy menjek el hozzád (ezt válaszolom): Itt mindazt teljesítenem kell, amiért küldtettem. Ha én ezt teljesítendtettem, felmegyek ahhoz, ki engemet küldött. És ha majd felmenendtettem, tanítványaim közül innen egyet el fogok küldeni, hogy az fájdalmaidat gyógyítsa meg és neked és azoknak, kik veled vannak, életet adjon.”

Ugyancsak a legenda szerint Ánán nekikezdett Jézus arcképeinek lefestéséhez, de annak arca annyira fénylett, hogy nem tudta a kellő színeket kikeverni. Ekkor Jézus egy fehér kendőt vett elő, amit az arcára terített, és amikor azt levette, rajta maradt az arcképe, legapróbb arcvonásaival, a leghűségesebb színekkel. Jézus ezt a képet Ánánnak adta, hogy vigye ajándékba Ábgár királynak, mint első eredeti arcképét. Az örmény néphit ezt a képet Kriszdoszi Tászdánágnak, „Krisztus törülközőkendője”-nek nevezi, és 944-ig Edesszában őrizték. Ezután Konstantinápolyba került. Innen 1363-ban Genuába szállították, ahol ma is a Szent Bertalan templomban őrzik.

Krisztus mennybemenetele után Tamás apostol a hetvenek egyikét, Tádét küldte Örményországba. Ábgár király Edesszában fogadta, ahol – a hagyomány szerint – Tádé meggyógyította a királyt. Utána jött Bertalan apostol is, és ketten hirdették a keresztény hitet Örményországban. IX. Ábgár király később családjával és a kis Osrone állam lakosaival együtt valóban felvette a keresztény hitet, de országa a nagy római hódítások viharában rövidesen végleg eltűnt a történelem színpadáról. Ezért a történetírók nem a kis Osrone államot tekintik az első keresztény államnak, hanem Örményországot.

Sokan vitatják a levelek hitelességét. I. Gelasius római pápa (492–496) a 494-ben tartott római zsinat alkalmával az apokrif (hamis) iratok közé számította. De Tillemontius és Velte ellentmond a pápa véleményének azzal érvelve, hogy a pápa, mint „nyugati”, kétségbe vonhatta a levelek hitelességét, mert távol van a „kelettől”, ahol mindezek az események történtek. Szent Efrém edesszai főpap, aki a IV. században az esemény színhelyén élt, irataiban földicséri Edesszát, mert Ábgár király Jézust meghívta. Khorenei Mózes pedig állítólag az eredeti leveleket fordította szír nyelvről örményre (V. század) anélkül, hogy kétkedett volna eredetiségükben és igazukban.⁸

⁸ Ábgár király Jézus Krisztussal történt levélváltásáról és Tádé apostol működéséről lásd: 1. Patrubby Lukács: *Ábgár levele Krisztushoz*. Arménia füzetek, 1900, 358–362.; 2. Khorenei Mózes: *Nagy Örményország története*. Szamosújvár, 1892, 118–121.

Világosító Szent Gergely. A keresztény vallás terjesztése Arménia területén a politikai viszonyok miatt roppant nehéznek bizonyult. A III. század első negyedében Iránban megdőntötték a parthus árszaki-da dinasztiát, és helyét a szásszánida uralkodóház foglalta el. Arménia trónján ekkor a parthus eredetű II. Tiridátesz ült (apja neve után I. Chosroes; 217–252), akitől a perzsa szásszánidák meg akartak szabadulni. Mivel ezt vérontás nélkül nem tudták elérni, Anakot egész családjával együtt Arméniába küldték, perzsa politikai menekültnek álcázva, azzal a feladattal, hogy ölje meg a királyt és annak trónörökös fiát. 253 első napjaiban egy vadászat alkalmával sikerült is megölnie a királyt, de a trónörökös Rómába menekült. Az összeesküvést leleplezték, így Anaknak menekülnie kellett, de az úton elfogták és családjával együtt kivégezték. Csupán akkor még pólvas Gergely nevű kislefia menekült meg, akit a dajkája nagy ügyességgel megmen-tett, és Kappadókia Caesareaba menekített. Kihasználva a pezsgő kulturális és vallási életet, a dajka sokoldalú görög kultúrával rendelkező, meggyőződéses keresztény vallású, széles látókörű embert nevelt Anak fiából, aki jóhírű katonatisztként a római seregben szolgált.

Időközben Diocletianus császár a perzsák ellen vezetett győztes hadjárat eredményeként a perzsáknak a Tigris folyótól nyugatra eső területeit a Római Birodalomhoz csatolta, így megnyílt a lehetőség arra is, hogy az örmény trónra ismét a Róma-barát parthusok kerüljenek. Ezért II. Tiridátesz Rómába menekült fiát III. Tiridátesz néven Rómában Arménia királyává koronázta, és nagyszámú, jól felszerelt hadsereggel Arméniába küldte, hogy trónját elfoglalja. III. Tiridátesz 287–330 között Arménia legméltóbb királyaként uralkodott, érdemei-ért a történészektól a „Nagy” előnevet is megkapta.

A trón elfoglalására siető király udvari kíséretéhez tartozott egy fiatal római katonatiszt is, a sokoldalú tudása által híressé vált Gergely, aki keresztény volt, miközben a király, családja és főemberei még pogányok voltak. Útközben a király Eriza közelében megállást rendelt el, és megparancsolta, hogy trónja sikeres elfoglalása érdekében mindenki imádkozzon Anahid istennőhöz. Ezt a keresztény Gergely természetesen visszautasította, ezért a király, amikor erről tudomást szerzett, börtönbe vetette, a többi keresztényt pedig üldözni kezdte. De még nem teltek le az elrendelt pihenési napok, amikor a király hirtelen megbetegedett, és orvosai nem tudtak segíteni rajta. Állapota napról napra súlyosbo-

33. Világosító Szent Gergely megkereszteli III. Nagy Tiridátesz királyt (301)

dott, míg egy napon valakinek eszébe jutott az orvosi tudományáról is híres, börtönbe vetett Gergely. Javasolta a királynak, hogy próbálja ki a tudását. Amikor Gergely megtudta, miért hozták ki a börtönből, térdre borult a beteg király ágya mellett és keresztény istenéhez fohászzkodott. Ezután gyógyítani kezdte a királyt. Néhány nap múltán a király teljesen meggyógyult. Meggyőződésévé vált, hogy nemcsak a gyógykezelés, hanem a keresztény istenhez intézett alázatos és mély ima is segítette őt felépülni, az azt meghallgató Isten gyógyította meg őt. Elhatározta, hogy áttér a keresztény vallásra, Gergelyt pedig testi és lelki gondozójává nevezte ki.

A kereszténység felvétele. Trónra lépése után III. Tiridátesz meggyőződött arról, hogy a kereszténység felvétele nemcsak vallási, hanem politikai, gazdasági és kulturális előnyöket is hordoz, ezért úgy döntött, hogy keresztény hitre téríti Örményország összes lakosát. Csakhogy nem voltak papjai, akik ezt végrehajthatták volna. Ezért aztán Gergelyt néhány általa kiválasztott személlyel együtt a kappadókiai Caesareába küldte Leontiosz keresztény érsekhez, azzal a kéréssel, hogy Gergelyt szentelje fel Örményország első keresztény püspökévé, a többieket pedig oktassa keresztény papi feladatok elvégzésére. Ez az esemény 301 elején történt.

Gergely és társai 301 nyarának végéig tanulták hivatásukat, majd felszentelésük után hazaindultak. III. Tiridátesz eléjük ment, és Paskavan városában nagy pompával várta az első keresztény püspököt (katholikoszt) és papjait. Gergely még aznap megkeresztelte a királyt és családját, az udvari személyzetet, valamint a királyt kísérő nemeseket és katonákat az Arzani folyóban. A hazavezető úton Gergely kérésére a király leromboltatta a pogány istenek templomait és szobraikat. Ezután Gergely több keresztény papot nevelt és szentelt fel, akiknek segítségével megkeresztelte az egész ország népét. Még 301 végén III. Tiridátesz Örményországot a világ első keresztény államának kiáltotta ki, a keresztény vallást pedig Örményország és az örmény nép egyedüli, kötelező, nemzeti vallásának rendelte el.

Mivel a keresztény vallás Arméniában Gergely hatására terjedt el, az örmény nemzeti (ortodox) keresztény vallást „gregoriánus” vallásnak is nevezik.

Az első keresztény állam létesítésében szerzett érdemeikért Gergelyt, mint az első katholikoszt és III. Tiridáteszt haláluk után az Örmény Egyház szentté avatta. A királyt az ország fővárosában, Aniban temették el, a Kamah nevű erődcastély kápolnájában, Gergely katholikoszt pedig a Szebuh hegy melletti Tortán nevezetű falu kolostorának templomában, 325 után. Holttestét évek múltán épen találták meg. Ereklýei megtalálását a pünkösdi utáni 4. szombaton egyaránt ünnepli az örmény katolikus és az örmény nemzeti keresztény egyház. Ünneplik az örmény szertartású katolikus magyarok is. Szentté avatása után neve elé illesztették a Világosító jelzőt, mivel ő vezette ki az örményeket „a pogány vallás sötétségéből”. Ilyenképpen lett a megmenekített pólýásból Világosító Szent Gergely, azaz örményül: Szurp Krikor Luszárovcis.

Az első keresztény–pogány háború. 451-ben az örmények történelmében két nagyon fontos esemény történt: az avaryari első keresztény–pogány ütközet, valamint a Kalcedonban elkezdődött IV. Egyetemes Keresztény Zsinat. Az ütközet előzményei az örmény és perzsa politikai tevékenységben keresendők. A perzsa uralom alatt élő örmények függetlenségi törekvései letörésére II. Yezdegard elhatározta, hogy az örményeket, a szintén keresztény grúzokat és a kaukázusi albánokat – akik az örményekkel „egy húron pendülnek” – a perzsa zoroasztriánus vallásra kényszeríti. Arméniában az összes tartományból 17 püspök gyűlt össze egy katolikosz vezetése alatt, és határozottan és egyértelműen megtagadták a parancs végrehajtását.

A forrongások 451 kora tavaszán tetőztek, amikor a felkelők a perzsa helyőrségeket a mágusokkal együtt legyilkolták, a perzsa adminisztráció tisztségviselőit pedig elkergették. Az örmények élére a már előrehaladott korú Vartan Mamikonján herceg állt, aki rövid idő alatt 66 000 harcosból álló sereget szervezett, amellyel a perzsa haderő elé sietett azzal a szándékkal, hogy megakadályozza annak Arméniába jövetelét.

A két hadsereg 451. május 26-án, egy szombati napon ütközött meg a Tighmuth folyó partjain, Nahicseván várostól délre, az Avarayr nevű mezőségen. A véres csatában történétírók szerint „nem voltak győztesek és vesztesek”, 1036 örmény halott maradt a csatateren, közöttük Vartan Mamikonján vezér is.

A csata után rengeteg áldozatot követelő, hosszadalmas partizánháború következett, amely nyomán a perzsák végül lemondtak térítési szándékaikról, és elismerték a keresztény vallás szabad gyakorlásának jogát Arménia területén.

451. május 26-a az örmények egyik legnagyobb nemzeti ünnepe. A „Vardanaiak ünnepének” (Vartananc Ton-Don) nevezik. Az örmény egyház Vartan Mamikonját szentté avatta, az 1036 elesett katonát pedig a nemzet mártírjává nyilvánította.⁹

Az örmény–perzsa háború egybeesett egy egyetemes krisztológiai vitával Jézus Krisztus tulajdonságaira vonatkozóan. A „monofiziták” szerint Jézusnak egyetlen tulajdonsága van: az *isteni*. Ezzel a véleménnyel álltak szemben a „duofiziták”, akik szerint Krisztusnak két összeforrott tulajdonsága van: *egy isteni és egy emberi*. A kérdés megvitatására a római pápa 451-ben Kalcedonba összehívta a IV. Egyetemes Keresztény Zsinatot. Az örmény főpapok nem vettek részt a zsinaton. Ennek oka a háborúban való részvétel és annak utóhatásai, de a modernebb magyarázatok szerint az is, hogy sejtették: a duofizista nézet fog győzni, amellyel ők nem tudtak egyetérteni, de amelyet elfogadva a görög egyház és Bizánc befolyása alá kerülnének, amit nem akartak. Mások szerint azért is hiányoztak, mert szír befolyás alá kerültek, akik Jézus Krisztusban két természet keveredését tanították.

A zsinaton valóban a duofizisták győztek, akik kimondták: „Egy és ugyanabban a Krisztusban felismerünk két egymással egyesült, egymástól el nem választható, de mégis külön természetet.” Tehát „Jézus Krisztusnak két egyesült

⁹ Tigran Grigorian: *Istoria și cultura poporului armean*. Editura Științifică, București, 1993: 84–87.

tulajdonsága van.” Ezt a fogalmazást I. Nagy Leó pápa (410–461) a Leo epistola néven ismert pápai bullában hirdette ki és tette kötelező hitvallássá az egész keresztény egyházban.

A megfogalmazást azonban több állam főpapjai nem fogadták el, és kiváltak az addig egyetemes keresztény egyházból, mivel monofizista vagy más változatot tartottak helyesnek Jézus Krisztus tulajdonságaira vonatkozóan.

Az örmény főpapok sem a kalcedoni megfogalmazással, sem a monofizitákkal, sem a szírekkel nem értettek egyet, mivel szerintük Jézus Krisztus nem más, mint „Imi ancen dsesmarid jev gadarial Asztavazd, dsesmarid jev gadarial mart”, azaz „egy személyben igaz és tökéletes Isten, igaz és tökéletes ember”. Más szavakkal: egy összeforrott isteni és emberi tulajdonság.

Ez a Jézus Krisztus tulajdonságairól vallott nézet képezi az örmény keresztény egyház és az összes többi keresztény egyházak közötti legfontosabb teológiai különbséget.

Az örmény főpapok nem fogadták el a Szentlélek eredetére vonatkozó határozatot sem. Szerintük a Szentlélek csak az Atyától ered, a római katolikus egyház tanítása szerint pedig „az Atyától és a Fiútól” („et Filioque”).¹⁰

Az örmény keresztény egyház a 491/506-ban Vagharsapatban tartott örmény zsinaton véglegesítette hittételeit. Az 525–527-i dvini örmény zsinaton pedig bejelentette elszakadását mind a római, mind pedig a görög rítusú egyháztól, és kinyilvánította függetlenségét. A kalcedoni egyházaktól való végleges elszakadását a II. dvini zsinaton, valamint a manzikerti örmény zsinaton (719/736) jelentette ki, amikor kiátkozta a monofizita és a duofizita „tévelygéseket”, és csak a saját megfogalmazását tekintette „orto-doxá”-nak. Egyházukat Örmény Nemzeti, Autonóm és Független Keresztény Egyháznak nevezték el, az időszámítás kezdetét pedig még a II. dvini zsinaton Krisztus után 551-től határozták el. Az európai időszámításhoz viszonyítva tehát az örmények 551 évvel hátrébb vannak.

A fentebb leírtakból kitűnik, hogy az örmények hozták létre az első keresztény államot, de ők voltak azok is, akik először kiváltak az Egyetemes Keresztény Egyházból. Egyházukat kivonták mind a római pápa, mind pedig a konstantinápolyi pátriárka vagy más keresztény egyházfő fennhatósága alól.

Ez a helyzet 1996. december 13-ig állt fenn, amikor a Vatikán s az Örmény Nemzeti és Független Keresztény Egyház (Apostoli Örmény Egyháznak, Gregoriánus Örmény Egyháznak, illetve Ortodox Örmény Egyháznak is szokták nevezni) küldöttei között több évig tartó eszmecsere után, I. Karekin ecsimiadzeni örmény katolikosz II. János Pál pápánál tett látogatása alkalmával közös nyilatkozatot írtak alá.

Az eseményről és a nyilatkozat tartalmáról II. János Pál pápa az 1997. január 22-i általános kihallgatáson a következőket mondta:

„Teológiai megnevelés, nyelvi nehézségek, kulturális különbségek akadályozták meg évszázadokon keresztül a valódi párbeszédet. Nagy örömeinkre megadta az Úr, hogy végre közösen vallhassuk meg hitünket Jézus Krisztus-

¹⁰ Dr. Hovhannesian Eghia: *i. m.* 120–121.; Tigran Grigorian: *i. m.* 88–89.

ban, a valóságos Istenben és valóságos emberben. Róla állítottuk a közös nyilatkozatban, hogy »valóságos Isten istenségében és valóságos ember emberségében; istensége egyesült emberségével isten egyszülött fiának személyében, egy olyan egységben, amely valóságos, tökéletes, keveredés, váltakozás (alteracia) nélküli, oszthatatlan és szétválaszthatatlan.«

A Római Katolikus és az Örmény Katolikus Egyház közötti legfőbb különbség tehát megszűnt. Igaz: a két egyház hívei ezt a különbséget valójában nem érzékelték, így a megszűnését sem. De fennmaradt az érzékelhető, az ekkleziológiai (egyháztani) különbség. Az örmények ugyanis két különböző alárendeltségű egyház hívei: az örmény katolikusoknak alárendelt Örmény Nemzeti és Független Keresztény Egyház és a római pápának alárendelt Örmény Katolikus Egyház. E két egyház egyesítése egyelőre megoldhatatlannak látszik.

Bár az Evangélium minden keresztény egyház részére ugyanazokat a tanításokat tartalmazza, a fentebb említett teológiai különbségek mellett több helyen módosították a szertartást is. Az örmény nemzeti egyház nem ismeri el a római pápa összes keresztény feletti elsőbbségét, sem csálthatatlanságát. A római katolikus egyházzal összehasonlítva még jó néhány fontos különbségről kell tudnunk:

- a szentmiséket csak éneklük, míg a katolikusok éneklük és szavalják;
- a szentáldozásnál a pap kovásztalan kenyeret és tiszta bort használ, míg a katolikusok vizet töltenek a borba;
- a Karácsonyt és a Vízkeresztet változatlanul január 6-án ünnepli, a katolikusok december 25-én, illetve január 6-án;
- minden rangú papot házasságra kötelez, a katolikus papok nőtlenségi fogadalmat tesznek;
- papjaikat a hívek választják (javasolják) és csak azután nevezik ki, a katolikus egyházban a papokat csak feljebbvalóik nevezik ki;
- az örmény püspököt csak az Örmény Nemzeti Autonóm és Független Keresztény Egyház feje, a katolikus szentelheti fel, a katolikusoknál az érsek is megteheti, vagy a pápa által erre kinevezett három püspök;
- a keresztelés háromszori vízbe merítéssel történik, ami után azonnal feladják a szent kenetet is, a katolikusok csupán a kereszt alakjában fejre öntött vízzel keresztelnek, a szent kenetet pedig (a bérnyújtást) 14 éves korban vehetik fel a hívek;
- nincsenek bíborosaik;
- a miséket ma is a régi örmény nyelven (grabar) tartják, a katolikusok elhagyták a latint, és a nép nyelvét használják;
- ugyanabban az órában csak egy oltárnál miséznek, míg a nagy templomokban a katolikusok ezt ugyanakkor több oltárnál is megtehetik;
- az utolsó kenetet csak egyházi személyeknek adják fel, haláluk után, a katolikusok mindenkinek, halála előtt;
- nem ismerik el a Tízparancsolat felosztását bocsánatos és halálos bűnökre, sem a Purgatórium létezését, de a holtakért imádkoznak és miséznek;

– a gyónáskor a pap mondja el a gyónási formulát – klasszikus örmény nyelven – fejezetről fejezetre, a hívő pedig, minden fejezet végén a bűneitől függően, a „vétkeztem” kifejezéssel kér bűnbocsánatot. A külön kihallgatás, kérdezős ritkábban történik. A katolikusoknál a hívő maga vallja be bűneit;

– a mise nagyon hosszadalmas (2,5-3 óra), a katolikus nagymise egy órát, a kismise fél órát tart;

– az oltárt szertartás alatt a templom többi részétől egy függönnyel választják el, amely mögött énekel a kórus, a katolikusoknál nincs függöny;

– Úrfelmutatás után a miséző pap a kórossal, ennek vezetője pedig a hívek egyik tagjával egymás felé hajolva egymás fülébe súgják: „Kriszdosz mecs mer hajdnecev” (Krisztus megjelent közöttünk). Ezt az evangéliumi hírt a hívek férfitagjai az egész templomban, ugyancsak egymás fülébe súgva, továbbadják. A katolikusok ezt nem teszik.

A két vallás között azonban vannak rituális hasonlatosságok is, mint pl.:

– hasonlít a templomok belső berendezése: nincsen katapetázma (oltárelválasztó fal = templomkárpit), van két sor pad, vannak szentképek, szobrok, nagy és művészi értékű oltárok, karzatok stb.;

– a keresztet úgy vetik, mint a katolikusok (és nem jobbról balra, mint a görögkeletiek) stb.

Az örmény katolikoszátok helyzete. Az örmények legmagasabb rangú egyházi főpapjukat (a keleti vagy nyugati nyelvjárásnak megfelelően) „katholigosz”-nak vagy „katholikosz”-nak nevezik. A joghatásukba eső területeket (országokat, országrészeket) pedig az ott élő örmény hívekkel katolikoszátóknak, illetve katolikoszátóknak.

A történelmi Örményország és általában az egész Kis-Ázsia területén végbe ment politikai események, valamint az örmény főpapok közötti személyi ellentétek eredményeképpen az örmény egyház keretén belül bonyolult helyzet alakult ki, amelynek ismerete nélkül lehetetlen megérteni a Romániában és Magyarországon élő örmények és magyarörmények vallási helyzetét. Ezért a teljesség igénye nélkül megpróbáljuk vázolni a folyamatot.

Az Örmény Apostoli Egyház 301-ben jött létre. Első püspöke (aki később pátriárka rangot kapott, és mostani megnevezéssel katolikoszának mondják) Szent Gergely volt. 551-ig az Egyetemes Keresztény Egyház dogmáit vallotta. Ezután jött létre az Örmény Apostoli Egyház. Az örmények kivonták egyházukat az addig egyetemes, a pápának alárendelt egyházból, és kikiáltották saját Örmény Nemzeti és Független Keresztény Egyházukat. A katolikoszát első bizonyított székhelye Achatatban (Asthisatban) volt (IV. sz.). Innen a királyi fővárosba, Dvinbe (a főváros mellé, Vagarsapatba?) költözött (V. sz. – 930), hogy innen Ahtamarba (930–950), majd Arginába (950–992) meneküljön. Innen Aniba (992–1065), Thavblourba (1065), Tzamendavba (1065–1070), Arekbe (1070–1072), Moutarassounba (1072–1105), Khough-ba (1105–1116), Tzovkba (1116–1149), majd a biztonságosabb (a keresztes hadak útjához és a Kilikiai Örményországhoz közelebb eső) Hromklába (1149–1292) költözött át.

Eddig a dátumig az Örmény Apostoli Egyház egységét csak az zavarta meg, hogy nem minden örmény főpap fogadta el mindig az újonnan kinevezett katolikosz személyét és székhelyét, és gyakran ún. disszidens (szakadár) katolikoszátokat létesítettek. Ilyenek voltak az avani (593–611), a maracheti (1085), honi (1076–1090), ani (1080–1105), ahtamari (1113–1895!), cesareai (1201–1203) és sebastai (1203–1227) szakadár katolikoszátok.

A keresztes háborúk (I./1096–1099; II./ 1147–1149; III./1189–1191; IV./1202–1204; VI./ 1228–1229; IX. 1248–1254 és 1270) nyomán létrejött kis-ázsiai latin államcskák (a Keleti Bizánci Birodalom, az Edesszai Vármegye, az Antióchiai Fejedelemség, a Tripoliszi Vármegye, a Jeruzsálemi Királyság, a Ciprusi Királyság), valamint a Kilikiai Örményország (1080) hatására az Örmény Apostoli Egyházban a latin (római katolikus) befolyás egyre erősödött. A hatalmas muzulmán veszélytől fenyegetett Kilikiai Örményország királya, II. (I.) Nagy Leó (1186–1219) a pápától kapható diplomáciai és katonai segítség reményében 1198. január 6-án római katolikus királlyá megkoronáztatta magát, és országában bevezette a katolikus vallást. Ezt a helyzetet a hromklai Örmény Apostoli Katolikosz is elfogadta, és 1292-ben a katolikoszát székhelyét a Kilikiai Örményország fővárosába, Sisbe tette át, ahol egyesült a már előtte ott lévő örmény – római katolikus – püspökséggel.

Ez az „erdekházasság” a Kilikiai Örményország megszűntéig, 1375-ig tartott, és még 1401-ig elvergődött. Ekkor a történelmi Arménia területén élő örmény lakosság – amely megtartotta apostoli vallását, és nem fogadta el az uniót – felszólította a sisi katolikoszt, hogy vigye haza székhelyét Ecsmiadzinba, és tisztítsa meg az Örmény Apostoli Egyházat minden latin befolyástól. A kérés IX. Gergely Mouszapegiánc katolikosz visszautasította azzal a magyarázattal, hogy a Kilikiai Örmény Apostoli Katolikoszátus már visszaszerezte örmény apostoli helyzetét, tehát nincs értelme az Ecsmiadzinba való költözésnek. Ekkor 17 örmény püspök Kirakosz Virapeci vezetése alatt színódust hívott össze, ahol Kirakoszt az Örmény Apostoli Egyház katolikoszává választották Ecsmiadzin székhellyel, és felruházták az „összes örmények katolikosza” címmel. A katolikoszát székhelye máig is Ecsmiadzin.

Az erdélyi örmények vallástörténetével kapcsolatban fontos tudni, hogy a lengyelországi örményeknek Lembergben volt egy, az ecsmiadzini katolikosznak alárendelt Örmény Apostoli Érsekségük. Ennek alárendeltségében működött az 1401-ben létesített Moldvai Örmény Apostoli Püspökség, Szucsáva székhellyel.

Csak hogy IX. Gergely örmény apostoli katolikosz nem adta meg magát. Nem fogadta el Kirakosz ecsmiadzini katolikosz fennhatóságát, és függetlenítette magát tőle. A katolikoszátus 1921-ig Sisben, majd a törökök által véghezvitt örményöldöklések miatt az első világháború után a törökök által elveszített Szíriába (Aleppo 1921–1930), innen Libanonba, a Bejrut melletti Antiliaszba költözött, ahol ma is működik. Ezért a Kilikiai Örmény Apostoli egyházat antiliaszi katolikoszátusnak is nevezik. A jelenleg hivatásukban lévő két

katholikosz: Őszentsége II. Karekin (1999-től Ecsmiadzinban) és Őszentsége II. Aram (1995-től Antiliászban).

Abu-Nasir Nasir ad-Din Muhammad mameluk szultán (1298–1308 másodsor), a keresztény szent helyek megtiszteléseként, külső politikai behatás eredményeképpen a XIV. század elején megengedte, hogy a Palesztinában és környékén élő örmények Örmény Apostoli Patriarkátust létesítsenek Jeruzsálemben. Ez mind Ecsmiadzintól, mind Sisztől (a jelenlegi antiliászi katolikoszátság) függetlenítette magát, és ma is Örmény Apostoli Patriarkátusként működik.

Hasonló a helyzet Törökország nyugati részén is. A XV. század vége felé II. Bajazid szultán (1481–1512) francia és angol nyomásra megengedte, hogy az anatóliai örmény „millet” (közösség) részére Konstantinápolyban létesüljön egy ugyancsak független Örmény Apostoli Patriarkátus, amely ma is működik.

Az Örmény Apostoli Egyházat tehát ma két független katolikoszátság (Ecsmiadzin és Antiliász), valamint két független Patriarkátus (Jeruzsálem, 1990-től Óboldogsága Tarkom és Konstantinápoly, 1998-tól Óboldogsága Meszrob) alkotja.

Ami az Örmény Katolikus Egyház kialakulását illeti, története Sisben kezdődik. Említettük már, hogy a római pápától kapható segítség reményében Kis-Örményország királya II. (I.) Nagy Leó (1186–1219) katolizált. 1198. január 6-án VI. Henrik német-római császár és II. Celesztin pápa képviselője, a mainzi érsek, Wittelsbachi Konrád jelenlétében VI. Gergely kilikiai örmény katolikosz mint római katolikus királyt megkoronázta és Kis-Arméniában bevezette a római katolikus vallást. A beígért katonai segítség helyett a pápától csak a királyi jelvényeket, egy buzdító levelet és Szent Péter zászlóját kapta a következő szavakkal: „és küldjük neked a mi szeretett fiunkkal, Robert de Marga lovaggal Szent Péter zászlóját, melyet használjál fel harcaidban buzdításként a kereszt elenségei ellen, állhatatos apostoli kitartással és az Isten segítségével...”¹¹ 1265-ben hasonló levél érkezett IV. Kelemen pápától is: „a Vendéglátó Szent János rend harcosai a Szent Földön nagy veszteségeket szenvedtek... amiért kérünk és imádkozunk értetek, hogy... álljál azok mellé és segítsd azokat, akik a katolikus vallást terjesztik...”¹² És az örmények a keresztések mellé állottak, segítették őket, amennyire csak tudták... Amikor menekülniök kellett, a nyugat nyitott kapukkal fogadta őket. Észak felé vagy más irányba csak kis csoportokban, egyedi esetekben menekülhettek, de a Földközi-tenger biztató menekülési lehetőségeket nyújtott. Különösen Itáliába hajóztak, ahol Velencében, Pádovában, Livornóban, Anconában, Genovában, Firenzében, Pisában, Rómában, Nápolyban, Nerittóban telepedtek meg.

1306-ban „a sisi zsinaton az örmény nemzet újra kifejezte erős elhatározását a római egyházzal való egyesülésre. Elismerte azt minden egyház anyjának és tanítójának, elismerte a megelőző hét egyetemes zsinat határozatait, kiközösítette az eretnekeket. Megvallotta Jézus Krisztus két természetét és két cselekvési módját. Elrendelte, hogy a félreértések elkerülése végett a Trysanghion-

¹¹ Lukácsi Cristophorum: *Historia armenorum Transilvaniae...* Viennae, 1859, cap. II

¹² Uo.

ban mondják így: *Christe, qui crucifixus es pro nobis* (Krisztus, aki értünk keresztre feszítettet). Elrendelte, hogy a kehelybe kevés vizet is öntsenek. A nagyobb ünnepeket a római egyház módján ünnepeljék. A böjti napokon a hal fogyasztása megengedett legyen.”¹³ A következő, Adanában tartott zsinaton, 1316-ban megerősítették a fenti határozatokat, III. Konsztantin örmény pátriárka vezetése alatt. A sisi és az adanai zsinatok határozatait azonban csak Kis-Örményország papjai és hívei tartották meg, a volt Nagy-Örményországban maradt örmény lakosság nem fogadta el azokat.

A Firenzei Egyetemes Zsinat (1439). „Ezek után napról napra növekedett az örményekben az Apostoli Szentszék iránti tisztelet. Ennek bizonyosága volt különösen a firenzei egyetemes zsinat, amelyre IV. Jenő pápa (1431–1447) meghívta IV. Konsztantin örmény pátriárkát is. Mivel a volt Örményországból nemigen mehettek Tamerlan rettenetes pusztításai következtében, a krími Kaffából indultak örmény követek. Ők, a görögökkel együtt, az egyesülést örömmel aláírták. Az örmények részére IV. Jenő pápa *Exsultate Deo* (Dicsőítsétek az Istent) címen külön enciklikát adott ki. Ebben a bölcs pápa az örmények rítusait és szokásait érintetlennek nyilvánította. Azonkívül az örmény egyháznak és püspökeiknek külön jogokat is biztosított. Nevezetesen a kaffai örmény püspök jogait, amelyeket az ottani latin püspök kétségbe vont, a Szentatya nyilvánosan elismerte és jóváhagyta. [...]

A krími uralom alatt élő örmények és főképp a fővárosban, Theodosziában (Kaffa) élők (akik a későbbi erdélyi örmények ősei közé tartoztak) a firenzei zsinaton (1439) megállapított örmény katolikus vallást őrizték, és később is így maradtak, még akkor is, amikor 1779-ben II. Katalin cárnő a kereskedelem bővítése céljából elköltöztette egy részüket Oroszország különböző városaiba. [...]

Azok azonban, akiket 1475-ben a törökök meg a tatárok elűztek, Lengyelországba és Moldvába menekültek. Ezekhez mások is csatlakoztak, s mindannyian a régebbi tévedésekbe süllyedtek vissza.”¹⁴ Mert külön örmény katolikus templomok és papok fenntartására nem volt meg a gazdasági lehetőségük. Ezért a már jelentős számban ott élő gregoriánus örmények templomait kellett látogatniuk, és azok vallási szokásai szerint kellett élniük.

Lukácsi Kristóf az *Emlékezetek az erdélyi örmények múlt életéből* című beszédében, Világosító Szent Gergely 1858. évi ünnepén, a következőképpen foglalta össze: „miképp apáink még Krímiában laktak, Rómával egyesült katolikusok voltak: valamint katolikusok máig is ott maradt atyánkfiai. Moldvában azonban nem egyesült fejedelem és nép hatalma alá kerülvén s az ott korábban megtelepedett örmények is nem egyesült hitűek lévén, ők is csupa tudatlanságból ezen vallást követték és csak később, Erdélyben tértek ismét vissza a kath. egyház kebelébe.”¹⁵

¹³ Uo., cap. IX.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Lukácsi Kristóf: *Emlékezetek az erdélyi örmények múlt életéből*. Különkiadás, Bécs, 1859, illetve: Religio, Pest, 1860. ápr. 18.

A sisi unió megszűnése (1401) nem jelentette a Kilikiába, a történelmi Arménia területére és a Krimbe vezényelt szerzetesek működésének megszűnését is. Sőt, különösen a domonkosrendi szerzeteseknek sikerült figyelemre méltó létszámú örmény katolikus „tömböket” létesíteni, amelyeknek hierarchikus alapon működő vezetőségre volt szükségük. Így született meg először az Egyesültek Kongregációja, amely a történelmi Arménia területén és a Krimben élő örményeket foglalta magában, és később a Nahicsevánban székelő érsekséggé fejlődött. A XVIII. századig működött. Helyét a mai Örményország nyugati határához közel eső Gurmiban székelő Örmény Katolikus Érsekség vette át. Hatáskörébe tartozik Örményország, Grúzia, Azerbajdzsán és az egész Kelet-Európa (Erdélyen kívül). Főpásztora 1991. november 11-től a konstancai (Rómánia; Dobrudzsa) Msg. Nerses Der Nersesian Omech.

Időrendi sorrendben a Lembergi Örmény Apostoli Érsekség Örmény Katolikus Érsekséggé való átalakítását kell említenünk, amely két szakaszban ment végbe. Az első mozzanat 1439. december 5-én történt, amikor a Firenzei zsinaton hozott határozattól függetlenül az akkori, örmény apostoli egyházmegye feje, Gergely püspök aláírta a Rómával történő uniót. A második lépés 1630-ban történt, amikor a már érsekséggé fejlődött főegyházmegye feje, Toroszovics Miklós érsek ismételten aláírt egy egyesülési nyilatkozatot, amelyet 1635-ben VIII. Orbán pápa is megerősített.

Az örmény katolikus hierarchia kialakulásában fontos lépést jelentett az 1650-ben X. Ince pápa által alapított Örmény Kollégium, amely a Kilikiában és ennek környékén élő örmény katolikusokat foglalta magában. Ezt követte az 1893-ban XVIII. Leó pápa által alapított Leonium, teljes nevén Pontificio Leonino Collegio Armeno, amelynek fontos szerepe volt az örmény katolikus papok nevelésében.

1742. november 26-án XIV. Benedek pápa elrendeli a Libanoni Örmény Katolikus Pátriárkátus létrehozását. Székhelye kezdetben a Bejruttól északra lévő hegyekben található Herisztánban volt, innen pedig a Bejrut melletti Bizomarba helyezték át. Ezért a Bizomari Örmény Katolikus Pátriárkátusnak is nevezik.

1750-ben létrejön az Isztambuli Örmény Katolikus Pátriárkátus. Ez ellentétbe került a Bizomari Örmény Katolikus Pátriárkátussal. A két pátriárkátust 1866-ban egyesítették, Isztambul székhellyel.

Az 1915-ös örmény népirtás folyamánaképpen a török területeken lévő örmény katolikus pátriárkátusok felbomlottak. A helyzet rendezése végett 1928-ban Rómában egy szinódust hívtak össze. Ezzel az alkalommal újrალétesült a Nyugati Örmény Katolikus Pátriárkátus Bizomar székhellyel. 4 érsekséget (Bejrut, Bagdad, Aleppo, Konstantinápoly), 2 püspökséget (Damaszkusz, Jeruzsálem) és 4 pátriárkális kormányzóságot (Iszfahan, Egyiptom/Alexandria, Kamisli, Görögország) foglal magában. A pátriárkai széket jelenleg Msgr. XIX. Nersesz Péter foglalja el.

Az eligazodás megkönnyítése végett az előbbieket táblázatba foglaltuk:

301: LÉTREJÖN AZ ÖRMÉNY APOSTOLI KERESZTÉNY EGYHÁZ. VEZETŐK: – a római pápa – egy katolikosz			
451: ÖRMÉNY NEMZETI FÜGGETLEN KERESZTÉNY EGYHÁZZÁ ALAKUL. VEZETŐ: egy katolikosz			
Az első nagy szakadás		Az örmény nemzetinek (ortodoxnak) maradtak	
– 1198. január 6.:	1307	1441: a második nagy szakadás: az ortodox katolikoszátság kettészakad	A XV. század vége felé:
<p>– I. (I.) Leo Kis-Örményországot római katolikus állammá kiáltja ki; – a papság és a nép elfogadja a római katolikus szentségeket, de erősen tartja az örmény rítust → az örmény rítusú katolikus vallás létrejött és fokozatos elterjedése a Domonkos-rendi szerzetesek működése révén is; – 1439: IV. Jenő pápa kiadja az Exsultate Deo kezdetű enciklikáját, mellyel szentesíti az örmény rítusú katolikus egyház létrejöttét és szabályozza ennek rítusait, melyeket „érintetleneknek és kötelezőeknek” rendel el. Vezető: A római pápa az örmény rítusú katolikus Kilikiai Katolikosz-Pátriárkán keresztül, akinek a székhelye jelenleg a Bejrut melletti Bizomarban van. A pátriárkátus hivatalos létrejött: 1742.</p>	<p>Létrejön a jeruzsálemi független örmény nemzeti (ortodox) patriarkátus. Vezető: Pátriárka (1), csak az alárendeltjei részére</p>	<p>Kis-Örményországban az örmények egy része visszatér az örmény nemzeti vallásra, az addig egyedüli, Sisben székelő katolikosz vezetése alatt. – A volt Nagy-Örményországban maradt örmény lakosság kéri, hogy a katolikoszát székhelyét a katolikosz vigye haza Ecsmiadzinbe. – A katolikosz a kérést elutasítja. Székhelye Sisben marad, majd Aleppóba, később pedig a Bejrut melletti Antiliászba költözött. Vezető: Katolikosz (1), csak az alárendeltjei részére</p>	<p>1441: a volt Nagy-Örményországban maradt örmény ortodoxok új katolikoszt választanak, akit „az összes örményesek katolikosza” címmel ruháznak fel. Székhelye: Ecsmiadzin Vezetője: Katolikosz (2), csak az alárendeltjei részére</p> <p>Létrejön az ecsmiadzini katolikoszátságból kivált Konstantinápolyi Független Örmény Nemzeti (Ortodox) pátriárkátus Vezető: Pátriárka (2), csak az alárendeltjei részére</p>

Az örmény katolikus hierarchia alkotó elemei közül még megemlíjtük az örmény antoniánus szerzetesrendet, amely a XVIII. században jött létre, és követői Remete Szent Antal példamutatásai szerint élnek. Az örményeknek örmény katolikussá válásában volt fontos szerepük különösen Anatóliában és a Krímben. Hagyományait a Bizomári Nyugati Örmény Katolikus Patriarkátus terjeszti.

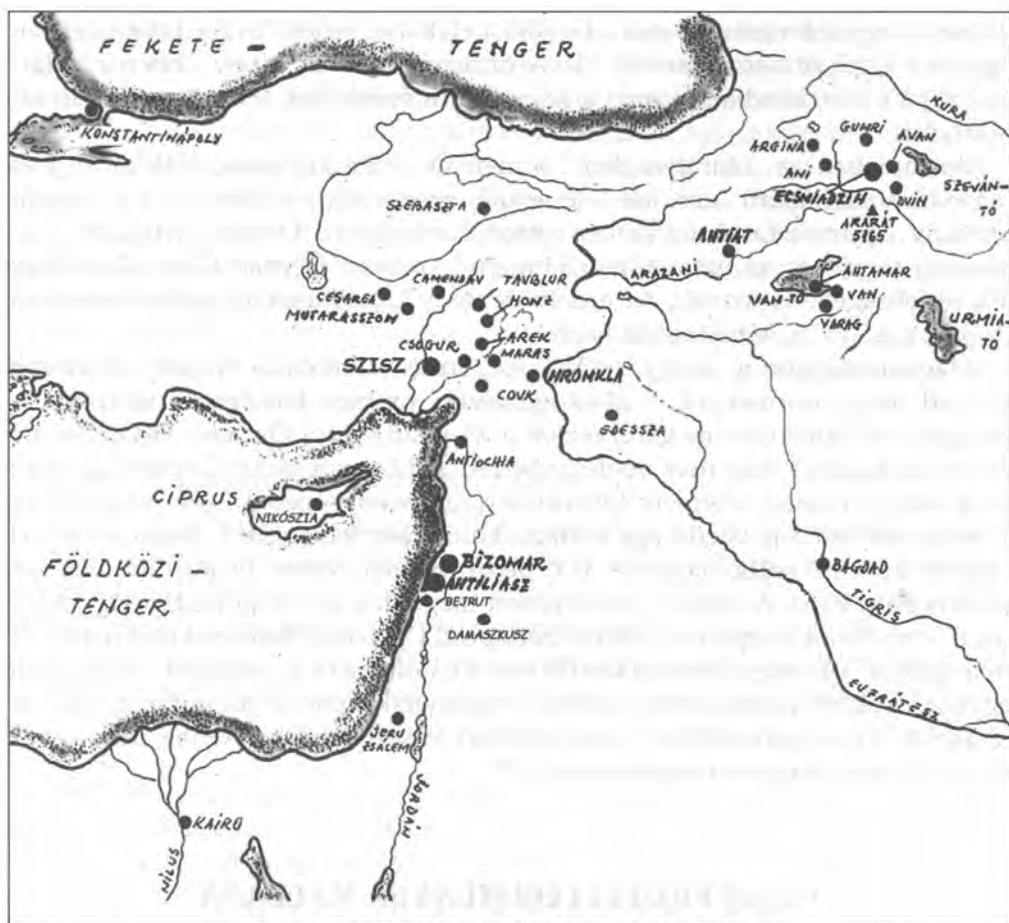
Az örmény katolikus eszmék és az örmény kultúra terjesztésében kimagasló szerepe volt a mechitarista rendnek, amelyet Sebastai Mechtár volt örmény apostoli vallású szerzetes alapított 1701-ben Konstantinápolyban. 1717-ben a velencei Szent Lázár szigetre kellett menekülniök. 1773-ban egy részük kivált a velencei apát vezetése alól, és Triesztbe, majd 1810-ben Bécsbe mentek, ahol ma is működnek. A két kongregáció 2000-ben visszaállította a vezetési egységet is, ma ugyanazon szerzetesrend két „fiókjaként” tevékenykednek. A velencei kongregációnak az Erzsébetvárosba küldött szerzetesek által döntő szerepük volt az erdélyi örmények katolizálásának megszilárdításában. Ákoncz-Kövérv István mechitarista érsek erzsébetvárosi házfőnök volt. Fennmaradt Mechtár apát Lázár erzsébetvárosi házfőnökhöz 1849. március 18-án írt levele.

A XIX. század utolsó 2-3 évtizedétől, de különösen a XX. századtól kezdődően az örmény egyházi hierarchiában lényeges módosulások történtek. Ez két dolognak köszönhető: az örmény szórvány kialakulásának és az örmény politikai pártok megjelenésének.

A XIX. század utolsó évtizedeiben végbemenő örményirtások, illetve az 1915-ös örmény genocídium következményeként hatalmas örmény menekülési hullám indult a világ összes kontinense felé, különösen az iparilag fejlett országokba. Azokban az országokban, ahol megfelelő számban voltak hívek, örmény apostoli és örmény katolikus plébániák, egyházmegyék és főegyházmegyék alakultak (Franciaországban, az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Irakban, Iránban, a volt Szovjetunióban stb.).

Az események nyomán éles politikai tagozódás is bekövetkezett. Nagy általánosságban beszélve, az örmények, felekezeti különbség nélkül, két nagy tömbre oszlanak: a Dasnak párt tagjai és szimpatizánsai, illetve a többi politikai pártok tagjai és szimpatizánsai. A két tömb tagjai között a viszony feszült. A Dasnak párt ugyanis a történelmi Arménia és az örmény királyság visszaállításáért harcol (esetleg egy „örmény otthon” létrehozásáért a mostani török területeken). Ezért határozott, éles, szélsőségektől sem mentes, nyílt török-, orosz/szovjet- és kommunistaellenes politikát folytat (legutóbb például a Karabahért folyó örmény–azeri háború alkalmával). Egyházilag az antiliászi Örmény Apostoli Egyház alárendeltségébe helyezték magukat. A többi pártokhoz tartozó vagy azokkal rokonszenvező örmények eleinte elfogadták a török, szovjet/orosz politikai fennhatóságot, illetve a mostani befolyást. Ezek valójában az ecsmiadzeni Örmény Apostoli Egyház alárendeltségébe tartoznak.

A fenti helyzet miatt azokban az országokban, ahová mindkét tömbből érkeztek menekültek, az örmények politikai nézeteik szerint telepedtek le, és nem keveredtek a másik tömbhöz tartozókkal. Így jöttek létre a „dasnakista városok”,

13. AZ ÖRMÉNY FŐPAPI SZÉKHELYEK

I.

– Az Örmény Apostoli Egyház: Ahtiat (IV.), Dvin (V. sz.–930), Ahtamar (930–950), Argina (950–992), Ani (992–1065), Tavblur (1065), Camendav (1065–1070), Arek (1070–1072), Mutarasszon (1072–1105), Csogur (1105–1116), Covk (1116–1149), Hromkla (1149–1292), Sisz (1292–1441), 1198–1375 között örmény katolikus, 1375-ben visszatér. 1441-ben kettészakad: Sisz (1441–1921), Ecsmindzin (1441-től napjainkig)

II.

– Kilikiai Örmény Katholikoszát: Szisz (1441–1921/1930), Antiliász (1921-től);
 – Független Örmény Patriarkátusok: Jeruzsálem (XIV. sz.-tól), Konstantinápoly (XV. sz.-tól);
 – Szakadár örmény katolikoszátok: Avan (593–611), Honi (1076–1090), Ani (1080–1105), Maras (1085), Ahtamár (1113–1895!), Cesarea (1201–1203), Szebasza (1203–1227);
 – Örmény Katolikus Patriarkátusok : Bizomar (1742–1867), Konstantinápoly (1867–1928);
 mindkettő megszűnt. Romjaikon létesült 1928-ban a Bizomari Nyugati Örmény Katolikus Patriarkátus. Gumribban működik egy Örmény Katolikus érsekség.

illetve a nagyobb városokban a „dasnakista lakónegyedek” és fordítva, ezekben egyaránt élnek örmény apostoli, illetve örmény katolikus hívek. Ebben a vallási és politikai zűrzavarban csupán a közvetlenül érdekeltnek tudnak pontosan kiigazodni.

Romániában az „ókirályságbeli” örmények, valamint azok, akik az első és második világháború után ide telepedtek, gregoriánus vallásúak, a bukaresti Örmény Apostoli Érsekség (ehhez tartozik a bulgáriai Örmény Apostoli Püspökség) tagjai, és az ecsmiadzini Örmény Apostoli Egyház Katholikoszának alárendeltségébe tartoznak. Az erdélyi örmény katolikusokról külön fejezetben (V.3.4., V.3.5., V.5., V.6.) fogunk szólni.

Magyarországon a „magyar ajkú” és „örmény katolikus rítusú” örmények (olvasd: magyarörmények) vallási-szervezési formája kidolgozás alatt áll. A gregoriánus örmények megszervezték a Magyarországi Örmény Egyházat, de ennek működését még nem véglegesítették. A Magyarországi Örmény Egyház és a Magyarországi Örmény Önkormányzat vezetőségéből 2002. szeptember 27-e és október 1-je között egy kéttagú küldöttség felkereste I. Aram antiliászi örmény apostoli katolikoszt és XIX. Bedrosz Péter Nerses bizánci örmény katolikus pátriárkát. A válasz: „az egyetlen megoldás az, ha [a budapesti] Orlay utcai templomot és épületegyüttest budapesti Örmény Ökumenikus Központtá nyilvánítják. Ez megszünteti a konfliktust a katolikus és az ecsmiadzini apostoli egyház együttműködésének gyakorlati bizonyítékaként. A mechitarista és ecsmiadzini atyák ugyanabban a templomban misézhetnek, az Orlay utca az örmény egység jelképévé magasztosodik.”¹⁶

V.3 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK VALLÁSA

V.3.1 Erdély római korszakában

Amint azt III.1.1 fejezetben láthattuk, Erdélyben és Pannóniában először a Római Birodalomhoz való tartozásuk ideje alatt jelentek meg nagyobb számban örmények. Pontosabban 174-ben (mások szerint 172-ben), amikor a XII. Örmény Légióból – amelynek állandó állomáshelye a történelmi Arménia Melitene (ma Malatya) nevű városában volt – egy lovas vexillatio (zászlóalj) az akkori hírneves és kereskedelmi szempontból nagyon fontos útvonalon Melitenéből Solva Mansio (a mai Esztergom) erődjébe menetelt, hogy részt vegyen a Marcus Aurelius császár által vezényelt római–qvád–markomann háborúban, amelyet később a csodaesőről neveztek el. Az út a következő helységeken haladt keresztül: ... Vöröstorony – Nagyszeben (Cedonia), Gyulafehérvár (Apulum), Torda (Potaissa), Kolozsvár (Napoca) és Mojgárd (Prolissum)... Solva Mansio.

---

¹⁶ Ararát, Budapest, 2002. november.

Az akkori történészek, mint pl. Tertullianus (Apologeticus), Eusebius, Nyssai Szent Gergely, Orosius, Szent Jeromos, valamint maga Marcus Aurelius császár is, az ütközet alkalmával kiimádkozott „csodaesőt” (lásd III.2.1 fejezet) az akkor már keresztény örmény katonák imájának tulajdonítják. Tehát nemcsak az első örmény jelenlétet, hanem az első nagyobb számú keresztény jelenlétet is ekkorra tehetjük Pannóniában és Erdélyben. Hogy milyen keresztény vallást gyakoroltak ezek a katonák, arra könnyű válaszolni, hiszen 174-ben (vagy 172-ben) minden keresztény még az egységes teológiai tartalmú és rítusú keresztény vallást gyakorolta.

Mint minden keresztény közösségnek, ennek a vexillatióknak is lehetett legalább egy papja, aki vezette a hitoktatást, és vigyázott, hogy a pogány szokások vissza ne kerüljenek a keresztény közösségekbe.

V.3.2 Az Árpád-kori örmények vallása

A III.2.2 fejezetben megmagyaráztuk, hogy Árpád-kori örményeken azokat az örmény menekültcsoportokat és ezeknek az utódait értjük, akik a magyarok lebediai tartózkodása alatt és az után csatlakoztak a magyar törzsekhez, és velük együtt élve és vándorolva Árpád vezetése alatt Pannóniába jöttek.

Ezek az örmények alapították a mai Esztergom területén Közép-Európa első örmény települését Villa Ermen (röviden Ermen) néven, és a Pannóniai Örmények Földjét (Pannóniai Terra Armenorum) a város körüli, érdemeikért kapott földekből.

Az Erdély elfoglalásáért induló magyar törzsekkel tartva ugyancsak érdemeikért kapott földekből a Vöröstoronyi szoros erdélyi kapuja és Nagyszeben között Talmács központtal létrehozták az Erdélyi Örmények Földjét és több Örmény vagy Örményes nevű – ma is létező – helységet alapítottak. Talmácson örmény püspökségükről és kolostorukról is tudunk.

Érdemeikért az örmények nemcsak földeket kaptak a magyar fejedelmektől, illetve királyoktól, hanem kiváltságokat is, amelyeket IV. Béla a tatárdúlás után, „1243. április 1-je előtti második napon” újra kiadott. Ezt a kiváltságlevelet még négyszer újították meg (Zsigmond király „1435. Vízkereszt nyolcadán”; Pálóczi László országbíró 1449-ben; Mátyás király 1465. június 4-én, majd 1496-ban Zápolya István aláírásával, Gyurkovits György átírásában a királyi törvényszéknek a nyitrai püspökség perében hozott határozata alkalmával). Ezt figyelembe véve arra a következtetésre jutunk, hogy az örmények 1496-ban még jelentős számban éltek Magyarország területén és fontos szerepet tölthettek be. Ha nem így lett volna, akkor 1315-ben, a tatárjárás után, az esztergomi káptalan nem tartotta volna fontosnak Villa Ermen újratelepítését „más helyekről hozott örményekkel” az elmenekültek helyett, és később sem osztogattak volna a magyar királyok és főrangú személyek kiváltságleveleket néhány örménynek.

Arra a kérdésre, hogy milyen vallást gyakoroltak az Árpád-kori örmények, nem tudunk dokumentált, pontos választ adni. De más ismeretekből kiindulva logikus fejtegetéssel megadhatjuk a választ erre a kérdésre is. Abban az időben,

amelyről most beszélünk, a magyarok pogányból nyugati kereszténnyé váltak. Ezt az időszakot témánk szempontjából két periódusra oszthatjuk:

- az örmények magyar törzsekhez való csatlakozásától a magyarok keresztény hitre térítéséig, azaz a VIII. század közepétől a XI. század elejéig;
- a XI–XV. század között, a már kereszténnyé lett magyarok idejében.

Az első periódus idején egyetlen krónikás vagy történetíró sem jegyezte fel vallásüldözést a magyar törzsekbe keveredett néptöredékek ellen (sőt, még az izraelita kabarokat is maguk közé fogadták). Mivel Lebédiában még közel voltak az őshazához és a Kaukázus és a Fekete-tenger északi partjain nagyobb számban élő örményekhez, feltételezzük, hogy a magyarok közé keveredett örmények megőrizték örmény nemzeti keresztény vallásukat, és ezt valószínűleg megtartották Pannóniában is mindaddig, míg Szent István alatt az egyetlen kötelező vallás a római katolikus lett. Emiatt, de azért is, mert az amúgy is felbomló örmény állam egyházi vezetőségétől túl messzire kerültek, az örmények fokozatosan beolvadhattak a római katolikus egyházba, esetleg megőrizhettek örmény rítusú szokásaikból.

Valamivel bonyolultabb a helyzet, ha az Árpád-kori talmácsi örmények valóságát fürkészzük. Amint azt a II.1 fejezetben láthattuk, a talmácsi Örményföldre Havasalföldről is jöttek örmény menekültek. Itt tehát nemcsak az Árpáddal együtt Pannóniába jött, majd innen a Talmács vidékére települt örmények és ezek utódai éltek, hanem olyanok is, akik egyenesen Arméniából jöttek, vagy inkább a Balkán-félszigetről menekültek Argeş vidékére és innen vándoroltak Talmácsra.

Ami az argeşi örmények vallását illeti, Bogdan Petriceicu Hasdeu szerint 1332-ben már volt egy katolikus püspökük is: Frater Vitus, Ordinis Minorum. IX. Bonifác pápa (1389–1404) katalógusában pedig: Franciscus, episcopus Argiensis in Valachia nevével találkozunk, aki a kalocsai érsek alárendeltségébe tartozott. De a püspökségnek és az örményeknek nem volt itt hosszú életük, mert ellentétbe kerültek az itt létrejött ortodox püspökséggel, ami miatt az „episcopus talmachi”-hoz, a talmácsi örmény püspökhöz mentek.¹⁷

Ez az átköltözés 1359 májusa után történhetett, amikor a havasalföldi románok felvették a görög-ortodox vallást, és létrejött az első havasalföldi görög-ortodox püspökség. Csupán ez után alakulhatott ki (a még gregoriánus vagy már katolikus) örmények és az ortodoxok között vallási ellentét. 1359-ben pedig a Pannóniából Talmácsra költözött örmények már régen római katolikusok (esetleg örmény katolikusok) voltak. Erre utal, hogy Vásári IV. Miklós esztergomi római katolikus érsek (1350–1358) a talmácsi örmény püspököt már „noster suffraganeus”-nak¹⁸ szólította.

A fentiekből következik, hogy ha az argeşi örmények még gregoriánusként jöttek is Talmácsra, fokozatosan be kellett olvadniuk az itt működő római (vagy örmény) katolikus püspökség kebelébe, és katolikussá váltak.

¹⁷ Bogdan Petriceicu Hasdeu: *Răul Argeş, Târgul Argeş, Biserica Argeş*. Revista Nouă, nr. 4/1888. Valamint Josephus Benkő: *Milkovia, sive antiqui episcopatus milcoviensis, per terram Transilvanicam...*; Tomus primus; Viennae, 1781, 122.

¹⁸ velünk szavazó, a mi emberünk, a mi alárendeltünk

Pannóniában az örmények ún. rotundáikban – kívülről kerek, belülről hatkarejős, jellegzetes templomaikban – gyakorolták vallásukat. E templomtípus építéstörténete Magyarországon az utóbbi évtizedek egyik legvitatottabb témája, és kutatásuk eredményeképpen számos tanulmány látott napvilágot. A rotundák paternitása ügyében véleményünkhöz legközelebb állónak Szilágyi András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és lehetséges Kaukázus-vidéki kapcsolataik*¹⁹ című munkájában kifejtetteket tartjuk, ezért ebből a műből fogunk idézni:

„A középkori Magyarország területén, a Kárpát-medencében, jelenlegi ismereteink szerint 110 centrális templom található, illetve valószínűsíthető, melyeknek építkezési ideje az Árpád-korra, legtöbbször – talán tíz kivételével – egyértelműen a román korra, tehát a X–XIII. századra határozható meg... száz centrális templom (rotunda) kifejezetten és egyértelműen falusi plébániatemplom céljára épült fel. A körülbelül 400-ra tehető románkori falusi templomok egy negyede centrális épület volt. [Mivel] a Kárpát-medencei kereszténység egyértelműen nyugati térítés következménye, [...] nagyon nehezen magyarázható meg a keleti típusú centrális templomok tömeges előfordulása. [...] Közülük 40 jelenleg is eredeti vagy átépített-bővített formában áll, szertartás folyik bennük, további 40-nek alapfalai megtekinthetők, romos állapotban maradtak az utókorra, illetve ásatással kerültek napvilágra.”

Miután Szilágyi András több ábrával illusztrált részletes ismertetést nyújt az örmény egyházi építészetéről, hangsúlyozza az örményeknek mint az első keresztény államnak a fontosságát a kereszténység terjesztésében, kijelentvén a következőket:

„Mivel a grúziai és albániai kereszténység is az örmény térítés és szellemi export hatására jött létre és évszázadokig e három ország közös egyházfőség alatt állt, építészetük is csaknem azonos volt, így a fent vázolt centrális épületek az egész Kaukázus-vidékre tipikusoknak mondhatók. [...] Alapvetően téves (bár logikus) elgondolás a közép-európai és Kárpát-medencei centrális templomokat az aacheni palota-kápolnából levezetni. [...] Az alaprajzi-típusok ennek ellentmondanak.”

A kaukázusi kapcsolat történelmi és vallástörténeti lehetősége című fejezetben pedig kijelenti azt, ami szerintünk most a legfontosabb: „Alapos okunk van tehát feltételezni, hogy a kaukázusi kulturális ráhatás szellemi és vallási értelemben is egyesült. [...] Ezt a kereszténységet elsősorban a térítők munkájában igen aktív örmény keresztényeknek kell tulajdonítani [...] Ha voltak a magyarok között keresztények, akkor örmény típusú centrális épületeket építettek, és ezt a tudást hozták magukkal új hazájukba.”

Végül pedig néhány óvatos következtetés: 1. „A honfoglaló magyarságnál számottevő kereszténységgel lehet számolni. Ezt a kereszténységet elsősorban örmény és grúz keresztényektől tanulhatták.” 2. „A kaukázusi örmény centrális templomokat mint előzményeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, mert közvetlen és közvetett úton eljuthattak a Kárpát-medencébe Szent István előtt

¹⁹ Az alább következő idézetek a könyv 20–27. oldalairól valók.

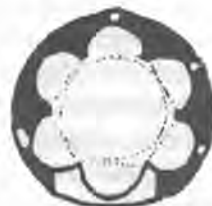
Ani
X–XI. sz.

Kiszombor
XI. sz.

Karcsa
XI. sz.

Gerény
XI. sz.

34. A Szt. Gergely templom és magyar rokonainak alaprajza

és után is.” 3. „A fenti két tétel figyelembevételével jó néhány rotunda datálásánál a jelenleginél jóval korábbi, akár Szent István-kori térítést megelőző időpont is megengedhető. [...] [Szent Istvánra vall,] hogy nem folytattak vallásháborút a keleti típusú kereszténység ellen még a tételes egyházszakadás után sem. Így létrejött Magyarország, a térség legerősebb és legstabilabb állama. [...] Erre a teljesítményre a kb. 300 000 fős lovas nomád nép nem lett volna képes, és nem is magyarázható meg csupán egy család, az Árpád-leszármazottak kiváló uralkodási képességeivel. Ehhez mind a honfoglalóknak, mind a velük egyesült népeknek el kellett indulni.”

Amint a fenti idézetekből láthatjuk, Szilágyi András lehetségesnek tartja és ki meri mondani az „örmény és grúz befolyást” a Kárpát-medencében épített centrális templomok kapcsán. Több más történész, archeológus és építész az „örmény és grúz befolyás” helyett inkább „bizánci befolyást” emleget. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy ezt a szintagmát csak akkor fogadhatjuk el, ha Arméniának csak a IX. századdal kezdődő politikai helyzetét vesszük figyelembe, mivel csak ez után sikerült a bizánciaknak feldarabolni és megszüntetni az örmény államot, és java részét a Bizánci Birodalomba olvasztani. Ilyenképpen a Bizánci Birodalomba került örményeket „bizánciaknak” is nevezhetjük, innen következően pedig a Kárpát-medencében épült sajátosan örmény rotundákat bizánci befolyásúaknak. A „bizánci befolyásról” szóló tréfát azonban mi határozottan elvetjük, és Szilágyi „örmény és grúz befolyás” lehetőségéről szóló feltevését határozott állítással fejlesztjük.

Bizonyításra két ma is működő rotundát használunk fel: a Bodrogközben levő karcsait és a Makó melletti kiszomborit. Választásunknak több oka is van: elsősorban azért, mert a szakemberek mindkét templom építési idejét a XI. századra teszik, Szilágyi szerint pedig „akár a Szent István-kori térítést megelőző időpontra is tehető”. Másodsorban azért, mert a karcsai templom 1527-től református templommá vált, a kiszombori körtemplom pedig katolikus maradt. Harmadszor pedig, mert ennek a két templomnak a falain olyan bizonyítékok maradtak fenn, amelyekkel határozottan és minden kétely nélkül alátámaszthatjuk az állítást, hogy ezt a két templomot örmények építették – a maguk részére.

Kezdjük a bizonyítást a karcsai rotundával.²⁰ A helység és környéke történelmével kapcsolatosan csupán annyit említünk, hogy „leletanyagunk azt mutatja, hogy a honfoglalók legelső, katonai csoportja, nemzetségfői kíséret telepedett le Zemplén és Szabolcs megyékben”. Anonymus pedig a bodrogi közeli megtelepedést így írta le: „Mialatt több napon át ott időztek, a vezér és övéi látták a föld termékenységét, mindenféle vad bőségét, meg azt, hogy milyen gazdag halban a Tisza és Bodrog folyam, ezért a földet kimondhatatlanul megszerették.” Tehát honfoglalás-korabeli időszakról beszélünk, ami lehetővé teszi a rotunda XI. századi vagy még korábbi datálását. Az írott forrásokban Karcsa mint település 1186-tól szerepel.

Említettük, hogy a karcsai rotunda 1527-től református templomként működik. Az átalakítás annyit jelent, hogy a templom feleljen meg Kálvin János rendelkezésének, amely szerint: „Ki a templomokból a keresztény bálványokat!” Azaz a katolikusoktól átvett templomokból ki kellett tenni a szenteket vagy bibliai jeleneteket ábrázoló szobrokat, szentképeket, díszítményeket, a falakról pedig eltüntetni a freskókat. Egyes művészettörténészek szerint ez alkalommal a kálvinisták megsemmisítették Európa legértékesebb szobrászati és festészeti műremekeinek legalább az egynegyed részét. Sok helyen ugyanis nemcsak hogy a templomból száműzték, hanem a katolikus misekönyvekkel együtt máglyára rakták és elégették azokat.

35. Karcsa. A körtemplom és az újabban hozzáépített imaház

²⁰ A karcsai rotundához kapcsolódó bizonyításunkra Jósvainé dr. Dankó Katalin: *Karcsa. Református templom* című dolgozatát. (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára, 570. sz.) használtuk fel.

36. Karcsa. A körtemplom díszítő faragványai közül: a Szaszuni Dávid legendából Miher birkózik a medvefejjel álcázott Gohárral

37. Karcsa. A körtemplom díszítő faragványai közül: Az „Ah! Tamar!” legenda egymásba fonódó két hattyúja (V. ö. 9. illusztrációval is)

Talán mivel tudták, hogy nem szenteket ábrázolnak, vagy csak mert csodálatos módon megmenekültek, a karcsai templom falain megmaradtak olyan domborművek, amelyek az örmény hitregék legnépszerűbb hőseit ábrázolják. Ezek közül mi két domborművet említünk, mindkettő a déli pillérköteg fejezetén látható: két küzdő alak és két összefonódott nyakú hattyú.

A küzdő alakok az örmény Szaszuni Dávid legenda IV. énekének második részében leírt, a leánynézőbe jött ifjú Miher és a fiatal harcosnak álcázott ifjú ara, Gohár birkózását ábrázolja. A dombormű világosan láttatja a medvefejbe álcázott kontyos Gohárt, amint Miher szakállát tépve küszködik (lásd I.5.2 fejezet). Ugyanez a jelenet látható a bukaresti örmény kulturális és vallási központ homlokzatán is. A két összefonódott nyakú hattyú az *Ah! Tamar!* legenda két vízbefúlt szerelmét ábrázolja, miután holttestük hattyúvá változott (lásd I.5.3 fejezet). Sylvia Agémian: *Manuscrite miniate armene în colecții din România* (Örmény miniatúrák romániai gyűjteményekben) című könyve az 1306-ból származó Taroni Evangélium mellett több örmény templomi könyvet mutat be, amelyekben a nyakukkal összefonódott két hattyú ábrája látható, a férfi és nő közötti tiszta szerelem, általánosítva pedig az emberek közötti igaz szeretet jelképe.²¹ Ezzel

²¹ Mint a szamosújvári örmény múzeum volt tulajdonai, a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókjában a következő eredeti örmény miniatúrák evangéliumok találhatóak meg: a taroni (1306; 12. szám alatt), a famagustai (1310-1312; 15. sz.), a kilikiai (XIV. század első fele; 11.

tudjuk bizonyítani, hogy a karcsai rotundát örmények építették, örmény használatra. Mert elképzelhetetlen, hogy egy néptöredék a letelepedési helyén más nemzet hitregéiből vett képekkel díszítse saját templomait.

A kiszombori rotunda római katolikus templom maradt, ezért falain megőrizték a freskókat.²² A helység és környékének történetéből szükséges tudni, hogy „a síkságból kissé kiemelkedő területet honfoglaló őseink is lakták”. „Első írásos említését egy 1247-ben kelt oklevélből ismerjük.” Tehát ebben az esetben is olyan helységről van szó, amelyet a honfoglalás idején már laktak, ami lehetővé teszi az épület X. századi vagy korábbi datálását.

38. Kiszombor. A körtemplom (XI. sz.) és az újabban hozzáépített imaház

sz.) és a suharti (1346; 13. sz.). Bukarestben a moldvai örmény kolostorokból, az örmény kultúrház múzeumában, a caffai (1351);

²² A kiszombori rotundával kapcsolódó bizonyításunkra Kozák Károly: *Kiszombor. Körtemplom* című dolgozatában lévő szöveget és képeket (Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára, 296. sz.) használtuk fel.

39. Kiszombor. A körtemplom freskói között a Világosító Szent Gergely legendából a szent holttestének megtalálása a barlangban

Ebből a templomból egy freskót szeretnénk bemutatni: a diadalív két oldala mellett elhelyezkedő karéj boltozatán lévő freskó két remetét ábrázol: egyik, keresztel a kezében, egy barlangban fekszik, másik pedig mellette térdel. A Szent Gergely legendából tudjuk, hogy Gergely, az örmények első püspöke, aki Arméniában bevezette és elterjesztette a keresztény vallást, 325-ben a Szebuh hegy barlangjában remetéskedett és itt halt meg. Teljesen ép holttestét évek múltán találták meg, egy pünkösdi utáni 4. szombaton. A festmény éppen ezt a – majdnem minden örmény templomban megtalálható – jelenetet ábrázolja. Ez a falfestmény díszíti az erdélyi Erzsébetváros mechtarista templomát is (ma római katolikus plébániatemplom).

Mindezek után reméljük, senki nem kételkedik abban, hogy ezt a két templomot örmények építették, örmények részére.

Hogy aztán a meglévő 110 körtemplom közül melyiket építették és használták örmények, és melyiket építették, a már meglévő örmény mintára, a frissen keresztényé lett magyarok, arra nézve a szakemberek adhatják meg a választ. De egy biztos: a Kárpát-medencei rotundák örmény hatást őriznek. Ezt az építkezési stílust a magyar vándortörzsek közé jelentős számban keveredett örmények hozták a Kárpát-medencébe a magyar honfoglalás alkalmával.

Az már logikusan következik, hogy amikor Szent István kiadta a parancsot, hogy minden 10 falu építsen magának templomot, a lakosság és a klérus szívesen átvette a már ismert, kipróbált, az akkori hívek létszámának megfelelő örmény építési modellt. Azért is, mert a XI. század elején nem szaladgálhattak

keletre, „bizánci befolyás” után, hiszen 1054-ben már megtörtént a nagy szakadás. Megneheztelt volna a pápa, ha akkor Bizánctól hozzák templomaik modelljét! A régebb óta használatos örmény modellt azonban már egész Magyarország területén általánosítani lehetett.²³

V.3.3 A XV. század közepe tájától 1672-ig

Erdélybe jött örmények vallása

Könyvünk III.1 fejezetében, ahol az örmények Erdélybe jövetelét periodizáltuk, láthattuk, hogy a XV. századtól 1672-ig eltelt időszak az örmények Erdélybe jövetelének második szakaszát képezi. A II.2 valamint a II.3. fejezetben részletesen leírtuk az 1497-ben I. János Albert (1492–1510) lengyel király, az 1551-ben Ștefan Rareș (1551–1552), valamint az 1563-ban Ștefan Tomșa (1563–1564) moldvai fejedelmek által elrendelt örményellenes vérengzéseket, amelyek következményeként jelentős számú moldvai örmény család menekült Erdélybe.

Azt is hangsúlyoztuk, hogy ezek az örmény-kipcsak és moldvai román nyelvet beszélő, örmény nemzeti (gregoriánus) vallású menekültek, szervezetlenül, kisebb csoportokban érkeztek Erdélybe, és gyakorlatilag szétszóródtak a régió egész területén, ezért nem volt lehetőségük örmény iskolákat és templomokat építeni. Így lassan, de elkerülhetetlenül beolvadtak a többségi, római katolikus lakosságba, Árpád-kori elődeikhez hasonlóan.

V.3.4 Az 1672-ben Erdélybe jött örmények vallása.

Az örmény katolikus vallásra térítés

Amint a III.4 fejezetben láttuk, a moldvai örmények 1672 kora tavaszán jöttek szervezeten és nagy számban Erdélybe, a Duca vajda elleni összeesküvés következményei elől menekülve. Amikor általában erdélyi örményekről beszélünk, tulajdonképpen ezekről az örményekről és ezek utódairól szólunk, hiszen ők azok, akiknek sikerült olyan kimagasló színvonalú kulturális és vallási életet élniük, amely egyedülálló az egész világon élő örmény diaszpórában.

Ám szólnunk kell arról, hogy az 1672-ben Moldvából Erdélybe jött örmény csoportok sem vallási, sem etnikai szempontból nem voltak homogének.

Moldvába az örmények két időpontban érkeztek. Az első szakaszban az örmények egyenesen Észak-Arméniából (Ani főváros környékéről) jöttek Moldvába a XII–XIV. század folyamán, kisebb csoportokban. Olyan örmények-

---

²³ A Kárpát-medencei rotundák örmény eredetére vonatkozó bizonyítékaimat *Az örmények szerepe a kereszténység terjesztésében a Kárpát-medencében* című előadásomban, 2003. június 6-án a bukaresti Calvineum havi programja alkalmával, valamint 2003. október 16-án Nagyszébenben, a Schola Septumcastrensis és az Erdélyi Evangélikus Akadémia által az erdélyi örményekről rendezett háromnapos konferencián és 2004. június 3-án és 10-én Stockholmban az Ungarska Senior Club meghívására is bemutattam.

ról van szó, akik a hazájukból menekülve nem álltak meg a Fekete-tenger északi partjain, különösen a Krím-félszigeten, hanem a híres genovai kereskedelmi (később hadi) úton folytatták útjukat Lengyelország felé, de végül is Moldvában álltak meg és telepedtek le. Ezek az örmények etnikailag „tiszták” voltak, és ősi örmény keresztény vallásukkal jöttek Moldvába. Azokban a helységekben, ahol megfelelő számban éltek, eleinte fa-, majd kőtemplomokat építettek, amelyek mellett örmény iskolák is működtek.

A második szakaszban Moldvába jött örmények krími, majd lengyelországi eredetűek. Moldvába a XV. századdal kezdődőleg jöttek. Ezeket főleg Alexandru cel Bun (1400–1432) és Ștefan cel Mare (1457–1504) hozta és telepítette Moldvába szervezeten, de közöttük vannak azok is, akik akkor menekültek ide, amikor a Krím-félszigetet elfoglalták a törökök (1475), illetve azok, akik Lengyelországból menekültek ide a katolikus vallásra való erőszakos térítés miatti felkelés véres leverése után (1646). Ezek a csoportok már nem voltak sem etnikai, sem pedig vallási szempontból homogén örmény tömbök. Éppen ezért Moldvába érkezésükkor kellemetlenségeik támadtak a már régebben ide telepedett örményekkel, akik etnikai és vallási szempontból „tisztának” tartották magukat és az örmény közösségeken belül ők vezettek.

Az etnikai „tisztátalanság” észrevehető volt az újonnan jött örmények nyelvében, nevükben és szokásaikban egyaránt. Ugyanis amíg több száz évet éltek a krími kipcak törzsből származó tatár kagánátus keretében, az ún. Kipcsakiában, a kun, török, karaim népkeverék hatása alá kerültek. Nyelvük az ún. kipcak-örmény nyelv lett, ezt hozták magukkal Moldvába,²⁴ ezt használták a Krímben írt vallási könyvekben is (lásd még a III.4 fejezetet). Azok az örmények, akik ugyancsak több száz éves lengyelországi tartózkodás után menekültek Moldvába, szókincsükben és szokásaikban lengyel befolyást hoztak magukkal.

Ha pedig a XV. századdal kezdődőleg Moldvába jött örmények vallását fessegetjük, amint az előző fejezetben láttuk, mivel krími eredetűek voltak, különösen a fővárosban, Theodosiában (Kaffa) élők (akik a későbbi erdélyi örmények ősei közé tartoznak), a firenzei zsinaton (1439) megállapított örmény katolikus vallást őrizték, és később is ezen a hiten maradtak. Akik 1475-ben a törökök meg a tatárok elől Moldvába menekültek (ezekhez mások is csatlakoztak), mindannyian a régebbi hitre tértek vissza.

Tehát az 1400-as években Moldvába jött örmények a kipcak-örmény nyelvet beszélték, amelyet megőriztek – mivel fejlettebb kultúrával és irodalommal rendelkeztek, mint a régebben Moldvába jött örmények (lásd a krími liturgikus miniatúrákat és evangéliumokat) –, sőt, szókincsükkel ezekre is hatottak. Örmény katolikus vallásukat ezzel szemben elveszítették, és a korábbiól Moldvában élő örmények templomaikban és kolostoraikban művelt ősi vallására, az örmény nemzeti vallásra tértek vissza. Ebben az etnikai és vallási állapotban éltek Moldvában az örmények az 1400-as évek és 1672 között.

---

²⁴ Lukácsi Cristophorum: *Historia armenorum Transilvaniae...* Viennae, 1859, cap. IV

De mind a régebbi, mind az 1400-as évekkel kezdődőleg Moldvába jött örményekre hatott a helybeli lakosság nyelve és kultúrája. A kipcsak-örmény szókincs több román szóval gazdagodott, és román neveket és szokásokat is felvettek. És persze elsajátították a moldvai román nyelvet is.

Ezért aztán 1672-ben, amikor a moldvai örmények tömegesen és szervezetten Erdélybe jöttek, a kipcsak-örmény és a moldvai román nyelvet beszélték, és ősi örmény nemzeti vallásukat gyakorolták.

Mindezek után rátérhetünk arra, mi történt vallási szempontból az örményekkel Erdélybe jövetelük után.

1672-ben és az utána következő években Erdélyben a római katolikus egyház nagy erőfeszítéseket tett, hogy a kálvinizmus térnyerését ha megakadályozni nem is tudja, de legalább lelassítsa, és hogy elveszített híveit számbelileg pótolja. Erre egyetlen valós lehetőség kínálkozott: az Erdélyben élő más nemzetiségű lakosok római katolikus vallásra térítése. Legtöbbször a görög-ortodox románok és gregoriánus vallású örmények voltak, és az egyesülés fejében egyházi vezetőiknek gazdasági, társadalmi és politikai előnyöket (sőt egyenlőséget) ígértek.

Az örményeket mint idegeneket az akkori törvények értelmében gazdasági, társadalmi és politikai szempontból korlátozták. Ez a helyzet erősen fékezte különösen a kereskedelmi képességeik gyümölcsöztetését, amelyet a nagy pénzüsszegeken vásárolt kiváltságlevelek csak részben és csak ideiglenesen oldottak meg. Ezért, valamint más előnyök megszerzése érdekében, (mint például az örmény városok alapításának lehetősége, ami etnikai megmaradásuk sine qua non feltétele volt), az örmények a világi és vallási vezetők tudomására hozták, hogy az említett előnyök ellenében hajlandók lennének „visszatérni” a római katolikus hitre, IV. Jenő pápa által az Exsultate Deo címen kiadott enciklika tartalmának értelmében. Azaz katolikusok lesznek, de a pápa engedelmével megtarthatják örmény szokásaikat. Mai megnevezés szerint: áttérnének az örmény katolikus vallásra.

Az egyezményt megkötötték, de az erdélyi katolikus papok nem tudták visszatéríteni az örményeket katolikus hitre, hiszen azok akkor még nem beszélték a magyar nyelvet, latinul pedig az örmény papok nem értettek. Olyan térítő papra volt tehát szükség, aki ismeri a nép nyelvét: a kipcsak-örményt és a moldvai románt. Ezért választották erre a misszióra Oxendius Lukács Verzerescul frissen végzett örmény katolikus hittérítő papot, aki Botoşani-ban született és nevelkedett örmény volt, és tökéletesen beszélt a kipcsak-örmény, a moldvai román és a latin nyelvet (magyarul még ő sem tudott). Ismerte a római katolikus és az örmény rítus szabályait és szokásait. Verzerescul 1684-ben érkezett Besztercére.

Amikor a nép tudomást szerzett jövelele céljáról, ellenségesen viselkedett vele, egyik prédikációja után a templomból kijövet még kövekkel is megdobálták. De a fiatal pap még nagyobb ambícióval folytatta munkáját. „Az ő érdemeit emberi szavakkal nem lehet kifejezni. Ő az erdélyi örmények apostola! Csak azt nem tudjuk eldönteni, hogy vajon népének megtérítése vagy az elszenvedett bánalmak miatt nevezhető igazán nagnak. Senki sem képes elbeszélni, mennyit

fáradozott és szenvedett az Egyház érdekében. Ki tudná elmondani, mennyi gyalázatot és megvetést, mennyi rágalmat és rosszakaratot tűrt el. [...]

Rengeteget szenvedett saját népétől, de papjaitól is. Végül is az isteni kegyelem és irgalmasság a töviséből rózsát teremtett, miután Oxendius apostoli munkája révén Minász püspökből, a római egyház nagy ellenségéből a római katolikus egyház buzgó harcosa nem lett. 1686-ban Hunanian Vártán leMBERGI ÖRMÉNY KATOLIKUS ÉRSEK ÉS PALLAVICINI KÁRDINÁLIS ÉS LENGYEL NUNCIUS ELŐTT LETETTE A HITVALLÁST. Erdélybe visszatérve halálos beteg lett, és életét boldog halállal fejezte be.”²⁵ Oxendius Verzerescult Minász püspök felvilágosításában Hunanian Vártán érsek is segítette egy canonica visitatióból hazatértében. Erről az eseményről az érsek így ír: „A tudós eudoxiai Minász-Csilifdar-Oglar, Moldva püspöke, velem jött Leopoldisba²⁶ és VI. Jenő pápa Pallavicini nevű bíborosa és legátusa előtt megvallotta hitét az úr 1686-ik, az örmény számítás szerint 1135-ik évében.”

Mivel Minász püspök még ugyanabban az évben meghalt (mások szerint 1687 elején; Borgóbesztercén vagy Óradnán temették el), és az erdélyi örmények katolizálása még nem ért véget, a Szentszék további utasításáig Hunanian Vártán leMBERGI ÉRSEK 1687. február 13-án kelt levelében örmény katolikus érseki vikáriusnak és püspöki kormányzónak nevezte ki Verzerescult.

Benkő József történetíró Erdélyről szóló kitűnő munkájában írja: „Eredetiben őrzöm Vártának levelét, melyben vikáriusnak és kormányzónak kinevezte. Ugyanis P. Popai Márton erzsébetvárosi örmény kerületi jegyző, barátságunk jeléül, szíves volt ezt nekem előtárni. Éspedig:

Hunanian Vártán, Isten és az Apostoli Szentszék kegyelméből leopolisi örmény érsek – Havasalföld és Moldova, valamint egész Lengyelország örményeinek püspöke.

Krisztusban szeretett, Igen Tisztelendő Verzierezku Oxendius Lukács, jelenlegi plébánosnak, a Hitterjesztési Kongregáció római kollégiuma egykori növendékének, az örmények tudósának – üdvözlét az Úrban!

Elődüink, az Istenben megboldogult Melchisedech örmény pátriárka által kapott megbízásunk alapján, a jelenleg török uralom alatt levő Moldovában és Havasalföldön lakó, a mi rítusunkon levő örmény népiünk érdekében, a lelkeknek javát akarván szolgálni, atyai és lelkipásztori feladatunknál fogva, Vartabied Minász püspök halála után gondoskodni akarunk, s Téged, akinek jámborságát, életszentségét, erkölceit, továbbá a feladatok végzésében való buzgóságát ismerjük, ennek a helynek általános vikáriusává és kormányzójává nevezünk ki – a mi érseki jogunknál és hatalmunknál fogva –, amíg a szentszék más püspököt nem nevez ki.

Ezáltal neked megadjuk és engedjük, hogy teljes joggal végezd az örmény katolikus egyház ezen területén a hívek lelki gondozását, a lelki és anyagi ügyek vezetését, ugyanítt a kolostorok javainak védelmét, nehogy valaki ártani próbáljon, továbbá az elhunyt

²⁵ Lukácsi Cristophorum: *i.m.* cap. XI

²⁶ Leopoldis/Lemberg/Lwov (rég magyar nevén Ilyvó): Galícia fővárosa volt, római katolikus, rutén, görög katolikus és örmény katolikus érseki székhely. (*Révai Nagy Lexikon*)

Minász Vartabied úr hátrahagyott javait, ruhaneműket vagy bármilyen más javakat, hogy ezeket Te továbbra is gondosan megőrizzed.

Egyúttal a moldovai és havasalföldi örmények mindkét nemű tagjait utasítjuk, hogy lelki ügyekben és közügyekben is teljes mértékben engedelmeskedjenek Neked, a jogban előírt büntetések terhe alatt.

Mindezek hitelére ezen iratot sajátkezűleg aláírjuk és lepecsételjük.

Kelt Leopolsban, a Dicsőséges és Mennybe felvett Boldogasszony templomában, 1687. február 13-án.

Vártán Hunanian
Az örmények leopolisi érseke
L. S.

Ioannes Abrachus Muratovics
Az örmény érseki hivatal jegyzője²⁷

A levélből számunkra két dolog fontos: 1. 1687-ben az érsek Verzerescult már mint plébánost, és nemcsak mint hittérítő papot nevezi ki „ennek a helynek vikáriusává és kormányzójává”; 2. a kinevezést az érsek „mint Havasalföld és Moldva, valamint az egész Lengyelország püspöke”, „a jelenleg török uralom alatt levő Moldvában és Havasalföldön lakó, a mi rítusunkon levő örmény nép érdekében” tette, „akik lelki ügyekben és közügyekben is teljes mértékben engedelmeskedjenek neked”.

A két román vajdaságban tehát voltak akkor örmény katolikus vallású örmények is, de rendelkezésünkre álló forrásokban nem találtuk nyomát Oxendius Verzerescul Erdélyen kívüli munkálkodásának. Tudhatjuk ellenben, hogy a bukaresti barátok templomát és kolostorrá eredeti formájában (fából építve) a Balkánról Bukarestbe jött gregoriánus örmények és az Itáliából jött örmény katolikus vallásúak közösen építették 1581 táján.²⁸

Kinevezése után Verzerescul nagy lendülettel folytatta a térítést, amit közel négy évre rá be is fejezett. 1690-ben jelentette lemergi és vatikáni feletteseinek, közel 30 000 új és régi erdélyi gregoriánus örmény katolikus vallásra való térítésének a befejezését.

Nagy fontosságú munkájának elismerése jeléül 1690. október 3-án VII. Sándor pápa (1689–1691) az erdélyi örmények apostoli vikáriusává és kormányzójává nevezte ki, külön irattal: „a bíborosi testület néhány tagjának ajánlatára [...] Téged a moldvai örmények – kik jelenleg Székelyföldön és Erdélyben szét-szórva élnek – Vikáriusának és Kormányzójának küldünk, kinevezünk és megerősítünk erre a tisztségre vonatkozó joghatósággal [...]. Ezért meghagyjuk mindenkinek, [...] hogy Téged, akit jelen apostoli iratunkkal apostoli vikáriusnak és kormányzónak kineveztünk, méltó tisztelettel fogadjanak.” 1691-ben pedig XII. Ince pápa (1691–1700) „aladai” előnévvel (spanyolországi híres vallási központ) és a „Floss catolicitatis” (a katolicizmus virágja) dísznévvel illette, és megerősítette apostoli általános vikáriusi tisztségében. 1691. július 30-án Vártán Hunanian

²⁷ Idézi: Lukácsi Cristophorum: *i. m.* cap. XI. Lásd még, más fordításban, eltérésekkel: Benkő József: *Transsilvania specialis*. I-II. Bukarest–Kolozsvár, 1999.

²⁸ Gazdovits Nicolae: *Armenii catolici din București*. Ararat, Nr. 21 (258) / 1-15. Nov. 2002.

lemergi érsek Cantelmus bíboros jelenlétében erdélyi örmény katolikus püspökké szentelte fel. Erről az eseményről az érsek a következőképpen ír: „Oxendius Verzeresco doktort, a római kollégium egykori tanulóját, püspökké szenteltem 1691-ben, az örmény időszámítás szerint 1140-ben, július 30-án. Ő visszatért Erdélybe és az ottani örményeket egyesítette a római katolikus Egyházzal.”²⁹

Az I. Lipót császárnál tett protokolláris bemutatkozása alkalmával Verzerescul püspök bárói rangot és egy szép gyergyói birtokot kapott. Eleonóra császárnő pedig aranyozott szálakkal szőtt püspöki díszruhával és egy tömör aranyláncon függő mellkeresztrel ajándékozta meg.

Az új vallás talpra állításával egy időben Oxendius püspök kezdeményezi a megígért anyagi és más természetű előnyök megszerzését, különösen az örmény város alapítására szóló engedély kibocsátását. Ez persze nem ment simán. 1696-ban pedig a püspök karddal a kezében a Besztercére betörő török-tatár hadak fogságába esett, ahonnan csak három évi konstantinápolyi raboskodás után szabadul a karlócai béke feltételei alapján és tetemes pénzösszeg fejében. 1715. március 10-én halt meg Bécsben, életének 60. évében. Egyes hírek szerint „vilámcsapásszerű, a doktorok által meg nem határozott betegség után” „non sine veneni porrecti suspicione...” („mérgezés gyanújával”). Földi maradványait a Leopoldino lakónegyedében lévő F. F. S. Ioanis de Deo a Misericordia Nuncupatorum templom kriptájában helyezték örök nyugalomra. Jelenlegi sírhelye azonban ismeretlen.

40. Oxendius Verzerescul püspök

41. ...és asztali keresztje

²⁹ Lukácsi Cristophorum: *i. m.* cap. XI

A püspök három évig tartó rabsága alatt a „friss” örmény katolikus hívek nagy megpróbáltatásokon mentek keresztül. Az ígért anyagi előnyök helyett adónövekedést tapasztaltak, és ez elégedetlenkedéseket váltott ki. Többen a régi vallásra való visszatéréssel fenyegetőztek, sőt, ez be is következett egyes közösségekben, mint pl. Gyergyóban, Szépvízen és Ebesfalván. Csak a püspök kiszabadulása és határozott intézkedései gátolták meg, hogy a nagy erőfeszítésekkel létrehozott egyesülés füstbe ne menjen. Visszaérkezése után a püspök rendet teremtett hívei körében, és az új örmény katolikus vallás mindinkább megerősödött, az örmények véglegesen felhagytak az ősi vallásra való visszatérési kísérletekkel.

Mivel manapság Erdélyben nincsenek örményül beszélő örmény katolikus papok, az örmény katolikus templomokban római katolikus papok magyarul miséznek. Az utóbbi időkben próbálkozás folyik kettős rítusú (római katolikus és örmény katolikus) papok nevelésére, hogy legalább részben tartsák be az örmény rítust. Idézetek dr. Jakubinyi György gyulafehérvári római katolikus érsek, a Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Kormányzójának 2004. február 15-én hoztam intézett leveléből: „Hála Istennek van végre örmény papom. Kineveztem a Romániai Örmény Katolikus Ordináriátus helynökének (vicarius generalis = protosincol): Ft. Puskás Attila általános helynököt, plébánost.”

V.3.5 Erdélyi örmény katolikus templomok

Az örmények minden helységben, ahol számuk és anyagi helyzetük megengedte, templomokat építettek. És, amint látni fogjuk, nem akármilyen, hanem nemzeti büszkeségüknek megfelelő templomokat. Erdélyben ilyen a gyergyószentmiklósi, a csíkszépvízi, az erzsébetvárosi és a szamosújvári örmény katolikus templom, valamint a Ditróban a római katolikusokkal közös adakozásból épített és közösen használt templom.

A.) Gyergyószentmiklóson az örmények négy templomban és kápolnában imádták az Istent. Az eredetileg Képláb nevű, 1613-ban épített kis templomot, amely köré 1637. május 9-én Ferenczy (Ferenczfi) György pap az idegenek temetőjét létesítette, örmények először bérelték, majd 1717. április 6-án Mártonfi György erdélyi püspök jelenlétében 120 magyar forintért megvásárolták. Később, 1722-ben kibővítették. 1730. április 25-

42. Gyergyószentmiklósi képeslap az örmény katolikus erődtemplommal

én a már kétszer kibővített fatemplomot lebontották, és helyébe 1730–1734 között nagy kőtemplomot építettek, amelyet 1748-ban várfallal és bástyákkal vettek körül. 1734-ben szentelték fel Kisboldogasszony tiszteletére. A harmadik templom a Golgota hegyen épített Kálvária kápolna volt, amelyhez a 14 keresztút vezetett. Mellette épült a városban élő római katolikusok Kálvária kápolnája is, de a 14 keresztutat közösen használták. Ma a 14 keresztút képlábai már nem láthatók, de a két kápolnából egyiket még használják. A negyedik imahely, amely ma is működik, az örmény temető kápolnája. (A gyergyószentmiklósi templomokról lásd a III. 6. 2 fejezetet is.)

B.) **Csíkszépvízen** az örmények két imahelyet építettek. A Szentháromság tiszteletére emelt (1762–1785) szép nagy kőtemplomot, amely belül 26 m hosszú, 10 m széles és 14 m magas, 1900-ban újítták fel. A másik imahely az örmény temető kápolnája. Mindkettő működik ma is.

C.) **Erzsébetváros**on az örmény lakosság kilenc örmény katolikus templomban dicsőíthette az Istent. Ezek a következők voltak:

1.) Egy fatemplom, amelyet 1665-ben (?) építettek, és 1725-ben bontottak le.

2.) Az „Ó-templom” 1723–1725 között épült kőből, Antalffy János erdélyi római katolikus püspök szentelte fel 1725. július 29-én a Szentháromság tiszteletére.

A templom kelet–nyugat irányban helyezkedett el, az oltárral kelet felé. Belső hosszúsága 27 méter, falai 8 méter magasak, alapja pedig 1,2–1,6 méter széles és 2,6 méter mély. Tetejét háromszög keresztmetszetű fedéllel takarták, keleti végében pedig fatorony állt, kis haranggal. Falait kívülről támpillérekkel erősítették meg. A főbejárat az építmény nyugati végében volt, az ajtó fölött a következő örmény felirattal: „E szentegyházat és oltárt építeni kezdték Üdvözítőnk 1172.³⁰ évében, május hó 22-én, a szentséges trónon ülő XIII. Ince pápa, Krisztustól koronázott Károly király és osztrák császár, hazánk kormányzója Kornis Zsigmond és tisztelendő

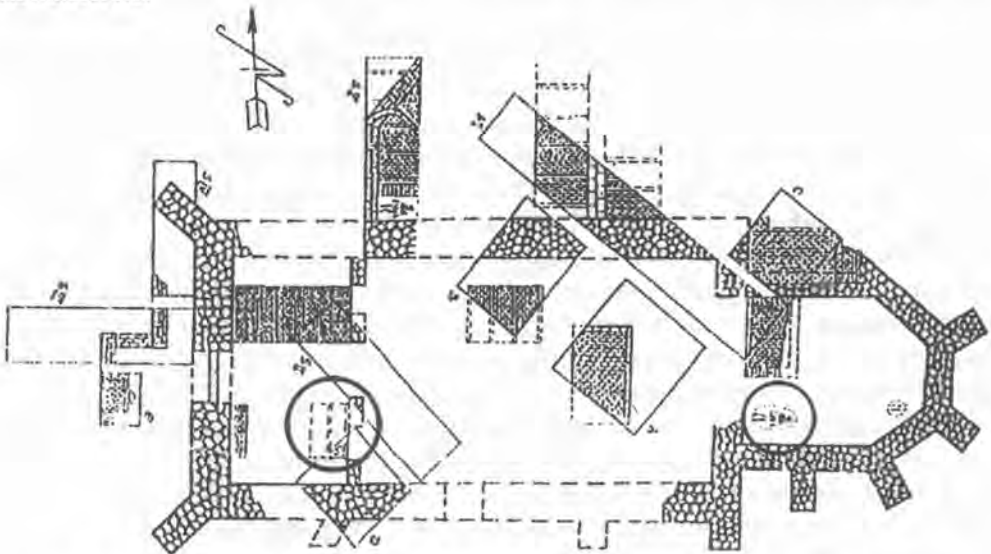
43. Erzsébetváros. Egykori kép a ma már nem létező Ó-templomról

János (Edelbej) idejében, aki ezeket írtam, az istenfélő János úr főgondnok és az ő szeretett Péter fia, főbíró Zakariás, városbíró Miklós és ennek fivére Vártán úr idejében.” A kúp alakú tölgyfaajtó körálmájára a következőket írták: „Templomom ajtaja szilárd lesz, miként Krisztus mondá Szent Péternek az evangéliumban: hogy te leszesz templomom kősziklája. Ámen”. A templom mellékbejárata a déli oldal középső részén volt.

³⁰ Itt 1172, az örmény számítás szerint 1172+551=1723-at jelent.

A templom főbejáratától 5 méternyire belül négy pillér tartotta a kórust. A templomban három oltár volt: a Szentháromságot ábrázoló főoltár és két mellékoltár, amelyek közül a bal felőli Szűz Mária mennybemenetelét hirdette, a jobb oldali pedig Világosító Szent Gergelyt ábrázolta. Ez utóbbi mellékoltárt 1896-ban, éppen Szent Gergely napján egy száraz villám tönkretette. A villámcsapás után Szent Gergely napját nagy tisztelettel ünnepelték meg. Amikor azonban az oltárt újraépítették, Szent Gergely helyett Szent Anna oltárt állítottak fel.

1769-ben Csíki Kristóf és Péter saját költségén a templom oltár csarnokának a bal oldali falához egy kis sekrestyét, Kis Jakab adományából pedig szószéket épített. 1772-ben Csíki Tódor a templom északi oldalának a nyugati végéhez egy Szent Anna és Joakim tiszteletére emelt kis kápolnát toldott, amelynek oltára alá berendezte saját sírboltját. Csontvázát az 1900-as ásatások alkalmával megtalálták. A templom két nagyharangja a plébániahivatal és plébánosi lak tornyából hívta össze a híveket. Az Ó-templom „csengettyűjét” és a két nagyharangot is a később épült főtemplom tornyába helyezték át. Ebből arra következtethetünk, hogy a főtemplom felszentelése után (1791. június 29.) az Ó-templom megszűnt működni. A rendelkezésünkre álló forrásokból nem lehet pontosan kideríteni, mikor bontották le az Ó-templomot. Mindenesetre 1896 után történhetett, mert egyébként Avédik Lukács említette volna monográfiájában. Avédik különben sem a templom föld alatti részeiről, sem a templom körüli temetőről nem közöl részletesebb adatokat, ezek csak az 1989–1990-es ásatások után váltak ismertté.

44. Erzsébetváros. Az Ó-templom alatti ásatások eredménye: a templom alaprajza, a szentélyben talált, aranyozott szálakkal szőtt díszruhába öltöztetett női csontvázal és a kápolna oltára alatt Csíki Tódor csontvázával

Az Ó-templom alapzatát és a temetőt később kőburkolattal lefedték. Hogy a burkolat alatt mi van, arról 1989-ben a város vezetősége mit sem tudott, különben nem rendelte volna el előzetes felmérések nélkül egy többemeletes tömbház építését éppen a temető helyén. A tömbház a terv szerint a Zárda-térnek nevezett kis központi téren kellett hogy felépüljön, ahol a kőlapok alatt az Ó-templom alapja és az egykori temető volt. Amikor megtalálták az emberi csontokat, a munkások megtagadták a további munkát. Mivel az egész lakosság felhördült, a városi vezetőség jelentette Szebenbe az esetet, és szakértőt kértek a Brukenthal Múzeum archeológiai osztályától, hogy értékelje a kiásott leleteket. A megye Petre Munteanu Beșliu régészt küldte ki Ebesfalvára, aki megállapította, hogy egy temető és egy templom maradványai vannak ott, kérte az építkezés leállítását és egy feltáró telep megnyitását, hogy rendszeres ásásokat végezhesenek. A szakember kérését elutasították, és megparancsolták a tömbház továbbépítését. A munkások azonban az újabb csontok láttán ismét megtagadták a munkát, a lakosság kérte a földi maradványok exhumálását és a városi katolikus temetőbe való áthelyezését.

Az építkezéseket leállították, de a városnak nem volt pénze exhumálásra. Időközben alkalom adódott arra, hogy áprilisban részletesebb archeológiai vizsgálatokat végezzenek a közben tanulmányozott várostörténeti adatok alapján. Petre Munteanu Beșliunak ez alkalommal sikerült meggyőznie a város és a megye vezetőségét, hogy függesszék fel az építkezést, míg a földi maradványokat exhumálják. Mivel pedig exhumálást csak a téli hónapokban szabad végezni, a város vezetősége várta a decemberi fagyokat. A szükséges pénz csak a következő évi (1990) januári költségvetésben volt előirányozva, de a munkálatokat az 1989. decemberi forradalom megghiúsította, így a Zárda-tér 1990 nyaráig feltúrva maradt. Ekkor végezték el a hely végleges archeológiai feltárását. Az eredményekből mi csupán azokat ismertetjük, amelyekkel Petre Munteanu Beșliu beszámolójában cáfol ismert adatokat, illetve eddig ismeretlen adatként említ:³¹

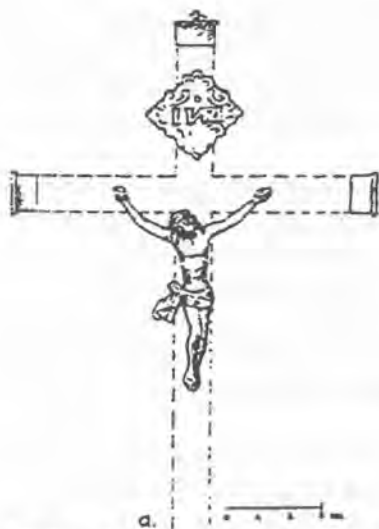
a) A templom alapzatának stílusa és az építészeti technika azt bizonyítja, hogy a szentélyhez utólag ragasztották hozzá a templomhajót. A hatszögű szentély falainak alapja 1723 előtti építkezés eredménye.

b) A szentély jobb oldali fala mentén, egyedül álló föld alatti kriptában, aranyozott fémszálakkal szőtt, díszes ruhába öltöztetett női csontvázra bukkantak.³² A mellén aranyozott réz végű fakereszt Krisztus aranyozott rézből készült feszületével. A csontváz jóval a XVIII. század előttről való, így felmerül a kérdés: ki lehetett a templomnak erre a fontos helyére temetett hölgy?

Az Apa/Apafi család történetéből tudjuk, hogy Apa/Apafi Péter Anna nevű özvegye 1432-ben fogalmazott és Urbanus Petrus nótárius által 1447-ben hitelesített végrendeletében a Berethalomban lévő birtokát a helyi Szűz Mária templomnak hagyta, azután Ebesfalvára költözött, és itt egy templomot építtetett.

³¹ A beszámoló megjelent in Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, București, VII nr. 3-4, 1996, 49-57,

³² Dr. Agata Olaru, a bukaresti Atomfizikai Intézet kutatója, a ruha fémszállainak összetételét a következőképpen határozta meg: 1,6% arany, 78% ezüst, 800 ppm réz, 1500 ppm vas, 7100 ppm kobalt.

45. Erzsébetváros. Az Ó-templom oltárterében talált női csontváz mellén volt aranyozott, bronzvégű feszület maradványa

46. A női csontváz diszruháján levő aranyozott gombok egyike

1448-ban pedig, halála előtt, birtokából részeket az ebesfalvi és a marosszentkirályi templomnak adományozott.³³ Mivel egy templom oltára mellé csak rendkívüli, vagy éppen templomot építő személyt szoktak temetni, valószínűsíthető, hogy a talált csontváz Apafi Péter özvegyéé. Ha Annát eredetileg temették ide, és nem később, az általa épített templom kriptájából hozták át, akkor a templom eredetére vonatkozó adatok teljesen mások, mint amiket Avédik Lukács közöl monográfiájában. Másrészt pedig felmerül a kérdés: honnan eredt az a Szent Anna-kultusz, amelynek alapján a templomhoz ragasztott kápolnát és az újjáépített oltárt is róla nevezték el? Mindenesetre Petre Munteanu Beşliu formájában és rendeltetésében „biserică nobiliară”-nak, azaz nemesi templomnak véli.

c) A templom alatt, egy középső folyosószerű rész két oldalán három szintre épített kriptacellákra bukkantak, a folyosó oltár felőli végével szemben pedig négy nagyobb méretű, két szintre épített kriptát találtak. A kriptákhoz a főbejárat bal oldalán levő ajtón lehetett lejárni, amit később befalaztak. A kriptákat kifosztották, és csak egy-egy holttest maradványait találták meg bennük, kivéve az egyik folyosóvégi kriptát, ahol 6 holttest szétzilált csontjait találták. Mivel egy kriptába csak egy koporsó fér, nyilvánvaló, hogy a csontokat később hozták ide. Az, hogy a holttesteket éppen az oltár alá helyezték el, azt bizonyítja, hogy fontos személyiségekről van szó. Az archeológusok feltételezték, hogy az Anna által 1447 körül, vagy az Apafi Lénárd által 1503-ban építtetett templom lebon-

³³ Apa/Apafi Péter Anna nevű özvegyének (Apa/Apafi Miklós sógornőjének) végrendeletéről és a birtokajándékozásról olvashatunk: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, IV, 483–485; V., 208–209, 265, valamint a Muzeul Brăilei által kiadott *Analele Brăilei*, 1993, I. szám, 277–285.

tásakor/renoválásakor az alatta lévő kriptákból vagy a körülötte lévő temetőből hozták ide a maradványokat, és hogy valószínűleg az Apa/Apafi család tagjai lehetnek. Mivel ezek a kripták megteltek, 1630 körül Petki Borbála felépíttette Almakeréken a híressé vált mauzóleumot, ahová a későbbiekben az Apafi család tagjai temetkeztek.

Beşliu beszámolójában hangsúlyozza a felfedezés archeológiai és történeti értékét, és kéri, tegyék lehetővé a további ásatásokat, ugyanis 1990-ben az erre kiutalt pénz elfogyott. Kérte, hogy az ásatásokat terjesszék ki az Apafi kastély területére is, hiszen a két objektum között szoros kapcsolatokat fedezett fel.

3) Időrendben a harmadik templom a Kis-Szőlőhegyen épített Kálvária-kápolna volt, amelyhez a hegy oldalán felmenő 14 keresztút vezetett. 1740-ben építették Dániel Pál és Tódor Lukács bőkezűségéből, a Szentkereszt felmagasztalása tiszteletére. Ma már nem létezik.

4) A Kis-templomot 1750-ben építette Issekutz Miklós és Lázár János a Boldogságos Szűz mennybemenetele emlékére. Ma már nem létezik. A kis imaház félszázados életéből két szép emléktárgy maradt fenn: Mária mennybemenetele szobra, amelyet évenként, az augusztus 15-i nagy búcsún körmenetben hordoznak. A lányok közt máig is él az a hit, hogy aki Mária szobrát viszi, az boldog házasságot fog kötni. A második emléktárgy a mennybemenetelt megörökítő festmény.

5) A nagy örmény katolikus katedrális. Az erzsébetvárosi örmények megmosolyogták a szamosújváriak katedrális-építési nehézségeit és kalandjait. Az építmény akár a két örmény város közötti rivalizálás szimbóluma is lehetne, a

47. Erzsébetváros. Az örmény katolikus plébánia nagytemploma az 1927-es szélvihar előtt

48. Az örmény katolikus plébánia nagytemploma napjainkban

„na, megtanítunk mi titeket katedrális építeni” jegyében: ezekkel a szavakkal tették le 1766. július 22-én az alapzat délkeleti szögletében a hatalmas katedrális alapkövét az Issekutz Vártán és Manó testvérek vásárolta telken. Az alapzat ásása közben vették észre, hogy mégiscsak túl nagyra méretezték azt, ezért hosszában 6 méterrel megrövidítették, a szamosújvári katedrálisnál azonban így is hosszabb. 1767 késő ősze és 1777 között a templom építése különböző okok miatt szünetelt. De 1783. július 12-én a két torony csúcsára felerősítették a két aranyozott keresztet, az alattuk lévő gömbökkel „Karácsonyi János főesperes-plébános, valamint nemes Issekutz Miklós Antal főbíró” idejében. A város felőli gömbbe helyezték el a Mária Terézia császárnőtől 1758-ban kapott két diploma pergamenre írt másolatát, valamint a templom építéséről szóló emlékiratot. A torony bádoggal koronázata a gömbbel és a kereszttel együtt az 1927-es hatalmas vihar alkalmával lezuhant, a gömbben lévő iratok pedig eltűntek. Tartalmukat Avédik Lukács Erzsébetvárosról szóló monográfiájában (95–100. old.) olvashatjuk. Ez a torony máig is csonka maradt. A Küküllő felőli torony gömbjébe helyezték el az erdélyi örmények és a város történetét 1783-ig. Az első vér nélküli szentmise áldozatot 1790. november 21-én mutatták be. A másodikat 1791. január 2-án. A templomot gr. Batthyányi Ignác erdélyi püspök szentelte fel 1791. június 19-én, Szent Erzsébet tiszteletére. A templomnak hét oltára van: Szent Erzsébet (főoltár), bal oldalán Szűz Mária, Szent István vértanú, Szent Jozakim és Anna tiszteletére, jobb oldalon pedig Szent József, Világosító Szent Gergely, Krisztus keresztre feszítése tiszteletére.

A templomban 2-2 nagy harang meg több kis harang található. A templom előcsarnokában vannak eltemetve: Karácsonyi János kanonok-plébános, a templom építője († 1791. aug. 17.), Patrubány Mártonné Sára († 1796. febr. 26.), Kabdebó Jánosné Kis Mária († 1797. febr. 27.), Dániel Gergelyné Cecília († 1797. május 31.), Patrubány Márton († 1798. jan. 16.), Gorove Jakabné Mária († 1799. jan. 1.), Pápai Márton († 1800. aug. 26.), Patrubány Lukács leánya, Sára († 1801. máj. 22.) és Izsák Izsák († 1805. jan. 21). A templom könyvtárában több mint 2200 értékes mű és nagy mennyiségű irat vár leltározásra és feldolgozásra.

6) A hatodik templomot 1771-ben Török Tódor építtette a város nyugati részében, ezért Alsó-templomnak nevezik. Keresztelő Szent János tiszteletére épült, 3 oltárral: Keresztelő Szent János (főoltár), Szent Anna és Krisztus keresztfje. 1772-ben szentelték fel. Három harangja van. A helybeli lutheránusoknak adták át.

49. A főbejárat fölötti felirat: *Deo Elisabethaeque protectrici suae Aremna pietas extruxit. (Istennek és Erzsébet védnökünknek építette az örmény hitbuzgóság.)*

50. Erzsébetváros. Az Alsó-templom

51. Erzsébetváros.
A mechitarista templom

7) Az 1753-as hetedik templom kápolna méretűre épült, de 1795-től szép, magas tornyú Mechitarista templom. Három oltára van: Szent Péter és Pál (főoltár), Szent Anna és remete Szent Antal. Nevezetességei közé tartozik Szent Tekle „csodatévő” művészi festménye, a Szent Félix ereklye, amelyet Kabdebó Bertalan János segédlelkész a római katakombákból hozott – egy teljes emberi csontváz, amelyet a bal oldali oltárba helyezett koporsóba helyeztek, valamint a templom mennyezetén látható freskó Világosító Szent Gergelyt ábrázolja, amint évekkal halála után egy remete rátalál éppen maradt holttestére (ez a freskó a kiszombori körtemplom falán is megtalálható). Három éles hangú harangja van, ma a helybeli római katolikus plébánia temploma.

8) A Nagy-Szőlőhegy nyugati csúcsán állt egy kis kápolna, amelyet 1817-ben Dániel Eugén építtetett a Szent Kereszt tiszteletére. Két kis harangja volt, ma már nem létezik.

9) Az örmény temető kápolnája eredetileg szerény építmény volt (1750?), de 1820-ban (?) elegáns és modern stílusú kápolnává alakították.

Tehát a valamikori kilenc templomból és kápolnából ma összesen négy működik: két örmény katolikus, egy római katolikus és egy lutheránus.

D.) Szamosújváron volt az örményeknek a legtöbb templomuk, amelyek közül kettő ma is működik örmény katolikus templomként. Az építés időrendjében tíz templomot és kápolnát sorolhatunk fel.

1) Az elsőt a város alapítási munkálatai idején építették püspöki kápolnaként, amely a püspöki irodával és lakhellyel együtt a mai örmény katolikus katedrális helyén állt. A katedrális építésének a kezdetekor (1748-ban) lebontották.

52. Erzsébetváros. Az örmény temető kápolnája

53. Erzsébetváros. Az utolsó örmény pap, Diarian Armenag sírja, akit 1990. március 27-én kiraboltak és megöltek

2) Mivel az örmény lakosság mindinkább gyaraporodott, a püspöki kápolna nem bizonyult elegendőnek, ezért a város északi peremén, a mai örmény temető kápolnája helyén lévő, valószínűleg az egykori Gerla falucska dűledező templomának (ruinato et dezolato templo) falait ideiglenes használatra könnyű építőanyagokból megerősítették és befedték. A Salamon templom használatba adása után nem használták többet, majd 1748-ban le is bontották.

3) A harmadik templom a ma is használatban lévő ún. Salamon-templom. 1721-ben kezdték építeni. Ekkor Simai Salamon, Szamosújvár bírója, első mandátuma idején örök áron megvette fivére telkét, és itt a Szűzanya tiszteletére építtetni kezdte a templomot. Az építkezést 1723-ban fejezték be. Antalffy János püspök szentelte fel 1725. október 7-én Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére. Alapító levéllel, hivatalosan 1729. szeptember 10-én adták át. A sekrestye ajtaja fölé 1842-ben Gabrus Zachar hibásan festette a templomalapítók alakját (két férfi és két női alakot), mert az alapító levélből világosan kitűnik, hogy „én, Salamon, ki Simai Tódornak vagyok fia és az örmény város főbírája [...] kőtemplomot építettem három oltárral [...] a tisztelendő papság részére kőből lakóházat alapjaiból újonnan csináltam az én nőm Szirma, továbbá fivérem Bogdán (Ászvádur: Adeodat) és ennek neje, Ulchátun költségén...” Tehát a templomot csak Simai Salamon építette. Először 1936-ban, később pedig 1992-ben újították fel.

4), 5) A negyedik és az ötödik imaház a Salamon-templom két oldalához „ragasztott” kápolna, amelyeknek eleinte külön bejárata volt: a jobb oldali Szent

Anna kápolna (1729-1730?), a bal felőli Szent Gergely kápolna (1898-1899). 1889-ben a Salamon-templom két oldalsó oltárát lebontják, és helyettük megnyitják a bejáratot a két kápolnába. Ide temették először dr. Lukácsi Kristófot (1876. október 24/27.), majd 1888-ban a fiúintézet kápolnájába vitték át.

6) A Salamon-templom háta mögötti hegyen lévő Kálvária kápolna, amelyhez a 14 keresztút vezetett fel. 1727-ben a kápolnát és az első hét keresztálmást, majd a következő hetet is kiépítették. Ma a nyomai sem léteznek.

7) A hetedik a nagy örmény katolikus katedrális, amelyet „örökös monumentum”-ként építettek. A város a templom építését 1730-ban határozta el, de az első költségekre való pénz összegyűjtéséhez 18 évre volt szükség, ezért az építkezés csak 1748. szeptember 18-án kezdődött. Alapkövét Kastal János püspöki általános helynök és nagyprépost tette le 1748. október 9-én. 1759. szeptember 8-án tartották meg az első vér nélküli szentmisét. 1771–1775 között az építkezés szünetelt („propter defectum partim palliri, partim materialum”, azaz a pillérekben és az építőanyagokban észlelhető hibák miatt). 1780. február 8-án a templom tornyán keletkezett nagy hasadás miatt betiltották annak látogatását.

A helyzet kivizsgálására bizottságot neveztek ki Gorove Kristóf főbíró vezetésével, amely 1780. február 14-én kellett volna hogy felmenjen a toronyba. A bizottság tagjai (Szent-Páli megyei alispán, Szacs vay Ádám, Mráz mérnök, két pállér) a templommal szembeni járdán várták a főbíró érkezését, aki késett a találkozóról, mert elaludt. Felébresztették, és 11 órára ő is odaért. Amikor elindultak, hogy felmenjenek a toronyba, az hirtelen összeomlott. Ha a főbíró nem késett volna, az egész bizottság szörnyethal. 1783. február 22-én Mária Terézia császárnő 6066 fr. és 80 krt. adományozott a templom építésére. 1788-ban a templom fedélzetébe villám csapott és leégette. 1793-ban másodjára is ledőlt a torony.

54. Szamosújvár. A Salamon-templom

55. Szamosújvár. Az örmény katolikus katedrális, és a mellette levő, ma már nem létező üzletcsarnokok

56. Szamosújvár. 1960: ég az örmény katedrális

1800-ban a Szentháromság napján a templom tornyába csapott bele a mennykő és leégette. Ugyanebben az évben a templom homlokzatán Szent Szilveszter pápa és Világosító Szent Gergely szobrát helyezték el, a templom körüli kerítés oszlopaire pedig a 12 apostol szobrát rakták. 1795-ben helyezték el a 60 padot, majd 1799-ben toronyórát szereltek fel, amely azonban az 1804-es tűz alkalmával kiegett és leesett. A templom fából készített belső szobrait és díszítményeit a fogházban lévő Csűrös Antal rab készítette. Az új harangokat 1802-ben húzták fel. A templom felszentelését 1804. június 17-én tartották, Mártonffy József erdélyi püspök részvételével. Ugyanezen év augusztus 2-án a templom tornyába ismételen beleütött a villám, minek következtében leesett a nagyharang. Az orgonát 1846-ban szerelték fel (Maisvald Henrich, Brassó). 1811-ben a templom tornyát ismét villám sújtotta, részben leégett. 1930-ban újrafestették a mennyezetet (Herczeg Ferenc marosvásárhelyi iparművész a szentek közé az újonnan avatott Kis Szent Terézt is beiktatja). A templomnak eleinte öt oltára volt: Szent Háromság (főoltár), Világosító Szent Gergely, Szűz Mária, Nepomuki Szent János és Szent József. Utólag (1865 után) építettek még egyet: az „ezüstoltárt”. 1960-ban galambászás és cigarettázás közben néhány iskolás diák felgyújtotta a templom tornyában és padlásán lévő papírokat, és az egész padlás és torony a lángok martalékává vált. Hogy a terjedő tűztől a két oldalsó emeleti karzaton lévő könyv- és irattárt megmentsék, a könyveket és iratokat a

57. Az örmény katedrális kincseiből: a Magyar Szent Korona mása, balról, felül Nepomuki Szent János, alul Világosító Szent Gergely, jobbról Jézus Krisztus keresztségének ereklyéi között

kitört ablakokon át az utcára dobálták. A piaci kofák 2-3 éven át a nagy értékű örmény könyvek lapjaiba csomagolták portékájukat. Az utolsó nagyszabású külső tatarozást 1998-ban fejezték be, Sáska Jenő plébános vezetése alatt. A templom alatti kriptában Szamosújvár örmény város legkiválóbb személyiségei nyugszanak, köztük Szongott Kristóf tanár és történész. A templom kincsei közül említjük Jézus Krisztus szent keresztye egy részecskéjét, amely a II. József császár által 1772-ben megszüntetett „ostorozók társulatának” ereklyéje volt, továbbá Világosító Szent Gergely ereklyéjét, amelyet Novák Péter helybeli pap hozott Rómából, Nepomuki Szent János ereklyéjét, valamint egy festmény amely Krisztusnak a keresztről való levételét ábrázolja. Ez a hagyomány szerint Rubens munkája, de a művészettörténészek és szakértők Joachim von Sandrart művének nyilvánították³⁴ (a festményről lásd a VIII. fejezetben írottakat is). Megemlítjük továbbá a magyar Szent Koronáról 1835 márciusában készült másolatot is, amelyet a Szent István napi körmenetben hordoztak.

³⁴ A Krisztus keresztről való levételét ábrázoló, a hagyomány szerint Pieter Pauwel Rubens által festett és a szamosújvári örmény katolikus székesegyház tulajdonában lévő festménnyel kapcsolatban lásd J. Judson: *Rubens the Passion of Christ*. Corpus Rubenianum Ludvig Burhard. Antwerpen, 2000, 43–46, 44–45; Janice Anderson: *The life and Works of Rubens*. A compilation of Works from the Bridgeman Art Library. Bristol. 1996. 19.; Buschhausen, Helmut, Drăgoi, Livia, Gazdovits Miklós: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*. Bukarest, 2002, 113–127; valamint az örmény katolikus plébánia levéltárában lévő, 24/1949. február 10-én és 8/1974. február 4-én beiktatott iratokat. Az említett helyeken a festményt Joachim von Sandrart művének nyilvánították (Joachim von Sandrart, 1606–1688). A Rubens festette eredeti kép tulajdonképpen egy triptichon, amelyet Antwerpenben, a Miasszonyunk katedrálisban őriznek. Ennek a triptichonnak a középső részét tette közzé Szongott Kristóf mind az egy-, mind pedig a kétkötetes, Szamosújvárról szóló monográfiájában. Az eredeti festményen (tehát a Szongott által közlten is) 9 személy látható, míg a szamosújvári katedrálisban lévő festményen csak 7 személy van. Állítólag a szentpétervári Ermitázsban lévő, Krisztus keresztről való levételét ábrázoló kép is eredeti Rubens. Ezen csak 5 személy szerepel. A szamosújvári örmény katolikus katedrális tulajdonában van még az ottaniról Szongott Jakab festőművész által készített két kisebb másolat is. Ezekből az egyik 1944–1999 között a nagy kép helyében maradt ráamájában volt kifüggesztve.

8) A temető kápolnája ma is működik. Az első temető a mai állami líceum tornakertjének helyén volt. Ezt zárták le a leghamarabb. Helyébe a fiúintézet ma is működő kápolnájának környékén elterülő „felső temetőt” nyitották meg, amelyet 1863-ban zártak be. Ezzel párhuzamosan üzemelt a mostani „alsó temető” is, melyet 1808-ban nyitottak meg. Az itt lévő és 1748-ban lebontott „ruinato et dezolato” templom helyére építették 1808-ban a mai temetői kápolnát.

9) A fiúintézet új kápolnája 1887-ben épült. Ezt az örmények az első világháború után átengedték a görög katolikusoknak. 1948-ban, a görög katolikus vallás felszámolásakor a templomot a görög-ortodoxok tulajdonába utalták át a szép nagy görög katolikus katedrálissal együtt, és ma is ők használják.

10) A leányintézet kápolnája 1893-ban épült, és a második világháború után az intézettel együtt megszűnt.

A felépített tíz templom és kápolna közül tehát három már nem létezik, három „eggyéolvadt” templomként működik, kettő mint egyedül álló templom működik, egy görög ortodox templommá vált, egynek pedig áll az épülete, de nem tartanak benne szentmiséket.

E) **Ditróban** sem a római katolikusoknak, sem az örmény katolikusoknak nem volt annyi pénzük, hogy saját templomot építsenek. Ezért közösen emeltek egy szép kéttornyú templomot, amely ma a római katolikus plébánia templomaként működik.

58. Az örmény katolikus katedrális
2006-ban

V.3.6 Az erdélyi örmény szertartású katolikus magyarok létszáma

Ha az erdélyi örmény szertartású (örmény katolikus) magyarok létszámát kutatjuk, akkor még bonyolultabb a helyzetünk, mint amikor az örmény származású magyarok létszámát tárgyaltuk. Ugyanis:

– a román vallásügyi intézmények (hol minisztérium, hol államtitkárság) a mai napig sem hajlandó elismerni az 1930-ban törvény erőre emelt konkordátumban elfogadott Örmény Katolikus Ordináriátus létének folytonosságát (ugyanis a román állam 1951-ben egyoldalúan felmondta a Vatikánnal kötött egyezményt), a népszámlálások alkalmával az örménymagyarok római katolikusoknak vallhatják csak magukat;

– mivel a román állam egyoldalúan – az 1927. május 10-én aláírt dokumentum XXIII. pontjának („mindkét fél kölcsönös beleegyezése és hat hónap korábbi értesítése” nélkül) megszegésével – mondta fel, a Vatikán a konkordátumot érvényesnek tartva 1989 decemberével kezdődőleg az ordináriátust, négy örmény szertartású katolikus plébániával nyilvánosan működteti;

– a négy plébánia (Csíkszépvíz, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Szamosújvár) csak a székhelyükön és ezek közvetlen környezetében élő híveket tartja nyilván, a szórványban élőket nem;

– az erdélyi örmény eredetű magyaroknak csak az említett négy plébánia templomában van lehetőségük az örmény katolikus vallás gyakorlására, továbbá csak ott keresztelhetik gyermekeiket örmény rítus szerint, a szórványban élőknek erre nincsen lehetősége, így fokozatosan római katolikusokká válnak, kisebb számban – a környezet hatására – reformátusok, unitáriusok vagy neoprotestánsok lesznek.

Mindezekből következik, hogy az örmény katolikusok pontos számát sem tudjuk. Az alábbi táblázatban összefoglaltuk a négy plébánia adatait négy évből:

Plébánia	1882	1913	1954	2000
Csíkszépvíz	202	85	83	3
Erzsébetváros	460	200	102	16
Gyergyószentmiklós	694	600	331	615
Szamosújvár	1565	1200	402	189
Összesen	2921	2085	918	823

Ami pedig a megnevezéseket illeti, megjegyezzük, hogy az elhangzott érveket mérlegelve szabatosabb és pontosabb megjelölést kínál az *örmény rítusú katolikus*, illetve az *örmény származású magyar*, mint a közszájon forgó *örmény katolikus*, illetve a *magyarörmény*. Minden bizonnyal az érintett közösségeké lesz a perdöntő szó ebben az elhúzódo vitában.

V.4 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS PÜSPÖKSÉG

V.4.1 A magyar honfoglalás és a moldvai örmények tömeges Erdélybe jövele között eltelt időben (1672)

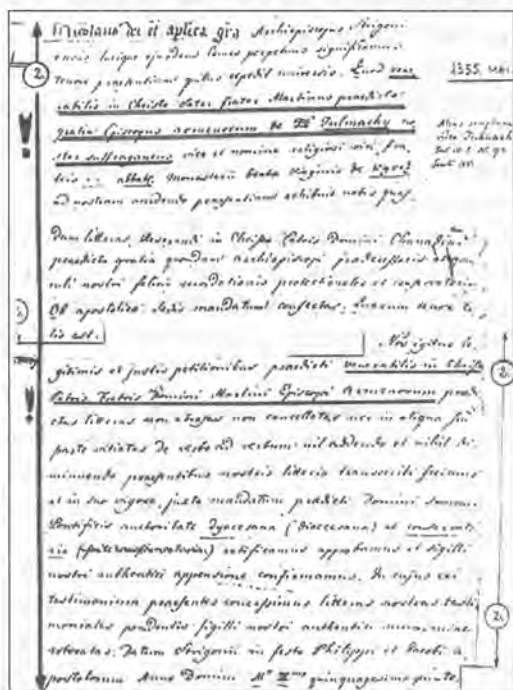
Ez könyvünk egyik legnehezebb része. Ennek oka: bár dokumentumokkal tudjuk bizonyítani, hogy a XIV. században létezett Erdélyben egy örmény püspökség, ennek működéséről nincs semmilyen forrásunk. Nem tudjuk, mikor létesült, milyen vallást követett, hol voltak plébániái, körülbelül hány hívet szám-

lált, milyen eredménnyel dolgozott, mikor szűnt meg. Éppen ezért ezekben a kérdésekben csak feltételezésekbe tudunk bocsátkozni, egyéb ismeretek hiányában.

Az első örmény püspökség létezését az ún. Eder-kézirat³⁵ bizonyítja. Karl Joseph Eder, hírneves erdélyi történétíró és tanár 1791. november 3-án, a szebeni Szász Nemzeti Levéltárban kutatva a 12. szám alatt egy erősen megrongálódott kéziratot talált, amelyet szó szerint átírt, hogy megmentsse a végső megsemmisüléstől. A kézirat három részből áll:

a) Az első rész (időrendi, nem a megírás sorrendjében) Telegdi Csanád esztergomi római katolikus érsek (1330–1349) rendeletét tartalmazza, amelyet „1343-ban, Szent Márton püspök hitvalló ünnepe utáni első pénteken” (november 14-én) adott ki. Ebben a rendeletben „Öszentsége, a pápa által nekünk adott, valamint saját rendi hatalmunknál fogva is határozottan figyelmeztetjük és intjük az összes nemes és tisztességes embereket a kiközösítés terhe alatt, hogy a Boldogságos Szűz Mária kerci egyhá-

zának³⁶ minden tulajdonát és bármiféle jogait, melyeket elfoglaltak és maguknál tartanak, ezen okirat alapján azonnal, minden hiány nélkül adják vissza, ezután pedig ne nyúljanak hozzá és ne bántsák ezeket a jogokat... Ha ezt megteszik, rendben van, különben pedig őket személyesen, házuk népét és minden hozzájuk tartozó személyt meghatározott időn belül, a legszigorúbb egyházi büntetésben részesítjük. Ha pedig ebben a büntetésben megkeményedett lélekkel kitaranak és az okozott kárt megtéríteni és az elkobzott javakat visszaadni nem akarnak, meghúzván a harangokat, a gyertyák kioltása mellett hirdessék ki a kiközösítést minden keresztény közösségi életből, mindaddig, ameddig a kárt meg nem térítik s a javakat vissza nem szolgáltatják...”³⁷ (Szirmai Béla brassói r. k. kanonok fordítása).

59. Az Eder-kézirat lapja, melyen megemlítik „Márton, talmácsi örmény püspököt”. (93)

³⁵ Josephus Carolus Eder szász történétíró 1760. január 20-án született Brassóban, Marosvásárhelyen halt meg 1810-ben.

³⁶ Kerc, Fogarastól 32 km-re keletre lévő helység, ahol a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egy cisztercita monostor működött.

³⁷ Zimmermann, Franz-Werner, Carl-Müller, Georg: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. II. Hermannstadt, 1897, 10–11. (latin); *Documente privind istoria*

Úgy tűnik, a „rossz keresztények” nem ijedtek meg a kiközösítéstől, mert nem siettek a javak visszaszolgáltatásával, ezért a rendeletet 1355-ben meg kellett ismételni.

b) A második rész Telegdi Csanád érsek utódjának és unokaöccsének, Vásári IV. Miklós esztergomi érseknek (1350–1358) a Szent Fülöp és Jakab napján (május 1.) kelt rendeletét tartalmazza, amelyben időszerűsíti és megerősíti elődjének a kerci apátság javainak visszaszolgáltatására vonatkozó rendeletét. Témánk szempontjából ez fontos része a kéziratnak, ezért közöljük:

„Miklós, Isten kegyelméből esztergomi érsek és ottani főispán, jelentjük mindazoknak, akiket érdekel, hogy Krisztusban tisztelendő testvérünk, Márton, a talmácsi örmény püspök és jogilag alattvalóm, a kerci Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett monostor tiszteletre méltó apátja nevében és helyett, nálunk személyesen megjelenvén bemutatott bizonyos írásokat, amelyeket az Apostoli Szentszék utasítására főtisztelendő Csanád, egykori esztergomi érsek, elődünk és nagybátyánk bocsátott ki az apátság védelmére. Ennek tartalma a következő: [következik a Telegdi Csanád érsek által 1343. november 14-én kiadott rendelet szövege].

Mi tehát az említett Tisztelendő Krisztusban Testvérünk, Márton örmény püspök törvényes és jogos kérésére, a fenti iratot, csonkítás és minden ferdítés nélkül, teljes épségében, szóról szóra, semmit hozzá nem téve, sem abból elvéve a jelen írásunkkal átírtuk és érvényesnek nyilvánítjuk, Őszentsége a római pápa parancsából, az egyházmegyei hatóság és megőrző hatóságunk által azt jóváhagyjuk, hitelesítjük, és hiteles pecsétünkkel igazoljuk. Évéggett a jelen iratra a hitelesség végett megengedjük a mi hivatalos pecsétünk használatát. Dátum: Esztergom, Szent Fülöp és Jakab Apostolok ünnepén, az Úr 1355. évében.”³⁶ (Szirmai Béla brassói r. k. kanonok fordítása.)

A „rossz keresztények” a második rendeletre sem nagyon reagáltak, ezért azt 1359. április 24-én Apáti Miklós esztergomi érsek, 1440. november 29-én Szécsi Dénes esztergomi érsek, bíboros, valamint 1454. január 8-án (17-én?) Antonius Körpner erdélyi egyházmegyes pap, apostoli és királyi felhatalmazású közjegyző újra és újra kiadta.

c) Az Eder-kézirat harmadik részét a Telegdi Csanád esztergomi érsek által 1343-ban kiadott, Vásári IV. Miklós esztergomi érsek által 1355. május 1-jén új-

---

României. C. Transilvania. Veacul XIV vol. IV, București, 1955, 613–614 (latin), 160–161 (román fordítás). A dokumentumok lelőhelyei: átírat (Vásári) Miklós esztergomi érsek 1355. május 1-jei oklevelében (2. sz.), ez pedig átírva (Apáti) Miklós esztergomi érsek 1359. április 24-i oklevelében, ez pedig átírva Szécsi (Dénes) esztergomi érsek, bíboros 1440. november 29-i oklevelében, ami két példányban maradt ránk Szeben város és a Szász Nemzet levéltára a Románia Nemzeti Levéltára szebeni fiókjában (U. II 97., U. II . 98.). Átírat (Vásári) Miklós esztergomi érsek 1355. május 1-jei oklevelében (2. sz.), ez pedig átírva Körpner Anthon közjegyző 1454. január 8-i (17-i?) oklevelében (3. sz.). Szeben város és a Szász Nemzet levéltára a Románia Nemzeti Levéltára szebeni fiókjában (U. II 153.).

³⁶ Zimmermann, Franz-Werner, Carl-Müller, Georg: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II Hermannstadt, 1897, 106–107 (latin); Documente privind istoria României. C. Transilvania. X., București, 1977, 307–308 (latin), 308 (román fordítás).*

ra kiadott és 1454-ben Antonius Körpner erdélyi egyházmegyes pap által átírt rendeletet tartalmazza. Körpner 1454. január 8-án (17-én?) a rendeletet a kerci Miklós apát kérésére írta át.³⁹

A kézirat második részében több, számunkra érdekes és fontos adat is található, többek között az, hogy 1355. május 1-jén:

– Erdélyben működött egy örmény püspökség;

– ennek a püspökségnek a székhelye az erdélyi Örmények földje központjában, a Nagyszében és a Vöröstoronyi szoros erdélyi bejárata között fekvő Talmácson volt;

– az örmény püspököt Mártonnak hívták, és szerzetes volt („Pater frater Martini”);

– az örmény püspök Vásári IV. Miklós esztergomi érseknek „jogilag alattvalója” volt („Venerabilis, in Christo Pater frater Martinus, praedicta gratia Episcopus armenorum de Tulmachy, noster suffraganeus...”);

– az örmény püspök akkor „a kerci Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett monostor tiszteleltre méltó apátja nevében és helyett” is működött.

Mivel a kézirat nem tartalmaz más, témánkhoz kapcsolódó adatot, folytathatjuk más ismeretekből kiinduló következtetéseinket. Elsősorban azt kellene meghatározni, körülbelül mikor jöhetett létre a talmácsi örmény püspökség. Semmi esetre sem a Szent István által bevezetett nyugati kereszténység felvétele előtt, bár 1000 előtt Erdélyben már jelentős számú örmény közösség létezett, amelynek tagjai „érdemeikért földeket és más kiváltságokat kaptak”. Ilyenek voltak pl. a talmácsi örmények, akikhez később az Argesből menekültek is csatlakoztak. Ezek biztos adatok, de vajon volt-e annyi erejük és szervezőképességük, hogy azonnal a letelepedésük után létrehozzanak egy püspökséget? Erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Lehet, hogy igen, mert tényleg sokan voltak. De ha mégsem, akkor bizonyára a magyar királyok parancsára létrehozott római katolikus püspökségekkel egy időben hozták létre, valószínűleg a Szent László (1077–1095) és II. András (1205–1235) uralkodása között eltelt időszakban.

A második tisztázni való probléma az lenne, vajon milyen vallást gyakoroltak a talmácsi örmények? Minden bizonnyal örmény katolikus püspökség volt, hiszen amint láttuk, II. (I.) Leó kilikiai örmény király katolizálása után (1198/1199. január 6.) az örmények Kis-Arméniában, majd a Krímben is az örmény katolikus vallást gyakorolták. Úgyhogy az innen nyugatra menekült örmények az 1200-as évek után már mint örmény katolikusok szerepeltek. Az esztergomi érsek sem nevezhette volna a talmácsi püspököt „jogilag alattvalójának”, ha nem lett volna katolikus vagy örmény katolikus püspökség.

De hol voltak a püspökség plébániái? Mennyi lehetett a hívek száma? Következtethető, hogy Erdélyben először a mai Örmény, Örményes nevű, az „érdemeikért kapott földeken” létrejött, először tanyaszerű, majd falvakká fejlődő te-

³⁹ Gündisch, Gustav: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. V. Bukarest, 1975. 431–432 (latin). Eredetiben, pergamen, Szében város és a Szász Nemzet levéltára a Románia Nemzeti Levéltára szebeni fiókjában (U. II 153).

lepüléseket lakhatták örmények. Nem tudjuk azonban, ebben az időben hány plébániájuk működött, és a hívek számáról sincsenek még csak hozzávetőleges adatok sem.

Tudjuk, hogy Talmácson örmény kolostor is működött, ahol több szerzetesnek kellett élnie, akik vallásos tevékenységük mellett kulturális tevékenységet is kifejtettek.

Azt sem tudjuk, mikor szűnt meg a püspökség, de az eseményt összefüggésbe hozhatjuk a havasalföldi vajdáknak Talmács vidékére gyakran betörő seregeivel. A portyákat azzal indokolták, hogy a román lakosságot védik, és a betelepített szászok által elkövetett visszaéléseket torolják meg.

A XIII–XV. században a Talmács környékén élő magyar, szász, román és örmény lakosságról és az ekkor történt eseményekről sokatmondó és érdekes adatokat találunk a Kis-Talmácson született Stroilă Gabriel Kis-Talmácsról szóló monográfiájában.⁴⁰

„1300 közeledtéig az összes nemzetiségű talmácsi lakosok csendben éltek. De ezután közbejön a földek felosztása az újonnan telepítettek (szászok) és a helybeli lakosság között, ami nem jelenthetett mást, mint a helybeli lakosság földtől való megfosztását a szászok javára. Ennek a gyakorlatnak komoly következményei voltak, mert egyesek, pl. az örmények és a zsidók kezdték elhagyni a helységet, a románok pedig földművesekből mindinkább juhászokká váltak és a havasok felé húzódtak.” (11. old.)

„1369-ben a [helybeli lakosság és a szászok közötti] konfliktusok elérték a csúcspontjukat. Vlaicu vajda betör Erdélybe és lerombolja a Talmács melletti hegyen levő, Az ország koronája nevű várat. Ezzel az alkalommal Talmácson leég a Szent Miklós nevű kolostor is, a talmácsi szászoknak pedig megtiltja, hogy a Vöröstoronyi szoroson át dél felé kereskedjenek. Vlaicu csak egy év után vonult ki Talmácsról, a románok védelmére hátrahagyva egy erős katonai csapatot.” (13. old.)

1369-ben tehát Vlaicu vajda felperzseli a vidéket, ennek során leégett a kolostor is. Valószínűleg az örményeknek nem volt lehetőségük arra, hogy a kolostort újraépítsék, gazdasági helyzetük is egyre inkább kilátástalanná vált. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy 1369-től számítható a talmácsi örmény püspökség hanyatlása, hogy aztán a XV. században megszűnjön.

A Szent Miklós kolostorról még annyit kell elmondanunk, hogy mivel 1355-ben az örmény Márton püspök szerzetes volt, a püspökség székhelye valószínűleg a kolostorban lehetett. Így amikor 1369-ben a kolostor leégett, elpusztult a püspökség irattára is. Ez lehet az egyik elfogadható magyarázata annak, hogy

---

⁴⁰ Stroilă Gabriel: *Cartea satului Talmăcel*. București, 1996. Stroilă Gabriel vezérkari ezredes a Talmács környéki, XIII–XV. században élt magyar, szász, román és örmény lakosság körében történt események, valamint ezen földrajzi terület jeles ismerője. A kistalmácsi, talmácsi, bojcsai, veszényi községházak irattárában, valamint a Nagyszebeni Szász Nemzeti Levéltárban lévő több, magyar nyelven írt dokumentum románra fordításában, a könyve írása idején végzett kutatásai alkalmával sokat segítettem.

a talmácsi örmény püspökségről nem találtak mindeddig írott adatokat az Eder-kéziraton kívül.

V.4.2 A moldvai örmények tömeges Erdélybe jövele (1672) és az első világháború közötti időben

Az erdélyi örmény püspökség 1672 utáni működéséről gazdag szakirodalom beszél, de nem elég rendszerezetten, ráadásul ugyanarról a dologról gyakran ellentétes adatokat is találunk, ezért mi arra törekszünk, hogy egy összegező jellegű, az ellentmondásokat feloldó bemutatást nyújtsunk.

A tanulmányozott leírásokat két csoportra kell osztanunk:

A) A moldvai örmények Erdélybe jövele (1672) és az első örmény püspök halála (1686 vagy 1687 eleje) között eltelt időszak;

B) Az 1686 utáni időszak.

A megkülönböztetés azért fontos, mert 1672–1686/1687 eleje között az örmény püspökség gregoriánus, ez után pedig örmény katolikus vallásúvá alakult.

A) A moldvai örmények Erdélybe jövele (1672) és az első örmény püspök halála (1686 vagy 1687 eleje) között eltelt időszak

A III. 3 fejezetben részletesen ismertettük a moldvai örmények Erdélybe jövetelének körülményeit, és azt a tényt, hogy a papság java része az északi metropolisz keretében, Minász Eudoxiensis-Zilifdar-oghlu (csilifdar = katona fia) püspökkel az élen, a Borgói hágón keresztül érkezett Erdélybe, és Besztercén telepedett le. Itt volt a püspöki székhely is egészen 1700-ig, amikor Oxendius Verzerescul püspök az újonnan alapított örmény városba, Szamosújvárra költöztette. A Minász püspökkel Erdélybe érkezett papok között említettük Elias (később Illés) Mendrul főpapot is, aki áttért az örmény katolikus vallásra. Mint a Moldvából jött örmények, az 1672-ben Besztercén felállított örmény püspökség is – a második igazolt örmény püspökség Erdélyben – eleinte örmény nemzeti vallású volt.

A moldvai örmény püspökség 1401. július 30-án jött létre az Alexandru cel Bun (1400–1432) által kiadott adománylevelével alapján, Szucsáva székhellyel (Moldva akkori fővárosa). Első püspöke Hovhannesz volt, és 1646-ig, a lengyelországi örmények katolizálásáig a Lembergben (Lwov) székelő örmény nemzeti vallású érsek alárendeltségében volt. 1646-ban kivált ennek az érseknek az alárendeltségéből, és mint örmény gregoriánus püspökség működött tovább. 1649-től 1686-ig Moldva örmény nemzeti vallású püspöke Minász volt, aki 1686 vége felé Lembergben katolizált, majd röviddel hazaérkezése után, 1686 végén/1687 elején meghalt. Fontos megjegyezni, hogy Erdélybe jövele után Minász püspök megtartotta az „Episcopus armenorum terrae Moldaviae et Valachiae actu in Transilvania” címet. Ebből arra lehet következtetni, hogy Erdélybe jövele után a püspök valószínűleg a szétzilálódott moldvai örmény

püspökséget is vezette, valószínűleg az ide-oda járkáló kisegítőin keresztül. És valóban, 1686-ban, a püspök katolizálása alkalmával Hunanian Vártán lemergi örmény katolikus érsek jegyzeteiben Minászt „Moldova püspökének” nevezte. Az érsek hasonlóan ír Illés Mendrul főpapról is, akit az eskütétel után jegyzeteiben „moldovai főesperesnek” nevezett. Oxendius Verzerescul is 1687. február 13-án a „Moldovában és Havasalföldön lakó, a mi rítusunkon levő örmény népünk érdekében” nevezte ki „ennek a helynek általános vikáriusává és kormányzójává”.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a moldvai örmények Erdélybe jövele után a moldvai örmény gregoriánus püspökség nem szűnt meg hivatalosan létezni, hanem ott is és az Erdélybe menekült örmények fölött is megtartotta joghatóságát. Ez a joghatóság az erdélyi örmények katolizálásának ideje alatt fokozatosan gyengült 1686 végéig, amikor Minász püspök katolizált. Ez idő alatt valószínűleg a Moldvában maradt örményeknek is sikerült helyreállítaniuk püspökségüket. Erdélyben tehát az örmény püspökség fokozatosan elvesztette gregoriánus jellegét, és örmény katolikussá alakult át. A folyamatot Minász püspök halála után meggyorsította Oxendius Verzerescul kinevezése „ennek a helynek általános vikáriusává és kormányzójává” (1687. február 13.), majd „Erdély örmény apostoli vikáriusává és kormányzójává” való előléptetése (1690. október 3.). Megerősítette XII. Ince pápa (1691), és véglegesítette Oxendius Verzerescul püspökké való felszentelése (1691. július 30.).

Felhívjuk a figyelmet, hogy mindaddig a történészek nem találtak sem olyan rendeletet, amely az Erdélybe menekült moldvai gregoriánus püspökség működési jogáról, sem pedig olyant, amely az erdélyi örmény katolikus püspökség létrejöttéről szólna. Ezért úgy véljük, hogy az örmények Erdélybe településének engedélyezésével, valamint Oxendius Verzerescul erdélyi örmény katolikus püspökké és vikáriussá való kinevezésével egyidejűleg automatikusan a két püspökség működését, illetve létrejöttét is engedélyezték.

B) 1686 után

Ha nem számítjuk az 1335-ben működő Márton talmácsi püspököt, akiről létezésén kívül semmit sem tudunk, Erdélyben az első örmény katolikus püspök Minász Euxensis Zilifdar-oglu, Moldvából menekült örmény gregoriánus vallású püspök volt, 1686 végétől 1687 elejéig. Őt követte Oxendius Verzerescul Lukács 1715. március 10-ig.

A folyamat rengeteg változást hozott mind a hívek, mind pedig a püspökség életében. A püspökséget a katolikus normáknak megfelelően szervezték át, de írott engedély hiányában csupán tradicionális intézményként működhetett. Az Oxendius Verzeresculnak 1687-ben, 1690-ben és 1691-ben személyesen kiadott rendeletek az örmény katolikus püspökség létének és működésének legalizálását is jelentik. Mindhárom iratot a lemergi örmény katolikus érsekiség levéltárában őrzik. Az örmény katolikus megnevezés 1773-tól vált általá-

nossá. A püspökség székhelye eleinte Besztercén volt, de 1700-tól az újonnan alakult örmény városba, Szamosújvárra költözött. A püspökségnek a következő plébániái működtek (zárójelben az első plébános nevét jelezzük): Beszterce (megszűnt 1712-ben), Gyergyószentmiklós (Theodorovics Simon; 1726. október 4. – 1753), Csíkszépvíz (Der Boghos!), Ebesfalva (a későbbi Erzsébetváros; Edelbej János, 1708–1713. március 9.), Szamosújvár (Nuszesz, 1700–1743. január 17.).

Az erdélyi örmény katolikus vallás kikristályosodása és megszilárdulása nem volt zökkenőmentes. Gyakori volt az ellenállás és az ősi vallásra való visszatérítési kísérlet, különösen 1688–1712 között, amikor az adók, az ígéretek ellenére, csökkenés helyett többszörösükre növekedtek. Az örmények becsapva érezték magukat, és több helyen „disunitus” kampányba kezdtek. Besztercén például az „uniáció” után az örményeknek 100 forint helyett 500 forint adót kellett fizetniük, és néhány év alatt ez 2000 forintra emelkedett.

A helyzet hasonló volt Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen és Ebesfalván is. A legerősebb „disunitus” mozgalom Gyergyószentmiklóson bontakozott ki, ahol egy 20 családból álló örmény csoport Potoczky Márton pap vezetése alatt nemcsak visszatért az ősi vallásra, hanem 1689-ben Ebesfalvára költöztek át, ahol I. Apafi Mihály megengedte a gregoriánus vallás gyakorlását és lakásépítésre alkalmas földeket is adományozott nekik.

A „disunitusok” visszatérítéséhez Verzerescul püspök kérte a bécsi hatóságok segítségét is. A császáriak, mivel „sajátos erdélyi problémáról van szó”, a helyi hatóságokhoz irányították a püspököt. A „disunitusok” és a protestáns vezetők hatalommal való visszaéléssel vádolták a püspököt, és az ügyet az 1692-es kolozsvári országgyűlés elé terjesztették. Itt a következő határozatot hozták: ha a püspök be tudja bizonyítani, hogy a „disunitusok” 1689 előtt „unitusok” voltak, neki van joga, de kérték tőle a bizonyítékokat. És mivel ez nem „civil”, hanem egyházi probléma, a hivatalos közegek úgy döntöttek, hogy az ügy megoldása a továbbiakban legyen az erdélyi katolikus felső vezetőség feladata. Ezért aztán az országgyűlés 12 személyből álló bizottságot nevezett ki, hogy vizsgálja az ügyet. A bizottság előtt a püspök bizonyította igazát.

Verzerescul tehát győzött, de csak a törvény előtt, mert a „disunitusok” semmiképp sem akartak visszatérni az örmény katolikus vallásra. Ekkor a püspök az ügy rendezését a „disunitusok” anyagi mellőzésében látta. Nem akarta nekik megadni az unió által ígért és részben megadott engedményeket, mert szerinte nem jogosultak arra. Ez még nagyobb elégedetlenséget váltott ki az örményekből.

Hogy a problémát radikálisan és könnyen megoldja, a püspök azt tervezte, hogy a „disunitusokat” kényszerrel Szamosújvárra költözteti. Mivel a disuniáció központja Ebesfalván volt, itt akarta kezdeni a költöztetést. De amikor az ebesfalviak ezt megtudták (1712), a Bécsben élő II. Apafi Mihály fejedelemhez folyamodtak, és így sikerült megghiúsítaniuk a püspök szándékát.

Az erdélyi örmény „uniáció-disuniáció” problémája véglegesen csupán 1729–1748-ban oldódott meg. Ekkor Róma egy kisebb mechtarista szerzetes csoportot költöztetett Erzsébetvárosba, hogy teljesen számolják fel a mozgalmat. Ez a magyarázata annak, hogy a hajdai „disuniációs” központ ké-

sőbb Európa második legnagyobb mechitarista vallási és kulturális központja lett, Velence után.

Érdemes megjegyezni azt, hogy az örmény disuniáció kezdeti felszámolása és az erdélyi román lakosság nagy részének görög katolikus vallásra való térítése abban az időben folyt (1698–1701), amikor a reformátusok háttérbe szorították a katolikusokat. A tordai országgyűlés 1697. július 30-án hozott határozata felszólítja Illyés András gyulafehérvári római katolikus püspököt, aki alig 1696. január 15-én került a püspöki székbe, hogy „...Exellenciád ex officio nostro et comissione dominorum Statutum et Ordinum – szeretettel kérjük, ne legyen visszatartása az ország elhagyása végett”.⁴¹

A római katolikus egyháznak ebben a nehéz helyzetében Erdélyben az egyetlen katolikus főpap Oxendius Verzerescul örmény katolikus püspök volt. Ezért, mielőtt száműzetésbe indult volna, Illyés András püspök őt kérte fel, hogy „hiányában vezesse a római katolikus püspökség ügyeit is...” („Nec ritus solum armenico, verum etiam latino ab exule Transylvanorum episcopo rogatus, antistitis religiosissimi munia plurimo cum animarum emolumento exercebat...”)⁴²

Verzerescul jól ismerte a római katolikus teológiai nézeteket és rítusi szabályokat is, így 1697 nyarával kezdődőleg, egészen 1712-ig (mások szerint 1715-ben bekövetkezett haláláig) sikerrel vezette az erdélyi római katolikus egyház ügyes-bajos dolgait is. Több olyan irat maradt fenn, amely az örmény püspöknek a római katolikus egyház érdekében végzett munkáját dicséri. Ezek közül megemlíthjük egy római katolikus rendház szervezését Mikházán, amelynek ő szentelte fel a templomát és a harangjait. „A nagy oltárnak kiváló ékességét képezi az a Mariazelli Mária kép, amelyet gr. Kornis Zsigmond kancellár hozott Bécsből, és amelyet 1711-ben a porciunkulai búcsú alkalmával Oxendius aladai püspök és erdélyi Vikárius Generális, több gróf, báró és más búcsús nép jelenlétében szentelt meg és helyezett el.”⁴³

Mint az Oxendius örmény püspök római katolikusokért való működésével kapcsolatban közmegismerésre először kibocsátott információt, említjük a brassói római katolikus plébánia *Historia Domusából* az 1708-as év eseményei közül a következőket:

„1708. május 14-én megjelent Brassóban – és még 1709. decemberében is itt tartózkodott – Virzerescu Axentius aladai címzetes püspök, az erdélyi örmények apostoli helytartója. Ő 14 évig Rómában tanult, 1684-ben jött az erdélyi örményekhez, akik nem sokkal azelőtt, 1672-ben jöttek az országba Minasz püspökkel. Déva és Alvinc körül telepedtek le a már korábban érkezett bolgárok, ők pedig Gyergyóba és Ebesfalvára költöztek stb. Ő a szakadár örményeket, akik a konstantinápolyi eutychest követték, visszahozta az Anyaszentegyház kebelébe. [...]

⁴¹ Illyés András: *i. m.*

⁴² Illyés András: *i. m.*

⁴³ P. György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár, 1930, 282.

1708. augusztus 6-án a városban ez a püspök kápolnát szentelt a Szent Kereszt tiszteletére. Ezt bizonyítja egy fatáblán levő felirat, melyet én szóról szóra lemásoltam ezen plébánia naplójába. Az év folyamán több főpapi infulás misét is végzett a főbb ünnepeken. [...]

1708. pünkösdjén ez a püspök megbérmált 153 személyt. Loyolai Szent Ignác ünnepén bérmált 63 személyt. Pünkösd után a 14. vasárnap pedig 49 személyt bérmált. Szent olajakat is szentelt, ezekből székelyföldi plébániák is részesültek, mivel más felszentelt püspök még nem volt Erdélyben”.⁴⁴

A latin és román nyelv tökéletes ismerőjeként Verzerescul püspököt felkérték, vizsgálja felül az erdélyi román lakosság nagy részének görög katolikus vallásra térítéséhez szükséges könyveket. Fennmaradt az a levél, amelyben Kapi Gábor, az erdélyi jezsuita rend főnöke 1701. március 14-én kolozsvári székhelyéről jelentette Kollonich Lipót esztergomi érseknek (1695–1707) a következőket: „a görög katolikus uniót illetőleg, melynek létrehozásáért meg vagyok bízva, jelentem, hogy beszéltem egy örmény, Rómával egyesült erdélyi püspökkel, aki perfekt ismerője a román nyelvnek, és több hibát talált úgy dogmailag, mint ritusi és szervezési szempontból az Athanasie görög katolikus erdélyi püspök által kibocsátott templomi könyvekben...”⁴⁵

A három erdélyi katolikus egyház érdekében végzett munkálkodásán kívül Oxendius püspöknek nagy fontosságú politikai megbízatásai is voltak. Magától I. Lipót császártól kapta a feladatot Rabutin erdélyi császári parancsnokon keresztül: békítse ki a II. Rákóczi Ferenc által vezetett kuruc felkelőket a kuruc-labanc háború befejezése érdekében. Ezek a tárgyalások 1704 tavaszán folytak, a Széchenyi Pál kalocsai érsek által vezetett sikertelen tárgyalások után, és a gyengén felfegyverzett kuruc harcosok elleni nagyméretű támadás előtt.

A tárgyalások ezúttal sem hozták meg a kívánt eredményt, a kurucokat nem tudta szándékaikról lebeszélni. II. Rákóczi Ferenc fogságba ejtette a delegációt arra kérte tagjait hogy, álljanak a felkelés oldalára. Oxendius püspök kiváló diplomáciai képességekről téve bizonyosságot, megmagyarázta Rákóczinak, hogy a delegáció résztvevői mindannyian nagy csodálói a magyar törekvéseknek, és lassan-lassan megértette vele, hogy miért csak „eszmeileg és érzelmileg” állhatnak a szabadságharc mellett. Ugyanakkor azt is a fejedelem tudomására hozta, hogy békítési szándéka nem más, mint humanitárius misszió, mivel csakis az ártatlan vér kiontását akarja megakadályozni, és a magyar elégedetlenkedéseket békés úton megoldani.

A tárgyalások befejeztével a püspök és a fejedelem egymást kölcsönösen tisztelő barátként váltak el, bizonyították rá az is, hogy a felkelők fő táborozási te-

⁴⁴Lamasch Joseph: *Anagraphesolum (Nelualum Historia) Sacrae Burciae vel Barciae, cum eidem posterius canonice unitis Archidiaconatibus Inclutarum Sedium Siculicalium Sepsí et Miklósvár, ab anno partus Virgineí 1351, at annum usque 1815. exclusive.* Nr. 428. Ince. Redda. 25. Jan. 1815. 129–130. Az adatokat és a fordítást Szirmai Béla brassói kanonok úr egy 2002. szeptember 20-án küldött leveléből közlöm.)

⁴⁵Nilles: *Simbolae.* I. Relatio ac voltum Gabrielis Kapi S. I. Superionis missionarum dacicarum. 163.

rületén, Kassa vidékén a delegáció szabad utazási engedélyt kapott. Ugyanekkor Oxendius Verzerescul püspök megszerezte a fejedelem beleegyezését az erdélyi örmény katolikus egyház és püspökség működésére vonatkozóan is.

Természetesen Oxendius püspöknek nagy ellenségei is voltak. 1715. március 10-én Bécsben hirtelen meghalt, életének „plus-minus sexagesimo”, azaz hatvanadik éve körül. „Sírja a bécsi Lipótváros mizeri templomában ismeretlen.”⁴⁶ Ez az oka annak, hogy hamvait később sem tudták hazahozni. Az első világháború pedig megghiúsította már makettben lévő szobrának felállítását is.

Érezvén halálának közeledtét, Buzescu Todor nevű titkárának végrendeletet diktált, amelyben meghatározta javainak pontos öröklési, illetve ajándékozási módját. A püspöki székben utódként Stanislavi Roska-Stefanovics István főprépostot ajánlotta: „Si fuerit pater Stephanus in locum meum”.⁴⁷ Végrendeletét Moldvában maradt rokonai megfellebbezték, és érdekükben Grigore II. Ghica moldvai fejedelem is közbelépett. A per sokáig elhúzódott, és az egyik heves vita alkalmával az egyik feldühödött, elégedetlen örökös az összes iratot a tárgyalóterem kemencéjében égő tűzbe dobta. Csupán néhány jelentéktelen papírt sikerült megmenteni. Így végződött a már híressé vált „Verzerescul osztozkodási per”.

Még nem múlt el teljesen a főpap halála által kiváltott bizonytalanság és zavar, amikor az erdélyi örmények vezetősége küldöttséget menesztett Nagyszébenbe gr. Kornis Zsigmond gubernátorhoz és gr. Steinwille katonai kormányzóhoz az Erdélyi Örmény Nemzeti Tanács (Conventus Nationalis) összehívásának engedélyezéséért, hogy megválasszák Verzerescul püspök utódját. Az engedélyt meg is kapták.

A tanács tagjai 1715. május 20-án gyűltek össze Görgényszentimrén, de nem tudtak megegyezni az új püspök személyében. Hosszas viták után úgy határoztak, döntse el a Vatikán, ki legyen az új erdélyi örmény katolikus püspök, akit minden ellenkezés nélkül elfogadnak.⁴⁸

Rómát hirtelen és készületlenül érte, hogy az örmények lemondtak püspök-választási jogukról, hiszen más alkalmakkor a papjaik és plébánosaik választásáért is sikraszálltak. Ezért a Szentszék úgy határozott, vár egy kicsit az új püspök kinevezésével, míg az örmények lecsendesednek, és gyakorolni akarják választási jogukat. Az idő telt, de az örmények nem változtatták meg elhatározásukat, sőt, egyre inkább kérték a Vatikántól az új püspök kinevezését.

A helyzetet látva a pápa ideiglenesen a Verzerescul által javasolt Stanislavi Roska-Stefanovics István főprépost helyett, akit az örmények a „conventus” alkalmából elutasítottak, 1616-ban Budakovics Lázárt, az akkori szamosújvári plébánost nevezte ki „erat is temporis vicarius apostolicus et archidiaconus

⁴⁶ Jakubinyi György: *A romániai katolikus örmények ordináriátusa Szamosújvár*. Kolozsvár, 2001, 34.

⁴⁷ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. 1700–1900*. Szamosújvár, 1901. I. 292, 297–298; Lukácsi, Cristophorum: *i. m.* 72–73.

⁴⁸ Lukácsi, Cristophorum: *i. m.*, 73; *Az Egyházszerző Örmény Bizottság Emlékirata Főtisztelendő és Nagyméltóságú gr. Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök úrhoz, a hazai örmény katolikus egyházi főnökség helyreállítása tárgyában*. Kolozsvár, 1911.

omnium per Transsylvaniam armenorum” („az összes erdélyi örmények ideiglenes apostoli vikáriusává és főesperesévé”), „cum iure ordinandi” (papszenteségi joggal). Ugyanakkor a Sacra Congregatio de Propaganda Fide erdélyi delegátusának oltalma alá helyezte, akinek felül kellett vigyáznia az örmény főpap fontosabb határozatait.

Budakovics Lázár szamosújvári örmény katolikus plébános volt, tanulmányai és munkálkodása miatt nagy hírnévnek örvendett. Ennek ellenére kinevezése – mint várható volt – nem váltotta ki az örmény vezetők tetszését. Hogy diszkreditálják és így megakadályozzák esetleges püspöki kinevezését, egyes örmény vezetők alaptalan panaszokat kezdtek küldözgetni a főesperes erdélyi feletteseihez és a pápához. Ezek közül az egyik legsúlyosabb az volt, hogy Budakovics szemet huny az egyes örmény közösségekben működő gregoriánus hiten lévőköt illetően. Ilyenképpen azt sugalmazták a főesperes feletteseinek, hogy az nem elég erélyes, és nemcsak hogy nem lép fel a gregoriánus vallás gyakorlásának megtiltásáért, hanem passzivitásával bátorítja is az ősi vallásra való visszatérést.

A vád súlyos volt, különösen azért, mert valóban léteztek örmény közösségek, ahol anyagi elégedetlenségek miatt a hívek visszatértek ősi vallásukhoz, mint az ebesfalvi örmények egy része. Ez azonban természetesen nem a főesperes miatt történt.

Ebben az időben Mártonfi György volt a gyulafehérvári katolikus püspök, aki a püspöki széket ugyancsak 1716-ban foglalta el. Látván az örmények zavaros helyzetét, úgy gondolta, ha már Oxendius Verzerescul vezette az erdélyi római katolikus püspökséget, most neki is joga van beavatkozni az örmény katolikus egyház ügyeibe, amíg az örmények új püspököt nem kapnak. Ez természetesen felháborította az örmény vezetőket, hiszen Verzerescul az Illyés András római katolikus püspök felkérésére, annak száműzetése után vezette az erdélyi katolikus egyházat, Mártonfi püspököt pedig senki sem kérte fel hasonlóra. Meg aztán beszélni sem tud a hívek nyelvén, hiszen a templomokban örményül miséznek, és nem ismeri az örmény rítus szabályait és szokásait sem.

A Budakovics Lázár magatartásáról terjesztett hírek Mártonfi György püspök és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide fülébe is eljutottak. Ezért 1719. február 27-én a Propaganda prefektusától, József kardinálistól aggodalmakkal teli levél érkezett Mártonfi püspökhöz, amelyben felkéri a püspököt, sürgősen vizsgálja ki és jelentse, hogy Budakovics Lázár valóban bűnös-e a következő vádpontokban:

- a szentmiséken eretnek „szentekről” emlékeznek meg;
- a karácsonyt és vízkeresztet egy napon ünneplik;
- a magán-hitvallásban nem említik Krisztus két természetét;
- áldozatokat végeznek az állatokért;
- megáldoztatják a csecsemőket;
- nem használják a Szent Kenet szentségét (az utolsó kenetet);
- a leányokat nem engedik templomba járni;
- a szentáldozást a betegnek minden tisztelet nélkül szolgáltatják;
- a pápa nevét a szentmisén nem említik;
- a misén a borba nem kevernek egy kevés vizet;
- a Trisagiont (Szent-szent...) hibásan éneklik;
- gyalázzák Leó pápát és elítélik a kalcedoni egyetemes zsinatot.

A levél érkezése után Mártonfi püspök hozzálátott a vádak kivizsgálásához. Mivel azonban ellentétes jelentések érkeztek hozzá, úgy határozott, hogy 1719. május 14-re összehívja az erdélyi örmény klérus főbb funkciójú papjait és világi vezetőit, nyilvános tárgyalás végett. A négy plébánia keretéből 14-en vettek részt a gyűlésen, Budakovics Lázár nélkül. Minden vádat külön megtárgyaltak, és a delegátusok a következőképpen nyilatkoztak róluk, amit az örményül írt jegyzőkönyvbe feljegyeztek:

„Egyes tévedések gyakorlását tagadjuk, másokat viszont elismerjük, és pedig:

Tagadjuk, hogy a szentmisén megemlékezünk az eretnekekről;

Tagadjuk, hogy a karácsonyt a vízkereszttel egy napon ünnepeljük. Mi a karácsonyt december 25-én, a vízkeresztet pedig január 6-án ünnepeljük;

Tagadjuk, hogy magán-hitvallásunkban Krisztus két természetét nem ismerünk el;

Tagadjuk, hogy az állatokért áldozatokat mutatnának be;

A csecsemőket nem áldoztatjuk. Csak a szájukat kereszttel jelöljük meg;

Igaz, hogy a szentkenetet nem szolgáltatunk ki, de ezután kiszolgáltatjuk;

Az is igaz, hogy a leányok csak újevkor, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján és Urunk színeváltozásának napján járnak templomba. De ezt a moldvai szokásunkat még nem sikerült teljesen megváltoztatni.

Mivel eretnekek között lakunk (itt a reformátusokat és görög-ortodoxokat értették), az Oltári Szentséget nem klerikusok kíséretében visszük a beteghez, hanem megfelelő világi férfival. Ott mindig égő gyertya mellett és kellő tisztelettel szolgáltatjuk ki.

Nemcsak a római pápát, de a császárt, a püspököt és más kiváló személyt is tisztelettel említünk a szentmiséken;

A miseborhoz mindig kevés vizet is vegyítünk;

A Trisagiont a lengyelországi szöveggel, amint ezt az elhunyt Oxendius püspöktől örököltük, úgy énekeltük;

Soha nem gyaláztuk és nem ítéltük el sem Leó pápát, sem a kalcedoni egyetemes zsinatot.

Aláírások

Gyulafehérvár, 1719. május 14.”

Az elkészült jegyzőkönyvet elvitték Budakovics Lázárnak, aki a következő megjegyzést fűzte hozzá:

„Én, Budakovics Lázár, az erdélyi örmények vikáriusa, jóváhagyom és megerősítem mindazt, amit ezen irat tartalmaz, és amit a szamosújvári, ebesfalvi, gyergyói és máshonnan Gyulafehérvárott összegyűlt vezetők határoztak.”

Aláírás

Ezután lefordította latinra, és elküldte Gyulafehérvárra, a Szent Kongregációhoz felterjesztés végett.

De a Sacra Congregatio de Propaganda nem hitt teljes mértékben sem a 14 örmény vezető, sem Mártonfi püspök jelentésében. Tudták, hogy Mártonfi szükségtelennek tartja az erdélyi örmény katolikus püspökség helyreállítását, ugyanis az addigi jelentések szerint az erdélyi örmények között nincsenek problémák, amelyek egy külön püspök személyét igényelnék. Úgy vélte, hogy Oxendius Verzeresculhoz hasonlóan, egymaga is képes megbirkózni az örmények vallási problémáival. A fentiekből azonban kiderült, hogy az erdélyi örmények esetében mégis vannak komoly megoldatlan problémák, amelyekről szeretné elterelni a felettesei figyelmét. Ezért aztán nyomban a püspök jelentése után Erdélybe érkezett a velencei mechtaristák egyik misszionáriusa, a tudós Cacciadurus Arachiel, apostoli vizitátorként, „hogy lássa a különbségeket a lengyelországi és erdélyi örmények ünnepeit” tekintve. Cacciadurus jelentései ismeretlenek maradtak.

Ellenben 1721. június 10-én Jónás sebastai örmény püspök (Batthyányi Ignác püspök szerint Mártonfi György püspök segítőtársa) mint a Sacra Congregatio de Propaganda által küldött vizitátor érkezett Ebesfalvára ellenőrzés végett. Akkor itt még nem számolták fel teljesen az anyagi elégedetlenségek miatt az ősi vallásra való visszatérés nyomait. Különösen a Barun Minász pap által vezetett vallási frakció volt szembetűnő, de voltak másutt is kihágások, amelyekre megkapták Mártonfi püspök engedélyét (például a böjtök megtartására vonatkozó rendeletek).

Jónás püspök jelentette a dolgokat, ami a kongregáció nagy elégedetlenségét váltotta ki Mártonfi püspökkel szemben, akit kemény hangú levélben róttak meg.

„A Szent Kongregáció nagy lelki aggodalommal értesült az Erdélyben élő örmények közötti zavarokról, melyeket egy Minász nevű pap bizonyos újításokkal köztünk okozott. [...] Tudomásunk szerint ehhez Főtisztelendőséged is hozzájárult. [...] Ezért Téged is atyailag és komolyan figyelmeztetünk, hogy máskor óvatosabb légy. [...] Kérjük tisztelendőségedet, hogy a nevezett Minász pap erkölcsi életéről és magaviseletéről is [...] titkos jelentést felterjeszteni szíveskedjél.

Kelt Rómában 1721. március 17-én

Testvéred:

Sacripantes József bíboros prefektus larisszai érsek.”

Mártonfi György titkos iratként kezelt válaszát nem ismerjük. Egyébként a püspök 1721. szeptember 5-én meghalt, a püspöki székből Antalffy János követte.

Ha alaptalanul is, de a sok vádaskodásnak meglett a várt eredménye. 1721-ben Budakovics Lázárt mindkét főpapi állásból nyugdíjazták. Helyette a pápa szintén „ideiglenes apostoli vikáriussá és az összes erdélyi örmények főesperesévé” dr. Theodorovics Mihályt (Todorovics der Minász Toroszjánt), a szamosújvári örmény katolikus plébánost nevezte ki. 1736. július 6-ig viseli még ez utóbbi tisztét is. Ekkor megkapta a „pronotarius apostolicus” („apostoli főjegyző”) rangot és címet is.

Dr. Theodorovics Mihály is a Sacra Congregatio de Propaganda Fide tanítványa volt. Széles kultúrájú férfi volt, a teológiai tanulmányok doktora, több elméleti és valláséleti munka szerzője. Fontos érdemet szerzett magának az örmény katolikus egyház megszilárdításában, de közössége világi ügyeinek irányításában is. Őt küldték 1725. december 25-én Bécsbe III. Károly császár diplomájának előkészítésére, amelyben az uralkodó elismeri Szamosújvár örmény város alapítási és működési jogát. Ő volt a motorja annak a harcnak, amelyet az erdélyi örmények püspökségük helyreállításáért vívtak. Hivatali kötelességeinek gyakorlása közben halt meg 1760. január 3-án. A Salamon-templom mellett lévő szamosújvári kolostor kriptájában temették el.

Az örmények közötti viszályok felszámolásában Antalffy János gyulafehérvári püspök jobbkeze Theodorovics Mihály volt. Az eretnokség és szakadárság minden gyanújától való megtisztításban Oxendius Verzerescul után a legtöbb érdem őt illeti. Ezért Antalffy János püspök 1725-ben kétszer is megtisztelte: „Theodorovics Mihály szamosújvári plébánost a régi jogaiban meghagyjuk és megerősítjük” (1725. április 12.), és „neki minden hatalmat és felhatalmazást megadunk, hogy az említett örmény nemzet körében bármilyen egyházi ügyet megoldjon és ezekben határozatot hozzon” (1725. november 20.).

Mindezek ellenére a püspök 1728-ban (1729 elején?) visszavonta Theodorovics Mihály főesperesi megbízását. De 1729-ben tett vizitációja alkalmával Stephanovics Roska István vizitátor visszahelyezte őt ebbe a tisztjébe. A vizitátor ezt stanislavi székhelyéről 1730. február 18-án is megismételte, majd Antalffy utódjától, Zorger Gergely püspöktől a főesperes vikáriusi kinevezését kérte „az örmény nemzet egységének fő feltételeként”.

A kérés eredménytelen maradt, az egység helyett megosztás következett. Az örményeknek két egyházkerületet és két főesperest jelöltek ki: a szamosújvárit és az erzsébetvárosit, amelyhez a gyergyószentmiklósi és a csíkszépvízi plébánia is tartozott. Később ezt a kettőt a gyergyói, illetve a felcsíki latin rítusú kerülethez csatolták, majd a szamosújvári főesperességet is megszüntették, és a szolnoki latin főesperességhez csatolták.

Theodorovics Mihály halála után ismét napirendre került az új örmény püspök személye. Az örmény közösség belviszályait, illetve a gyulafehérvári püspökség ellenállását orvosolandó a pápa nem nevezett ki új apostoli vikáriust és főesperest, hanem a négy örmény plébániát (Gyergyószentmiklós, Csík-

szépvíz, Erzsébetváros, Szamosújvár) egy esperes-plébánossal az élen a gyulafehérvári római katolikus püspök és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide erdélyi kiküldötte személyén keresztül egyenesen Rómának rendelte alá.

Míndez sem az örmények közötti vitákat, sem a püspökség restaurációjáért folyó törekvéseket nem szüntette meg. A püspökség helyreállításáért folyó mozgalom központja Szamosújvár lett. Innen küldték a legtöbb és legdokumentáltabb petíciót.

Még Theodorovics Mihály életében Roska-Stephanovics Lázár vizitátor felkarolta az örmények kérelmét, és 1734. január 18-án a gyulafehérvári római katolikus püspökhöz intézett levelében Theodorovics Mihályt ajánlotta az erdélyi örmény katolikus püspöki székbe. Theodorovics Mihály püspökké való kinevezése támogatását szorgalmazták az Országgyűlés elnökénél is. Maga Theodorovics Mihály főesperessé való kinevezése után bejárta Erdélyt, az örmény vezető személyek aláírását gyűjtve az örmény katolikus püspökség helyreállítása érdekében. Roska-Stephanovics Lázár vizitátor 1738. augusztus 8-án a Bécsben székelő Paulucci apostoli nunciusnak ajánlja, hogy „nevezze ki Theodorovics Mihályt erdélyi, Rómával egyesült örmények püspökévé”.

Az ügy rendezése végett III. Károly császár 1738. január 30-án az erdélyi örményeknek kiadott diplomájában a következőket írja: „Kegyelemmel gondoltunk ezen a problémán és megengedjük, hogy a Rómával egyesült örmény klérus keretéből választhassanak saját püspököt. De megtartom magamnak a javaslatok feletti határozat jogát.” Ugyanebben a diplomában a császár 12 000 forintos segílyt ajándékoz az újonnan kinevezett püspöknek, a püspökség újraindítási költségeinek fedezésére. A császár „kegyelmes” határozatát a Szent-szék semmibe vette.

Az örmény püspökség újraindításáért vívott harc első sikerét 1758-ban érték el, amikor Mária Terézia császárnő, eleget téve az örmények kérelmének, Theodorovics Mihály szamosújvári örmény katolikus plébánost Erdély örmény katolikus püspökévé nevezi ki. Más érdekeket képviselő befolyásos személyek azonban ekkor is megghiúsították a Vatikánban a kinevezés megerősítését. Dániel Tódor örmény királyi tanácsos, amikor a császárnői kinevezésről tudomást szerzett, több súlyos, de alaptalan vádat terjesztett fel Theodorovics ellen. Az ügy kivizsgálására a gyulafehérvári római katolikus püspökség két magas rangú személyiséget küldött Szamosújvárra. A kihallgatások a Salamon-templomban kellett volna hogy lefolyjanak, de a küldöttség munkálkodását a küldöttek és Theodorovics ellen uszított asszonycsoport lehetetlenné tette. Az asszonyoknak azt mondták, hogy a delegátusok az örmények római katolikus vallásra való térítésének ügyében jöttek, mire azok a „nem kell nekünk örökkön-örökké” kiáltásokkal és ócsárló szavakkal elűzték a küldötteket. Idővel bebizonyosodott a Theodorovics elleni vádak alaptalansága, és kiderült, mi volt velük Dániel Tódor célja: testvérét akarta a püspöki székben látni. Ezt a célt nem érte el, de a pápa sem nevezett ki új püspököt az erdélyi örmény katolikus egyház élére.

Szongott Kristóf 1901-ben a következőket mondja: „Ha nem lett volna ez a Dániel, az erdélyi örmény katolikus püspökség ma is létezne!”⁴⁹

Az erdélyi örmény katolikus püspökség másik gátja az akkori gyulafehérvári római katolikus püspökök ellenállása. Erre világítanak rá Battyányi Ignác gyulafehérvári püspök 1786-ban a lembergi örmény érsekhez intézett sorai: „az erdélyi örmények a gyulafehérvári római katolikus püspök joghatósága alá tartoznak. Való igaz az is, hogy Theodorovics Mihály híveivel a császári udvarnál sokat próbálkozott avégett, hogy elszakadjanak és saját rítusú püspököt kapjanak, [...] de az erdélyi latin rítusú püspökök ennek ellenálltak mai napig. Az ebesfalvi örmények is kijelentették, hogy szívesebben maradnak a latin püspök mellett.”⁵⁰

Az erdélyi örmények ezek után sem mondtak le a reményről, hogy egyszer sikerül helyreállítani az örmény katolikus püspökséget. Dr. Theodorovics Mihály halála után (1760) a város egyenesen Rómához intézett egy petíciót, amelyben alapos indoklással kérte az erdélyi örmény püspökség helyreállítását. A kérés kivizsgálására 1765. február 8-án a főkormányszék bizottságot küldött Szamosújvárra. A bizottság tagjai megbizonyosodtak, hogy az örmények kérelme komoly elhatározás eredménye, ezért biztosították őket támogatásukról. Csakhogy Szamosújváron 1758-ban újra létrejött a görög katolikus püspökség, márpedig a IV. Lateráni Egyetemes Zsinat határozata alapján ugyanazon helységben nem működhet két különböző rítusú katolikus püspökség. Ezért az erdélyi örmény püspökség újralétesítését ismét csak elhalasztották.

Ezt követően időlegesen szünetelt a püspökség helyreállításáért folyó harc. A vallásvezetési szempontból autonómmá vált négy örmény plébánia életében ellenben új gondok adódtak, amelyek komoly fejtörést okoztak a felső egyházi vezetőségnek. Ezek a következők voltak: a) az örmény katolikus hívek egyre inkább a római katolikus vallás felé orientálódtak; b) nézeteltérések származtak a gregoriánus naptár bevezetéséből; c) módosult a böjtök tartása; d) joghatósági problémák léptek fel; e) rítusbeli különbözőségek adódtak.

a) Az erdélyi örmény katolikus klérus egyre inkább engedett a római katolikus püspökök latinositási törekvéseinek. Emellett az örmények, különösen a fiatalok, egyre inkább elfelejtették örmény nyelvüket, így közömbössé vált, hogy örmény vagy latin nyelvű misét hallgatnak-e, hiszen egyiket sem értették jól. A papok az örményre fordított, elkopott misekönyvek helyett latinul írt misekönyveket kezdtek használni.

Paradox módon a Szentszék ellenezte a latinositást. A Szentszék véleménye szerint ugyanis az erdélyi örmények rítusának fennmaradása elősegítheti a keleti (havasalföldi, moldvai és bukovinai) örmény „szakadárok” megtérését, akik között már működtek örmény katolikus misszionárius papok. (1757-ben

⁴⁹ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. 1700–1900.* 296–305; *Az Egyházszerző Örmény Bizottság Emlékirata Főtisztelendő és Nagyméltóságú gr. Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök úrhoz, a hazai örmény katolikus egyházi főnökség helyreállítása tárgyában.* Kolozsvár, 1911.

⁵⁰ Lukácsi Cristophorum: *i. m.* XVI. Szirmai Béla brassói kanonok fordítása.

például fiatal papként küldték Moldvába Jakabfi Jánost, aki visszajövele után Szamosújvár plébánosaként működött 1791-ben bekövetkezett haláláig.)

1750. szeptember 11-én a bécsi nuncius a gyulafehérvári házfőnökhöz, P. Banyai Lászlóhoz írt levelében elrendeli: „mivel ezáltal a keleti szakadárak elhidegülnek az egyesülestől, az ő rítusuk megvetését látván ebben, [...] az összegyűlt bíborosok úgy döntöttek, hogy senkinek sem szabad áttérni a latin rítusra [...], különösen az erdélyi örmények esetében [...]. Franciscus Archiepiscopus Patracensis apostoli nuncius”. A határozat szövegét Kastal János vikáriusnak is átadták, akinek részletes jelentést kellett készítenie erről az ügyről és megoldásáról a pápa számára.

b) Komoly gondot okozott a gregoriánus naptár bevezetése az erdélyi örmény katolikus egyházi életbe. Tudnivaló, hogy a Firenzei Egyetemes Zsinat alkalmával (1439), amikor IV. Jenő pápa érintetlennek nyilvánította az örmények rítusát és szokásait, engedélyébe beletartozott a Julián-naptár, valamint az ősi örmény vallási naptár használati joga is. Így az erdélyi örmények is ezt a két naptárt használták.

Csak hogy Magyarországon 1587. október 22/31-én, Erdélyben pedig 1590. december 15/24-én bevezették a Gergely-naptárt. A bevándorolt örmények számára körülményes volt régi naptáraik egyidejű használata a gregorián naptárral, különösen az ünnepek időpontjának meghatározásában. 1750-ban az örmény papok megunták az örökös átszámításokat, és követelték a gregorián naptár bevezetését az örmény egyházba. Mivel azonban ez IV. Jenő pápa rendeletének áthágását jelentette volna, a módosítást csak pápai rendelet alapján lehetett végrehajtani.

Az engedély kibocsátását az egyházi bürokrácia miatt hosszas levelezés előzte meg. Csak 1758 elején került Sztoyka Zsigmond Antal erdélyi római katolikus püspök asztalára a pápai engedély, amely megengedte a Gergely-naptár használatát az erdélyi örmény katolikus egyházban. A rendeletet a püspök 1758. január 26-án közölte Szamosújvárral.

c) A Gergely-naptár bevezetése az örmény katolikus vallás modernizálását is jelentette, ami tetszett az örményeknek, és úgy gondolták, hogy az ősi vallásból eredő sok hosszadalmas böjtöt (évente 117 böjti nap) is megrövidítik valamelyest. Minden külön engedély nélkül kezdtek elhagyni a böjtökből. Ez Bajtay Antal püspök tudomására jutott, aki 1764. június 13-án felelősségre vonta a szamosújvári egyházi vezetőket. A rítusmódosításaként az örmények is bevezették a latin egyház rítusához hasonlóan a karácsonyi háromszori misézést, amit az örmény rítus nem tartalmaz.

A böjti és misézési módosításokat Szamosújvárról olyan bonyolult módon magyarázták meg a püspöknek, hogy az, mivel nem volt járatos az ősi örmény naptár használatában és az átszámításokban, nem értette meg. Ezért a tudós Eötvös Ferenc egri professzor magyarázatát és véleményét kérte.

A professzor 1782-ben válaszolt a levélre, de már Batthyányi Ignác püspöknek. Hosszú magyarázatok után arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi örmények annyi módosítást vezettek már be rítusukba minden engedély nél-

kül, hogy nem is örmény katolikusoknak, hanem „vegyes rítusú” katolikusoknak kell nevezni őket. Javasolta a püspöknek, hogy forduljon VI. Pius pápához a dolog tisztázása végett, amit a püspök meg is tett, azzal a megjegyzéssel, hogy mivel az erdélyi örmények már nem tiszta örmény rítusúak, hanem mindinkább közelednek a római katolikus rítushoz, nem szükséges egy közülük választott örmény katolikus püspök kinevezése.

A rendelkezésünkre álló dokumentációból nem ismerjük a pápa teljes választát, de azt tudjuk, hogy megengedte a karácsonyi háromszori misét, „kiváltságosan az erdélyi örmények részére”. Valószínűleg hasonló döntést hozott a böjti napok számbeli csökkentésével kapcsolatban is, mert az erdélyi örmény katolikusok kevesebbet böjtölnek, mint a Kárpátokon túli, gregoriánus rokonaik.

d) Bár hagyományosan az erdélyi örmények a leMBERGI örmény katolikus érsek alárendeltségébe tartoztak, egyre jobban eltávolodtak attól, amiért az érsek nagyon megnehezített. 1786-ban nagy vita támadt az érsek és az erdélyi püspök között. Mivel megegyezni nem tudtak, az érsek II. József császárhoz, a püspök pedig a bécsi káptalanhoz folyamodott.

A császárhoz intézett levél is a káptalanhoz jutott. A káptalan hosszú levélben elemezte a két fél érveit, majd kijelentette: „a leMBERGI érsek úrnak látszatra igaza van, de a valóságban nincs, mert az évek óta tartó gyakorlat az erdélyi püspök előnyére van. [...] Megállapítjuk, hogy az érsek úr igényeit az erdélyi püspök jogainak a megsértése nélkül nem lehet kielégíteni.”

A káptalan tehát 1786. szeptember 13-i válaszában az érsek tudomására hozta, hogy az erdélyi örmény katolikusok az erdélyi római katolikus püspök fennhatósága alá tartoznak.

e) A négy örmény plébánia közötti rítusi eltérések oka szintén abban rejlik, hogy nem volt egy közös és saját vallási vezetőjük. Különösen az új kalendárium bevezetése okozott zavart, hiszen annak használata a plébánosok felfogásától függött. Ez aztán rítusbeli eltérésekhez vezetett, amiért Mártonfi József püspök felelősségre vonta a plébánosokat.

A helyzet rendezése érdekében Mártonfi püspök 1807. március 13-án mind a négy plébánostól egy Direktórium-javaslatot kért. Az egységes Direktóriumot végül 1822-ben Szepesi Ignác püspök adta ki. Szintén ő volt az, aki 1826-ban a dokumentumot a velencei Direktórium alapján kijavította és újra kiadta.

Az egységes Direktórium sem oldotta meg azonban az erdélyi örmény katolikus egyház egyik legnagyobb gondját: hogy saját választású püspök egységesen vezesse azt. Ebben a jogban az örményen kívül az összes erdélyi egyház részesült.⁵¹

Az 1855. év új eredményeket hozott az erdélyi örmény püspökség helyreállításáért folyó harcban. A folyamatot dr. Lukácsi Kristóf szamosújvári örmény katolikus plébánossá való kinevezése indította el. Dr. Lukácsi Kristóf a Rómában működő Sacra Congregatio de Propaganda Fide teológiai doktori címet szerzett növendéke volt. A bécsi mechitarista katedrálisban avatták örmény ka-

⁵¹ Lukácsi Cristophorum: *i. m.* 73; XVII-XXI.

tolikus pappá 1827. december 20-án. Öt éven keresztül (1832-ig) a szamosújvári örmény katolikus plébánia egyik káplánja volt. Ekkor, a városi tanács heves ellenállása ellenére (lásd a városi tanács levelét Tusnádi Kovács Miklós püspökhöz), Tusnádi Kovács Miklós püspök 1828. május 27-én kiadott rendeletével a gyulafehérvári püspöki líceum bölcsészettan tanárává nevezte ki, alapos teológiai ismereteinek és szorgalmának köszönhetően. Közel 25 évig dolgozott az iskolában.

1855. augusztus 24-én meghalt Gajzágó Kristóf, Szamosújvár örmény esperes-plébánosa. Haynald Lajos püspök 26-án küldött levelében felszólítja a várost, hogy tartsák meg az új plébános jelöléséhez szükséges gyűlést.

A választás 1855. szeptember 4-én történt meg, és Jakab Bogdán polgármester a következő jelentést küldte a püspöknek: „az üresedésbe jött plébánosi állomásra igényelt hármás kijelölés tárgyában [...] a vallásos érzelem és külső bizalom lelkesedéséből kifolyó általánosan egygye olvadt közakarattal és felkiáltással 1-ső helyre nagytisztelendő Lukácsi Kristóf Károlyfehérvári igazgató-tanárt .... szavazattal, 2-ik helyre tiszt. Kopár Simon segédlelkész és esperesi ügyvivőt 16 szavazattal, és 3-ik helyre tiszt Lengyel Gergely segédlelkészt 12 szavazattal választotta meg. [...] Méltóztassék nagytisztelendő Lukácsi Kristóf urat plébánossá való kinevezésével városunknak vissza ajándékozni...”

1855. Mindszentek hava (november) 13-án megjött a püspöki megerősítés: „Szamosújvár nemes város örmény hívei plébánosává Nagytisztelendő Lukácsi Kristófot az Úrban kinevezem, [...] egyszersmind a Belső-Szolnok kerületi Esperesi díszes hivatallal is őt felruházni eltökélttem [...]. Haynald Lajos erdélyi püspök”.

Ha előre látta volna, hogy mi következik, nem tette volna meg: kinevezése után dr. Lukácsi Kristóf az erdélyi örmény katolikus püspökség restaurációjáért indított mozgalom élharcosává vált. Az újraéledt és nagyon aktívan működő mozgalomnak mondhatni: minden lépése – ha szövegeinkben nem is említjük gyakran – Lukácsi Kristóftól ered.

A mozgalomnak ez a szakasza kimondottan Haynald Lajos erdélyi püspök ellenállásának megtörésére irányult, vezére pedig dr. Lukácsi Kristóf lett. Így az erdélyi katolikus egyház történetében a jelenséget a „Lukácsi-Haynald per” néven is emlegetik.

A püspökség helyreállítására vonatkozó erőfeszítéseit dr. Lukácsi Kristóf egy 1857. július 16-án a római Sacra Congregatio de Propaganda Fidéhez küldött levéllel kezdte, amelyet De Luca bécsi nuncius közvetített. Ebben a levélben részletesen ismertette az erdélyi örmény katolikus egyház történetét és az utóbbi időkben elszenvedett sérelmeit. Azzal vádolta Haynald Lajos erdélyi római katolikus püspököt, hogy latinositani törekszik az erdélyi örmény egyházat, és Róma határozott közbelépését kérte a püspök magatartása ellen. Ugyanakkor az erdélyi örmény püspökség újjalétesítése mellett tört lándzsát.

A Kongregáció ugyanazon év augusztus 26-án De Luca nunciuson keresztül magyarázatot kért Haynald Lajos püspöktől a panaszokat illetően. A püspök

1857. november 22-én válaszolt a nunciussnak. Levelében, mielőtt válaszolt volna a „nagyon súlyos” vádakra, amelyeket dr. Lukácsi Kristóf hozott fel ellene és elődei ellen, történelmi bemutatót tartott az erdélyi örmények „mai helyzetének” kialakulásáról, hangsúlyozva, hogy Oxendius Verzerescul tulajdonképpen nem volt püspök, csak „Vicarius et Administrator General Armenorum”, tehát egyszerűen nincsen mit restaurálni. Verzerescul halála után a latin püspökök fékeztek az örményeket rítusukat elhagyásában, nem pedig ellenkezőleg, mint ahogy azt dr. Lukácsi Kristóf állítja. Példaként említi Bajtay és Batthyányi püspökök erőfeszítéseit az örmény rítus tisztaságának megőrzése végett. Végül Haynald püspök határozottan kijelenti, hogy „opportumum non indicatione servandae fidei unitatis, ut Episcopus gentilis Armenis detur” („a pillanat nem mutatja időszerűnek és racionálisnak a vallás egységéért, hogy az örmények püspököt kapjanak”). Lukácsi egy ambíciózus pap, aki ki akar válni felettesei szigora alól saját érdekei miatt, túllépve a normális illemszabályok határait, állítja a püspök.

Mivel Lukácsi nem kapott választ a panaszaira, újabb és újabb levelekkel bombázta a nunciust. Erre a nunciuss 1858. január 11-én felkérte Haynald püspököt: „akadályozza meg, hogy a plébános folytassa az erősködést ebben a problémában”. A nunciuss mégis úgy látta jónak, hogy Lukácsi összes levelét a püspök válaszával együtt 1858. január 12-én felterjessze az Egyházi Rendkívüli Kongregáció Külügyi Osztályához. Ennek a titkára, majd G. B. Canella bíboros, látván az ügy komolyságát, 1858. március 10-én az egész anyagot bemutatta IX. Pius pápának.

A pápa áttanulmányozta a dokumentumokat, és elrendelte, hogy „a Sacra Congregatio de Propaganda Fide értesítse az összes területi püspököket, hogy a joghatóságuk alatt levő örmény katolikusok részére válasszanak közülük és nevezzenek ki vikáriusokat, a IV. Lateráni Egyetemes Zsinat határozatainak megfelelően. Akkor pedig, amikor azt alkalmasnak tartja, bele fog egyezni a vikáriusok püspökké való kinevezésébe és a püspökségek felállításába.” A pápa határozatát a Kongregáció titkára, Bidini 1858. március 26-án, a bécsi nunciusson keresztül közölte Haynald püspökkel.

A püspök semmilyen látható lépést nem tett Msgr. Bidini rendeletére, ezért Lukácsiék tovább küldözgették panaszukat a bécsi nunciushoz, a Kongregációhoz, sőt, a Konstantinápolyban székelő Hasszun örmény pátriárkához is. De csak az örmények gondolták, hogy Haynald püspök nem lépett a pápai rendelet után. Valójában 1858. szeptember 9-én Barnabo prefektuson keresztül, majd szeptember 13-án egyenesen IX. Pius pápához intézett levelet, amelyben új inkokokkal ismételt „bizonyította” a püspökség helyreállításának szükségtelen voltát. Tiltakozásához csatlakozott De Luca bécsi nunciuss is, az október 9-én Barnabo prefektushoz írott levelével, amelyben arra kéri a Kongregáció prefektusát, hogy „csillapítsa le ezt az engedetlen és tiszteletlen örmény plébánost” („indocile et irreverente”).

Míndezek ellenére „Szamosújvár esküdt közönsége” az 1858. november 20-i városi tanácsülésen úgy határozott, hogy „jónak és szükségesnek találja a bécsi

tisztelendő pater mechitaristák kolostorelnökét, az örmény érsek úr öméltóságát megkérni útmutatás-adásra az iránt: mit kellessék az ügy kezdeményezése körül a választott közönségnek cselekedni, mely által az Erdélyben és Magyarországon szétszórt örmények egyházi érdeke előmozdítottassék és a végenyészettől megmentessék”. A németül írt levélben az örmények ismételten bemutatják erdélyi történetüket, jelenlegi rendezetlen egyházi helyzetüket, kérvén a páter útmutatását. A rendelkezésünkre álló bibliográfiából nem ismerjük a páter válaszát, de akadályként valószínűleg felvetette a püspökség létrehozásához és működéséhez szükséges pénz megszerzési nehézségeit is. Azt is javasolhatta, hogy próbáljanak meg az egyházi hatóságokon kívül civil úton is megtenni mindent az ügy érdekében.

1859. április 20-án megjelent dr. Lukácsi Kristóf latin nyelven írott *Erdélyi örmények története* című munkája. Ebben Lukácsi nyíltan megvádolja az erdélyi katolikus egyházfőket az örmény katolikus vallás fokozatos latinizálásával, és a püspököket, hogy akadályozzák az örmény katolikus püspökség létrehozását. A könyv nemcsak az erdélyi római katolikus egyházi vezetők, hanem – mint később látni fogjuk – több kritikus és vallástörténész heves ellenkezését is kiváltotta.

Haynald püspök, válaszként a könyvben megjelenő vádakra, 1859. augusztus 29-én tiltakozó hangú levelet küldött Barnabo kardinálisnak, amelyben ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy az 1858. március 26-án közölt pápai határozat alapján megalapítandó örmény vikáriusság Erdély területén jelenleg nem szükséges, hiszen a vikáriusság, illetve a püspökség helyreállítását semmi nem indokolja. Mivel a IV. Lateráni Egyetemes Zsinat határozatait „csak ott kell alkalmazni, ahol feltétlenül szükséges”, következik, hogy a pápa határozata Erdélyre vonatkozóan nem kell hogy kötelező legyen. „Egyébként – mondja a püspök – egy néhány hónappal ezelőtti római látogatásom alkalmával a Sacra Congregatio de Propaganda Fide is az erdélyi örmény vikáriusság, illetve püspökség újraállítása ellen nyilatkozott.”

És mivel a vikáriusság létesítéséért semmi sem történt, valószínűleg a bécsi mechitarista apát tanácsára, 1860. február 11-én ismét összeült a szamosújvári tanács, és a következő határozatot hozta: „egyes akarattal és közegyetértéssel folyamodást határoz intézni Ő császári kir. Apostoli Felségéhez a szóban levő szamosújvári örmény püspökség restaurálásának ügyében, a boldog emlékeztű III. Károly császár által a város részére a szamosújvári uradalom Inscriptiója ötletéből még 1738. január 30-án kiadott kiváltságlevélben a püspökségre vonatkozólag kimondott elvek alapján legkegyelmesebben leendő megengedése iránt”, továbbá „a püspökség felállítására szükséges és a városban kezelendő pénzalapot közadakozás útján szándékozván előteremteni – addig is, míg ez – felsőbb engedély mellett – megkísértetvén, kezdeményezésül a város majorsági pénztárából – legfelsőbb jóváhagyás reményében – e célra 20 000 osztrák értékű Forintot szavaz meg államkötelezvényekben, melyeknek 5%-os kamatja évenként a városi pénztárból a restaurálandó püspökség részére annak idejében ki fog szolgáltatni”.

A jegyzőkönyv hátlapján 1860. február 15-i dátummal a következő felirat olvasható: „a folyamodás Ő császári kir. Felségéhez (átadásáért) a bécsi nagyon tisztelendő P. P. Mechitaristák congregatiojának jelenleg itten lévő general-procurátorát: főtisztelendő páter Sükös Ignác urat [...] felhatalmazó levéllel el látni határoztatik”.

A császárhoz intézett, németül fogalmazott petíciót 1860. február 15-én írták alá. Tartalmazza az erdélyi örmények történetét, az erdélyi katolikus egyházfők velük szemben tanúsított magatartásának leírását, a VI. Károly és Mária Terézia által az örmény püspökségek felállításáról és finanszírozásuk módjáról kiadott rendeletét, kérvén végül a püspökség helyreállításának jóváhagyását, amelynek költségeihez 20 000 forinttal ők is hozzájárulnak.

Hasonló tartalmú levelet küldtek az örmények a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide bíboros főnökének, Barnabónak, valamint a római Szentszék Bécsben lévő apostoli követének, Antonius De Lucának. Mindkét levelet pártfogolás végett elküldték a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz. A 1860. június 6-án aláírt folyamodványok eljuttatásával a „jelenleg rendkívüli birodalmi tanácsosi minőségben Bécsben lévő Jakabb Bogdán” szamosújvári polgármestert bizták meg.

60. Haynald Lajos püspök

A gyakori folyamodványoknak, amelyek Erdélyen kívüli területekről is érkeztek, nagy visszhangja volt a Vatikánban. IX. Pius pápa megsokallta a dolgokat, és 1862. január 6-án elrendelte az Orientális Rítusú Vallások Kongregációjának létrehozását, azzal a feladattal, hogy tisztázza és megoldja a keleti vallások összekuszált szálait, köztük természetesen az erdélyi örmény katolikus egyház dolgait is. A kongregáció a Sacra Congregatio de Propaganda Fide keretében működött, közös prefektussal, de külön tanácsosokkal, titkársággal és levéltárral.

1862. május 23-án azonban a szamosújvári tanácshoz levél érkezett az Erdélyi Főkormányszéktől:

„...az 1860. július 6-án [kelt] kérést, melyet a város a római hitterjesztő gyülekezet elnökéhez, s illetőleg a római Szentszékhez [intéztet] azért esdekelve, hogy az erdélyi örmény szertartású ka-

tolikus püspökséget [...] állítsák vissza, [...] és ezen folyamodványt a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz is felküldte azért, hogy [...] a maga részéről azt pártolja, [...] a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium ezen folyamodványt 1860. szeptember 28-án az erdélyi volt cs. kir. helytartóságához küldte avégett, hogy a helytartóság tegyen jelentést az iránt, ha vajon a szamosújvári örmény közösség kérelmét osztják általában az összes erdélyi örmény szertartású megyék hívei is, és ha vajon politikai tekintetben ajánlható ezen kívánság pártolása, s végre, ha vajon van-e kilátás az örmény szertartású Apostolikus Vikárius dotatiojának a biztosítására anélkül, hogy az aerarium ezen tekintetben igénybe vétessék? [...] mielőtt válaszolt volna, az erdélyi volt cs. kir. helytartóság az ezen tárgyra vonatkozó irományokat 1860. november 30-án [...] véleményes nyilatkozat végett az erdélyi püspök dr. Haynald Lajos őmltgával közölte, a püspök őmltga pedig véleményes jelentését 1861/2069. szám alatt ide beadta és innen 10616/1861. főkormányiszéki szám alatt Ő Cs. Kir. Apostoli Felségéhez fölterjesztetett, a honnan 967/1862. udvari szám alatt azon legkegyelmesebb kir. leirat érkezett ide, mi szerint – meghagyatott ezen kir. főkormányiszéknek, hogy tegyen jelentést felsőbb helyre az iránt, ha vajon leheté kilátás az örmény szertartású önálló püspökség dotatiója biztosítására anélkül, hogy az állami pénztár ezen tekintetben igénybe vétessék? Mert miután tudva van, hogy dotatio cím alatt csakis 12 000 váltó ft létezik tőkealap gyanánt, minek évi kamata 240 ezüst ftot tézsen, ha ezen pénzalap, melynek kamata most a szamosújvári anyaegyház szükségeire fordítatik, ennek megrövidítésével eredeti céljára, ti. a püspökség dotatiójára fordítatnék, s efelett a szamosújvári közösség által felajánlott 40 000 ft földtehermentesítési papír, tulajdonképpen ennek évenként 2000 ftot tevő kamata ugyancsak a püspökség részére folyóvá tétessék; kérdést nem szenved, miként ezen összeg a püspöki méltóság fenntartására és ezen hivatallal járó költségek elhordozására elégséges nem lenne, mihez képest szükség előre az évi fizetés mennyiségét a személyzetre kiterjedőleg megállapítani, – a forrást, a melyből a szükséges pénz évenként kiállítatnék, kimutatni, s jelesen azon szempontot kiemelni: vajon az egész honban csak nyolc ezer lelket számláló örmény lakosság, ismeretes hitbuzgósága mellett is, képes és hajlandó leend az évenkénti szükségletek elhordozására?

Ezek folytán meghagyatik a szamosújvári nemes tanácsnak, miszerint az a szamosújvári örmény szertartású közösséggel egyetértőleg nyilatkozatát ide írja meg ez iránt: az örmény szertartású püspökséget Szamosújvárt micsoda segédszeméllyel véli felállítandónak? A püspöknek külön és a segédszeméllyetnek külön a püspöki méltóság fenntartására, és az ezen hivatallal járó költségek elhordozására szükségelt évenkénti fizetést milyen összegben? És micsoda jövedelmi forrásból gondolja kiállíthatónak? És állandóul biztosíthatónak? A nélkül, hogy az állami pénztár ezen tekintetben igénybe vétessék?

Kolozsvárt, 1862. május 23-án.

Papp és Moga" (aláírások)

Bár a körülményes levéllel bizonyára próbára tettük olvasóink türelmét, mégis közöltük, hogy bemutassuk a korabeli bürokrácia működésének

beszédes példáját. Több mint két évig barangolt a levél hivatalról hivatalra. Ismét Haynald Lajos püspök kezére kerültek, aki valószínűleg előző, egyházzogilag motivált tiltakozása mellé most a pénzhiányt is felsorakoztatta, amint azt a bécsi mechtarista páter már régebben sejtette.

Mindezek mellett pedig Haynald püspök a pápához intézett quinquennális jelentésében a szamosújvári örmény rítusú püspökség felállításával kapcsolatos soraiban Lukácsi Kristóf szamosújvári plébánost „lázádonak és rágalmazónak” nevezte („rexerat... calumniis”), akinek követeléseit nem szabad figyelembe venni, és akit rendre kell utasítani.

A városi tanács nem tudott azonnal válaszolni a főkörmányszék levelére, mert nem ismerte Haynald püspök jelentését. Ezért 1862. július 1-jén felírt a főkörmányszékhez, hogy „dr. Haynald Lajos úr Ő nagyméltósága 1861-ben 2069. szám alatt beadott levele [...] ide le nem küldetett, annak hiányában pedig a kérdésben forgó szerfelett fontos, s az erdélyi örményeknek valósággal életkérdéssé vált tárgyhoz tüzetesen hozzászólni [...] lehetetlen. Annál fogva mély alázattal esedezünk a felséges kir. főkörmányszéknek, miszerint az érdekelt 2069/1861. sz. alatti nyilatkozatát az erdélyi püspök úr Ő nagyméltóságának akár eredetiben, akár pedig másolatilag a dolog sietőssége tekintetéből mielőbb ide kegyelmesen elküldeni méltóztassék.”

Erre a kérelemre a főkörmányszék 1862. augusztus 16-án a következőket válaszolta: „a Szamosújvárott felállítani tervezett örmény szertartású kath. püspökségre nézve tett s ide beadott nyilatkozat nem közölhető. Ennél fogva a városi tanács [...] feleletét adja be”.

De Haynald Lajos véleményére az újonnan létrehozott Keleti Rítusú Vallások Kongregációja is kíváncsi volt. Ezért 1863. január 6-án a kongregáció titkára, Simeoni a püspökhöz intézett levélben, miután ismerteti a kongregáció véleményét, felkéri Haynald püspököt saját véleményének felterjesztésére.

Mivel a szamosújvári tanács nem ismerte Haynald főkörmányszékhez intézett levelének tartalmát, eleinte nem tudta, mit válaszoljon a feltett kérdésekre, hiszen szeretne volna megcáfolni a város részére előnytelen indokokat. Mivel a főkörmányszék minél hamarabb jelenteni akarta a császárnak, amit megtudott, 1863. április 3-án, majd április 30-án ismét sürgető felszólítást küldött a városnak.

Lászlófi Antal főbíró kénytelen volt május 7-re összehívni a városi tanácsot, amely a következőket határozta el: „egy bizottság neveztesse ki, mely a helybeli örmény szertartású főt. plébános és segédlelkész urakkal egyetértőleg a fennebb tisztelt kegyes rendeletben kitűzött kérdések alapos meggondolhatása tekintetéből körülményes és okadatolt javaslatot készítsen és azt további tüzes tárgyalás végett adja be”. A bizottság elnökének, dr. Lukácsi Kristóf plébánosnak írásbeli megbízást is adtak, amelyben felkérlik, hogy „a kért tervezetet e hó 12-ig kimerítő és körülményes okadatokkal adja be”. A bizottság tagjai el is készítették a tervezetet május 10-re, Rogate vasárnapjára, így a városi tanács azt „első megvitatás” tárgyává tehetette. A tervezet-javaslat a következőket tartalmazta:

– a püspökség személyzete: az összes erdélyi örmények részére 1 közülük választott megyés püspök, 1 prépost, 3 kanonok (ezek egyike a mindenkori szamosújvári, másik pedig az erzsébetvárosi plébános lenne) és 1 titkár;

– fizetések: a püspök évi 6000 forint készpénzt, valamint állandó ingyen lakást kapjon; a prépost évi 2000 forintot ingyen lakás nélkül; az első kanonok 1400 forintot ingyen szállás nélkül; a második és harmadik kanonok, a szamosújvári és erzsébetvárosi mindenkori örmény plébánosok személyében – az általuk viselt ezen hivatalos állással egybekötött s kanonoki méltóságainak megfelelőleg szervezett fizetéssel és ingyen szállással legyenek ellátva (a titkár fizetését a terv nem tartalmazza);

– források, amelyekből a kiadásokat fedezhetőket: a Szamosújvár által megszavazott 20.000 forint kamatja; VI. Károly által az örmény szertartású püspök számára 1738. június 30-án adományozott 12.000 forint kamatja; de ezek az összegek egyesítve sem fedeznék a szükséges kiadásokat. Ezért a bizottság javasolja a tanácsnak, hogy a Szamosújvárt felállítandó Politechnikumra szánt 20.000 forintot – amely iskola, tekintettel a közeli kolozsvári hasonló intézményre, egyelőre nélkülözhetőnek mutatkozik – ugyancsak a püspökség dotációjára szentelje, valamint közadakozásokból pótolja;

– amíg a püspökség fennállásához szükséges alaptőke összegyűjthetnék elégségesnek látja csak egy püspök, a két plébános kanonok és a titkár kinevezését és fizetését.

1863. június 2-án ismét összeült a városi tanács a javaslat végső elfogadása céljából. Egyöntetűen el is fogadták, és felterjesztették a főkormányshoz.

Haynald püspök 1864. december 31-én – kétéves késéssel – válaszolt az új kongregáció titkára által 1863. január 6-án küldött levélre. Levelében a püspök bemutatja az erdélyi örmények vallási szervezési módját és a plébániák nyilvántartásában szereplő hívek számát: Szamosújváron 2226 lélek, Erzsébetvárosban 774, Csíkszépmező 278, Gyergyószentmiklós 1011, plusz a plébániákon kívül élők, akik a római katolikus templomokat látogatják. Ezekre vigyáz 4 plébános (akik közül kettő archidiákon), 5 vikárius és két velencei mechitarista szerzetes pap, akik Erzsébetvárosban székelnek. Ez a klérus – állítja a püspök – elegendő a hívek lelki gondozására. És tekintettel arra, hogy a szentségeket latin papok is szolgáltatathatják, valamint a két rítus szentségei megegyeznek, a szórványban élő híveket nem fenyegeti az eretnekké válás veszélye. Mivel az 1863. június 2-án felterjesztett javaslatukra nem kaptak választ, az örmények továbbra is küldözgették petícióikat a különböző fórumokhoz. De az új kongregáció hallgatott.

Végre 1865. február 9-én Falcinelli bécsi nuncius megsokallta az örmények kétségbeesett kérelmeit, és levelet intézett a kongregációhoz, amelyben kérte Barnabó bíborost, adjon határozott választ az erdélyi örmény püspökség helyreállítása ügyében. De erre a levélre is késett a válasz.

1866. augusztusában az Idők tanúja című „egyetemes magyar újság” Philadelphos álnevű szerzője hosszabb írásban ismerteti dr. Lukácsi Kristóf által latin nyelven írt *Erdélyi örmények története* című könyvet. A teológiai és vallástörténeti szempontból egyaránt jól tájékozott Philadelphos mindenáron be akarta

bizonyítani, hogy dr. Lukácsi Kristóf könyve helytelen állításokat tartalmaz, főleg atekintetben, miszerint az erdélyi latin papok asszimilálni akarnák az örmény rítust. Ismertetőjét az újság 1866. augusztusi, 178. számában kezdte, és a 196. számban folytatta.

Az írás dr. Lukácsi Kristófort részletes és jól dokumentált válasz megírására készítette, amelyet az *Idők* tanúja 236. számában (1866. október) közölt.

Lukácsi válaszára Philadelphos viszontválaszolt az újság 1866. november 10–17-i számában. Az írás közöltével a szerkesztőség kérte a feleket, hogy ne folytassák a vitát a lap hasábjain.

Lukácsi tehát adós maradt a válasszal. Ezért született meg ezúttal magyar nyelven *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez* című munkája, amelyben még részletesebben, még alaposabban dokumentálva bizonyítja az 1859-ben megjelent könyvében tett kijelentéseket.

Az idő telt, de az erdélyi örmény püspökség újrალétesítésének ügyében semmiféle határozat nem született. Sőt, Szamosújvárra olyan hírek érkeztek, hogy azért nem állítják helyre a püspökséget, mert azt nem akarják az összes erdélyi örmények. Emellett pedig az erdélyi örmények közül sokan szétszórtnak élnek, elfelejtették örmény nyelvüket is, tehát mindegy nekik, hogy milyen nyelven hallgatják a misét, hiszen az örmény katolikus és a római katolikus rítus között csupán nyelvi különbség van.

Ezeket hallván Szamosújvár polgármestere, Simay Gergely 1868. február 22-án összehívta a városi tanácsot, és a következő két javaslatot tette:

– „Intézzessék kérvény a nagyméltóságú magyar kir. vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz az örmény püspökségnek állami költségen szamosújvári székhellyel leendő visszaállítása iránt [...]”;

– Mielőtt a felterjesztés megtörténne, ezen – úgyszólván – konkrét nemzeti ügyben hasonló maguk tartása végett szólíttassanak föl: a nemzeti-rokon erzsébetvárosi, gyergyószentmiklósi és szépvízi örmény egyházközségek is, felkérve, hogy e részbeni megállapodásaik eredményéről szíveskedjenek legkésőbb március 20-ig [tájékoztatni]”.

A javaslatokat a közgyűlés nagy lelkesedéssel elfogadta. Ugyanezen a napon (1868. február 22-én) elindultak a levelek a három örmény közösséghez. Sorra érkeztek a három közösség csatlakozási nyilatkozatai (Csíkszépvíz március 8., Gyergyószentmiklós április 30., Erzsébetváros április 7.). Csatolták Szamosújvár kérelmét is (február 22.), május 15-én az összes iratot felterjesztették a minisztériumhoz. A dokumentum átadására a két, Budapesten élő országgyűlési képviselőt, Gajzágó Salamont és Simay Gergelyt kérték fel.

Szongott Kristóf szomorúan jegyzi fel 1901-ben, hogy „erre a kérelmünkre, melyet a hazai összes örmény helységek egyhangúlag pártoltak, a mai napig még választ – nem kaptunk”.

Az örmény világi és vallási vezetők számára világossá vált, hogy a püspökség újrალétesítése útjában olyan erős akadály áll, amelyet sem a római, sem pedig más egyházi vagy civil hatóság nem tud vagy nem akar elhárítani. Nem maradt más fórum, mint a pápa. Hosszas töprengés után dr. Lukácsi Kristóf

ügy döntött, személyesen megy fel egy kérvénnyel a pápához. Határozatát egyelőre javaslatként közölte a városi tanáccsal, majd kidolgozott egy nagyon alaposan dokumentált folyamodványt.

A városi tanács 1871. december 12-én tárgyalta az ügyet. Meghallgatta az esperes-plébános érvelését és a folyamodvány szövegét. Jóváhagyták Lukácsi tervét és a folyamodvány szövegét, az esperes-plébánost pedig írott felhatalmazással látták el, amely feljogosította a pápához való utazásra és a kérvény szóbeli bemutatására.

A rendelkezésünkre álló forrásmunkákban Lukácsi pápához való utazásával kapcsolatban két időpontot találtunk. Az egyik „1871. végén”, vagy „még ezen a télen” (Szongott: Monográfia, I., 401,402), a másik dátum „1872. tavaszán” (Petrovicz, 326).

A IX. Pius pápához benyújtott irat az eddigiek közül a legtömörebben és legmegalapozottabban taglalja az erdélyi örmények vallástörténetének főbb mozzanatait.

„Ebben a minden tekintetben megfosztott és megalázott helyzetben az örmény rítus és egyház minden veszedelemből másképpen megszabadulni nem képes, csakis a hierarchia visszaállításával.

Ezért Szentségedet és az Apostoli Szentszéket sürgősen kérjük, hogy a katolikus egyház kétségen kívüli javát tekintve, az erdélyi örmények megmentését, a nem egyesült keleti örmények megtérítése érdekében is, valamint ezen egyház rítusában levőket, a megalázott és elnyomott jelenlegi helyzetéből kiemelni és a többi rítusokhoz hasonlóan méltó módon kezeljék, hogy megkaphassa saját vezetőségét. Szabaduljon fel az alávetettség állapotából és az Apostoli Szentszéktől kapjon saját nemzetéből és rítusából való püspököt, aki érti nyelvüket. [...]

Igen szomorú dolog volna ugyanis, Szentséges Atya, hogy amikor az Egyetemes Zsinat következtében az Egyház sebei begyógyulnának, az erdélyi örmény egyház, mely a római katolikus egyházzal egyesült, nem részesülhetne abban a lehetőségben, hogy a kereszténység Atyjához, a római pápához, nem fordulhatna bizalommal. [...] Annál is inkább, mivel kérésünk kimondottan egyházi jellegű, az egyetemes Egyház javát és gyarapodását, az isten nagyobb dicsőségét és a lelkek üdvét, továbbá az Apostoli Szentszék tiszteletét és különös megbecsülését is szolgálja.”

Sajnos egy megnyugtató levélen kívül, amelyet Barnabó bíborostól kaptak, a pápához intézett beadvány sem hozta meg a várt eredményt. Az erdélyi örmény katolikus egyház továbbra is az erdélyi római katolikus püspök joghatóságában maradt.

1876-ban, a kudarcok által is lesújtva, dr. Lukácsi Kristóf megbetegedett, majd ugyanezen év „október 24-én esti 10 1/2 órakor, életének 73-dik, áldozásának 49-ik évében, a haldoklók szentségének példás felvétele után, tüdőlob következtében elhunyt. Földi részait 1876. október 27-én de. 10 órakor kísértük az örök nyugalom helyére, a plébániatemplom sírboltjába”. Hatalmas temetése volt. Kívánságának megfelelően egyszerű fehér deszkakoporsóba helyezték. A sírboltja feletti márványlapra a város a következő feliratot vésette: „Decus,

columen et benefactorem, lugent omnes Armeni Transilvani!” („Kincs, kiváló személyiség és jótévő, akit az egész erdélyi örménység sirat”)⁵² „Földi maradványait 1888-ban innen kivették és nagy tisztelettel az árvaintézet újonnan épült kápolnájába temették el.” (A dr. Lukácsi Kristóf által kezdeményezett fiú árvaintézet épületeiben jelenleg a városi kórház működik. A mellette lévő kápolnáról van szó, amely 2004-ben még görög-ortodox templomként működött – az 1948-ban erőszakkal megszüntetett görögkatolikus egyház javainak a görög ortodox egyház javaiba történt beolvasztás eredményeként.)

A visszaállítási mozgalom is lanygulni kezdett, amikor, teljesen váratlanul, kívülről érkezett segítség.

P. Simone Antonian bécsi mechitarista misszionárius pap, aki több ízben is járt Erdélyben, és ismerte az itt, illetve a környező államokban élő örmények helyzetét, még 1876. május 25-én javasolta a kongregációnak, hogy az összes erdélyi, moldvai, havasalföldi és bukovinai katolikus örmények részére létesítsenek egy püspökséget Szamosújvár központtal, mivel ez megkönnyítené az ezeken a területeken élő örmények katolizálását. Mivel így 25-30 000 hívet számláló örmény katolikus tömb létrehozásáról volt szó, a javaslatot érdeklődéssel fogadták. Különböző okok miatt azonban Rampella, a kongregáció titkára egy 1878. július 15-én írt levélben értesíti a bécsi nunciust, Jakobinyit „a terv megvalósításának lehetetlenségéről”.

Balgy bíboros 1879. május 16-án elővette és ismét felterjesztette a kongregációhoz Antonian tervét, új adatokkal igazolva a püspökség létrehozásának szükségességét. Az ügygel kapcsolatban 1879. június 13-án Fogarasy Mihály erdélyi püspök véleményét is kikérte. A püspök július 24-i válaszában a terv ellen nyilatkozott, és azt állította, túloznak az erdélyi örmények nehéz helyzetéről szóló adatok, „mert az ő egyházmegyéjében az örmény katolikusok nagyon jól vannak, és senki sem kényszerítette őket sem a rítusuk, sem a nemzetiségük elhagyására”.

Balgy azonban nem elégedett meg a válasszal. Ezért különböző megbízatásokkal kétszer Erdélybe küldte a mechitarista P. Govrikján atyát, azzal a be nem vallott céllal, hogy tanulmányozza az erdélyi örmények helyzetét, és derítse ki, lehetséges-e az Antonian által említett 25-30 000-es örmény katolikus tömb létrehozása.

P. Govrikján igazolta az Antonian jelentésében foglaltakat, és ezek alapján Balgy 1880. április 7-én egy kongregációhoz küldött levelében határozottan kérte az erdélyi örmény püspökség, vagy legalább egy vikáriátus létesítését. A kongregáció 1880. május 12-én kért véleményt a bécsi nunciustól, de Jakobinyi pronuncius válasza nem ismert. Ezzel ismét szünet állt be az erdélyi örmény katolikus püspökség újralétesítéséért folyó küzdelemben.

A harc a XX. század elején indult újra. 1909. szeptember 29-én a Szamosújváron székelő Örmény Múzeum Egyesület ülésén napirendre tűzték egy alaposan megfogalmazott Emlékirat megszerkesztését, amit a művelődésügyi miniszter-

⁵² Petrowicz, 327.

hez nyújtanak be, megmagyarázva helyzetüket, és kérve a miniszter közbelépését az erdélyi örmény püspökség újralétesítése tekintetében. Zichy János gróf, művelődésügyi miniszter megígérte segítségét. Így kieszközölte, hogy 1911. január 14-én Mailáth Gusztáv gróf, Erdély római katolikus püspöke Kolozsváron fogadta az örmények delegációját ebben az ügyben. A küldöttek a püspöknek is átadták az Emlékirat egy tökéletesített példányát. Gróf Mailáth Gusztáv átértézte az örmények problémáját, és megállapodott velük két kérdésben: 1. Mivel ugyanazon helységben nem működhet két különböző rítusú katolikus püspökség, az örmények egy „teljes” püspöki funkció helyett elégedjenek meg a régi vikáriátusi formával, amelyet Verzerescul püspök halála után állítottak fel. 2. Ha beleegyeznek a vikáriátus létrehozásába, akkor fogalmazzák újra az Emlékiratot, kérve benne a teljes püspöki funkció helyett a vikáriátust, és megkezdhetik a magas tisztség elfoglalásához szükséges előkészületeket.

Az örmények úgy döntöttek, hogy a vikáriátus is jobb a semminél, és ezt első lépésként is fel lehet fogni a teljes püspökség újralétesítése felé. 1911. február 25-én elkészült az újrafogalmazott Emlékirat a vikáriátusi kérelemmel, Szamosújvár székhellyel. Gróf Mailáth Gusztáv elfogadta az örmények kérését, és megfelelő ajánlással Rómába küldte, jóváhagyás végett. Az első világháború kirobbanása azonban megakadályozta a vikáriátus létrejöttét.

V.4.3 Az erdélyi örmény katolikus püspökség 1918 után

Az erdélyi örmény püspökség első világháború utáni, de különösen az 1989 decemberi politikai rendszerváltás utáni helyzetéről egyetlen ismert forrás áll rendelkezésre: dr. Jakubinyi György gyulafehérvári római katolikus érsek és a Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusának Apostoli Kormányzója könyve: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa*. Ebből idézzük a vonatkozó részeket.

„A beadvánnyal az I. világháború kitörése miatt már nem tudtak foglalkozni. Erdély az 1920. évi trianoni békekötéstől Nagyrománia része lett, a katolikus örménységgel együtt. Nagyrománia azonnal megkezdte tárgyalásait a Szent-székkal a román konkordátum érdekében, melyet 1927-ben kötöttek meg. 1929-ben ratifikálták, de csak 1930-ban hajtották végre. A román óhajok egyike volt, hogy magyar püspökségeknek ne legyenek nem magyar hívei. Ez a feltétel kedvezett az évszázados örmény-katolikus törekvésnek, hogy a Verzár püspök halálával elvesztett önálló egyházi kerületi szervezetet visszaállítsák. Így született meg 1930. június 5-én a Romániában székelő Katolikus Örmények Ordináriátusa (a szamosújvári örmény kormányzóság), amely akkor még a bukaresti örmény kat. missziót/mechitarista rendházat és a bukovinai csernovici plébániát is magába foglalta. [...]

Az Ordináriátust felszólító szentszéki döntés: »Volumus denique út fideles Armeni qui in Romanica dictione morantur, quoad spirituale regimen sub iurisdictione sint Ordinarii ab Apostolica Sede eligendi, qui eidem immediate subiectus erit et Administrator Apostolicus pro Armenis denominabitur ac in

urbe Gherla habitualement sedem habebit«. (Végül azt akarjuk, hogy a román területen lakó örmény hívek lelki irányítása az Apostoli Szentszék által kinevezendő Ordinárius joghatósága alatt álljon, aki közvetlenül neki van alárendelve és az Örmények Apostoli Kormányzójának nevezik és rendes székhelye Szamosújvár városában lesz.) [...]

XI. Pius pápa a Keleti Egyházak Szent Kongregációja 1930. október 17-én kelt dekrétumával Gokján Izsák bécsi mechitarista szerzetesapostot nevezte ki örmény kormányzónak. (Latinul: »itemque Administratorem Apostolicum, in spiritualibus, fidelium catholicorum Armeni ritus intra Romaniae fines degentium, nominare dignatus est R. P. Isaacum /Sahag/ Gokian, e Congregatione Mechitaristanum Vindobonensi«) Az első szamosújvári Apostoli Kormányzó úgy tudta, hogy meg kell menteni a végleges elmagyarosítástól az erdélyi katolikus örményeket. Örmény szentbeszédeit nem értették a hívek. Ezért Bukarestbe költözött és 1939-ben lemondott az örmény kormányzóságról. Agadzsánján örmény pátriárka-bíboros segédpüspökeként halt meg Rómában. Lemondása után a Szentszék most már a helyzet ismeretében szamosújvári születésű erdélyi örmény papot nevezett ki kormányzónak Lengyel Zoltán személyében. [...]

Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök tudomásul vette az Örmény Kormányzóság felállítását és mindenben támogatta az új kezdetet. A két egyházmege – az erdélyi püspökség és az örmény ordináriátus – egymás papjainak joghatóságot adott. A latin ritusú papok az örményeknek kiszolgáltattott szentségekről a legközelebbi örmény plébániára tettek jelentést anyakönyvezés végett.

61. Páter Choren Clemens,
a bukaresti örmény
katolikus misszió épületének
alapítója és utolsó örmény
papja

Mailáth püspök 1931. június 26-án kelt 1130. szám alatt kibocsátott körlevelében értesíti erről az erdélyi papságot, megjelölve vármegyék szerint az illetékes örmény plébániát:

Szamosújvári örmény plébániához tartozó vármegyék: Szamos, Naszód, Kolozs, Torda, Máramaros, Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad, Temes-Torontál, Krassó, Szörény.

Erzsébetvárosi örmény plébánia: Nagy-Küküllő, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér, Szeben, Fogaras, Hunyad.

Szépvízi örmény plébánia: Al-Csík, Brassó, Háromszék, Udvarhely.

Gyergyószentmiklósi örmény plébánia: Fel-Csík, Maros.

Csernovici örmény plébánia: Csernovic, Storojinet, Rădăuți, Câmpulung, Sucsáva.

Bukaresti örmény misszió: Olténia, Munténia, Moldva, Besszarábia, Dobrudzsa. [...]

A népköztársaság kikiáltása (1947. december 30.) után a kommunista rendszer fokozatosan felszámolta az egyházak függetlenségét, megszüntette a szerze-

teszendekeket, sőt a görög katolikus egyházat állami kényszerrel beolvasztotta a Román Ortodox Egyházba. Mivel az erdélyi örmények attól féltek, hogy reájuk is görög katolikus román testvéreik sorsa vár, vagyis beolvasztják őket az ókirálysági Apostoli Gregorián Örmény Egyházba, inkább római katolikusnak vallották magukat, és a gyulafehérvári római katolikus püspökség örmény szertartású híveinek (tulajdonképpen ez volt a helyzet 1930-ig, a Konkordátumig is). Ugyanakkor a kommunista Kultuszminisztérium 1951. december 27-i rendelkezésével az Örmény Katolikus Ordináriátust a gyulafehérvári püspökségnek rendelte alá, vagyis megszüntette államilag. Ezt a döntést Adorján Károly kanonok, állam által behelyezett egyházmegyei vezető közölte Lengyel Zoltán apostoli kormányzóval, amit a kormányzó nehezményezett (Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Adorján Károly és Lengyel Zoltán levélváltása 2228/1951. december 29. és válasz 1952. január 30-án). Végül 1953. június 22-én kelt 27/1953. számú levelében Lengyel Zoltán apostoli kormányzó átadja az örmény plébániákat a Gyulafehérvári Róm. Kat. Püspökségnek közigazgatásra az állami törvények szerint, de fenntartja a »joghatóságból folyó és lelki jogokat az örmény szertartású katolikus papokra és hívekre vonatkozólag«.

1951-től tehát a kommunista állam nem ismerte el az egyházjogilag 1930 óta fennálló Örmény Ordináriátust. Ezért Lengyel kormányzó halála (1964) után a Szentszék nem tudott kinevezni kormányzót, de a fennálló helyzetet azzal törvényesítette, hogy a gyulafehérvári római katolikus püspököt megbízta az Ordináriátus vezetésével. Gyakorlatilag ezzel visszaállott a Román Konkordátum (1930) előtti helyzet.

A kommunizmus bukása után Bálint Lajos gyulafehérvári érsek kérésére a Szentszék 1991. június 13-án kinevezte Jakubinyi György gyulafehérvári segédpüspököt „ad nutum Sanctae Sedis” (a Szentszék szolgálatára álló, azaz ideiglenesen megbízott) örmény Apostoli Kormányzónak, és John Bukovski bukaresti apostoli nuncius 1992. március 1-jén a szamosújvári székesegyházban beiktatta. Az Ordináriátus alapítása óta ez volt a harmadik apostoli kormányzói beiktatás. Az apostoli nuncius ugyanakkor azt tanácsolta az új kormányzónak, hogy személyzet hiányában továbbra is a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség intézze

62. Bukarest. Az Örmény Katolikus Misszió épülete

az Örmény Ordináriátus közigazgatási ügyeit. A Kultuszügyi Államtitkárság nem hajlandó a mai napig elismerni az Örmény Ordináriátus létét, mert az nem tudja felmutatni az egyházmegyék központi vezetőségéhez szükséges személyzetet és szervezetet (Egyházmegyei Hatóság). A Keleti Egyházak római Kongregációja sem erőlteti az állami elismerést, mert újra akarják szervezni a létszámban nagyon lecsökkent egyházi közigazgatási egységeket. [...]

Az eltelt tíz esztendő alatt a Szentszék egyszer küldött apostoli vizitátort a Romániai Örmény Ordináriátusba Niszán Karakehján görögországi örmény ordinárius személyében (2001. januártól Iszfahan / Irán örmény püspöke). A Vizitátor 1992. november 10–13. meglátogatta mind a négy örmény plébániát és látogatásáról jelentést tett a Szentszéknek. [...]

Jelentős esemény volt Szamosújváron a székesegyház építésének 250. évfordulója. Az 1998. június 27-én tartott ünnepségre a Szentszék Nerszesz Der-Nerszeszján örményországi ordináriust, címzetes érseket küldte, aki ebből az alkalmából szintén meglátogatta az örmény katolikus plébániákat. [...]

Ami a jövőt illeti, a Keleti Egyházak Kongregációja tanácsa szerint egy-két birituális (azaz két ritusú: latin és örmény) papunk kiképzésével elérnénk azt, hogy a már egyetlen örmény pappal sem rendelkező Ordináriátusban a latin plébánosokra bízott örmény plébániákon évente néhány vasárnap az örmény hívek ősi ritusukban bemutatott szentmiseáldozaton vehessenek részt.”

V.5. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ VISZONYA MÁS ERDÉLYI EGYHÁZAKHOZ

V.5.1 A római katolikus egyházhoz

Az előző fejezetben láttuk, hogy az örmény katolikus és a római katolikus egyház között, ha lassan is, de létrejött az együttműködés. Ennek két főbb oka volt. Elsősorban azért, mert a fiatal örmény katolikus egyháznak eleinte szüksége volt a római katolikus egyház támogatására, a gregoriánus vallásra való visszatérési tendencia megfiúsítása és az új vallás megszilárdítása érdekében. Másodsorban pedig azért kellett az együttműködés, mert Verzerescul püspök halála után (1715) egészen 1930-ig az örmény katolikus egyház a gyulafehérvári római katolikus püspök és a Sancta Congregatio de Propaganda Fide erdélyi képviselőjén keresztül volt a Vatikánnak alárendelve. Tehát az erdélyi római katolikus püspököt nem lehetett sem mellőzni, sem megkerülni.

Az örmény katolikus klérus eleinte nehezen fogadta el ezt az alárendeltségi helyzetet, de az idő múltával – anélkül, hogy a saját püspökség újralétesítésének tervét feladták volna – egyre öntudatosabban és fegyelmezettebben vállalták azt. A gyakorlatban ugyanis bebizonyosodott: annak ellenére, hogy az örmény katolikus egyház elvesztette autonómiáját, az alárendeltség több szempontból hasznos volt mind a klérus, mind a hívek számára, adva lévén a római

katolikus egyház nagy morális, kulturális és anyagi gazdagsága és ezekből eredő tekintélye.

A római katolikus egyház nem egyformán jutott be a két örmény városba. Szamosújvárra egy Désről ideiglenesen ideutalt kis létszámú ferencendi szerzetes csoport hozta. A szerzeteseket azért küldték Szamosújvárra, hogy támogassák a fiatal örmény-katolikus vallás megszilárdítását, és a fegyenceknek lehetőséget biztosítsanak a vallásgyakorlásra. A város egy kertes lakóházat bocsátott rendelkezésükre, ami a mai ferencendi római katolikus templom helyén állt. Idővel a rend pénzén a telket a szomszédos telkekkel kibővítették, így lehetővé vált egy földszintes kolostor és a ferencendi szép nagy templom építése. A kolostort 1742-ben kezdték építeni, a templom alapkövét 1748-ban tette le Páter Botár Ioachim. A templomot 1758-ban szentelték fel Alkantarai Szent Péter ereklyéjével, aki hírneves angol ferencendi misszionárius volt. A templom két tornyát azonban csak 1878-ban fejezték be. 1768-ban a kolostort új szárnyal és emelettel bővítették. A római katolikus plébánia 1827-ben jött létre Szamosújváron ferencendi papokkal, ettől kezdve szorosabbá vált az együttműködés az örmény és a római katolikus egyház között. Az együttműködés nemcsak a különböző vallási ünnepek és a kongregáció-tervek egyeztetését jelentette, hanem különösen az ifjúság iskoláztatása terén volt erős, ahol a ferencendi szerzetes tanárok jelenléte növelte az iskolák tekintélyét.

Szamosújváron a római katolikus hívek száma 1922-ben érte el csúcspontját, ekkor a városban 1500 római katolikus volt. 1999-ben páter Szalontai Mihály-Barnabás római katolikus plébános nyilvántartása szerint a városban 1050 római katolikus vallású ember élt.

Erzsébetvárosban a római katolikus plébánia sokkal hamarabb létezett, hogy az örmények Ebesfalvára jöttek volna. Az Apafi család katolikus lévén, a dúsgazdag Apafi Lénárd, az ebesfalvi birtok akkori tulajdonosa 1503-ban fatemplomot és paplakot építtetett saját maga és a birtokán dolgozó római katolikus hívek számára. A kis fatemplom alapkövét Fráter György váradi római katolikus püspök tette le. A templom a kastély déli oldala mellett volt, körülötte pedig egy 19x32 m nagyságú temető terült el. A temetőt egészen 1803-ig használták. Az utolsó, 1803. augusztus 12-én ide eltemetett halott a város hírneves római katolikus plébánosa, Korbuly Kristóf volt, aki 32 éves lelkipásztorkodása után összes megtakarított pénzét a kis fatemplom restaurálására és jótékony célokra hagyta.

Az Apafi család 1555-ben az augsburgi béke alkalmával kimondott határozatnak megfelelően (cuius regio, ilius est religio = Akié a hatalom, azé a vallás) áttért a református vallásra. A kis római katolikus fatemplomot református templommá alakították. 1727-ben az Apafi birtok állami kezelésbe ment át. Ekkor, VI. Károly császár engedélyével, az uradalom általános adminisztrátora, a római katolikus Szendrey János erővel visszafoglalta és átadta a római katolikus híveknek. Ez a templom ma már nincs meg. A római katolikusok a XIX. század közepe táján egyre növekvő számuknak megfelelő kőtemplomot építettek helyette. 1806-ban Erzsébetvároson 178 római katolikus hívet tartottak szá-

mon, 1831-ben 356-ot, és 1891-re számuk több mint 800-ra emelkedett. 1758-ban Erzsébetváros lett a római katolikus kerületi plébánia székhelye, 1891-ben 21 filia környékbeli falusi templom tartozott hozzá. A város hírneves római katolikus plébánosai közül említjük Korbuly Kristófot (1771–1803), Dániel Jenőt (1806–1827), Deák Zsigmondot (1827–1837) és Markovich Jakabot (1856–1891).

V.5.2 A mechitarista szerzetesekhez

Az örmény katolikus vallás keretében működik a mechitarista kongregáció. Az intézmény alapítója nevét viseli: Bedroszján Manug-Mechitár (1676. február 17–1749. április 27.) Szebasza-Sziván kisázsiai helységben született, és eleinte örmény keresztény szerzetes volt, P. A. Beauvoir francia jezsuita szerzetes hatására azonban felvette az örmény katolikus hitet. Ezért négy másik társával Olaszországba kellett menekülnie, ahol 1705-ben megalapította a „Szűz Mária fogadott fiai és a vezeklés prédikátorai” néven szereplő kongregációt. Ám hivatalosan a pápa csak 1758-ban ismerte el „Mechitár kongregáció” néven, amikor az alapító már nem élt.

A Kongregáció, a velencei Szenátusban élő befolyásos örmények támogatása révén, 1716. augusztus 26-án „örökre” megkapta székhelyéül Jean Corner dogétól a Szent Lázár szigetén elhanyagolt állapotban lévő épülettömböt. Ide vonult be szeptember 8-án 16 mechitarista szerzetes és 20 növendékük, és itt kezdték el az egész világon elterjedt és elismert, vallási és kulturális szempontból roppant fontos működésüket. 1773-ban néhány szerzetes Triesztbe ment, ahol újabb központot alapított. A francia napóleoni hadsereg 1797 és 1805 között elkobozta a kongregáció javait. Ezért a szerzetesek Bécsbe menekültek, ahol I. Ferenc császár szívesen fogadta őket, és 1810. december 5-én kiadott határozata alapján Bécs kellős közepén a szabaddá vált kapucinus szerzetes kolostort bocsátotta rendelkezésükre. Így létesült az Európában fontossági sorrendben második mechitarista központ. Mechitarista iskolák voltak még Magyarországon, Triesztben, Velencében, Bécsben, Párizsban, Krímben, Iránban, Konstantinápolyban, Szmirnában, Bardizakban, Musban, Erzerumban és több más helyen.

A mechitarista szerzetesek Erdélyben először Erzsébetvárosban jelentek meg. A Szentszék küldte őket, hogy segítsék az örmény klerust az örmény katolikus vallásra való áttérés után a disunitus próbálkozások megghiúsításában és az új vallás megszilárdításában. Erzsébetvárosban már 1720-ban működtek. Színvonalas kultúrájuk volt, így tanítóként és tanárként, de az örmény nyelv és kultúra új és aktív képviselőiként is a város és a környék nagy hasznára váltak.

1753-ban Kopacz Péter erzsébetvárosi örmény lakos végrendeletében a mechitarista szerzetesekre hagyta a központban lévő, nagy kerttel körülvett épületét. Páter Lázár vezetése alatt a szerzetesek ebben az épületben állították fel központjukat. Az épület egyik nagyobb szobáját kápolnának alakították át, a többi pedig saját elszállásolásukra és az örmény elemi iskola tantermei számára rendezték be. A telek déli részén idővel kápolnát építettek, az épületet pedig kibővítették. 1783. július 7-én a város vezetősége a mechitaristáknak adta a

Kopacz-kert mögötti üres telket is. A megnövekedett terület első része a főtérre, hátsó része pedig az azzal párhuzamos Kis Ernő utcára nézett. A főtéri oldalon épült 1795-től a mechtarista kolostor emeletes épülete (iskola, nyomda, vallási körök és tudományos egyesületek székhelye), a hátsó részén pedig a nagy és szép mechtarista templom, amelyet Szent Tekla ereklyéivel szenteltek fel. Három oltára van. Híres még a főoltár feletti Szent Tekla olajfestmény (festője ismeretlen), és Szent Félix ereklye-koporsója a szent maradványaival, amelyet páter Kabdebo Bertalan-János hozott az itteni templomba a római katakombákból. Említésre méltó még a szinte minden mechtarista templom mennyezetén megtalálható freskó, amely Szent Gergely épen maradt holttestének megtalálását ábrázolja. Erzsébetvárosban a mechtaristák működése páter Akontz-Kövért István ideje alatt volt a legintenzívebb (1780–1790-es évek), a pátert később a velencei mechtarista központ főapájtjává választották.

Szamosújváron egészen más volt a helyzet. Ott a helyi örmények aktív vallási életet éltek a mechtaristák Erdélybe érkezése előtt is, és attól tartottak, hogy a szerzetesek bejövetelével elveszítik vallási önkormányzati autonómiájukat. Visszautasították a szerzetesek felajánlott segítségét az ifjúság oktatásában is. Azok tehát nem tudtak hozzájárulni a város vallási és kulturális fejlesztéséhez. A szamosújvári örmények csak annyi kapcsolatban álltak az erzsébetvárosi, velencei vagy bécsi mechtaristákkal, hogy tőlük kapták az iskoláztatáshoz szükséges könyveket és más nyomtatványokat. Ritkábban, nagyobb fontosságú vallási, nemzeti és kulturális események alkalmával, közös programokat is szerveztek. Ennek ellenére mindazok, akik az örmények javáért munkálkodva komoly problémával találták szembe magukat, mindig számíthattak az erzsébetvárosi mechtarista szerzetesek segítségére vagy közbenjárására.

V.5.3 A görög katolikus és görög-ortodox egyházhoz

A.) Szamosújváron⁵³

Az erdélyi örmény és görög katolikus egyházak közötti kapcsolat Szamosújváron a vallási és adminisztratív konjunktúrából kialakult, kölcsönösen kötelező gyakorlat eredménye. A kapcsolat kialakítását kezdetben az is segíthette, hogy amíg az örmények el nem felejtették Moldvából hozott nyelvüket, a két közösség tagjai román nyelven is megérthették egymást. Az első hivatalos kapcsolat vallási jellegű volt, de később, az örmény város tulajdonjogi helyzete miatt, adminisztratív viszony is kialakult.

Hogy a helyzet teljesen világossá váljék, vessünk egy rövid pillantást az erdélyi örmények és románok XVII. századi vallási és adminisztratív helyzetére.

1690-ben az örmények katolizálása elméletileg (mert gyakorlatilag még számos probléma merült fel) teljesen befejeződött. Volt örmény püspökségük, és

⁵³ A következő adatok forrása prof. Gheorghe Breharu görög katolikus paptanár és szamosújvári vikárius kéziratban lévő dolgozata, amelyet nekem dokumentálódás céljából átadott.

egy olyan püspökük, aki latinul és románul is jól beszélt. Papjaik is jól beszéltek még román nyelven.

Az erdélyi románok katolizálása az 1698-ban eltűnt(etett) és 1701-ben újra kiadott császári rendelet alapján részben befejeződött. Volt püspökségük, de még nem voltak latinul értő és beszélő papjaik. Ezért volt szükség arra, hogy a Szentszék megbizsa Oxendius Verzerescul örmény püspököt az újonnan alapított erdélyi görög katolikus egyház templomi könyveinek felülvizsgálatával.

Mint ismeretes, az örmények 1700-ban a Martinuzzi-vártól délre megalapították az első örmény várost, Armenopolis néven. 1736-ban kibérelték a Martinuzzi-birtokot, jogi alárendeltségükbe vonva ezzel Kandia falut, majd 1753-ban örök áron meg is vásárolták azt. 1787-ben megvásárolták az egész Martinuzzi-birtokot. 1705-ig a románok a Martinuzzi-vártól északra fekvő Gerla (Gerlahida) faluban, majd az újonnan létesített Kandiában laktak. Kandia és az örmény város fokozatos növekedése folytán a falu a város egyik lakónegyedévé vált, így a falu román lakóinak ügyes-bajos dolgaival is Szamosújvár foglalkozott.

Erdélyben a görög katolikus egyház I. Lipót császár 1698-ban eltűnt(etett), majd 1701-ben újra kiadott diplomája alapján jött létre. Az „unió” vezetője az addig görög-ortodox Atanasie Anghel püspök volt, az ortodox vallásukat megtartó papok A-satanisie-nek – sátáninak – gúnyoltak az erdélyi románság többségének katolizálásáért. Atanasie püspök 1713-ig, haláláig ült a görög katolikus püspöki székhelyen Gyulafehérváron.

Két évig nem volt püspök, ekkor VI. Károly császár a pápa jóváhagyásával püspökké nevezte ki *Ioan-Giurgiu Pataki* főpapot, akit Pataki-Nemes Ioannak is neveztek. Mivel kinevezéséig Fogarason, a vár templomában működött, a püspökséget is ott állította fel. 1717-ben a császár a görög katolikus püspökségnek ajándékozta a Martinuzzi-birtok haszonélvezetét is. Mivel Fogaras távol esett az erdélyi románság központjaitól, és mivel a püspök a birtokhoz közel eső Horgas-Patakon született, ahol magánbirtoka is volt, szívesen költöztette volna a püspökséget a Martinuzzi-vár birtokának adminisztratív központjába, Kandiába (a volt Gerlára). Csakhogy a gerlai románok lerombolt temploma 1717-ben még használhatatlan állapotban volt. Ennek ellenére a püspök bérbe vette az uradalom kúriájának egy részét. Egy termet kápolnává alakított át, a többit pedig irodahelyiséggé. Itt működött a püspökség 1725-ban bekövetkezett haláláig.

A harmadik erdélyi görög katolikus püspök Ion Inochentie Micu-Klein volt, akit 1729-ben neveztek ki. Neki, különböző okok miatt sem Fogaras, sem pedig Kandia nem tetszett püspöki székhelyül, és mivel a császárnál sikerült a Martinuzzi-birtokot a balázsfalvi vár birtokára elcserélnie, 1736-ban a püspökséget Balázsfalvára költöztette. A balázsfalvi székhelyű egyházmegyét később főegyházmegye rangra emelték.

1853. november 23-án kiadott bullájával IX. Pius pápa újrალétesítette a gerlai görög katolikus püspökséget. Az első püspök Ioan Alexi volt, akit Szamosújvár városi tanácsa 1855. szeptember 29-én tartott ülésén fogadott, és Alexandru Şutuliu de Cărpiniş balázsfalvi érsek 1856. szeptember 7-én iktatta be a kandiái

szerény görög katolikus templomban, amelyet 1777–1778-ban épített Avram Meheși görög katolikus plébános egy régi kenyérsütő műhely átalakításával. 1907-ig használták, ekkor lebontották. A templom oltárának helyén ma egy szépen faragott fakereszt látható. 1858-ban, amikor De Luca bécsi apostoli nuncius kanonikus látogatást tett Szamosújváron, látva a püspök „katedrálisát”, Şuluțiu metropolita jelenlétében így kiáltott fel: „Vos adhuc estis in catacumbis!” („Ti még katakombákban vagytok!”) Alexi püspök 1863-ig, haláláig vezette a gerlai püspökséget. A mai kandiai román temető kápolnájának oltára alá temették el. Sokoldalú, művelt főpap volt, Nicolae Iorga román történész a „cel învățat” (a tanult) jelzővel illette.

1855-től, amikor az örmény városba költöztek a görög katolikus püspökséghez tartozó irodák, nyomda, kiadóhivatal, iskolák, vallási és kulturális egyesületek stb., megnövekedett a lakosság száma, és a város etnikai összetétele megváltozott – az örmények rovására. 1855-ben a városnak (Kandiával együtt) 4055 lakosa volt, amelyből 2299 vallotta magát örménynek, és csak 691 románnak. 1886-ban 4724 lakosból már csak 1560 örmény volt, a románok száma pedig 1548-ra emelkedett. 1891-ben 1248 örmény és 2086 román élt a városban, míg 1919-re csak 851 örmény maradt és 3287 román élt a városban. Az 1956-os népszámlálás eredményei szerint 7617 lakosból csak 136 vallotta magát örmény nemzetiségűnek, az 1992-es népszámlálás adatai alapján pedig a 24 311 lakosból 19 552-en vallották magukat románnak, 4583-an magyarnak, örménynek pedig mindössze 53-an, ugyanakkor 106 személy jelentette be magát örmény katoli-

63. Kandia. Az egykori görög katolikus templom.

64. Kandia. A görög katolikus templom oltárának helyére állított fakereszt

kusnak. Az örmény katolikus plébánia nyilvántartása szerint 2000-ben 189 örmény katolikus élt Szamosújváron.

A második görög katolikus püspök Ioan Vancea (1865–1868) volt. Három évig volt püspök, ezután balázsfalvi metropolitának nevezték ki.

Őt Mihail Pavel (1872–1879) követte, aki Nagyváradra távozott, utána pedig Ioan Sabo (1879–1911) következett. Harminckét évig volt gerlai görög katolikus püspök, és ez idő alatt nagy anyagi erőfeszítésekkel és a budapesti kormány pénzbeli támogatásával felépítette az örmény városban lévő, az athéni latin érseki katedrális mintájára épült hatalmas és szép katedrális. Az oltár alatti kriptában nyugszik.

Az ötödik püspök, Vasile Hossu (1912–1916) nevéhez fűződik a szamosújvári görög katolikus „preparandia” (leánygimnázium) alapítása. A katedrális kriptájában nyugszik.

A hatodik püspök, Iuliu Hossu (1917–1970. május 28.), az első román nemzetiségű kardinális volt. 53 évig volt püspök, tevékenységéről külön könyvet lehetne írni. Bukarestben, a katolikus Bellu temetőben nyugszik. Bukaresti látogatása alkalmával a pápa 2000-ben imádkozott a sírjánál.

1930-ban a gerlai görög katolikus püspökséget Kolozsvárra költöztették és a Kolozsvár-Gerla-i püspökség nevet vette fel. Ez lehetővé tette, hogy az 1927-ben aláírt és a román törvényhozás által 1929-ben ratifikált Konkordátum alapján létrehozott romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa 1930-ban megkezdhesse működését szamosújvári székhellyel.

Az 1948. december 1-jén aláírt 358. számú dekrétummal megszüntették a román görög katolikus egyházat. Híveit és javait a romániai görög-ortodox egyház kapta meg, és ma sem szolgáltatva vissza.

1989 decemberében a görög katolikus egyház újrakezdte működését. Szamosújváron az idősebb egykori görög katolikusok először két „vallási társulatot” létesítettek, amelyek létszáma rohamosan növekedett, és hamarosan két plébánia lett belőlük. Eleinte egy iskolateremben és az iskola udvarán felhúzott sátorban miséztek. Ma már szép új görög katolikus templomuk van, amelyet 1994-ben kezdtek építeni a hívek anyagi segítségével és munkájával. Püspökeik sírja felett a görög-ortodox papok miséznek.

A görög katolikus püspökség nagy hasznára vált Szamosújvárnak. Gazdag vallási és kulturális tevékenységével nagyban hozzájárult a város presztízsének emeléséhez. Nyomdájuk, könyvkiadó vállalatuk 22 különböző címen megjelenő napi, heti, havi és negyedévenkénti közleményei, vallási és kulturális egyesületeik, művészeti egyleteik (pl. a nemzetközileg ismert füzesmikolai üvegszentképfestő iskola,), négy különböző fokú szakiskolájuk, színházi egyletek stb. vannak.

A görög-ortodox vallású románok az első világháború után jelentek meg Szamosújváron, és 1948-ig jelentéktelen számban éltek a város területén, ezért templomuk nem volt. 1948 után próbálták továbbvinni a görög katolikus egyház szellemi hagyatékát, de a politikai rendszer ezt nem engedte meg.

Az első világháború után a szamosújvári örmények elvesztették vezető pozíciójukat, és létszámuk annyira lecsökkent, hogy már nem beszélhetünk örmény–román együttműködésről.

B.) Erzsébetvárosban

A görög katolikus egyház Ebesfelván 1698–1701-ben jött létre az itteni román ortodox klérus és hívek Rómával való „uniója” által. Ekkor a fatemplomot az új vallás szükségleteinek megfelelően átalakították. Az 1727-es leltár szerint Ebesfalván 282 görög katolikus élt és egyetlen ortodox vallású román sem. Ebben az időben a helybeli plébánia esperességi rangot viselt, és szép gazdasága volt a közelben. A faluban volt a paplak és a kántor háza is. A kántor egyben tanítója is volt a román görög katolikus felekezeti iskolának, amely a kántori lakban működött.

A többszöri javítás ellenére a kis fatemplom használata veszélyessé vált, ezért 1871-ben a város vezetősége elhatározta lebontását. Ez a határozat még terv formájában a román lakosság határozott ellenállását váltotta ki, hiszen új temetőt, papi és kántori lakást is kellett volna építeni, amire nem volt pénzük. A város vezetősége nem vette figyelembe a román lakosság tiltakozását.

Ebből nagy botrány lett. Sancu Neculai és Bumbea papjaikkal az élen a román lakosság küldöttséget menesztett a nagyszebeni görögkeleti ortodox érsekhez, kérve, fogadják vissza őket a román ortodox egyházba. A görög katolikus egyházban is nagy port vert fel az esemény. A határozat visszavonását célzó kérelmek után következtek a fenyegetések, de mindezek ellenére 60 román hívő visszatért a görögkeleti vallásra. Ilyenképpen 1871-ben Ebesfalván újraindult a görögkeleti ortodox hitélet.

1948-ban az erzsébetvárosi román görög katolikusokat is a görögkeleti ortodox egyházba utalták át, de 1989 decembere után újraéledt a városban ez a vallás. Az elemi iskola egyik termét alakították át kápolnává, ahol ideiglenesen hallgatják a vasárnapi és ünnepi szentmiséket. Számuk évről évre növekszik, és a kápolna már kicsinek bizonyul. Mindezek ellenére szép régi templomukat még nem kapták vissza az ortodoxoktól.

V.5.4 A református (kálvinista) egyházhoz

A XVI. század első felében Európában végbement protestáns vallási mozgalom eredményeképpen, amelynek csúcspontját az 1546–1555-ig tartó győztes nélküli schmalkaldeni háború és az augsburgi béke jelentette, az erdélyi magyarság soraiban a református vallás honosodott meg leginkább. Alapítójának neve után (Jean Calvin, 1509–1564) kálvinista, evangélikus református vallásnak is nevezik, az ország neve után pedig, ahonnan ered (Svájc), helvét vallásnak is mondják.

A két erdélyi örmény város közül Erzsébetvárosban eresztett gyökeret előbb a református vallás. A helybeli tradíciók alapján ezt az időpontot 1584 utánra helyezik. Ebben az évben ugyanis az ebesfalvi domíniumot Apafi István, a fogarasi vár kapitánya örökölte, aki már református volt. Ő alakította át az

1503-ban épített katolikus templomot a református vallás igényeinek megfelelően. Nem tudjuk, kényszerítette-e a régi katolikus lakosságot az új vallás felvételére, vagy csupán az általa hozott új lakosok voltak reformátusok. Mindenesetre 140 éven keresztül a volt katolikus templomban a református vallást gyakorolták. Az Apafi család védelme alatt Ebesfalván virágzott a református egyház és iskoláztatás. A kálvinista hitvallás eredményes terjesztéséért és az ifjúság iskoláztatásában és nevelésében szerzett érdemeiért I. Apafi Mihály fejedelem az „Ebesfalvi nemes” előnévvel és nemesi ranggal tüntette ki és szép birtokkal ajándékozta meg Pap Sámuel református papot. Ebben az időben a templom tulajdonában több értékes klenódiум volt, mint például a domborműves ezüst tányér, amelyet az úrvacsora alkalmával a kenyér osztására használtak (szélén vésett körirat: „JEZVS MI IDVEZITŐNK – 1639”), valamint egy arany- és ezüstszálakkal hímzett asztalterítő, amelyet szintén úrvacsoraosztáskor használtak.

1727-ben az ebesfalvi domínium állami használatba ment át. Ekkor Szendrey János, a fejedelemség birtokainak általános adminisztrátora erővel visszafoglalta a templomot a katolikusok részére. Természetesen a református lakosság ellenállt ennek a szándéknak, ezért az általános adminisztrátor fegyverdurrogatással félemlítette meg az ellenálló reformátusokat. A templommal együtt a református egyház más javakat is elvesztett, amelyeket az Apafi családtól kapott. Ezért 1727 után az ebesfalvi kálvinista hitközség nagyon szegény volt. Nagy nehezen hoztak össze annyi pénzt, hogy megvásárolhassanak, és imaházzá, illetve paplakká alakítsanak egy kotkorováni épületet.

Így mentek a dolgok 1831-ig, amikor a Bethlen családból három személy, Bethlen Klára grófnő, gr. Mikó Miklós özvegye, Teleki Anna grófnő, báró Kemény Simon özvegye és gr. Bethlen János egy szép telket ajándékozott az erzsébetvárosi református hitközségnek egy új templom építésére. A telken két épület is állott. Az egyik megfelelt ideiglenes imaháznak, a másik paplagnak. Az új templom építéséhez a pénzgyűjtést 1888-ban kezdték meg Incze Lajos és Zayzon János erzsébetvárosi kálvinista papok. A templom alapját 1895. július 3-án kezdték ásni, és ugyanebben az évben, szeptember 23-án felhelyezték a toronyra az aranyozott gömböt. A gömbbe emlékiratot helyeztek el az erzsébetvárosi református egyház rövid történetével és a templom építésének főbb eseményeivel. A falak építését 1895. október 27-én fejezték be, és a „zárókő” alá is egy emlékiratot helyeztek el. 1896 tavaszára elkészültek a belső berendezések is. Az avató ünnepséget 1896. június 21-én tartották. A toronyban ma is két erős, de kellemes hangú harang szólítja a híveket istentiszteletre. Ugyancsak 1896-ban az erzsébetvárosi kálvinista plébániát a „református területi körzet” székhelyévé emelték. Kilenc környékbeli református egyházközség tartozik hozzá.

Szamosújváron a kálvinista vallás csak a XIX. század közepe táján honosodott meg. Itt is szép templomuk és paplajkuk van.

V.5.5 Az ágostai (lutheránus) egyházhoz

Az ágostai (lutheránus) hitvallás (Luther Márton, 1483–1546) ugyancsak a schmalkaldeni döntetlen kimenetelű háború (1546–1555) és az augsburgi béke (1555) alapján jött létre Németországban. A vallást Augsburg Ágost elnevezése után nevezték ágostai hitvallásnak, de alapítója után lutheránus vallásnak is nevezik.

Erzsébetvárosban a lutheránus egyház a városi vezetőség 1864. február 2-án kiadott engedélye alapján kezdett hivatalosan működni. Eleinte a kb. 125 lélekből álló szász közösség a reformátusoktól kölcsönkapott kotkorováni imaházban dicsérte az Istent, 1865-ben azonban megvásárolták 3200 forintért Szentpéteri Lajos központban lévő emeletes házát, amelynek emeletén berendezték az imaházat és a paplakot, a földszinten pedig az iskolát. Az iskola első tanára Fernengel Simon volt, akit Binger János követett. Utóbbi az istentiszteletet is tartotta. Az épület homlokzatára a következő szavakat írták: „Vándorok! Amit itt láttok, az istenbeni hit és a felebarátaink általi szeretet eredménye”. Ma az erzsébetvárosi lutheránusok az örményektől kölcsönkapott Alsó-templomban gyülekeznek, mivel a szép emeletes épületet 1948-ban államosították, és máig sem kapták vissza.

VI.1 AZ 1700-IG MŰKÖDŐ ISKOLÁK

Az örmény nemzet mindig a színvonalas kultúra hordozója volt. Tudták, hogy az iskola a vallási oktatással és a családi neveléssel együtt a kultúra és a nemzeti öntudat formálásában a legfontosabb tényező. Az örmények mindenhol, ahol megtelepedtek, házaik, középületeik és templomaik építésével párhuzamosan igényeiknek megfelelően iskolákat is igyekeztek építeni. A XII–XV. században minden valószínűség szerint így cselekedtek az erdélyi Terra Armenorum örményei is.

Talmácson volt az örmény püspökség székhelye, valamint egy örmény plébánia és kolostor is működött itt. Ebből arra következtethetünk, hogy Erdélyben itt élt a legtöbb örmény, és ez lehetővé tette, hogy legalább itt létezzen örmény iskola, ahol az örmény gyerekek nemzeti hagyományaik alapján, saját nyelvükön tanulhatnak. Az örmények számára elképzelhetetlen, hogy a püspöki székhelyen legalább elemi iskola ne legyen. Egyelőre azonban nem dokumentálható a talmácsi vagy más, ebben a korszakban működő erdélyi örmény iskola működése.

Vannak azonban adataink, amelyek igazolják az örmény ifjúság jelenlétét a nagy európai kultúrközpontokban. Így a bécsi császári levéltár 12.515 szám alatti Codexében található *Acta antiqua facultatis artium studii viennensis*ben (Régi adatok a volt bécsi tanulmányi körökről), az 1396-ban itt tanult fiatalok között találjuk Johannes Armenus de Septemcastris (Erdélyi Örmény János) nevű diákot. Az 1401-ben itt tanult diákok között találjuk Johannes Armenus de Cibiniót (Szebeni Örmény Jánost). A *Matricula universitatis viennensis prima* (Az első bécsi egyetem tanulóinak nyilvántartása) katalógusban több „Armenus de Septemcastris”-t vagy „Armenis de Cibinio”-t találunk.¹

Az ezt követő időkről nincsenek adataink az erdélyi örmény oktatást illetően. Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy az örmény lakosság száma fokozatosan csökkent. A bevándorlások és letelepedések kis csoportokban történtek, és a bevándorlók gyakorlatilag szétszóródtak Erdély egész területén. Az iskolák működtetése csak ott volt lehetséges, ahol megfelelő számú örmény élt, az örmény pap pedig elég lelkes volt ahhoz, hogy papi feladatai közé sorolja az ifjúság nevelését is.

---

¹ Mály István: *Örmények Magyarországon a XIV. és XV. században*. Arménia, 1902, 293–295.

Más volt az örmény iskoláztatás helyzete az 1671–1672-es nagy örmény bevonulás után. Köztudott, hogy a beszercei, gyergyói és szépvízi örmények az adminisztratív és vallási rendezkedésekkel párhuzamosan az örmény oktatás kérdését is megoldották. Felekezeti iskoláik eleinte az erre a célra kibérelt épületekben működtek. Működésükért elsősorban a plébánosok feleltek, és az örmény kompánia vezetőségének az ellenőrzése alatt álltak.

VI.2 ÖRMÉNY ISKOLÁK 1700 UTÁN

A.) Szamosújvári örmény iskolák

1700-tól Armenopolis örmény városban élt Erdélyben a legtöbb örmény. Ezért itt megvoltak azok a feltételek, amelyek lehetővé tették egy komoly, különböző fokú oktatási program kialakítását és megvalósítását.

Szongott Kristóf alapmunkájában² bemutatja a kétszáz éves város elemi és középiskoláit is. A könyvben ismertetett intézmények közül mi a következőket említjük:

a) **Az örmény nemzeti fiú és leány elemi iskola.** Eleinte a fiúk és a lányok ugyanabban az épületben, de külön tantermekben tanultak. Az 1728–1729-es tanévtől külön épületekben folyt az oktatás. A fiúiskola a főtér délnyugati oldalán működött, míg a leányiskola a Salamon-templom mellett épült fel. Mindkét iskola felekezeti jellegű volt, és az örmény plébánia vezetése alatt működött, de az épületek fenntartását és a tanítók fizetését a városi pénztár fedezte. Az oktatást így a város vezetősége is felügyelte az egyik városi tanácsos révén.

Mindkét iskolában a következő tantárgyakat oktatták: írás és olvasás, számolás, örmény történelem és hagyományok, valamint hittan és a fiúk részére ministrálás, míg a lányok kézimunkázni tanultak. A fiúiskolában eleinte papok, később tanítók oktattak. A leányiskolában 1770-ig tanítónők, ez után pedig apácák adták elő a tantárgyakat. Az elemi oktatás eleinte hároméves volt, ami később négy évre emelkedett. A gyermekek 6-7 éves korukban mentek iskolába.

Lassanként csökkenni kezdett az örményül tanulni kívánó gyermekek száma. 1830-tól az örmény nyelven tanuló lányok száma annyira lecsökkent, hogy nem volt értelme az iskola fenntartásának. A város kérvényezte és megkapta az engedélyt az önálló örmény elemi leányiskola megszüntetésére. Az örményül tanulni vágyó lányok a magyar elemi iskola párhuzamos örmény osztályaiban tanulhattak anyanyelvükön. 1850-ben Gábrus Zachar pap-tanító, valamint Tóth János és Bénai Simon tanítók nyugalmazása után a fiúiskola is hasonló sorsra jutott. A fiúk is beiratkozhattak a magyar nyelvű elemi fiúiskola örmény osztályába.

b) **Az örmény vasárnapi iskola.** Bár az iskoláztatás ingyenes volt, akadtak szülők, akik nem tartották fontosnak, hogy gyermekeik megtanuljanak írni-ol-

---

² Szongott Kristóf: *i.m.*

vasni és számolni, hiszen ez nem volt kötelező. Az ilyen gyermekek elemi iskolás korukban már könnyebb ház körüli és földműves munkákat végeztek. Ez persze később megbosszulta magát, különösen azok esetében, akik kisiparosi szakmát tanultak volna. Voltak olyan gyerekek is, akik lemaradtak a tanulásban, nem tudtak jól írni, olvasni, számolni. A közösség vezetése nem engedhette meg, hogy a fiatalok között analfabéták vagy félanalfabéták legyenek, ezért engedélyt kértek és kaptak egy ún. vasárnapi iskola létesítésére, amelynek célja az írástudatlanság felszámolása volt. A vasárnapi oktatást nem kötötték korhoz.

Az iskola neve onnan ered, hogy az órákat vasárnap vagy különböző ünnepnapokon a reggeli kismise után tartották, körülbelül délig. Minden ipartestületi céh felelt és rendszeresen ellenőrizte saját tanulóinak előmenetelét. Az iskoláztatás három évig tartott a teljes analfabéták és két évig a félanalfabéták számára. A tantárgyak ugyanazok voltak, mint a rendes elemi iskolában, de sokkal tömörebben adták elő. Az iskola az 1855–1856-os tanévvel kezdődőleg működött.

Hat évi működés után felfüggesztette működését, mivel a városban nem maradtak írástudatlan örmények. A vasárnapi iskola megszűntével ugyanis a város vezetősége kötelezővé tette az elemi iskola látogatását. Ez a rendelet biztosította a magyar elemi iskola örmény részlegének működését is.

c) **Az örmény nemzeti gimnázium.** Az erdélyi oktatásügyi törvény alapján (Ratio educationis) 1806-ig a gimnáziumi tanítás 7 éves volt. Ettől kezdve nyolc évre növelték, három szintre osztva. Az első szint négyéves tanidőt foglalt magában, és az évek sorrendjében a következő tantárgyakat tanították: principia, grammatica, syntaxis és rhetorica. A második szint kétéves tanidejében a humanikát és a matematikát tanulták, a harmadik szint két évében pedig a physica és philosophia tantárgyakat. A gimnáziumi oktatás az elemi iskola sikeres elvégzése után, 10-11 éves korban kezdődött.

Ahhoz, hogy egy helységet a „szabad királyi városok” sorába emeljének, szükséges volt többek között, hogy a városban működjön a középiskolai oktatás is. Szamosújvár 1786-ban kapta meg a „szabad királyi város” címet a helység vezetőinek azon szóbeli ígérete alapján, amely szerint minél hamarabb felépíti a gimnázium épületét, és megkezdi a „humanisztika” oktatását egy „Schole Nationales Armenes Principales”-ben. Az ígéretet előre nem látott anyagi nehézségek miatt nem tudták időben teljesíteni. A hatóságok a „szabad királyi város” cím visszavonásával fenyegetőztek, ha nem indul be azonnal a középiskolai oktatás. Az intelem megtette hatását. A város vezetősége előteremtette a szükséges pénzt, kibővítette egy új szárnyal az elemi iskolát, és a gimnázium első két tanéve 1792 őszén megkezdte működését. A következő két év alatt szép gimnáziumi épületet emeltek, ahol – a szülők jelentős pénzbeli hozzájárulásával – lehetővé vált, hogy évente egy-egy évfolyammal bővítsék a gimnázium tanulóinak számát. A gimnázium első igazgatója Avéd Jákó, a első két tanár pedig Czirják Ignác és Michael Miron dominikánus szerzetes pap-tanár volt.

Az örmény diákok száma azonban egyre csökkent. Ezért 1846-ban a gimnáziumnak csak az első négy osztálya indult, 1853-ban pedig már csak az első három osztály: az első osztályban 10, a másodikban 6, a harmadikban pedig csu-

pán 3 diákkal. Ebben a helyzetben találta a gimnáziumot 1854 tavaszán tett látogatása alkalmával dr. Haynal Lajos gyulafehérvári római katolikus püspök, aki az összes katolikus felekezeti iskolák főtanfelügyelője is volt. A püspök egyetértett a város vezetőségével, hogy ennyi vagy még kevesebb tanulóval a következő tanévben ne kezdjék meg a tanévet az örmény gimnáziumban.

d) **A Rafael-gimnázium.** 1843-ban, amikor az örmény város vezetősége a városi örmény gimnázium megmentésén dolgozott, üzleti célból negyedszerre érkezett Erdélybe az örmény eredetű Gharamján-Rafael Sándor angol multimilliomos.³ Meglátogatta a két örmény várost is. Erzsébetvárosban meglegegedetten láthatta az általa létesített Rafael-Elisabethopolis Alapítványból létrehozott elemi leányiskola és a Rafael Örmény Katolikus Gimnázium működésének eredményeit.

Szamosújváron szomorúan vette tudomásul a gimnáziumi oktatás kudarcát, és sikerült meggyőznie a város vezetését, hogy humán gimnáziumi oktatás helyett indítsanak az ő pénzén a városban egy modern Középfokú Politechnikai Intézetet. Indítványának előnyeit az ipar előretörésével magyarázta, és azzal indokolta, hogy szükséges az örmény fiatalságot efelé az ágazat felé irányítani, hiszen ez felel meg a modern idők követelményeinek.

Kiváló építészek elkészítették a terveket is, az intézet több épületből állt: tantermek, műhelyek, tornatermek, kápolna és bentlakás a vidéki diákok részére. Elkészült a költségvetés is. Ezek után közösen kijelölték az intézet helyét a Salamon-templom melletti nagy, üres telken. Rafaelt ekkor sürgősen visszahívták Londonba, de elmenetele előtt megígérte, hogy Bécsben útközben Rafael-Armenopolis Alapítvány néven az örmény város részére nyit egy folyószámát az ottani Beruházási Bankban, 10 000 fontsterling értékben. Ezt meg is tette. A nem névre szóló betétkönyvet egy „megbízható” személynek adta át, hogy hozza el Szamosújvár főbírójának. Londonba érkezve, még mielőtt Szamosújvárral közölhette volna a betétkönyv átadásával megbízott személy nevét, hirtelen meghalt. Amikor a város vezetősége fizetni akarta az építkezések előkészítési díjait, meglepetten vette tudomásul, hogy Bécsben egy fillér sincsen a Rafael-Armenopolis Alapítvány tőkéjéből. A teljes összeget kivette egy személy, aki felmutatta a betétkönyvet. A bank tartotta magát a teljes diszkrécióhoz, és nem

³ Gharamján-Rafael Sándor – Madrasban született. Fiatalkorában Londonba költözött. Főleg kereskedelemmel foglalkozott, amelynek jövedelméből nagy vagyonra tett szert. Szent Lázár szigetén megalapította a Rafael Akadémiát, amely egyesülve a Murad-Párizs Alapítvánnyal, a Franciaországi Murad-Rafael Akadémia néven működött tovább. Több üzleti utat tett Erdélyben, meglátogatta Erzsébetvárost és Szamosújvárt, ahol létrehozta a Rafael-Elisabethopolis, illetve a Rafael-Armenopolis alapítványt a különböző fokú örmény iskolák működtetésére. 1843. évi erdélyi utazását Gabrus Zachár szamosújvári örmény tanító készítette elő. A levelezést a város levéltárában őrzik. Egy előző erdélyi utazása alkalmával, 1823. február 13-án ünnepélyes keretek között átadták neki az Armenopolis díszpolgára diplomát. Apja: Gharamian Rafael Nahicsevánból menekült Indiába még fiatalkorában. Itt több, általa létesített fémipari üzem jövedelméből nagy vagyont halmozott fel. Működésének központja Madrasz volt. A velencei Szent Lázár-szigeten működő mechitarista kolostor fenntartására és az örmény kultúra terjesztésére nagy összegeket áldozott.

akarta elárulni a személyazonosságát. A város vezetősége később mégis megtudta, de sajnos hasztalanul, mert időközben a „megbízható” személy is meghalt. A Bécsből kapott levélre, amelyben közlik a tettes nevét, a város főbírója piros nyomtatott betűkkel a következő szavakat írta: „Nisi utile est, quod fascimus vana est gloria. De mortuis nihil nisi bene!” („Hiába a siker, mert már nem lehet hasznunkra. A halottakról jót vagy semmit!”) A levél ma is megtalálható a város levéltárában. Így ment füstbe egy ilyen hasznos kezdeményezés, amely komoly hasznot hozhatott volna a város és a környék számára.

e) **A második gimnázium.** Az első örmény gimnázium feloszlása veszélyeztette a város szabad királyi városi rangját és az ebből fakadó kedvezményeket. A veszély elhárításáért és a város lakosságának egyre sürgetőbb kérésére a város vezetősége komoly megfontolás tárgyává tette, honnan kerítsen pénzt a gimnáziumi oktatás fedezésére. Végül aztán az 1862–1863-as tanévtől újratelepült a gimnáziumi oktatás, ugyanabban az épületben, csakhogy már nem „örmény nemzeti gimnázium” volt, hanem Katolikus Gimnázium lett, magyar és örmény nyelvű tagozatokkal. 1862 szeptemberében mindkét tagozat csupán az első évvel kezdte működését, következvén, hogy minden évben nőjön egy-egy osztállyal. A negyedik osztályig algimnáziumként működött, és csak a következő négy évvel nyerte volna el a teljes rangot. Az állammal kötött egyezmény alapján az első négy év alatt a városnak saját költségén kellett volna épületet emelnie, amely helyet adjon mindkét tagozat nyolc felső osztályának (a lányok és a fiúk részére). A pénz azonban sohasem gyűlt össze, a gimnázium így sosem tudott a negyedik év fölé emelkedni. Egész működése alatt algimnázium maradt.

Ennek az iskolának az első igazgatója dr. Lukácsi Kristóf volt, Szamosújvár örmény-katolikus plébánosa, az első két tanára pedig Czetz Gergely és Bárány Lukács. Az Alsófokú Katolikus Gimnázium a leírt formában harminckét évig működött. Az 1894–1895-ös tanévben megszűnt és állami gimnáziummá alakult át. Az első két évben – az új állami gimnázium felépültéig – az állami királyi gimnáziumi oktatás a volt algimnázium épületében folyt.

65. A második örmény gimnázium épülete.
1907-től az Örmény Múzeum Egyesület székhelye

f) **Az Ipari Középfokú Politechnikai Intézet.** A Rafael-Armenopolis Alapítvány pénzének elsikkasztása nagy felháborodást keltett az európai örmények körében. A „Rafael-terv” megvalósítása érdekében Szamosújvár segítségére sietett a Mechitarista Kongregáció bécsi szervezete.

Az örmény Városi Tanács felhatalmazottjai és a páter Sükür Ignácus által vezetett mechitarista küldöttség között 1860. február 15-én aláírt egyezmény pontjai többek között leszögezték:

– „a kor követelményei már nem engedik, hogy az örmény fiatalok szellemi és anyagi jövőjének teljesülése csupán a kereskedelmi kockázat eredménye legyen, hanem mind anyagi, mind szellemi teljesítmények alapján kell létrejöjjön hozzáértő és szorgalmas munka eredményeképpen”;

– „az ipari középfokú politechnikai intézet működésének alapfokú célja az örmény nép szétszórt fiainak az összegyűjtése, ezeknek az oktatása és nevelése a legmodernebb ipari ágak munkaszervezési és gyártásvezetési tudományainak elsajátításáért és a leghasználtabb nemzetközi nyelvek beszélésének tanítása”;

– „mindegyik fiatal, a saját képességeinek és hajlamainak megfelelően, tanulhat két-három rokonszakmát ugyanazon mesterség keretében; innen ered az iskoláztatás politechnikai jellege”;

– „a bécsi Mechitarista Kongregáció kötelezi magát, hogy saját költségén felépíti a szükséges épületeket, berendezi a tantermet, laboratóriumokat, műhelyeket, tornatermet, a más helységekből jövő gyermekek részére szükséges lakóhelyeket és biztosítani fogja, ugyancsak saját költségén, a szükséges elméleti és műszaki tanerőt, meg az idegen nyelvek tanításáért szükséges professzorokat”;

– „az örmény város kötelezettségei közé tartozik az épületek felépítéséhez szükséges pénzösszeghez 40 000 forinttal történő hozzájárulása, a telek biztosítása, melyre az intézet építve legyen, a tanítás kezdete után pedig az intézet adminisztratív költségeinek a fedezése és az adminisztratív személyzet fizetésének a biztosítása”;

– „az intézetben a tanulmányi idő nyolc iskolai év; az iskolai tanulmányok befejezése után a fiatalok érettségi bizonyítványt kapnak és technikus végzettséget. Ezek alapján felvételizhetnek a felsőoktatási szabadegyetemen”.

Mindkét fél több évig tartó őszinte erőfeszítései ellenére a terv sajnos nem tudott jól megvalósulni, főleg anyagi és politikai okok miatt, amelyek elháríthatatlannak bizonyultak.

g) **Az Ipari Középiszkola.** A technikai oktatás megoldása égetően időszerű problémává vált Erdélyben. Ezért a városi tanács ismét megvizsgálta a kérdést, ez alkalommal csupán saját erejére támaszkodva, mechitarista hozzájárulás nélkül. A vizsgálódás eredményes volt: az ipari középiszkola az 1884–1885-ös tanévtől elkezdte működését a politechnikai intézethez hasonló célkitűzéssel, de csupán négyéves tanidővel. Az iskola „magas felkészültségű szakmunkásokat” képzett, a beiratkozás felvételi vizsga alapján történt, négyéves gimnáziumi oktatás után.

66. Az Ipariskola épülete

A tanmenet délelőtti elméleti órákat tartalmazott, és hetente négyszer délutáni gyakorlatot jól felszerelt műhelyekben, a következőképpen: első két évben a kovács és lakatos műhelyben, a harmadik és negyedik évben a mechanikus műhelyben. Fontos megjegyezni, hogy a délelőtti program keretében önként fel lehetett iratkozni az örmény nyelv és irodalom tanulmányozására. Az intézmény nyitva állt az összes erdélyi nemzetiség fiataljai előtt. Az iskola befejezése és néhány évi munkagyakorlat után a mesteriskolák legszívesebben az ipari iskola növendékei közül választották tanulóikat.

A szamosújvári ipari iskola első igazgatója Szongott Kristóf volt. Vezetése alatt az iskola egész Erdélyben tekintélyt szerzett magának. Az intézet minden év végén kimutatást készített az iskolai év nevezetesebb eseményeiről, vezetősége, tanárai és tanulói névsorával, a tanulmányi eredményekről. Szongott Kristóf vezetése alatt a diákok és tanárok több ásatáson vettek részt, és értékes darabokat tartalmazó kis múzeumot hoztak létre. A legtöbb tárgy a város melletti római castrum romjai közül került a múzeumba.

h) **Az Állami Királyi Gimnázium.** Az 1880-as évek elején állami iskoláztatásban végbement nagy változások az örmény város vezetősége ki akarta használni saját előnyére olyanképpen, hogy segítségével végleg megoldja a város három nagy oktatási problémáját: a gimnázium működésének pénzügyi támogatását, a négy osztályról nyolcra való emelését, és egy új, modern épületkomplexum építését, amelyben az intézmény az idő követelményeinek megfelelően működhessék.

Ezért a város vezetősége egyezményt ajánlott az állami oktatás felhatalmazottainak, miszerint Szamosújvár Városi Tanácsa átengedi és az állami szervek fennhatósága alá helyezi a felekezeti Katolikus Gimnáziumot, amennyiben az állam vállalja a következő kötelezettségeket:

– a négyéves oktatást nyolc tanévre fejleszti egy humán profilú állami gimnázium formájában, érettségi vizsgák szervezése és diplomák kibocsátása jogával;

– a tantervben azon örmény gyermekek részére, akik ezt kérik, póttantárgyként, de feliratkozás után kötelezően szerepeljen az örmény nyelv, írás, olvasás, nyelvtan, irodalom és történelem tanítása; ezért a tanári karhoz fognak tartozni azok a tanárok is, akik ezeket a tantárgyakat tanítják;

– átveszi és nyugdíjazásig alkalmazásban tartja a gimnázium jelenlegi tanári és adminisztratív személyzetét;

– Szamosújvár Városi Tanácsa hozzájárul a gimnázium épületkomplexumának építéséhez 100 000, részletben fizethető ezüst forinttal és a szükséges terület rendelkezésre bocsátásával (az akkor már használati fontosságából sokat vesztett állatvásár területében egyeztek meg);

– az összes többi költség, beleértve a tanári és adminisztratív személyzet fizetését is, mindezek után az államot terheli;

– az állami királyi humán profilú felsőfokú gimnáziumban az oktatás az 1895–1896-os tanévben elkezdődik;

– az új gimnázium épületkomplexumának fő épületét 1896-ban, egészében pedig 1897 tavaszáig kell felépíteni és használatba adni. Az 1895–1896-os és az 1897-es tanévben az oktatás a volt algimnázium épületében folyik (5. és 6. osztály).

Az egyezmény tartalmának megfelelően az új gimnázium építése 1895 tavaszán megkezdődött. A főépület alapkövét október 29-én tették le ünnepélyes keretek között. Két tanév után a gimnázium 1897. június 29-én kihirdette, hogy az új tanévet már az új épületben kezdhetik el a tanulók. A nyár folyamán a diákok és tanárok együttes erővel költöztették át a gimnáziumot az új oktatási palotába, amely az egész város büszkeségévé vált. A gimnázium az első érettségi diplomákat 1899 június végén bocsátotta ki.

A gimnázium főépülete Alpár Ignác építész terve és Reményik Károly építkezési vállalkozó kivitelezésében készült el. A laboratóriumokat a legmodernebb iskolai műszerekkel látták el. Az idegen nyelvek tanítására szaktermeket

67. Szongott Kristóf

készítettek, amelyeket az akkoriban Európa-szerte legmodernebb készülékekkel szereltek fel. Ugyanakkor nagyon jól felszerelt, külön épületben működő tornaterme is volt a gimnáziumnak, és több játéktér a nyári sportok űzéséhez. Külön épületben volt az igazgatói és iskolaszolgái lak, meg egy jól felszerelt intézet a más helységekből jövő diákok részére. Szongott Kristóf vezetésével a diákok és tanárok az új gimnáziumban is létrehoztak egy kicsi, de értékes tárgyakat tartalmazó múzeumot. A legértékesebb tárgyak közé tartozott Minerva istennő kis bronzszobra, amelyet a város határában lévő római castrum romjai közül ástak ki. Az új gimnázium első igazgatója dr. Mártonfi Lajos volt. Az állami gimnázium is minden iskolai év végén évkönyvet adott ki az év folyamán történt fontosabb eseményekről, a tanárok és a diákok

névsorával és a tanulmányi eredményekkel. Később az évkönyv az iskola híres végzettségeinek rövid életrajzát is tartalmazta.

i) **A Leány Pedagógiai Középiskola.** A Pedagógiai Középiskola az 1898–1899-es tanévvel kezdte meg működését, először csak leányok részére, nyolcéves időtartammal. Magyar és örmény tagozattal működött. Az első négy évben az általános műveltség megszerzéséhez szükséges gimnáziumi ismereteket nyújtottak a hallgatók számára, míg a következő négy év a szakképesítés ideje volt. Azok a lányok, akik nem akartak tanítónők lenni, az első négy osztály elvégzése után átmehettek más elméleti gimnáziumba, ugyanakkor a felső négy év elvégzésére más elméleti algimnáziumok növendékei is felvételizhettek a pedagógiai középiskolába. A Pedagógiai Középiskola végzettjei felvételizhettek felsőoktatási intézményekbe.

Később, különösen miután a lányoknak is lehetőségük volt gimnáziumban tanulni, a lány pedagógiai középiskola fiúkat is befogadott. Ugyanakkor a pedagógiai középiskolák oktatási ideje csupán az 5–8. évek (II. ciklus) tartamára csökkent.

j) **A kadettiskola.** Az ún. Kadett iskola-intézet 1833-ban létesült olyan szegény sorsú örmény gyermekek számára, akiket a szüleik katonai pályára szántak. Az iskola a Covrig család egyik házában működött, amelyet a város erre a célra vásárolt meg 9159 forint és 41 krajcárért. 1854-ben az iskolát Orlátra helyezték át.

k) **Intézetek.** Az összes szamosújvári iskola a környékbeli gyermekek részére is nyitva állt. Ahhoz, hogy ezek a gyermekek, vagy a szegény és árva szamosújvári gyermekek számára megfelelő elszállásolási, étkezési és nevelési körülményeket biztosíthassanak, intézeteket alapítottak. A fiúintézetben a felügyelők (duktorok) papok voltak, a leányintézetben pedig apácák. Szamosújváron a következő intézetek működtek:

68. Szongott Kristóf lakóháza

69. Sírjának fedőlapja a katedrális kriptájában

70. Dr. Lukácsi Kristóf. Plébános (1855–1876),
a Szent György Fiúintézet első alapítója

71. Czetz Gergely, a fiúintézet
másodalapítója

– a **Szent György Fiúintézet** alapítása érdekében dr. Lukácsi Kristóf, a város hírneves plébánosa, létrehozta a róla elnevezett alapítványt. Ő az első alapító, de mivel még az intézet felépítése előtt elhalálozott, az építkezés ténylegesen a második alapító, Czetz Gergely adományából fejeződött be. Eredetileg 25 fiú és ugyanannyi lány részére létesítették, és 1887-ben indult be. Később a lányokat saját intézetükbe helyezték át, az intézet befogadóképességét pedig 75 gyermek teljes ellátására növelték. Az intézetnek kis kápolnája is volt, amit ma görögkeleti templomként használnak. Ide hozták át 1888-ban az alapító dr. Lukácsi Kristóf holttestét a plébánia templom kriptájából. Az intézet épületében ma a városi kórház működik;

72. A Szent György Fiúintézet főépülete. Ma a városi kórház működik benne

73. Az egykori fiúintézet kápolnája

74. A Szűz Mária Leányintézet és kápolnája

– a **Szűz Mária Leányintézet**. Hogy a leányoknak megfelelő nevelési feltételeket teremtsenek, Kovrig Tivadar az általa létesített Kovrig Tivadar Alapítvány pénzéből leányintézetet építtetett. Első formájában 50 gyermek befogadására készült, és 1893 őszén kezdett működni. Befogadóképességét később 75 főre növelték. Ennek az intézetnek is volt saját kápolnája, amelynek termét ma más célokra használják. Az intézet ma a leánygimnázium egyik épülete.

!) Az **apácázárda**. A szamosújvári oktatásról beszélve meg kell említenünk Balta Péter végrendeletét is, amely meghagyta a Balta Péter Alapítvány létesítését. A végrendelet értelmében az alapítvány pénzén a városnak egy apácázárdát kellett építenie, hogy itt nevelhessék a városban és Erdély-szerte működő örmény apácák-

Balta Péter szerint ugyanis „az apácák jobban végzik az örmény fiatal lányok oktatását és nevelését”. A zárda a Salamon-templom közvetlen közelében épült fel, és 1770-ben kezdett működni 8 hellyel. Idővel a zárdában élő és itt nevelt kedvesnővérek száma növekedett. Az első, Szamosújváron letelepedő apácák Petelei Katalin (Petelántzki-Lázár Katitz) Katherina nővér néven, Ripszima (Hopisz Marabed) kedvesnővér és Viola (Manusag) nővér voltak. Az első apácai hivatásra készülő hajadon az alapító unokája volt. Az iskolában töltött oktatási órákon kívül az apácák idegen nyelveket tanultak, hangszeren is játszottak és más, kérésre indított tevékenységekben vettek részt.

A fejezet végén hangsúlyoznunk kell, hogy több szamosújvári és Erdély más helységeiből származó örmény család végrendeleti vagy más formában komoly összegeket adományozott a városnak az oktatás és nevelés fejlesztése céljából. A névjegyzék nagyon hosszú lenne, nem sorolhatunk fel mindenkit. Kiemelkedik az 1864-ben Bécsben létesített Murad Sámuel Alapítvány 80 000 arany forintos tőkéjével,⁴ amelyből „akármelyik örmény szegény, de érdemes gyermek, aki

⁴ Gharamján Rafael sógora: Murad (Moorad) ugyancsak örmény eredetű, többszörös milliomos angol, az olaszországi Paviában létrehozta a Murad Alapítványt, melynek jövedelmét

tanulni akart”, tanulhatott. Az alapítvány adminisztrátora Szamosújvár Városi Tanácsa – egész Európa legnagyobb lélekszámú örmény városának vezető testülete – volt.

B.) Az erzsébetvárosi örmény iskolák

Erzsébetváros volt Erdély második örmény városa, többek között az örmény lakosok számának szempontjából is. Ennek következményeként ha nem is olyan mértékben, mint Szamosújváron, Erzsébetvárosban is megvoltak a feltételei a megfelelő iskolai hálózat kialakításának.

Avédik Lukács, Erzsébetváros érdemes plébánosa aprólékosan leírja a városban létrehozott kulturális intézmények működését, különös tekintettel az iskolákra. Ennek alapján tárjuk fel mi is olvasóink előtt az erzsébetvárosi örmény oktatás történetét.

1. **Az örmény elemi iskoláztatás.** Az elemi iskoláztatás még azelőtt beindult, hogy a helységet 1733-ban örmény várossá nyilvánították volna. Amikor az örmények kezdtek nagyobb számban megjelenni, iskolákat is alapítottak: bizonyos adatok arra engednek következtetni, hogy 1685-től létezik itt örmény elemi oktatás. A tanítói feladatokat eleinte a papok látták el. Írásra, olvasásra, számtanra, nemzeti öntudatra és a befogadó ország iránti hazaszeretetre tanították a gyermekeket.

1729-től az idetelepített mechitarista szerzetesek átvették a tanítást a helybeli papoktól. Az első szerzetes-tanítók Verzereszki Lukács és Meskó Zachar voltak. Ebben az időben az iskoláknak még nem volt külön épületük, a tanítás a templomban folyt. Később, fiú- és lánycsoportra osztva, a gyermekek a gazdagabb családok által ilyen célra átengedett épületekben tanultak. A helyzet 1744-től javult: Kopacz Péter gazdag erzsébetvárosi örmény végrendeletében a mechitarista szerzetesekre hagyta vagyonát. A hagyatékban volt egy emeletes épület is, ennek földszintjét rendezték be elemi iskolának, így 1744-től megindulhatott a rendszeres elemi oktatás.

Az 1815–1816-os tanévtől Kabdebó János plébános modernizálta az elemi oktatást. Elsősorban bevezette a három éves ciklust, és szétválasztotta az addig közösen (kezdők és haladók, fiúk és lányok) tanuló gyermekeket, új iskolaépületet szerezve a lányok részére. Ugyanakkor felújította a tantervet, és korszerűbb oktatási és nevelési módszereket vezetett be.

Másodsorban 1831-től az elemi iskola tartamát megtoldotta két gimnáziumi tanévvel. Ezt a két évet csupán azok a gyermekek járták, akiket a szüleik további középiskolai tanulásra akartak küldeni más, nagyobb városokban, ahol működött középiskola. Ilyenformán a gyermekek még két évet tanulhattak otthon, csupán a vizsgákat kellett annál a gimnáziumnál letenniük, ahol tanulni kíván-

---

olyan árva és szegény örmény gyermekek megsegítésére szánta, akik különböző iskolákban, egyetemeken akarnak tanulni. Fia, Murad Sámuel, Bécsbe költözése után létesítette a Murad-Bécs Alapítványt, a közép-európai szegény és árva örmény gyermekek megsegítésére. Ugyanő hozza létre Párizsban a Murad-Párizs Alapítványt, a nyugat-európai tanulni vágyó örmény fiatalok számára.

tak. Az elemi és kezdő középiskolai oktatás az erzsébetvárosi iskoláztatás egyik sajátossága volt.

Harmadsorban az 1832–1833-as tanévtől az elemi iskola keretében külön osztályt létesített az egész Erdély területén élő süketnéma gyermekek részére. Ezeknek a gyermekeknek a tanítója Bacsila János volt, aki európai hírnévre tett szert saját tanítási módszereinek köszönhetően.

Az 1848–1849-ben a városban és környékén lefolyt politikai események hatására 1848–1853 között az elemi oktatás szünetelt. A tanítás újrakezdése után, de különösen 1874-től, próbálkozások történtek az elemi oktatás hat évre való emelésére. Mivel azonban nem volt sem megfelelő épület, sem elég pénz, csupán egy évvel toldották meg, tehát négy éves lett a képzési idő.

1878-ban Avédik Lukács lett Erzsébetváros új örmény-katolikus plébánosa. Ő is többszörösen modernizálta az elemi iskola működését. Bevezette a zene- és a tornaórát, jól ellátott ifjúsági könyvtárat létesített, és kisegítő pénztárt alapított az iskolában, amelynek tőkéjéből a szegény vagy árva örmény gyermekek elemi oktatásának költségét fedezték.

Az erzsébetvárosi elemi iskoláztatás másik különlegessége az iparosok iskolája volt. Ezt az intézményt azoknak a fiataloknak hozták létre, akik ipari vagy kereskedőinasként már dolgozni kezdtek, de egyáltalán nem vagy csak részben sajátították el az elemi iskolában tanítottakat. Hasonlított a szamosújvári vasárnapi iskolához. Két ciklusban működött, kezdők és haladók számára, három-, illetve kétéves tartammal, hetente kétszer-háromszor 3-4 órás tanidővel. Az iparosok iskolája 1850–1862 között működött.

Az 1891–1892-es tanévtől a felekezeti elemi iskola városi elemi iskola jelleget öltött. Továbbra is felekezeti iskola maradt ugyan, de más felekezeti gyermekeket

75. Id. Karátsonyi Emanuel,
a menhely alapítója

76. A menhely: az Institutum Karátsonianum

77. A volt fiúiskola épülete

is befogadott. Az iskola két tagozattal működött, magyar és örmény tanítási nyelvvvel, a szülők szabadon megválaszthatták, milyen nyelven oktassák gyermekeiket.

A városi elemi iskola épületében, annak keretében működött a városi óvoda. Nagyon jól felszerelt játszó és pihenő termei voltak. Az első óvónő Száva Mária volt, aki öntudatos működésével egyaránt elnyerte a gyermekek szeretetét és a szülők elismerését.

1893–1894-ben a város az elemi oktatás öt iskolai évre történő emelésével próbálkozott, és azzal, hogy az eddigi felekezeti iskolát az állami hálózatnak adja át. Az erre vonatkozó tárgyalások 1894 nyarán értek véget: szeptembertől az elemi oktatás az állam hatáskörébe ment át. A tanítás először a régi épületben folytatódott, de az állammal kötött szerződés alapján a város vezetősége kötelezte magát, hogy 1896. szeptember 1-jén átad használatra egy saját költségen épített új iskolaépületet, amely elég tágas lesz ahhoz, hogy az igazgató, az óvónő és az iskolaszolga lakásán kívül öt csoport működhessen benne, valamint legyen három terem az óvoda részére, és külön helyiségek a szertárak, tornaterem, könyvtár és zeneterem részére. Az állam kötelezte magát, hogy az iskolának két tagozata lesz, magyar és kérésre örmény tanítási nyelven. Ezért átvette a városi örmény felekezeti iskola összes tanítóját és adminisztratív személyzetét, nyugdíjazásukig. 1896 szeptemberétől az iskola az új épületben kezdte meg működését.

2. A **Rafael leányiskola-intézet**. Az örmény családokban a vallás után a lányok oktatása és nevelése jelentette a második kultuszt, hiszen a lányok voltak

azok, akik anyává válásuk után a gyermekeket őseik nyelvére és szokásaira megtanították, és egészséges vallási és általános polgári nevelésben részesítették. Az anyák voltak az örmény oktatás alappillérei, akiknek kötelességei és felelősségei közé tartozik a nemzedékek fennmaradásának biztosítása és a fiatalság fő jellemvonásainak kialakítása. Az örmény lányok oktatásának színvonala határozta meg az új nemzedék minőségét is. Ez a magyarázata annak, hogy minden örmény településen nagy hangsúlyt fektettek a leányiskolák létesítésére és működésük biztosítására.

Az örmények Ebesfalván való letelepedése után a leánygyermek nevelése és oktatása különböző formákat öltött. A változások a lakosok számának és anyagi erejének növekedésétől függtek.

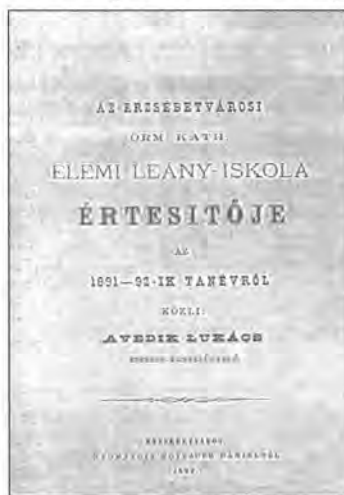
Az első adatok 1730. április 11-ről származnak, amikor a Városi Tanács elhatározta „a leányok fiúktól külön történő iskoláztatását”, a helybeli elemi iskolában (addig közösen tanultak). Ennek érdekében a gazdag örmény kereskedő, Szenkovits Bogdán két tantermet rendezett be saját költségén az egyik nagyobb épületében. A leányok tanítójának Páter Nerses és Emanuel mechtarista szerzetes papokat neveztek ki.

1871-ben két tanítónőt említenek az iratok Babig Mária és Merekutz Erzsébet személyében, akiket odaadó és öntudatos munkásságukért a város lakossága a lányok „második anyjának” tekintett. 1811-ben a lányok nevelését Méré Katalin igazgatónő vezette.

1827-ben módosulások és újjátások jöttek közbe a lányok nevelésében, amelyek két fontos eseménynek köszönhetőek. Lengyel András, a város gazdag örmény lakosa, akit példás életmódja miatt „diákon Andrásnak” is neveztek, örökös nélkül lévén és látva a leányiskola áldatlan helyzetét, kölcsönadta a városnak egyik emeletes házát azzal a feltétellel, hogy a város és plébánia abban új

78. A Rafael-féle apácázárda és leányiskola.
A bal oldalon látszik az Ó-templom egyik sarka

79. A leányiskola Értesítője az 1891–92-ik tanévről

leányiskolát rendezzen be. Az épületet tantermekre és más helyiségekre osztották, de az átalakítások lassan haladtak, mert nehezen gyűlt össze a pénz a kőművesmunkára. A Szentháromság Egyesület, amely magára vállalta a költségeket, csak 1680 forintot tudott összegyűjteni, és még legalább 1000 kellett volna.

Ekkor érkezett Erzsébetvárosba Ráfáel Sándor multimilliomos, aki megoldotta a helyzetet. 2000 forintot ajándékozott a városnak az erzsébetvárosi leányok oktatására és nevelésére. 1827. szeptember 1-jén az örmény iskola a szép és impozáns épületben kezdte meg az új tanévet.

Ráfáel lovag jótékonykodása nem állott meg itt. Ugyanekkor létesítette a Ráfáel–Elisabethopolis alapítványt, amelynek 6%-os kamatját ugyanerre a célra szánta. Mindezekért Ráfáel Sándor lovag lett „az erzsébetvárosi örmény leányiskoláztatás atyja”. Ennek megfelelően az iskola is a Ráfáel Leányiskola-Intézet nevet vette fel, az épület előcsarnokában pedig a következő feliratú márványtáblát helyezték el: „Szabad Királyi Erzsébetváros Ráfáel Leányiskola-Intézete, melyet a londoni Ráfáel Sándor létesített az örmény leányok részére”.

Ugyancsak 1827-ben Ráfáel Sándor 2000 forintot ajándékozott a városnak, amelyből a tanítónők lakbérét fizették, 1831-ben pedig megvásárolta a város részére a leányiskola addig csak bérelt épületét. Az Ajándéklevél második pontjában Ráfáel a következő utasítást hagyta meg: „Akarom, hogy az örmény nemzedék nyelve a többi városban beszélt nyelvek között méltó helyet foglaljon el. Egyetlen örmény leánynak sinszen megengedve, hogy más ismereteket sajátítson el, ameddig nem ismeri az örmény nyelv beszélését, írását és olvasását.”

1853-ban a leányiskola tanidejét háromról négy évre emelték, 1879-től pedig hat évre. 1885-től a leányok tanítását a Szatmárnémetiből hozott Misericordia rend apácái vették át. Hogy az iskoláztatási évek számát növelhessék és a kedvesnővéreket is el tudják szállásolni, a régi épületet, amely az Ó-templom északkeleti falával szemben helyezkedett el, új szárnyal bővítették. Az iskolában a kedvesnővérektől zene, idegen nyelv és más magánórákat is lehetett venni. Vasárnaponként az ifjúságnak teadélutánokat rendeztek.

3. A **Rafaél Gimnázium**. Erzsébetvárosban a gimnáziumi oktatás Kabdebó János érdemes plébános idejében kezdődött. Ő volt az, aki az elemi oktatást két gimnáziumi osztállyal toldotta meg, amit kijárva a gyermekek – megfelelő különbözeti vizsgákat téve – más városokba mehettek tovább tanulni, ahol rendes gimnáziumi oktatás létezett. Ez a forma mind a szülők, mind pedig a tanulók számára kedvező volt. A szükséges tantermek biztosításáért Kabdebó János saját költségén bővítette ki egy új szárnyal az iskola épületét.

1831-től Kabdebó János kezdeményezte a rendszeres középiskolai oktatás bevezetését, de kevés eredménnyel. A kudarc oka az volt, hogy a város nem tudott sem megfelelő épületet rendelkezésre bocsátani, sem pedig a tanári kart fizetni. A helyzet csak 1841-ben oldódott meg, amikor Ráfáel Sándor Erzsébetvárosba látogatott. Meggyőződve arról, hogy a város megfelelően használta fel a leányok oktatására tett alapítványát, létrehozta a Ráfáel Gimnázium-Elisabethopolis alapítványt, 15 000 forintos tőkével és évi 6%-os kamattal. Az új épületet átadó Adományozási levelet egy V. Ferdinánd által 1842. november 29-

én kibocsátott Fontosságai levél erősítette meg. Ráfáel ezzel az alkalommal is az Adományozási levél 4. pontjában „az összes örmény fiatalok részére, akik ebben a gimnáziumban tanulni akarnak, kötelezővé teszi az örmény nyelv beszédésének, írásának és olvasásának a tanítását, mely alól a más nemzetiségű fiatalok fel vannak mentve”. A 7. pontban pedig elrendeli, hogy „minden április 5-én, az én születésnapomon az iskoláztatás szüneteljen úgy a diákok, mint a tanári kar részére, halálom után pedig, az emlékem fenntartása és a lelkem üdvössége érdekében, az örmény katedrálisban mondjanak egy-egy gyászmisét.”

1843. szeptember 1-jén Erzsébetvárosban megkezdődött a szerzetes gimnáziumi oktatás, eleinte négy tanévvel. Az első két évben „grammatikát”, a harmadikban „oratorikát”, a negyedikben pedig „poétikát” tanítottak. Az első évben a gimnázium három osztállyal indult: az újonnan jelentkező elsőévesek mellett a másod-, illetve harmadévesek egy vagy két évet az elemi fiúiskola gimnáziumi pótosztályaiban jártak. A gimnázium első igazgatója a város fejlesztésében is nagy eredményeket elért Dániel Ernő, a város főbírója volt. Az első tanárok Issekutz Antal, Kabdebó Antal és Dajbukát Gergely voltak.

1881-ben a város kérte, hogy a gimnáziumi oktatást nyolc tanévre növeljék, de a kérelemüknek nem tettek eleget. Ez csak 1891-ben vált lehetővé, amikor a város egyezményt kötött az állami oktatás küldötteivel. Az egyezmény alapján az állam átvette a felekezeti gimnáziumot, és nyolcéves felsőfokú állami gimnáziummá alakította, érettségi vizsgák szervezése és érettségi diploma kibocsátási jogával. A város kötelezte magát, hogy modern és jól felszerelt épületet bocsát a gimnázium rendelkezésére, külön tornateremmel, igazgatói lakással és intézettel a más helységekből érkező gyermekek számára, emellett évi 5000 forinttal hozzájárul a gimnázium adminisztratív költségeinek fedezéséhez.

80. Az állami líceum

A szerződés értelmében az állam tiszteletben tartotta az alapító Ráfáel Sándor örmény szekció működésére irányuló kívánságát, így nyugdíjazásukig alkalmazta a volt alsófokú gimnázium örmény szekciójának tanári karát. A gimnáziumba beiratkozó örmény gyermekeknek továbbra is kötelességük megtanulni az örmény nyelvet és írást, amelyek nélkül nem felvételizhettek a gimnáziumba.

Erzsébetvárosban az állami gimnáziumi oktatás 1891. szeptember 1-jén kezdődött. Az állami főgimnázium ekkor az új épületbe költözött, ahol a mai napig is működik. Az első (ideiglenes) igazgató László Dávid, majd dr. Vikol János. Az első tanárok: Márton Dávid író, Nagy József, Hajkó László, Bulyovszky Sándor, Szentimrei István és Smigelchki Oktáv voltak.

VII.1 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK „HONOSÍTÁSI” MOZGALMA

Az Erdélyi (román) iskolához hasonlóan az „Erdélyi örmény iskola” is a Mária Terézia (1740–1780) és fia, II. József (1765/1780–1790), illetve az őt követő II. Lipót (1790–1792) gyakorolta felvilágosult abszolutizmus idejében élte fénykorát, de II. Ferenc (1792–1835) ezt követő reakciós országglása idején is – bár az engedményeket rendre visszavonták, és a nemzeti elnyomás felerősödött – megőrizte eszmei iránymutató szerepét.

Az erdélyi örmények magyar hazafivá válása nem volt erőszakos magyarosítási folyamat, ahogyan azt állítják, hanem egy öntudatos és hosszadalmas fejlődés eredménye!

Az „Erdélyi örmény iskola” megnevezésben az iskola szó értelme: „közös érdekű intellektuális csoport által kidolgozott, egy bizonyos történelmi időszaknak megfelelő jellegzetes eszmei áramlat, egy nemzetiségi, politikai és kulturális egyenjogúságért indított programatikus mozgalom keretében”.¹ Céltudatos, ideológiai és nemzeti mozgalmat értünk alatta, amelynek eredményeként az erdélyi örmények a magyar nemzet teljes jogú tagjaivá váltak. Ezt a folyamatot az erdélyi örmények honosítási törekvésének, más szóval „földiekké” válásuk érdekében kifejtett tevékenységének is nevezhetjük. Ezt a tevékenységet – először az irodalomban – „Erdélyi örmény iskola” névvel illetném.

II. József az 1786. december 27-i diplomájában földiekké nyilvánította az erzsébetvárosi örményeket, és egyenlő jogokat adott a birodalom egész területén élő „földi” lakosokkal, de ezt a minőséget az erdélyi országgyűlés több okból nem ismerte el. Elsősorban azért, mert a császár levelét nem követték azok a törvényes eljárások, amelyek gyakorlatba ültették volna a rendelkezést. Másodszorban azért, mert a császár levele csupán az erzsébetvárosi örményekre vonatkozott, és nem lehetett kiterjeszteni az összes erdélyi örményre, de azt sem lehetett megengedni, hogy az örmények egy része „földi” legyen, a többi pedig nem, hiszen egyformán „idegennek” számítottak.

Jogi helyzetük természetesen sértette az örmények büszkeségét, helyzetüket bizonytalanoknak érezhették. Csak a nagyon gazdag személyek tudták keserve-

---

¹ Lungu, Ioan: *Școala Ardeleană*. București, 1978; Dömötör Attila–Buzek Zsuzsanna: *Történelmi lexikon*, Budapest, 1999; 100, 169, 254.

sen feltornászni magukat az „armális” (vásárlással szerzett) nemesi rangra, de ez is csak csalódást hozott, mert a vásárlás alapján szerzett „armális” nemesi rangot csak címzetes rangnak tekintették, nem valódi, „donationális” (érdemkért kapott) nemességnek. A közvélekedés szerint a címzetes nemesi rangot vásárló örmények nem a hazáért tett szolgálatokért, hanem a bukszájuk vastagsága folytán lettek „zsiros” nemessé, címüket gyakran az országgyűlési hitelesítési folyamat megkerülésével szerezték meg.

Az örmények politikai és közjogi emancipációjukat eleinte két párhuzamos úton próbálták megvalósítani: örmény városok létesítésével és ezek után „honosításuk” által.

A tanulmányozott forrásmunkákból kitűnik, hogy az erdélyi örmények honosítási mozgalma két periódusra osztható:

- az első az 1700–1768 közötti korszak;
- a második az 1768–1837 közötti korszak.

Az első szakasz fő célkitűzése a magyar nyelv, kultúra megismerése és elsajátítása volt.

A második szakasz 1768-cal kezdődött. Az erdélyi örmény közösség világi és vallási vezetői arra a meggyőződésre jutottak, hogy meghozták azokat az anyagi áldozatokat, amelyeknek alapján kérhetik a hatóságoktól „földiekké” nyilvánításukat. Ezért felhatalmazták a két örmény város vezetőit, hogy kezdjék el a hivatalos eljárásokat „honosításuk” érdekében.

1768. május 24-én a két örmény város küldöttei megválasztották a honosítás ügyeivel foglalkozó bizottságot, és kinevezték azokat az állandó küldötteket, akik képviselni fogják érdekeiket a bécsi udvarnál. Ugyanakkor aláírtak egy szerződést, amely meghatározta a honosítással kapcsolatos költségek fedezésének módját a következőképpen: egy előzetes 1000 forintos tőkéhez Szamosújvár 550, Erzsébetváros pedig 450 forintot ad. Később ugyanilyen arányban állják majd a többi költséget.

1791-ben a bizottság úgy vélte, hogy minden szinten megérett a helyzet a honosítási kérelem írásba foglalására. Ezért két azonos szövegű kérvényt intéztek a bécsi császári kancelláriához és az erdélyi kormányzótanácshoz, amelyben kérték, fogadják őket a magyar nemzet kebelébe.

A folyamodványban többek között ez állt: „Mi a magyar nemzet őszinte hajlamaitól vonzatva, valamint az új haza kellemeitől, biztosító törvényeitől édesgetve, itt állandó lakhelyet alapítani törekedtünk; ez okból fejedelmeink iránti hódolatunkat, hűségünket, szolgálatainkat a legnagyobb készséggel teljesítettük; amiért uralkodóink kiváltságokkal megjutalmaztak. De mindezen kiváltságaink mellett is béna szülötteknek éreztük magunkat, mert habár a birtoklási jogot Erzsébetváros és Szamosújvár részére a Lipót-féle diploma B. pontja, az Approbaták III. része 41. fejezetének első cikkelye szerint a királyi adománylevelekben megnyertük – mégis ezen status Karaitól és Rendeitől az örmények honfiúsítását kérjük.”

A kérvényt az országgyűlés 1791-es ülészakán a szamosújváriak részéről Gorove Kristóf és Novák Tivadar, az erzsébetvárosiak részéről pedig Issekutz

Antal, Zachariás Tamás és Csiky Lázár nyújtotta be, indoklásként hangsúlyozva „a hazai örmények hűség, pontos adófizetés, az ország anyagi felvirágoztatása, a közterheknek néha másoknál is nagyobb mértékben való hordozása s a haza védelme tekintetében mindig készséggel meghozott áldozataikat”.

Végezetül „mi pedig, akik a magyar nemzet erényeit nemcsak nagyra becüljük, azokat követni, sajátunkká tenni óhajtjuk, törvényei-, öltözet- s nyelvével élünk; hanem ezek mellett a magyar nyelv művelése- s terjesztésére ezenel 4000 darab aranyat ajándékozni készek vagyunk: a tekintetes Status Karaihoz és Rendeihez folyamodunk, hogy városainkat a magyar királyi városok és taxális helyek közé fölvenni, a katonai elszállásolás s előfogatok szolgáltatása alól felmenteni, a szamosújvári és erzsébetvárosi nemeseket a honfiúsítás által valódi s nem címzetes nemeseknek elismerni méltóztassanak.”²

Az országgyűlés véleményezés végett közölte az örmények kérését a székelyek és a szabad királyi városok követeivel. A királyi városok követeit nem annyira az örmények honosításának szellemi és politikai következményei érdekelték, mint inkább a probléma gazdasági oldalai. A székelyek észrevették, hogy ha az örményeket „földiekké” nyilvánítják, azok az állampolgársággal járó jogok mellett a korábban megkapott privilégiumokat is élveznék. És mivel eddig is „Szamosújvár és Erzsébetváros a többi királyi városok kárára és az ország tudta nélkül más városok felett szabadalmakat szerzett, a vármegyék és székelyek által tett ellenmondásokat nem tisztázták, valamint a kieszközölt nemeslevelek és szabadalmi okmányok palástja alatt a fennálló törvények ellen nagy értékű jószágokat vásároltak, azért követelik, hogy minden adomány- és nemeslevél érvénytelennek nyilváníttassék és szabadságuk korlátoztassék”. De legjobban az örmények katonai kötelezettségek alóli felmentése és a lovasfogatóállítási kötelezettsége alóli kivétel bősztítette fel őket, ezek az igények – mondták a képviselők – egyáltalán nem hazafias megnyilvánulások!

Kolozsvár, Gyulafehérvár, Marosvásárhely és más királyi városok egy nyolc pontból álló Feltételező iratot nyújtottak be, kérve, hogy az országgyűlés csak akkor tárgyalja az örmények honosításának és a városoknak a szabad királyi városok közé való felvétele kérdését, ha teljesítették az iratban foglalt feltételeket.

Az országgyűlés a szabad királyi városok és a székelyek feltételeit egy két-pontos Indítványban foglalta össze, a következő tartalommal:

„1. A honosítás azon feltétel alatt történhessék, ha a többi városok jogai, szabadsága, haszonvételei épségben maradnak, terhei nem növekednek. Minthogy pedig a kérelmező városoknak a katonai elszállásolástól való mentessége jelentékeny terhet ró a többi városra; ez okból a kérés – mint az igazsággal ellenkező – elutasítandó.

2. Ha a status a két várost a szabad királyi városok közé felvenni; e két város szabadsága s haszonvételi joga csakis ezen városokra terjedjen; ennél fogva ne kényszeríthessék a többi városok tanácsait arra, hogy az örmény lakosokat pol-

² A kérvény szövege megtalálható: Avédik Lukács: *i. m.* 189–190.

gárukul bevegyék, hanem szabadságukban állhasson a többi városi közösségnek a polgárok közé felvétel iránt kizárólag intézkedni s a concivilitas díját meghatározni.

Ha közülük némelyik II. József rendelkezéséből polgárjogot nyert, s ennél fogva örökös jogon örökséghez jutott, az olyantól az örökséget rokonok, szomszédok vagy a közönség polgárai is visszavehetik. Ha pedig ezután valakit rendes úton egy város polgárai közé felvesz, ezen felvétel csakis a kereskedés üzésére vonatkozzék, s ennél több jussa ne legyen, ha szintén házat is szerez idővel. A városokban mindennemű haszonvétel azoknak tősgyökeres lakosait illetvén, a kereskedési jog, mint eddig, úgy ezután is bizonyos váltságdíj lefizetése mellett engedtessek meg, s a portékáikat oly áron kötelesek eladni, mint az idegen kereskedők.”

Az Indítványt az országgyűlés az összes képviselőnek átadta tanulmányozás végett. Az erős ellenállás láttán az örmények sem ültek tétlenül, hanem „hatásosabb tevékenységre” szólították fel a bécsi állandó küldötteket. A delegátusok megértették, miről van szó, és nem tudni, mennyibe került, de 1791. Szent Iván hava 18-án kelt aláírással királyi leirat érkezett az országgyűlés titkárságához, amely „a két örmény város kérelmét melegen ajánlja”.

A székelyek és a szabad királyi városok képviselőinek ellenvéleményét, valamint a titkárság Indítványát az országgyűlés 1791. Szent Jakab hava (július) 26-án és 29-én, augusztus 16-án és Kisasszony hava (szeptember) 2-án tartott ülésein tárgyalták. Viharos viták után a titkárság a következő érdekes Megbízhatósági nyilatkozattal jött az országgyűlés elé:

„Mivel az ország népesedése annak boldogságát érezhetően eszközli erejét gyarapítja, ha oly tagokkal szaporodik, mely eddig is viseletök által a hazának kárára nem voltak, sőt, jövőre is hűséges hazafiasságukról biztos reményt nyújtottak; meggyőződve lévén, hogy valamint a múltban kérelmezőket hűtelenségben soha nem találtuk, hűségöket a hazához annak terhes körülményei között bebizonyították, annak szükségait katonákkal, élelemmel enyhítették, emellett e század elején az egyik befogadott vallást felvették s abban állandóan megmaradtak. Ezen okokhoz járult felséges fejedelmünknek múlt Szent Iván hava 18. napján kelt királyi leirata, melyben a két város kérelmét melegen ajánlja; ezen indokokból a felajánlott 4000 arany letéte mellett Szamosújvár és Erzsébetváros közönségét a szabad királyi városok sorába, az országgyűlésen ülési és szavazati joggal felruházva s a taxális helyek közt Gyulafehérvár után beosztva – felveszük anélkül, hogy különös nemzetet képezzenek, a többi városok törvényes intézményeinek s kiváltságainak sérelmet okozzanak; miért is a nemes székely nemzet s a szabad királyi városok véleményét tekintetbe nem vehettük, mert az előadott kívánalmakról a haza törvényei, a taxális helyek szabadsága s különösen a következő feltételeink biztosítanak,

1. Szamosújvár és Erzsébetváros a szabad királyi magyar városok jellegével felruháztatnak.

2. E városok a közügyek terén a magyar nyelvet használják, a magyar királyi városok szabadságával éljenek, magyar iskolákat tartsanak, bármily nemzet

lakosságuk közöttük s ezeket szabadságukban, örökségükben ne gátolják és semmivel túl ne terheljék.

3. Az említett két közönség a többi szabad királyi város szabadságán felül többet ne tulajdonítson magának; hűségét a haza, fejedelem s az unióhoz mindig épségben tartsa; a közügyet vállvetett erővel emelje; s ha e feltételek teljesítésétől a legkisebb mérvben is eltávoznék, az Approbata törvény szerint minden kiváltságát elveszítse s ezen feltételek megtartása végett a két város biztosai az országgyűlés előtt esküt tegyenek.”

A katonai elszállásolás s előfogatok szolgáltatása alóli mentességet az országgyűlés – a hármass törvénykönyv (Tripartitum) II. része 11. fejezetére támaszkodva – elvetette. „...mert oly kiváltság, mely másnak sérelmet okoz – fenn nem állhat; sőt, aki ily privilégiumot nyert, az érvényt annak soha ne szerezhessen, mivel ha a kérelmező városokat e terhektől fölmentjük, azokkal más helységeket nyomunk alá”.

„A nemesség megszerzésére, hazai törvényeink szerint, hazafiság kívántatik, s minthogy az említett közösség törvényes úton kívül nyert nemességet, azt el nem ismerjük annyival inkább, mert Mária Terézia leirata szerint az eddig adott nemességek nem gyökeres, hanem csak tiszteleti nemes jelleggel bírnak. Ennélfogva valódi nemesi szabadságot nem igényelhetnek; azonban megengedjük, hogy armális leveleiket a következő országgyűlésnek bemutassák, úgyszintén kiváltságleveleiket is, hogy Ő Felségének új adománylevelek kiadása végett felajánlhassuk.”

Mivel a szöveg orvosolta a székelyek és a szabad királyi városok ellenvetéseit, az országgyűlés az 1791. évi határozatok 61. cikkéent megszavazta a Megbízhatósági nyilatkozatot, és nyilvánosan felolvasta az örmény küldöttek előtt.

A nyilatkozat azonban nem váltotta ki az örmények örömét. A „Szamosújvár és Erzsébetváros közönségét a taxális helyek közt Gyulafehérvár után besosztva – felvesszük, anélkül, hogy különös negyedik nemzetet képezzenek” szavak nagy elégedetlenséget váltottak ki. Elsősorban azért, mert ők nem a nemzetiségük elvesztése árán akartak „földiekké” válni, csupán a „földiekkal” egyenlő jogokat akartak szerezni. Másodsorban nem is gondoltak arra, hogy ezért le kell mondaniuk előbbi kedvezményeikről (katonáskodás és lovasfogatadás alóli felmentés, kereskedelmi kedvezmények stb.), sőt, a nagy pénzeket szerzett armális nemesi minőségükről és az ezzel járó előnyökről is. Mert a Rendek kimondták, hogy a két város a hazai törvényekkel megegyező új kiváltságlevelet kell hogy szerezzen Őfelségétől, s azokat az országgyűlésnek be kell mutatnia. Az pedig biztos volt, hogy ha sok szaladgálás és költés után meg is kapják ezeket a jogokat, az országgyűlés nem ismeri el azokat, hiszen egyenlőtlenséget keltene a többi földiekkal. A „földiességet” ilyen áron nem fogadhatták el az örmények. Megpróbálták hát menteni a menthetőt.

Elsősorban elhúzták, majd el is halasztották a hűségeskü letételét. Másodsorban, miután kieszközölték a bécsi állandó delegátusok révén, hogy a katonák elszállásolását és az előfogatok biztosítását pénzért megválthassák, 1794-ben szerkesztettek egy második, fellebbező beadványt, amelyben kifejtették, hogy

„nekünk nem volt célunk, ...méltóságos és tekintetes Karok és Rendek, már legelső kérésünkben is, hogy a többi városok kárára magunkat, minden kötelező feltétel nélkül, a fennforgó terhektől megszabadítsuk; hisz midőn még törvényes tagjai nem voltunk a méltóságos Rendeknek, akkor is a szükségben fejedelmünket és hazánkat pénzzel, lóval, gabonával nagy mértékben segítettük; most már hálátlanok lennénk, ha azután, midőn tagjainkka lesznek, a közjó előmozdításán összetett erővel munkálkodni vonakodnánk. S valóban biztat is a méltóságos Rendeknek eddig is tanúsított kegyelme arról, hogy saját fiaira oly terheket nem fog róni, melyek életmódjukkal ellenkeznek s melyek alól az 1792-es s 93-as évben kelt kegyelmes udvari leiratok a megváltást megengedik.”

„Tudva van a méltóságos Rendek előtt, hogy a mi életmódunk a kereskedés; ez nyújtott feleségeink- és gyermekeinknek életfenntartást; ez nyújtott segédelmet, hogy fejedelmeinknek s a hazának szükség idején szolgálatára lehettünk. A kereskedésnek a katonatartás, a forspontozásnak határaink csekély kiterjedése – ellensége. Ugyanazért alólírt követek (Szamosújvár részéről Balta Márton és Simai Gergely, Erzsébetváros részéről Issekutz Antal és Dániel Gergely), mint az első, 1791-i országgyűlésre választott képviselők a két város részéről a katonatartás és előfogatok alóli mentesség váltságdíjában 7500 aranyat ajánlanak s kéri, hogy az új törvénycikk alapján a hűségi esküt letehessek.” A nemességi minőség elvesztéséről és a nemzetiségük elvételéről nem szóltak semmit, mert ezeket a problémákat – majd meglátják ők, hogyan – „el fogják intézni”. Egyelőre a pénzhez kötődő problémák voltak a fontosak.

A székelyek és a többi taxális városok azonban az ellen is tiltakoztak, hogy az örmény városok megváltásá magukat a katonatartás és az előfogatok szolgáltatása alól. Ezt a titkárság közölte az örményekkel, és várta válaszukat. Az örmények ismételten a késleltetés taktikájához folyamodtak, és mivel a titkárság le akarta zárni ezt az ügyet, „a két város jelen levő meghatalmazottait a főkormányszéki Incze István megintette, s felhívta, hogy határozatukat vagy válaszukat a közelebbi országgyűléshez terjesszék be, mert ekkor fog a kirendelt küldöttség a városok kérelmei fölött határozni”.

A két örmény város 1795-ben adta be harmadik kérelmét, amelyben jelzi, hogy az esküt csak a privilégiumok visszaszerzése után fogják letenni. Ami pedig a katonatartás és előfogat-adás alóli felmentést illeti, ezeket „a kiküldött a deputáció munkálatára óhajtja kiterjeszteni”, és ezen okból „halasztásért esedezik”.

A halogatás azonban nem működött, mert a székelyek és a többi taxális város azonnali megoldást követelt. A két örmény város ugyanis, mondták, már régen használja a szabad királyi város megnevezést, és jogtalanul élvezzi az összes ebből származó előnyöket. Ezért fizessék a terheket is a többi várossal együtt. Az országgyűlés ennek megtárgyalása érdekében a királyi kormányzék asztalára tette át az ügyet, elbírálás végett. Itt a következő javaslatot tették: „Tekintve azt, miszerint Erzsébetváros és Szamosújvár egyenként 7500 aranyat ígért váltságdíj fejében, mely összeget laktanyák építésére lehet fordítani; mint-hogy e két város eddig sem volt kötelezve ily szolgálatokra, s minthogy a kereskedést biztonságban folytatni csak úgy lehetséges, ha e szolgálmányok alól fel-

mentetnek, más városok terheinek fölhalmozása nélkül; tekintve azt, hogy a kültartományokban lakó kereskedők szintén ily terhek hordozása alól fölmentvék, a véleményyt az erzsébetvárosi és szamosújvári képviselőkkel közölni javasolták.”

A városok küldöttei ezt a javaslatot sem fogadták el, és a két örmény várost katonatartás és előfogatok természetbeni kiszolgáltatására akarták kényszeríteni, sürgetve a felajánlott megváltási díj mielőbbi elvetését.

Így folyt a vita 1791–1811 között, amikor a húsz évig tartó tárgyalások eredményeképpen a váltságdíj fejében mindkét várost kötelezték, hogy építsen hat év alatt saját költségén és területén a katonaság által készített terv alapján egy-egy modern, huszárezrednek megfelelő kaszárnyát. Az előfogatok váltságdíjaként pedig fizessenek ugyancsak hat év alatt egyenként 30 000 forintot.

A két város vezetősége túl nagynak találta ezt az árat, ezért egyelőre nem válaszolt az országgyűlés utolsó ajánlatára. Világos volt, hogy a székelyekkel és a többi taxális várossal egyedül nem dacolhatnak. Ezért, állandó követek által, utolsó próbálkozást tettek annál a fórumnál, amely ügyüket „melegen ajánlotta” az országgyűlésnek.

Jól felkészített delegációt küldtek Bécsbe II. Ferenc királyhoz egy negyedik beadvánnyal, amelyben eskedeltek, hogy „kegyeskedjék elodázni” az országgyűlési határozat végrehajtását, mivel a városok jelenlegi pénzügyi helyzete nem engedi meg annak végrehajtását. A király eleget tett a kérésnek, és a határozat életbe lépésének „sine die” elhalasztását sugalmazta. Így az ügy függőben maradt.

1837-ben Erzsébetváros belátta, hogy a honosítás halogatása nem jó az örményeknek. Kerül, amibe kerül, mondták az örmények, és jól dokumentált ötödik beadvánnyal fordultak I. Ferdinánd császárhoz (V. Ferdinánd királyhoz), amelyben kérték, kegyeskedjék kiadni egy új kiváltságlevelet, amelyben Erzsébetvárost felveszi a szabad királyi taxális városok közé. A katonatartás váltságdíja fejében elfogadták, hogy építenek egy huszárezrednek megfelelő, modern kaszárnyát, a lovasfogatok kérdésében pedig úgy döntöttek, hogy a többi várossal egyenlően viselik.

VII.2 A „VÉDJÜK AZ IGAZSÁGOT” DIPLOMA („RECTA TUERI”)

A császár eleget tett az örmények kérésének, és 1837. augusztus 15-én aláírta a *Recta Tueri* című, 12 pontot tartalmazó diplomát.

„E közönséget, melyet elődünk, II. Lipót császár és király kegyes ajánlatára a magyar nemzet kebelében létező szabad királyi városok sorába, melyek az országgyűlésen szavazattal és üléssel vannak fölruházva, a taxális helységek közé befogadták, úgy azonban, hogy mindenben olyannak tekintsék, amilyenek a többi szabad királyi városok, és azokkal egyenlő terheket hordozzon, egyenlő jogokkal bírjon, s erről a 61. cikkelyt alkották, melyet néhai I. Ferenc király bol-

dog emlékü atyánk meg is erősített. Mi fennemlített Erzsébetváros összes polgára és lakosa nevében felségünk elé terjesztett alázatos folyamodásukra, melyben arra kérnek, hogy adjunk nekik kegyesen efelől örökké tartó kiváltságlevelet, melyet úgy mi, mint utódaink és mások, kiknek érdekében van vagy leend, sértetlenül megtartsunk – kegyelmesebben beleegyeztünk, hogy a többször nevezett Erzsébetváros, melyet a köztörvény a többi szabad királyi városok közé soroz, a következő kiváltságokkal bírjon s élhessen:

[1.] ...a vármegye – melyben laknak – joghatósága alól kivéve, közvetlenül az ottani másodfolyamodású királyi kormányszéktől függenek, [...] s mint királyi birtok, a törvényes erdélyi fejedelmen kívül más senkit sem ismerjen földesurának.”

2. Megszabja a városi tanács számbeli összetételét és hivatali kötelességeit.

3. Átengedi – a kastélyon kívül – a város birtokába a város területét, minden hasznával, javadalmával stb.

4. Megszabja az adókat.

5. Rendezi a hagyatékok helyzetét.

6. „Ezen városnak közönsége – a törvényeknél fogva – kétségbevonhatatlan igazi nemesnek tartatik, következésképpen az igazi nemeseket megillető nemesi előjogokkal maga a város is bírjon.”

7. „Adunk ezen városnak [...] kegyúri jogot arra, hogy plébánosát maga válasszthassa, [...] illő ellátásáról mindig azon város köteles gondoskodni.”

8. „Annyi szolgát tarthasson (darabontot vagy hajdút), amennyi szükséges...”

9. Megszabja a vásárokat.

10. Rendezi a magánházak és birtokok jogi helyzetét.

11. „se katonai, se kamarai tisztek ezen városban vagy annak területén a polgárokra semminémű joghatóságot nem gyakorolhatnak”.

12. „[Míndezeket] csak azon feltételek mellett határoztuk, hogy az említett polgárok mindenekben magokat más szabad királyi városainkhoz alkalmazzák, a háládatlanság és a hűtlenség bélyegétől és szennyétől jószágaik és minden egyéb kiváltságaik és szabadalmaik elvesztése és más törvényes büntetés terhe alatt örökre óvakodjanak...”

Röviden: I. Ferdinánd császár elfogadta és jóváhagyta az Erdélyi Nagyfejedelemség Országgyűlésének 1791-ben hozott határozata 61. cikkéként kiadott Megbízhatósági Nyilatkozatot, az utolsó egyezségek folyamán megállapított módosításokkal.

A város betartotta ígérteit, és 1840-ben átadta a katonaságnak a modern lakatanyát. A főbejárat fölé egy márványlapra a következő feliratot vésték: „V. Ferdinánd nagy fejedelmünk dicső nevére, édes hazánk békeőrei lakául emelték szabad királyi Erzsébetvárosnak hív polgárai 1840-ben”. A hadsereg valamivel 1840 után Szamosújváron is átvette és használni kezdte a kaszárnyát. 1896-ban, a millenniumi események tiszteletére Erzsébetváros az egészségügyi követelményeknek megfelelően átalakította, kibővítette és modernizálta az intézményt, mintegy 50 000 forintnyi költséggel.

A két város a 4000 arany forintos adományozási ígéretének is idejében eleget tett.

A deputáció, amely Szamosújvárra hozta a diplomát – Szongott Kristóf szerint – 1839 január elején „zeneszó, dobpergés és trombitaharsogás” közepette érkezett meg a városba.

Az országgyűlés az 1840-es ülésszakon tárgyalta a diploma szövegét. Mivel a katonai kötelezettség alóli felmentés váltságdíjaként elegendőnek tartotta a kaszárnyák felépítését, és a város elfogadta a lovasfogatok állítását, a székelyek és a többi taxális városok képviselői mindkét örmény város részére megszavazták az új Megbízhatósági Nyilatkozatot, amelynek értelmében:

„Szamosújvár és Erzsébetváros közönségét a szabad királyi városok sorába, az országgyűlésen ülési és szavazati joggal felruházva, s a taxális helyek közt Gyulafehérvár után beosztva – felvesszük és anélkül, hogy különös negyedik nemzetet képezzenek, az örmény népet hazaszeretetéért a magyar nemzet testébe fölvette.”³

A Nyilatkozat azon szavai „anélkül, hogy különös negyedik nemzetet képezzenek, az örmény népet hazaszeretetéért a magyar nemzet testébe fölvette”, nehéz helyzetbe hozta az örményeket. Ők ugyanis csak „földiekké” akartak válni és egyenlő jogokat élvezni a többi nemzettel anélkül, hogy az nemzeti önállóságukat érintette volna. Ezért és így „születtek meg” az erdélyi magyar-örmények, vagy örmény-magyarok. Az önmegnevezésből később az örményeknek Erdélyben és Magyarországon félreértések származtak, amelyek máig tartanak. A nemesi oklevelek is függőben maradtak, országgyűlési hitelesítésük sem történt meg.⁴

81. Szamosújvár. A huszárlaktanya főépülete

³ A fejezet idézeteinek forrása: Avédik Lukács: *Szabad Királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896; 186–196.

⁴ Jó volna, ha Gudenus János az *Örmény nemesi családok genealógiája* (Budapest, 2000) című munkájának készülő pótkötetében tisztázná a nemességi oklevelek törvényesítési folyamatát.

Az erdélyi és a moldvai örmények honosítási mozgalma között szoros összefüggés volt, de Moldva mintegy 30-40 évvel lemaradt Erdély mögött. A moldvai örmények figyelték az erdélyiek honosítási mozgalmát, és okultak annak főbb mozzanataiból. Ez azonban egy külön, nagyon érdekes – és kényes területet érintő – dolgozat tárgya lenne.

Az erzsébetvárosi örmények számára I. Ferdinánd császár 1842. november 29-én még egy oklevelet adott ki, amely megerősítette az erzsébetvárosi Rafael-Gimnázium alapítólevelét.

VIII. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY MÚZEUM EGYESÜLET (ÖME)

Az erdélyi örmények számára az általános kultúra fejlesztésének és terjesztésének legfontosabb eszközét az örmény intézmények képezték, az „Erdélyi örmény iskola” néven említett öntudatos programatikus önnevelési ideológiai és nemzetiségi mozgalom politikai céljainak megfelelően. Szükség volt azonban egy olyan intézményre is, amely mind az ősi, mind pedig az erdélyi örmény kultúra tradícióit ápolja és őrzi. Ezért hozták létre az Örmény Múzeum Egyesületet (ÖME).

Ugyanakkor az ÖME az erdélyi örmény kultúremberek „klubjává” is vált, ahol megtárgyalták tevékenységük eredményeit és a jövőbeni célkitűzéseket. Az ÖME legfontosabb közlönye a már régebben Szongott Kristóf gondozásában kiadott Arménia című havi szemle volt.

Ami az ÖME alapításának történetét illeti, a kezdetek a világhírű 1896-os budapesti millenniumi kiállításhoz kapcsolódnak, amelynek szervezése a szamosújvári örmény származású Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter nevéhez fűződik. A kiállítás keretében bemutattak egy „örmény szobát” is.

Gyergyó múzeuma és könyvtára – amelynek fő alapítója (1900) az ugyancsak erdélyi örmény származású Vákár P. Arthúr volt – is őrzött és bemutatott erdélyi örmény tárgyakat.

Ugyancsak értékes örmény tárgyak voltak láthatók Kolozsváron, az 1902-ben alapított Erdélyi Kárpát Egyesület etnográfiai múzeumában, amelynek szintén volt „örmény szobája”.

Ezek az örmény szobák azonban nem elégítették ki az igényeket, és nem is örmény városokban voltak. Ezért az Arménia erős propagandába kezdett az „önálló örmény nyilvános múzeum” létesítése érdekében. A múzeum alapításának fő kezdeményezője Szongott Kristóf volt, őt támogatta dr. Hermann Antal kolozsvári etnológus, dr. Bárány Lukács, Szamosújvár örmény katolikus plébánosa, Tódorfi Lukács, Szamosújvár prefektusa és dr. Merza Gyula publicista.

Ők öten 1904. október 22-én összegyűltek Szongott Kristóf lakásán, és elhatározták, hogy másnapra, október 23-ára a líceum dísztermébe gyűlést hívnak össze a múzeum ügyében. A nyilvános alapító gyűlést dr. Bárány Lukács vezette, Szongott Kristóf volt a jegyzőkönyvvezető. Dr. Hermann Antal számolt be a résztvevőknek az előző napi határozatról, hangsúlyozva a szándék nemességét és szükségességét. Az első hozzászóló, dr. Merza Gyula, miután egyetértett a terv létrehozásának szükségességével és ecsetelte felbecsülhetetlen előnyeit, javasolta az „önálló nyilvános örmény múzeum” létrehozását. A jelenlévők egyöntetűen és lelkesen szavazták meg a múzeum megalapítását és az ezzel kap-

csolatos hivatalos eljárások megkezdését. Ugyanakkor elfogadták a múzeum Alapszabályzatának a tervét. A gyűlés határozatait részletesen ismertette az Arménia, de a hírt átvették különböző hazai és külföldi hírlapok is.

A tulajdonképpeni alapító gyűlést 1905. február 19-én tartották Szamosújvár városházának dísztermében. Szongott Kristóf vezetése alatt több mint 200 hazai és külföldi meghívott (akik közül megemlítjük P. Miskigiant, a Római Pápai Egyetem és a párizsi Panassére kiadó munkatársát és P. Dr. Covrik Gergelyt, a Velencei Mechitarista Egyetem részéről) lelkesen szavazta meg az ÖME létrejöttét Szamosújvár székhellyel.

Több lelkes szónoklat után dr. Merza Gyula ismertette jóváhagyás végett a múzeum alapszabályzatát. Az első cikk meghatározta a múzeum hivatalos nevét (Örmény Múzeum Egyesület) és az intézmény pecsétjének ábráját; a múzeum nevének körirata az örmény keresztet és az örmény tudományt jelképező kígyófejet foglalja körbe. A második és harmadik cikk tartalmazta az intézmény céljait és szándékait.

Az alapszabályzat 5. és 52. pontja értelmében „az ÖME összes muzeisztikai tárgya, könyvtára, bútora és pénze a múzeum egész létezése alatt, vagy ennek megszűntetése után a szamosújvári örmény katolikus plébánia vagy az esetlegesen újalétesített erdélyi örmény katolikus püspökség tulajdonát képezi.”⁵

Megválasztották a múzeum vezetőségét is: az első elnök dr. Dániel László lett, a budapesti parlament szamosújvári képviselője. A felügyelőbizottság elnökének a város örmény-katolikus plébánosát, dr. Bárány Lukácsot választották meg, a múzeum első igazgatója pedig Szongott Kristóf lett. Dr. Hermann Antal lett a múzeum tiszteletbeli igazgatója. Más tisztségek: a múzeum titkára dr. Papp Gusztáv városi tanácsos; jegyző: Kapatán Márton áldozópap; pénztáros: Moldován Simon városi pénztáros; ellenőrző: dr. Gopcsa Jakab orvos; jogügyi tanácsos: dr. László Márton ügyvéd; a múzeum munkatársai: dr. Bányai Elemér publicista, Józsa Sándor tanár, Ornstein József régész, Orosz Endre iskolaigazgató és dr. Temesvári János tanár. 80 jelenlévő helyben feliratkozott a múzeum alapító tagjai közé.

A megalapítás után hatalmas gyűjtőmunka következett. Az első ajándékozó dr. Mályi volt Kolozsvárról, aki saját etnográfiai gyűjteményéből adott át a múzeum részére egy szép, örmény motívumokkal hímzett keresztelői babakelenyget. Dr. Dániel László, a múzeum első elnöke átadta a gyűjtemény számára Oxendius Verzerescul aranyozott és drágakövekkel díszített asztali keresztjét, amelyet a püspök halálos ágyán (1715) adott a Dániel családnak, megőrzés végett. Szongott Kristóf a múzeumnak ajándékozta teljes könyv- és levéltárát, valamint kéziratait, haláláig tartó haszonélvezettel. Dr. Bárány Lukács egy örményül írt Szucsávai Kódexet (magatartási szabálygyűjteményt), egy Rubens-másolatot és a második algimnázium pecsétnyomóit ajándékozta a múzeumnak. A város átadott a múzeumnak megőrzésre több mint 100 000 különféle iratot a

⁵ Az Örmény Múzeum Egyesület (ÖME) alapításának részletes leírását, valamint alapszabályzatának szövegét lásd az Arménia 1906-os számában, 241–254.

helybeli levéltár aktái közül, amelyek a város 1700 és 1900 közötti életét dokumentálták. Moldován Simon átadott egy másik, Szongott Jakab festőművész által készített Rubens-másolatot. Az örmény katolikus plébánia átadta a múzeumnak Oxendius Verzerescul püspök Eleonóra császárnőtől kapott díszöltözetét és más templomi kegyeszerket.

A múzeum ideiglenesen Szongott Kristóf háza udvarának hátsó épületében működött, amelyet az igazgató saját költségén tett alkalmassá erre a célra. 1906-ban az összes múzeumi tárgyat az új székhelyre, az örmény gimnázium első emeletére költöztették át. Ebből az alkalomból modern múzeumi bútorzatot is rendeltek az összegyűjtött tárgyak megfelelő tárolására és bemutatására.

A múzeum ünnepélyes megnyitását 1907. június 16-ra, Szent Gergely napjára tervezték. Az eseményt azonban az első igazgató, aki életének utolsó éveit ennek a jelentős örmény kultúrintézménynek a létrehozására szentelte, nem érte meg. Életének utolsó óráiban négy barát és munkatárs jelenlétében, teljesen tiszta tudattal, de már írásképtelenül, lediktálta végrendeletét, amelyben megújította a múzeum létesítésekor tett ígéretét, átkot mondva azokra, akik ellenszegülnének. Az Örmény Múzeum Egyesületre hagyta teljes könyvtárát, irattárát, kéziratait és minden bútorzatot, amelyeket ezek őrzésére használt. Szongott Kristóf 1907. január 24-én reggel 6 órakor meghalt. Halála után végrendeletét hitelesítették és végrehajtották.

A tervnek megfelelően ugyanazon év június 16-án dr. Hermann Antal igazgató vezetése alatt, lelkes közönség jelenlétében az ÖME hivatalosan megnyitotta kapuit. A jelenlévők megemlékeztek a múzeum első igazgatójáról, Szongott Kristófról, az erdélyi örmény kultúra ezen „gigászáról”, és az örmény múzeum legaktívabb kezdeményezőjéről.

A múzeum nagy értékű ritkaságai nemcsak a helyi lakosságot vonzották, hanem másokat is, akik a kérii fürdőhelyre jöttek gyógyulni és üdülni. Az örmény múzeum és a város határában lévő római castrum romjai jelentették akkor Szamosújvár legnevezetesebb kulturális és turisztikai különlegességeit.

Az első komoly tudományos munka, amely még az ÖME szervezési ideje alatt, de már vezetésével ment végbe, a város határában lévő római castrum területén történt ásatás volt. Az ásatásokat az európai hírű Ornstein József és Orosz Endre régészek vezették, és 1905 októberében folytak. Sok tárgy került felszínre, amelyek a múzeum gyűjteményét gazdagítják.⁶

A múzeum hírneve – egyenes arányban a tárgyak és különböző dokumentumok számának gyarapodásával – napról napra növekedett. Rövid idő alatt a múzeum nemcsak az erdélyi örmény érdekeltségű tárgyak gyűjteménye lett, hanem dokumentációs központként állt az erdélyi örmény kultúrával foglalkozók rendelkezésére.

A múzeum virágzó helyzete a vezetőbizottság 1911-es beszámolójából is kiténik, amikor:

⁶ A római castrum területén 1906 októberében végzett ásatások eredményeiről az Arménia 1907-as évfolyamának 129–155. oldalain olvashatunk.

– a múzeum könyvtárában összesen 1639 alappont létezett, amelyekből 1089 könyv, 116 újság- és folyóiratgyűjtemény, 334 kis formátumú, különböző nyomtatvány, 59 kézirat, 17 különféle irat és 24 más nemű iromány volt;

– az antik részlegen 1097 alappont volt, amelyből 590 római tárgy, 33 középkori tárgy, 474 pedig pénz és érem;

– az etnográfiai tagozatban összesen 256 alappont volt, amelyből örmény etnikumú érdekeltség 253, más etnikumú hazai érdekű 1, más országokból 2 tárgy;

– a szépművészeti tagozat leltárában 114 alappont szerepelt, amelyekből különböző szobrok és szobrocskák 83, eredeti vagy másolati festmények 19, eredeti rajzok 11, népművészeti 1;

– látogatók az év végéig: 17542 fizető személy, plusz a diákok és egyetemisták, akik nem fizetnek belépti díjat, és 147 nem fizető, közülük 121 hazai és 26 más országból érkezett történész-kutató;

– a múzeum pénzügyi helyzete az év végén: összesen 5986,38 korona rendelkezésre álló összeg, ebből 1436,38 korona a városi bankban a múzeum részére letett különböző adományokból és ezeknek kamataiból származott.

Ez volt 1911 végén, „megalapításakor a világon az első és egyedüli örmény önálló és nyilvános múzeumnak a helyzete”.

A szamosújvári örmény múzeum és plébánia legértékesebb múzeumi és kegytárgyainak további sorsa a városi örmény katolikus plébánia és ordináriátus levéltárában található dokumentumok alapján a következőképpen vázolható fel:

1. 1944. április 23-án a Kolozsvári Római Katolikus Püspökség Általános Helytartóságának Közlönye 4. száma 23. oldalán megjelent a püspökség 2525/1943. szám alatt kiadott felhívása az összes alárendelt papság részére „az értékesebb tárgyak megőrzésére” vonatkozólag. A felhívás tartalmából idézzük: „A rendkívüli időkre való tekintettel a T. papság figyelmét felhívom, hogy az E.T. 1497 kánonban megjelölt tárgyakat, amelyek anyagukat tekintve miből készültek (arany) vagy művészi, történelmi régiségüket nézve különösebb értékeket képviselnek (értékesebb kelyhek, monstranciák, híresebb művésztől származó képek, szobrok, régi kéziratok, fel nem dolgozott történelmi értékek, domus históriák stb.) a legnagyobb gonddal és megőrzésükre legalkalmasabb helyen helyezték el, hogy ne legyen a háborús rombolásoknak kitéve...”

A felhívásnak megjelenése után Lengyel Zoltán, Szamosújváron székelő örmény apostoli kormányzó hozzálátott mind az örmény katolikus plébánia, mind az ordináriátus és a múzeum legértékesebb szellemi és anyagi értékeinek kiválogatásához. A kiválogatott értékeket megfelelően becsomagolva, erős deszkaládákban a katedrális föld alatti kripta folyosóra és a plébánia boltíves, légmentesen biztosított pincehelyiségeiben szándékozott elraktározni. Mivel 1944 nyarán Kolozsvárt már bombázták, siettek a pakolással.

2. 1944. szeptember 11-én a M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 3265/1944. XV O. M. biz. rendeletében előírja: „Kiűritendő az ott nélkülözhető és pótolhatatlan, valamint a bizalmas természetű iratanyag”, és elrendeli „a ki-

ürítendő anyag mennyiségének és szállítási szükségleteinek azonnali jelentését” a IX. hadtest területi kiürítési megbízottjának. Szamosújvárról szólva részletezi: „Biztonságba helyezendő és elszállítandó volna a múzeumi anyagból mintegy 10-10 láda. Felvevő területül a bakonybéli bencés apátság területét jelöltem ki.”

A mentésre előkészített anyag ekkor már a fedezékben volt. Ezért csupán át kellett nézni és a leltárt elkészíteni. Még abban a hónapban (szeptember) a katonaság segítségével a 10 ládát egy katonai kamionra rakták és hatósági őrizettel Magyarországra szállították.

3. A háború befejezése után az örmény katolikus plébánia és a múzeum javainak a visszaszerzése céljával 1945 szeptemberében Lengyel Zoltán (akkor még a Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusának az állam által is elismert Apostoli Kormányzója) Vasiliu Faltinak, a Művelődési és Kultuszminisztérium Művészeti Igazgatósága felügyelőjének szóban jelentette, hogy a plébánia és a múzeum anyaga Magyarországon van, és hogy miért került oda. Kérte a román állam diplomáciai közbelépését a javak visszaszerzése érdekében. Ezzel indult meg a visszaszerzési folyamat, amelynek eredményeképpen 55 év alatt csupán egy festményt kaptak vissza a román államtól, ezt is csupán megőrzésre.

4. Valószínűleg a fent említett kezdeményezésből eredően 1945. december 29-én a szamosújvári örmény katolikus plébánián megjelent Turcu Mihail alhadnagy. A hivatalos küldetésben lévő alhadnagy a Magyarországra szállított értékek helyzetéről érdeklődött, mire Lengyel Zoltán hivatalos iratokkal igazolta a kiürítési parancsra történt szállítást, nagyjából felsorolta a javakat és elmondta hollétüket. A tárgyalatról jegyzőkönyvet vettek fel, amit közösen aláírtak. Lengyel Zoltán nyilatkozatot is adott, amelyben leírta a kiürített javakról addig tudottakat.

5. 1945 decemberében megjelent a külügyminisztérium 3006/1945. szám alatt kiadott rendelete, amely „az Észak-Erdélyből Magyarországra kiürített értékek problémájának a megoldása céljából” az érdekelttől pontos beszámolót kér.

6. 1946. március 14-én 867/1946. szám alatt Szamosújvár bírója, Bokor János kér a plébániától részletes beszámolót a Magyarországra kiürített templomi és múzeumi értékekről.

7. 1946. december 14-én 235/1946. szám alatt Lengyel Zoltán értesíti a Kultuszminisztérium Kisebbségi Vallások Igazgatóságát a Szamosújvárról kiürített javak helyzetéről, közölve, hogy Szamosújvár bírója számára pontos jegyzéket állított össze róluk. Felajánlotta, hogy – amennyiben a minisztérium jónak látja – egy teherautó kíséretében és megfelelő felhatalmazással a javak ismerőjeként a plébánia nevében visszahozza a kiürített értékeket.

8. Úgy tűnik, hogy a Külügyminisztérium 1945 decemberében kiadott rendeletére az érdekelt felek nem siettek válaszolni, mert 18989/1947. szám alatt újra kiadja a rendeletet.

9. 1947. május 8-án 407 Cab./1947 szám alatt megérkezett a Kultuszminisztérium személyzeti osztályának levele is, amelyben kéri a Külügyminisztérium 5. és 8. pontban ismertetett rendeletének teljesítését.

10. A fenti levélre a plébánia értesíti a Kultúrminisztériumot, hogy a Külügyminisztérium egyik rendeletét sem kapta meg, pedig komoly jelentenivalóik lennének, amelyekről még 1946 decemberében értesítették a Kultuszminisztériumot a 235. szám alatt. A minisztérium elküldte a kért rendeleteket.

11. 1948 áprilisában Lengyel Zoltán személyesen utazott Bukarestbe az ügy tisztázása végett. Kihallgatást kért – többek között – dr. Petru Groza miniszterelnöktől, aki április 1-jén fogadta. A magyarul jól beszélő, és az örmények történelmét ismerő, velük rokonszenvező miniszterelnök figyelmesen meghallgatta Lengyel Zoltánt, és megígérte az ügy kedvező megoldását. Ugyanilyen eredménnyel járt a Kultuszminisztérium Katolikus Vallással foglalkozó igazgatóságának vezetőjénél, Ioan Nistornál is.

12. Az ügy rendezése valóban beindulni látszott, mert 1948. április 5-én 13740/1948. szám alatt a Kultuszminisztérium Katolikus Vallással foglalkozó igazgatósága kérte Lengyel Zoltánt, hogy „a Ioan Nistor vezérigazgató úrral folytatott megbeszélésből kifolyólag szíveskedjen ennek az igazgatóságnak (is) egy részletes beszámolót küldeni a Magyarországon levő javak helyzetéről”.

13. 87/1948. április 12. szám alatt Lengyel elküldte a kért beszámolót, ismételt felajánlva, hogy megfelelő felhatalmazás és szállítóeszköz rendelkezésre bocsátása mellett hazahozza a Magyarországon lévő értékeket.

14. 35563/1948. október 5. szám alatt a Kultuszminisztérium Könyvelési Igazgatósága is, a Pénzügyminisztérium 134471/1948. számú rendeletének megfelelően „5 nap leforgása alatt” pontos kimutatást kér a „Magyarországon visszatartott javakról”. Kéri a tárgyak anyagának megjelölését (arany, ezüst, drágakövek), valamint anyagi és szellemi felértékelését.

15. 191/1948. október 13. szám alatt Lengyel Zoltán küldte a kért kimutatást, bocsánatot kérve a felértékelés elmaradása miatt, mert „ezt csak szakemberek tudják elvégezni, a plébánián pedig ilyen szakemberek nincsenek”.⁷

16. Témánk szempontjából 1948-ban két fontos esemény történt Romániában. Június 11-én az országgyűlés megszavazta a fő ipari termelő, a bányászati, szállítási és bankeszközök államosítását. A határozatot november 3-án az egészségügyi és a művelődési intézményekre is kiterjesztették (opera, színházak, mozik, múzeumok, emlékházak stb.). 1948. augusztus 4-én új kultusztörvény jelent meg, amely erőszakkal megszüntette a görögkatolikus egyházat, híveit, valamint templomaikat összes javaikkal a görög ortodox egyház bekebelezte. Hogy – keleti vallásként – az örmény katolikusok ne kerüljenek a görög katolikusok

⁷ A levélhez mellékelte kimutatással kapcsolatban egy megjegyzés kívánczik ide: Ezt többen a Magyarországra kiürített javak teljes jegyzékének veszik, holott ez csak a javak elnagyolt felsorolását tartalmazza, mint pl. régi templomi kéziratok – 65 db, régi pénzek – 45 db, régi faragott és festett szentképek – 45 db, az örmény katolikus plébánia irattárából – 1 láda irat, templomi ruházat – 27 db, keresztek – 2 kisebb és 2 nagyobb, kiváltságlevelek – 2 db, Szamosújvár régi kataszteri kimutatásai stb. Amint lennebb látni fogjuk, a javaknak volt egy pontos leltára, amit sem Magyarországon, az odaküldött javak leltáraként, sem Romániában, a visszaküldött javak leltáraként nem tudtam megszerezni. Pedig erre vonatkozóan többször kértem illetékesek segítségét.

sorsára, az Örmény Katolikus Egyház nem jelentette létezését és működését. Ezért az Örmény Katolikus Egyház Romániában jogilag megszűnt létezni (ordináriátus, plébániák, vallás).

Ebből kifolyólag amikor november 3-án államosították az örmény múzeumot, az örmény katolikus plébánia hiába bizonygatta, hogy a múzeum alapszabályzatának 5. és 52. pontja alapján az a plébánia és az esetleg újrалétesített püspökség tulajdonát képezi, ezt nem vették figyelembe, hiszen augusztus 5-e után az örmény katolikus egyház jogilag megszüntette önmagát. A nem létező szervezetek, személyek pedig nem rendelkezhetnek tulajdonnal.

A múzeum 1952. március 10-ig zárva tartott, mert a városnak nem volt pénze fizetni a személyzetet. Mivel az államosításról már a végrehajtása előtt is szó esett, a plébánia megpróbálta a saját és a múzeum helyben maradt tárgyai-ból menteni a menthetőt. Lengyel Zoltán a leendő rajoni múzeum vezetőivel (akik egyébként barátai voltak) való beszélgetések folyamán belátta: nem az a fontos, hogy mi a neve egy múzeumnak, hanem hogy „az erdélyi örmények tradícióját és munkálkodásuk eredményeit népszerűsítse”. Az igazsághoz tartozik az is, hogy a plébánia akkori jövedelméből nem tudta volna fenntartani a múzeumot.

Az örmény egyház megszűnte és a múzeum államosítása után a Magyarországra szállított javak visszaszerzésére irányuló törekvésben Lengyel Zoltán taktikát változtatott. Már csak néha-néha beszélt az összes javak hazaszállításáról. Kérései a három elszállított – a kimutatásban is szereplő – kép (az ún. Rubens-kép, dr. Lukácsi Kristóf és dr. Esztegar Vártán arcképe) visszaszerzésére szorítkoztak. Az állammal folytatott levelezésben sem nevezte magát az örmény katolikus ordináriátus apostoli kormányzójának, hanem csupán örmény katolikus papnak. Mert egy felekezet egyházát dekrétummal meg lehet szüntetni, de a hívek, ha nekik úgy tetszik, életük végéig megőrzik vallásukat.

17. A múzeum és plébánia Magyarországra szállított értékeinek hazaszállítási lehetőségére a Kultuszminisztérium Tanulmányi, Dokumentációs és Vallásos Művészeti Igazgatósága is felfigyelt. 1949. február 7-én küldött levelében tájékoztatást kért arról, hogy „milyen körülmények között történt ez az eltulajdonítás”, hangsúlyozva a Rubens-kép helyzetének tisztázását.

18. A levélre 1949. február 10-én válaszolt Lengyel Zoltán, elmagyarázta a kiürítés körülményeit. Levelében hangsúlyozta, hogy a Krisztus keresztről való levételét ábrázoló festményt csak a városi örmény hagyomány nyilvánította Rubens művének, a szakértők szerint azonban nem ő festette. Március 15-én újabb, kiegészítő információkat tartalmazó levelet intézett az igazgatósághoz (37/1949. szám alatt), csatolva az ebben a témában eddig a különböző hatóságokhoz küldött jelentéseket.

19. 1952. március 10-én megérkezett Szamosújvárra, a Rajoni Történelmi Múzeum címére az 156646-os számú vasúti kocsí a Magyarországra szállított tárgyakkal. Az átvevő bizottság a román kormány mellett működő Kulturális Hagyatékok Bizottsága által kiállított leltárhoz viszonyítva sok hiányt fedezett fel.

Szamosújváron egy nyolctagú bizottság (Herman László, Iosif Prunder, Ioan Pinte, Ioan Mureşan, Nicolae Puşcaş, Gabányi János, Brehár György és Lengyel Zoltán) vette át a visszaérkezett tárgyakat. A bizottság által szerkesztett jegyzőkönyv szerint a Bukarestben készített leltárból hiányoztak a következők:

- a 72-2321. szám alatt felsoroltakból minden tárgy;
- a 123-2372. szám alatt felsoroltakból egy imádságos könyv;
- a 127-2372. szám alatt felsoroltakból egy imádságos tábla;
- a 130-2379. szám alatt felsoroltakból tíz örmény nyelven írt kézirat;
- a 150-2379. szám alatt szereplő 20 csomag vegyes levéltári iratból 6 csomag;
- a 138-2387. szám alatt felsoroltakból egy szlovák nyelven írt könyv;
- a 2413. és 2415. szám alatt felsoroltakból egy-egy arany szálakkal hímzett kehelyfedő kendő.

Tulajdonomban van a Szamosújvárról Bakonybélbe küldött tárgyak elnagyolt leltárának és a szamosújvári átvevő bizottság jegyzőkönyvének másolata. Nem sikerült viszont megszerezni a budapesti és bukaresti részletes leltárakat. Ennélfogva, és mivel az átvevő bizottság jegyzőkönyve nem nevezi meg a hiányzó tárgyakat, nem tudom pontosan megállapítani, mikor és mit küldtek vissza Bakonybélből, mikor és mit küldtek Bukarestből Kolozsvárra, mikor indították a küldeményt Kolozsvárról Szamosújvárra.

Az átvett javakat hivatalosan átadták a Rajoni Történelmi Múzeumnak, figyelmen kívül hagyva, hogy a kiürített javak egy része az örmény katolikus plébánia tulajdona, mint pl. Oxendius Verzerescul püspök díszruhája, templomi zászlók stb. A visszaérkezett tárgyak között sértetlenül megvolt a „Rubens-kép” és a Lengyel Zoltán által említett másik két kép is.

A következő nagyon fontos mozzanat Lengyel Zoltánnak az 1961. augusztus 11-én szerkesztett nyilatkozata. Nem tudni, kinek a kérésére és kihez intézte. Ebben az apostoli kormányzó pontosan felsorolja a „kiürítési probléma” főbb mozzanatait, állításait dokumentumokkal igazolva. Érdemes ennek alapján felidézni a „Rubens-kép” kálváriáját.

20. 1952. március 10-én tehát visszaérkeztek a festmények, és a múzeum újonnan kijelölt épületének (Karátsonyi kúria) termeiben helyezték el azokat. A múzeum ekkor átköltöztetés és rendezés alatt állt. A Kulturális Hagyatékok Bizottsága egy 11548/1952. szám alatt küldött levélben közölte azt a határozatát, hogy amíg egy szakértőkből álló csoport a „Rubens-kép” értékét meg nem állapítja, az a szamosújvári múzeumban marad, ha pedig valóban egy P. P. Rubens-festményről van szó, akkor a bukaresti Művészeti Múzeumba szállítják. Nem találtam adatokat ennek a bizottságnak a véleményezéséről, az viszont biztos, hogy a festmény egy éven keresztül kiállítatlanul hevert a múzeum épületében.

1953. április 29-én a kolozsvári Művészeti Múzeum a festményt, más tárgyakkal együtt, három hónapra kölcsönkérte a két múzeumigazgató (Iosif Prunder és Ditrói Ervin) által aláírt jegyzőkönyv alapján. A kolozsvári múzeum kétszer kérte a kölcsön időtartamának meghosszabbítását (1921/1953. szeptember 3. és 9038/1954. március 6. számok alatt). Ezután hosszú hallgatás következett. A szamosújvári múzeum visszakérő leveleire a kolozsvári múzeum nem

válaszolt, így a rajoni múzeum a Kolozsvár tartományi Oktatási és Kulturális Bizottsághoz fordult, amely a 42468/1957. számú levelében biztosítja a rajoni múzeumot, hogy az összes kölcsönadott tárgyat vissza fogja kapni. A visszaadás azonban megint késett. Egy újabb reklamációból kifolyólag a két múzeum között 1958. január 29-én újabb meghosszabbítási szerződés jött létre március végéig. Mivel Kolozsvár ekkor sem adta vissza a tárgyakat, a rajoni múzeum ezt ismét szóvá tette: 1958. március 10-én felszólította a kolozsvári múzeum igazgatóságát, hogy legtöbb 10 nap alatt adja vissza az összes kölcsönkapott tárgyat. A kolozsvári múzeum erre a felszólításra azt válaszolta, hogy mivel a szamosújvári múzeumban nincs megfelelő hely a festmény kiállítására, azt nem adja vissza, hanem a kolozsvári Művészeti Múzeum tágas és magas termeiben állítja ki.

1957-ben megjelent Kolozsvár turisztikai útmutatója. A Művészeti Múzeum egyik terméről készített fényképen, a 149. oldalon látható az ún. Rubens-kép. 1958-ban még Lengyel Zoltán is látta, de ezután (1961. augusztusában?) lekerült a falról és egyszerűen eltűnt. A rossz nyelvek szerint egy külföldi turistacsoportban lévő művészettörténész a múzeum vezetőségét hozzá nem értéssel vádolta meg, ugyanis a festmény nem Rubens műve. Amint később látni fogjuk, 40 év múlva a festményre a múzeum pincéjében találtak rá a kifüggesztésre nem érdemes, kevésbé értékes képek között. A rajoni múzeum más kölcsönadott tárgyairól nincsenek információk.

21. 1964. október 5-én nagy veszteség érte a szamosújvári örmény közösséget: Lengyel Zoltán apostoli kormányzó rövid szenvedés után meghalt. A szamosújvári

82. Az egykori Karátsonyi-kúria. Ma a városi múzeum székhelye

örmény temetőben temették el. Halála az örmény javak visszaszerzésére irányuló törekvést is visszavetette. Nem hivatalos szamosújvári örmény katolikus plébánosnak, több latin szolgálati hely és börtön után a már nyugdíjas papot, Gergelyfi Nándort nevezték ki 1965-ben. Márton Áron gyulafehérvári püspök Sáska Jenő örmény származású latin papot nevezte ki melléje 1973. szeptember 1-jétől. Ft. Sahin Bertalan örmény apostoli kormányzótól (1971. november 30.–1974. május 5.) elsajátította az örmény rítust, és Gergelyfi Nándor után őt nevezték ki Szamosújvár örmény katolikus plébánosává. Ebben a tisztségben haláláig, 1998. október 20-ig működött.

22. Mivel a három festményből Szamosújváron csak kettő maradt, Gergelyfi Nándor 1968. január 24-én 18/1968. szám alatt levelet küldött a szamosújvári múzeum igazgatójának, amelyben „mivel az örmény katolikus plébánia nagy papjairól lévő festményei között dr. Lukácsi Kristóf és dr. Esztegar Vártán képeinek hiánya egy nagy űrt képez, és mivel ezek a festmények csak az örmény katolikus plébánia történelmi, és nem festészeti értékei által szükségesek” – mert nem hírneves művészek festették –, mint a plébánia tulajdonát, kéri a két kép visszaadását a szamosújvári örmény katolikus plébániának.

23. 1968. február 18-án 20. szám alatt a múzeum igazgatója, Ioan Chifor azt válaszolja, hogy „mivel a plébánia vezetősége 1944-ben a plébánia és a múzeum tárgyait a horthystáknak átadta és elhagyta, ezeket a román kormánynak nehéz pénzen kellett visszavásárolnia. Tehát a román állam javait képezik. A szamosújvári múzeumnak pedig nincsen mit a plébániának eladni” (az igazgatókkal együtt megváltozott a hangnem is).

24. A múzeum igazgatójánál tett sikertelen kísérlet után Gergelyfi a 95/1972. július 25. szám alatti levelével a megyei Történelmi Műkincsvédelmi Igazgatósághoz fordult azzal a kéréssel, engedélyezze a képek visszaadását az örmény katolikus plébániának, mivel azok nagyban hozzájárulnának a város idegenforgalmának fellendítéséhez. Ugyanakkor kéri az engedélyüket a templom körüli, a város által lebontott és az ígéret ellenére újra nem épített kerítés és 12 szobor helyreállításához.

25. A megyei Történelmi Műkincsvédelmi Igazgatóság 13483/1972. december 7. számú válaszában tájékoztatta a plébániát, hogy a képek visszaadásával kapcsolatos kérelmét továbbította a megyei Szocialista Nevelési és Művelődési Tanácshoz, a szobrok helyreállításának lehetőségét pedig tanulmányozza.

26. A fenti fórumok tevékenykedése folytán 1973. május 10-én a megyei Pártbizottság Művelődési Osztályának munkatársa személyesen értesítette Gergelyfi Nándort: május 14-én menjen a szamosújvári múzeum igazgatójával együtt a kolozsvári szépművészeti múzeumba, hogy kitöltsék a Rubens-kép átadásához szükséges iratokat, és átvegyék a festményt. Mivel a szamosújvári múzeum igazgatója nem akart Kolozsvárra menni, 83/1973. május 18. szám alatt Gergelyfi egy memóriumot nyújtott be Szamosújvár polgármesteréhez, kérve, hogy a múzeum igazgatóját kötelezzék a megyei rendelet végrehajtására. Erre a panaszra a várostól nem kapott választ. A kolozsvári múzeum kezdetben Ioan Chifor nélkül is kiadta volna a képet, de a csomagolás és az iratok előállítása

közben rábukkantak a szamosújvári igazgató egy levelére, amely miatt megváltoztatták szándékukat, és nem akarták kiadni a képet.

27. 1974-től a fiatal, székely-örmény vérű Sáska Jenő vette kezébe az ügyet. Nagy hévvel kezdett neki a visszaszerzésnek, és úgy gondolta, eleget bajlódta már a „lábakkal”, ő a „fejekkel” fogja megoldani ezt az annyi éve húzódó problémát. Ezért 1974. február 4-én 8/1974. szám alatt részletes memóriumot terjesztett be a művelődési miniszterhez, amelyben bemutatja a három festmény történetét 1944-től, hangsúlyozva, hogy a „Rubens-kép” visszaadása ellen nem lehet kifogásuk, hiszen az a szakértők szerint nem eredeti, hanem Joachim von Sandrart festőművész kevésbé híres munkája.⁸ Mivel azonban ez a festmény az örmény katedrális egyik oltárképe, mind vallási, mind pedig a helybeli hagyományból eredően nagy turisztikai jelentőséggel bír. Mindezekért kéri mind a „Rubens-kép”, mind a másik két, művészileg ugyancsak kisebb értékű festmény visszaadását.

28. 1974. augusztus 9-én 1385/1974. szám alatt megérkezett a válasz. Értesítették a plébániát, hogy vegye fel a kapcsolatot a kolozsvári Szocialista Nevelés és Művelődési Tanács vezetőségével, amely utasítást kapott a kép átadására.

29. Az értesítés alapján a plébánia a 130/1974. augusztus 30. szám alatt levelet intézett az említett intézményhez kérvén az átadás időpontjának kijelölését. A Tanács azonban hallgatott.

30. 1975. június 21-én, a 64/1975. számú átirattal a plébánia ismételten kérte az átadás időpontjának kijelölését, de a Tanács ismét hallgatott.

31. Erre a plébánia 1975. szeptember 23-án 84/1975. szám alatt a megyei tanács felső vezetőségéhez, az Egyházügyi Hivatal területi felügyelőjéhez fordult, hogy kieszakozolje, hogy a megye, illetve a szamosújvári múzeum igazgatója alávesse magát feletteseik rendeletének. De most már Bukarest is hallgatott.

32. Így telt az idő 1980. március 10-ig, amikor Sáska Jenő plébános 14/1980. szám alatt ismét a kolozsvári múzeumhoz fordult, hogy kijelölje az átadás napját. Ugyanezen a napon 15/1980. szám alatt hasonló levelet intézett a szamosújvári múzeum igazgatójához a másik két, a múzeum tulajdonában lévő festmény átadási napjának meghatározása érdekében.

33. A plébános levelére a szamosújvári múzeum igazgatója, Ioan Chifor 1980. március 16-án 7/1980. szám alatt nagyon „erős” hangú választ küldött: „...ha őszinte és baráti beszélgetést akarna folytatni, nincsenek olyan nagy távolságra egymástól, hogy ne találkozhassanak úgy, ahogyan a néhai Lengyel Zoltán apostoli kormányzóval tette, aki megértette a helyzet megváltoztathatatlan voltát és jónak látta, hogy az örmény kultúra és hagyomány termékei a városi múzeumban legyenek a nyilvánosság elé kitéve, annak a népnek a szellemi

⁸ A szamosújvári ún. Rubens-képről (*Krisztus levétele a keresztről*) kapcsolatban lásd J. Judson véleményét is, aki szerint a szóban forgó festmény Joachim von Sandrart készítette másolat. J. Judson: Rubens: *The Passion of Christ*. In *Corpus Rubenianum Ludvig Burhard VI*. Antwerpen, 2000, 43–46 szám. Valamint Buschhausen, Helmut–Drăgoi Livia–Gazdovits Miklós: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*. Bukarest, 2003, 124. 4.

és anyagi értékeivel együtt, amely a lakosai közé befogadta őket. Ami pedig a két festményt illeti, az 1958-ban megjelent dekrétum ezeket a tárgyakat a román állam kulturális örökségébe utalta és így a városi múzeum a leltári tárgyai közé felvette, nem utalhatja át senki egy jogilag nem létező örmény katolikus plébánia tulajdonába. Mindezekért az ezzel a témával kapcsolatos további erősködésnek nincs értelme. Elvárja, hogy a plébános úr is megértse ezt a helyzetet, és mint Lengyel Zoltán, együttműködjön vele a város kulturális életének a felvirágoztatása érdekében”.

34. 1983-ban Sáska Jenő 38/1983. szeptember 10. iktatószám alatt egy memóriumot szerkesztett, amelyhez – az ügy egész történetét dokumentálandó – 32 iratot csatolt. Mindezeket egy levél kíséretében felterjesztette 1983. október 4-én a megyei Szocialista Nevelési és Művelődési Bizottsághoz, kérve a festmények visszaadását, mivel azt már Bukarest is kétszer jóváhagyta.

35. A megyei bizottság valószínűleg beleegyezett a festmények visszaadásába, mert Urmánczy István a nevére kiállított 39/1983. számú felhatalmazással kétszer volt Kolozsváron a „Rubens-képért” (november 22. és 29.), de a múzeum vezetősége mégse adta azt át. A másik két festmény is a szamosújvári múzeum tulajdonában maradt.

83. A második „kis Rubens”, amely a „nagy” keretében állt ötvenöt esztendőn keresztül

36. Ekkor Sáska Jenő megint a bukaresti Szocialista Nevelési és Művelődési Tanácshoz fordult. Egy hosszú, 48/1983. december 15. számú levélben magyarázta el az érthetetlen helyzetet és egyes személyek rosszakarátát, kérve, hogy a tanács kötelezze az említett szervezet/személyeket kétszeri jóváhagyásának végrehajtására. Ehhez a levélhez is csatolta az ügy történetéről szóló 32 iratot, valamint egy 5 oldalas összefoglaló dokumentációt. A rendelkezéseimre álló iratokból nem derül ki, kapott-e a plébános választ erre a levélre. Egy biztos: a plébánia irattárában 1983. december 15-e után nem találunk több dokumentumot a festmények visszaigénylésével kapcsolatban.

37. 1997-ben Romániában – eleinte csak szórványosan, egyeseknek – elkezdtek visszaadni az 1948-ban államosított javakat. A Bukarestben működő Romániai Örmények Szövetségének vezetősége jegyzéket állított össze az örmények által követelt ja-

vakról, többek között a Zambaccian emlékház több mint 50 nagy értékű festményével. Erre a listára felkerült a szamosújvári plébánia által követelt ún. Rubens-kép is.

38. 1998. október 20-án Sáska Jenő örmény katolikus plébános hirtelen megbetegedett és meghalt. Pedig csak egy évig kellett volna még élnie, hogy a festmények visszaszerzéséért tett fáradozásainak eredményét láthassa.

39. Többszöri kérés után a hatóságok úgy döntöttek, hogy ha nem is teljes mértékben, de legalább részben megoldják a Rubens-problémát. Jóváhagyták, hogy a festmény megőrzésre, az eredeti helyére, a szamosújvári örmény katolikus katedrális bal szárnyán lévő kápolna oltárképeként kerüljön vissza.

A festményt 1999. december 22-én kapták vissza a kolozsvári Művészeti Múzeumból. Délelőtt felszentelték a biztonsági berendezést, 12 órakor megérkezett a kép és 18 órakor már a helyén lehetett látni az 55 évvel azelőtt a helyéről eltávolított festményt.

Szamosújváron három „Rubens: Krisztus levétele a keresztről” kép van. A „nagy Rubens” (316x205 cm) és két „kis Rubens” (150x110 cm). Az egyik „kis Rubens” Szongott Jakab festőművésznek a nagy képről készített másolata, amelyet Moldován Simon adományozott az örmény múzeum részére az 1905-ös alapító gyűlésen. A második „kis Rubens” (ismeretlen festő műve) dr. Bárány Lajos adománya. A nagy Rubens-kép 55 évig tartó hiánya alatt a megmaradt ráma közepére az egyik „kis Rubens” festményt függesztették ki.

Ha csak megőrzésre is, de a „Rubens-kép” visszakerült a szamosújvári plébánia templomába. Függgőben maradt a két másik kép, dr. Lukácsi Kristóf és dr. Esztegár Vártán arcképének sorsa. Ezeket a szamosújvári történelmi múzeum pincéjében őrizték. Mivel mindkettő meg-

84. A város által kapott kiváltságleveleket bemutató tárló az egykori örmény múzeumban

rongálódott, az 1997-es Szent Gergely napi ünnepek alkalmával megmutattam őket Jakobovits Miklós nagyváradi örmény eredetű festőművésznak és művészi restaurátornak, aki felajánlotta, hogy saját költségén restaurálja a festményeket, két feltétellel: 1. Mivel a restaurálási folyamat hosszadalmas és bonyolult, egyenként vihesse haza a képeket, hogy otthoni műhelyében dolgozhasson, és 2. Restaurálásuk után a festményeket függesszék ki a múzeum egyik termében. Az egyezményt kézfogással pecsételték meg a múzeum akkori igazgatónőjével, Rodica Pinteával. Nem tudom, miért, de az egyezményt nem váltották valóra. Azt azonban tudom, hogy Jakobovits Miklós többet restaurált már az örmény katolikus parókián lévő festmények közül, és kiállítást akar rendezni a székes-egyház felső karzatának folyosóján.

A bukaresti leltárból hiányzó tárgyak között vannak Szamosújvár örmény város alapítását engedélyező és fejlődését bizonyító, osztrák császároktól kapott oklevelek, a város régi telekkönyvei és más fontos iratok. Ezeket a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjának zárt iratrészlegében őrzik, mert 1975-ben a szamosújvári történelmi múzeum örmény vonatkozású irattárát átutalták az Állami Levéltár kolozsvári fiókjába.⁹ Az azonban máig sem ismeretes, hová tűnt az ugyancsak világhírű, hatalmas templomi zászló, amelyet ünnepi körmenetekben 12, vallásosságban és polgári viselkedésben kitűnt legény hordozott; Oxendius Verzerescul püspök aranyozott ezüst asztali keresztye, Gábrus Zachar és Szongott Kristóf érdemes kéziratái; a szamosújvári tímár társulat működési körének alapszabályzata, amelynek kiadási éve (1700. augusztus 1.) igazolja a város alapítási évét, és még sok más, pótolhatatlan anyagi érték.

A szamosújvári múzeum összes tárgyát és szellemi értékeit jelenleg erre a célra meg nem felelő helyiségben tárolják a városi múzeum raktárában. Helyszűke miatt csak kis részüket állították ki. Az örmény múzeum egykori épületének termeiben pedig diszkó, csemegeüzlet, cukrászda és raktár működik.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell tehát: a két örmény város alapítása és lakóinak magyar honfivá nyilvánítása után az erdélyi örmények még egy egyedülálló teljesítménnyel dicsekedhetnek: megalapították a világ első örmény önálló nyilvános múzeumát.

---

⁹ Részletesebben lásd: Buschhausen, Helmut, Drăgoi, Livia, Gazdovits Miklós: *i. m.* valamint Silvia Agemian: *Manuscrise miniate armene în colecții din România*. București, 1982.

IX. A BÁNSÁGI ÉS A BÁCSKAI ÖRMÉNYEK

Hiányos maradna képünk, ha nem szólnánk néhány szót a bánági és bánckai örményekről is, ugyanis java részük erdélyi származású.

Az örmények tömeges megjelenése a Bánágban és Bánckában a XVII. század utolsó két évtizedében és a XVIII. század elején a Kelet- és Közép-Európában végbement politikai és katonai erőviszonyok megváltozásával függött össze. Ebben az időszakban a Török Birodalom súlyos harci veszteségeket szenvedett (Bécs/Kahlenberg – 1683; Buda – 1686; Mohács – 1687; Szalánkémen – 1691; Zenta – 1697; Pétervárad – 1716; Belgrád – 1716). A karlócai béke (1699), de különösképpen a passarovici béke (1718) következményeként ebben a térségben az osztrákok nagy kiterjedésű területeket szereztek. Többek között Erdélyt, Vajdaságot, Szerbia északi részeit, Észak-Boszniát, Olténiát stb.

Ekkoriban a Bánág és Báncka ritkán lakott, nagyrészt mocsaras terület volt. A vidék betelepítése és megművelése érdekében III. Károly császár (1711–1740) birodalmi rendeletet adott ki. Ennek értelmében, akik a Bánágban és Bánckában örök áron nagyobb kiterjedésű mocsaras földterületet vásárolnak és ezeket lecsapolási és talajnemesítési munkálatokkal jó termőföldre alakítják, nemesi rangot kaphatnak. A császár engedélyezte a földvásárlást és a nemesi rangot az „idegeneknek” is, ugyanúgy, mint a „konstitucionális” lakosoknak.

Különösképpen Erdélyből vásároltak sokan nagy kiterjedésű mocsaras területeket, és egész családjukkal a Bánágba vagy Bánckába költöztek. A hirtelen „nemesedés” lehetősége vonzotta az erdélyi örményeket is, és jelentős számban vásároltak mocsaras földeket, különösen a Bánágban, majd birtokukra költöztek. Közülük megemlítjük Szamosújvárról a Karácsonyi család egyik ágát, a Gorovékat, a Dánieleket, a Jakabffyakat, Erzsébetvárosról a Kisseket, Vertánokat, Issekutzokat, Gyergyóból a Novákokat, Czáránokat, Lázárokat stb.

1739-ben a törökök visszavágtak. Elfoglalták Belgrádot és előző veszteségeiket a belgrádi és a Dunától délre letelepedett keresztényeken, elsősorban a Belgrádban nagy számban élő örményeken bosszulták meg. Hogy mentsék életüket, Erzerumi Jákob papjuk vezetésével Belgrád örményeinek nagy része átkelt a Dunán, és főként Bánckában, Újvidék környékén telepedtek le. Itt nagy mocsaras birtokokat vásároltak, és ők is „armális” nemesi rangot kaptak. Nem tudjuk pontosan a számukat, azt azonban igen, hogy rövidesen engedélyt kaptak egy kőtemplom építésére Újvidéken és egy plébánia létesítésére Újvidék központtal.

A mocsaras területek vásárlása Mária Terézia, II. József, II. Lipót és I. Ferenc császár idejében is folytatódott. Példának okáért a bécsi és a temesvári 1781-es és 1782-es árverések alkalmával az örmény Kiss család megvásárolta Elemér falut környékével 159 562 forintért; a Karácsonyiak Beodra falut 85 948 forintért;

a Gorovék Ittebét 434 529 forintért. A Gorove család nagy gazdaságot birtokolt Gattája faluban is. Ebben az időben az örmények nagy földterületeket vásároltak Zomborban, Perjámoson és más helységekben.

Mindezek eredményeképpen aránylag rövid idő alatt nagy számú szerbiai és erdélyi örmény telepedett le a Bánságban és Bácskában, akik Szamosújvár, Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz és Erzsébetváros után megszervezték az örmény kompániát Újvidék központtal. A városban örmény felekezeti elemi iskola is működött. Az Újvidéki Örmény Kompánia szoros kapcsolatot tartott fenn az erdélyi örmény kompániákkal és városokkal.

Az Újvidéki Örmény Kompánia és plébánia jelentőségét az is jelzi, hogy rövidesen itt is megjelent egy mechtarista szerzetes csoport, amelynek fő feladata a szerbiai származású örmények örmény katolikus vallásra térítése volt.

Rövid idő alatt a Bánság és Bácska egész területe kitűnő szántófölddé és legelővé vált a lecsapolási és talajnemesítési munkálatok eredményeképpen, amit az örmények a más nemzetiségű ide telepedett lakosokkal végeztek. Ezt a területet „Közép-Európa kertjének” is nevezték. Ezekben a munkálatokban nagy érdemeket szerzett az erdélyi örmény származású, szamosújvárnémeti Dániel Ernő, aki a bánsági és bácskai csatornázási rendszer állami tervezője volt. Tiszteletére a Becskerek–Bega–Tisza–Duna csatornázási tervet „Dániel-féle terv”-nek is nevezik (lásd a Dániel családról szóló részt).

X. ERDÉLYI ÖRMÉNY VÁROSALAPÍTÓ CSALÁDOK

Annak ellenére, hogy több generáció örmény született Erdélyben, születési hely szempontjából „honosításukig” (1837) az „idegen” államolgyárok csoportjához tartoztak. Ezért idegenként nem volt joguk földet vásárolni „örök áron”, nem foglalhattak el városi vagy vármegyei állásokat (a két örmény város kivételével), nem kaphattak nemesi rangot, egyszóval sokkal kevesebb joggal rendelkeztek, mint a helybeli „konstitucionális” lakosok.

Mindezen korlátozások ellenére a bánági és bácskai mocsaras földek vásárlása, de főként honosításuk után, kiváló kereskedelmi, adminisztratív, kulturális, vallási és katonai tevékenységük jutalmaként több örmény családnak sikerült „armális” (vásárlás útján) vagy „donationalis” (adományozás – érdem – útján) nemesi rangot szereznie, és így a társadalom felsőbb lépcsőfokaira feljutniuk.

Bemutatunk néhány ilyen családot.

X.1 A Kiss család. A család ősei Kisznek írták nevüket, amely a török „kisi zada” szavakból ered, és magyarul „szabad embert”, „nemes embert” jelent. Az egykori „Kisz”-ből Erdélyben Kis, illetve Kiss lett.

A családnak számos ága van. Először Gyergyóban, majd Erzsébetvároson telepedtek le. 1760-ban a család egyes ágai nagy terjedelmű mocsaras birtokokat vásároltak a bánági Ittebe faluban, amelynek alapján megkapták Mária Terézia császárnőtől az „armális” nemesi címet. Az erzsébetvárosi eredetű Kiss Izsák 1872-ben megvásárolta a bánági Elemér falut. A monarchiának tett szolgálataiért „donationalis” nemesi rangra emelték. Halála után Ágost fiára hagyott egy 40 000 holdnyi latifundiumot. A Kiss család szoros rokonságba lépett a bánági és bácskai Issekutz családdal.

A család legkiválóbb személyisége az 1848-as forradalom örmény származású mártírja, Kiss Ernő tábornok volt (1800–1849). Temesváron született, az eleméri Kiss Izsák nábob unokája volt. Tizennyolc éves korában katonai pályára lépett. 1826-ban már huszár főhadnagy. Ebben az évben feleségül vette Szentgyörgyi Horváth Krisztinát, akitől két kislánya született. Felesége egészségi állapota arra kényszerítette, hogy kilépjön a katonai szolgálatból. 1828-ban, felesége korai halála után visszatért a hadsereg kötelékébe. 1833-ban már elérte az őrnagyi rangot, 1838-ban alezredes, 1845-ben pedig ezredesi rangra emelték. A forradalom kitörésekor a hannoveri 2. huszárezred parancsnoka, amely ideiglenesen Újpécsten táborozott. Rajta kívül ebben az ezredben még hat erdélyi örmény katonatiszt szolgált.

85. Kiss Ernő nagynénje,
Kiss Erzsébet halálózási zászlója
(eredetije a szerző tulajdonában)

agyonlőtték. Az első sortűz golyói nem sebesítették meg halálosan. A második sortűzet már ő parancsolta. Emlékére 1906-ban a Temes megyei Becskereken mellszobrot emeltek.

Ugyanebből a családból származik Kiss Antal, a kiváló politikus, aki 1911-ben megkapta a magyarörmény bárói rangot.

X.2 A Lázár család. A név a héber „El” és „hazar” szavakból származik, amelyek jelentése magyarul „Isten segítségével”. Arméniában a család Elizar formában írta a nevét, ami magyarul „Az Isten által segített” (embert) jelent. Vándorlása alatt a család csupán a neve írásmódját változtatta, jelentését megtartotta. Így Moldvában Lázár, majd Erdélyben Lázár lett. A család egyik őse, az erzsébetvárosi Lázár János volt az, aki hatalmas mocsaras birtokot vásárolt a Temes megyei Becskereken, amiért armális nemességet is nyert.

A család legnevezetesebb tagja az 1848–1849-es forradalom másik örmény származású mártírja, Lázár Vilmos ezredes volt (1815–1849). Becskereken született és huszárkatonatiszti pályára lépett. Később felesége, Reviczky Mária zempléni birtokára vonult vissza. A forradalom kitörése után anélkül, hogy első katonai rangjára igényt tartott volna, azonnal bevonult a forradalmi hadseregbe mint egyszerű honvéd. Katonai képességei és teljesítményei révén azonban hamarosan kitűnt, többször is előléptették. Legfontosabb katonai feladatai közé

Minden habozás nélkül a forradalom oldalára állt. Több sikeres katonai bravúr után altábornagyi rangra emelték. Ő volt az első katonatiszt a magyar forradalmi hadseregben, aki tábornoki rangot kapott. Görgey Artúr kinevezéséig a Hadügyminisztérium vezetésével bízták meg. Később ő lett a Nyugati Hadsereg parancsnoka.

A szabadságharc leverésekor megtagadta a fegyverletételt az osztrák hadsereg parancsnokai előtt, csupán az orosz parancsnokok előtt tette meg. Bizott a hazug osztrák amnesztiaígéreteken, ezért elutasította a barátai által előkészített menekülést. Bebörtönözték, majd kötél általi halálra ítélték. Rokonsága közbelépésére az ítéletet golyó általi halálra változtatták. Az ítéletet 1849. október 6-án hajnalban, az aradi vár főbejárata bal oldali árkában hajtották végre, ahol az ugyancsak örmény származású Lázár Vilmos ezredes barátjával és még hét bajtársával együtt

tartozott a Keleti-Kárpátok átjáróinak elzárása az orosz hadsereg betörése ellen, amit bravúrosan teljesített. Az oroszok csak a Déli-Kárpátok szorosain át tudtak Erdélybe jönni. Parancsnoksága alatt harcolt a Lengyel Önkéntes Légión is, amely a magyar forradalom segítségére sietett. A szabadságharc végén mint hadtestparancsnok ezredesi rangot ért el. Ő is bízott a hazug osztrák amnesztia-ígéretekben, és elutasította a barátai által előkészített menekülést. Lázár Vilmos is csak az orosz parancsnokok előtt tette le a fegyvert. Elfogták és kötél általi halálra ítélték. Feleségének sikerült megváltoztatnia az ítéletet golyó általi halálra. Kiss Ernő tábornokkal és még két barátjával együtt végezték ki 1849. október 6-án hajnalban. Utolsó szavai a következők voltak: „Istenem, vigyázz a feleségemre és három gyermekemre!” Vinkler Brúnó lelkész és Prohászka Aladár barátja révén fehér zsebkendőbe csomagolva elküldte feleségének jegyűrűjét és egy levelet, a következő szöveggel: „Kérlek, mondd meg gyermekeimnek, hogy az apjuk nem volt áruló, hanem egy igazi hős, aki egy igaz ügyért halt meg! Es ha nehezemre esik is a halál, az azért van, mert én nagyon szeretlek benneteket! Az Isten vigyázzon rátok! Csókol mindannyiatokat: Vilmos.”

X.3 A Czetz család. Az örmény szó magyarul „moly”-t, „selyemhernyó”-t jelent. A számos szamosújvári városházi bejegyzésből arra lehet következtetni, hogy a család neve eredetileg Vártán volt, ami az örmény „várt” („rózsa”, „rózsaszínű”) szóból származik. Erdélybe jövetelükkor a család a török eredetű Cshicshagian nevet használta, ami törökül virágot jelent.

1848–1849-ben a család férfitagjainak nagy része katonaként vagy politikusként vett részt a forradalomban. Ezért a forradalom leverése után menekülniük kellett az osztrák megtorlások elől. A nevüket is Virágra változtatták. Ebből következik, hogy a Czetz, Vártán, Cshicshag és Virág családok azonos származásúak.

A nemzetség legkiemelkedőbb tagja Czetz János (1822–1904) katonai mérnök és tábornok volt. Gidófalván született, ahol édesapja huszártisztként szolgált. Így még gyermekkorában szigorú katonai szellemben nevelkedett, amelyet könnyen elviselt, mert neki is tetszett a katonás élet. Nem csoda tehát, ha katonai pályát választott, és 1842-ben már a bécsújhelyi katonai akadémia aranydiplomás végzettje. A turszki 62. ezredhez került mint hadnagy. Katonai képességei és kitartó szorgalma révén sikerült magára vonnia felettesei figyelmét, többször előléptették. 1846-ban már az osztrák hadsereg Fővezérkaránál kapott beosztást, ahonnan 1848 elején a Magyar Hadügyminisztériumba helyezték. Itt Mészáros Lázár hadügyminiszter segédtsíjtjeként több katonai terv kidolgozásában vett részt. A forradalom kitörésekor Kossuth Lajos áthelyezte a Forradalmi Katonai Tanácshoz és századosi rangot kapott. Innen, ugyancsak Kossuth ajánlatára, az Erdélyi Forradalmi Hadsereg Nagyvezérkarának főnökévé nevezték ki, Bem tábornok, hadseregsparancsnok legközelebbi munkatársa lett. Rövid idő alatt elkészítette az őszi és téli hadműveletek terveit, amelyek alapján a magyar hadseregnek sikerült visszavonulásra kényszerítenie az összes harcterületen a Puchner generális vezette osztrák hadakat. Közben egyik lábára súlyosan megsebesült, de nem hagyta el helyét, és csapataival visszaverte a kozákokat,

akik a Keleti-Kárpátok szorosain akartak Erdélybe jönni és az osztrák hadsereget segíteni. Bem tábornok teljesen megbízott benne, és alezredesi, később ezredesi rangra emelte. 1849 májusában pedig, Bem ajánlatára, sikeres tevékenységének elismeréseként Kossuth Lajos tábornokká nevezte ki.

Az orosz hadsereg Déli-Kárpátokon keresztül történt behatolása után a magyar hadsereg nem tudott megbirkózni a két birodalom seregével. Világosnál (Aradtól északkeletre) le kellett tenniük a fegyvert. Czetz tábornok nem hitt az osztrákok ígéretében az általános amnesztiát illetően, ezért kezdetben bujkált. 1850 tavaszán hamis útlevelemmel sikerült Hamburgba menekülnie, ahonnan Párizsba utazott. Itt felvette a kapcsolatot a franciaországi, illetve más országbeli forradalmárokkal, például Stern Dániellel, Grévyvel, Girardinnal, Maxim du Campóval stb. Az előző évek emlékeiből ír politikai és katonai-történelmi újságcikkeket, ezek honoráriumából tartotta fenn magát. Az 1852-es események azonban minden reményét szertefoszlatták. A krími háború kitörésének előzményei, III. Napóleon magatartása volt szövetségeseivel szemben szertefoszlatták katonai és politikai terveit, és érdeklődését a mérnöki pálya felé terelték. Részt vett a Mont-Cenis-i vasút tervezésében. Ebben az időben ismerkedett meg Langdale asszony családjával, amelynek kíséretében több utazást tett Spanyolországban és Portugáliában. Egy ilyen utazás alkalmával találkozott Juan Manuel O. de Rovas spanyol generális leányával,¹ akit hamarosan feleségül vett.

86. A Czetz család háza

¹ Más források szerint unokájával, Arménia, 1904. 349.

A francia–osztrák–olasz háború ideje alatt Cavour és Klapka György kérésére részt vett az olasz garibaldista hazafiak segítségére toborzott első magyar önkéntes brigád haditerveinek kidolgozásában. Ekkor barátkozott össze „Nobil uomo Giovanni Battista Montessori, imp. Reale capitano oi lancieri in Quincenza”-val („morto alli 9. Nov. 1891, anno 68 della sua eta”, mint ahogyan vésvé található a szamosújvári Czetz család sírboltja melletti sírkövön). A villafrancai béke után rokonai tanácsára a még alig öt hónapos kisfiával és feleségével Argentínába menekült, ahol Buenos Airesban, felesége rokonainál telepedett le. Elutazása előtt átadott egy levelet barátjának, Giovanni Battista Montessorinek – akinek ugyancsak menekülnie kellett – Szamosújváron maradt rokonai részére. A levélben megkérte rokonait, fogadják be bajtársát ennek haláláig, amit rokonai meg is tettek.

Argentínában Czetz tábornok kezdetben mérnökként tevékenykedett, de hamarosan katonai megbízásokat kapott. Mitre generális, a köztársaság elnöke felkérte a Paraguay elleni harcok haditerveinek kidolgozására. 1869-ben, a béke helyreállításakor Sarmiento köztársasági elnök felkérte Argentína déli határai katonai biztonsági tervének kidolgozására. A terv elkészítésével kivívta felettesei elismerését, Argentína hadügyminisztere pedig felajánlotta számára az argentinai hadsereg tábornoki rangját. Ezt Czetz János el is fogadta.

Mint az argentin hadsereg magas rangú tisztje egy tisztiiskola megszervezését és beindítását kapta első feladatul, amit sikeresen teljesített. 1874-ben Entero-Rios tartományba küldték. Itt fontos politikai és katonai műveletek megszerve-

87. Czetz János tábornok

88. Budai-Merza Pál, Czetz János leszármazottja a tábornok sétabotjával

zésével bízták meg. 1883-ig dolgozott itt eredményesen. 1885-ben visszahelyezték a fővárosba, ahol a Katonai Akadémia parancsnoka lett. Ezzel párhuzamosan megszervezte a hadsereg katonai térképészeti intézetét is. 1895-ben vonult nyugdíjba.

Szülőföldje viszontlátásának állandó reményében, száműzetésének ötvenharmadik évében Czetz János tábornok 1904. szeptember 6-án visszaadta lelkét teremőjének. Nagy katonai pompával temették el a Buenos Aires-i Recola temetőben, a rokon Rosas Prudencio család sírboltjában.

Czetz János tábornok 1844-ben Budapesten összeállította és kiadta magyar és német nyelven a Katonai Magyar Nyelvtani Szótárt, amelyet 1848-ban másodszor is kinyomtattak. Hamburgi tartózkodása alatt feldolgozta és 1885-ben kiadta *Bems Felzug*, magyarul *Bem tábornok emlékiratai* címen fontos politikai és katonai feljegyzéseit. Miután Szongott Kristóf felfedezte argentinai tartózkodási helyét, állandó összeköttetést tartott fenn az Arménia folyóirat szerkesztőségével és a kolozsvári Ereklje múzeum igazgatójával, Kuzskó Istvánnal. Az Arménia sorozatban közölte tábori emlékiratait.² Látásának állandó gyengülése miatt nem tudta lezárni önéletrajzát, de sikerült befejeznie és elküldenie önéletrajzi jellegű, *Virágok és tövisek* című novelláját, amelyet fiatalkori szerelmének, a szamosújvári Kritsa Klára író- és költőnőnek ajánlott, akitől elválasztotta a forradalom. Leveleiből kitűnik mérhetetlen vágyakozása szülőföldje után, de a politikai helyzet miatt, több próbálkozás ellenére sem térhetett haza. Azt sem sikerült elintéznie, hogy saját költségén évente 2-3 erdélyi örmény származású fiatal taníttasson a Buenos Aires-i közép- és felsőfokú iskolákban.

Czetz János tábornok egyik lánya, Czetz Mária erdélyi látogatása alkalmával megismerkedett és férjhez ment Budai József kolozsvári pomológus egyetemi tanárhoz. Budai József, apósa nagy lelki fájdalmait látván, 1897-ben megírta *Honvágy* című költeményét. Ugyanabban az évben Mária leánya megzenésítette az elégiát.

Czetz János tábornok úgy halt meg, hogy nem láthatta viszont szülőföldjét. De ha a generális nem is mehetett szülőföldjére, „jött” hozzá szamosújvári lakásuk virágoskertjének földje és illata. Amikor érezte, hogy közeledik a vég, megkérte leányát és annak férjét, hozzanak egy maroknyi földet szamosújvári családi házuk virágoskertjéből. Azt kérte, hogy halála után ezüst fogós támaszbotja, amely a szabadságharcban kapott lábsérülése óta végigkísérte útjain, visszajusson Erdélybe, és ott folytassa „sétáit” azokon a helyeken, ahová öneki nem volt szabad még egyszer lépnie. Mindkét kívánságát teljesítették. Halála előtti látogatásuk alkalmával egy szépen himzett selyemzacskóban átadták neki a szülőföldje illatát árasztó maroknyi földet. Halálakor a „kincses zacskót” a hős fejpárnája alá helyezték. Így az 1848-as hős feje szülőföldje maroknyi porán nyugszik. Mária leánya és férje, Budai József, hazajöttükkor magukkal hozták a „Cz. J.” monogrammal díszített támaszbotot.³

² Arménia 1891. a 109. lappal kezdődőleg.

³ Budai József sétált vele a leghíresebb hazai és külföldi pomológiai kongresszusokon. Mária és József halála után az ereklje Budai Domokosnak, a professzor egyik unokájának tulajdo-

X.4. Az Avéd és Avédik család. Neve az örmény „aved” vagy „avedikh” szóból ered, ami „hír”-t, „szerencsekívánat”-ot, „hírnök”-öt, „szerencsehozó”-t jelent. Eleinte csupán keresztnévként használták, ezért a szamosújvári anyakönyvi bejegyzésekben az Aved keresztnév többször szerepel. Idővel az Aved keresztnév családnévvé is vált.

A család több neves személyiséget is adott a közéletnek. Így például dr. Avédik Lukács (1847–1909), Erzsébetváros nevezetes plébánosa, a Ferenc József érdemrenddel kitüntetett író és történész, az „Erdélyi örmény iskola” kiemelkedő személyisége volt. Legismertebb dolgozatai az *Erzsébetváros monográfiája* (1896), *Az örmények története*, *Az örmény kereszténység eredete*, *Az örmény katolikus rítus*, *Aranyszájú Szent János beszéde Világosító Szent Gergely ünnepén*, *Emlékek a Szentföldről*, és több közlemény az Arménia szemlében. Az erzsébetvárosi örmény felekezeti oktatás egyik átszervezőjeként és korszerűsítőjeként tartjuk számon, amiért „az örmény fiatalok prédikátorának és nevelőjének” nevezték. Erzsébetvárosban született, és itt halt meg 42 éves plébánosi működés után.

A család ugyancsak nevezetes személyiségei közé tartozik dr. Aved Jákó pedagógus, a gyulafehérvári Líceum igazgatója; dr. Avédik Simon és dr. Avédik Félix jogászok; dr. Avédik István (1804–1884), a híres szemorvos, a *De ophthalmia eonatorum* című szakkönyv szerzője. Orvosi tevékenységének elismeréseként Bécsben utca viseli a nevét.

X.5 A Dájbukát család. Moldvában a család nagyon gazdag és adakozó volt. A szegények gyakran felkeresték őket, s a nép nyelvén így kéregettek „...dai bucat... de pâine?”, ami magyarul azt jelenti „adsz egy darab kenyeret?” A szegényekkel szembeni magatartásukért kapták eleinte a „dai bucat” ragadványnevet, amely lassan „Daibucát” családnévvé változott. Erdélybe jövetelükkor a család megtartotta román nevét, de magyar kiejtés szerint írták. Így lett a Daibucatból Dájbukát.

A család nevesebb tagjai közé tartozik Dájbukát Ilona, a kolozsvári, budapesti és bécsi színpadok ünnepelt színésznője.

X.6 A Dániel család. Örmény neve „Thorosz” volt. Moldvában nevüket a román „Todor”-ra fordították. A család használta a név becézett formáját is, a „Toderaş”-t. Ezzel a két névvel érkezett a család Erdélybe, ahol a „Todor” csupán az első „o” feletti ékezetet kapta, a „Toderaş”-ból pedig „Tódorka” lett. Későbbi használatba jött a név több magyarosított formája: „Tódorfi”, „Tódorfy”, „Tódorffy”.

A történelem folyamán a család őse, Chengárosz Thoroszi III. Károly császár „consiliáriusa” lett az erdélyi örmény kérdésben. A bécsi császári iroda a kine-

---

nába került, mert a professzor összes gyermekei és unokái közül neki volt örmény származású felesége, Merza Klára személyében. Innen a bot Budai Annához (1898–1971), a professzor másik unokájához került. Jelenleg a támaszbot, több más, Czetz János tábornoktól maradt emléktárggyal, Budai József professzor dédunokájánál, Budai-Merza Pálnál található, aki Brassóban lakik (Zizinului utca 87. szám, 50-es tömbház, B. lépcső, 37-es lakás).

vezési okmányban helyesen írta a „consiliárius” nevét Longinus Teodornak, megtartva az örmény, illetve a latin névírési szabályt, miszerint a keresztnév megelőzi a családnévét.

1725-ben aztán Longinus Teodor császári tanácsost Armenopolis főbírójává választották. Ez alkalommal a bíró úrnak le kellett fordítania nevét magyarra is. Az örmény Chengánosz keresztnévet (latinul Longinus) magyarra – tévesen – Dánielnek fordította, ráadásul nem tartotta be a név írásának magyaros sorrendjét sem (előbb a családnév és utána a keresztnév), bíróvá választásának jóváhagyása végett a felsőbb hatóságokhoz küldött iratokban nevét „Dániel Todor”-nak írta. Evvel a névalakkal erősítették meg bíróvá választását is. Ezt követően hivatalos megszólítása „Dániel bíró úr” volt. Hiába próbálta helyrehozni a tévedést, nem sikerült neki. Mivel hétszer választották újra, ez idő alatt a szokás szabállyá változott. A bíró úr neve véglegesen, mind hivatalosan, mind a lakosság körében „Dániel bíró úr” maradt. Ilyenformán egy kettős hiba következményeképpen Longinus Teodor consiliárius úr egy új család – a Dániel – alapítójává vált.

A Dániel család nagy kiterjedésű uradalommal rendelkezett a Szamosújvár melletti Németi faluban. Ezért felvette a Szamosújvárnémeti előnevet. Ilyenképpen nevüket Szamosújvárnémeti Dánielnek írták.

A család több tagja játszott jelentős szerepet a gazdasági, a kulturális vagy a politikai életben. A család legkiemelkedőbb tagjaként szamosújvárnémeti Dániel Ernőt (1843–1923) említhetjük. Szamosújvárról a Bánságba költözött, de megtartotta a szamosújvárnémeti előnevet. Huszonhét éves korában már Temes-Torontál vármegye képviselője volt a magyar országgyűlésben. Legnagyobb érdemeit a mocsaras területek lecsapolási terveinek elkészítésében szerezte. 1876-ban megszervezte a Mezőgazdasági Egyesületet, amelynek fő célkitűzése a Bánság és Bácska összes mocsaras területének lecsapolása és mezőgazdasági hasznosítása volt. Ezért kidolgozott egy tervet, amely a nevét viselte, és a „Dániel-féle Becskerek–Bega–Tisza–Duna lecsapolási és csatornázási terv”-ként vált ismertté. 1895-ben a magyar kormány kereskedelmi miniszterévé nevezték ki. Ebben a minőségében a híres budapesti millenniumi vásár fő szervezője volt. Tevékenysége elismeréseként magyarörmény bárói rangot adtak neki. Budapesten utca őrzi emlékét.

Oxendius Verzerescul püspök halálos ágyán a Dániel családra hagyta megőrzés végett aranyozott és drágakövekkel díszített ezüst asztali keresztjét. Ezt a család 191 éven keresztül (1715–1906) megőrizte. Dr. Dániel László, a család egyik ágának utóda és feje az Örmény Múzeum Egyesület első elnökévé választása alkalmával a keresztet megőrzés és bemutatás végett az örmény múzeumnak adományozta. Idővel a kereszt eltűnt. Ma sem lehet biztosan tudni, hová kallódott el.

A Dániel család három főbíró adott a városnak, akik összesen tizenöt évig vezették Szamosújvár ügyeit.

X.7 Az Esztegár család. A család ősi neve „Troszagirkh” volt, ami magyarul „zászlóhordozót” jelent. A *Nagy Mechitár Lexikon* szerint (271. old) a Troszagirkh család fontos politikai szerepet játszott az örmény Arszak és Nagy Nerszesz királyok idejében. Idővel török befolyásra megváltoztatta a nevét az azonos jelentésű „Barchudar”-ra. Moldvába érkezésük után a család „Stegar”-ra fordította nevét.

Erdélyben a család megtartotta román nevét, de a magyar használatban a szó eleji mássalhangzó-torlódást elkerülendő egy e hang került a szó elé. Így lett a Sztegár családból Esztegár. A szamosújvári anyakönyvi nyilvántartásokban 1757-ben már szó van a „Stragar fratres”-ről (Stragar testvérek). 1762-ben a három testvér már Esztegár Gregorius, Martinus és Ladislaus néven szerepel.

A család legkiemelkedőbb tagja dr. Esztegár Adeodát Vártán volt (1843–1866), a bécsi mechitarista központ negyedik érsek rangú apátja. Szamosújváron született László és Korbuly Máris szülőktől. 1862-ben avatták fel mint misszionárius örmény katolikus papot a bécsi mechitarista rend tagjaként. Különösképpen az apáti rangra való emelése után foglalkozott sokat az erdélyi örmény kultúra fejlesztésével és terjesztésével. 1865-ben Világosító Szent Gergely napján meglátogatta szülővárosát. A helybeli plébánia és a városi vezetőség ünnepélyes fogadtatásban részesítette, amely este katonai zenés felvonulással és fáklyás menettel végződött.

A család egyik leszármazottja, Esztegár János mérnök Szamosújváron él, a Szamosújvári Örmény Egyesület elnöke.

X.8 A Fugulyán (Fogolyán) család. Nevét három szótövel lehet magyarázni: Fug+Ul+Ian, ami magyar fordításban „szaladó, futó”.

A család Moldvából jött Erdélybe, és Gyergyószentmiklóson telepedett le. A szamosújvári anyakönyvi nyilvántartásokban 1728-ban szerepel először egy „Krikor Fugulyán gám Kandra” név, vagyis „Fugulyán Gergely, akit Kandrának is neveznek”. A feljegyzéshez két észrevételt lehet fűzni: 1. A nevet már magyarosítva, „Fugulyán”-nak írták; 2. A „Fugulyán” és „Kándrá” nevek ugyanazon család nevei.

Jelenleg több Fogolyán él Gyergyószentmiklóson, Szamosújváron és más erdélyi városokban. A család legkiemelkedőbb tagja Páter Fogolyán Miklós Lukács mechitarista szerzetes volt, a gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia utolsó örmény származású plébánosa. Híveinek személyi adatait számítógépen tartotta nyilván. Örmény nyelven misézett. Hogy híveit az örmény nyelv használatára bátorítsa, kétnyelvű imádságos füzetet készített. A füzet bal oldalára az örmény szöveget írta fel magyar helyesírási és kiejtési törvények szerint, a jobb oldalon pedig a szavak magyar jelentése olvasható. Így a híveknek nem esik nehezükre kimondani az örmény imádságokat, ugyanakkor értik is, amit mondanak. Kérésre örmény nyelvórákat is tartott, különösen gyermekek és fiatalok részére. Jelenléte felbecsülhetetlen érték volt az erdélyi örmény kultúra terjesztésében. 1999 májusában halt meg Velencében, hosszas betegség után. Tevékenységének elismeréseként a budapesti Erdélyi Örmény Gyökerek kulturális egyesület 1999 decemberében posztumusz Szongott Kristóf-díjjal tüntette ki.

X.9 A Gabányi család. Szamosújvár városalapító családjai közé tartozik. A család neve az 1713-mal kezdődőleg fennmaradt városi jegyzőkönyvekben, a tímár és bőrfeldolgozó céh névjegyzékeiben pedig rendszeresen szerepelt. 1928-ig a mesterség apáról fiúra szállt, amikor a céh akkori mestere (sztárec): id. Gabányi János meghalt.

Egyetlen fia: ifj. Gabányi János Árpád Szamosújváron, 1910. ápr. 7-én született. A helybeli elemi iskola és állami gimnázium örmény tagozatának elvégzése után nem folytatja családjá hagyományos mesterségét, hanem Kolozsváron földrajz–történelem szakos tanári diplomát szerz. Ezzel párhuzamosan elvégzi a magyar–román szakot is. Tanári működését Kolozsváron kezdi, majd 1940-ben elnyeri a szamosújvári állami gimnázium történelemtanári állását. Megszakítás nélkül 33 éven keresztül tanít egykori iskolájában. 1941–1944 között a gimnázium igazgatója is. Lakásán önkéntesen tanfolyamokat szervez, ahol az érdeklődőket bevezeti az örmény írás és olvasás rejtelmeibe, ismerteti az örmény történelmet és hagyományokat. 1972-ben nyugdíjba vonul.

Pedagógiai működésén kívül jelentős helytörténeti munkálkodása. Dolgozatai közül megemlítjük: *Karácsonyi és újévi örmény ünnepi szokások Szamosújváron, Szamosújvár környéki örmény vonatkozású etnográfia, Szongott Kristóf életrajza, Czetz János tábornok életrajza, A szamosújvári ún. Rubens-kép meséje, Világosító Szent Gergely élete* stb. Kéziratban maradt: a szamosújvári örmény temető katalógusa, valamint az erdélyi örmények történetének vázlata stb.

Az örménység szolgálatában végzett több mint 60 éves eredményes működésének elismeréseként 1994-ben a Romániai Örmények Egyesületének nagydíjával tüntetik ki.

1994 őszén hosszasan elbeszélgettünk és elhatároztuk, hogy megírjuk az erdélyi örmények történetét, és ő kiadja az örmény temető katalógusát.

Meghalt 1996. május 6-án. A szamosújvári örmény temetőben pihen.

89. Gabányi János Árpád az íróasztalánál

90. Gabányi János Árpád a szamosújvári örmény temetőben 1994 őszén:
„ezeket a sírokat feltétlenül tegye be a könyvbe és a katalógusba”

X.10 A Gajzágó és Issekutz család. A név több örmény szó megváltoztatása és összevonása révén keletkezett. A család ősi neve „Szakó”, vagyis „Izsák” volt. A Krím-félszigetre érve a család olasz telepesekkel és kereskedőkkel került kapcsolatba. Mivel az olaszok a „Szako”-t „Isako”-nak nevezik, a családot a Krím-félszigeten „Isakó”-nak vagy „Iszakó”-nak hívták. Ezzel a névvel érkeztek Moldvába, ahol megint elhagyták az I betűt és románul írva Saco néven szerepeltek. A család egyik ágát „Isăcuț”-nak is nevezték, ami az „Isac” becézett formája, és „Izsákocska”-ként lehet magyarrá fordítani.

Erdélybe jövetelükkor tehát a család a „Saco” és „Isăcuț” nevet használta, amelyeket magyarosítva „Szakó”-nak és „Iszakutz”-nak írtak. A véletlen úgy hozta, hogy 1721-ben Szamosújváron majdnem ugyanazon a napon a két Szakó családban egy-egy kisfiú született, akiket egymástól függetlenül Szakó Emanuelnek kereszteltek. Az egyik gyermek az egyik lábcskájára kicsit sántított. Megkülönböztetésül „Gagh” Emanuelnek, azaz „sánta” Emanuelnek nevezték. Idővel a ragadványnév összenőtt a családnévvel és Gagh-Szakó Emanuelből „Gajszakó”, majd „Gajzágó” lett. Amikor megnősült, megalapította a Gajzágó családot.

A család „Isăcuț” ága megtartotta a moldvai nevét, de magyarosan írva, „Iszekutz”-nak. Később „Iszakutz”-nak, „Issakutz”-nak vagy „Issekutz”-nak írták. A család Erzsébetváros alapítói közé tartozott, de a Bánságban nagy terjedelmű mocsaras földeket vásároltak, amiért armális nemesi rangot nyertek.

A család mindkét ága több nevezetes erdélyi örménnyel büszkélkedhet. Így Gajzágó Kristóf Szamosújvár egyik legnevezetesebb plébánosa volt, az örmény katolikus püspökség újraalapításának elszánt harcosa, az „Erdélyi örmény iskola” kiváló képviselője. Gajzágó Salamon (1830–1902) politikus és publicista, 20

éven keresztül a budapesti Számvevőszék elnöke és 1892-től királyi titkos tanácsos volt. Issekutz Béla (született Erzsébetvároson) Európa egyik leghíresebb gyógyszerészeként működött. Mint a Budapesti Gyógyszerészeti Intézet igazgatója és az általa írt könyvek és egyetemi jegyzetek szerzője, az egész európai gyógyszerészeti tudomány előrehaladását szolgálta. Az Issekutz család egyik tagja Budapesten él: dr. Issekutz Sarolta jogász, a budapesti és az Országos Örmény Kisebbségi Önkormányzat egyik vezetője, a budapesti Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület elnöke.

A szamosújvári anyakönyvi bejegyzésekből kiderül, hogy a Gajzágó, Issekutz és Mártonfi családok rokonságban állnak egymással. A Gajzágó családból került ki az erdélyi örmény közösség legtöbb papja.

X.11 A Gorove család. Ősi neve az örmény „gorov” szóból ered, ami „ügyes”, „vitéz”, „bátor”, „leleményes”, „erőskezű” jelentéssel bír. Ezzel a névvel érkeztek Moldvába, ahol a „Gorovi” örmény formát, ami azt jelenti: „Gorove fia”, a romános hangzású „Gorove”-re módosították. Egyesek „Gorovei” formában is írták a nevüket. Erdélyben „Goroveji”-re magyarosították, de inkább az eredeti örmény „Gorove” formát használták.

A család egyik ága „Ákoncz”-ra módosította a nevét, ami a görög „Acontnonts” szóból ered, és ugyanolyan jelentése van, mint az örmény „gorov” szónak: „lándzsavető”, „ügyes”, „leleményes” stb. 1845-ben az egyik szamosújvári anyakönyvben a két név többször egymás mellett szerepel, mint pl. „Gorove-Akoncz Esztepan”, de később inkább „Akoncz”-ként, különírva.

A Gorove család egyik ága szintén mocsaras földterületeket vásárolt a Bánágban, amiért armális nemességet kapott. Példának okáért Gattájai-Gorove László (1780–1839), aki gazdálkodás mellett irodalommal és művészettel is foglalkozott. Művei közül a legismertebbek: *Jetzid és Hába, A carthagói jegyesek, Az érdemes kalmár* színművek, *Scipio és Eger város története* című történelmi írások. Legjelentősebb munkája *A fiatalok nevelési szükségességei* címen megjelent pedagógiai műve. Írói munkásságának elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia felvette levelező tagjai közé. Testvérével, Gorove Istvánnal – ő is az Akadémia levelező tagja volt – létrehozták az Akadémia keretében a Gorove Alapítványt 1000 arany forint értékben, amely az Akadémia keretében működő intézményekben tanuló szegény örmény fiatalok megsegítését szolgálta.

Gorove László fia, Gattájai-Gorove István (1819–1881) a Kossuth Lajos által vezetett osztrákellenes politikai csoport kiemelkedő egyénisége volt. Mint hírneves szónok és publicista, Szacsavayval és Kossuthtal részt vett a magyar kormány osztrákellenes Függetlenségi Nyilatkozatának szerkesztésében. A szabadságharc leverése után 1849–1861 között külföldön élt. 1867-ben magyar közoktatásügyi miniszternek nevezték ki, később pedig ő lett az első magyar független kormány közlekedésügyi minisztere. Ő volt a magyar kormányokban az első örmény származású miniszter. *A Nyugat* és *A Nemzet* címen megjelent műveiről elismerésül őt is a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választották. Halálakor sírjánál barátja, Jókai Mór búcsúztatta.

A család másik kiemelkedő tagja, Akoncz-Kövér István (1739–1834) Gyergyószentmiklóson született, és 19 éves korában papi pályára lépett. A velencei mechitarista örmény katolikus szerzetesközpontban tanult, ahol 1763-ban pappá szentelték. 1790–1800 között az erzsébetvárosi mechitarista központ vezetője volt. 1800-ban a velencei mechitarista örmény katolikus szerzetesrend apátjává választották. Legnagyobb érdemei közé tartozik a rend és a rendi vagyon megmentése, Napóleon többszöri felszámolási kísérlete ellenére. Legfontosabb műve az örmény nyelven írt 11 kötetes egyetemes földrajzi munka. Több teológiai munka szerzője.

X.12 A Jakabfi család. A név az örmény „Hagop”, „Agop”, „Agopsa” szóból származik, ami Jakabot jelent. Erdélyben a család „Jakabfi”-ra módosította nevét. Nevüket „Jakabffi”-nak, „Jakabfy”-nak vagy „Jakabffy”-nak is írták.

A családból hatan főbírói tisztet viseltek Szamosújváron, Bogdán például 12 évig vezette a várost megszakítás nélkül. A család több tagjából lett megyefőnök, politikus és parlamenti képviselő.

91. *Jakabffy Elemér*

Jakabffy Elemér (1881–1963) rendkívül sokoldalú személyiség volt, nemzetiségpolitikus, a Magyar Párt alelnöke, parlamenti képviselő, az Európa-szerte elismert Magyar Kisebbség című folyóirat szerkesztő-patrónusa, riportokat is közlő publicista, hely- és nemzetiség-történeti tudományos munkák szerzője, jeles nemzetiség-külpolitikus, művelődéstörténeti szakember.. Politikusként pedig anélkül, hogy eleve elutasított volna mindenféle együttműködést a hatalommal, ízig-vérig ellenzéki volt, s ilyen minőségében mint az Országos Magyar Párt radikális szárnyának politikusa kitörölhetetlenül beírta nevét a két világháború közötti kisebbségtörténetbe.

X.13 A Jakobovits (Jakobovits) család. A család őseinek örmény neve „Hagop”, „Agop”, „Agopsa” volt, ami magyarul „Jakab”-ot jelent. Lengyelországból jöttek Erdélybe, ahol a név lengyel formáját viselték és „Jakob-o-vitz”-ként írták. Ez magyarul „A Jakob fiá”-t jelenti. Erdélyben a „Jakobovitz”-ot hamarosan „Jakabovits”-nak, de „Jakobovits”-nak is írták. A név mindkét formában létezik ma is.

A legtöbb Jakobovits Gyergyószentmiklóson élt. Onnan többen más városba költöztek. Nagyváradon él és munkálkodik Jakobovits Miklós festőművész. Költészettel és prózával is foglalkozik, figyelemre méltóak az édesanyja emlékére írt *Reflexiók* (1990) című, valamint *A színek üzenete* (1987) és a *Gondolatok az erdélyi képzőművészetéről* (1994) című kötetei.

X.14. A Kápdebo, Capdebo család. A név eredeti formája „Jezján” volt, ami a „jez” szóból származik, és magyarul „ökröt” vagy „bölény”-t jelent. Az „-ean” ökrökkel, bölényekkel foglalkozó személyt jelöl. Mivel nagy szarvasmarha-kereskedők voltak, a család ősi címerében jelen volt az ökör (bölény) feje. Románul az ökörfejet „cap-de-bou”-nak mondják, egybeolvasva született meg a „Capdebou” név, ami „Capdebo”, „Cabdebo”, „Kápdebo”. „Kábdebo” formában is szerepel.

A család egyik őse, „Hanco”, magyarul János, lengyelországi tartózkodásuk során keresztnéve után „Hancovitz”-ra módosította a nevét.

Erdélybe jövetelükkor a Capdebók Gyergyószentmiklóson és Szamosújváron telepedtek le, a Hankovitzok Erzsébetvárosban. Mindkét család k-val írta a nevét. A Hancovitz-ok pedig Hankovits-ra módosították nevüket. Később a Hankovitsok egyik ága Jánosira magyarosított. Innen következik, hogy a Kápdebo (Kábdebo), Hankovits és Jánosi családok rokonsági viszonyban vannak.

Mind a Moldvában maradtak, mind az erdélyiek közül többen az örmény közösség nevezetes személyiségei voltak. Az erzsébetvárosi dr. Kápdebou Emanuel ösztöndíjat létesített szegény örmény szülők gyermekeinek. Capdebo Lajos a szatmárnémeti római katolikus püspökség kanonokja volt.

Capdebo Lajos római katolikus kanonok a saját és egyenes férfiúi leszármazási ágán az egyik leghíresebb és leglobosabb családfával rendelkező, ezért mondhatni az összes erdélyi örmény családdal rokoni helyzetben lévő Kabdebo/Capdebo örmény család utolsó sarja volt. Ősei a Krím-félsziget északi szomszédságában lévő Uhan nevű helységről mint nemesek jöttek Moldvába, majd innen (Botoșani-ból) Erdélybe. 1685 körül Erzsébetvárosban telepedtek le. A város irattárában először egy Kristóf ab Uhan nevű örménnyel találkozunk (sz. 1674. Botoșani, † 1701 Erzsébetváros), akinek egyik unokája, Kabdebo Jónás ab Uhan (felesége Patrubány Anna) 1790 körül a bánági Baracházán (Temesvártól 35 km-nyire északnyugatra) nagy kiterjedésű mocsaras területet vásárolt. Ennek négy fia 1802-ben armális nemesi rangot szerzett, címerrel és a Baracházi előnévvel. A felmutatott eredeti iratok alapján a nemesítési oklevélben nevüket Capdebónak írták. Míg azokét, akik valamivel később Talpason (Nagyszalontától 20 km-re délkeletre) vásároltak mocsaras területet, a nemesítési oklevélben magyarosított formában, Kabdebónak írták. A négy nemességet szerző fivér közül férfiúi egyenes ágon Baracházi Capdebo Ferenc, Capdebo Lajos kanonok ükapja, János a dédapja, Lajos a nagyapja, II. Capdebo János és Kosztovics Eugénia pedig a szülei voltak.

Capdebo Lajos 1913. december 18-án Temesváron született, ott is tanult. Eleinte szerzetesi pályára készült, de a körülmények, valamint Neubauer Feri barátja befolyására, „aki nélkül nem tudta volna a teológiát elvégezni, és akit testvéreként szeretett”, a papi hivatás felé fordult. Szegeden elvégezte a teológiát, és 1937-ben Glattferder Gyula püspök szentelte fel. A pappá szentelési ceremónia után két tanára, Szentivány és Dávid professzorok odajöttek hozzá, és a következőket mondták: „kegyed, Domine Capdebo, örmény rípusú pap, mert

szertartást hivatalosan nem változtatott”. Ezekből a szavakból azt lehet érteni, hogy apai elődeit, valamint őt magát is örmény katolikusnak keresztelték. Volt tanárai ezen szavai egész életére hatással voltak, és egy bizonyos pillanatban a célkitűzéseit is határozottan befolyásolták.

Papi működését Csanád megyében kezdte, majd 1945-ben Scheffler püspök a szatmári egyházmegyébe hozta át. 1945–1948 között Kassán Vécsey Aurél titkára volt, majd négy éven keresztül Lengyelországba kapott kiküldetést. 1952-ben visszatért Szatmárra. Mivel gyermekkorától tökéletesen beszélt németül, a szebeni egyházközség pedig nagy hiányt szenvedett különösen német nyelvet is beszélő papokban, „kölcsonadták” az Erdélyi Egyházmegyének. A nagyszebeni egyházközségben mint schémán kívüli „preot suplinitor ajutor” (kiszegítő helyettes pap) működött. Feladatai közé tartozott több mint 19 község többségben szász katolikus lakójának lelki gondozása, akiknek pap nélküli templomaik voltak, mint pl. Nagydisznód, Holcmány, Felek, Nagytalmács, valamint Mikeszásza, Kiskapus, Hosszúaszó, Szentágota, Verestorony, Vízakna, Orlát stb. Lakása Holcmányon volt, amiért paptársai „civis Holcmanius”-nak is nevezték.

Kötelességét erős akarattal, nagy öntudattal és erőfeszítéssel végezte, amivel kivívta mind a hívek, mind felettesei elismerését és szeretetét. A télen-nyáron való szakadatlan ingázás azonban teljesen kimerítette. És mivel a „kölcsonbe adása” már 12 éve tartott, kérte, engedjék vissza Szatmárra.

Emellett még 1942-ben, Zsófia nevű nagynénje halála után Olaszországból komoly összeget örökölt. Zsófia ugyanis egy Benno Formentini nevű olasz grófhoz ment feleségül, de hozományát csak azzal a feltétellel kapta meg, hogy ha gyermektelenül hal meg, akkor azt vissza kell adnia unokaöccsének (húgának). Egyik unokaöccse Capdebo Lajos volt. A háború miatt a per 1952-ig húzódott, és több évig tartó levelezést és a külföldi rokonokkal való állandó összeköttetést követelt. Akkor pedig minden román állampolgár számára bűn volt külföldi kapcsolatokat ápolni. Capdebo Lajos az egész világon, a kapitalista országokban élő rokonaival is levelezett. És mindezek tetejébe Capdebo Lajos támogatta egy régebbi örmény fejedelmi család trónra lépési kísérleteit. Az utolsó leveleiből kitűnik, hogy összeköttetésben állt az 1918-ban létesült, és 1991. március 7-én, a budapesti Astoria Szálló Károly-különtermében újraalapított Royal Armenian National Liberation-Front budapesti szervezetének főnökével, Gr. Lehkanjan Karapet Boloz úrral, aki őfelsége A. de Bagratuni titkára is volt. Mindezekért Capdebo Lajos az állami biztonsági szervek különös figyelmének „örvendett”.

Czumbel Lajos szatmári kormányzó közbelépésére, aki papjának hazatérését szorgalmazta, 1964. június 9-én Márton Áron püspök megköszönte Capdebo Lajos lelkésznek 12 évi munkáját, és közölte vele a következőket: „1964. augusztus elsejével kezdődőleg a szebeni egyházközségben volt feladatai alól felmentem, és a szatmári egyházmegye rendelkezésére bocsátom”.

Capdebo Lajosnak nagy volt az öröme, és nem is gondolt arra, hogy kálváriája csak most kezdődik. Mert nem szebeni helyzete volt, mint ő vélte: „szervezésileg lehetetlen”, munkája szempontjából pedig „pokoli állapot” – a pokoli ál-

lapot csak ezután következett. A „felhatalmazott” ugyanis semmiképp sem akarta megadni az engedélyt, hogy Szatmárra költözzön. Ezért most arra kérte a püspököt, engedje meg, hogy amíg a „felhatalmazott” beleegyezik a hazatérésébe, meghúzhassa magát egy Szeben környéki, üresedésben lévő plébánián mint vendégpap, és „a legnagyobb csendben papi kötelességeit végezhesse”. A püspök ezt megengedte, de dr. Czumbel Lajos kormányzó sürgette a hazatérést, mondván, hogy „a tervezett visói állás már betöltetett, és az egyházmegye schémájában már csak a nagykárolyi II. plébánia 2. számú segédlelkészi állása üres. Jöjjön minél hamarabb, mert már úgy várják, mint a Szentlelket.” Félve attól, nehogy ezt az állását is elveszítse, Nagykarolyba sietett, de ott egy vasárnapi bérmálás alkalmával találkozott a szatmári „felhatalmazottal”, aki finoman visszatessékelte őt Szebenbe: „*Ön mit keres itt? Kérem, menjen vissza azonnal Szebenbe!*” Csakhamar vissza is ment, és ismét kérte Márton Áron püspököt, hogy folytathassa szebeni papi működését. A püspök azonban jobb megoldást talált: kiadta az 1964. évre szóló szabadságát, így egy hónapon keresztül szabadon lélegezhetett. Ilyenképpen az ügy elhúzódott 1964. október 5-ig, amikor Lengyel Zoltán szamosújvári örmény katolikus plébános, aki 1940. június 30-tól kezdve a romániai katolikus örmények ordináriátusának apostoli kormányzója volt, meghalt. A szamosújvári örmény katolikus plébánia egyháztanácsa, tudván, hogy nagykárolyi kinevezését még nem véglegesítették, két személyből álló küldöttséget menesztett Capdebo Lajoshoz azzal a kéréssel, hogy fogadja el „az árván maradt egyházközség plébánosi székét”, mint az arra legalkalmasabb személy. November 2-án levélben is felkérték az állás elfoglalására, esedezve, hogy „a tiszelendő úr szíveskedjék mindent elkövetni azon célból, hogy mielőbb megkaphassa az egyházi és a világi hatóságok engedélyét örmény katolikus plébániánk vezetésére. Mi pedig türelemmel várjuk és imádkozunk azért, hogy mielőbb üdvözölhessük”. A meghívást Sahin Bertalan, az újonnan megbízott apostoli kormányzó is megismételte Capdebo Lajosnak és Czumbel Lajos kormányzónak írt levelében is.

Lajos kihallgatást kért Márton Áron püspöktől és Czumbel Lajos kormányzótól, és levelekben is kérte kinevezését, mivel szerinte is ő lenne erre a legmegfelelőbb személy. Családfa-vázlatokkal bizonyította családjának ősi örmény eredetét. Ugyanakkor azt sem felejtette el hangoztatni, hogy örmény eredete ellenére ő „magyar, méghozzá milyen magyar!” Mindezek ellenére a két egyházmegye előjárói vonakodtak eleget tenni Capdebo Lajos kérésének, mivel az állami szervek előtt nem akarták felkavarni a törvénytelenül működő erdélyi örmény katolikus vallás és ordináriátus problémáját. Capdebo Lajos az állami biztonsági szervek figyelmének középpontjában állt, de ezt nem tudta vagy nem akarta tudomásul venni. Ezért felkérte a szamosújvári egyháztanácsot és Sahin Bertalan kormányzót, hogy új érvek alapján és még határozottabb hangnemben kérjék Szamosújvárra való kinevezését. Ezt meg is tették, de a két egyházfő válasza továbbra is késett. Ekkor váratlanul megérkezik a kultuszigazgatóság 586/1964. október 31-i átirata a következőkkel: „Capdebo Lajos papnak, a nagykárolyi II. római katolikus plébánia 2. számú állásába történő kinevezését, mint

kisegítő papot, 520 lejes havi fizetéssel, helybenhagytuk.” Ennek a kinevezésnek az alapján Márton Áron püspök a következő sorokat küldte Capdebo Lajosnak: „...örömmel vettem tudomásul azt, hogy az új állomáshelyét elfoglalhatja.” A tisztelendő úr megértette a célzást, és elfoglalta nagykarolyi állását, de tovább érdeklődött a szamosújvári örmény katolikus szék iránt. Mivel kérését egyáltalán nem méltatták válaszra, figyelmeztette Márton Áron püspököt és Czumbel Lajos kormányzót: „...az a vád a nyugati egyház ellen, hogy mindent el akar latinosítani, megcáfolandó lehetne azzal, ha egy örmény származású latin papnak kellett volna visszatérnie az örmény rítusra... (ez az eset) iskolapéldája annak, hogy a latin egyház mindent ellatinosít, ami vele egyesül... Az Erdélybe szakadt örmények ügyéből egyszer még egy nagy per lesz... Ami mostan következik, az lehet, hogy a Consilium Diocensanum elé kerül!”

A tanulmányozott dokumentumokból nem tűnik ki, meggyőzte-e valaki Capdebo Lajost a szamosújvári terv kilátástalanságáról, vagy ő maga jött arra rá. Mindenesetre 1964. december 23-án a szamosújvári örmény katolikus egyháztanácsnak a következő nyilatkozatot küldi: „...a legszomorúbb szívvel kijelentem, hogy a szamosújvári örmény szertartású római katolikus plébánia betöltésére vonatkozó pályázatomból visszalépek”. 1964. december 28-án pedig dr. Czumbel Lajos kormányzóhoz intézett levelében, miután „a szamosújvári terv által kiváltott hevességeért” bocsánatot kért, a következőket írja: „tisztelettel benyújtom a pályázatomból a Ft. Lőrincz János püspöki tanácsos úr elhunytával elért kálmándi plébánia elnyerésére”. A hír Szamosújváron nagy vihart kavart. „Senki sem tudta volna jobban elrontani a karácsonyi szent ünnepet és az újév közeledtét”; „kétfelé beszélt”; „elárulta őket, mint Júdás Krisztust!”; „az ősei megfordulnának a sírjukban, ha megtudnák azt, hogy feladta a harcot és megadta magát” – mondták. A szamosújvári tervről Gergelyfy Nándortól, az újonnan kinevezett szamosújvári örmény katolikus plébánostól kapott levele után végleg lemondott: „főtisztelendőséged idevaló diszpozícióját teljesen elejtették, úgy, hogy ebben nyugodjék meg, mint ahogyan én is megnyugszom abban, hogy nyugdíjas létemre végkimerülésig helyt kell álljak”. Valóban végkimerülésig helytállt, mert, mint súlyos beteget, csak 1973-ban helyettesítették Sáska Jenővel.

1965. január 15-én kelt 7-es számú átiratában dr. Czumbel Lajos kormányzó így írt Capdebo Lajosnak: „örömmel értesítem arról, hogy a szatmári Egyházmegyei Szentszék titkos szavazással és egyhangúlag kálmándi plébánosnak megválasztotta. Új helyét azonnal foglalja el.”

Capdebo Lajos kanonok nyugdíjazásáig (1982. október 1.) és még 3 (tehát összesen 20) éven át vezette a kálmándi plébánia ügyes-bajos dolgait. 1974-ben „tényleges kanonoki” rangra emelték. 1983-ban hűgához, Magdolnához (özv. Moldován Istvánnéhoz) költözött Szatmárra.⁴

⁴ A húga részéről rokonai Tárnokon (Moldován Brigitta születésnő, M. Antónia divattervező; Béla u. 1/8 sz.), valamint Nagybánán (Moldován Ignác, Blanka, Balázs; str. Ortensiei 7/28) élnek.

A „szamosújvári terv” sikertelensége miatti „szamosújvári neheztelést” Az erdélyi örménység története című, rövid, de tömör dolgozatával próbálta kiengeztetni, amely a *Keresztény Szó* 1991-es számaiban jelent meg, pályafutásának utolsó munkájaként. Dolgozatát nehezen fejezte be, keze fokozatosan lebénult.

1992. május 8-án Capdebo Lajos kanonok Szatmárnémetiben visszaadta lelkét teremtőjének. A szatmári hídon túli római katolikus temetőben helyezték örök nyugalomra. Élete és munkálkodása az erdélyi magyar örménység és az erdélyi örmény katolikus vallás történetének mozzanata. A nála őrzött ősi családi dokumentumok, irattárának, valamint levelezésének tanulmányozása több ma is létező erdélyi (és nemcsak erdélyi) magyar, örmény kérdés tisztázásához járulhat hozzá.

X.15. A Karácsonyi (Karátsonyi, Karácsony) család. A család ősei az örmény „Snorkian” nevet viselték, amit Lengyelországban „Gratianus”-ra változtattak, később pedig Moldvában a román „Crăciun”-ra vagy „Crăciunean”-ra fordították, amely magyarul „Karácsony”-t vagy „Karácsonyi”-t jelent. Ezzel a két névvel érkeztek Erdélybe, és ezzel szerepelnek a szamosújvári iratokban. Mindkét név előtt a „Chodsa” örmény szó szerepelt, ami örményül „Gazdag”-ot jelent. Így például már magyar hangzás szerint írva: „Aszvadur Chodsza Krecsunean-Karácsony”. 1778 után a név csak magyar formájában jelent meg, és Karácsony, Karácsonyi vagy Karátsonyi változatban szerepelt.

Erdélybe a család a Moldvában született Crăciun Grațian által került, aki szüleiével még gyerekkorában érkezett Besztercére. Négy gyermeke volt: Kristóf, Lukács, Jakab és Miklós. Kristóf házassága után a család kettészakadt. Neki is négy gyermeke volt: Deodat (Bogdán), Simon, Jakab és Katalin. Bogdán volt az, aki a beodrai mocsaras birtokot vásárolta. Lázár Máriával való házassága után a család magyarörmény grófi ágának megalapítója. Ennek az ágnak legjelesebb képviselője Karátsonyi Guido volt (1817–1885).

A család Szamosújváron maradt tagjai közül három az örmény város főbírója lett: Bogdán, Kristóf és Miklós. Bogdánt többször is újraválasztották, összesen ötven évig bíraskodott. Ugyancsak a szamosújváriak közül id. Karácsonyi Emanuel létesítette a Karácsony Alapítványt, amelynek kamatjából építették és működtették a város örmény „öregházát”.

Bogdan (Deodát) gyermekei közül Kristóf (III. Issekutz Rebekát vette feleségül) hatalmas területeket vásárolt az egykori Nagykároly környéki Ecsedi lápon. Ő is magyarörmény nemesi rangot kapott. Egyik utódja, Karácsonyi Péter zenetanár Nagykárolyban élt (1940–2001). A Castellanum régizene-együttes vezetőjeként dolgozott.

A család másik leszármazottja a Bihar megyei Vaskohban élt Karácsony Győző-Viktor nyugdíjas mérnök, több találmány és újítás szerzője (2000-ben halt meg).

X.16 A Kosza (Khosza), Kozánlián (Kasza, Lengyel, Kopár) család. A család ősi neve az örmény „kos” vagy „koz” szóból ered, ami magyarul „száraz”, „si-

vár”, „terméketlen” földet jelent. A „nan” szócska hozzátételével, mint „Kozanan” vagy mint „Kozanlian”, „száritó”, „szárazság” vagy „száraz” (ember) értelme van.

Erdélyben a család mindhárom néven szerepel, de már magyarosan írva. A szamosújvári iratokból kitűnik, hogy azok, akik h-val írják a nevüket (pl. a Khoszák), a lengyelországi Horodenkából érkeztek Erdélybe. Azok pedig, akik Koszának nevezik magukat, a lengyelországi Tiszminicából jöttek. Például: „Szdefhanbe Koszovén Tiszminiczaen” (Kosza István Tiszminicából), vagy „Chacshig Bedrosz Khoszáián Horodenkaczhi” (Khosza Kristóf Bedrosz Horodenkából). Mivel Lengyelországból jöttek, egyesek felvették a Lengyel nevet. Mások a név eredeti örmény formáját lefordították magyarra, és Kopár, vagy Kasza lett belőlük. Tehát a Kosza, Khosza, Kozánlián, Kasza, Lengyel és Kopár családok rokonságban állnak egymással.

A család azon ága, amely Kozánlián formában írja a nevét, 1919-1920-ban jött Erdélybe, egyenesen Törökországból. Pl. Kozánlián Armenag és felesége, Haigazuhi, akik rövid Konstancán töltött idő után Szamosújváron telepedtek le. 1930-ban született gyermekük, Kozanlian Abro Apisohom és családja Kolozsváron él.

A Kasza nevet viselők közül megemlítiük a szamosújvári Kasza Antalt és családját; Kasza Imrét, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum képzőművészt (ismertebb alkotásai: Rügyek, Ifjú szívek dala, valamint több borítóterv); Kasza László marosvásárhelyi orvos-adjunktust, az orvostudomány doktorát, aki Romániában elsőként írta le a Robin-típusú idült sárgaságot.

X.17 A Korbuly, Citrom (Citron), Hollósy család. Hírneves família, amelynek történetét Szongott Kristóf külön dolgozatban ismertette, utolsó életében ki nyomtatott munkájában. Arméniában a családot „Ardzrun”-nak nevezték, amely az örmény „ardziv” szóból ered, és „sas”-t vagy „holló”-t jelent. Egyik

92. Hollósy Simon

93. Citron Erzsébet

ősük elszerződött a római hadseregbe, amely alkalommal „Corbulo”-ra fordította a nevét, aminek jelentése ugyanaz. Cn. Domitius Corbulo mint Caligula feleségének, Caedoniának unokatestvére, hírneves római katonai parancsnokká vált.

Erdélybe jövetelük alkalmával magyarosan „Korbul”-nak, majd Korbulynak írták nevüket. A család azon ága, amely Erzsébetvárosban telepedett le, déli-gyümölcs-kereskedéssel foglalkozott, ezért a lakosság Citromnak, vagy Citronnak is nevezte őket, ami idővel a család nevévé vált. Gertenyesi Korbuly Bogdán Hollósyra magyarosította nevét.

Szongott Kristóf erről a családról írt dolgozatában több személyt is említ, akik nevesebb társadalmi pozíciókba jutottak. Mi megemlítjük a világhírű Hollósy Simon festőművészt. Máramarosszigeten született 1857-ben, és már kisgyermek korában megmutatkozott festői hajlama. Tanulmányait itthon és külföldön végezte, főként Münchenben. 1889-ben megalapította saját festőiskoláját Münchenben, amit 1896-ban Nagybányára hozott, megalapítva a Nagybányai Festőiskolát. Legjobb festményei közé tartoznak: *A gondolkodó szerzetes* (1883), *Kisleány mosoly* (1883), *A jó bor* (1884), *Férfi arckép* (1886), *Álmodozó* (1886), *A kukoricaszedés* (1885), amellyel 1888-ban megnyerte a párizsi nemzetközi festménykiállítás nagydíját, *A víg társaság* (1888), *A fogadás* (1897), *Két tíz között* (1891), *Zrínyi rohama* (1893), *Tüzek* (1896) és a leghíresebb műve: *A Rákóczi-induló* (1900). 1918-ban halt meg Técsőn, nem messze szülővárosától, ahol élete utolsó éveit töltötte. Emlékét a técsői iskola előtt mellszobor őrzi.

A család másik jeles képviselője Hollósy Kornélia (1830–1890) operaénekesnő volt, akit a Kárpátok csalogányának is neveztek.

A család Citron ágának leszármazottai között Erzsébetvárosban élt Citron Erzsébet, a hatalmas örmény katedrális volt gondnoknője. Más, megfelelő személy hiányában Erzsike néni mutatta be az örmény város nevezetességeit azoknak a látogatóknak, akik meg akarták ismerni a helység történelmi és építészeti szempontból érdekes műemlékeit. Egyik találkozásunk alkalmával könnyes szemmel mondotta: „... mi kevesen maradtunk Erzsébetvárosban, akik még örmény eredetűnek valljuk magunkat és tudunk örményül írni és beszélni. Éppen ezért nem akarom addig lehunyni a szemem, ameddig meg nem tanítom az unokámat – akit pólyás kora óta neveltem – írni, olvasni és a Miatyánkot mondani örmény nyelven!”

X.18 A Kovrig (Kovric, Govrik, Covric) család. Moldvából érkezett Erdélybe és Szamosújvár alapító családjai közé tartozik. Nevük mindkét formában (Covric vagy Govric) jelen van a város irattárában a helység alapítása óta. Idővel csupán a név írásmódját változtatták Kovrikra vagy Kovrigra, de ugyanazon értelemmel, mint Moldvában: „Perec”, „Pereces”. Szamosújváron többnyire a Kovrig forma honosult meg.

A család egyik kimagasló egyénisége dr. Kovrig Grigor (1841–1923) volt, a bécsi mechitarista központ apátja, 1899-től, 24 éven át, érseki rangban. Szamosújváron született. 1861-ben szentelték fel örmény katolikus mechitarista hittérítő

pappá. Több éven át Erzsébetvárosban működött, ahol lényegesen hozzájárult az örmény hagyományok terjesztéséhez. Szongott Kristóffal együtt az Arménia füzetek főszerkesztője volt, továbbá egyike az „Erdélyi örmény iskola” ideológusainak. Ismertebb művei közül említjük az *Erdélyi örmény családok* című dolgozatát, amely részletekben jelent meg a Handers Amsoria mechitarista közleményben örmény nyelven, egy másik, *Erzsébetváros monográfiája* címmel ugyancsak örmény nyelven írt dolgozatát, amelyet 1893 és 1899 között adtak ki Bécsben (összesen 1086 oldal terjedelemben) és több más történelmi és teológiai munkát.

A család neves tagjai közé tartozik Gorove Adeodát is, az érkeserúi (Bihar megye) római katolikus plébános, aki a magyar forradalom és szabadságharc vértanújaként halt meg. Az osztrákok halálra ítélték, mert prédikációiban a forradalom mellé állásra buzdította a híveket.

A család másik ágából dr. Kovrig Béla parlamenti képviselőt és jogászt kell megemlítenünk, akik a „Lex Vass II – Kovrig” néven ismert társadalombiztosítási törvény társszerzője. Publicistaként is ismert volt. Több kiadványban közölt társadalombiztosítási és munkavédelmi írásokat.

X.19 A Lászlóffy család. Neve az örmény „Vaszilján”-ból ered és „László”-t, „Lászlófi”-t jelent. Ezzel a névvel jöttek Moldvából Erdélybe, ahol magyarra fordították nevüket. Idővel a magyarosított formát, a „Lászlófy”-t vagy a „Lászlóffy”-t használták. A családból Szamosújváron négy főbíró és több más tisztségviselőt tartanak számon.

Az élők közül említjük Lászlóffy Aladár kolozsvári költőt, író, műfordítót, szerkesztőt (szül. Tordán, 1937. május 18-án). Ismertebb verseskötetei: *Hangok a tereken*, *Színhelyek*, *A levelek vándorlása*, *Képeskönyv a vonalakról*, *Mekkora a kalapács?*, *Szövetségek*, *A hetvenes évek*, *A következő ütközet*, *A hétfejú üzenet*, *Harmatjáték*, *Hol én, hol idegen*, *Ledőlési határidő*, *Symphonia antiqua*, *Keleti reneszánsz*, *A repülés a zuhanásban*; regényei: *Héphaisztosz*, *Papírrepülő*, *Az ólomkatona hadifogsága*, *A képzeletbeli ásatás*, *A seregek ura*, *Szigetvár lakatja* (elbeszélések), *Svájci határállomás* (elbeszélések), *Régi rejtély – új talány* (gyermekenciklopédia), *Szövegek szövetsége* (múhelynapló), *A holdbéli pásztor* (mesék), *Házsongárd* (lírai temetőmonográfia), *Botrány Gordiuszban* (esszék), sokat fordított román klasszikus és kortárs költők verseiből. Több hazai és külföldi irodalmi díj birtokosa.

Öccse, Lászlóffy Csaba ugyancsak kolozsvári költő, író, műfordító, szerkesztő (szül. Tordán, 1939. május 21-én) Ismertebb verseskötetei: *Aranyeső*, *Az én arcom*, *Boszorkánykör*, *Elnapolt különkiadás*, *Kövön ülő szerelem*, *Levelek az időből*, *A legenda hamuja*, *Ki fehérlik vigyázállásban?*, *A megtörtént jövő*, *A megszépíthetetlen messzeség*, *Fej vagy írás*; elbeszélések: *Az agglegény*, *meg a folyócska*, *Négyszemközt a szürke fallal*, *Apokrif*, *Maradék birtokom*, *Örökkévalóság libériában*, *Udvarház Sztregován*, *Az esedékes napló*; kisregények: *De ki a nyertes*, *„Szigorúan bizalmas”*; drámák: *Bolondok játéka*, *Nappali virrasztás*, *Te fájdalmas okosság*; *A szökés* (esszé-novellák), valamint fordítások több román klasszikus és kortárs költő verseiből. Szintén több rangos hazai és külföldi irodalmi díjat mondhat magáénak.

Lászlóffy Dezső kolozsvári jogász, közigazdász, statisztikai főtanácsos (sz. Tordán 1922. május 7-én). Több mint 30 tudományos munkája jelent meg a hazai szakfolyóiratokban és tanulmánykötetekben.

Lászlóffy Zsolt kolozsvári zeneszerző és karmester (sz. Kolozsváron, 1973. május 18-án). Hat éves korától zongorázik és komponál. Több hazai és külföldi zenekar karmestere és hangversenyek nyertese. Ismertebb művei: *Áttűnések*, *Fractals*, *Heterophonie*, *Algorhythm*, *In Memoriam Kacsó Sándor*, *Hommage a Bartók*, *Tec-tonic*, *In Memoriam Kőrösi Csoma Sándor*, *Redivivus*, *Concertino angelico*, *Örmény ballada*, *Assonances*, *Alma redemptoris mater*, *Chanson aride*, *Áprily-kánon*, *Imádság*, *A huszonhármas (32-es?) csapdája*, *Reves encore*, *Le 7 lettere di 3 sillabe*, *Premièrement*, *Chorola mundi*; *Színpadai zenék Shakespeare*, *Csehov*, *Büchner*, *Gombrovitz*, *Arany*, *Füst Milán*, *Lázár Ervin darabokhoz*. Belföldi és külföldi díjak nyertese. A Romániai Magyar Zenetársaság választmányi tagja; a kolozsvári Vermesy Stúdió alapító tagja.

X.20 A Lukács (Lukácsy) család. A név mindkét formája a latin „lux”-ból ered, jelentése: „világosság”, „fényesség”. Örményországban a család „Gugász”-nak vagy „Ghugaszián”-nak írta a nevét, ami örményül „fény”-t, „fényesség”-et jelent. Erdélybe jövetelükkor a latin „lux”-ból eredő Lukács vagy Lukácsy nevet választották. Ugyanazon család két ágának tagjai különbözőképpen írták nevüket.

A család több neves személyiséget adott a magyarörmény és a magyar nemzetnek. Meg kell említenünk Lukács László miniszterelnököt (1850–1932), két minisztert: Lukács Bélát (1807–1901) és Lukács Györgyöt (1865–1935), egy közismert író, Lukács Móriczot (1812–1881) és egy minisztériumi igazgatót, Lukács Antalt (1842–1909).

Az utókor különösen nagyra becsüli Lukácsi Kristóf szamosújvári örmény katolikus plébánost, az „Erdélyi örmény iskola” neves úttörőjét, több történelmi és vallási mű szerzőjét (*Historia Armenorum Transilvaniae. A primordiis gentis usque nostram – Az erdélyi örmények története. A kezdetektől napjainkig*, amelyet „*memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis*” elbeszélések és eredeti iratok alapján 1859-ben adott ki; *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei* – 1870, amelyért a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Osztálya levelező tagjai közé választotta; *Világosító Szent Gergely élete és munkálkodása*). Ő volt a szamosújvári örmény fiúintézet és kápolnája kezdeményezője és első alapítója. Érdemeiért a szamosújvári hívek a következő szavakat vésték sírkövére: „*Decus, Columen et benefactorem, lugent omnes Armeni transilvani!*” („Kincs, kiemelkedő személyiség, akit sirat az egész erdélyi örménység!”).

X.21 A Martaian család. Neve a bibliai „Márthá”-ból ered, ami héber nyelven „keserves”-t, „szomorú”-t jelent. Asszír nyelven azonban „királynő”-t jelent. Valószínűleg erős perzsa hatásra vette fel a család ezt a nevet. Szamosújváron Lukács formában is szerepel, pl. „Gregorias Lukács, alias

Martha". Ezzel a névvel jöttek Moldvából, és Szamosújvár alapító családjai közé tartoznak.

Szamosújváron ma is élnek utódaik, mint pl. Martaian Aramic és családja.

X.22. A Merza család. A név perzsa eredetű, és „kimagasló”, „nemes”, „fejedelmi származású” személyt jelent. A perzsák a „merza” szót nevezetes személyek neve előtt használják, és megfelelője kb. a magyar „uram”. Idővel ez a szó előkelő személyek családnévévé is vált.

Így történt a ma is Szamosújváron élő család esetében is. A családi hagyomány szerint⁵ a perzsa Agha Mamud sah egyik örményországi hadjárata alkalmával két magas rangú örmény nemesst fogott el: Korkin-chánt és Jakub-chánt. Teheránba vitte őket, ahol halállal fenyegette meg a két foglyot, ha egész családjukkal nem térnek át mohamedán vallásra. Mivel két magas rangú személyről volt szó, az örök szokás szerint merza-Korkin-chánnak és merza-Jakub-chánnak szólították őket. A két örmény a fenyegetések ellenére sem volt hajlandó elhagyni keresztény vallását, megvesztegették az öröket, és családjukkal együtt elmenekültek. Hosszú, bonyolult és viszontagságos menekülés után a két örmény család Moldvába érkezett. Itt, mivel „merza” eredetűnek vallották magukat, valamint perzsa kalandjaik miatt, népiesen „merzá”-nak nevezték őket. Ez a szó lassan családnévvé vált.

Több évszázados moldvai tartózkodás után mindkét család tagjai Erdélybe érkeztek. Ez kitűnik a szamosújvári levéltár adataiból, ahol mindkét Merza család megtalálható. De 1730-tól az egymástól való megkülönböztetés miatt az egyik Merza család „Haragá”-ra módosította a nevét. Például „Ovannesz Luiszigi Hárágá-i, alias Merzá-i”. A „Haraga” szó örményül „állhatatos”-t, „halhatatlan”-t, „örökkévaló”-t jelent.

A család több neves személyiségét ismerjük, mint pl. Merza Gyula történész, költő és publicista, az „Erdélyi örmény iskola” kiváló tagja (1861–1943). Több mint 50 éven át játszott jelentős közéleti szerepet Kolozsvár és Erdély társadalmi és művelődési életében, mint az 1891-ben megalakult Erdélyi Kárpát Egyesület alapító tagja, a Kárpát-Múzeum szervezője és igazgatója (1902), az Erdély című lap szerkesztője, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület alapító tagja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi ellenőre, a Szent Mihály egyházközség gazdasági tanácsosa, a szamosújvári Örmény Múzeum Egyesület alelnöke. Több mint 100 munkája közül megemlítjük a következőket: *Az erdélyi örmények jövője* (1896), *Az erdélyi örmény püspökség* (1896), *Az örmények Magyarországon*, *Az örmény kereszt*, amelynek formájáról közzétett kutatásaiért (1902) és egész valóstörténeti munkásságáért X. Pius pápa a Szent Szilveszter keresszettel tüntette ki, lovagi rangban. Az Arménia állandó munkatársa volt. Mint nagy természetbarát és turizmusszervező, a kolozsvári kirándulóktól a „turista ezredes” címet kapta. Sajat bevallása szerint több mint ezerszer járta meg a Bükk-erdő útjait. Az ő javaslatára nevezték Árpád-csúcsnak Kolozsvár kirándulóinak legkedveltebb

⁵ Arevelkh 732. sz., 1886. június 26. A *Nor-Ciugai levél* címen megjelent dolgozatban.

célpontját, a 833 méter magas Peanát. A Házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Szamosújváron ma is élnek Merzák. Például a fényképész, Merza Lukács és családja. Brassóban pedig Budai-Merza Pál, a Czetz család egyik rokona.

X.23 A Muradin család. Arab befolyásra a család felvette a „murad” nevet, ami magyarul „akarat”-ot, „szándék”-ot, „hajlam”-ot jelent. Az örmény „-in” végződés hozzáadásával született meg a Muradin név. A család Moldvából jött Erdélybe, és a szamosújvári anyakönyvekben a város alapítása óta szerepel. Két ágát különböztetjük meg: az egyik bőrök feldolgozásával és árusításával foglalkozott, mint pl. „Ohanesz Széhág Muradin Goskari” (tímár), a másik pedig festéssel, mint pl. „Todore Kipuczin Muradine”. A „Chiputz” szó a román „chip” becézett formájából, „chipuț”, ered, jelentése „arcocska”. Jelenleg Szamosújváron, Kolozsváron és Bukarestben élnek leszármazottaik. Közülük megemlítjük a következőket:

Murádin Jenő kolozsvári művészettörténész, szerkesztő, docens (sz. 1937. november 23-án Harasztoson). Könyvei: *Klein József, A Barabás Miklós Céh*, Gy. Szabó Béla, *A Ferenczy művészcsalád Erdélyben*, Nagy István, *Maticska Jenő, A tél festője – Gruzda János, Nagy Oszkár, Nagybánya – A festőtelep művészei, Dömötör Gizella – Mund Hugó, Nagybánya 100 éve, Erdélyi festőiskolák, Kovács Zoltán*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító tagja.

Murádin László kolozsvári nyelvész, tudományos kutató (sz. Harasztoson 1930. október 29-én). Munkáiból említjük: *Anyanyelvünk művelése, Szavak titka, Szavak színeváltozása, Atlas linguarum Europae I.* (társszerkesztő), *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I-II., Anyanyelvünk ösvényein, A hely, ahol élünk* (Barangolások Erdély helynevei között). Több hazai és külföldi díj birtokosa.

Murádin Miklós bukaresti nyugdíjas mérnök.

Murádin Magdolna kolozsvári tanítónő, népművész (sz. 1936. január 21-én Csíkszépvízen).

X. 24. A Pátrubány család. Eredeti örmény neve „Csoriban” volt. A „csori”, illetve „csor” örmény szó jelentése „öszvér”, a „-ban” végződéssel pedig öszvéreket tartó „főnök” vagy „vezető” értelmet nyer. A „csoriban” szó hasonlít az ugyancsak örmény „cshorszbán” szóhoz, aminek a „cshorsz” töve magyarul „négy”-et, „négyes”-t jelent. Moldvába érkezve, hogy nevükkel ne adjanak okot a gúnyolódásra, a „Csoriban” helyett a „Cshorszbán” nevet használták, aminek a tövét lefordították románra (a román „patru” szó jelentése „négy”). Hozzáteve a „ban” végződést, ami véletlenül a román nyelvben éppen „pénz”-t jelent, a „Cshoriban” névből lett a „Patrubán” név, aminek jelentése „négy pénz”.

Erdélybe érkezve a család megtartotta román nevét, de a magyar kiejtés szerint eleinte „Pátrubán”-nak, majd „Patrubány”-nak írták. A négy pénzecske szerepel a család címerében.

Ebből a családból is neves személyiségek kerültek ki. Közülük megemlítjük a nagy hírnévre szert tett Pátrubány Lukács (1861–1924) bölcsészt, a Magyar

Tudományos Akadémia levelező tagját. Erzsébetvárosban született, és még fiatalon, először egy ösztöndíjnak köszönhetően, a velencei mechitarista központba került, hogy itt örmény nyelvi, irodalmi és történelmi ismereteket szerezzen. 30 évig tartó tanulmányok után a Budapesti Egyetem indogermán tanszékének vezetésével bízták meg. Mind Velencében, mind pedig tanszéki főnöksége idején több dolgozatot adott ki az örmények nyelvéről, irodalmáról, történelméről, és más indoeurópai nyelvekről is. Állandó rovata volt a bécsi mechitarista *Handes Amsoria* nevű lapban. Édesapja, Pátrubány Gergely, ugyancsak Erzsébetvárosban született. Híres orvos volt, és a Magyar Országgyűlés tagja. Budapestre költözése után a magyar főváros főorvosává nevezték ki. Kolozsváron él Patrubány Miklós villamosmérnök, vállalkozó (sz. 1952. december 23-án, Medgyesen), kolozsvári diákként a Visszhang Rádió alapítója és főszerkesztője (1973–1976), bukaresti félvezetőket gyártó üzem mérnöke (1976–1978), a kolozsvári Számítástechnikai Intézet első osztályú tudományos főkutatója (1978–1992), az első román számítógép, a Prae társsalkotója. Mint a Magyarok Világszövetsége elnökhelyettese, majd elnöke tiszteletdíját közcélra ajánlja fel, ezzel támogatva a Kárpát-medencei magyar közösségeket.

X.25 A Placsintár család. A név eredeti alakja „Plaguntakordz” volt. Moldvába érve a család románra fordíttatta nevét, így lett belőle „Plăcintar”, magyarul „lepénysütő”. Erdélybe érkezve magyar kiejtés szerint írva – Placsintár – megtartották román nevüket.

Szamosújvárnak négy Placsintár nevű főbírója volt, akik közül Dávid II. 25 évig intézte a város ügyes-bajos dolgait.

X.26. A Pungucz (Pongrátz) család. Örményországban „Chacig” volt a család neve, ami „keresztecské”-t vagy „Kristóf”-ot jelent. Moldvába jövetelükkor nevüket „Punguț”-ra változtatták, aminek magyar jelentése „kis zacskó”, „kis tarsoly”. Erdélyben is megtartották román nevüket, de magyarosan Pungucz-nak írva. A szamosújvári okiratokból kitűnik, hogy megpróbálták visszavenni eredeti nevüket, de sikertelenül. Például „Chacshig vor maganuamp Pungucz”, vagy „Pungutz, alias Chacshig”. A család egyik őse átváltoztatta nevét a magyar „Pongrátz”-ra.

Pongrátz Simon törvényszéki bíró volt Szamosújváron. Az 1956-os magyarországi események alkalmával hat fia harcolt a budapesti barikádokon, a forradalmárok oldalán. A legnagyobb testvér, Pongrátz Gergely, a Corvin-köz parancsnoka volt, ahol egy gyalogezreddel azonos erejű felkelő haderőt vezetett. A *Corvin-köz, 1956* címen megjelent könyvében (1982-es és 1992-es kiadás) *Magamról* fejezetében a következőket mondja: „Büszke vagyok örmény eredetemre, amit megtartottam a vallásomban is, ugyanis a vérem és vallásom örmény maradt. Ellenben szívem magyarként ver. Ugyanakkor tiszteletemet és hálámat fejezem ki az Amerikai Egyesült Államoknak, jelenlegi befogadó hazámnak.”

94. Sahin Edgár festőművész

X.27 A Sahin család. A család eredeti örmény neve „Thákvor”, „Thakavor” volt, ami magyarul fejedelmet, királyt, uralkodót jelent. Ezeket a rangokat az örmények a „chontikhár” szóval is illetik. Időközben a család perzsa befolyás alá került, és a nevet az azonos jelentésű „Sahinsah” kifejezés első felére, „Sahin”-ra módosította. A Sahin nevet Moldvába, illetve Erdélybe jövetelük után is megtartották. Szamosújváron telepedtek le, a helység alapító családjai közé tartoztak.

E család különösképpen a képzőművészet terén hívta fel magára a figyelmet. Meg kell említenünk Sahin Edgár festőművészt, akit érzékeny és élethű ábrázolásai alapján „a természet szerelmesének” nevezték. Főként Párizsban tevékenykedett a XIX. század második felében, ahol sikeres kiállításokat rendezett.

Azaduhi Varduca Horenian, közismert kolozsvári akvarellfestő művésznő édesanyja után szintén a Sahin család leszármazottja. Már több mint 20 éve van jelen hazai és külföldi tárlatokon. Dr. Alexandra Rus műkritikus nagyon találóan a következőképpen jellemezte a festőnő munkáit egyéni kiállítására alkalmával: „Festményeiben előtörnek az örmény színezés rejtelmek, amelyeket saját személyiségének szűrőjén keresztül hoz előtérbe, megtartva módosulatlanul az érzelmek értelmét. Ezzel az erős színezéssel olyan akvarellistaként mutatkozik be, akinek sikerül állandóan felújítani a lelki érzelmek szentképeit.”

X.28 A Simai család. Szintén Szamosújvár alapító családjai közé tartozik. A család neve az örmény „Simavon” szóból ered, ami magyarul „Simon”-t jelent. Mivel az örmények a „Simavon” helyett „Sima”-t is mondanak (magyarul ejtve „Szima”), a név Sima formájában maradt fenn.

A család Moldvából jött Erdélybe, ahol „Sima”-nak írta a nevét. Erdélyben megtartották a nevüket, de magyarosan írva, „Szimá”-nak. Ehhez adták hozzá az „i”, vagy „y” betűt. Így lett a „Sima”-ból a „Simai”, illetve „Simay” név.

Szamosújvárnak hét Simay nevű főbírója volt. Mindegyiket többször is újraválasztották. Dr. Simai Gergely (1823–1907) a Magyar Országgyűlés jeles politikus és képviselője volt. Fia, dr. Simai Gyula a budapesti örmény közösség elnöke volt. Ugyancsak mint politikus és parlamenti képviselő nagymértékben hozzájárult Szamosújvár és az örmény hagyományok felújításához.

X.29 A Slakovits család. A név az örmény salac szóból ered, amelynek jelentése „nyílvevő hegye” vagy „kard éle”. A család Lengyelországból jött Erdélybe. Örményországban Salachinak írta a nevét, ami magyarul „Slach fia”. Lengyelországban lefordították lengyelre, és Selakovitzként írták (Selak fia). Erdélyben először Selakovitsra módosították a nevüket, majd a könnyebben kiejt-

hető Salakovitsra, illetve Slakovitsra. A család egyes tagjai Kardosra magyarosították nevüket.

A Salakovits család ahhoz a 20 örmény családhoz tartozik, amelyek Potoczki Márton papjukkal az élen (aki ugyancsak lengyelörmény volt) 1689-ben Gyergyóból Ebesfalvára költözött, és az Apafi-kastély közelében telepedett le. A város irataiban a név „Slafkovits” formában is előfordul. Erzsébetváros egyik leggazdagabb családja volt, és több főbíró is kikerült közülük. Ez a család is felhívta magára a figyelmet, különösképpen a különböző művészeti ágakban jeleskedtek. Így pl. ma is Kolozsváron tevékenykedik Simon Edit, a Kolozsvári Zeneakadémia érdemes professzora – leánynevén Slakovits – és leánya, Simon Adriana, a kolozsvári operaház elismert szopránja.

X.30 A Szenkovits (Szenkovics) család. Arméniában Szungovianak írta a nevét, amit magyarra az örmény sengov = láda szó alapján Ládainak lehet fordítani. Az okiratokból kitűnik, hogy a család két úton érkezett Erdélybe: Lengyelországból és Szerbiából. Azok, akik Senkovitsnak írták a nevüket, Lengyelországból jöttek, s ott „Sengovitzként szerepeltek, ami magyarul „Láda fiát”, „Ládai”-t jelent. Erdélyben a Sengovitzból Szenkovits lett. A Szerbiából érkezettek neve ugyanazon a módosuláson ment keresztül. A legtöbb Szenkovits Gyergyóban és Erzsébetvárosban él.

A Szenkovits família is ahhoz a 20 családhoz tartozik, amely Potoczki Márton vezetésével Gyergyóból Ebesfalvára települt át 1689-ben. Mint Erzsébetváros alapító családja, a város egyik leggazdagabb és legnagyobb számú familiája volt. Többen a város főbírói tisztét is betöltötték. 1849-ben Szenkovits Jakab nagykereskedő és nagy ménes tulajdonosa, bal térdének súlyos sebesülése miatt tartalékba helyezett huszártiszt, elősegítette Bem és Czetz tábornok, valamint Petőfi Sándor kimentését abból a csapdából, amelyet Erzsébetvárosban terveztek az osztrákok.

Az idők folyamán a család tagjai több erdélyi városba széledtek szét, mint pl. Dévára, Kolozsvárra, Marosillyére stb. Egyes Szenkovitsok Ládaira, illetve Ládayra magyarosították nevüket. Ezért a Szenkovits, Szenkovics, Ládai és Láday családok régi rokonságban állnak egymással.

X.31 A Szongott család. Örmény neve „Aszduadzadur” vagy „Aszvadur” volt. A Szongott név német eredetű, és a Sohn Gottes szavakból ered, ami magyarul Isten fiát jelent. A név egyszerűsítéséből és egybeolvasásából jött létre a „Szongott” név.

Szamosújvár alapító családjai közé tartozik. Legkiválóbb személyisége Szongott Kristóf tanár és történész volt (1843–1907). Marosbogáton született János és Donovák Ripszima szülöktől. 40 éven keresztül volt tanára vagy igazgatója a különböző szamosújvári iskoláknak. Ő kezdeményezte az Örmény Múzeum Egyesület létrehozását, és ő volt az első igazgatója is. Munkái közül a legjelentősebbek: *Szamosújvár Szabad Királyi város monográfiája* három kötetben, *Az erdélyi örmény családok vezeték és keresztnevei*, *Az örmény kalendárium*, *Khorenei*

Mózes örmény történész *Nagy Örményország története* című művének magyarra fordítása és gondozása, *A magyarországi örmények etnographiája*, *A magyarhoni örmény családok genealógiája*, *A magyarok eredete örmény kútforrások alapján*, *A Korbuly család* stb. Nagy munkabírású kutató volt. A scripta manent elv vezérelte, kutatási eredményeit igyekezett közölni, ezért erre a célra több esetben szerény tanári jövedelmét is elköltötte. Amit ma az erdélyi örményekről tudunk, azt nagy részben Szongott Kristófnak köszönhetjük.

Halálakor barátai a következőképpen jellemezték: „egyike azon kevés embereknek, akiknek sikerült összehangolni azt a négy dolgot, amelyek – egy hírneves indiai bölcs szerint – tartják fenn a világot: a bölcsek tudománya, a nagyok igazsága, a jók imádsága és az élet logikája. Szongott Kristóf ízlelte a bölcsek tudományát, átérezte a nagyok igazságát és imádkozott a jókkal együtt. Így az ő élete logikusan folyt le” (dr. Gopcsa László). Íme még néhány gondolat kortársaitól: „Ingyen, utógondolat nélkül, egy egész emberéletet igénylő munkát végzett; valódi önfeláldozással terjesztette hazánkban az azelőtt alaposan alig ismert örmény irodalom és népelet kincseit, aki földi babért az erkölcsi öntudaton kívül sohase keresett” (Avédik Lukács). „Egymaga dolgozott az elmúlt század helyett és dolgozott a jövő század számára” (dr. Herman Antal). „Az ő szelleme tanított meg bennünket, hogy lehet összeegyeztetni a faji szeretetet a magyar hazafiassággal” (Dániel László). „...éppen olyan mérvben lelkesítette a magyar hazafias érzés, mint amennyire uralta az ő nagy lelkét a fajszeretet és a városunkhozi ragaszkodás” (Gajzágó Ferenc). „Hazaszeretete és mély önfeláldozó képessége minden művéből kitűnik” (Issekutz Hugó). „Nagy vihar volt, lecsapott a villám, az oszlopos tölgy, Szongott, elveszett...” (Patrubby Lukács). „Defunctus adhuc loquitur!” („Még holtan is beszél!”) (Simai Gergely). „Kövesétek Szongott példáját és jeligéjét: Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül” (Márki Sándor). „Szongott szellemi végrendeleteként be kell bizonyítsuk, hogy az örményeknek saját tűzhelyüknél létjoguk van, nem szűnt meg történeti hivatásuk, hagyományaikat továbbra ápolni fogjuk” (Lunkai [Merza] Gyula).

Szamosújváron temették el az örmény katolikus katedrális föld alatti kriptájában.

X.32 A Tarisnyás (Tarisznyás) család. Arméniában a család neve „Ártmách” volt, amit Moldvában „Trăistar”-ra módosítottak. Erdélybe jövetelükkor ezt a nevet (amely az örmény eredeti román megfelelője) fordították magyarra „Tarisnyás”-ra, de „Tarisznyás” formában is szerepel.

A név gyakran előfordul minden örmény településen, de különösen Szamosújváron. Itt tevékenykedik Tarisnyás Csilla tanárnő, Szongott Kristóf Arméniája 1992 szeptemberétől megjelenő új kiadásának főszerkesztője.

A gyergyószentmiklósiak közül Tarisnyás Márton történész és muzeológus (1927–1980) említjük. *Gyergyó történeti néprajza* című művében a szerző külön fejezetet szentel a gyergyói örmények bemutatásának.

X.33 Az Urmánczy család. Az Arméniából történt elvándorlásuk után a család sok ideig Perzsiában élt. Innen származik a nevük is, pontosabban az Urmia

tó és helység nevéből. Perzsiából a család Moldvába vándorolt, ahol Roman városban telepedtek le, ezért nevüket is „Romaşcanu”-ra módosították. Moldvából a család Lengyelországba ment át, ahol bárói rangra emelkedett. A lengyel okiratokban gyakran „Urmancı alias Romaşcanu” néven szerepelnek. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy Lengyelországban a család visszavette perzsa eredetű nevét. „Baron Romaşcanu alias Romaşcanu” lemergi római katolikus érsek volt. Ilyen minőségében rendszeresen részt vett a bécsi országgyűléseken.

A család egyik ága Erdélybe jött. Itt ideiglenes beszercei állomásozás után Szamosújváron telepedett le, ahol Urmánczinak, illetve Urmánczynak jegyeztette be magát. 1786-ban a város egyik nyilvántartási könyvébe a következőket jegyezték be: „Iláchácj jergeri Michael Krikori Urmanczian”, ami magyarul a következőképpen hangzik: „A Lengyelországból jött Urmancı Gergely fia, Mihály”.

A család egyik kiemelkedő tagja dr. Urmánczy Nándor politikus és országgyűlési képviselő volt. Több utódja ma is Szamosújváron él.

X.34 A Verzár család. A Verzár név a román varză szóból ered, ami káposztát, káposztást jelent. Moldvában az egyik leggyakoribb név. Hogy megkülönböztessék magukat a román Värzaroktól, illetve Värzariuktól, a család egyes tagjai Värzäresculra módosították nevüket. A lengyelországi Verzárok Verzereskinék mondták magukat.

Erdélybe mindegyik névváltozattal érkezett családtag: Värzar, Värzariu, Värzärescul, Verzereski. Itt magyarosan Verzárnak vagy Verzereszkulnak írták a nevüket. Ilyen néven található meg leggyakrabban az erdélyi örmény települések irattáraiban.

A XIX. századtól egyes Verzár családok a román Bogdan után Bogdányra módosították nevüket. Ezek lesznek a magyarosított Bogdánfyak. Mások a Vastag nevet vették fel. A Verzár, Verzerescul, Bogdány, Bogdánffy és Vastag családok ugyanazon ősi örmény családhoz tartoznak.

A család legnevezetesebb tagja a második erdélyi örmény katolikus püspök, Oxendius Verzerescul volt (1655–1715). Nevének ilyenképpeni írásmódját a halála előtt diktált végrendelet aláírásából vettük: ezt a saját kezűleg leírt formát vesszük hivatalos és helyes írásformának. Botoşani-ban született, mint Verzerescul Lucaci, a város polgármesterének egyedüli fia. Apja kereskedelmi pályára akarta irányítani, de ő inkább a könyvek iránt érdeklődött. Ezért eleinte autodidaktaként elsajátította az örmény nyelv tökéletes írását és olvasását, majd a latin nyelv tanulásához kezdett. Ezek birtokában hagyta el a moldvai családi házat, és kihasználva az 1671–1672-es bonyolult moldvai eseményeket, a lemergi Pápai Kollégiumba jelentkezett azzal a céllal, hogy örmény katolikus pappá váljék. Apja erősen ellenezte fia tervét, és visszahozta Gyergyószentmiklósról, ahová időközben családja menekült. Itt meg akarta nősitni egy gazdag örmény leánnyal, de a fiú, hogy apja tervétől meneküljön és saját elhatározását teljesíthesse, visszazökött Lembergbe. Innen Martelli pápai nuncius ajánlatára Rómába küldték, ahol – miután lemondott „eretnek” vallásá-

ról – felvették a Collegium Urbanum de Propaganda Fide egyetemre, amit 1683-ban „magna cum laude” eredménnyel végzett el. 1684-ben Erdélybe küldték mint örmény katolikus hittérítő papot, azzal a megbízással, hogy áttérítse az erdélyi örményeket az örmény katolikus vallásra.

Oxendius Verzerescul legnagyobb teljesítménye: „egész Erdélyből közel 30 000 örmény léleknek az örmény katolikus vallásra térítése” volt, amely hozzávetőlegesen 1690-ben ért véget. A világon ő volt az első, aki szörvényban örmény várost alapított. Ugyancsak ő avatta fel 1700. augusztus 1-jén Szamosújváron a bőrkészítők egyesületét, és megfogalmazta az egyesület alapszabályzatát, amelynek kiadási dátuma 1700. augusztus 1. Ezt tekintjük Szamosújvár írásban igazolt alapítási dátumának.

Örmény katolikus püspöki tisztségén kívül, Illyés András gyulafehérvári római katolikus püspök személyes kérésére, annak a püspöki székeből történt száműzetésének ideje alatt (1696/1697–1712) sikeresen vezette az erdélyi római katolikus egyházat is. Oxendius örmény püspök római katolikusokért való működésével kapcsolatban említjük eddig ismeretlen adalékként a brassói római katolikus plébánia Historia Domusából az 1708-as év eseményei közül a következőket:

„1708. május 14-én megjelent Brassóban – és még 1709 decemberében is itt tartózkodott – Virzerescu Axentius aladai címzetes püspök, az erdélyi örmények apostoli helytartója. Ő 14 évig Rómában tanult, 1684-ben jött az erdélyi örményekhez, akik nem sokkal azelőtt, 1672-ben jöttek az országba Mina püspökkel, Déva és Alvincz körül telepedtek le a már korábban érkezett bolgárok, ők pedig Gyergyóba és Ebesfalvára költöztek stb. Ő a szakadár örményeket, akik a konstantinápolyi eutychest követték, visszahozta az Anyaszentegyház kebelébe.”

„1708. augusztus 6-án a városban ez a püspök kápolnát szentelt a Szent Kereszt tiszteletére. Ezt bizonyítja egy fatáblán lévő felirat, amelyet én szóról szóra lemásoltam ezen plébánia naplójába. Az év folyamán több főpapi infulás misét is végzett a főbb ünnepeken.”

„1708 pünkösdjén ez a püspök megbérmált 153 személyt. Loyolai Szent Ignác ünnepén bérmált 63 személyt. Pünkösöd után a 14. vasárnap pedig bérmált 49 személyt. Szent olajakat is szentelt, ezekből székelyföldi plébániák is részesültek, mivel más felszentelt püspök még nem volt Erdélyben.”

Hasonlóképpen a pápa megbízásából, a latin és a román nyelv tökéletes ismerőjeként, felülvizsgálta a görög katolikus „uniáció” (1698–1701) alkalmára készült mise- és templomi könyveket.

Kitűnt a diplomácia terén is. A császártól kapott megbízatása alkalmával II. Rákóczi Ferenc és az osztrák politikusok közötti béke helyreállítására törekedett. Ő volt az „Erdélyi örmény iskola” mozgalmanak kezdeményezője.

XI. ÖRMÉNY NEMESI CÍMEREK

Balta

Bocsánczi

Bogdánfi

Cábdebó

Csiki E.

Csiki T.

Csomák

Czárán

Dániel

Gajzágó

Gáspár

Gorove

Govrik

Gyertyánfi

Hankovics

Hollósi

Issekutz M.

Issekutz G.

Issekutz Á.

Jakabffy

Kápdebó

Karátsonyi (ősi)

Karátsonyi

Kiss

Korbuly

Kövér

Kövér T.

Karátsonyi (grófi)

Kristóf

Lászlóffy

Lázár

Lengyel

Lukács

Markovich

Mártonfi

Novák

Pátrubán

Pattantyus

Pászkász

Petraskó

Placcintár

Rátz

Simay

Szarukán

Szentpétery

Török

Verzár

Vikol

Zachariás

ZÁRSZÓ

Könyvemet egy mesével kezdtem, és engedjék meg, hogy egy mesével fejezzem be:

Egyszer volt, hol nem volt, de egyszer biztosan volt egy Mindenki, egy Valaki és egy Senki. Közeledett a magyar honfoglalás 1100. évfordulója, amiért szóltak Mindenkinek, hogy ennek az eseménynek a tiszteletére írjon egy szép könyvet. De telt az idő, és Senki sem írta meg azt, amit Mindenki megírhatott volna. Végül megjelent Valaki a könyvvel, és ami az érdekesebb, Mindenki megszólta Valakit, mert megírta azt, amit Senki sem írt meg, de amit – természetesen – Mindenki szebben és jobban megírhatott volna.

Telt az idő, és közeledett Szamosújvár örmény városuk alapításának 300. évfordulója. Ismét szóltak Mindenkinek, hogy ennek az eseménynek a tiszteletére írjon egy szép könyvet. De telt az idő, és Senki sem írta meg.

És megint Valaki volt az, akit mindenki kritizált azért, amit Mindenki jobban megírhatott volna, de Senki sem tette meg. Büntetésből az ünnepségen a külföldi magyarok által külön erre az alkalomra rendelt és kiadott könyvet be sem mutatták!

Újabb idő elteltével egyszer csak szükség volt egy történeti áttekintésre az *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron* című, négy nyelven megjelenő könyvbe. És ugye nem csodálkoznak azon, hogy megint Valakin csattant az ostor, amiért elvégezte a munkát, amit Mindenki szebben, elmélyültebben, eredeti kutatásokkal megtűzdelve, egyszóval: jobban elvégezhetett volna, de Senki sem tette? És mintha a könyvben nem is Mindenki örmény múzeumának értékeiről lenne szó, mivel Valaki(k) írtá(k) meg, közleményeikben meg sem említették ennek a fontos könyvnek a megjelenését.

Nemsokára itt van Örményország legendás alapításának 4500. évfordulója és az erre az alkalomra tervezett kulturális ünnepségsorozat. Még nem is szóltak Mindenkinek, Valaki már meg is írta az esemény tiszteletére a könyvet. És halálbiztos, hogy ismét Valakit fogják kritizálni azért, mert megírta azt a könyvet, amit Mindenki sokkal jobban megírhatott volna, de Valaki tolakodása miatt Senki nem tette meg.

A vele szembeni magatartás bántotta Valakit. A barátai észrevették ezt, és így vigasztalták: „Ne búsulj, komám, mert ha nem lennél Valaki, Senki sem kritizálna. Amúgy is úgy viselkednek, mint ahogyan Szép Fehér Annácska mondja a csángó balladában: »Lengedez a nádszál, zereg a levele, az én irigyimnek bé nem áll a nyelve!«”. Mert nem elégséges az, hogy valaki csupán hajdani örmény őseivel kérkedve kiáltsa világga magyarörmény hazafiságát.

Különben az ármánykodásnak is véget vet egyszer az Isten, és ahogyan egy régi örmény közmondás is tartja: „A felhők felett mindig kék az ég”! Igaz, ah-

hoz, hogy a nap éltető melegét érezhesse az ember: vagy a rosszakarók által kotyvasztott felhőknek kell eloszlaniuk, vagy képessé kell tennie magát e hamis felhők fölé emelkedni.

Azért szent a béke! És mindenkinek – aki bizalommal viseltetett irántam, hitt bennem és ezért segített – köszönetet mondok, valamint minden olvasóm részére maradok tisztelettel:

GAZDOVITS MIKLÓS

FELHASZNÁLT FORRÁSMUNKÁK

I.

- *** *Documentum privilegiale Armenis civibus Strigoniensibus concessum, per Belam IV innovatum.* 1243. mart 30. In: Fejér: *Codex Diplomaticae* IV 1. (307), X. 8. (638–643); Monum. Strigon. I. 434. (345–346); Szentpétery, I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* I. 735. (221)
- BENKŐ, JOSEPHUS: *Milcovia, sive antiqui episcopatus milcoviensis, per terram Transylvaniam, maxima dioeceseos suae parte, olim exporrecti, explanatio. Quam ex variis certisque monumentis, ad illustrandas penitus res, praesertim ecclesiasticas, Transilvaniae, cuius etiam chorographia hucusque desiderata exhibetur, concinnavit I. B. Tomus primus; Vienna, 1781.* 122.
- BZENSZKY RUDOLPHI R. P. E SOC. IESU: *Syllogimaeorum Transylvaniae Ecclesiae de vario religionis eventu sub successoribus principibus ab anno 1576 ad 1690. Liber Quintus. Caput Decimum Sextum. De armenis e Moldavia in Transylvaniam transmigrandibus.* (Manuscriptum Castrensis. 1699).
- EDER, IOSEPHUS CAROLUS: *Exercitationes Diplomaticae.* Fol. Lat. 2242. Cibinium 1791. In: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* II. 593 (Chanadius: 1343. Nov. 14), II. 688 (Nicolaus: 1355. Mai. 1.), II. 747 (Nicolaus: 1359. April. 24), V. 2392 (Dionisius: 1440. Nov. 29), V. 2894 (Antonius Körpner: 1454. Ian. 8).
- LAMASCH, IOSEPH: *Verzerescul Oxendius püspök brassói működéséről.* In: *Anagraphe-solum Sacrae Burciae vel Barciae, cum eidem posterius canonice unitis Archidiaconatibus Inclutarum Sedium Siculicalium Sepsi et Miklósvár, ab anno partus Virginei 1351. Ad annum usque 1815. exclusive.* Nr. 428. 129–130. (kézirat).
- LUKÁCSI, CRISTOPHORUM: *Historia armenorum Transilvaniae, a primordiis gentis usque nostram. Memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis.* Vienna, 1859.

II.

- *** *Az Egyházszervező Örmény Bizottság Emlékirata Főtisztelendő és Nagyméltóságú Gr. Mailáth Gusztáv Károly Erdélyi Püspök Úrhoz, a Hazai Örménykatholikus Egyházi Főnökség helyreállítása tárgyában.* Kolozsvár, Szent Bonaventura K. Ny. 1911. (Fogalmazva, a Bizottság 1911. január 14-i „kegyes fogadtatása” után, a Bizottság 1911. február 25-i ülésén).
- *** Capdebo Lajos szatmárnémeti római katolikus kanonok által őrzött (eredeti vagy másolatban lévő) ősi családi iratai, irattára és magánlevelezése (ezek tanulmányozás végett a könyv szerzőjénél vannak).
- AVÉDIK LUKÁCS: *Kabdebó Simon nevét megörökítő alapítvány.* Erzsébetváros, 1891.

- AVÉDIK LUKÁCS: *Az erzsébetvárosi örmény katolikus elemi leány-iskola értesítője az 1891-1892-ik tanévről.* Erzsébetváros, 1892.
- AVÉDIK LUKÁCS: *Az erzsébetvárosi római katolikus Rafaeli leányiskola értesítője az 1893-1894-ik tanévről.* Erzsébetváros, 1894.
- AVÉDIK LUKÁCS: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája.* Aurora, Szamosújvár, 1896.
- AVÉDIK LUKÁCS: *Szemelvények Szabad királyi Erzsébetváros okmánytárából.* Aurora, Szamosújvár, 1896.
- BADINY-JÓS FERENC: *Igaz történelmünk vezérfonala Árpádig.* Budapest, 1996.
- BAJNA GYÖRGY-MÁRTON LÁSZLÓ-ZÁRUG ALADÁR: *A gyergyói örményekről.* Gyergyószentmiklós, 2001.
- BENDEFY LÁSZLÓ: *A magyarság kaukázusi őshazája.* Gyertyán országa. Budapest, 1942.
- BEVILAQUA-BORSODI BÉLA: *Magyar történelem anekdotákban.* Budán csak egyszer volt kutyavásár! Budapest, 1943.
- BERTA ÁRPÁD: *Egy ezer éves adat megszólal (A „szavartoi Aszphaloi” megnevezés értelméről).* Élet és Tudomány, Budapest, 772-773.
- BONA GÁBOR: *Az 1848/1849-es szabadságharc örmény hősei.* Budapest, 1995.
- CANTU, CAESAR: *Világtörténelem.* V. kötet, VI. korszak. Budapest, 1860, 197-198.
- CAPDEBO LAJOS: *Az erdélyi örménység története.* I-V. Keresztény Szó, 1991/ 35-39. szám.
- CHORENEI MÓZES: *Nagy Örményország története.* Szongott Kristóf fordításában és magyarázataival. Szamosújvár, 1892.
- CSEMEGI JÓZSEF: *Középeurópa románkori centrális templomai.* Építés- és Közlekedéstudományi Közlemény. IV/ 3., Budapest, 1960.
- CS. KOVÁCS KATALIN: *Szamosújvári örmények. 250 éves a szamosújvári örmény katolikus székesegyház.* Budapest, 2002.
- DEMÉNY LAJOS: *Paraszttábor Bábolnán.* Bukarest, 1977, V. fejezet.
- EGYED ÁKOS: *Az örmény kérdés az 1790-1791-es erdélyi országgyűlésen.* In: *Örmény-magyarok, akik hatottak, alkottak, gyarapítottak, hogy a haza fényre derüljön, s kincsese legyen.* Kolozsvár-Szamosújvár, 2001. szeptember 14-16., IV. Jubileumi konferencia, Budapest, 2002.
- ERDEI FERENC: *A kiszombori román kori rotunda helyreállítása.* Műemlékvédelem, 31/1978.
- FORRAY ZOLTÁN: *Árpád, a papkirály és a mágusok titkai.* Budapest, 1977.
- GARDA DEZSŐ: *Gyergyó, a történelmi idő vonzásában.* Székelyudvarhely, 1992.
- GAZDOVITS MIKLÓS: *1100 év az első közép-európai örmény település létrejöttétől.* Brassói Füzetek 9-12/1997-2000. 3-31.
- GAZDOVITS MIKLÓS: *Az erdélyi örmények történetéből.* Kolozsvár, 2000.
- GAZDOVITS MIKLÓS: *Az erdélyi örmény város: Szamosújvár történetéből.* In: Buschhausen, Helmut-Dragoi, Livia-Gazdovits Miklós: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron.* Bukarest, 2002.
- GAZDOVITS MIKLÓS: *Capdebo Lajos szatmári római katolikus kanonok kálváriája.* Szatmári Friss Újság, 2002. május 10., 11.

- GERVERS-MOLNÁR VERA: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészeti Füzetek, 4., Budapest, 1972.
- GOPCSA LÁSZLÓ: *Az örmény népelet*. Budapest, 1922.
- GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. Budapest, 1977.
- GYÖRGY JÓZSEF P.: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár, 1930. 278–282.
- HEINRICH GUSZTÁV: *Egyetemes irodalomtörténet*. I. Ókori keleti népek és hellének. Budapest, 1903. Örmények: 362–376.
- HORVÁTH ISTVÁN – H. KELEMEN MÁRTA – TORMA ISTVÁN: *Komárom megye régészeti topográfiája*. Esztergom és a Dorogi járás. Kisléva, Szenttamáshegy, Hévíz, Örmény, Szentanna. Budapest, 1979. 9, 11, 79, 156–167, Térképek.
- HORVÁTH ZOLTÁN GYÖRGY–GONDOS BÉLA: *Ani, az ősi örmény főváros, és magyar vonatkozásai*. Budapest, 2003.
- HOLZSWARTH, F. I.: *Világtörténet*. Temesvár, 1889. 140–150.
- HOVHANNESIAN, EGHIA: *Arménia népe*. Gödöllő, 1934.
- HOVHANNESIAN, EGHIA: *Hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940.
- JAKUBINYI GYÖRGY: *Rövid időszámítástan*. Gyulafehérvár, 1998.
- JAKUBINYI GYÖRGY: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Szamosújvár*. Kolozsvár, 2001.
- JAKUBINYI GYÖRGY: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita archontológia*. Gyulafehérvár, 2004.
- JÓSVÁRINÉ DR. DANKÓ KATALIN: *Karcsa*. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára. 570.
- KAPATÁN MÁRTON: *A hazai örmények uniója a római katolikus egyházzal*. Arménia, 1896. 180–187.
- KISZELY ISTVÁN: *Honnan jöttünk?* Budapest, 1992.
- KOZÁK KÁROLY: *Kiszombor*. Tájak, Korok, Múzeumok Kiskönyvtára. 296.
- KOZÁK KÁROLY: *Téglából épített körtemplomaink*. In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 1976–1977, I. Szeged, 1978.
- LACZKA JÓZSEF: *Egy örmény könyv nyomán*.
- LUKÁCSI KRISTÓF: *Az erdélyi örmények múltja*. Religio. Budapest, 1860. április 10., 21.
- LUKÁCSI KRISTÓF: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kolozsvár, 1867.
- LUKÁCSI KRISTÓF: *A magyarok őseleji, hajdankori nevei és lakhelyei*. I–II. Kolozsvár, 1870.
- MERZA GYULA: *Az örmény püspökség visszaállításának kérdése*. Arménia, 1896. 180–187.
- MERZA GYULA: *Az örmény kereszt*. Kolozsvár, 1902.
- MINDSZENTY JÓZSEF: *Esztergom, a primások városa*. Bécs, 1973.
- MÓCSY ANDRÁS–FITIZ JENŐ: *Pannónia régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990, 31–40.
- MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984:
  - II. Bölcs Leó: *Taktika* (14–23)
  - VII. Bíborbanszületett Konsztantinosz: *De administrando imperio* (30–51)
- NAGY GYULA: *Az ellopott magyar őstörténet*. Budapest–Zürich, 1994.
- NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Mi magyarok*. Budapest, 1993.
- NOVOBÁ CZKY SÁNDOR: *Csalódás Rubensben*. Magyarország, 1972/12, 21.
- PATRUBÁNY LUKÁCS: *Abgár levele Krisztushoz*. Arménia. 1900. 358–359.

- PATRUBÁNY LUKÁCS: *Örmények*. In: Heinrich Gusztáv: *Egyetemes irodalomtörténet*. I. Budapest, 1903. 363–376.
- PHYLADELPHOS: *Lukácsi Kristóf latin nyelven írt Erdélyi örmények története... kritikája*. Idők tanúja. Budapest. 1866: 178. sz.
 – Lukácsi Kristóf válasza. Idők tanúja. 1866. 196., 236. sz.
 – Philadelphos viszontválasza. Idők tanúja. 1866. november 10–17.);
- PONGRÁCZ GERGELY: *Corvin-köz*, 1956. Budapest, 1992.
- RÉVAY JÓZSEF: *Séták a római Magyarországon*. Budapest, 1965, 106–117, 217–218; Időrendi tábla; Esztergom, 135–183.
- SZÁVA TIBOR SÁNDOR: *Szépvízi magyarörmények nyomában*. Bécs, 2003. 17–22.
- RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996.
- SCHÜTZ ÖDÖN: *Néhány örmény eredetű betegségekéről*. Magyar nyelv, 1958, 450–460.
- SCHÜTZ ÖDÖN: *Hajk és Bil harca*. Budapest, 1995.
- SZILÁGYI ANDRÁS: *A Kárpát-medencei Árpád-kori rotundái és lehetséges Kaukázus-videki kapcsolataik*. Életfa. 1998, 20–27.
- SZONGOTT KRISTÓF: *Szamosújvár, Magyar-örmény metropolisz írásban és képekben*. Szamosújvár, 1893.
- SZONGOTT KRISTÓF: *A magyarhoni örmény családok genealógiája*. Szamosújvár, 1898.
- SZONGOTT KRISTÓF: *Örmény időszámítás*. Arménia, 1901, 241–248.
- SZONGOTT KRISTÓF: *Krisztus Urunk levele Abgár örmény királyhoz*. Arménia, 1900, 359–362.
- SZONGOTT KRISTÓF: *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája*. (1700–1900). I–II. Szamosújvár, 1901.
- SZONGOTT KRISTÓF: *A magyarországi örmények ethnographiája*. Szamosújvár, 1903.
- Szongott Kristóf levele gróf Karácsonyi Jenőhöz, amelyben engedélyt kér – „semmi honoráriumot nem kérve” – a Karácsonyi család irattárában való kutatásra, hogy megírja a család történetét. Szamosújvár, 1903. június 14.
- SZONGOTT KRISTÓF: *A magyarok eredete és őslaka*. Arménia, 1905–1906.
- SZÖLLŐSI TIBOR: *Kárpát-medencei paletta*, Hollósy Simon. Ungvár–Budapest, 1993.
- TARISZNYÁS MÁRTON: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest, 1982.
- TÁBORI LÁSZLÓ: *A Badiny-jelenség*. Új Idők, 1996. október 1.
- ZOLNAY LÁSZLÓ: *A középkori Esztergom*. Budapest, 1983, 20–33.

III.

- *** *Grigorie M. Buiucliu*. București 1944.
- *** *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru înființarea episcopiei armene de la Suceava* (1401).
- *** *Schematismul Arhidiecezei Romano-Catolice de București*. Anul jubiliar 2000.
- AGÉMIAN, SILVIA: *Manuscrite miniaturate armene în colecții din România*. București, 1982.
- BARONIAN, ZAREH: *Liturghia bisericii armene în cadrul liturghiilor celorlalte rituri liturgice răsăritene*. Studiu comparativ. (Lucrare de doctorat). București, 1983.
- BIUICLIU, M. GRIGORE: *Istoria de la Camenița*. București, 1909.
- BIUICLIU, M. GRIGORE: *Cânt de jălire de Minas Tokatti*. București, 1914.

- GAZDOVITS, NICOLAE: *Despre armenii fondatori de orașe*. In: Ani. București, 1994. 59–84.
- GAZDOVITS, NICOLAE: *Armenii în Transilvania*. Altera, Târgu-Mureș, 3/1996. 124–146.
- GAZDOVITS, NICOLAE: *Terra Armenorum de Pannonia. Istoria unei așezări. – 1100 de ani*. Ararat. București, 3/1996.
- GAZDOVITS, NICOLAE: *Istoria Armenilor din Transilvania*. (De la începuturi până la 1900). București, 1996.
- GAZDOVITS, NICOLAE: *Canonicul Capdebo Ludovic (1913–1992)*. Ararat. 9/2002.
- GRIGORIAN, TIGRAN: *Istoria și cultura poporului armean*. București, 1993.
- GRIGORIE, MITROPOLIT: *Dovedire împotriva eresului Armenilor*. București, 1824.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Ioan Vodă cel cumplit*. București, 1865, 6.7.21.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Ethymologicum Magnum Romaniae*. București, 1868.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Istoria toleranței religioase în România*. București 1868, 61–62.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Columna lui Traian*. București. 1869.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Armenii în România*. In: Revista Nouă. Anul III Nr. 4, 5.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Cuvinte din bătrâni. II Cărțile poporane... Sec. XVI Literatura poporană nescrisă...* București 1984. Texturi bogomilice. 195–201.
- HASDEU, BOGDAN-PETRICEICU: *Râul Argeș, Târgul Argeș, Biserica Argeș*. Revista Nouă. București, 4/15 martie 1888. 121–128.
- HINESCU, ANA: *Hinescu, Arcadie: Oameni de ieri și de azi ai Blaajului*. Blaj, 1994.
- IONESCU, IULIA-ANTONIN, EDUARD: *Operațiunea „Nemesis”*. In: Ani. București, II III. /1995-1996. 297–305.
- IORGA, NICOLAE: *Armenii și Românii, o paralelă istorică*. București, 1914. V. Armenii din Caffa. 62–68; VI. Armenii Moldovei trecură în Ardeal. 68–71.
- IORGA, NICOLAE: *Istoria scurtă a Armeniei Ciliciene*. II, București, 1942.
- ISPAS, SABINA: *Universalitate și specificitate etno-culturală în literatura populară: observații asupra cântecului povestitor (Balada Meșterul Manole)*. Expunere prezentată la conferința IV-a Internațională de Etnografie și Folclor de la Békéscsaba–Debrecen. 1991.
- KHERUMIAN, R.: *Elemente rasiale intrând în compunerea și compoziția poporului armean*. București, 1942.
- KOESTLER, ARTHUR: *Al treisprezecelea trib. Imperiul khazarilor și moștenirea sa*. București, 1987.
- LEPSIUS, IOHANNES: *Întinderea geografică a poporului armean în istorie, trecut și prezent*. București, 1942.
- MESTUGEAN, VARTAN: *Istoria Armenilor*. II. București, 1942.
- MUNTEANU-BEȘLIU, PETRE: *Rolul lui Nicolae de Apa în emanciparea Biertanului*. In: Muzeul Brăilei. Brăila, 1/1993, 277–285.
- MUNTEANU-BEȘLIU, PETRE: *Biserica nobiliară, astăzi dispărută, de la Dumbrăveni (Jud. Sibiu) – Cercetări arheologice*. In: Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, VII 3-4/1996. 49–57.
- PAPADOPOL, CALIMACHI: *Notiță istorică despre Botoșani*. București, 1887. 10.

- POP, VIRGIL: *Armenopolis, oraș baroc*. Cluj-Napoca, 2002.
- RĂDULESCU, MIHAIL: *Civilizația armenilor*. București, 1983.
- ROHRBACH, PAUL: *Istoria armeană*. București, 1942.
- ROHRBACH, PAUL: *Rasa armeană. O întrebare de prisos*. București, 1942.
- SAMURCAS LUCA: *Calendarul Bisericii Ortodoxe Armene de Răsărit pe anul 1893*. Iași, 1893.
- *Răspuns la scrierile calomnioase ale d-lui George Aramă și Econ. Ștefan Călinescu contra Bisericii Armene*. Iași, 1891.
- *Taina botezului și Liturghia Bisericii Armene de Răsărit*. Iași, 1895.
- *Persecutarea armenilor din Moldova*. Comentată de Dan D. Gazeta Bucovinei, Cernăuți, 1895.
- SELIAN, SERGIU: *Istoria unui genocid ignorat*. București, 1994.
- SELIAN, SERGIU: *Schiță istorică a comunității armenice din România*. București, 1995.
- SIRUNI, HAGOP-DJOLALIAN: *O variantă armenescă a legendei Meșterului Manole*. Ararat. 45/1928; Ian./1991.
- SIRUNI, HAGOP-DJOLALIAN: *Istoria cronologică a poporului armean*. București, 1942.
- STROILĂ, GABRIEL: *Cartea satului Tâlmăcel*. București, 1996.
- SEBESTYÉN GHEORGHE: *Cetatea Gherlei*. Cronologie [I.]. In.: *Studii și materiale de istorie medie*. Vol. XVI p. 209–224.
- ȘTERCA-ȘULUȚIU, ALEXANDRU DE CĂRPINIȘ („ARDELEANULU’): *Adevărata cauză a trecerii armenilor din Moldova în Transilvania*. Foaia pentru Minte, Inimă și Literatură. 27/27 iunie 1860. 201–204, 215–216, 221–222.
- ȘUȚ (ȘUȚU), NICOLAE: *Notițe statistice asupra Moldovei*. Iași, 1852, 50.
- TOKATTI, MINAS: *Cânt de jelire asupra armenilor din țara Vlahilor*. Traducere de Grigorie M. Buiucliu. București, 1895;
- URECHE, GRIGORE: *Letopisețele Țării Moldovei*. București, I. 1. 174. (Ediția Giurescu 166).
- WAWROSCH, JOSEP: *Tâlmăciul*. (Manuscris)
- YOHREBIAN, HUSIC ARHIEP: *Istoria Bisericii Armene de la introducerea creștinismului în Armenia, până în zilele noastre (1934)*. București, 1934.
- XENOPOL, A. D.: *Studii asupra pozițiunii geografice a românilor*. Convorbiri Literare, 1882. Vol. 15. Nr. 10. Capitolul 1.
- XENOPOL, A. D.: *Istoria românilor din Dacia Traiană*. III. 53–54; București, 1988.

IV.

- *** *Annuario Pontificio per l'anno 2000*. Editrice Vaticana 2000. 28–29, 1112–1113, 1224–1225.
- AMBASCIATA DI ROMANIA PRESSO LE SANTA SEDE: *La Romania e la Santa Sede documenti diplomatici*. Concordato Concluso fra Romania e Vaticano il 10 Maggio 1927. Editrice Vaticana 2000. 47–61.
- MUNARINI, GIUSEPPE: *Storia sofferenza, prestigio degli Armeni di Nicolae Gazdovits*. Oriente Cristiano. 3-4/1998, Palermo.
- PETROWITZ, GREGORIO: *La chiesa Armena e Polonia e nei paesi limitrofi*. Parte terza: 1686–1954. Pontificio Istituto, Roma 1988. Art. 2: Nuovi tentativi degli

Armeni transilvani per rivavere un presule. Art. 3: Le speranze degli Armeni transilvani frustrate. 322–343.

V.

MERKELBACH, R.: *Ein korrupter Satz im Brief Marc Aurels über „Des regenwunder“ im Feldzug gegen die Quaden*. In: *Aeta Antiquae Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus XVI. Budapest, 1968, 339–341.

SCHNEIDER, FRIEDRICH: *Talmesch*. Die sesische Gemainde in Siebenbürgen, Rumänien. I. Band: 1200–1936. Wiesbaden, 1990.

SCHÜTZ, ÖDÖN: *Die Bedeutung der armenischen Studien für die ungarische Geschichte und Orientalistic*. II Orientalistic: Armeno-kiptschakisch. Különnyomat. Budapest, 1985.

VI.

*** *Arménie. Croyance et Discipline*. VIII. Calendrier Liturgique. In: *Dictionnaire de Theologie Catholique*. II (A vacant). (E. vragenot). Paris 1909. 1958–1960, 1968.

DUMITRIU-SNAGOV, ION: *Le Saint-Siège et la Roumanie Moderne*. (1850–1866). Roma 1982. *Miscellanea Historiae Pontificiae*. Vol. 48;

– 48. *Mons. Haynald á Pié IX – sur les revendications des Armenes de son diocèse*. 13 septembre 1858. Alba Iulia. (Latin szöveg);

– 50. *Mons de Luca et Cardinal Barnabo – sur le conflict de Mons. Haynald et du curé de Armeniens d’Armenopoli (Gherla)*. 9 octobre 1858. Vienne. (Olasz szöveg).

– 411. Haynald püspök IX. Pius Pápához intézett quinquennalis jelentéséből a IV. örmény pont, amelyben Lukácsi Kristófot „lázadónak” és „rágalmazónak” nevezi: „insurrexerat”, „calomniüs”. (Latin szöveg).

KORGANOFF, G.: *Participation des Arménes á la Guerra Mondiale sur le Front du Caucase (1914–1918)*. Paris, 1927.

VII.

*** *The State Hermitage Museum Digital Collection – Powered by IB*. page 1 of 1. Rubens, Peter Paul: *The descent from the Cross*. 1617–1618.

ANDERSON, JANICE: *The life and works of Rubens*. A Compillation of Works from the Bridgeman Art Library. Bristol. 1996. R. 19.

JUDSON, I.: *Rubens the Passion of Christ*. In *Corpus Rubenianum Ludwig Burhard*. VI. Antwerpen 2000. 43–45.

MATTINGLY, M. A. HAROLD: *Coins of the roman empire in the British Museum*. IV Antonius Pius to Commodus. The British Museum. London 1940. 464–476, Pl. 63–66.

PETROSIAN, YEZNIK: *Armenian Apostolic Holy Church*. II. The Calendar of the Armenian Church. Etchimiadzin. 2000. 57–79.

SCHÜTZ, EDMOND: *An Armeno-Kipchak Print from Lvov*. In: *Bibliotheca Orientalis Hungarica*. XIII. 1961. 123–130.

- SCHÜTZ, EDMOND: *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polisch-Turkisch Wars in 1620-1621*. In: *Bibliotheca Orientalis Hungarica*. XI. Budapest, 1968.
- SCHÜTZ, EDMOND: *The Stage of armenien Settlements in the Crimea*. *Central Asiatic Journal*. XVII 1980. 116–135.
- SCHÜTZ, EDMOND: *An Armeno-Kipchak Document of 1640...* In: *Between the Danube and the Caucasus*. Budapest, 1987, 247–262.
- SCHÜTZ, EDMOND: *Contrastive Historical and literary parallels of medieval Armenia and Hungary*. In: *Mapa Mundi*. Lvov, 1997. 262–271.
- VÁSÁRY, S: *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenetz Chronicle*. In: *Bibliotheca Orientalis Hungarica*. XXII, 1969.

VIII.

- ԳՈՎՐԻԿԵԱՆՆ (Հ. Գրիգոր) Հայք Յեղիսաբերթուպոլիս Դրանսիլվանիա. 2. ՀատորԸ Տպգր. Վիեննա 1893, 1899.—8⁰, էջ Ժ+532, է+558: [Kovrigián Gergely: *Az erdélyi elisabetopoli örmények*. Bécs, 1893, 1899, 1904; Három kötetben: In-8°, p.p. X+533; VII+558; X+663];
- Դրանսիլվանիոյ Հայոց Մետրոպոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքաղաքի ի Գիր և ի Պատկերս: Տպգր. Վիեննա 1896.—8⁰, էջ Թ+352: [Kovrigián Gergely: *Az erdélyi örmény metropolisz (Gherla város) képekben*. Bécs, 1896; In-8°, p.p. IX+352];

IX.

- *** *Földrajzi Világtlasz*. Budapest, 1982.
- *** *Krónika Kézikönyv. Európa*, Budapest, 2001.
- *** *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest, 2000.
- *** *Térképekben a világtörténelem*. 1999.
- *** *Történelmi Világtlasz*. Budapest, 1991.
- DÖMÖTÖR ATTILA–BUZEK ZSUZSANNA: *Történelmi Lexikon*. Budapest, 1999.
- DOMOKOS ZSUZSA–VERESHÁZI BÉLA, dr.: *Világtörténet évszámokban*. Budapest, 2000.
- GIURESCU, C. CONSTANTIN: *Istoria României în date*. București, 1971.
- KERNBACH, VICTOR: *Dicționar de mitologie generală*. București, 1989.
- MUTAFIAN, CLAUDE–VAN LAUWE, ÉRIC: *Atlas historique de l'Arménie. Proche-Orient et Sud-Caucase du VIII-e siècle av. I. -C. an XXI-e siècle*. Toulouse, 2003.
- OȚETEA, ANDREI: *Istoria Lumii în date*. București, 1972.
- PASCU, ȘTEFAN: *Atlas Istoric*. București, 1971.
- POPA, MARCEL–MATEI, HOREA: *Mică Enciclopedie de Istorie Universală*. București, 1983.

KÉPEK FORRÁSAI

Forrás / készítő	Képek sorszáma
SZONGOTT KRISTÓF: <i>Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája (1700–1900) I–II.</i> , Szamosújvár, 1901. Az <i>Örmény nemesi címerek</i> című fejezet minden címere ebből a könyvből való.	1, 6, 17, 18, 21, 22, 33, 40, 41, 55, 62, 67, 70, 71, 73, 75, 87, 92, 94, 103
KHORENEI MÓZES: <i>Nagy Örményország története</i> (Szongott Kristóf fordításában), Szamosújvár, 1892.	2
A bukaresti örmény múzeum képgyűjteményéből	3, 4, 5, 7, 8, 10, 15, 16, 104
AGEMIAN SYLVIA: <i>Manuscrise miniate armene în colecții din România</i> , București, 1982.	9
Revista Nouă, București, nr. 4/1888	11, 12a, 12b
AVÉDIK LUKÁCS: <i>Szabad Királyi Erzsébetváros monográfiája</i> . Szamosújvár, 1896.	26, 29, 43, 47, 78
AVÉDIK LUKÁCS: <i>Az erzsébetvárosi örmény katolikus elemi leányiskola értesítője az 1891–1892-ik tanévre</i> . Erzsébetváros, 1892.	79
MUNTEANU-BEȘLIU, PETRE: <i>Biserica nobiliară, astăzi dispărută, de la Dumbrăveni (jud. Sibiu)</i> . Bul. Docum. Ist., 1996.	44, 45, 46
GHEORGHE BREHARU görög katolikus vikárius gyűjteménye	63
JÓSVÁRINÉ dr. DANKÓ KATALIN: Karcsa. Budapest.	35, 36, 37
KOZÁK KÁROLY: Kiszombor. Budapest.	38, 39
BUDAI-MERZA PÁL (Brassó) gyűjteménye	88
SZONGOTT KRISTÓF: <i>A magyarországi örmények etnographiája</i> . Szamosújvár, 1903.	90
A szerző felvételei és gyűjteménye	13, 14, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 42, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 59, 61, 62, 64, 66, 68, 69, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 89, 90
MURAD BETTY felvételei	16, 19, 20, 23, 24, 25, 54, 58, 72, 73, 75, 83, 93, 95, 97, 99, 100
JAKABFFY LÓRÁNT (Kolozsvár) tulajdona	91
A Szamosújvári Örmény Katolikus parókia képtára	65, 96, 101
Antwerpen városkalauz (Olga's Gallery)	98
DR. PUSKÁS ATTILA: <i>Az erdélyi örmények nyomában</i> . Gyergyószentmiklós, 2006	102

A térképvázatokat, a 5. számú kivételével a szerző készítette.

NÉVMUTATÓ

- Abbasz, 44
 Abbasz I. Nagy, 51
 Abbasz II., 43, 51
 Abd-al-Malik, 41
 Abdul Hamid II., 54, 55, 57, 58, 59, 175
 Abdul Medzsid I., 53
 Abgár, 32, 247, 418
 Ábgár IX., 247, 248
 Abrachtus Muratovics, Ioannes, 275
 Ábrahám Angszent, 172
 Ábrahám Bogdán, 229
 Ábrahám Emanuel, 171
 Ábrahám István,, 229
 Ábrahám János, 229
 Ábrahám Márton id., 229
 Ábrahám Márton ifj., 229
 Ábrahám Pál, 225
 Ábrahám Sándor,, 229
 Ábrahám Tódor, 172, 229
 Abu'l-Asz nar, 44
 Abu-Nasir Nasir ad-Din Muhammad, 256
 Agemian, Sylvia, 98, 268
 Agopsa Bogdán, 229
 Agopsai, Hanco (Jakabffy János), 196
 Aknuni, 60
 Ákoncz Gergely, 172
 Ákoncz Sztepan, 175
 Ákoncz Tódor, 172
 Ákoncz-Kövér István, 260
 Albert László, 229
 Alecsandri, Vasile, 116
 Alexandru cel Bun, 120, 272, 295, 419
 Alexi, Ioan, 201, 326
 Alexisz I. Komnenosz, 46
 Ali pasa, 55
 al-Kaim, 46
 al-Muktadir, 43, 46
 al-Mustain, 42
 al-Mutamid, 42
 Alp-Arslan, 46, 47
 Altumian Arsag, 127, 131
 Amasia, 65, 88
 Amaszpe, 68
 Anderson, Janice, 288
 Andonian, 79
 Andranik, 68
 András herceg, 151
 András herceg (II. András fia), 48
 András II., 48, 151, 152, 228, 293
 András Márton, 225
 Antalfy János, 224, 278, 285
 Antalfi János, 304
 Antiochiai Fülöp, 49
 Antiokhosz III. Nagy, 28, 84
 Antonius, 31, 132, 312, 415, 421
 Antonius Pius, 35
 Apafi Boldizsár, 219
 Apafi Gergely, 219
 Apafi György, 219
 Apafi Imre, 219
 Apafi István, 219
 Apafi Lénárd, 281, 323
 Apafi Mihály, 219
 Apafi Mihály (2), 219
 Apafi Mihály I., 155–159, 164, 166, 170, 177, 219, 220, 238, 297, 330
 Apafi Mihály II., 167, 219, 221–224, 233, 297
 Apafi Miklós, 219, 281
 Apafi Péter, 280, 281
 Apafi Péterné Anna, 280, 281
 Apáti Miklós, 292
 Apollinaris, 134
 Apor István, 167, 187
 Aram, 246
 Áram, 88, 89
 Aram I., 262
 Aram II., 256
 Aramé, 23, 24
 Aranyszájú Szent János, 100, 383
 Arcruni, 42
 Arcsindár Simon, 225
 Arghutján, K., 53
 Argisztrisz I., 23
 Ármáis, 88
 Armavir, 246
 Armenág, 19, 88
 Árpád, 141, 142, 144, 151, 263
 Arsak II., 36, 37
 Arsak III., 37
 Arsakesz I., 34
 Artasesz II., 31
 Artaszir II., 37
 Artaszir Papakan I., 35
 Artasesz, 31, 32, 38, 246
 Artasesz I., 28, 29, 83
 Artavazd I., 29
 Artavazd II., 31, 32
 Artavazd III., 32
 Artavazd Mandakuni, 36
 Artaxerxesz II., 26
 Asachi, Gheorghé, 128
 Asot II., 43
 Asot III., 43
 Asot IV. Vitéz, 43
 Aszezi Vartan, 165
 Aszkhadar, 34, 35
 Attila, 138
 Avedik Lukács, 131, 156, 157, 220, 222, 230, 279, 281, 283, 344, 345, 353, 359, 383, 404, 415, 416
 Avghontian, 69
 Avharan, 68
 Babikián, 58
 Bagratuni, Asot, 41, 42
 Bagratuni, Bakarát, 42
 Bagratuni, Szahak, 39
 Bagratuni, Szimbat, 41
 Bajazid II., 256
 Bajdu, 49
 Balas, 40
 Balassa Iván, 146
 Balta Emanuel, 217
 Baltazár, 92
 Bănăţeanul, Vlad, 120
 Bánffy Dezső, 211
 Barcsai Ákos, 185
 Barun Minász, 225, 303
 Basarab I., 115
 Baszileiosz I., 42
 Baszileiosz II., 46
 Báthory András, 183
 Báthory Boldizsár, 184
 Báthory Gábor, 185
 Báthory István, 129
 Báthory Zsigmond, 184
 Batkanjan, 124
 Battyányi Ignác, 283
 Baur, 31

- Bayer, 140
 Bédier, Joseph, 112
 Bedrosz Péter Nerses XIX., 262
 Behaeddin, 60
 Behud Khan Givansir, 79
 Beke Antal, 154
 Bél, 19–22, 109, 110
 Béla IV., 145, 263
 Belizár, 40
 Bendefy László, 140, 416
 Beniáth Keresztély, 229
 Benkő József, 114, 154, 156, 264, 274, 275
 Berta Árpád, 138, 416
 Bertalan apostol, 246–248
 Bethlen Ferenc, 219
 Bethlen Gergely, 219
 Bethlen János, 218, 219, 330
 Bethlen Katalin, 219, 222, 224, 233
 Bethlen Mihály, 219
 Bethlen Miklós, 219
 Bevilaqua Borsody Béla, 219
 Bizánci Fauszt, 80
 Bodurján János Megerdics, 174, 175
 Bogdan, 120
 Bogdán Márton, 229
 Bogdán Izsák, 229
 Bogdán Kristóf, 225
 Bogdán Márton, 229
 Bogdán szűcs, 225
 Bogdán tímár, 225
 Bogdan, Nicos, 165
 Bogumil (Jeremiás), 118
 Bohames, 80
 Bohemund I., 48
 Bohemund IV., 49
 Bohrmann, 247
 Bokros Elek, 211
 Bonifác IX., 114, 264
 Bonta Vasilía, 211
 Bor Tódor, 229
 Borbély János, 225
 Boricza András, 225
 Bornemissza József János, 227
 Borsi-Kálmán Béla, 8–, 10, 12
 Bosnyágh Antal, 225
 Bosnyágh József, 225
 Breznyev, 81
 Budakovics Lázár, 301–304
 Bugha, 42
 Buiuciu, Artaxerxes, 127
 Buiuciu, Grigore, 127
 Buiuciu, Grigore M., 124
 Buiuciu, Grigorie M., 126, 160, 419, 420
 Buiuciu, I., 160
 Buiuciu, Iacob, 127, 128
 Buiuciu, Ioan, 127
 Buiuciu, Măgârdici, 127
 Buiuciu, Maniuc Asfador (Bogdan), 127
 Buiuciu, Teodor, 127
 Buschhausen Helmut, 288, 374
 Buzek Szuzsann, 236
 Buzescu Todor, 300
 Bzensky Rudolf, 153, 154, 158
 Cacciadurus Arachiel, 303
 Caesareai Bazil, 100
 Cambon, Paul, 57
 Cantelmus bîbrosos, 276
 Cantú, Cesare, 133
 Catilius Severus L., 35
 Celal-Bey, 65, 66
 Celestin II., 154, 256
 Celestin III., 48
 Chaceresz, 164
 Cháchádur, Kandra, 220
 Charib Dsumert, 220
 Charib Nerzes, 220
 Chenganoszi Toderas (Chenganosz – Longinus – Toderas), 196
 Choszroesz I., 35, 249
 Choszroesz II. Nagy, 36
 Choszroesz III., 36
 Choszroesz IV., 38
 Chunclinus comes, 146
 Constantinus II., 36
 Corbulo, 32, 34, 84
 Covinar, 92
 Crassus, 31
 Crassus Marcus Licinius, 31
 Czárán Keresztély, 229
 Cziffra András, 229
 Czifra Donik Lukács, 172
 Császár Ádám, 229
 Császár Ádám ifj., 229
 Császár Miklós, 229
 Császár Vártán, 229
 Császár Zakariás, 229
 Csiki Dávid, 220, 225
 Csiki Emanuel, 239
 Csiki István, 225
 Csiki Kristóf, 279
 Csiki Lukács, 225
 Csiki Márton, 225
 Csiki Miklós, 225
 Csiki Péter, 279
 Csiki Tódor, 279
 Csiky Emanuel, 239
 Csiky Mihály, 239
 Csizmadia István, 225
 Csokány Miklós, 229
 Csubarján Gázár, 99
 Csudabaszján, A., 53
 Csűrös Antal, 287
 Dadarszisz, 24
 Dajbukatt Jakab, 225
 Dániel Eugén, 284
 Dániel Gergelyné Cecília, 283
 Dániel Lukács, 239
 Dániel Mihály, 174, 225, 227
 Dániel Miklós, 217
 Dániel Pál, 225, 282
 Dániel Péter, 239
 Dániel Tódor, 157, 164, 168, 195, 215, 305, 384
 Daragits Mihály, 225
 Dáreiosz I., 24, 26
 Dáreiosz III., 28
 Darvith Bek, 52
 Dávid bíró, 229
 Deák István, 225
 Deák János, 225
 Deér, 137
 Degcun Cam, 93
 Degré Alajos, 9
 Demény-Dittel Lajos, 10
 Der Bogos, 174, 297
 der Kirkori, Alexa (Pap Alexa), 196
 Der Krikorian Alexa (Pap Gergely Elek), 213
 Der-Bogoszján, Bedrosz, 79
 Despot vajda Heraclit, Ioan Iacob, 125
 Diarian Armenag, 285
 Dio Cassius, 80, 134
 Diocletianus, 36, 249
 Diogenész, 17
 Dionysius Exiguus, 107, 108
 Dioscorus, 234
 Dirácu Nicol, 220
 Dobál János, 225
 Dobó István, 183
 Dombi Lukács, 229
 Domokos Szusza, 236, 422
 Dónáth József, 241
 Dosoftei, 115
 Dömötör Attila, 236, 351, 422
 Drăgoi Livia, 288, 371, 374
 Dragoş, 120

- Dro, 68, 73
Dro, Drastamat Kananian, 56
Dsedseban Haciadur Alag, 164
Duca, 153–160, 162–164, 271
Duca, Gheorghe, 160
Duha Salamon, 196
Dukász X., 44
Durac, Apostol, 160
Dzaghghian, Stepan, 79
Dzsingisz kán, 47
Edelbej János, 297
Eder, Karl Joseph, 148, 291
Eleonóra császárnő, 276
Elias Mendrul, 295
Emánuel pap, 225
Emessai Sohaemus, 35
Emmanuel pap, 220, 221
Enchet Izsák, 229
Enver, 60, 79
Erakli II., 52
Eránosz, 170, 220
Eranosz Bogdán, 172
Erato, 32
Ergán Kristóf, 221
Erganján, Aram, 79
Ervand, 26
Eusebius, 134, 263
Eutichos, 234
Faragó József, 98
Fáraó Simon, 174
Farkas Mihály, 139
Fathali Khan Khoiski, 79
Fejér György, 114, 145, 154, 415
Fejér, Gerio, 175
Ferdinánd I., 116, 183, 357, 358, 360
Ferenczy (Ferenczfi) György, 277
Ferenczy György, 170, 171
Feydit, Frédéric, 101
Fischer Mátyás, 216
Fitz Jenő, 131, 133
Fochi, Adrian, 98
Fodor Imre, 134
Fogolyán Miklós P. Lukács, 172
Folnagy Kristóf, 225
Franciscus, episcopus Argiensis, 264
Frater Vitus, 114, 264
Gabányi János Árpád, 6, 190
Gabus Zacher, 285
Gaghik I., 43
Gaghik II., 44
Gáldi (Göbl) László, 9
Garay János, 15
Garda Dezső, 131, 416
Gärber János Gusztáv, 140
Gelasius I., 248
Gemal, 60
Gemál Azmi, 79
Gemál pasa, 79
Gergely Emanuel, 229
Gergely Gergely, 229
Gergely IX., 255
Gergely IX. Mouszapegiánc, 255
Gergely Izsák, 229
Gergely János, 229
Gergely katolikosz, 250
Gergely Keresztély, 229
Gergely Lukács, 229
Gergely Márton, 229
Gergely Miklós, 221
Gergely pápa XIII., 106
Gergely püspök, 258
Gergely Tódor, 196, 229
Gergely VI., 46, 48, 154, 256
Gergely, lemergi püspök, 129
Gergelyffy András, 166
Gergelyfy Emanuel, 239
Gertrúd, 48
Gervers-Molnár Vera, 146, 417
Géza, 143
Ghaghik-Abbasz, 44
Ghica Grigore II., 300
Giasz ad-Din II., 49
Giglio, Luigi, 106
Goble, Paul, 83
Gohár, 91–98, 268
Gohár család, 144
Gomer, 18, 88
Gorbacsov, Mihail, 81
Gorove Jakabné Mária, 283
Gorove Kristóf, 286, 352
Görög Joachim, 172
Gracsov, 83
Grigorian, Tigran, 29, 30, 39, 109, 251, 252
Grousset, René, 29
Gurgen I., 46
Gurgen II. Kvirike, 46
Gündisch, Gustav, 149, 293
Gyertyán vezér, 139
Györffy György, 137, 417
György József, 298
Gyurkovits György, 263
H. Kelemen Márta, 144, 417
Hacsik-Gaghik, 46
Hadrianus, 35
Hadrianus Pius, Titus Aelius, 181
Hadrianus, Publius Aelius, 181
Haig, 246
Hajk, 19, 20, 21, 84, 88, 97, 109–111, 418
Hajkazin, Gevond, 100
Hakares, 126
Halász Jakab, 229
Hâncu, 160
Hannibál, 29
Hárip Simon, 225
Hármá, 88
Harnupis, 134
Harutiun Atanaszián, 175
Harutiunian-Njeh, Karekin Der, 56
Hasdeu, Bogdan Petriceicu, 112, 114–116, 118, 126, 131, 148, 160, 162, 264, 419
Hatvani Turkolly Sámuel, 139
Haynald Lajos, 309, 310, 312–314
Hencul, 157, 160
Henrik II. de Lusignan, 49
Henrik VI., 48, 154, 256
Hérakleitosz, 143
Herczeg Ferenc, 9, 287
Hermes Ariés, 134
Hertz Azbej (Fülöp), 170
Hertz Vartig (Rózsa), 170
Hetum Lambron, 49
Hillel háNászi II., 107
Hinescu, Anna, 155
Hinescu, Arcadie, 155
Hohán Lázár, 172
Holzwarth, F. I., 133
Honorius III., 48
Hormizd I., 36
Horváth István, 144, 150, 417
Hoványi, 154
Hovhannesian Eghia, 131, 159, 246, 252
Hovhannesz, 295
Hunarian Vártán, 130, 274, 275, 296
Ignation, 175
Iliás II. Rareş, 123
Illés Mendrul Elias Mendrul, 296

- Illyés András, 143, 147, 154,
 156, 298, 301, 406
 Illyés Mendrül, 164
 Imre András, 225
 Imre Márton, 225
 Ince XII., 275, 296
 Ince XIII., 278
 Indsidsian, 141
 Ioan Vodă cel Cumplit, 122
 Iocellin, 48
 Iorga, Nicolae, 7, 120, 131, 327
 Ipolyi Arnold, 149
 Isai Gáspár, 225
 Iskhan, 63
 Ispas, Sabina, 112, 117
 Issekutz Antal, 239, 349, 353,
 356
 Issekutz Auxent, 239
 Issekutz Gergely, 239
 Issekutz Manó, 283
 Issekutz Miklós, 230, 282
 Issekutz Miklós Antal, 283
 Issekutz Vártán, 283
 Izrael Ori, 52
 Iván III., 192
 Ivánfy Ede, 152
 Izsák csizmadia, 225
 Izsák Domokos, 229
 Izsák Izsák, 283
 Izsák János, 225, 229
 Izsák Kristóf, 229
 Izsák Lázár, 229
 Jachin, 115
 Jafet, 18, 19, 88
 Jagello Ulászló II., 130
 Jakab András, 229
 Jakab Bogdán, 229, 309
 Jakab Gergely, 229
 Jakab Izsák, 229
 Jakab János, 229
 Jakab Keresztély, 229, 230
 Jakabb Bogdán, 194, 195, 312
 Jakabffy János, 196, 216
 Jakabffy Kristóf id., 194
 Jakabfi Kristóf, 172
 Jakabs Bogdán, 229
 Jákobi Kristófné özv., 225
 Jákobi Márton, 225
 Jakubinyi György, 105, 155,
 172, 174, 277, 300, 319, 321,
 417
 Jalábir János, 229
 János Albert I., 271
 János II. Komnenosz, 48
 János Kristóf, 229
 János Márton, 229
 János Pál II., 252
 János pápa XII., 114
 János tisztelendő, 225
 Jászvásári Minász, 164
 Jeghise (Elisē), 39
 Jenő pápa IV., 257, 259, 273,
 307
 Jervand, 26
 Jeszügej, 47
 Jezabel
 Izabella, 151
 Jezdegerd II., 38, 85
 Jézus Krisztus, 108, 110, 111,
 143, 174, 245, 247, 251, 252,
 256, 288
 Joannesz I. Tzimiszkész, 43
 Jónás püspök, 303
 Jósvainé dr. Dankó Katalin,
 146, 267
 Jovianus, 37
 Jozeffi Gergely, 229
 József I., 212, 213
 József II., 185, 191, 216, 236–
 238, 241, 288, 308, 351, 354,
 375
 Judson, J., 288, 371
 Julius Caesar, 105, 106
 Justinus, 22
 Jusztiniánusz, I. Nagy, 40
 Juszuf, 43, 46
 Kabdebó Bertalan János, 284
 Kabdebó Gyula, 112
 Kabdebó Jánosné Kis Mária,
 283
 Kabdebov Antal, 225
 Kabdebov Bogdán, 229
 Kabdebov Iván, 225
 Kabdebov Jakab, 229
 Kabdebov Kristóf, 229
 Kabdebov Mihály, 225
 Kabdebov Simon, 225
 Kabdebovné özv., 225
 Kádmosz, 19, 20, 22
 Kálvin János, 267
 Kandó Simon, 225
 Kandra Azbej, 156, 159, 170
 Kandra Márton, 156, 170
 Kandra Meridosz, 159
 Kapi Gábor, 299
 Kaprikoda Bogdán, 225
 Karácson János, 225
 Karácson Kristóf, 225
 Karácson Lázár, 229
 Karácson Lukács, 229
 Karácsonyi János, 283
 Karácsonyi Karácsony, 217
 Karekin I., 252
 Karekin II., 256
 Karib Krikor (Lengyel
 Gergely), 194
 Karinthy Frigyes, 9
 Károly III., 190, 200, 212, 214,
 215, 223, 227, 233, 278, 304,
 305, 311, 375, 383
 Károly, XII., 133, 134
 Kastal János, 286, 307
 Kasza, 144, 151, 394, 395
 Kászoni Bornemissza János,
 213
 Katalin II., 257
 Katenszusz Axent, 221
 Katenszusz Lukács, 221
 Kázmér III., 129
 Keghám, 88
 Kelemen pápa IV., 256
 Kemény Gábor, 217
 Kénzsi Márton, 225
 Keresdi Gergely, 219
 Keresztes Dávid, 229
 Keresztes Gergely id., 229
 Keresztes Gergely ifj., 229
 Keresztes Jakab, 229
 Keresztes János, 229
 Keresztes Kristóf, 229
 Keresztes Lázár, 229
 Keresztes Lukács, 229
 Keresztes Márton, 229
 Keresztes Miklós, 229
 Keresztes Sándor, 229
 Keresztes Simon, 229
 Keri, 68, 151
 Kernbach, Victor, 245
 Kevork V., 110
 Kevorkján, Ardaszesz, 79
 Kézai Simon, 143, 144
 Kézdi Szentléleki Kozma
 József, 228
 Khalil Bishra, 55
 Khel Bogdán, 239
 Khorenei Mózes, 18, 23, 29,
 32, 38, 88, 89, 91, 100, 246,
 248
 Khoszroesz, 143
 Khoszrov II., 40
 Khrimján Hajrig, 54
 Kicsid Lázár, 229
 Kicsin Gergely, 229
 Kicsin Lukács, 229

- Kirkori, Toderas (Gergely Tódor), 196
 Kis Márton, 225
 Kissné Nagypál Judit, 146
 Kiszely István, 136, 137, 150, 417
 Klapka György, 9, 381
 Kleopátra VII., 31
 Kocsár, Ervand, 92
 Kolangian, Suren, 119, 131, 175
 Kollonich Lipót, 299
 Konsztantin, 139, 141
 Konsztantin III., 257
 Konsztantin IV., 257
 Konsztantin VII.
 Biborbanszületett, 137
 Konsztantinosz IX.
 Monomakhosz, 44
 Kopacz Péter, 225, 324, 344
 Kopatz Lukács, 225
 Korjun, 100
 Kornis Zsigmond, 223, 224, 278, 298, 300
 Kosotán Márton, 239
 Kosotány Izsák, 229
 Kosza Száhágján János, 172
 Kovácsóczy Farkas, 184
 Kovrig Tódor, 195
 Kovrigján Gergely, 127, 131
 Kozák György, 185
 Kozák Jakab, 225
 Kozák Károly, 269, 417
 Kölönte Béla, 158, 159
 Körpner Anthon, 292, 293
 Kristóf Ábrahám, 225
 Kristóf Gergely, 225
 Kristóf István, 225
 Kristóf mézárós, 225
 Kristóf Miklós, 225
 Kristóf Tódor, 225
 Kulikov, 81
 Kürosz Ifjú, 26
 Lajos I. Nagy, 129
 Lamasch Joseph, 299
 Lambron, Konsztantin, 49
 Lamproni, Krikor, 151
 Lăpușneanu, Alexandru, 125
 László IV., 145
 Lázár Bogdán, 229
 Lázár János, 225, 227, 282, 378
 Lázár János Péter, 229
 Lázár Kristóf, 229
 Lázár Márton, 225
 Lázár Mihály, 229
 Lazarján, Ch., 53
 Lengyel István, 130
 Lengyel Lukács, 239
 Lengyel Márton, 230
 Lenin, V. I., 56, 70
 Leó I., 48
 Leó I. Nagy pápa, 252
 Leó II (I.) Nagy, 48, 151, 154, 255, 256, 293
 Leó II., 48, 49
 Leó III., 49
 Leó IV., 49
 Leó VI., 49
 Leó VI. Bölcs, 137, 140, 142
 Leó VI. Lusignan, 49
 Leó XVIII., 258
 Leontiosz, 250
 Leontius, 141
 Lepsius, Johannes, 67, 79
 Levedi, 137, 139, 141
 Levente, 142
 Lipót I., 52, 166, 167, 187, 212, 276, 299
 Lorisz-Melikov, 54
 Lothár László, 97
 Luca, Anton de, 201
 Lucius Lucullus, 30
 Lukács Gergely, 229
 Lukács Jakab, 171, 172
 Lukács János, 172
 Lukács Márton, 225
 Lukács Miklós, 171, 172, 229
 Lukács Tódor, 225
 Lukács Zakariás, 229
 Lukácsi Karácsony, 171
 Lukácsi Kristóf, 127, 131, 150, 154–156, 179, 256, 257, 272, 274–276, 286, 300, 306, 308–311, 314–318, 337, 342, 367, 370, 373, 398, 415, 417, 418
 Lusignan, Jean de, 49
 Lusignan, Guy de, 49
 M. Flavius Scriba, 105
 M. Porcius Cato, 107
 M. Terentius Varro, 107
 Macartney C. A., 144
 Mailáth Gusztáv Károly gr., 163, 300, 306, 319, 320, 416
 Maior, Grigore, 201
 Maisvald Henrich, 287
 Malik-Sah I., 46
 Mamikonján Manuel, 37
 Mamikonján Vahan, 39
 Mamikonján Vardán, 39, 251
 Mamikonján Vaszak, 37
 Mann, Thomas, 17
 Manole mester, 112, 115, 116
 Manug János, 229
 Marcus Antonius, 31
 Marcus Aurelius, 35, 85, 132–134, 262, 263
 Marczali Henrik, 9
 Márdirosz Kristóf, 229
 Marga, Robert de, 256
 Mária Terézia, 215, 227, 228, 230, 233, 236, 239, 283, 286, 305, 312, 351, 355, 375, 377
 Márkovics Bogdán, 217
 Marosi Ernő, 146
 Marquart, 137
 Martinuzzi György, 183, 200
 Márton András, 229
 Márton András ifj., 229
 Márton Dávid, 229, 350
 Márton Izsák, 229
 Márton Márton, 225
 Márton Mihály, 225
 Márton Miklós, 225
 Márton talmácsi örmény püspök, 149, 292, 293, 294
 Márton Tódor, 229
 Mártonffy József, 287
 Mártonfi György, 301–304
 Mártonfi Jakab, 229
 Mártonfy György, 171, 277
 Mastoc, Meszrob, 38, 99, 100, 101
 Máté Bogdán, 229
 Máté Tódor, 229
 Matei Basarab, 115
 Matsumoto, Hideo, 136
 Mátyás király, 145, 183, 219, 263
 Maxim András, 225
 Maxim Jakab, 225
 Maxim Márton, 225
 Medgyesi Bogdán, 225
 Medve Miklós, 225
 Mehesi, Avram, 201, 327
 Melchisedech örmény pátriárka, 274
 Méliusz József, 9
 Melkonján, Monte, 81
 Melkunian, Hacob, 79
 Mendrul der Kirkori, Nikol (Pap Miklós), 196
 Mennász diakónus, 156
 Mennasz I., 23
 Menyhárt Gáspár, 225
 Merkelbach, R., 134

- Merza Gyula, 131, 361, 362, 399, 417
 Merza M., 197
 Mestugean, V., 124, 125, 126, 131
 Meszrob, 256
 Micu-Klein, Ion Inochentie, 201, 204, 326
 Mihalcea, 160
 Mihály IV.
 „Paphlagonikosz”, 43
 Miher, 91–98, 268
 Mihrvahist I. *Mittrausdes*
 Miklós, 219
 Miklós apát, 293
 Miklós I., 53, 139
 Miklós János, 229
 Miklós Lukács, 225, 385
 Miklós Simon, 225
 Minász Eudoxiensis Zilifdaroglu, 164, 165, 168, 295, 296
 Minász püspök, 274, 295, 296
 Minász Tokatti, 124, 127, 144, 164, 218, 419
 Míszir Melik, 92, 93
 Mithridátesz VI., 30
 Mithridátesz, VI., 30
 Mittrausdes, 28
 Mnacakanján, Sztepan, 88
 Mócsy András, 131, 133, 417
 Mohamed, 108
 Molnár Antal, 211
 Moravcsik Gyula, 137, 139, 141, 142, 417
 Morgenthau, 65
 Mozmanján M, 92
 Mráz mérnök, 286
 Muhammadin, 41
 Munteanu Beşliu, Petre, 280, 281
 Muradin, 196
 Murádin László, 147, 152, 218, 400
 Murádné özv., 225
 Mursilis, 23
 Museg, 44
 Mussolini, 108
 Mustafa Kemal, 79
 Muszeg, 43
 Mutavakkil, 42
 Müller, 140
 Müller, Georg, 149, 291, 292
 Nagy Sándor, 28
 Nagy Teodosius, 85
 Narszesz, 36
 Nazarbekján, 56, 70, 71, 73
 Naziánci Gergely, 100
 Nazim, 60, 79
 Neagoe Basarab, 112, 114, 115, 148
 Nero, 34
 Nerses Der Nersesian Omech, 258
 Niamesy Mihály, 9
 Nicol, 170
 Nicolae Alexandru, 115
 Ninusz, 89
 Noé, 18, 21, 192
 Novák Márton, 194, 217
 Novák Péter, 288
 Nubar, Boghos, 74
 Numa Pompilius, 105
 Nuridsányi A., 197
 Nuszesz, 297
 Nyssai Szent Gergely, 134, 263
 Octavianus, 31
 Octavianus Augustus, 132
 Ogotáj, 47
 Ohanján Lázár, 172
 Ohannesz, 122
 Ohannesz pap, 220
 Olaru, Agata, 280
 Olimpia, 36
 Omár I., 108
 Orbán VIII., 258
 Ordodi Pál, 217
 Orichovius, 124
 Ornstein József, 180, 181, 362, 363
 Orontész, 26
 Orosius, 134, 263
 Orosz Endre, 181, 362, 363
 Oroszesz, 35
 Oroszesz II., 31
 Oszin, 49
 Oszmán Gazi I., 47
 Oşetea, Andrei, 140
 Oxendius Verzerescul, 178, 179, 187–189, 194, 213, 221, 222, 273–276, 295–301, 303, 304, 310, 326, 362, 363, 368, 374, 384, 405, 406
 Ozanian, Andranik, 55
 Ötves Auxentius, 229
 Ötves János, 229
 Ötves Kristóf, 225
 Ötves Lukács, 239
 P. Popai Márton, 274
 Pacorus, 35
 Pakorusz II., 34
 Pálffy Károly, 241
 Pallavicini kardinális, 274
 Pálóczy László, 145, 263
 Pap, 37
 Pápai Márton, 283
 Papazian, 60
 Papp Antal, 225
 Papp János, 229, 230
 Papp Lőrinc, 225
 Papp Mátyás, 225
 Papp Miklós, 225
 Parandzem, 36, 37
 Parpeci, Lázár, 100
 Pársám, 89
 Partamaszirisz, 35
 Paszdermadzsjan, Armen Garo, 78
 Pataki-Nemeş, Ioan, 200, 201
 Pátrubán Márton, 239
 Patrubány Lukács, 248, 283, 404, 418
 Patrubány Márton, 283
 Patrubány Mártonné Sára, 283
 Patrubány Miklós, 401
 Patrubány Zakariás, 225
 Pauler Gyula, 138
 Paulucci, 305
 Peroz, 39
 Persián Csumert, 225
 Persian Lukács, 229
 Péter I. Nagy, 52
 Petki Borbála, 219, 282
 Petráska Mihály, 225
 Petráska szűcs, 225
 Petrus, 34
 Petrus Urbanus, 280
 Phokász, 40, 85
 Picot, Georges, 74
 Placsintár Dávid, 211
 Placsintár Dávid II., 194, 195
 Placsintár Lukács, 196, 204
 Placsintár, Luszig (Placsintár Lukács), 196
 Pleska Szöcs Lukács, 225
 Plinius, 151
 Plutarkhosz, 29, 80
 Polgár Miklós, 229
 Pompeius, 30, 31
 Pongrácz György, 227
 Popa Nyikolaj/Pap Miklós, 194
 Porumb András, 229
 Porumb Bogdán, 229

- Porumb Gergely, 229
 Porumb Keresztély, 229
 Potoczki István, 225
 Potoczki Mihály, 225
 Potoczky Márton, 221, 222, 297
 Puskás Attila, 277
 Rabutin, 299
 Radnóthi Gyulaffy László, 228
 Raimond Rupen, 48
 Rákóczi Ferenc, II., 139, 168, 184, 194, 198, 222, 299, 406
 Rákóczi György II., 156, 183
 Raymond Rupen, 49
 Raynald, 48
 Resztuni, Theodorus, 40
 Retezsár Izsák, 229
 Révay József, 131, 132, 133, 418
 Rob Száva, 229
 Rohrbach, Paul, 131
 Romanosz IV. Diogenész, 46
 Roska-Istvánfi István, 174
 Roska-Stefanovics István, 300
 Roska-Stephanovics Lázár, 305
 Roskián István, 130
 Rózsa Sándor, 184
 Ruben I., 47
 Rubens, 288, 362, 363, 367–373, 421
 Russzasz I., 24
 Russzasz II., 24
 Russzasz III., 24
 Sabo, Ioan, 201, 328
 Sacripantes József, 303
 Sahak I., 99, 100
 Said Halim, 60, 79
 Sakirt, Bahaeddin, 79
 Sanatruk I., 247
 Sanders, Liman von, 65, 79
 Sándor II., 54
 Sándor VII., 275
 Sandrart, Joachim von, 288, 371
 Sapuh, 41
 Sápúr II., 36, 37
 Sápúr III., 38
 Sargon I., 24
 Sárpur II., 85
 Sárpur III., 85
 Sáska Jenő, 288, 370, 371, 372, 373
 Savul Mészáros, 225
 Schultz, 91
 Schütz Ödön, 97, 152, 418
 Schwertner, 152
 Sebastai Mechitár, 260
 Selian, Sergiu, 131
 Serob, Aghipur, 55
 Šerpega, 122
 Silikov, 73
 Simai Bogdán (Ászvádur Adeodat), 285
 Simai Gergely, 211, 356, 402, 404
 Simai Salamon, 285
 Simai Tódor, 285
 Simai Tódorné Szirma, 285
 Simeon, 140, 142
 Simon cipész, 225
 Simon Kristóf, 225
 Siraghian, Arsavir, 79
 Sirági Anania, 104
 Siruni, Hagop Djololian, 17, 24, 116, 119, 131, 175
 Snorhali, Nerszesz, 151
 Sobieski, 130
 Sokebinye Dávid, 225
 Spartacus, 31
 Statius Priscus, 35
 Stechno Auxentius, 229
 Stechno József, 229
 Ștefan cel Mare, 122, 156, 160, 272
 Ștefan Rareș, 123–125, 159, 160, 163, 173, 271
 Ștefan Tomșa, 125, 126, 159, 163, 271
 Ștefăniță vajda, 122
 Steinwille, 300
 Șterca Șuluțiu de Cărpiniș, Alexandru, 155
 Stroeger, 154
 Stroilă, Gabriel, 150, 294
 Sulla, 30
 Suppiluliuma I., 23
 Sykes, Mark, 74
 Szabó Dávid, 225
 Szabó Ignác, 229
 Szabó János, 225
 Szabó Kristóf, 225
 Szabó Lukács bej, 225
 Szacs vay Ádám, 286
 Szahak, 38
 Szakoi, Manug (Szabó Emanuel), 196
 Szánám Keresztély, 225
 Szanaszár, 92
 Szanatruk II., 34, 35
 Szaszuni Dávid, 91, 92
 Száva Antal, 229
 Száva T. Sándor, 179
 Száva Tibor Sándor, 10, 12, 418
 Széchenyi Pál, 299
 Szécsi Dénes, 292
 Szegény János, 229
 Szeldzsuk ibn Dudak, 46
 Szeleukhosz, 28
 Szemirámisz, 23, 88–91
 Szennecherin Hovhannesz, 46
 Szent Efrém, 248
 Szent István, 145, 264–266, 270, 293
 Szent István vértanú, 283
 Szent Jeromos, 134, 263
 Szent László, 293
 Szent-Barszegh de Caesarea, 151
 Szent-Páli, 286
 Szentpéter Kristóf, 225
 Szentpéteri Domokos, 239
 Szentpéteri I., 145
 Szép Ara, 23, 88, 89, 91
 Szilágyi András, 146, 265, 266, 418
 Szilágyi S, 131
 Szilveszter pápa, 287
 Szimbat, 49
 Szimbat I., 43
 Szimbat II., 43, 46
 Szimbat III., 43
 Szinnyei József, 154
 Sziriai Dániel, 100
 Szirmai Béla, 6, 145, 154, 156, 167, 291, 292, 299, 306
 Sziroesz, 143
 Szjuni, Vaszak, 39
 Szoliman Hacıdur, 165
 Szolimán pap, 220
 Szongott Jakab, 288, 363, 373
 Szongott Kristóf, 18, 89, 91, 114, 127, 131, 138, 143, 144, 149, 151, 152, 157, 158, 164, 166, 169, 171, 172, 189, 190, 195, 197, 288, 300, 306, 316, 334, 339, 340, 359, 361–363, 374, 382, 385, 395, 396, 403, 404, 415, 416, 418
 Szószigenész, 105
 Szócs Abraham, 229
 Szócs András, 229
 Szócs Bogdán, 229

- Szöcs Gergely, 225
 Szöcs Izsák, 229
 Szöcs Maxim, 225
 Szöcs Tódor, 225
 Sztálin, 80, 81
 Sztrabon, 22, 80
 Szulejmán, 47
 Szulejmán II. Nagy, 51
 Szuren, 37
 Tádé apostol, 246, 248
 Talaat, 60, 79
 Tamar, 97, 98, 268
 Tamás (Trem) Lajos, 9
 Tamás apostol, 248
 Tamás Jakab, 229
 Tamás Keresztély, 229
 Tamás László, 229
 Tanel Gergely, 229
 Tarisnyás Gergely, 225
 Tarisnyás Lukács, 229
 Tarisnyás Tamás, 225
 Tarisnyás Márton, 131, 170–
 172, 404, 418
 Tarján, 151
 Tarkom, 256
 Tarlé, Jevgenyij, 18
 Tchobanian, Archag, 245
 Tehlirian, Soghomon, 79
 Telegdi Csanád, 291, 292
 Teleki Mihály, 159
 Temesváry István id., 217
 Temesváry István ifj., 217
 Temesváry János, 151
 Temüdzsin, 47
 Teodorovics Mihály, 204, 304
 Teodosius Nagy, 38
 Ter-Gukaszov, Arsak, 54
 Tertullianus, 134, 263
 Theodorovics Mihály
 (Todorovics der Minász
 Toroszján), 304–306
 Theodorovics Simon, 170–
 172, 297
 Theodosziosz I. Nagy, 107
 Thompson, Montgomery, 56
 Thury József, 137
 Tiberius, 32, 132
 Tiglat Palasar I., 23
 Tigrán I., 29, 246
 Tigrán II. Nagy, 29, 30, 31, 80
 Tigrán III., 32
 Tigrán, III. Chosroesz fia, 36
 Tigrán IV., 32
 Tigrán VI., 32
 Tillemontius, 248
 Timaios, 107
 Timár László, 225
 Tiraz, 18, 88
 Tiridátesz I., 32, 34
 Tiridátesz II., 35, 36, 249
 Tiridátesz III. Nagy, 36, 249,
 250
 Tisza Kálmán, 211, 212
 Tocilescu, P., 112, 114
 Toderi, Nikol (Tódor Miklós),
 196
 Tódor, 164
 Tódor Dávid, 225
 Tódor György, 225
 Tódor István, 225
 Tódor Lukács, 282
 Tódor Miklós, 196, 225
 Toghrul Beg I., 46
 Torgom, 18, 19, 88
 Torlakián, Misak, 79
 Torma István, 144, 417
 Toromian, T., 116
 Torosz II., 48
 Toroszevicz, Nikol, 130
 Toroszoúics Miklós, 258
 Török János, 225, 239
 Török Tódor, 283
 Traianus, 35
 Tukulti-Ninurta I., 23
 Tyr, Amaury de, 49
 Ureche, Grigore, 120, 122, 124
 Urechia, V. A., 124
 Vagars II., 35
 Vales, 37
 Valter Ilona, 146
 Vámbéry Armin, 150
 Varazdat, 37
 Vardan, 100
 Varga Ottó, 142
 Vartan, 68
 Vártig Márton, 229
 Vartkes, 60
 Vásári IV. Miklós, 264, 292,
 293
 Vaszili, Minász (László
 Mihály), 196
 Vaszlány Márk, 229
 Vaszlány Márton, 229
 Vaszlovszki Gergely, 229
 Vazken I., 174
 Velte, 248
 Verese gyházi Béla, 236
 Vertán Márton, 229
 Verzár Kristóffy Kristó, 172
 Világosító Szent Gergely, 111,
 154, 249, 250, 254, 257, 270,
 279, 283, 284, 287, 288, 383,
 385, 398
 Vingárdi Geréb János, 183
 Virapeci, Kirakosz, 255
 Vlaicu vajda, 294
 Vologesz I., 32, 34, 35
 Vologesz III., 35
 Vramian, 60, 63
 Vramszabuh, 38, 99, 100
 Werfel, Franz, 66
 Werner, Carl, 149, 291, 292
 Wheeler, Mortimer, 17
 Wilson, Woodrow, 76
 Wittelsbachi Konrád, 48, 154,
 256
 Wliskoeki, Heinrich, 15
 Xenophón, 26
 Xenopol, A. D., 111, 120, 124
 Yezdegard II., 251
 Zabel, 48, 49
 Zabel, II. Hetum hűga, 49
 Zacharias Argis, 114
 Zachariás János, 225
 Zachariás Keresztély, 229
 Zachariás Márton, 229
 Zachariás Miklós, 229
 Zádíg Mihály, 229
 Zádíg Sergius, 229
 Zakariás, 164
 Zakariás (Zacharian) Péter,
 173
 Zakariás Gergely, 225
 Zakariás István, 217
 Zakariás János, 225, 230
 Zakariás Lukács, 174
 Zakariás Margit, 174
 Zakariás Márton, 229
 Zakariás Zakar, 239
 Zápolya István, 145, 263
 Zareh, 28
 Zilifdar Minasz, 159
 Zimmermann, Franz, 149,
 291, 292
 Zohrab, 60
 Zorger Gergely, 304
 Zsigmond I. Öreg, 129
 Zsigmond III., 129
 Zsigmond király, 145, 263

CUPRINS

Lajos Demény: Rolul moștenirii în cercetarea științific.....	7
PARTEA I	
Introducere: Povestea pomului fermecat.....	15
I. ANTECEDENTE.....	17
I.1. DESPRE ORIGINEA POPORULUI, STATULUI ȘI A DENUMIRII DE ARMEAN ...	17
.....	
I.1.1. Legendele cu privire la originea poporului, statului și a denumirii de armean.....	17
I.1.2. Cercetările științifice	22
I.2. DIN ISTORIA POPORULUI ȘI STATULUI ARMEAN.....	26
I.2.1. Întemeierea primului stat armean independent	26
I.2.2. Armenia sub autoritate greacă.....	28
I.2.3. Primii trei conducători din dinastia lui Artaxerxes (sec. II-I. Î. Chr)	28
I.2.4. Relația cu Roma	29
.....	
I.2.5. Lupta pentru libertate sub împărații dinastiei Arsacizilor.....	32
I.2.6. Lupta armenilor pentru eliberarea teritoriilor aflate sub autoritate persiană ..	38
I.2.7. Lupta armenilor pentru eliberarea teritoriilor aflate sub autoritatea Imperiului Roman de Est.....	40
I.2.8. Invazia arabilor.....	40
I.2.9. Obținerea independenței pentru a cincea oară și dizolvarea statului armean	42
I.2.10. Apariția turcilor selgiuchizi și otomani în Asia Mică.....	45
I.2.11. Invazia mongolilor	46
I.2.12. Armenia Mică (Armenia din Chilichia)	46
I.3. ARMENII ÎN IMPERIUL OTOMAN	50
I.3.1. Secolele 16-19.	50
I.3.2. Masacrele lui Abdul Hamid II.	56
I.3.3. Masacrele din Adana	57
I.3.4. Soluția finală: Genocidul armenilor din 1915	58
I.3.5. Masacrul „alb”	66
I.3.6. Armenii în primul război mondial.....	67
I.3.7. Numărul victimelor (1894-1923) și răzbunarea zeiței Nemesis	77
I.3.8. Nagorno-Karabah.....	79
I.4. DIASPORA ARMEANĂ ȘI STATUTUL EI ÎN PREZENT.....	83
I.5. MITURI, LEGENDE ȘI POVEȘTI ALE ARMENILOR.....	87
I.5.1. Dragostea Semiramidei, reginei Assiriei către Frumosul Ara, regele armenilor.....	88
I.5.2. David din Sassun. Duelul dintre Miher și Gohar	90
I.5.3. Lebedele din Ahtamar	96
I.6. SCRIEREA, LIMBA ȘI CALCULAREA TIMPULUI LA ARMENI.....	98
I.6.1. Scrisul armean.....	98
I.6.2. Limba armeană	100
I.6.3. Cifrele armenie.....	103
I.7. CRONOLOGIA ARMEANĂ	105
I.7.1. Informații generale	105
I.7.2. Cronologia armeană.....	108

II. ARMENII DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI POLONIA	111
II.1. ARMENII DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ (OLTENIA, MUNTENIA ȘI DOBROGEA)...	111
II.2. ARMENII DIN MOLDOVA	119
II.3. ARMENII DIN POLONIA.....	129
III. ARMENII DIN TRANSILVANIA	131
III.1. ETAPELE MIGRĂRII ARMENILOR ÎN TRANSILVANIA.....	131
III.2. DE LA PRIMELE DOCUMENTE SCRISE PÂNĂ LA JUMĂTATEA SEC. 15	131
III.2.1. Armenii în Transilvania și Pannonia în epoca romană	132
III.2.2. Armenii în timpul dinastiei lui Árpád	135
III.3. DE LA JUMĂTATEA SEC. 15 PÂNĂ ÎN ANUL 1672.....	153
III.4. PERIOADA DINTRE 1672 ȘI PRIMUL RĂZBOI MONDIAL	153
III.5. PRIVILEGIILE OBTINUTE PÂNĂ LA ÎNTEMEIEREA ORAȘELOR ARMENE	166
III.6. LOCALITĂȚILE DIN TRANSILVANIA, UNDE S-AU STABILIT GRUPURI DE REFUGIAȚI ARMENI	168
III.6.1. Bistrița (în armeană: Bistritz)	168
III.6.2. Gheorghieni (în armeană: Djurdjow)	170
III.6.3. Frumoasa (în armeană: Siphiz)	173
III.6.4. Numărul maghiaro-armenilor din Transilvania	176
IV. ORAȘELE ARMENILOR DIN TRANSILVANIA	177
IV.1. SEMNIFICAȚIA ÎNTEMEIERII ORAȘELOR ARMENILOR DIN TRANSILVANIA..	177
IV.2. GHERLA (ARMENOPOLIS)	180
IV.2.1. Începuturile istoriei orașului Gherla	180
IV.2.2. Teritoriul ales pentru întemeierea orașului	186
IV.2.3. Cumpărarea teritoriului pentru o perioadă nelimitată	186
IV.2.4. Începuturile construirii orașului	188
IV.2.5. Numele orașului	190
IV.2.6. Blazonul și sigiliul statului	191
IV.2.7. Populația orașului	192
IV.2.8. Conducerea orașului	193
IV.2.9. Veniturile orașului	197
IV.2.10. Creșterea populației orașului	198
IV.2.11. Cartierele orașului	199
IV.2.12. Orașul Gherla arendează domeniul Martinuzzi	204
IV.2.13. Dispute după expirarea contractului. Procesul dintre fisc și oraș	209
IV.2.14. Scrisorile de privilegiu pentru Gherla	212
IV.2.15. Modernizarea orașului Gherla	216
IV.2.15. Incendii	217
IV. 3. DUMBRĂVENI (ELISABETHOPOLIS)	218
IV. 3.1. Domeniul de la Ibișfalău. Cetatea fortificată a lui Apaffy	218
IV. 3.2. Apariția și stabilirea armenilor la Ibișfalău. Etapele întemeierii orașului Dumbrăveni	220
 PARTEA II	
V. RELIGIA ARMEANĂ	245
V.1. PÂNĂ LA CREȘTINIZARE	245
V.2. CREȘTINIZAREA	246
V.3. RELIGIA ARMENILOR TRANSILVANIA	262
V.3.1. În epoca romanilor	262
V.3.2. În perioada dinastiei lui Árpád	263

V.3.3. De la mijlocul secolului 15. până în anul 1672	271
V.3.4. Religia armenilor sosiți în Transilvania în anul 1672	271
V.3.5. Bisericile armeano-catolice din Transilvania	277
V.4. EPISCOPIA ARMEANO-CATOLICĂ DIN TRANSILVANIA	290
V.4.1. În perioada dintre stabilirea maghiarilor în bazinul carpatic și migrarea masivă a armenilor din Moldova în Transilvania (1672)	290
V.4.2. În perioada dintre migrarea masivă a armenilor din Moldova în Transilvania (1672) și primul război mondial	295
V.4.3. Episcopia armeano-catolică din Transilvania după 1918	319
V.5. RELAȚIA DINTRE EPISCOPIA ARMEANO-CATOLICĂ DIN TRANSILVANIA ȘI CELELALTE BISERICI	322
V.5.1. Relația cu Biserica Romano Catolică	322
V.5.2. Relația cu călugării mechiatrieni	324
V.5.3. Relația cu Biserica Greco-Catolică și Ortodoxă	325
V.5.4. Relația cu Biserica Reformată (Calvină)	329
V.5.5. Relația cu Biserica Evanghelic-Lutherană	331
VI. ȘCOLILE ARMENE DIN TRANSILVANIA	333
VI.1. Școlile funcționale până în anul 1700	333
VI.2. Școli armenice după 1700	334
VII. ȘCOALA ARMENEASCĂ DIN TRANSILVANIA	351
VII.1. Mișcarea de naturalizare a armenilor transilvăneni	351
VII. 2. Diploma pentru "Apărarea adevărului" ("Recta Tueri")	357
VIII. MUZEUL ARMEAN DIN TRANSILVANIA	361
IX. ARMENI ÎN BANAT ȘI BACIKA	375
X. FAMILII ARMENEȘTI, CARE AU ÎNTEMEIAT ORAȘE ÎN TRANSILVANIA	377
XI. BLAZOANE ALE NOBILILOR ARMENI.....	407
Încheiere	413
Bibliografie	415
Ilustrații	423
Indice de nume.....	424

INHALTSVERZEICHNIS

Demény Lajos: Die Rolle der Tradition in der wissenschaftlichen Stellungnahme	7
ERSTER TEIL	
Einführung: Das Märchen vom Zauberbaum	15
I. VORGESCHICHTE	17
I. 1. ÜBER DIE HERKUNFT DES ARMENISCHEN VOLKS, DES NAMENS DER ARMENIER UND DES ARMENISCHEN LANDES	17
I. 1.1. Über die legendäre Abstammung des armenischen Volks, des armenischen Namen und des armenischen Landes	17
I. 1.2. Zu den wissenschaftlichen Forschungen.....	22
I. 2. AUS DER GESCHICHTE DES ARMENISCHEN VOLKS UND DES ARMENISCHEN LANDES	26
I. 2.1. Von der Gründung des ersten unabhängigen armenischen Staates	26
I. 2.2. Armenien unter griechischer Oberhoheit.....	26
I. 2.3. Herrschaft der ersten drei Fürste aus der Dynastie der Artaxidien (II. Jh.-I. Jh. v. Chr.).....	28
I. 2.4. Die Beziehung zu Rom.....	29
I. 2.5. Der Freiheitskampf des armenischen Volks unter der Parther Arsakiden	32
I. 2.6. Der Freiheitskampf des armenischen Volks auf den Gebieten unter persischer Oberhoheit	38
I. 2.7. Der Freiheitskampf des armenischen Volks auf den Gebieten unter ost- römischer Oberhoheit	40
I. 2.8. Einbruch der Araber.....	40
I. 2.9. Erämpfen zum fünften Mal der Unabhängigkeit Armeniens und Niedergang des vereinigten armenischen Reichs	42
I. 2.10. Der Auftritt der Seldschuken und Osmanen in Kleinasien.....	45
I. 2.11. Die Mongoleninvasion.....	46
I. 2.12. Das kleinarmenische Königreich in Kilikien.....	46
I. 3. DIE ARMENIER IM OSMANISCH-TÜRKISCHEN REICH.....	50
I.3.1. Die 16.-19. Jahrhunderte	50
I.3.2. Die Massaker unter Abdülhamit II.....	56
I.3.3. Das Völkermord an den Armeniern in Adana	57
I.3.4. Die radikale Lösung: Der Völkermord an den Armeniern im Jahre 1915.....	58
I.3.5. Das „weisse“ Völkermord	66
I.3.6. Die Teilnahme der Armenier im ersten Weltkrieg.....	67
I.3.7. Zahl der Opfer (1894-1923) und die Strafe seitens der Göttin Nemesis	77
I.3.8. Bergkarabach.....	79
I. 4. DIE ENTSTEHUNG DER ARMENISCHEN DIASPORA UND ANZAHL DER HEUTE IN DIASPORA LEBENDEN ARMENIER	83
I. 5. ARMENISCHE MYTHEN, LEGENDEN, SAGEN	87
I.5.1. Die Liebe der assyrischen Königin Semiramis zum König Ara dem schönen	88
I.5.2. David von Sassun. Das Duell Mihers mit Gohar	90
I.5.3. Die Schwäne von Achtamar.....	96

I.6. DIE ARMENISCHE SCHRIFT, SPRACHE UND DIE ZAHLEN	98
I.6.1. Die armenische Schrift	98
I.6.2. Die armenische Sprache.....	100
I.6.3. Die armenischen Zahlen	103
I.7. DIE ARMENISCHE ZEITRECHNUNG	105
I.7.1. Allgemeine Angaben	105
I.7.2. Die armenische Zeitrechnung.....	108
II. DIE ARMENIER IN DER WALACHEI, MOLDAU UND POLEN	111
II.1. DIE ARMENIER IN DER WALACHEI (OLTENIEN, MUNTENIEN UND DOBRUDSCHA).....	111
II.2. DIE ARMENIER IN DER MOLDAU	119
II.3. DIE ARMENIER IN POLEN	129
III. DIE ARMENIER IN SIEBENBÜRGEN.....	131
III.1. DIE ZEIT DES EINZUGS DER ARMENIER IN SIEBENBÜRGEN	131
III.2. VON DEN ERSTEN SCHRIFTLICHEN QUELLEN BIS ZUR MITTE DES 15. JAHRHUNDERTS	131
III.2.1. Armenier in Siebenbürgen und Pannonien in den römischen Zeiten	132
III.2.2. Die Armenier in der Zeit der Arpadendynastie	135
III.3. VON DER MITTE DES 15. JAHRHUNDERTS BIS ZUM JAHRE 1672.....	153
III.4. DIE ZEITSPANNE ZWISCHEN 1672 UND DEM ERSTEN WELTKRIEG	153
III.5. DIE PRIVILEGBRIEFE BIS ZUR GRÜNDUNG DER ARMENISCHEN STÄDTE	166
III.6. DIE SIEBENBÜRGISCHEN SIEDLUNGEN DER BEDEUTENDSTEN ARMENISCHEN FLÜCHTLINGSGRUPPEN	168
III.6.1. Bistritz/Bistrița/Beszterce (auf armenisch: Bistritz)	168
III.6.2. Niklasmarkt/Gheorghieni/Gyergyószentmiklós (auf armenisch: Dschurdschow)	170
III.6.3. Frumoasa/Csikszépvíz (auf armenisch: Sipkiz).....	173
III.6.4 Die Anzahl der Ungar-Armenier in Siebenbürgen	176
IV. DIE ARMENISCHEN STÄDTE IN SIEBENBÜRGEN	177
IV. 1. ÜBER DIE NOTWENDIGKEIT DER GRÜNDUNG VON ARMENISCHEN STÄDTEN IN SIEBENBÜRGEN	177
IV.2. ARMENIERSTADT/GHERLA/SZAMOSÚJVÁR (ARMENOPOLIS)	180
IV.2.1. Vorgeschichte der heutigen Armenierstadt	180
IV.2.2. Das für die Gründung der Stadt gewählte Gebiet.....	186
IV.2.3. Der Kauf des Gebiets „für immer“	186
IV.2.4. Der Beginn des Stadtbaus	188
IV.2.5. Der Name der Stadt.....	190
IV.2.6. Der Wappen und der Siegel der Stadt	191
IV.2.7. Die Einwohner der Stadt	192
IV.2.8. Die Stadtleitung	193
IV.2.9. Die Einkommen der Stadt	197
IV.2.10. Zuwachs der Einwohnerzahl der Stadt	198
IV.2.11. Die Wohnviertel der Stadt	199
IV.2.12. Armenierstadt pachtet das Gut des Martinuzzi-Schlusses.....	202
IV.2.13. Streitigkeiten nach Auflösung des Mietvertrages. Der Prozess zwischen dem Fiskus und der Stadt	209

IV.2.14. Die Privilegbriefe von Armenierstadt	212
IV.2.15. Die Modernisierung von Armenierstadt	216
IV.2.16. Brände in der Geschichte der Stadt	217
IV. 3. ELISABETHSTADT/DUMBRĂVENI/ERZSÉBETVÁROS (ELISABETHOPOLIS) 218	
IV. 3.1. Das Gut von Eppeschdorf/Ibişfalău/Ebesfalva. Die Apafi-Festburg	218
IV. 3.2. Die Erscheinung und der Einzug der Armenier in Eppeschdorf. Die Gründung der Stadt Elisabethstadt	220

ZWEITER TEIL

V. DIE ARMENISCHE RELIGION	245
V.1. BIS ZUR CHRISTIANISIERUNG	245
V.2. DIE CHRISTIANISIERUNG	246
V.3. DIE RELIGION DER SIEBENBÜRGER ARMENIER	262
V.3.1. In den römischen Zeiten Siebenburgens	262
V.3.2. Die Religion der Armenier in der Zeit der Arpadendynastie	263
V.3.3. Von der Mitte des 15. Jahrhunderts bis zu 1672.....	271
V.3.4. Die Religion der 1672 in Siebenbürger angesiedelten Armenier. Die Konversion der Armenier zum Katholizismus	271
V.3.5. Armenisch-katholische Kirchen in Siebenbürgen.....	277
V.3.6. Anzahl der armenisch-katholischen Ungarer in Siebenbürgen	289
V.4. DAS SIEBENBÜRGISCHE ARMENISCH-KATHOLISCHE BISTUM	290
V.4.1. In der Zeit zwischen der Niederlassung der Ungaren im Karpatenbecken und dem massiven Einzug der Armenier aus Moldau (1672)	290
V.4.2. In der Zeit zwischen dem massiven Einzug der Armenier aus Moldau (1672) und dem ersten Weltkrieg	295
V.4.3. Das Armenisch-Katholische Bistum in Siebenbürgen nach 1918.....	319
V.5. DIE BEZIEHUNG DES ARMENISCH-KATHOLISCHEN BISTUMS ZU DEN ANDEREN SIEBENBÜRGISCHEN KIRCHEN	322
V.5.1. Zu der römisch-Katholischen Kirche.....	322
V.5.2. Zu den mechtaristen Brüdern	324
V.5.3. Zu der griechisch-katholischen und der griechisch-orthodoxen Kirche.....	325
V.5.4. Zu den reformierten (kalvinistischen) Kirche	329
V.5.5. Zu den evangelisch reformierten (lutheranischen) Kirchen.....	331
VI. DIE ARMENISCHEN SCHULEN IN SIEBENBÜRGEN.....	333
VI.1. DIE SCHULEN BIS ZUM JAHRE 1700	333
VI.2. ARMENISCHEN SCHULEN NACH 1700	334
VII. DIE SIEBENBÜRGISCH-ARMENISCHE SCHULE	351
VII.1. DER „EINBÜRGERUNGSPROZESS“ DER SIEBENBÜRGER ARMENIER	351
VII. 2. DAS DIPLOM FÜR „VERTEIDIGUNG DER WAHRHEIT“ („RECTA TUERI“). 357	
VIII. DER SIEBENBÜRGISCHE ARMENISCHE MUSEUMSVEREIN	361
IX. DIE ARMENIER AUS BANAT UND BATSCHKA	375
X. SIEBENBÜRGER ARMENIERFAMILIEN, ALS STADTGRÜNDER.....	377
XI. ARMENISCHE ADELSWAPPEN	407
Schlusswort	413
Bibliographie.....	415
Abbildungsverzeichnis.....	423
Namensverzeichnis.....	424

CONTENTS

Demény Lajos: The role of the legacy in scientific research	7
FIRST PART	
Introduction: Story of the enchanted tree	15
I. GENERAL INFORMATION	17
I. 1. ABOUT THE LEGENDARY ORIGINS OF THE ARMENIAN PEOPLE, NAME AND COUNTRY.	17
I. 1.1. Legends, regarding the origins of the Armenian people, name and land	17
I. 1.2. Scientific researches	17
I. 2. FROM THE HISTORY OF THE ARMENIAN PEOPLE AND LAND	26
I. 2.1. About the founding of the first independent Armenian state	26
I. 2.2. Armenia under Greek authority.....	28
I. 2.3. The first three rulers of the Artaxiad dynasty	28
I. 2.4. The relations with Rome	29
I. 2.5. The war on freedom under the Parthian Arsacid dynasty	32
I. 2.6. Armenian war on freedom on the territories under Persian authority.....	38
I. 2.7. Armenian war on freedom on the territories attached to the East-Roman Empire	40
I. 2.8. The Arabian Invasion.....	40
I. 2.9. Armenian independence for the fifth time and the dissolution of the Armenian state	40
I. 2.10. The Selju- and the Ottoman Turks appear in Minor Asia.....	45
I. 2.11. The Mongolian Invasion.....	46
I. 2.12. Little Armenia (Cilician Armenia)	46
I.3. ARMENIANS IN THE OTTOMAN-TURKISH EMPIRE	50
I.3.1. The 16 th -19 th centuries	50
I.3.2. The Hamidian Massacres	56
I.3.3. The massacres in Adana	57
I.3.4. The final solution: The genocide on Armenians in 1915	58
I.3.5. The “white” massacre	66
I.3.6. Armenians in World War I.....	67
I.3.7. Number of victims (1894-1923) and the punishment of the Goddess Nemesis ..	77
I.3.8. Nagorno-Karabakh.....	79
I.4. THE ARMENIAN NATIONAL DIASPORA AND ITS PRESENT STATUS	83
I.5. ARMENIAN MYTHS, LEGENDS AND TALES	87
I.5.1. The love of Semiramis, the Assyrian queen for Handsome Ara, the Armenian King... ..	88
I.5.2. David of Sassun. The duel between Miher and Gohar	90
I.5.3. The swans of Akhtamar.....	96
I.6. THE ARMENIAN WRITING, LANGUAGE AND NUMBERS	98
I.6.1. The Armenian writing	98
I.6.2. The Armenian language	100
I.6.3. The Armenian numbers.....	103

I.7. THE ARMENIAN TIME COUNTING	105
I.7.1. General information	105
I.7.2. The Armenian time counting	108
II. ARMENIANS IN WALACHIA, MOLDOVA AND POLAND	111
II.1. ARMENIANS IN WALACHIA (OLTENIA, MUNTENIA UND DOBRUDJA).....	111
II.2. ARMENIANS IN MOLDOVA.....	119
II.3. ARMENIANS IN POLAND.....	129
III. ARMENIANS IN TRANSYLVANIA.....	131
III.1. THE PERIOD OF ARMENIANS MOVING IN TO TRANSYLVANIA	131
III.2. FROM THE FIRST WRITTEN DOCUMENTS TO THE MIDDLE OF THE 15 TH CENTURY	131
III.2.1. Armenians in Transylvania and Pannonia in the Roman Times	132
III.2.2. The Armenians under the Árpád Dynasty	135
III.3. FROM THE MIDDLE OF THE 15 TH CENTURY UP TO 1672.....	153
III.4. THE PERIOD BETWEEN 1672 AND THE FIRST WORLD WAR.....	153
III.5. DONATION LETTERS ISSUED UP TO THE FOUNDING OF THE ARMENIAN CITIES	166
III.6. TRANSYLVANIAN SETTLEMENTS, INHABITED BY THE MOST IMPORTANT ARMENIAN REFUGEE-GROUPS.....	168
III.6.1. Bistrița/Beszterce (in Armenian: Bistritz).....	168
III.6.2. Gheorghieni/Gyergyószentmiklós (in Armenian: Dschurdschow).....	170
III.6.3. Frumoasa/Csikszépvíz (in Armenian: Sipkiz).....	173
III.6.4. The Number of Hungarian-Armenians in Transylvania	176
IV. CITIES OF THE HUNGARIAN-ARMENIANS IN TRANSYLVANIA.....	177
IV. 1. ABOUT THE NECESSITY OF FOUNDING CITIES FOR THE HUNGARIAN- ARMENIANS IN TRANSYLVANIA.....	177
IV.2. GHERLA/SZAMOSÚJVÁR (LATIN NAME: ARMENOPOLIS).....	180
IV.2.1. Early history of Armenopolis.....	180
IV.2.2. The territory chosen for the future town	186
IV.2.3. Buying the territory „for all times“	186
IV.2.4. The beginnings of the town construction	188
IV.2.5. The name of the city.....	190
IV.2.6. The town’s coat of arms and the stamp	191
IV.2.7. The population.....	192
IV.2.8. The town leadership.....	193
IV.2.9. The incomes of the town.....	197
IV.2.10. The growing number of the population	198
IV.2.11. The living quarters of the town	199
IV.2.12. Armenopolis rents the estate of the Martinuzzi Castle.....	204
IV.2.13. Controversies after the termination of the renting contract. The “dominium litigation” between the fiscus and the town	209
IV.2.14. The privilege letters of Armenopolis.....	212
IV.2.15. Modernizations process of Armenopolis.....	216
IV.2.16. Fires in the history of the town	217
IV. 3. DUMBRĂVENI/ERZSÉBETVÁROS (LATIN NAME: ELISABETHOPOLIS).....	218
IV. 3.1. The estate of Ibișfalău/Ebesfalva. The Apafi fortress	218
IV. 3.2. The appearing and the settlement of Armenians in Ibișfalău/Ebesfalva. The founding of Elisabethopolis	220

SECOND PART

V. THE ARMENIAN RELIGION	245
V.1. UP TO THE CHRISTIANITY.....	245
V.2. THE CHRISTIANITY	246
V.3. THE RELIGION OF THE TRANSYLVANIAN ARMENIANS.....	262
V.3.1. Under the Romans in Transylvania	262
V.3.2. Under the Árpád Dynasty.....	263
V.3.3. From the middle of the 15 th century up to 1672	271
V.3.4. The religion of the Armenians, settled in Transylvania in 1672. The catholicization to the Armenian Catholic faith	271
V.3.5. Armenian Catholic churches in Transylvania.....	277
V.3.6. Number of Armenian Catholic Hungarian in Transylvania	289
V.4. THE ARMENIAN CATHOLIC BISHOPRIC IN TRANSYLVANIA	290
V.4.1. The period between the settlement of Hungarians in the Carpathian Basin and the massive movement of Armenians from Moldova (1672)	290
V.4.2. The period between the massive moving in of Armenians from Moldova (1672) and World War I.....	295
V.4.3. The Armenian Catholic Bishopric in Transylvania after 1918	319
V.5. THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ARMENIAN CATHOLIC BISHOPRIC AND THE OTHER TRANSYLVANIAN churches	322
V.5.1. Towards the Roman Catholic Church.....	322
V.5.2. Towards the Mechitar Congregation	324
V.5.3. Towards the Greek Catholic and Greek Orthodox Church	325
V.5.4. Towards the Reformed Church (Calvinism).....	329
V.5.5. Towards the Lutheranist Church	331
VI. THE ARMENIAN SCHOOLS IN TRANSYLVANIA.....	333
VI.1. SCHOOLS UP TO 1700	333
VI.2. ARMENIAN SCHOOLS AFTER 1700.....	334
VII. THE TRANSYLVANIAN ARMENIAN SCHOOL.....	351
VII.1. THE NATURALIZATION OF TRANSYLVANIAN ARMENIANS.....	351
VII. 2. THE DIPLOMA FOR “DEFENDING THE TRUTH” (“RECTA TUERI”).....	357
VIII. THE ARMENIAN MUSEUM SOCIETY OF TRANSYLVANIA	361
IX. ARMENIANS IN BANAT AND BATSCHKA	375
X. ARMENIAN TOWN-FOUNDING FAMILIES IN TRANSYLVANIA	377
XI. COATS OF ARMS OF ARMENIAN NOBILE FAMILIES	407
Conclusions	413
Bibliography	415
Table of figures	423
Index of names	424

TARTALOMJEGYZÉK

Az örökség szerepe a tudományos állásfoglalásban (Demény Lajos) 7

ELSŐ RÉSZ

Bevezetésként: a csodafa meséje..... 15

I. ELŐZMÉNYEK 17

I.1 AZ ÖRMÉNY NÉP, NÉV ÉS ORSZÁG EREDETÉRŐL 17

I.1.1 Az örmény nép, név és ország legendás eredetéről..... 17

I.1.2 A tudományos kutatások nyomán..... 22

I.2 AZ ÖRMÉNY NÉP ÉS ORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL 26

I.2.1 Az első önálló örmény állam létrejöttéről..... 26

I.2.2 Arménia görög fennhatóság alatt..... 28

I.2.3 Az Artaxida dinasztia első három fejedelme alatt (Kr. e. II–I. század)..... 28

I.2.4 Arménia viszonya Rómával..... 29

I.2.5 Az örmény nép szabadságért vívott harca a parthus Arsakida királyok alatt... 32

I.2.6 Az örmény nép szabadságért vívott harca a perzsa fennhatóság alatt lévő területeken 38

I.2.7 Az örmény nép szabadságért vívott harca az ország Keletrómai Birodalomhoz csatolt egyötöd részében..... 40

I.2.8 Az arab betörés..... 40

I.2.9 Arménia függetlenségének ötödszöri kivívása és az egyesített örmény állam széthullása 42

I.2.10 Kis-Ázsiában megjelennek a szeldzsuk- és az oszmán- törökök 45

I.2.11 A mongol invázió..... 46

I.2.12 A Kis-Örményország (Kilikiai Örményország)..... 46

I.3 AZ ÖRMÉNYEK AZ OSZMÁN-TÖRÖK BIRODALOMBAN 50

I.3.1 A XVI–XIX. században 50

I.3.2 A hamidák mérsárlásai 56

I.3.3 Az adanai örményirtás 57

I.3.4 Radikális megoldás: az 1915-ös örmény népirtás 58

I.3.5 A „fehér nemzetirtás” 66

I.3.6 Az örmények részvétele az első világháborúban..... 67

I.3.7 Az áldozatok száma (1894–1923) és Nemesis istennő büntető keze..... 77

I.3.8 Hegyi Karabah..... 79

I.4 AZ ÖRMÉNY NEMZETISÉGI SZÓRVÁNY KIALAKULÁSA ÉS JELENLEGI LÉTSZÁMA 83

I.5 ÖRMÉNY MÍTOSZOK, LEGENDÁK, MONDÁK..... 87

I.5.1 Szemiramisz asszír királynő szerelme Szép Ara örmény király iránt..... 88

I.5.2 Szaszuni Dávid. Miher párviadalt vív Gohárral..... 90

I.5.3 Az ahtamari hattyúk..... 96

I.6 AZ ÖRMÉNY ÍRÁS, NYELV ÉS SZÁMOK 98

I.6.1 Az örmény írás 98

I.6.2 Az örmény nyelv..... 100

I.6.3 Az örmény számok 102

I.7 AZ ÖRMÉNY IDŐSZÁMÍTÁS..... 104

I.7.1 Általános tudnivalók 104

I.7.2 Az örmény időszámítás..... 107

II. A HAVASELVI, A MOLDVAI ÉS A LENGYELORSZÁGI ÖRMÉNYEK.....	111
II.1 A HAVASELVI ÖRMÉNYEK (OLTÉNIA, MUNTÉNIA, DOBRUDZSA).....	111
II.2 A MOLDVAI ÖRMÉNYEK.....	119
II.3 A LENGYELORSZÁGI ÖRMÉNYEK.....	129
III. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK.....	131
III.1 AZ ÖRMÉNYEK ERDÉLYBE JÖVETELÉNEK KORSZAKOLÁSA.....	131
III.2 AZ ELSŐ ÍROTT ADATOKTÓL A XV. SZÁZAD KÖZEPÉIG.....	131
III.2.1 Örmények Erdélyben és Pannóniában a római korszakban.....	132
III.2.2 Az Árpád-kori örmények.....	135
III.3 A XV. SZÁZAD KÖZEPE TÁJÁTÓL 1672-IG.....	153
III.4 AZ 1672 ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN.....	153
III.5 AZ ÖRMÉNY VÁROSOK ALAPÍTÁSÁIG KIADOTT KIVÁLTSÁGLEVELEK.....	166
III.6 JELENTŐSEBB ÖRMÉNY MENEKÜLTCSOPORTOK ÁLTAL LAKOTT ERDÉLYI HELYSÉGEK.....	168
III.6.1 Beszterce (örményül: Bistritz).....	168
III.6.2 Gyergyószentmiklós (örményül: Dzsurdzsov).....	170
III.6.3 Csíkszépvíz (örményül: Szípkiz).....	173
III.6.4 Az erdélyi magyar örmények létszáma.....	176
IV. ERDÉLYI ÖRMÉNY VÁROSOK.....	177
IV.1 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY VÁROSOK ALAPÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL.....	177
IV.2 SZAMOSÚJVÁR (ARMENOPOLIS).....	180
IV.2.1 Történelmi előzmények a mai Szamosújvár területén.....	180
IV.2.2 A város alapítására kiválasztott terület.....	186
IV.2.3 A terület megvásárlása „örök áron”.....	186
IV.2.4 A város építésének kezdete.....	188
IV.2.5 A város neve.....	190
IV.2.6 A város címere és pecsétje.....	191
IV.2.7 A város lakossága.....	192
IV.2.8 A város vezetősége.....	193
IV.2.9 A város pénzforrásai.....	197
IV.2.10 A város lakosainak számbeli növekedése.....	198
IV.2.11 A város lakónegyedei.....	199
IV.2.12 Szamosújvár berbe veszi a Martinuzzi-vár birtokát.....	204
IV.2.13 Viták a bérleti jog megszüntével. A „fiscus” és a város közötti „dominiumi per”.....	209
IV.2.14 Szamosújvár kiváltságlevelei.....	212
IV.2.15 Szamosújvár modernizálása.....	216
IV.2.16 Tűzvészek.....	217
IV.3 ERZSÉBETVÁROS (ELISABETHOPOLIS).....	218
IV.3.1 és az Ebesfalvi uradalom. Az Apafi erődcastély.....	218
IV.3.2 Az örmények megjelenése és letelepedése Ebesfalván. Erzsébetváros alapítási periódusai.....	220
MÁSODIK RÉSZ	
V. AZ ÖRMÉNY VALLÁS.....	245
V.1 A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELÉIG.....	245
V.2 A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELE.....	246

V.3 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK VALLÁSA	262
V.3.1 Erdély római korszakában.....	262
V.3.2 Az Árpád-kori örmények vallása	263
V.3.3 A XV. század közepe tájától 1672-ig.....	271
V.3.4 Az 1672-ben Erdélybe jött örmények vallása. Az örmény katolikus vallásra térítés	271
V.3.5 Erdélyi örmény katolikus templomok	277
V.3.6 Az erdélyi örmény szertartású katolikus magyarok létszáma	289
V.4 AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS PÜSPÖKSÉG.....	290
V.4.1 A magyar honfoglalás és a moldvai örmények tömeges Erdélybe jövelele között eltelt időben (1672).....	290
V.4.2 A moldvai örmények tömeges Erdélybe jövelele (1672) és az első világháború közötti időben.....	295
V.4.3 Az erdélyi örmény katolikus püspökség 1918 után	319
V.5. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY KATOLIKUS EGYHÁZ VISZONYA MÁS ERDÉLYI EGYHÁZAKHOZ.....	322
V.5.1 A római katolikus egyházhoz	322
V.5.2 A mechitarista szerzetesekhez	324
V.5.3 A görög katolikus és görög-ortodox egyházhoz	325
V.5.4 A református (kálvinista) egyházhoz.....	329
V.5.5 Az ágostai (lutheránus) egyházhoz	331
VI. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY ISKOLÁK	333
VI.1 Az 1700-ig működő iskolák.....	333
VI.2 Örmény iskolák 1700 után.....	334
VII. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY ISKOLA.....	351
VII.1 Az erdélyi örmények „honosítási” mozgalma	351
VII.2 A „Védjük az igazságot” diploma („Recta Tueri”).....	357
VIII. AZ ERDÉLYI ÖRMÉNY MÚZEUM EGYESÜLET (ÖME).....	361
IX. A BÁNSÁGI ÉS A BÁCSKAI ÖRMÉNYEK.....	375
X. ERDÉLYI ÖRMÉNY VÁROSALAPÍTÓ CSALÁDOK.....	377
XI. ÖRMÉNY NEMESI CÍMEREK	407
Zárszó.....	413
Felhasznált forrásmunkák.....	415
Képek forrásai	423
Névmutató.....	424
Cuprins	432
Inhaltsverzeichnis.....	435
Contents.....	438

GAZDOVITS MIKLÓS 1931. május 7-én született Szatmárnémetin. 1949-ben érettségizett szülővárosa Fémipari Műszaki Középiskolájában. 1949–1951 között technikus a z Unió Gépgyárban.

1951 őszén bevonul katonának. Elvégzi a tüzériskolát, majd 1957-ben a Katonai Akadémia Híradástechnikai Karát. 1957–1979 között több operatív nagyalakulat vezérkarában, valamint katonai fő iskolákon mű ködött mint vezérkari híradástechnikai mérnök. Két katonai érem és három katonai érdemrend birtokosa. 1979-ben politikailag megbízhatatlannak minősítették, megfosztják

katonai rangjától és kizárják a hadseregből.

1979–1993 között másodosztályú mérnök a bukaresti Számítógépgyár Kutató Intézetében. 1993-ban nyugalomba vonul. Nyugdíjasként az Ilfov megyei Polgárőrség fő katonai oktatója.

1994-ben a Hadsereg rehabilitálja. Visszakapja vezérkari ezredesi rangját és kitüntetik a Pro Patriae érdemrenddel. A 48. Híradószred Múzeum Egyesületének alapító tagja.

Az erdélyi örmények történetéről 1993 és 2005 között 59 különböző témájú és terjedelmű dolgozattal, 17 belföldi és külföldi előadással, 3 tévéműsorról, 1 filmmel és 3 könyvvel lépett a nyilvánosság elé.

Könyvei:

Istoria armenilor din Transilvania. De la începuturi până în anul 1900. (București, 1996);

Az erdélyi örmények történetéből (Kolozsvár, 2000);

Örmény kultúra és művészet Szamosújváron (társszerző, Bukarest, 2003).

95. Ismeretlen festő képe Oxendius Verzeresculról
a Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia tulajdonában

96. A szamosújvári örmény katolikus plébániatemplom főoltára

97. Bogmber (?) 1851-re datált képe a nagytemplomról, előtte látszanak az azóta lebontott árkádos kereskedőházak, az előtérben pedig örmény városlakókat örökített meg a képiró. (szamosújvári magántulajdonban)

98. Peter Paul Rubens: Levétel a keresztről (1611-1614) Antwerpen, Belgium

99. A szamosújvári nagytemplomba ismét visszakerült
Rubensnek tulajdonított Sandrart-kép 2006-ban

100. Adam Stowitowski 1873. május 1-én készült rajza Szamosújvár régi piacáról.
(Kasza Antal gyűjteményéből)

101. Az egykori Armenopolis részlete ma – a templomtoronyból

102. Az erzsébetvárosi örmény katolikus nagytemplom főhajója

103. A gróf Karátsonyi család címere

104. A Patrubány család címere

Ebből a könyvből
hatvan
számozott példány készült
a könyvbarátoknak.

Ez a

---

példány.

3900₺

Gazdovits Miklós
Istoria armenilor din Transilvania
Editura Kriterion · Cluj · 2006

ISBN 973-26-0823-4

9 789732 608234

